

# IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

14071

1953.

1—2. SZÁM

## T A R T A L M Á B Ó L

**BÓKA LÁSZLÓ:** Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról

**DEZSÉNYI BÉLA:** Kossuth, a forradalmi publicista

**M. P. STOKMAR:** Kutatások az orosz népi verselés terén

**NAGY PÉTER:** Móricz Zsigmond, a mi írónk

**KOLTAY-KASTNER JENŐ:** Bornemisza Péter humanizmusa

**PÁNDI PÁL:** Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához

**REJTŐ ISTVÁN:** Thury Zoltán, a novellaíró

**BÁN IMRE:** Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája

**SALLAY GÉZA:** Dante politikai eszméi és a feudalizmus

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

# MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., NAGYBOLDOGASSZONY-ÚTJA 11—13)  
(SZERKESZTŐSÉG: V., PIARISTA-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,  
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR,

Felelés szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

---

*E szám munkatársai:* Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Dezsényi Béla az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, az irodalomtudományok kandidátusa, Stokmar M. P. szovjet irodalomtörténész, Borzsák István egyetemi docens, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Nagy Péter, a Magyar Írók Szövetsége nevelési osztályának vezetője, Koltay-Kastner Jenő egyetemi tanár (Szeged), Pándi Pál egyetemi tanársegéd, Rejtő István, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Bán Imre egyetemi adjunktus (Debrecen), Sallay Géza egyetemi tanársegéd, Komlós Aladár, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ önálló tudományos kutatója, az irodalomtudományok kandidátusa, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Tamás Anna aspiráns, Bisztray Gyula ny. egyetemi tanár, Képes Géza író, a Rádió Irodalmi Osztályának vezetője, Kardos Tibor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Szauder József egyetemi docens, az irodalomtudományok kandidátusa, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, Ortutay Gyula egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Vargha Kálmán egyetemi tanársegéd, Mihályi Gábor tanár.

---

14071

BÓKA LÁSZLÓ

## MARX TANÍTÁSA A HALADÓ HAGYOMÁNY FELHASZNÁLÁSÁRÓL

Charles Anderson Dana, egy jóindulatú amerikai publicista, 1857 tavaszán arra kérte Marxot, hogy a »New American Encyclopaedia« számára írja meg az »esztetika« címszavát. Marx, amint ezt Engels-szel való levelezéséből tudjuk, gúnyosan utasította el magától ezt a feladatot: kurtállotta az esztetikára szánt terjedelmet. Ám, jóllehet lett volna erre módja, Marx sohasem írt rendszeres esztetikát bővebb terjedelemben sem, mint az az egy oldal, amennyire Dana felkérte. S nem tarthatjuk véletlennek, hogy egyetlen irodalmi tanulmánya sincs, hogy az irodalomról vallott felfogását történelmi, politikai, politikai-gazdaságtani tanulmányaiból s leveleiből kellett az utókornak csűrbe takarni. Ez annál kevésbé lehet véletlen, mert hiszen Marx egész életművéből kisugárzik mohó érdeklődése az irodalom elvi kérdései iránt s mindenki előtt, — nyilván a naív Dana előtt is —, közismert volt mélységes szeretete az irodalom iránt. Marxnak, az emberiség egyik legnagyobb eszmeadójának, ennek a sokoldalú tehetségű és sokféle utat nyitó lángelmének az irodalomtudomány számára is voltak iránymutató tanításai. Marxnak nincs tételesen megfogalmazott esztetikája, de korunk esztetikája, a szocialista-realizmus irodalomelmélete Marx tanításain alapul.

Marx előtt, a polgári esztetika két legmagasabb csúcsában, Kantban és Hegelben, elérte azt, amit az idealizmus korlátai között elérhetett. Amint Kant és Hegel alkotott, azt a polgári esztetikai kutatások máig sem szárnyalták túl. A nyugati imperializmus esztetikai, irodalomtudományi elméletei mind az ő epigonjaiktól származnak, Kantot vagy Hegelt ismétlik, variálják, de nem tudnak túljutni tanításaikon. Felfogásukból — egy immanens esztetikai felfogásból kiindulva — nem is lehet továbbhaladni. Marx halhatatlan érdeme e téren az, hogy ő nem egy immanens esztetika álproblemáiból indult ki, hogy az esztetikai problémák Marx gondolatvilágában mint a történelem, mint az ismeretelmélet problémái merültek fel s társadalom-nevelői céllal foglalkozott velük.

Marx esztetikai eredményei a tőkés társadalmi rend bírálatából, a tőkés termelési és társadalmi rend elleni harc során születtek meg. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a marxista-leninista esztetikának nincs a történelmi és dialektikus materializmuson kívül álló problematikája. Sőt nemcsak azt jelenti, hogy ennek az esztetikának nemcsak magyarázó, hanem nevelő feladata van, hanem azt is — s ez éppenséggel a történelmi és dialektikus materializmus lényegéből folyik! —, hogy a marxista-leninista esztetika *aktív esztetika*, mely nemcsak értékeli az irodalom jelenségeit, hanem megszabja az irodalom fejlődésének útját.

Marx üzent hadat először úgy a költészet formai értékelésének, hogy a költészet formáinak alábecsülése nélkül, az *eszmei mondanivaló elsődlegességét* hangsúlyozta. 1859 áprilisában kelt levelében, melyben Lassalle »Franz von Schickingen« című drámáját bírálja, azt írja többek között Lassalle-nak: »*Először is* — ez merőben formai kérdés —, ha már versben írtad a darabot, kissé több műgondot fordíthattál volna a jambusokra. Másfelől, akárhogyan megütökzenek is majd »*céhbeli költők*« ezen a hanyagságon, én lényegében előnynek érzem, mert költő-epigonjaink fajzata mást se őrzött meg, csak a formai csiszoltságot. *Másodszor*: az ábrázolt összeütközés nemcsak tragikus, de éppen ez az a tragikus összeütközés, amelyen az 1848-49-es forradalmi párt méltán szenvedett hajótörést. Tehát csak a legnagyobb mértékben helyeselhetem, hogy egy modern tragédia tengelyévé tteded. Ezután felvetem a kérdést, vajjon a tárgyalt téma alkalmas volt-e ennek az összeesküvésnek ábrázolására?« Ebből a nyilatkozatából nem az derül ki, hogy Marx alábecsüli a formákat, hanem az, hogy elítéli a forma öncélú kultuszát. Lassalle tragédiáját eszmei mondanivalója felől közelíti meg s művészi értékének problémáját elsősorban abból a szempontból veti fel, hogy a téma alkalmas-e az eszmei mondanivaló kifejezésére. Persze az is kiderül a fent idézetekből, hogy Marx ugyan több műgondot követel meg egy költőtől, mint amilyennel Lassalle ritmizálta jambusait, de ha már hanyagul jambizált, igyekszik ezt a céhbeli költők formalizmusa ellen szegezni. Sőt az is kiderül, hogy a dráma eszmei mondanivalóját egy akkor rendkívül aktuális politikai kérdés, az 1848-49-es forradalmak helyes értékelésének szempontjából nézi.

Marx elsőként szögezi le azt, hogy az *igazi műremek időszerű politikai eszmék kifejezője*. Idézett levelében, melyben Lassalle drámáját azért hibáztatja többek közt, hogy érdeklődését csupán a forradalom nemesi képviselőinek ajándékozta s nem foglalkozik a feltörekvő, feudalizmus-ellenes, városi és paraszti tömegekkel, akkor nem csupán a történeti hűség nevében emel kifogást. »*Akkor sokkal nagyobb mértékben megszólaltathattad volna éppen a legmodernebb eszméket is legtisztább alakjukban*« — írja. Megállapítása azért egyetemes érvényű, mert egy *történelmi* drámával kapcsolatban szögezi le igényét. Ha Marx azt követeli egy történelmi dráma szerzőjétől, hogy a »legmodernebb eszméket« szólaltassa meg »legtisztább alakjukban«, akkor ennek a követelménynek kettős konzekvenciája van. Az egyik az, hogy minden művészi alkotásnak az a feladata, hogy a *legmodernebb eszméket* fejezze ki. A másik az, hogy eltörli a messzi múlttal és az eleven jelennel foglalkozó műalkotások közötti különbséget az *aktualitás szempontjából*, mindkettő számára azt írja elő, hogy az időszerű eszméket »legtisztább alakjukban« fejezzék ki. Ez az igény a *tartalom és forma egységének* igénye.

Még egyértelműbbé teszi Marx felfogását az a fejtegetése, melynek során — »*Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*« című műveiben — rámutat arra, hogy forradalmi korszakokban hányszor öltik magukra a forradalmárok a hagyomány jelmezeit, »*hogy ebben a hagyománytól megszentelt álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven játsszák meg a világtörténelem új jelenetét...*«

Marxnak ez a megállapítása vetette meg alapját a *haladó hagyományról vallott mai felfogásunknak*. Azt a látszólagos ellentmondást, mely abban rejlik, hogy a művészet, mint felépítmény, bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz fűződik s ennek ellenére a múlt társadalmi formákra épült művészet nem egy alkotásához az utókor mégis teljes műélvezettel fordul, ezt a látszólagos ellentmondást Marx maga oldja meg »*Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*«

c. művében, a homéroszi világról szóló feledhetetlen képében. Amit ott az emberiség történelmi gyerekkorának varázsáról mond, az ma is termékenyen hat irodalomfelfogásunkra, s jelentős része volt abban, hogy a szovjet nyelvtudományi vitát követő, az alap és felépitmény kérdését újfent felvető, további eszmecsere során nem tévedtünk arra az útra, mely az irodalom felépitmény-voltának tagadásához, illetve vitatásához vezethetett volna. Ez át is ment a szélesebb irodalmi közvélemény tudatába, ezzel tehát felesleges itt, megemlékezésén kívül, bővebben foglalkoznunk.

Van azonban Marxnak a hagyományról vallott felfogásában egy olyan elem, melyet — tudomásom szerint — soha sem méltattunk eléggé. »Miért ne volna az emberiség történelmi gyerekkorának, melyben a legszebben bontakozott ki, mint soha vissza nem térő fejlődési foknak, el nem múló varázsa?« — kérdi. Ebben a kérdésben arra a részletre szeretném föl hívni a figyelmet, hogy »soha vissza nem térő fejlődési foknak« nevezi. Ezt néhány mondattal alább még egyszer nyomatékosan megismétli: »Művészetük varázsa nem áll ellentétben a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen létrejött. Sokkal inkább annak eredménye, és elválaszthatatlanul azzal függ össze, hogy a kezdetleges társadalmi feltételek, amelyek közt létrejött és egyedül jöhetett létre, *soha vissza nem térnek*«. (Kiemelés tőlem. B. L.)

Marxnak minden szavára figyelniük kell, de erre éppenséggel nagyon kell *most* figyelniük, mert ez a *hagyomány felhasználásának kérdését*, irodalmunk egyik legidőszerűbb kérdését illeti.

Marx történelmi példákkal bizonyítja, hogy a megszülető új, olykor a múlt jelmezét öltve magára, lép a történelem színére, a Lutheri reformáció Pál apostol jelmezét ölti föl, a nagy francia polgári forradalom hol a római köztársaság, hol a római császárság jelmezében jelenik meg, stb. Ám ugyanakkor arra is rámutat, hogy az antik jelmez felöltése nem jelenti a múlthoz való valószínű visszatérést, csak kiindulást, melyet a fejlődés természetesen kinő, túlhalad, elvet. »Camille Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, a régi francia forradalom hősei, valamint pártjai és tömegei római jelmezben és római frázisokkal koruk feladatát hajtották végre, a modern *polgári* társadalmat szabadították fel és alkották meg« — írja a »Louis Bonaparte brumaire tizenharmadikában.« »Mihelyt az új társadalmi formát megteremtették, eltűntek az özönvízelőtti óriások s velük együtt az új életre kelt római alakok... Így egy másik fejlődési fokon, egy évszázaddal előbb, Cromwell és az angol nép az ó-testamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára. Amikor az igazi célt elérték, amikor az angol társadalom polgári átalakítása megtörtént, Habakukot kiszorította Locke«.

Marx meg is magyarázza egy rendkívül szemléltető példán, mi ennek a jelenségnek nyitja. »A kezdő is, amikor új nyelvet tanult meg, mindig visszafordítja anyanyelvére, de az új nyelv szellemét csak akkor sajátította el s csak akkor tud vele szabadon dolgozni, ha az öröklött nyelvet elfelejti s nem gondol rá többé, amikor az újat használja«.

Azt hiszem ez a kulcsa a hagyomány helyes felhasználásának, itt választható el élesen a múltat reprodukáló epigonizmus, a stilizáló archaizálás stb. a hagyomány termékeny, előrevivő felhasználásától. Marx azért hangsúlyozta a letűnt társadalmi formák soha vissza nem térő jellegét, hogy éles határt vonjon a letűnt korok műalkotásaiban való elmélyedés indokolt volta és a között az illúzió között, hogy vissza lehet térni egy túlhaladott fokra, egy akármiféle aranykorba. »A férfi nem válhat újra gyermekké, csak gyerekessé« — figyel-

meztet. Az irodalmi életre alkalmazva a marxi igazságot, még világosabban látjuk mindenfajta akadémikus hagyományörzésnek reménytelenségét, reakciós, fejlődést gátló jellegét, minden olyan illúzió csődjét, mely egyik vagy másik irodalmi korszak eredményeit a fejlődés elérhető legmagasabb csúcspontjának fogva fel, azt tovább akarja éltetni, — mint Gyulaiék Petőfi és Arany »klaszszicizmusát«. (Talán az sem túl vulgáris alkalmazása Marx megállapításának, ha azt mondjuk : innen nézvést válik érthetővé, hogy miért válik az akadémikus epigonizmus valóban gyerekké, gyügyögővé, sőt miért szorulnak költői a reakciós politikai hatalom tankönyveibe, ifjúsági lapjaiba. Gondoljunk csak Karinthy Frigyes Szabolcska- és Pósa-karikatúráira!)

A hagyományhoz azért kell visszatérni, hogy az új úton tett első, bizonytalanokodó lépteinknél el ne veszítsük biztonságunkat, hogy a merészen új ne formátlanul robbanjon ki, hogy megkíséreljük lefordítani arra az irodalmi anyanyelvre, melyben már otthon vagyunk. A hagyományhoz való visszatérést azonban csak az indokolja, ha a hagyományos formában a megszülető új rejlik s csak *addig* indokolja, amíg az annyira ki nem fejlődik, hogy meg tudja már teremteni magának a maga sajátos, merőben új formáit. A hagyományhoz azért kell visszafordulni, hogy a nagy múltbeli analógiákból az újhoz merítésünk erőt, hogy az analógiák felidézésével el tudjuk képzelni a még soha nem voltat, hogy a múlt forró szavait földézzve, ihletést nyerjünk új szavak új hevérére. »A halottak feltámasztása tehát ezekben a forradalmakban az új harcok dicsőítésére szolgált, nem pedig a régiek parodizálására, arra szolgált, hogy az adott feladatot a képzeletben túlozzák, nem pedig arra, hogy gyakorlati megvalósítása előtt visszariadjanak, arra, hogy újra felidézzék a forradalom szellemét, nem pedig, hogy azt csak kísértetjárásra használják fel.« A hagyomány felidézése akkor termékeny, ha a múlt-idéző serkentő példává tudja emelni. Zrinyi ősenek szigetvári hőstettét az egész emberiség sorsdöntő eseményévé fokozza a »Szigeti Veszedelem«-ben, valósággal megsemmisül a magaalkotta nagy példa előtt (»Kis elme ez, ki ír nagy Atyám dolgáru!«), de éppen ezáltal jut el feladata felismeréséhez : »Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat«. Petőfi sóhaja, »Mért nem születtem ezer év előtt«, nem a múltba vágyódás sóhaja, hanem egy különb jövődő áhítása, ha ő emlékezik, a jövődő lehetőségeit feszegeti :

*...Többek közt én, emlékezem,  
Rómában Cassius valék,  
Helvéciában Telt Vilmos,  
Párizsban Desmoulins Kamill...  
Itt is leszek tán valami...*

Ady forradalmi fejlődésének előremutató állomása a kuruc-versek korszaka : a legszebb kuruc versek egyidőben születnek a legszebb forradalmi versekkel, nem véletlen az, hogy az »Észe Tamás komája« és »A Jövődő fehérei« ciklusok egy verskötetben jelennek meg, a tizes évek forradalmi előszelében. Aminthogy ugyancsak 1910-ben, Móricz Zsigmond így búcsúzik Mikszáth Kálmántól : »Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázzuk hatásoad...«

A hagyomány felhasználásában eleve ott kell lenni a hagyománytól való eltérés lehetőségének. Marx arra is rámutat egy Lassalle-hoz 1861 július 21-én írott levelében, hogy a formai átvétel, a formák átvétele hogyan történik. »Az

pl. bizonyos, hogy a hármás egység, ahogyan azt a XIV. Lajos korabeli francia drámaírók elméletileg felállítják, a görög dráma (és az azt képviselő Arisztotelész) félreértésén alapul. De másrészt ugyanilyen bizonyos, hogy a francia drámaírók a görögöket pontosan úgy értették, ahogyan az saját művészi szükségletüknek megfelelt s ezért még sokáig ragaszkodtak ehhez az úgynevezett »klasszikus« drámához, azután is, hogy Dacier és mások, már helyesen tolmácsolták Arisztotelészt. . . »A félreértett forma éppen az általános, és a társadalom bizonyos fejlődési fokán általános felhasználásra alkalmas forma«. Az irodalom története egyenesen azt igazolja, hogy *átvétele* szinte csak a félreértett, tehát megmásított, módosított, a művész saját művészi szükségletének megfelelően módosított forma alkalmas. Nem véletlen az, hogy a nyugateurópai versformák első tudatos meghonosítója irodalmunkban, Faludi Ferenc, az újkori irodalmi népiesség elindítója, hogy a disztichon nagy magyar mestere, Vörösmarty úgy megigézte fülünket, hogy ha valaki, mint Devecseri teszi Homeros-fordításaiban, igazi s nem módosított disztichonokban fordítja Homeros époszait, fülünk valami újszerűt s különöset hall versei szép zenéjében s csak lassan döbbenünk rá, hogy Vörösmarty varázsa miatt nem vettük észre, hogy Vörösmarty disztichonjai az újszerűek és a meglepő zenéjűek. Ady kuruc verseit annyiival érezzük hitelesebbeknek Thaly kuruc verseimél, amennyivel Ady bátrabban tér el — új mondanivalója sodrásában — a kuruc költészet hagyományától, mint a hamisító-pontossággal dolgozó, epigon Thaly.

Eleanor Marx-Aveling azt írja emlékezésében Marxról: »Mikor Marx lányának ezekről és egyéb könyvekről beszélt, s megmutatta neki, hol keresse ezekben a művekben a legszebbet és a legjobbat, megtanította gondolkodni — úgyhogy az észre sem vette, mert az ellen berzenkedett volna — megtanította arra, hogy próbáljon a maga fejével gondolkodni és megérteni a dolgokat«. Marx hagyománya, hagyatékának felmérhetetlen kincsetára, arra kötelez, hogy próbáljuk megérteni mélyebben feladatainkat. Ezek a feladatok elsősorban, az irodalomtudomány számára is, politikai feladatok, illetve a politikai feladatoktól elválaszthatatlan, azt segítő feladatok. Marx emlékét ezért véltük azzal szolgálni, hogy egy aktuális irodalmi kérdésre vetettük rá elméjének megvilágító fényét.

**DEZSÉNYI BÉLA**

## **KOSSUTH, A FORRADALMI PUBLICISTA**

Kossuth Lajos egész élete, alkotó politikai tevékenységének minden korszaka szervesen összefügg a sajtóval. Ő az első magyar államférfi, aki megérti az időszaki lapoknak, a publicisztikai irodalomnak hatalmas jelentőségét a reformok érdekében kifejtett agitáció és propaganda szempontjából; sőt már a bennük rejlő szervező erőt is megsejti és hasznára fordítja — azt az erőt, amelynek fontosságát tudományos következetességgel először Lenin fejtette ki és a bolsevik sajtóban a proletárforradalom nagy vezetői juttattak döntő

szerepre.<sup>1</sup> Kossuth munkásságának minden szakasza egy-egy lapalapítással, vagy egy-egy szorosán összefüggő sajtókampánnyal kapcsolatos. Hírlapírói alkotásának új, Magyarországon eddig ismeretlen formájáról 1842-ben ezt mondja: »Nekünk úgy látszik, hogy a magyar időszakai sajtó 1841-ig a nemzet politikai életére . . . azért nem gyakorlott csak a mostanihoz is hasonló hatást, mivel a szerkesztők s lapvezérek közt alig volt valaki, aki practico-politicus életet élt; mivel többnyire csak líterátorok voltak, publicisták nem.« Publicisztikai tevékenységének tartalmát, politikai célját pedig legelső lapjának, az Országgyűlési Tudósításoknak indulása idején így határozza meg: »Mihelyt a nemzet igazán érezni fogja, hogy nyilvánosság nélkül szűkölködik, lesz nyilvánosság — mihelyt melegen érezni fogja — még pedig a nép, a szegény, emberi méltóságából kivetkezett nép fogja érezni, hogy kormány s hatszázezer despota önkénye alatt nyög — nem soká fog felettük önkény uralkodni.«<sup>2</sup>

Valóban, a Kossuth előtti magyar lapszerkesztők, még akkor is, ha az irodalomban már korszerűen és merészen szólaltatták meg a haladó eszméket, amint a szerkesztői asztalhoz ültek, szűkszavú, fojtott hangon referáló líterátorokká váltak. Nem értették meg, vagy nem tudták használni a nyilvánosság nyújtotta hatalmas fegyvert. Kossuth az Országgyűlési Tudósításokkal a nyilvánosság elé vitte a diétai tanácskozásokat, amelyeket nemcsak a cenzúra, de a rendi érdekek s előítéletek is csak vékony vezetőrétegeknek tartottak fenn; még jobban kiterjesztette a politikai élet nyilvánosságát a Törvényhatósági Tudósításokban, végül a Pesti Hírlapban elérte a politikai kérdések előzetes megvitatásának lehetőségét is. Agitációja készítette elő Magyarországot a polgári forradalomra, amelynek vezetésében Kossuth Hírlapja s egy sor brosúra és proklamáció játszottak óriási szerepet. Az emigrációban Kossuth szavára már távoli országok figyelték — talán népekmozdultak volna meg, ha éppen Kossuthot, de főleg környezetét társadalmi helyzete nem akadályozta volna, hogy teljese a néphez forduljanak. Végül nagy erővel vette fel a harcot a nemesipolgári kompromisszumon alapuló kiegyezés ellen — egy külön e célra alkalmazott publicisztikai formával, a nyílt levéllel és Iratainak első kötetével.

## I

### Az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások

#### *Az Országgyűlési Tudósítások története*

A sajtó a feudális korban kezdődő kéziratos hírszolgálat utóda, származéka. Előbb maga is alkalmazkodik a feudális társadalmi viszonyokhoz: királyok, főurak nagy tetteiről, háborúkról referál — saját hangja még nincs. Az erősödő polgári rend kovácsol először fegyvert a sajtóból az osztályharc számára: fokozatosan a maga szolgálatába állítja a feudális világ elleni harcban. Már nem szorítkozik referálásra, hanem véleménye van s ennek a véleménynek szabadságot, nyilvánosságot követel. Bevezeti a közvélemény fogalmát, amely

<sup>1</sup> A sajtónak, mint kollektív szervezőnek jelentőségéről I. Lenin meghatározását. Lenin-Sztálin: A sajtóról, Bp. 1950. 23-24. l. (Marxizmus-leninizmus kis könyvtára 67-69. sz.)

<sup>2</sup> Kossuth Lajos: A magyar irodalom és művészet 1842-ben. PH (= Pesti Hírlap) 1843. jan. 1. 209. sz., 7. l. A második idézet Lónyay Gáborhoz intézett leveléből, közölve Pesti Napló 1880. jún. 13. reggeli kiadás.



mindent ellenőrzése alá igyekszik vonni. A polgári ideológia hatalmát akarja kiterjeszteni a feudális állam ténykedései fölé, hogy ezáltal végül az államhatalom állásait is bevegye.<sup>3</sup> A sajtónak, mint a közvélemény szervének felszabadítása a polgári forradalmak jelszavai közt az elsők között áll. A felszabadításhoz vezető út első állomása pedig a parlamenti nyilvánosság elérése. Az angol parlament tárgyalásai szigorúan titkosak voltak, csak a XVIII. század második felében sikerült az angol újságíróknak bebocsátást kapni a parlamentbe. Franciaországban Mirabeau adta ki az első parlamenti újságot 1789-ben.<sup>4</sup> Poroszországban 1841-ben IV. Frigyes Vilmos megengedte, hogy a tartománygyűlések jegyzőkönyveit kinyomtassák. Az újságoknak ettől kezdve is csak annyit volt szabad írni, amennyi a hivatalos Staatszeitungban megjelent, a szónokok nevét tilos volt említeni. Marx Károly első nagyjelentőségű sajtóorgánumában, a Rheinische Zeitungban, az egykorú német publicisták élén elsőként követelte a sajtó számára azt a jogot, hogy a tartománygyűlés minden üléséről adhasson tudósítást, mégpedig kommentárral. Marx öt nagy cikksorozatban bírálta a Landtag működését, közülük az elsőt a sajtószabadság és a tartománygyűlés nyilvánosságáról folyó vitáknak szentelte. Éles humorral tette nevetségessé a tartományi képviselőket, akik még a király vékonypénzű »sajtóreformját« sem voltak hajlandók ellenállás nélkül megvalósítani és a legmerészebb kívánságuk csak annyi volt, hogy a szónokok nevét ki lehessen írni az újságban. Erre is csak a közvélemény nyomása, egy több mint ezer kölni polgár aláírásával beadott petíció készítette a privilégiumaikat féltő rajnai rendeket.<sup>5</sup>

Kossuth is a sajtó teljes felszabadítását akarta elérni és tudatosan ragadta meg a véletlen adta lehetőséget az országgyűlési nyilvánosság tettleges megvalósítására. Csak egy pozitív célt tűzött ki magának ekkor: azt, hogy írott országgyűlési tudósításaival utat tör a sajtószabadság felé — mondja ő maga ötven évvel később.<sup>6</sup> A sajtószabadságról már az 1832 szeptember 7-i zempléni megyegyűlésen kifejtette nézeteit, első reánk maradt beszédében.<sup>7</sup> Csakhogy érvei még a nemesi ellenállás ideológiai készletéből voltak merítve — a kezdeményező, forradalmi lépést csak az 1832-36-i országgyűlésen teszi meg.

Magyarország sajátos helyzetében — ahol az osztályharc függetlenségi harccal fonódott össze — a döntő lépés még több akadályba ütközött, mint máshol. Az országgyűlés — legalábbis a rendi tábla — ülései nyilvánosak voltak; a karzat, főleg a jurátus ifjúság, a köznemesség leghaladóbb szárnya, éber figyelemmel kíséri a vitákat, ők válnak idővel Kossuth leghívebb szövetségeseivé. De a nyilvánosság nem terjed túl a terem falain, hírlapokban közzétenni a beszédek nem lehet, a hivatalos jegyzőkönyv pedig csak jóval az országgyűlés bezárása után jelenik meg. A kerületi ülésekről, amelyeken a vita leglényegesebb kérdései kerülnek felszínre, napló egyáltalán nem készül. Nem vezetnek naplót a főrendi tábla üléseiről sem.

<sup>3</sup> A sajtó történetéről Georges Weill : Le journal. Paris 1934. A közvéleményről Wilhelm Bauer : Die öffentliche Meinung. Tübingen 1914. Kül. 30, 289, 299. l.

<sup>4</sup> Otto Groth : Die Zeitung. I. köt. Berlin-Mannheim-Leipzig 1927. 781—793. l. Weill, i. m. 71—75. l.

<sup>5</sup> Weill, i. m. 191. l. Franz Mehring : Karl Marx. Geschichte seines Lebens. Leipzig 1918. 39—41. l.

<sup>6</sup> Lukinich Imre : K. L. és a M. Történelmi Társulat. Századok. 1927. 225—230. l.

<sup>7</sup> Kosáry Domokos : K. L. a reformkorban. Bp. 1946. 87—88. l. U. o. (91—157. l.) az OT (= Országgyűlési Tudósítások) és TT (= Törvényhatósági Tudósítások) történetének eddig legjobb összefoglalása.

A helyzetet az újságok mit sem javítanak. A cenzúra nemhogy a viharos parlamenti reformharcok tárgyalásától tiltja el a sajtót, de még sokkal szelídebb politikai közleményeket is gondosan gyomlálja. A cenzúra pedig királyi jog és az osztrák birodalom érdekeit érvényesíti, függetlenül még a rendek hatalmától is. Ezen a ponton intéznek az országgyűlések és a megyék 1790-től kezdve heves támadásokat a cenzúra ellen: arról az alkotmányban nincs intézkedés, tehát törvénytelen. Bars megye hatalmas feliratban hangoztatja, hogy eleink mindenkor fenn kívánták tartani a szó és a gondolat szabadságát. A sajtószabadság mellett foglal állást Desseffy József az 1830-i országgyűlésen tartott és nyomtatásban is megjelent beszédében.<sup>8</sup>

De mindez a kérdésnek csak egyik, a rendi intézmények keretei között is világosan érthető és kimondható oldala. A gyarmati elnyomást saját személyükben is sínylő nemesek sérelmeinek szoros tartozéka. Van azonban egy másik oldala is a nyilvánosság ügyének, amelyet a rendi nemesség nagy része nem vesz észre, vagy inkább nem akar észrevenni. És cselekedeteit mégis ez irányítja: a nyilvánosság, a sajtószabadság és vele a közvélemény állandó ellenőrzése saját rendi pozícióit is fenyegeti s előbb-utóbb kérdéssé teszi a kiváltságok további fenntarthatóságát, Kossuth szavaival nemcsak az abszolútista kormány, de a »hatszázézer despota« helyzetét is. Innen van, hogy a teljes sajtószabadságtól a rendek is visszatörpölnének, innen van, hogy az országgyűlési újságról folyó viták nem vezettek konkrét eredményre. Sőt, a nemesség legreakciósabb része nyíltan ki is mondja, hogy az ő felfogása szerinti publicitásnak semmi köze az újságok szabadságához. A publicitás kétféle: authentica és non-authentica. »Authentica« — az, amit Magyarországon tapasztalunk: a követ jelentéseket küld megyéjének, a megye viszont instrukciókkal látja el követét. Non-authentica az, amit az újságok üznek: saját felfogásuk szerint magyarázzák a követek beszédeit. Mentsen meg az ilyen nyilvánosságtól az Alkotmány, nekünk »teljességgel nincs (rá) szükségünk, mert eddigi Constitutionk mellett örökre megmaradni kívánunk.«<sup>9</sup>

Az Alkotmány a végső szó: benne keres védelmet a rendi országgyűlés zöme bevallottan a bécsi önkény, be nem vallottan az Országgyűlési Tudósításokban feltörő hazai haladó közvélemény ellen is. Ha ezt a kettősséget figyelembe vesszük, elég röviden végigfutnunk az országgyűlési újságról folyó vitákon, könnyen érthető, miért nem vezettek sikerre. Azért, mert Kossuth és a diéta valóban haladó követi számára a diétai újság csak az első lépést jelentette a teljes sajtószabadság felé, a reakció és a két álláspont közt sodródó zöm számára pedig — tudatosan vagy tudattalanul — nem volt sokkal kívánatosabb, mint a Bécsből irányított cenzúra.

Az 1830-i országgyűlésen Andrassy György tornai követ az ülésekkel párhuzamosan megjelenő külön országgyűlési újságot javasolt. A vitában a többség óvott a sajtószabadság kérdésének felbolygatásától s csak az íment határozatba, hogy — amennyiben valaki engedélyt kérne országgyűlési újság nyomtatására s azt nem kapná meg — pártfogásba veszik. Rendi nyelven ez azt jelenti, hogy sérelmi kérdést csinálnak az ügyből. 1832 december 22-én — mindjárt az új országgyűlés megnyitása után — vita kezdődött a napló kérdésé-

<sup>8</sup> Az országgyűlési nyilvánosságról és a cenzúra elleni megyei mozgalomról Sándorfy Kamil: Törvényalkotásunk hőskora. Bp. 1936. 209-213. I. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története. Bp. 1887. 120-125. I.

<sup>9</sup> Ponorí Thewrewk József: Hazafiúi elmékedések. Pozsony, 1833. 48 skk. I.

ról s ekkor Andrassy újra felhozta a diétális újság ügyét. Másnap a vita tovább szélesedett: felvetődött az a kívánság is, hogy a kerületi ülésekről is készüljön ezentúl napló. A kívánság határozatba is ment, az újság kérdésében pedig ismét úgy döntöttek, mint 1830-ban: ha valaki vállalja, pártolni fogják. Csak-hogy ekkor már mindenki tudja, hogy van ilyen vállalkozó: délutánönként Andrassynál és Wesselényinél az ellenzéki vezetők tárgyalják a terveket, előbb Bertha Sándor neve kerül felszínre, majd 29-én már Kossuthal tárgyalnak.

Kossuth a december 27-i kerületi ülésen tünt fel először. Mint »távollevő követő« vesz részt az országgyűlésen, tehát tanácskozási joga van és ő ez alkalommal — először és utoljára — él is e jogával. Szót emel az ellen, hogy a rendi tábla már előre le akar mondani a kerületi ülések naplójának kinyomtatásáról s megelégszik, hogy az »diktaturán« (diktálás után kézzel leírva) készüljön. Hiába tetszik azonban Kossuth fellépése, hiába mutatja be az eddigi ülésekről készült jegyzeteit — Andrassy, ki 29-én még ebéden látta vendégül, másnap, nyilván Zemplénből kapott rágalmozó hírek alapján, gyanúsna találja Kossuth személyét s a kerületi naplóra Bertha Sándor és Munkácsi János kap megbízást. Pütkösdí királyság, mert a nagy lendülettel indult ügy megbukik azon, hogy a pénzt, amely a napló szerkesztésére kellene — mindössze 346 Ft — nem bírják összegyűjteni. Február végén Berthaék lemondanak. Ezzel a kerületi napló megbukott. Az országgyűlési napló kivonata — amelyet a meg nem valósult országgyűlési újság pótlékanak szántak — májusban újra napirendre került, de ekkor az egész újságkérdést a rendszeres munkálatokhoz tették át. Az országgyűlés végén el is készült egy törvényjavaslat, amely az országgyűlési újság felelős szerkesztőjétől 5000 forint óvadékot követelt s az újság ellenőrzését a két tábla tagjaiból alakult bíróságra bízta volna. Törvény azonban nem lett belőle.<sup>10</sup> A rendek kezdeményezéséből országgyűlési újság sohasem jött létre, mert az arisztokrácia nem látta be, hogy »a köz vélemény erősebb garantiája a képviselés helyes teljesítésének, mint minden Instrukció és esküvés.«<sup>11</sup>

Mialatt az országgyűlés hosszasan tanácskozott újságjáról, Kossuth megindította a magáét. Nem választotta az 1830-ban, meg az új országgyűlés kezdetén is határozatba ment utat: nem kért engedélyt s nem vette igénybe a rendek pártfogását. Jól látta, hogy ez a pártfogás legfeljebb annyit jelenthetett volna, hogy ügye az országgyűlési sérelmek közé kerül, hangzatos viták, szép beszédek ürügye és alkalma lesz, de Tudósításai nem születhettek volna meg. Nem tárgyalásokra volt szükség, hanem arra, hogy valaki kezébe vegye a végrehajtást. Ezért nem helyezkedett az országgyűlés védelme alá akkor sem, amikor könyomatos sajtóját elvették. Ellenállás helyett a kitérést választotta. Nem félelemből, mert később, a Törvényhatósági Tudósítások esetében, megmutatta, hogy az erőszak sem tudja elriasztani. De ekkor már ismert újságjainak hosszú múltja adott erőt az ügynek; letartóztatása már nem árthatott, inkább használt a sajtószabadságnak s az ellenzéki mozgalomnak. A kicsiny kezdetet azonban még félteni és ápolni kellett. A nemesi ellenzék legjobb szándékú vezetői sem nyújthattak ekkor még hathatós védelmet, csak saját bizalma munkájának korszerű, szükséges voltában.

<sup>10</sup> Kosáry, i. m. 92—96. l. Ferenczy, i. m. 230-234. l. Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló. (Minden munkái Bp. 1886. VIII. köt.) 22., 23., 26., 27., 37., 38., 61., 76., 82. l. Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Kiadta Barta István (ezentúl: OT). Bp. 1948-1949. I. köt. 30-32., 36-37., 103., 152. l. Viszota Gyula: K. L. írott hírlapjai. Budapesti Szemle. 1927. 206. köt. 90-113., 231-252., 381-414. l.

<sup>11</sup> OT. 30-31. l. (1832. dec. 24.).

Mindennek nem mond ellent az, hogy Orosz Józseffel együtt hajlandó volt a kerületi napló vagy akár a naplókivonat szerkesztésére. Szüksége lett volna rá, mert minden jövedelme az a 13 forint volt, amit megbízói fizettek havonta.

Inkább azt kérdezhetnénk, miért vette be Orosz Józsefet társnak az Országgyűlési Tudósítások szerkesztőségébe. Hiszen Orosz maga bevallotta később, hogy a munka javarészt mindig Kossuth végezte. Valószínű, hogy Orosznak országgyűlési körökben már jólismert nevével várta, hogy bizalmat kelt azokban is, akik őt még nem ismerték, vagy — Andrassy információi alapján — nem néztek rá jó szemmel. Orosz, pozsonyi ügyvéd, maga is távollevő követe, az 1830-as országgyűlésről tett már közzé diétai naplót, amelyet Kossuth elismerésre méltónak tartott. De segítségre is volt szüksége Kossuthnak, mert egy ember »ha naponként 5-6 órát az ülésen töltött, otthon jegyzőkönyvet redigált, a conferentiális társalkodásokat kereste, levelezett, a rossz hibás írások lehető correcturájával napokat vesztett, egyes nevezetesebb beszédek után végig hajházta a várost, s ha egy nap két felé is volt ülés, azon ülésnek, melyben jelen nem lehetett, tetteit nagy bajjal gyűjtögette — egy dolgot sem végezhetett tökéletesen.«<sup>12</sup>

Mindenesetre még az Orosszal való szövetség, sőt az országgyűlés megnyitása előtt határozta el, hogy az országgyűlésről kéziratot tudósításokat ír s erre az elhatározásra a diétális újságról folyó vitáknak semmi befolyásuk sem volt. Ha valaki segített Kossuthban az elhatározást megérlelni, az csak Lónyay Gábor lehetett, aki nélkülözhetetlen barát és jóismerős — Soós János, Vécsey Pál — társaságában felkérte Kossuthot, hogy havi 10 Frt-ért küldjön számukra ilyen tudósításokat.<sup>13</sup>

Ilyen előzmények után indultak meg az Országgyűlési Tudósítások 1832 december 17-én. 1836 május 15-ig, az országgyűlés bezárásáig 344 számot adott ki belőlük Kossuth. A kéziratot újság úgy készült, hogy Kossuth a maga módján rövidítve (nem gyorsírással) jegyezte az üléseket, jegyzeteiből otthon elkészítette a fogalmazványt, majd szegénysorsú másolókkal, jurátusokkal s másokkal leíratta a kívánt mennyiségben. Az első évben mintegy 25, a másodikban 40 írnok dolgozott nála. A »kancellária« vezetője előbb Gönczy Gedeon, majd Farkas János, debreceni származású fiatal jogász volt. Az előfizetők lassan szaporodtak, 1833 tavaszán 40, szeptemberében már 72 példányban készültek a tudósítások. Kossuth maga minden munkáját a lapnak szentelte, társadalmi kapcsolatait is a legcsekélyebbre szorította le. A munka nem könnyű: néha későig tart az ülés, besötétedik a tárgyalóterem s a kevés gyertyából nem jut a szorgalmasan jegyzető absentiumi ablegatus számára. Ha sok az anyag, például a vallási viták alatt vagy az urbárium részletes tárgyalása idején, meg kell kettőzni a lapok számát, míg újból utóléri az ülések fonalát.<sup>14</sup> Ilyenkor persze nagyobb a költség is, sürgetni kell az előfizetési díjakat — havi 10 Ft — melyek néha hónapokig is elmaradnak.<sup>15</sup> 1833 április 16 és június 16 között csak 30 előfizető fizetett, a két hónap összes kiadásai pedig 629,24 Ft-ot tettek ki. Egy-egy levél összes kiadásai 50-60 Ft között voltak.<sup>16</sup> A havi tiszta jövedelem

<sup>12</sup> Elfelejtett levelek K. L.-tól. Pesti Napló 1880. jún. 13. reggeli szám.

<sup>13</sup> Lónyay Gábor: K. L. elfelejtett levelezése. Pesti Napló. 1880. jún. 23. reggeli szám. Kosáry, i. m. 96—97. l.

<sup>14</sup> OT. III. 725., II. 7. l.

<sup>15</sup> U. o.

<sup>16</sup> Számadási könyvecske Országgyűlési tudósításaink 4 hónapjaira. Orsz. Levéltár. K. L. iratai. I. sor. 89. csomó.

a szerkesztők részére ebben az időben 50 forint körül mozog; az elosztásra fennmaradt összegből Kossuth először Oroszt fizeti ki.

A másoltatás sok időbe került s nagy költséggel járt. Hogy ezen segítsen, Kossuth egy bécsi litográfustól kősjátót vásárolt s a 69-82 számokat ezen készítette. Ekkor tört ki a vihar, amelynek a felhői a kormányhatóságok iratváltásaiban már január óta gomolyogtak.

Helmeczy, a Jelenkor c. hírlap szerkesztője lapjának január 5-én megjelent 2. számában — minden eddigi szokás és cenzúra-rendelet ellenére — három oldalra terjedő országgyűlési tudósítást adott. Február 1-én már az államtanács elé kerülnek a Jelenkor »bűnei«: még az 1832. évi utolsó számokban a latin nyelv ellen cikkezett, ezenkívül külföldi lapok mintájára a cenzúra által törölt sorok helyét üresen hagyta, végül országgyűlési tudósítást ad, sőt egy következő számba »Pótlék az Ország Gyűlési minden rendű eddigi ülésekhez« c. függelék is akart adni. Ezt már megakadályozta a cenzor — akit mindennek ellenére az első tudósítás elnézéséért azonnal nyugdíjaztak. Hasonló »bűnöket« követett el a Hazai és Külföldi Tudósítások, meg az Erdélyi Híradó is. És az udvari kancellária értesülése szerint mindnyájan a Kossuthi-Orosz-féle újságból merítették a tiltott anyagot.

Itt kezdődik a kormány izgatott tanakodása afölött, hogy az Országgyűlési Tudósításokat hogyan lehetne beszüntetni, hiszen ha a híriapok is közlik, ami benne van, »nem sok hiányzik már ahhoz, hogy a sajtószabadságot tényleg meglévőnek lehessen tekinteni.« Még érdekesebb azonban, hogy a Jelenkor cikkéről — amely pedig nem egyezik Kossuth ugyanazon napokról adott tudósításának szövegével — Kossuth azt írja: »Hogy a Jelenkor 2-ik számja tollamból folyt, alkalmasint el volt található«. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy Kossuth megkísérelte, mégpedig mindjárt kezdetben, az országgyűlési nyilvánosságot a nyomtatott újságok felé is kiterjeszteni. Az ötletszegény és törvénytisztelő Helmeczy magától alig vetemedett volna erre és lapja 5. számában már sietve alkalmazkodik a cenzúra-rendszabályokhoz, amelyek megszabják, mit szabad megírni az országgyűlésről: »A pozsonyi két újság élénkbe tűzött vezérléte után ennyit mondhatunk« — ez a szöveg előzi meg a 23 sorra csökkent diétai beszámolót.<sup>17</sup>

Jellemző, hogy a megriadt kormányzerveknek a rendek sietnek segítségére: az inkriminált cikk ugyanis a beregi követek egyik felszólalását hibásan közölte, mire ezek a nádorhoz mentek, aki a maga részéről készséggel utasította a pesti revizort, hogy ne engedjen mást megjelenni a diétáról, mint amit a pozsonyi német és latin újság hoz. »Nem uraim, még mi sajtószabadságra meg nem értünk« — írja naplójába Kölchsey . . .<sup>18</sup>

A tavaszi aktahullám elcsitult az Országgyűlési Tudósítások körül, de ősszel a könyvmatos sajtó már nagyobb vihart vert. Szeptember 4-én jelentette Wirkner kancelláriai fogalmazó, a kormány pozsonyi referense, hogy Kossuth litográfiát vásárolt. Szeptember 10-én már az államtanács előtt van az ügy. Egy pillanatig sem vitás, hogy a sajtót el kell venni Kossuthtól, de hogyan?

<sup>17</sup> Vizsota, i. h. OT. I. 96., 103. l. — Bécsi Áll. Levéltár. Conf. A. 126/1833., 172/1833. (»So fehlt wahrlich nicht viel um die Pressfreiheit als bereits bestehend zu betrachten«) · 303/1833., 254/1833., 373/1833., 480/1833. (Goriupp Alisz kiadatlan gyűjtéséből). Az OT. 9. számának fogalmazványában a befejezetlenül maradt sor: »Toldalékjaink is sajnálom, hogy el maradnak, mert . . .« (I. 97. l.) véleményünk szerint szintén a Jelenkor eltiltott tudósítására utal.

<sup>18</sup> Vizsota i. h. Kölchsey i. m.

Ő is, Orosz is távollevők követői s mint ilyenek személyükben nem megtámadhatók. Nyílt eljárás esetén — int a nádor — Kossuth az országgyűlés elé vinné a dolgot és éles támadásra szolgáltatna alkalmat a kormány ellen. Metternich tanácsára — most először de nein utoljára! — felvetik a kérdést, nem lehetne-e Kossuthot »áldozat« árán »jobb útra téríteni«. De Majláth Antal zenipléni főispán, a későbbi kancellár, aki ismerte Kossuthot, nem ajánlja. Megkísérlik a litográfia eladóját, Krafft bécsi könyvmót megkörnyékezni, hogy vásárolja vissza Kossuthtól a sajtót. Ez a megoldás nem sikerül. Végül Zichy Ferenc főlovászmester útján szólítják fel Kossuthot, hogy kártérítés ellenében adja át a sajtót. Ha ellenállna — így szól a terv — el kell fogni. Minden előkészületet megtesznek erre az eshetőségre is, de csodálatosképpen Kossuth enged. Csak azt köti ki, hogy a költségeit térítsék meg és a főlovászmester terjessze fel kérvényt, melyben a litográfia használatának megengedését kéri s ennek ellenében még arra is hajlandó, hogy egy időre — a feltűnés és országgyűlési viták elkerülése végett — elhagyja Pozsonyt, családi körülményeit adva magyarázatul.<sup>19</sup>

Kétségtelen, hogy ellenállás esetén a rendek védelmükbe vették volna, de az erőszak ellen nem tehettek és nem is tettek volna semmit. Kossuth népszerűsége nőtt volna, de a sajtószabadság első úttörő kísérlete alig több, mint félév után nyomtalanul eltűnik. De megsemmisült volna a vállalat akkor is, ha a sajtó elkobzása után a kérdés fölött az országgyűlésen vitára kerül a sor. Kossuth ideiglenes távozása nem a kormány, hanem Kossuth nagy céljának érdekében állt.

Október 8-tól, a 83. számtól kezdve az Országgyűlési Tudósításokat ismét kézzel sokszorosították. Kossuth eltávozott Pozsonyból. Február 1-ig Orosz szerkesztette a Tudósításokat anélkül, hogy ez a lapon meg lett volna említve és hogy bárhol másutt Kossuth távozása szóba került volna. December 8-án azután Orosz meglepetésszerűen közli, hogy 1834 február 1-től kezdve »Diaeta-közlő« cím alatt maga fogja kiadni az országgyűlési újságot. Kézenfekvő, hogy Orosz részéről tudatos kísérlet történt arra, hogy a Tudósításokat Kossuthtól elorozza. Kossuth önkéntes távozását a kormány úgy akarta felhasználni, hogy Orosz a vezíratos újság kizárólagos tulajdonosává tegye és segítségével a vállalkozást veszélytelené vizenyősítse el. A titkos iratokból kitéűnik, hogy ugyanakkor, amikor Kossuth megvesztegetését meg sem merték kísérelni. Orosz elfogadta a rendszeres havi szubvenciót és Metternichék zsoldjába állt.

Orosz decemberi előfizetési hirdetésére Kossuth azonnal cáfoló körlevelet adott ki, amelyben kijelenti, hogy februártól kezdve ismét maga veszi át a szerkesztést. Február 1-től, a 117. számtól az Országgyűlési Tudósítások címfejében, a dátummal egy sorban már fel van tüntetve, hogy »Kossuth Lajos szerkesztése«. Ugyanettől az időponttól Orosz is megindítja a Diaeta-közlőt. Mindketten havi 8 Ft-ra szállítják le az előfizetési díjat.<sup>20</sup>

Míg Orosz Diaeta-Közlője kisebb terjedelemben — 8 oldalnál soha sem hosszabban — meglehetősen száraz eseményközlésre szorítkozott, addig az Országgyűlési Tudósítások még sokszor okoztak gondot Wirknernek és fölöttesei-

<sup>19</sup> Viszota, i. h. Conf. A. 1058/1833. (Goriupp Alisz gyűjtése). Viszota nem ismerte, vagy nem közölte az utóbbi iratnak azt a részét, ahol Kossuth bejelenti önkéntes távozását. Pedig Kossuth e látszólagos szolgálatkészsége nem lehet reá nézve kompromittáló. A kormánnyal való alkudozás gyanúja nem merülhet fel, mert nem neki, hanem Orosznak ajánlottak fel havidíjat azért, hogy a kormány szolgálatába álljon.

<sup>20</sup> K. L. pályakezdése. Őt kiadatlan levél. Az Ujság. 1906. jún. 10. Lukinich Imre: K. O. T.-ának történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1926. 279-289. I. Viszota, i. h.

nek. Különösen a Kölcsey visszahívása alkalmából kiadott gyászkeretes számú terjesztését szerették volna megakadályozni. Szóbakerül Kossuth szigorú megintése is — de ezt a gondolatot el kellett vetni, mert közvetve a kéziratosságot elismerését, tehát legalizálását jelentené.<sup>21</sup> Legalább a Tudósítások nyomtatott kiadását, melyet Kossuth az országgyűlés befejezésekor külföldön akart megjelentetni, sikerült megakadályozni. Az országgyűlés végén viszont a kerületi ülés egyik elnöke köszönetet mondott »azon érdemes férfiúnak, ki . . . a nyilvánosságot férfias állhatatossággal terjesztvén, az előítéleteken oly részt tört, melyet a haladó kor sietséggel fog tágítani, de egy önkényes hatalom elzárni már nem lesz képes.«<sup>22</sup>

### *Az Országgyűlési Tudósítások jelentősége*

Az Országgyűlési Tudósítások megjelentetése és négy éven át következetes fenntartása magában véve is forradalmi cselekedet volt a nyilvánosság, a haladó gondolat terén. Ezt bizonyítja, hogy a kéziratosságot országgyűlési újság a következő országgyűlésnek már elmaradhatatlan tartozéka. Az 1834-i erdélyi országgyűlésről Stuller Ferenc, az 1839-40-i pozsonyi diétáról Stuller és Bodon Ábrahám, az 1843-44-iről Záborszky Alajos készítettek írott tudósításokat.<sup>23</sup> De ekkor már Kossuth kezdeményezése a nyomtatott hírlapok számára is kitágította a korlátokat. 1843/44-ben már minden újság bő tudósításokat hozott az országgyűlésről és végül 1847 november 12-én az országgyűlési szónokok nevének megemlítését is megengedték.<sup>24</sup>

Az Országgyűlési Tudósítások pusztán megjelenése is döntő hatású volt. Azt az országgyűlést figyelte végig közelről, amelynek évekre nyúló hosszú tárgyalásaiban először csillant meg a reformszellem fénye.<sup>25</sup> Kossuth írott újságjaiban híven tükröződött a vitáknak nemcsak tartalma, de szelleme is. Kölcseynek és Deáknak a kor színvonalán álló javaslatai mellett fény derült arra is, hogy az ellenzéki megnyilatkozások nagy része a régi rendi oppozíció, a sérelmi politikát folytatja. Kossuth mintegy tükröt tart a követek elé: tudatossá teszi, hogy szavuknak visszhangjuk támad s ez máris egy ismeretlen, új erőt jelent a tanácskozásokban.

Ennél azonban tovább is megy. A beszédeket adja vissza, de szavain átüt a nyílt állásfoglalás. Különös rokonszenvvel kezeli az ellenzéki szónokokat: Wesselényit, Kölcseyt, Deákot, Balogh János barsi, Beöthy Ödön bihari követeket, Felsőbüki Nagy Pált. Mikor szólásra emelkednek, néhány szóval bemutatja őket: »Gr. Széchenyi beszédjét a szép gondolatok és szív rázó képzetek tömött massájának nevezem«, »azon csend és figyelem következék, melly Kölcsey szavait kísérni szokta.« Beszédeiket részletesen, hosszan közli, különösen Nagy Pálét, kinek szavaiban sokszor már a későbbi, a Pesti Hírlap Kossuthjának hangját érezzük.<sup>26</sup>

<sup>21</sup> Vizsota, i. h.

<sup>22</sup> Kosáry, i. m. 125-26., 127. l.

<sup>23</sup> Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 577. és 734.

<sup>24</sup> Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Kiadta és a bevezetést írta Barta István. Bp. 1951. (A továbbiakban : Barta.) 296. l.

<sup>25</sup> Kosáry, i. m. 110. l.

<sup>26</sup> 1834. nov. 13. OT. 196. sz. I. 693-698. l.

A beszédeket sokszor maguk a szónokok adják át Kossuthnak vagy inkább Farkasnak, az eredeti fogalmazványba idegen írással kerülnek bele.<sup>27</sup> A reakciós beszédeket rövidebbre fogja vagy ellenkezőleg: éppen közlésükkel pellengérezi ki. A felsőtábla rendkívül hosszadalmas szónokának, br. Szepesy pécsi püspöknek minden megszólalása mosolyt kelt: maga a nádor szakítja félbe, amikor a só árának leszállításáért buzgó hálát rebeg; máskor éppen azután zárják le a vitát, hogy felszólalásra jelentkezett.<sup>28</sup> Kossuth nem is tagadja, hogy beszámolóit »lelke soha meg nem változandó meggyőződésének« színét viselik. Ezt vállalja is. Állítsák bár elé »jutalmul a mennyeknek minden örömét s rettentésül a pokolnak minden ijedelmét«, meggyőződését meg nem tagadja.

De Kossuth nemcsak anyagának bemutatásában mutatkozik újságírónak. Nyíltan ki is mondja véleményét; így mindjárt az első szám toldalékában: »Meg hívtuk az Úr lelkét, hogy szálljon meg minket, adja Isten az Úri lélek ne szállott légyen meg igen vastagan, mert úgy mi lesz az Uraság alatt senyvedő népből.«

A beszédek kommentálására, véleményének kimondására különösen egy, már a munka folyamán tapasztalt körülmény ad lehetőséget. Kossuth fogalmazványát rendszerint éjszaka írja, azután másolják az írnokok. A postanapokon, amikor a Tudósításokat elküldik, nem képesek a lapok indulásáig leírni az utolsó nap tárgyalásait. Ezért bevezeti, hogy ezekről rövid összefoglalást ad s a beszédek részletes közlését a következő számra hagyja. Az összefoglaló toldalékok azután bő teret adnak arra, hogy éppen a legfrissebb, tehát legérdekesebb eseményeket kiszínezve, saját gondolataival kiegészítve, agitatórius formában mondja el. Szinte mindjárt 30-40 soros kis cikkek nének ezek az összefoglalások, a későbbi kossuthi vezércikkek sok jellemző formai sajátosságát, de egy-két vezéreszméjét is előre tükrözve. Az 1834 augusztus 30-i országos ülésről készült beszámolójában utal a jamaikai rabszolgák felszabadítására — ezt keserűen humorizáló összehasonlításként a hazai jobbágyok sorsával a Pesti Hírlap többször fogja ismételni. Az 1833 január 31-i kerületi ülés összefoglalójában az úrbéri munka 7. §-áról szólva pedig így ír: »Ha ez most nem menne is keresztül, két három év alatt a köz véleménynek bizonyosan engedend s a Magyar Aristocratia az egész történetben példa nélkül lévő azon nagy szívűségnek adja bizonyosságát, hogy nem mint más nemzeteknél volt, a nép vagy idegen hatalom impulzusának, hanem tsupán az igazság szeretetének engedve önként nyujt felebarátainak engedélyeket.« A nemesség önkéntes lemondásának fikciója talán legelső formájában jelentkezik itt: nem a nép csillapítására, mint negyvennyolcban, hanem az arisztokrácia befolyásolására — igazolva Révai József megítélését Kossuth egyeztető helyzetéről a tömegek követelései s a köznemesség osztályhelyzetéből eredő magatartása között.<sup>29</sup>

Nem hiányzik ezekből a kezdetleges vezércikkek közül sem a maradiság humoros kipellengérezése, mint amikor az esztergomi Andrassy nagyhangú kijelentését idézi: »nekünk a művelt világ törvényt nem szab, a köz vélemény irányt nem parancsol«. Még a szavazás is érzelmi színezetet kap: az országos üléseken a kerületi ülésnek az eredeti operátumnál haladóbb szövegezését egy-egy »hatalmas maradjon« védi meg a reakciók változtatási szándéka ellen.

<sup>27</sup> Pl. OT. 79. sz. II. 197-198. I.

<sup>28</sup> OT. I. 169-170. III. 100. I.

<sup>29</sup> Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 121. l.



»A követi kar, ha valamit concentrice fel veszen, roppant, rettenetes erő. . .« — írja Kossuth. S magát ezt a rettenetes erőt egyre jobban mozgósítja Kossuth írott újságja, amikor beszámol a haladó párt eredményeiről, a nemesi közvélemény megváltozásáról, például a »tulajdoni jus kiterjesztésének« ügyében, amelyet előbb kinevettek, de 1833 április 28-án már 22 megye mellette szavazott és »míg országos ülésre kerül a dolog: két három megye nagy változást tehet.« A változást pedig éppen a Tudósítások mozdítják elő: hatásuk alatt a megyék sokszor adnak új, haladóbb utasítást követeknek.<sup>30</sup> Az írott újság már nem pusztán tájékoztató, hanem a közvélemény szervezője, az országgyűlésre visszaható erkölcsi erő.

### A Törvényhatósági Tudósítások

Kossuth új című írott újságja kétségtelenül az Országgyűlési Tudósítások közvetlen folytatása. 1836 május 15-én, amikor országgyűlési beszámolóit lezárta, már szét is küldte a Jelentést új lapjának megindításáról. Új vállalkozását a Jelentésben az elkövetkező új országgyűléshez szánja előkészítésül: »... a törvényhozónak... kettős kötelessége van, egyik: megérteni az időnek jeleit, ismerni a nemzet szükségait, s ezekhez mért czélszeres intézvényekben követni a közvéleményt, melynek létezését s hatalmát hasztalan igyekeznék tagadni, másik: eme közvéleményt a jövő törvényhozásban szolgálndót előkészíteni...«<sup>31</sup>

Az új időszaki kiadvány mégis más és több, mint elődje. Anyagának javarésze már nem egyetlen, összefüggő eseménysorozatról szóló napló: különböző helyekről, az ország megyéiből gyűjti össze Kossuth. És itt jelennek meg először a munkatársak: míg eddig csak a leírással, az expedícióval, meg legfeljebb az anyag egy részének összegyűjtésével foglalkozott pozsonyi kancelláriája, addig most a Pestre áttett kancellária körül levelezők hálózata csoportosul. A Törvényhatósági Tudósítások egy-egy száma már heterogén anyagot tartalmaz. Kossuth védekezésével szemben, hogy csak eddigi levelezését folytatja, joggal állapította meg a nádor, hogy a Törvényhatósági Tudósítások teljesen hírlapjellegűek, mert előzetesen hirdette kiadójuk, meghatározott díjért és meghatározott időközökben jelennek meg.<sup>32</sup>

A levelezők Kossuth ellenzéki barátai: Török Gábor Biharból, Balogh János Barsból, Luka Sándor Hontból, Klauzál Gábor Csongrádból, Makay Sándor Krassóból, Novák Antal Békésből, Bohus János Aradról, Olgay Gáspár Pozsonyból, Besze János Esztergomból, Zalából pedig Deák Ferenc. Deák követi jelentését hosszú folytatásokban közölte Kossuth kéziratos újságja. A Törvényhatósági tudósítások fő tartalma az ehhez hasonló követi beszámolók, még gyakrabban és még bővebb részletekkel azonban az ú. n. szólásszabadsági ügy, Lovassynak és társainak elfogatása körüli viták, végül pedig magának a Törvényhatósági Tudósításoknak országos sérelemmé nőtt üldöztetése volt. Kossuth itt már teljes nyíltsággal hangsúlyozza ellenzéki meggyőződését és nem keres külön formát a megszólalásra, hanem szinte várja az alkalmat, hogy a megyei viták egy-egy részletéhez azon melegében fűzze hozzá véleményét.

<sup>30</sup> OT. I. 363., 343. 1. és Előszó 7. 1.

<sup>31</sup> Hentaller Lajos: K. és Kora. Bp. 1894. 37. 1.

<sup>32</sup> Kosáry, i. h. Vizsota, i. h. Törvényhatósági Tudósítások. K. L. levelezése 1836. évi július 1-től 1837. évi május 7-ig. K. Földváry Mihály. Bp. 1879. (= TT).

De itt is, mint az Országgyűlési Tudósításokban, nem annyira Kossuth saját szavai, mint inkább a sokszor már forradalmi hangú beszédeknek nyújtott nyilvánosság az, ami a vállalkozásnak jelentőséget ad. Ezeket emeli ki az 1839 március 2-án Kossuth ellen hozott ítélet is: »az alperes oda fordítá egész igyekezetét, hogy minden alkotmány és törvényes rendszer elleni elvek, mint pl. az ország aristocratico-monarchica rendszerébe ütköző személy és vagyombeli jussok egyenlősége és több e felék hírlapjai által terjesztessenek.« Joggal vetítik a Kossuth ellen eljáró felsőbb hatalmak elé a forradalom árnyékát az ilyen szavak: »Sokat szenvedett már a magyar s legtöbbit az Ausztriai ház alatt, mégis mi tisztán áll előtte, mi tisztán áll a világ előtt nemzetünk? Vannak népek, kik fejedelmüket földönfutóvá teszik, kik a ministereket börtönbe vetik, kiknél a fejedelem nem mer másképp, mint vassal bélelt kocsiában kimenni...«<sup>33</sup>

Míg Pozsonyban Kossuth csak leveleivel agitált, az ellenzék mozgalmában személyesen nem vett részt, addig most pesti lakásán a »kávéforrás« fölött éjszakába nyúló megbeszélések folynak. Az ellenzéki kipróbált vezéreken, Balogh Jánoson, Bezeredy Istvánon, Klauzál Gáboron kívül megjelennek itt a fiatalabb fegyvertársak is, köztük első helyen a Madarászok, kiknek Fejérmegye közgyűlésén folytatott sikeres hadakozásáról bő terjedelemben adtak hírt Kossuth tudósításai. Madarász József jelenlétében elhatározzák, hogy az 1837-i medárdnapi vásárra összehívassék minden ismertebb elvtárs« az ellenzék központi bizottságának megalakítása céljából.<sup>34</sup> S a forradalmi hangulatot a Törvényhatósági Tudósítások tovább táplálják: az utolsó szám 1837 május 7-én — Kossuth elfogatásának napján — Pest megye tiltakozását a pozsonyi német újságnak az ifjak ügyében hangoztatott hamis vádjaira, amelyet kinyomattak, de a cenzúra lefoglalt, Kossuth írott lapjához mellékelve küldi szét.

Érthető, hogy a hatalom az új, még veszedelmesebb ellenfélre most már azonnal felfigyel. Metternich számára kerülő úton megrendelik az írott Tudósításokat, melyeket ő gondosan lefordíttat magának.<sup>35</sup> Amint Kossuth jelentése 1836 május 15-én megjelenik a Nemzeti Kaszinó hirdetőtábláján, a nádor azonnal elrendeli a Tudósítások betiltását. Kossuth azonban óvással él: nem folyóiratot ad ki, hanem magánleveleket, és nem tesz mást, mint folytatja, amit Pozsonyban megkezdett, akkor pedig 3½ éven át nem volt ellene kifogás. Hosszas huzavona következik akörül, hogy melyik hatóság vállalja magára a Tudósítások elnyomásának hálátlan feladatát.<sup>36</sup> És Kossuth most nem vonul vissza, mint Pozsonyban: érzi évek során át megedződött kéziratossá váló hírlapjának mozgósító erejét s tudja, hogy most érdemes dülőre vinni az ügyet.

A nádor ismételten betegségére való hivatkozással vonja ki magát a Kossuth pártját fogó megyegyűléseken való részvétel alól. Végül a kancellária és az államtanács magáévá teszi Pállffy Fidél, az új, erőszakos magyar (de magyarul nem tudó) kancellár álláspontját, hogy Kossuthot el kell fogni s mint felségsértőt azonnal a királyi tábla elé állítani. Négy havi fogság következik, de Kossuth győzött, a nyilvánosság, a sajtószabadság felé vezető úton az első nagy lépést megtette.

<sup>33</sup> Pompéry Aurél: K. L. 1837/39-iki hűtlenségi perének története. Bp. 1913. Hentaller, i. m. 43-49. l.

<sup>34</sup> Kosáry, i. m. 140-142. l. Madarász József: Emlékirataim. Bp. 1883. 36-37., 56-57. l. TT. 200-209. l.

<sup>35</sup> Conf. A. 1388/1836. (Goriupp Alisz gyűjtése).

<sup>36</sup> Kosáry, i. m. 143-151. l. Vizota, i. h.

A letartóztatás napján : 1837 május 7-én kelt utolsó szám az egyre növekvő anyag és a felcsigázott érdeklődés miatt már a Tudósítások sűrűbb megjelenését jelentette be: 26 helyett 36 szám kiadását ígéri egy év alatt. Kossuth, többször, önérzetesen hangoztatja a tudósításokra fordított nagy munkát, amellyel az anyagi haszon nem áll arányban. Erélyesen utasítja vissza azokat a rágalmakat, amelyek haszonlesést vetnek szemére.<sup>37</sup> A valóság az, hogy leveleinek kiadása alig hoz jövedelmet, sokszor ráfizetéssel jár, a Törvényhatósági Tudósítások első hónapjának költségei 851 forintra rúgtak váltócédulában; három levél jelent meg, tehát levelenként 283 Ft. 40 kr. volt a kiadás. 70 előfizetője van s egy félévben 14 számot ad ki, tehát egy félévi költség 3,972 Ft., a bevétel pedig (70 előfizető 25 forintjával) 4,375 Ft. A tiszta jövedelem ezek szerint 403 Ft. 40 kr. az egész félévre, vagyis számonként 22 kr. pengő pénzben, amiből még lakásának bére sem telik ki.<sup>38</sup>

Az előfizetők számát a nádor eltiltó parancsa növelte meg: 160-ra szaporodtak. Ezek között körülbelül 30 megye volt és 20-30 dignitárius. Előfizetett az udvari kancellária, a helytartótanács, a kir. Tábla és a hétszemélyes tábla több tagja, sőt a királyi fiskus is — az utóbbi nem is egy, hanem több példányra. Az összes előfizetők száma Kossuth letartóztatásáig 243-ra emelkedett, tehát többszörösen meghaladta az Országgyűlési Tudósításokét. Egyedül Ceglédre 6 példány jár, köztük egyre az egyenlőségi egyesület (!), háromra a különböző városi olvasóköri fizettek elő.<sup>39</sup>

És mindez még nem mutatja a maga teljességében a Törvényhatósági Tudósítások óriási hatását. A megrendelt példányokat az előfizetőkön kívül számtalan barát és elvokon olvasta és terjesztette másolatban. Wesselényi Miklós 3 példányt járattott Kolozsvárra; ezeket a ref. kollégiumban egy nagy teremben összegyűlve 10-15 ifjú tollbamondásra leírta.<sup>40</sup>

A Törvényhatósági Tudósítások tehát a nyilvánosság megteremtésében a parlamenti nyilvánosságon nagy lépéssel túlmutattak már. A haladó közép-nemesség Kossuth visszatérésekor készen állt arra, hogy a Pesti Hírlap nyiltabb és erősebb agitációját befogadja, sőt, hogy azt a maga részéről is táplálja és tovább vigye.

## II.

### A Pesti Hírlap

#### *A Pesti Hírlap keletkezése*

1840-ben a kormány politikájában látszólag gyökeres változás állt be. Az országgyűlésen már a királyi előadások is reformjavaslatokat hoztak; megvalósult az önkéntes örökváltság, a hiteltörvények, a váltó törvényszék. Pállfy Fidél helyét Majláth Antal foglalta el a kancellári székben. És mindennél alapvetőbbnek látszott a fordulat a sajtóügyben: a szólásszabadsági sérelemben a rendek álláspontja győzött, a cenzúrát enyhítették, a művelt irodalmár,

<sup>37</sup> TT. 192-193. I.

<sup>38</sup> K. I. egy kiadatlan levele 1836-ból. Vasárnapi Ujság. 1902. 546. I. A levél címzettje Zilay Szakács Péter. V. ö. Hentaller, i. m. 29-30. I.

<sup>39</sup> Pompéry, i. m. 127. I. Az előfizetők névsorát közli Földváry kiadása függelékében.

<sup>40</sup> Kossuth a szónok és író. (Irtai)-H-R-. Hazánk. 1884. II. 83-106., 166-185., 261-283. I.

Mednyánszky Alajos vezetése alatt megalakították a központi könyvvizsgáló bizottságot, a cenzúra fellebbviteli hatóságát. A meglévő három hírlap, a Jelenkor, Hírnök és a Hazai és Külföldi Tudósítások — írja egy kortárs — »már annyira meg volt kövesülve«, hogy a kissé szabadabb mozgás nem sokat tudott javítani elavult referáló vagy lomhán értekező módszerükön. De a Pesti Hírlapba Kossuth magával hozza írott lapjainak tapasztalatait, a parlament élet erősebb dinamikáját. Az országgyűlési nyilvánosság megvalósítása után az újságíró már nem pártatlan referáló, hanem aktív intézkedő, cselekvő tényező. Az Országgyűlési Tudósítások összefoglalásaitól egyenes út vezet a Pesti Hírlap vezércikkeihez.

A tőkés gazdasági rend egyre nagyobb erővel döngeti az osztrák birodalom feudális rendszerének kapuit. Semmi meglepő sincs abban, hogy a gyarmati elnyomásban tartott Magyarország társadalmi viszonyainak valamelyes átalakítását s az ebből folyó néhány alapvető reformot a birodalom vezetői is elkerülhetetlennek látják. De annál csodálatosabb, hogy ebben a kiélezett helyzetben Kossuthszámára, aki alig szabadult ki az éppen publicisztikai tevékenységéért szenvedett börtönből, lehetőséget adnak olyan agitációra, amely a bécsi reformelgondolásokon messze túlvezet. Maga Kossuth sem leplezi, csodálkozását, amikor 1840 utolsó napjaiban Landerer Lajos, a nyomdász és kiadó felkéri új lapjának szerkesztésére, hiszen neve »bizonyos helyeken nem a legjobb ajánló«. De Landerer nem mulasztotta el, hogy felsőbb helyen biztosítást nyerjen — és ma már tudjuk, hogy akitől a biztosítékot kapta, aki személyesen intézkedett, hogy az új hírlap szerkesztője Kossuth lehessen, nem volt más, mint az európai reakció vezére, a Habsburg-birodalom kipróbált vezetője, Metternich Kelemen herceg.<sup>1</sup>

Metternichnek ezt a váratlan elhatározását csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha az európai sajtó történetének szélesebb összefüggéséből indulunk ki. A tőkés termelés feszítőereje a sajtó gyors fejlődését hozza magával. A közlekedési hálózat, posta és vasutak gyors fejlődése a hírszolgálat gyorsulását eredményezi; az újságok gyakrabban jelennek meg, számuk is szaporodik. A hirdetés egyre fontosabb tényező a gazdasági fejlődésben, ugyanakkor a hirdetésből származó jövedelem ismét a lapok számának és elterjedésének használ.<sup>2</sup> A nagy példányszámú polgári sajtó egyre élesebb bírálat alá veti az arisztokratikus intézményeket és forradalmi erőt képvisel.

Az európai sajtónak ezt a kiszélesedett befolyását Magyarország elől még ideig-óráig el lehetett zárni a cenzúra erejével — de már az osztrák újságokat nem lehetett elszigetelni a németnyelvű sajtó egész területétől.

Ezért Metternich 1810-ben változtat I. Ferenc kérelhetetlen cenzúrapolitikáján. Az új cenzúrautasítás elve: »egy fény sugar se maradjon ezután figyelem és felhasználás nélkül, bárhonnan is jöjjön az« — tőle származik. Persze ez az elv a cenzúra lényegén nem sokat változtat. Nem is ez a cél. Hanem az, hogy maga a kormány indítson vagy támogasson lapokat, amelyek politikáját alátámasztják. Tehát védekezés helyett támadás. Ezt az eszmét Metternich Napoleontól vette át még párisi követ korában; 1810-ben ő kezdeményezte az

<sup>1</sup> Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp. 1927-1930. I. köt. LXIV-LXV. I. u. a. K. L. és a P. H. Századok. 1929. 5-36. I. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp. 1880-1882. I. köt. 194-195. I. Kossuth Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. (Gr. Széchenyi István: A kelet népe. Szerk. és bev. Ferenczy Zoltán. Bp. 1925.) 440-441. I.

<sup>2</sup> Weill, i. m. 195-217. I.

Österreichischer Beobachter-nek, az első nagy osztrák napilapnak az alapítását, amelyet magántitkára, Josef Anton Pilat szerkesztett. A lapban fiktív »külföldi leveleket« tétetett közzé, amelyek az osztrák politikát dicsőítették. De ezenkívül egy sor német író egyenesen azért fogadott zsoldjába, hogy külföldön szolgálják az osztrák politikát. A Cotta kiadásában megjelenő augsburgi Allgemeine Zeitungot — az egyetlen külföldi lapot, amelyet a cenzúra szabadon engedett bejutni Ausztriába és Magyarországra is — az ő megbízásából Pilaton kívül Friedrich Gentz, Karl Ernst Jarcke, Josef Alexander Hübner, Anton Prokesch-Osten és Josef Christian Zedlitz látták el osztrák és magyar vonatkozású cikkekkel. Az utóbbi volt a legfőbb összekötő Bécs és az Allgemeine Zeitung között; pedig Zedlitz, a tehetséges költő, eredetileg demokrata és ellenzéki szellemben írt, csak 1838-ban egyezett meg Metternichel.<sup>3</sup>

Zedlitz az Allgemeine Zeitungban »Pia desideria für Ungarn« címmel cikksorozatot közölt, amely 1840-ben könyvalakban is megjelent. »Szia a magyar ellenzéknek, sőt gróf Széchenyit is, mint kik inkább középkori arisztokratikus rebellesek, mint európai liberálisok. Szemükre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás feltételét, hogy az ősiségi intézményt meg nem döntik, hogy vasutakról álmodoznak, midőn csinált országútjuk sincs, szóval a cikkek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki nem fogytak.«<sup>4</sup> A cikk Magyarországon nemcsak az ellenzékben keltett felháborodást, de a kormánypárti Dessewffy Aurél is ellene nyilatkozott. És mindenki tudta, hogy a cikket Metternich sugalmazta.<sup>5</sup>

Az Allgemeine Zeitung útján nem sikerült a magyar közvéleménnyel elfogadtatni Metternich politikáját. De csődött mondott Orosz József is, akinek pedig 1833 óta rendszeresen fizették a havi 150 forintos járadékot, sőt lapot is adtak neki. 1833-ban Metternich tanácsolta, hogy Kossuthot is próbálják megnyerni a »jó ügynek« és hogy erről sohasem mondott le, azt igazolja az a több órás megbeszélés, amelyet a kancellár és a Pesti Hirlap lemondott szerkesztője folytatott egymással 1844-ben. Metternich ekkor felajánlotta Kossuthnak, hogy legyen »független«, a napisajtó mindennapi robotjától megkímélt író — a kormány meg fogja találni a módját, hogy ezt megvesztegetés színezete nélkül hálálja meg.<sup>6</sup> Persze valójában ez a körülírása a dolognak csak formaság volt, hiszen egy félévvel előbb, Landerernek a Pester Zeitung engedélyezése iránt beadott kérvénye tárgyalásakor, Metternich nyersen kimondta: »Kossuth, mint az ő fajtajabeli emberek, az embereknek abba az osztályába tartozik, akik mindenképp pénzt akarnak.«<sup>7</sup> Csakhogy Kossuth a támogatást visszautasította. Metternich tapasztalatai csődött mondtak: Pilatnál, Gentznel, Zedlitznél, meg a német újságírók egész soránál célt ért, Kossuthot nem bírta megvesztegetni.

A sokszor idézett hosszú megbeszélés 1844-ben tehát — amelyről mindkét ellenfél körülbelül egybehangzóan számolt be: Kossuth Pulszkynek, Metternich Wirknernek — nem kezdete, hanem lezárása volt egy folyamatnak. *Semmi jelentősége sem volt már 1844-ben*, amikor lezajlott, hiszen Kossuth, ha akart

<sup>3</sup> Groth, i. m. 103. sk. I. Srbi: Metternich. München é. n. I. köt. 395-396., 516-522. I. Dezsényi Béla: Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban. Bp. 1947. 19. I. Pulszky, i. m. I. 121-122. I.

<sup>4</sup> Pulszky, i. m. I. 171. I.

<sup>5</sup> Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. Bp. 1897. 471. I.

<sup>6</sup> Ludwig von Wirkner: Meine Erlebnisse. Pressburg, 1879. 134-138. I. Pulszky, i. m. I. 229-234. I. Horváth Mihály, i. m. II. 301-302. I.

<sup>7</sup> Conf. A. 1188/1843. Idézi Szemző Piroska: A Pester Zeitung. Bp. 1941. 9. I.

volna, sem mondhatott volna már le a vezető szerepről, amelyhez lapja juttatta. Metternich pedig már elhatározta, hogy Kossuth többé nem fog lapengedélyt kapni. *De ez a beszélgetés magyarázza meg, miért pártolta Metternich Kossuth szerkesztőségét 1840-ben*, a kancelláriának és főleg a nádornak szinte kétségbeesett tiltakozása ellenére. Bizonyosra vette, hogy Kossuth — mint a német polgári írók és szerkesztők — közeledni fog a kormányhoz.<sup>8</sup>

Metternichnek ezt a súlyos politikai tévedését osztályhelyzete magyarázza. Az arisztokrata abszolutista mint mecénás áll az író mögött, megfizeti őt, az pedig hálából dicséri. A demokrata újságíró mögött nem egy ember áll, hanem egész osztálya, azt szolgálja és díját (ami nem ajándék, hanem bér) attól kapja. Az aulikus főnemes a centralizáló abszolutizmus szövetségesét látta a polgárságban, amelyet pedig lenézett — és ellenségét az »arisztokratikus rebellekben«, akiknek Magyarországon az ő szemében Széchenyi volt a vezérük. Ezért utasította el következetesen Széchenyi közeledését, ezért nem bízott benne soha. Innen a példálózás arról, hogy Széchenyi fáklyával járkal a forradalom küszöbén álló Magyarországon. Metternich szavai — amelyeket főrendű barátai, de főleg az arisztokrácia női képviselői, így elsősorban Metternich felesége állandóan ismételtek — nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Széchenyi magát tartotta a forradalom okozójának.<sup>9</sup>

Amikor a magyar sajtóra nem sikerül befolyást szereznie, Metternich a magyarországi német sajtó felé fordul: Landerernek engedélyt ad a Pester Zeitung megindítására, a lap szerkesztésének módját pedig részletes utasításban szabályozza. »Ez az újság lesz hivatva az új rend, a városi polgárság és a nemzeti-ségek kormányhűségét ébren tartani.«<sup>10</sup> Ime a negyvennyolcas kamarilla programjának megfogalmazása 1845-ben!

Ez a Pesti Hírlap engedélyezésének Metternich sajtópolitikájában rejelő háttere. Ami a lap keletkezésének történetét illeti, erre nézve az összes adatok megerősítik Kossuth sajtó előadásának hitelességét. Mikor a börtönből kiszabadult, sokáig maga sem hitte, hogy majd újra hírlapot szerkeszthet. De néhány nyiltabb szavú hírlapi cikk reményt keltett benne, hogy »rni talán mégis csak lehet«<sup>11</sup> és megindult a tervezgetés egy ellenzéki lapról, amelyet Szentkirályi Móric »Értekező« címmel Kossuth közreműködésével szerkesztett volna.<sup>12</sup> Ekkor történt, hogy felkereste Landerer és felszólította január 1-én induló lapjának, a Pesti Hírlapnak szerkesztésére, amelyhez úgy jutott, hogy Munkácsi János újságjának, a *Sürgönynek* kiadói jogát vásárolta meg. Kossuthnak személyével kapcsolatban tett ellenvetésére azzal nyugtatta meg, hogy ezt

<sup>8</sup> Metternichnek erről a meggyőződéséről l. még Schlitter: *Aus Österreichs Vormärz*. Zürich-Leipzig-Wien 1920. III. köt. 41. l.

<sup>9</sup> »Es klingt unaufhaltsam in meinen Ohren, was Metternich mir vor zwanzig bis fünf- undzwanzig Jahren sagte . . .« Id. Srbik, i. m. I. 469-470. u. o. Széchenyi és Metternich viszonyáról. A korlátolt Kübeck (Tagebücher. Wien 1909. II. köt. 22. l.) is úgy látta, hogy Széchenyi állt a magyar ellenzék élén és 1847-ben Kossuthal szövetkezett. A metternichi tradíció hatása alatt még a modern osztrák történetíró is Széchenyit tartja forradalmárnak. (Schlitter, i. m. 72. l.) — Az eddigi irodalom többé-kevésbé tisztázta Metternich döntő szerepét a PH. keletkezése körül, de hátterét nem ismerve, Wirkner azon elgondolásával vélte indokolni, hogy a cenzúrával könnyebb lesz majd Kossuthot féken tartani, mintha szabadon agitálna. Ezért a kezdeményezőt Wirknerben és Landererben látták — Metternich csak »protektor« lett volna. A valóság az, hogy a Pesti Hírlap engedélyezése Metternich sajtópolitikájával egyezett; de Magyarországon ez a politika megbukott a haladó köznemességnek és vezérének, Kossuthnak ellenállása folytán.

<sup>10</sup> Szemző, i. h.

<sup>11</sup> Kossuth, Fellelet, i. h. 440-441. l.

<sup>12</sup> Vizota Gyula: K. L. és a P. H. Századok. 1929. 5-36. l.

Bécsben elintézte. »A kormány jelenleg azon meggyőződésből indul, hogy Magyarország alkotmányos ország lévén, azt másképp kell kormányozni, mint az ausztriai örökös tartományokat s hogy a magyar nemzet . . . megérett annyira, miszerint minden véleménynek a méltányosság, tövényesség és illendőség határain belül szabad kifejezés engedtessek.«<sup>13</sup>

Az aktaváltások kulisszatitkaiból csak az maradt Kossuth előtt titokban — és ez a Pesti Hirlap sorsára később végzetessé vált — hogy Landerer eleve ígéretet tett Kossuth eltávolítására, ha politikája a kormány számára kellemetlenné válik. Ez utóbbi titok körül sikerült Bécsnek oly sűrűre vonni a fátyolt, hogy a megegyezésre csak célzásokat látunk az iratokban, a megegyezés maga máig sem került elő.<sup>14</sup>

### *A szerkesztőség és a munkatársak*

Mindenki, még a történetírók is, úgy veszik kezükbe a Pesti Hirlapot, hogy előző olvasmányaik, a tudományos irodalom, a lap háttérében folyó küzdelem ismerete felcsigázzák várakozásukat. Az első benyomás éppen ezért rendszerint a csalódásé. Egyhangúnak, nehézkesnek találják. »Hetenként csak kétszer jelent meg, alig volt benne »aktualitás« vagy színes hír, »riport«.<sup>15</sup> Csak Kossuth vezércikkeiből érzik ki a forradalmi hangot, bár még azokat is »hosszú rétori mondatok«, idegen szavak, idézetek teszik nehezen olvashatókká.

Az igazság az, hogy Kossuth egész szerkesztői munkáján végig vonul a tudatos újítás, a magyar politikai sajtó teljes átalakításának szándéka. Az elődeitől, az egykorú magyar lapoktól örökölt formát azonban nem törhette szét — már csak azért sem, mert a lapengedélyben ki volt kötve, hogy a Munkácsy-féle Sürgöny számára adott kiváltságban foglalt minden határozat a Pesti Hirlapot is kötelezi. Az engedély pedig mindent részletesen szabályozott, a lap megjelenési időközét alakját, rovatait is.

Az 1841 »télhó« 2-án megjelent első számon tehát csak gyakorlott szem fedezi fel azonnal a különbséget az egykorú többi újsággal, például a Hirnökkel és a Jelenkorral szemben. A szöveg végig egyforma betűtípusokkal van nyomva, feltűnő címek nincsenek, — de már három hasábra van tördelve s nem kettőre, mint más magyar újságokban. A sorok rövidebbek, jobban olvashatók. Mai értelemben vett rovatok nincsenek: a tartalomjegyzék, meg néhány személyi hír (kinevezések, halálozások) után a Pesti Hirlap anyaga is csak két főcsoportra oszlik: »Magyarország és Erdély« meg »Külföldi napló« — de az első csoportot Kossuth már részekre bontja: élén áll a vezércikk, majd a tárcaszerűen írt »Fővárosi újdonságok« következnek, azután a »Megyei dolgok«. Végül: míg eddig minden újságnak melléklapja volt (a Jelenkornak a Társalkodó, a Hirnököknek a Századunk stb.) — az közölte a hosszú elméleti cikkeket, az irodalmi anyagot, a kifogyhatatlan ismeretterjesztő cikkeskéket s egyéb laptölteléket, — addig a Pesti Hirlapnak melléklapja nincs, de bevezeti az eddig ismeretlen tárcarovatot »Értekező« címmel.

<sup>13</sup> Viszota, i. h. megjegyzi, hogy ezek a szavak »olyan nagyhangú kijelentések, amilyekkel Metternich szokott bölcsekedni«; valóban majdnem szószerint ugyanezt mondja Metternich Kossuthnak 1844-ben.

<sup>14</sup> Viszota, i. h.

<sup>15</sup> Kosáry, i. m. 197-198. l.

Ennyiben új a Pesti Hírlap külsejében is. De persze a valódi változás az újság tartalmában rejlik. Az eddigi újságcsináló »literátorokkal« szemben Kossuth az első igazi szerkesztő. Minden számnak terve van, a vezércikktől kezdve az értekezőig minden összefügg. Véletlennek nincs helye a lapban. A cikkeket nem a beküldő szeszélyéből kapja Kossuth, hanem rendeli. Még önkéntes levelezőinek is pontos utasításokat ad: a megyei közgyűlések tárgyról lehetőleg előre tájékoztassák, a házi adóval kapcsolatban tudni akarja a kivetés összegét, az egyes rovatok nagyságát, magából a rovatos összeírásból is kér egy-egy példányt.<sup>16</sup> A cikkek megírásához is szabályokat állít fel: »az elvont eszméket jövődöben egy kissé gyakorlatibbblag alkalmazottaknak s kissé több kézzelfoghatóságot remélünk« ajánlja csillag alatt a fiatal Gorove figyelmébe.<sup>17</sup> A beérkezett cikkekről pontos naplót vezetett; ha a beküldött anyag már szerepelt a lapban, a napló feljegyzi, hogy mely számban írták meg.<sup>18</sup> A cikkeket, de főleg a vidéki híreket legtöbbször átdolgozza, írásmódjukat pontosan kijavítja.<sup>19</sup> Hogy a cikk mikor jelenik meg, az nem a beérkezési sorrendtől függ. Hosszú, szívós küzdelmet folytat levelezőivel, kik rendszerint így végzik a tudósítást: »minél előbb kérem közölni.« Hivatkozik arra, hogy csak négy ívből áll a lap egy-egy száma s azon még külföldi híreket és hirdetések is kell adnia. 1841 áprilisában már 92 levél és 98 értekezés várja türelmetlenül, hogy megjelenhessék. Sok a baja a tudományos társaságokkal és az egyesületekkel, amelyek az eddigi lapok kényelmes gyakorlata szerint elvárják, hogy beküldött beszámolóikat és értesítéseiket azonnal és egész hosszában közölje. Nem hiszi, hogy a Magyar Tudóstársaság-kisgyűléseiről szóló jelentések a közönségnek »épületes oktatásul« szolgálhatnának. Amikor pedig a hazai juhtenyésztők nevében Török János háromhasábos tájékoztatót ír az Értekezőbe, nyíltan megmondja, hogy az ilyen közleményekkel szemben a megyei híreké az elsőség.<sup>20</sup> Ha kell, inkább az Értekező marad el, a főrovatok soha.<sup>21</sup>

A vezércikk az egész szám vezérszólamát adja meg: — de nem áll elszigetelten, mellette kórusként szólalnak fel s lehetőleg ugyanazt a témát mutatják be más-más oldalról a hírek s a lap végén az Értekező is. »Némi journalisták s a czéhek« című vezércikkében felveti a kérdést, mit lehetne a céhek helyébe állítani. A rákövetkező cikk írója, Ludwigh, megadja a feleletet: az ipar- és iparvédegyletekről ír. Máskor az Értekező valamely fontos cikkére hívja fel a figyelmet a vezércikk; így 1842 március 3-án az Értekezőben Lónyay Gábor ír az örök-váltásról, a vezércikkben Kossuth. A botrányos zalai közgyűlésről, amelyen Forintos György bocskoros hada megbuktatta a házi adót, előbb rövid jelentés jön az 1833 április 6-i számban, majd a 13-i szám hozza a részletes, hosszú tudósítást és ugyanakkor a vezércikk »Zala s az adó« címmel általánosítja az eset tanulságait.

Ebben és nem kizárólag a kossuthi vezércikkek új hangjában rejlik a Pesti Hírlap nagy hatásának titka. A lap minden száma s egy-egy számon belül is a legkülönbözőbb cikkek és hírek összefüggnek, egymásra vannak vonatkoztatva, egy-egy célzás, egy-egy véletlennek látszó szó így sokkal többet

<sup>16</sup> Sipos Kamilló: Adalékok K. L. hírlapírói működéséhez. Magyarország. 1917. jan. 6. 6. sz.

<sup>17</sup> PH. 1841. jan. 2. 1. sz.

<sup>18</sup> Orsz. Levéltár. K. L. írásai. I. sor., 92. csomó.

<sup>19</sup> Pulszky, i. m. I. 199. l.

<sup>20</sup> 1841. febr. 20. 15. sz., ápr. 10. 29. sz. (Kérelem). 1843 márc. 13.

<sup>21</sup> Pl. 1843. jan. 20. 216. sz.



jelent, mintha magában állana. Mindent áthat a lap egységes politikája még akkor is, ha Kossuth nem formálja át munkatársa cikkét vagy nem fűz hozzá kommentárt.<sup>22</sup> És így válik az újság íróiból meg olvasóiból lassan a magyar átalakulás vezetésére hivatott párt, amelynek szervezése Kossuthnak egyik legfőbb érdeme.<sup>23</sup>

Kossuth többet ír a lapba, mint amennyit nevével jelez és ezt nyilatkoztat ki is mondja: »nyilván is kijelentem... hogy minden eredeti czikkelyek, mellynél más név, vagy jegy nem áll, vagy beküldöttnek nem jelettetik, vagy nem puszta hiradás, vagy kútfőkre nem hivatkozik, természet szerint a szerkesztőé.<sup>24</sup> Előfordul, hogy az Értekező cikke, amelyre a vezércikkben utal, szintén magától Kossuthtól származik.<sup>25</sup> De a lap anyagának javarészét a rendes vagy az önkéntes munkatársak, levelezők szállítják. És itt nem társasági hírekről, béli tudósításokról van szó, vagy legalább is politikai jelentőség nélküli apró helyi eseményekről, mint Kossuth előtt. Itt minden sornak jelentősége van, amelyért helyt kell állni. Az időszaki sajtó hivatása az éber figyelem mindenre »mi a polgári közélet s nyilvános erkölcs körében történik.« S ilyen esetekben Kossuth nem ismer kíméletet, még ha ellenzéki emberekről van is szó, mint a parádi botrányos duhajkodás esetében. Az »aprócska kényurak«, hatalmaskodó, lépten-nyomon botoztató vármegyei zsarnokok leleplezése persze szokatlan s az érdekeltek ellenállásába ütközik. Kossuth a »Névtelenség« c. vezércikkben fejti ki, hogy a sajtónak nem csak joga, de kötelessége is ez az ellenőrzés »kivált miután vannak vétkek, miket másképen büntetni, és vannak emberek, kikhez másképen fénni nem lehet.« Levelezőtől csak azt követeli, hogy vagy adjanak bizonyítékokat közléseiknek nem csak valóságára, »hanem színezésére nézve is« s akkor maga vállalja értük a felelősséget vagy engedjék meg, hogy szükség esetén őket megnevezhesse.<sup>26</sup>

Az egész lapot Kossuth maga tartja a kezében, de van egy belső vezérkara, szerkesztősége is, minden rovatnak van felelős vezetője, akiket Kossuth meg is nevez, bár aláírásukkal rendszerint nem szerepelnek a cikkek alatt. Ez a munkamegosztás is új: a többi egykorú lapnak a szerkesztő mellett legfeljebb 1-2 segédszerkesztője van, kiknek munkássága majdnem kizárólag a korrektúrák átnézésére szorítkozik. A Pesti Hírlap belső munkatársai: Lángh Ignác (megyei levelezés), Stuller Ferenc (külföldi napló), Frankenburg Adolf, később Vahot Imre (fővárosi újdonságok), Molnár Sándor, Vörös Antal, Schultz (Birányi) Ákos — az utóbbiak a technikai teendőket végezték.<sup>27</sup> Az állandó munkatársak közé tartozott még Pulszky Ferenc, aki vezércikkeken kívül »polemicus élczeket« írt névtelenül.<sup>28</sup>

<sup>22</sup> Tévesen gondolták (pl. Hegedüs Lóránt: Kossuth Lajos, legendák hőse, Bp. é. n. 63-65. l.), hogy a cikkekhez csillag alatt fűzött megjegyzés Kossuth eredeti módszere. Ezt éppen a régebbi szerkesztők alkalmazták, hosszasan polemizáltak jegyzetek formájában saját cikkíróikkal. Kossuth csak az elején veszi át mechanikusan ezt az elavult módszert, később a csillagok egyre ritkábbak lesznek.

<sup>23</sup> Révai József, i. m. 132. l.

<sup>24</sup> 1841. jan. 20. 6. sz. 45. l. Értesítés.

<sup>25</sup> Históriai visszapillantás. 1842. 172., 173., 191. sz. A vezércikk a majorátusokról szól. A névtelen cikk K. által fogalmazott kézírata: Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 268.

<sup>26</sup> 1841. márc. 27. Játékosság. 1841. jún. 30. Névtelenség 1841. máj. 22. Jámbor óhajítás. Kosáry, i. m. 203-204. l.

<sup>27</sup> PH. 1841. máj. 22. 41. sz. Nyílt levél. Frankenburg Adolf: Emlékiratok. Pest 1868. II. 121-136. l.

<sup>28</sup> Pulszky Ferenc: Journalista élményeim. Magyar Salon. 1888. VIII. köt. 387-394. l.

A vezércikk a szerkesztő rovata, a legtöbb — összesen 216 — magától Kossuthtól származik, az első félévben egyedül ő ír vezércikkeket és bizonyára nem véletlen, hogy csak Széchenyi támadása után kér segítséget elvi harcának támogatására másoktól is. Kossuth nem is gondolt arra, hogy az elnevezéssel a maga »vezéři« szerepét hangsúlyozza, amivel Széchenyi és Dessewffy Aurél vádolták. »A szó semmit sem akart mást mondani, mint hogy a vezércikk olly cikk, melly a hirlap azon számának irányát és speciális czélját kimutatja, melly vezére a hirlap azon számábani cikkeknek, de más semmi és senkinek.«<sup>29</sup> Kossuth vezércikkei előtt a magyar újságírók, azokban a ritka esetekben, amikor egyáltalán hozzáfogtak elvi kérdések kifejtéséhez, hosszadalmas, értekező, tudományos cikkeket írtak. A rövid, tényekből kiinduló, egy-egy központi kérdést éles világitásba helyező cikk Kossuth újítása. Vezércikkei a Pesti Hirlapban hangjuk és külső alakjuk szempontjából három csoportra oszthatók. Széchenyi támadása előtt rövid, agitatórius, mindig konkrét, napi érdekű kérdést tárgyaló, sohasem folytatásos cikkek. A Kelet népe után — részben bizonyára a »felületesség« az »impresszionizmus« vádjának visszaverése miatt — hosszabb, elmélkedő stílusú, gyakran két, sőt egy ízben 3 folytatásból állók — végül az 1843 végén megjelent »Kjábrándulás« címűtől kezdve még mindig elméletileg is alátámasztott, dokumentált, de ismét élesebben agitáló, rövid fejezetekre tagolt, ütemszerűen egy-egy már kikristályosodott vezéreszmét ismétlő vezércikkeket ír.

A Pesti Hirlap más vezércikkíróinak pusztá felsorolása is következtetést enged arra, hogy Kossuth mely osztályból és milyen politikai elv képviselői közül válogatta munkatársait. A nevek (abban a sorrendben, amint a Pesti Hirlapban feltűnnek): Szentkirályi Móric 1., Fáy András 3, Haraszthy Samu 1, Pulszky Ferenc 5, ifj. Bezerédy István 3, Balogh János 2, Trefort Ágoston 1, Lónyai Gábor 1, Csertán Sándor 1, Csányi László 1, Pejacevics János 4, ifj. Pázmándy Dénes 1, Ludvigh János 1, Wesselényi Miklós 1 (7 folytatásból álló!) Andrássy Károly 1, Vállas Antal 1, Perczel Móric 2, Gorove István 1, Fábíán Gábor 1 cikkel. Szerepelnek ezenkívül a következő betűjegyek: Sz. G., A. B., H. I. Az egyik vezércikk (A szláv mozgalmak új stádiuma) három, két más cikk egy csillaggal van jelölve. Az utóbbiak valószínűleg Vahot Imrétől származnak, aki ugyanazt a jelet használta a Fővárosi újdonságokban is. A cikkírók majdnem kivétel nélkül a Nemzeti Kör tagjai, amely híven támogatta Kossuthot.<sup>30</sup>

Az *Értekező* tulajdonképpen a lap második politikai rovatá, szorosan a vezércikkkel kapcsolatos, főleg gazdasági vonatkozású hosszabb tanulmányokat közöl. Eredetileg az újság első oldalának alján kezdődött, a felette álló vezércikktől vonallal elválasztva, tehát tárca formájában. Kossuth maga »feuilleton« néven említi, amikor rá hivatkozik. A kortársak azonban jól látták, hogy Kossuth »éppen ellenkező reformot csinált a Pesti Hirlapban, mint Girardin Emil a párisi sajtóban«. Míg a párisi sajtó Kossuth fogsága idején kezdte tárcában közölni Sue és mások folytatásos regényeit, addig Kossuth az irodalmat számúzta onnan és ezt az egy hagyományt a Pesti Hirlap Kossuth után is gondosan őrizte: amikor az első magyar tárcaregény (Jósika: Akarat és hajlam)

<sup>29</sup> Kossuth: Felelet, i. m. 494-945. I. V. ö. Schridde Éva: A magyar vezércikk első évei. Pécs 1938. 18-19. l. Groth, i. m. I. 775-780. l. A »vezércikk« szót nem Kossuth használta először, hanem Benyák Bernát 1777-ben. L. Dénes Szilárd: Vezércikk. Magyar Nyelvőr. 1951. 458-459. l.

<sup>30</sup> V. ö. A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában c. sajtó alatt lévő tanulmányommal.

megjelent a Budapesti Hiradóban: Szalay László a Pesti Hirlapban tiltakozott az újítás ellen.<sup>31</sup> Kossuth, aki a magyar politikai prózát irodalmi színvonalra emelte, az irodalomnak általában kevés helyet adott lapjában, az egyetlen Vörösmarty az, akinek ő maga szentelt vezércikket.<sup>32</sup> Kossuth ekkor még úgy látta, hogy az irodalom kérdései nem politikai lapba valók. És ezt a nézetét utána a Pesti Hirlap szerkesztői átvették, sőt meg is erősítették; a Nemzeti Kör balszárnyát a kortársak irdalomellenességgel vádolták.<sup>33</sup> Kossuth maga azonban Budapesti Évtalok címmel tervezett új hírlapjában már irodalmi rovatot is akart adni.

Az Értekező írói részben a vezércikkírókkal azonosak; a többiek közül egynéhány ismertebb név: Henszlmann Imre, Vállas Antal, Török János, Fogarasi János, Szabó Pál, (a Kereskedelmi Társaság igazgatója), Remellay Gusztáv (álszeve Emilffy Olivér).<sup>34</sup>

A Fővárosi újdonságok fénykora Frankenburg Adolf nevéhez fűződik. Áldott napfény mellett is ernyővel kell járni, mert az ereszek csurognak, néha hólavina szakad le a tetőkről, egy kisleányt a lehulló jégcsap majd agyonvert — írja 1842 január 27-én. Azután azt halljuk, hogy »bizonyos városban a vízipuskákat mindig három nap a tűz előtt szokták megpróbálni, nálunk ezt három nap a tűz után teszik.« De a várost zsörtölődve bejáró újdondász nem riad vissza súlyosabb hibák leleplezésétől sem. Megírja a rókuskórházi felügyelő sikkasztását, a céhek visszaéléseit s végül megrázó képekben tárja fel a fényes város árnyékában a kizsákmányoltak nyomorát.<sup>35</sup>

A Fővárosi újdonságok leleplező cikkeit Havas József, a cenzor előzéke-nyebben kezeli, mint a Pesti Hirlap egyéb tartalmát. Ennek az a magyarázata, hogy Havas előbb pesti főbíró volt, de lemondatták, hogy a népszerűbb Tretter (később Jary) Györgyöt válasszák meg helyette. A cenzor nem haragudott amiért az újságíró utódjának hibáit és a vezetése alatt elkövetett visszaéléseket szerkesztette ki.<sup>36</sup>

A rovat vezetését 1843 január 12-én Vahot Imre vette át. Vahot csillaggal jelezte cikkeit. 1843 április 9-én Vahot bejelenti, hogy Pozsonyba megy s ettől kezdve a Fővárosi újdonságokat utódja félholddal jelezve adja majd ki, de nem mondja, ki lesz az. Október 13-tól kezdve a félhold is elmarad. Frankenburg feljegyzése szerint Pákh Albert, azután Pálffy Albert követték Vahotot.

A Fővárosi újdonságok Frankenburg alatt kialakítják a csevegő tárca-stílust; a későbbi magyar polgári sajtó elmélkedő glosszáinak, hírfejeinek előfutárai. A lap második súlypontja, a vezércikk után, nem rájuk, hanem a *Megyei dolgokra* esik. Az első pillantásra beláthatatlan egyhangúsággal hasábok sorain át következő levelezések mögött meghúzódó feszültséget akkor kezdjük érezni, ha szemlét tartunk a hírek közlöi, a levelezők fölött. A nevek egyrészével már találkoztunk a Törvényhatósági Tudósításokban. A többiek szintén a fiatal nemesi ellenzék balszárnyát képviselik. Török István (Ugocsa), Révay Gusztáv (Zólyom), Olgyay Gáspár (Pozsony), Madarász László (Fejér), Meszlényi Rudolf (Székesfehérvár), Besze János (Esztergom), Záborszky Alajos (Somogy),

<sup>31</sup> Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. Bp. 1882. 61-62. l.

<sup>32</sup> V. ö. Waldapfel József: Vörösmarty és kora. M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 1951. I. köt. 2. sz. 133-163. l.

<sup>33</sup> V. ö. id. sajtó alatt álló tanulmányommal.

<sup>34</sup> V. ö. PH. 1841. jan. 16. 39. l.

<sup>35</sup> PH. 1842. márc. 10. 1841. okt. 16., 1842. febr. 20.

<sup>36</sup> Frankenburg, i. m. II. 121-136. l.

Tolnay Károly (Zala), Lukács György (Bihar), Szabó Antal (Veszprém), Pongrácz Lajos (Hont), Bodon Ábrám (Gömör), Kovács Lajos (Kolozsvár), Frideczky Lajos (Nógrád), Schné László (Heves), Madarasi János (Szatmár), Batthyány Ferdinánd (Nyitra), Zmeskál Elek (Árva), Kosztolányi Péter (Bars), Ujhelyi Gábor (Tura), Winkler Imre (Temesvár), Stettner Lajos (Sopron), Rónay Móricz (Torontál), Tóth Ferenc (Tolna), Beznák Alajos (Nyitra), Horváth István (Bereg), Csiky Sándor (Heves), Dobák Antal (Liptó), Major Pál (Moson), Órhegyi Gábor (Alsó-Fejér), Tóth Ferenc (Tolna), Máriássy József (Bars), Ziska József (Győr). A Pest megyei közgyűlésekről maga Kossuth vagy Szentkirályi Móricz írnak. Természetes, hogy valamennyi levelező a maga megyéjében éppúgy képviseli a Pesti Hírlap pártját, mint megyéjét a Pesti Hírlapban. Az ellenzék vezérének tehát egy csapásra megszerveződött.

A megyei tudósítások nem állnak elszigetelve, hanem szervesen illeszkednek a lap politikájához. A vezércikkben előtérbe állított kérdésekhez példátárat szolgáltatnak vagy éppen egy-egy fontosabb levelezés adja meg a vezércikk tárgyát, mint például a dunaföldvári botrány az »ütlekvirtuózokat« egyetemlegesen megbélyegző május 5-i cikk esetében. A középpontban itt is a szabad föld és a közteherviselés kérdése áll. Már a pestmegyei 1841 március 17-i közgyűlésről szóló beszámoló részletesen kifejt egy tervet, amely szinte hajszálra hasonlít Széchenyi későbbi kétgarasos javaslatához.<sup>37</sup> A Pesti Hírlap éber figyelemmel kíséri már 1842-től kezdve a készülő követi utasításokat, különösen a házi adóért folytatott eredménytelen küzdelmet. A választások idején azután a megyei rovat egy időre minden mást kiszorít, a külföldi hírek megcsappannak, az Értekező egészen elmarad. A megválasztott követek nevét a lap élén, a vezércikk előtt közli Kossuth. Hosszú tudósításokat tesz közzé az erőszakos választásokról, szokása ellenére a rovat élén maga is megszólal és megrója a nemességet, amely »nem csak nem képes nemzetünk sorsát regenerálni, de sőt egyenesen ő látszik mintegy daemóni hatalom által ragadtatni, hogy a megyei szerkezet sírját megássza.«<sup>38</sup> »Ez öngyilkolás« írja az április 20-i szám vezércikkében. Ez utóbbi számot választási számnak is nevezhetjük, mert teljes egészében a választások körül a Világgal folytatott vitának, Forintos György és társai ügyének van szentelve.

A megyei rovatot csak az országgyűlés megnyitása szorítja háttérbe 1843 tavaszán. »A fontos időszak, melynek e mai nap kezdetét teszi, az időszaki sajtónak hivatásában is változást okoz, s ha eddig a véleményesűrlődés volt talán főhivatása, most . . . inkább a hű historicusság válnék bizonyos főbb feladatává, mit ha teljesítenie szabad leszen, részünkről legalább a polemikus rész egy időre alkalmiasint háttérbe szorul.«<sup>39</sup> Az országgyűlésre külön tudósítóképpen Vahot Imrét küldi Kossuth Pozsonyba, de maga is gyakran tölt ott hosszabb időt.<sup>40</sup> Az első országgyűlési tudósítás május 25-én jelenik meg; ettől kezdve egészen június 1-ig vezércikk sincs és a lap mindjárt az országgyűléssel kezdődik. Van 15 hasábra (5 oldalra) terjedő országgyűlési rovat is, az ilyen számból a »Megyei dolgok« kimaradnak.

Az országgyűlés tehát a nyomtatott újságban kap nyilvánosságot: az 1832-ben megkísérelt, de a cenzúra által visszavert támadást teljes diadalra

<sup>37</sup> PH. 1841 márc. 24.

<sup>38</sup> PH. 1843 márc. 19. 231. sz. 185. l.

<sup>39</sup> Szemle és értesítés. PH. 1843 máj. 14. 247. sz.

<sup>40</sup> Ferenczy, i. m. 294-295. l.

vitte Kossuth — közben persze a Pesti Hírlap már a teljes és korlátlan nyilvánosság, a sajtószabadság felé egyengeti a továbbvezető utat. Az országgyűlési hírek egyetlen korlátja még, hogy a szónokok nevét nem szabad kiírni, sőt megjéjüket sem. »P. követe«, »K. követe«, »egy fiatal szónok«, »egy gróf« — ilyen megjelöléseket kénytelen használni a tudósító. Persze, bizonyára könnyebb felismerni a szónokot, ha az »magyar és erdélyországi gróf« — különösen pedig ha így írják körül (1844 jan. 25.): »Egy másik követ, ki tegnap az ég azurjában lebegő sast hozá elő, s kinek Sz. követe azt mondá, hogy légben szeret lebegni, bizonyossá teszi Sz. követét, hogy midőn sasról beszélt, nem volt szemei előtt két fejű sas, mellynek szárnyai alá akarna vonulni.«

A Külföldi napló külsejében teljesen az egykorú többi lap beosztását követi. A híreket országonként sorolja fel; rendszerint a legtávolabbi országgal kezd, Németország és Ausztria következik utoljára. A Pesti Hírlapnak külföldi tudósítói nincsenek, a külföldi híreket újságokból veszi át, a hírek forrását néha idézi, gyakrabban nem. A külföldi rovat is szerves része a lapnak, résztvesz az átgondolt programszerűségben éppúgy, mint a lap más részei. Minden sorát politikája szolgálatába állítja még pedig két módszerrel. Az egyik a hír megválogatása. Kossuth előszeretettel közli a haladóbb nyugati országok híreit, parlamenti vitáikat. Egészen bizonyos, hogy Ledru-Rollinnek, későbbi száműzött fegyvertársának első képviselőházi beszédét nem véletlenül közli részletesen: »Politikai hite népfölség, mellyet az atyák ötven év előtt hirdettek; (nép alatt az egész nemzetet érti s nem azon néhány előjogos által vezetett nyáját, melly képviselve nincs, melly, ha jogait visszakívánja, bezáratik, ágyúgolyókkal zúzatik szét s még hamvaiban is rágalmaztatik).«<sup>41</sup> Spanyolországból a forradalmi hírek érdeklik, Angliában elsősorban az írek szabadságmozgalma.<sup>42</sup> És, anélkül hogy bármi célzást fűzne hozzá, világosan beszél a cubai négerláadás leírása: »A négerek közt igen erős gyökeret vert az emancipatio eszméje, s előbb utóbb erőszakkal fogják azt maguknak kivívni.«<sup>43</sup>

Nagy figyelemmel kíséri a Pesti Hírlap külföldön is a sajtó felszabadításáért folyó küzdelmet. 1842 október 13-án közli az új porosz sajtórendeletet és bírálja, 1843 január 19-én sajnálattal írja, hogy Bruno Bauer folyóiratát, a Deutsche Jahrbüchert a szász kormány betiltotta. Marx Károly újságjának, a Rheinische Zeitungnak nyomán két hosszú bírálatot közöl a német sajtóviszonyokról. »... a sajtó, minden erőködés dacára, törvényes alapot magának ekkorig ki nem víhatott, hanem az eseményeknek s önkénynek ki van téve. Ezt látjuk a porosz sajtó történetében leginkább a hírlapokon. Az 1819-iki sajtótörvénynek, az 1841-i miniszterrendeletek általi visszaállítása és törvényerőre emelése a sajtónak új életet adott. De ugyanazon mértékben, a mint az élénkség növekedett, az akadályoztatás is sűrűbb és nyomatékosabb lön... a fél sajtószabadság ellenmondás. Ha fel akarjuk a sajtót szabadítani, egészen kell azt cselekedni, nem félig. Törvényben ki lehet mondani: »a cenzúra ne legyen túlszigorú«; de ezen törvény valóságban nem törvény, mert foganatosítása önkénytől és egyéniségtől függ.« Két út van — mondja a Rajnai Újság — a kormány számára, ha a sajtónak ellen akar állni: egyik a cenzúra, a másik a sajtószabadság, amelyet kormányssajtó egyensúlyoz ki. (Metternich a két utat egy-

<sup>41</sup> 1841 aug. 14. 65. sz. A zárójelbe tett részt a cenzúra példörölte. Megtalálható Vörös Antal által kéziratban pótolva az Orsz. Széchényi Könyvtár példányában.

<sup>42</sup> 1844. márc. 7.

<sup>43</sup> 1844. máj. 26.

szerre akarta jární. D. B.) Németországban általában az utóbbit választják. »Legerősebb védfal, melyet ország kormánya a sajtónak elébe építhet, a sajtó maga. Egy kormánynak, mely igazságból indul ki, egyszersmind a vélemény-szabadság barátjának és őrjének kell lenni, mely nélkül az igazság napfényre soha nem jön.«<sup>44</sup>

A külföldi hírek beállításának másik módja az analógia többé vagy kevésbé nyílt kimutatása a külföldi viszonyok és a hazai ellenzék küzdelmei között. A zürichi kanton lépéseket tett a Bazel-Zürich közti vasút mielőbbi megépítésére — olvassuk 1843 január 15-én — mert ha Baden előbb építené ki a rajna-jobbparti vasutat Konstanzig, Zürich elesnék az átmenő kereskedelemtől. »Bizony uraim! nekünk sem ártana a pest-fiumei vasút kérdését egy kissé jobban szívünkre venni, nehogy fontolva halasztgatásunkban egy más vasúttal megelőztessünk.«

A Pesti Hírlapnak legfőbb tárgya a belpolitika, a magyar reformmozgalom. A külföldi hírek is mintegy ennek példatárát képezik: a hasonlóságot keresik a külföldi forradalmi mozgalmakban. Jellemző, hogy külpolitikai tárgyú vezércikket nem írt Kossuth — legfeljebb a vámkérdésről írott cikkei volnának ilyenek tekinthetők, ezek is azonban elsősorban az Ausztriától való gyarmati függés elleni tiltakozások. Kossuth a magyar reformmozgalmat az európai népek szabadságtörekvéseinek nagy összefüggésébe nem tudja beállítani, bár azokat ismeri — ez a Pesti Hírlapnak súlyos hibája.

A hírszolgálat a Pesti Hírlapban nem öncél, a lap egységébe olvad. Ezért nem helyez súlyt a gyorsaságra, az események azonnali közlésére. Egy-egy kevésbé fontos megyei hír később kerül közlésre, mint egy külföldi tudósítás. Egyetlen külföldi hírt közöl kiemelve, a vezércikk előtt: »Rendkívül fontos tudósítás« címmel 1842 november 27-én. »A pillanatban vesszük rendkívüli alkalommal a következő levelet: Triest, nov. 21-én 1842. A levantei gőzhajó, mely ma reggel érkezett, a következő fontos tudósítást hozta mely úgylátszik Suezbe egy kereskedőhajó által érkezett: A béke Anglia és China közt Nankinban augusztus 29-én megkötetett. China 21 millió dollárt fizet, Hong Kongot az angoloknak örökre átengedi...« Ázsia angolszász gyarmatosításának hírei ilyen hosszadalmasan jutnak el a gyarmatosítás alól szabadulni törekvő Magyarország jövőendő vezéréhez.

Még három hír részesül ilyen kiemelt elhelyezésben; kettő közülük a zalai erőszakoskodásokról — a házi adó megbuktatásáról és Deák megválasztásának meghusításáról szól<sup>45</sup> — a harmadik »Borzasztó hír« címmel Orosz Elek ujmegyei követ meggyilkolásáról értesít, aki rablógyilkosság áldozatául esett.<sup>46</sup> Ez az utóbbi hír képviseli egyedül a polgári sajtóban később vezető helyre kerülő »szenzációt«.

A kiemelés tipográfiai eszközei — a figyelemkeltésnek a kapitalista nyugati sajtóban ekkor már kedvelt módszere — már csak azért is korlátozottak, mert a

<sup>44</sup> PH. 1843 jan. 29. és febr. 26.

<sup>45</sup> PH. 1843 ápr. 6. és szept. 10. Az első tudósítás magától Deáktól származik; ápr. 4.-ről keltezett leveléből (Vörös Antal gyűjt. 80.) a megjelent tudósítás csak egy sort hagyott ki. A megjelent szöveg: »F. György tb., H. Pál tb. két egykor megbukott tisztviselő voltak a pártnak látható fejei, láthatatlanok kik? — az isten tudja, s még tudják némely urak a veszprémi megyéből. A levélben a két név — Forintos és Horvát — ki van írva, a mondat második része pedig így hangzik: ». . . láthatatlanok tudja isten kik, úgy hiszik, némely veszprémi megyei papok, különösen Bezerédy kanonok.«

<sup>46</sup> PH. 1844 jan. 13. 360. sz.

lap meghatározott oldalterjedelemhez van kötve és az anyag mindig több volt, mint amennyit közölni lehetett. 1848 előtt az összes újságokban szinte szabály, hogy minél érdekesebb a lap tartalma, annál kisebbek a betűk, mert a szerkesztő azon törekszik, hogy a fontos eseményről kis helyen minél többet írasson. A Pesti Hírlap éppen gazdagabb tartalma miatt már 1841-ben sűrűbb sorokat szedett: »Lapjaink érdekét folytonosan növelni törekvendők nagyobb íveket s tömöttebb, de mégis könnyen olvasható betűkkel adandunk« — írja a második félévre szóló előfizetési felhívásban. Ellenben 1843-tól kezdve a rovatok címeit vastagabb, élesebben elütő betűkből szedik. A figyelemkeltés tipográfiai lehetőségei azért is korlátozottak, mert a nyomtatásnak egyetlen éjszaka kell megtörténnie. Landerer két gyorsajtója ennyi idő alatt alig győzi a hatalmas példányszámot. Amikor egy ízben az országgyűlési tudósítások miatt eggyel több ívet kell nyomtatni, a tudósítást kénytelen két részre szakítva adni, hogy a 3 ív közül legalább egyet előre lehessen nyomtatni »különben 5100 példányt nyomtatván, s így a három ívre 30.000 nyomás kellelt, azt egy éjjel lehetetlen volt volna két gyorsajtóval eszközölnünk.«<sup>47</sup>

A Pesti Hírlap tervszerű, egységes vezetésében így a többi munkatárs mellett — először a magyar sajtó történetében — a nyomdai személyzet is fontos tényező. A Pesti Hírlapot négyen szedték: Herz János, Kiss Ferenc, Malatin Antal, Prohászka Ferenc. Munkájukat lelkesen végezték, aminek bizonyítéka az a vers, amellyel Kossuthot névnapijára köszöntötték:

»Írj ezer ívre valót — mi kiszedjük; látva v ágot  
A betű győző fényt messzire hinteni fog.  
Nagyszerű küzdelmid folyamát olvasva utókor,  
Áldás s hála között zengeni fogja neved.«

A pesti és budai nyomdászok 1848 április 30-án tartott gyűlésének egyik vezetője Prohászka, a Pesti Hírlap szedője volt. Az ő vezetésével adták át Landerernek a nyomdászok követeléseit.<sup>48</sup>

### A cenzúra

A szerkesztőségi munka minden szervezettsége ellenére egy óriási akadályba ütközik s ez a cenzúra. »...magyarországi cenzúra mellett nem lehet írni becsületesen: mert nem lehet írni igazat« — mondja Kossuth — a cenzúra »rágalma az országnak, az országos önállásnak; rágalma a szabadságnak, rágalma a nemzetiségnek, rágalma az alkotmánynak s alkotmányosságnak, rágalma a hazafiságnak, rágalma a becsületességnek, rágalma a férfias jellemnek, rágalma az észnek, a szívnek, az értelemnek, rágalma mindennek, ami Isten előtt kedves, embernek jó.«<sup>49</sup>

De Kossuth sikerrel veszi fel a harcot az akadály ellen. A Kossuth által bevezetett új szerkesztési módszerek már a kialakult polgári hírlapírás tartozékai. Ezekkel a cikkekkkel szemben a cenzúra anakronizmus, módszerei csődöt monda-

<sup>47</sup> PH. 1844. márc. 14.

<sup>48</sup> Iparegyesület. PH. 1842 febr. 3. Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bp. 1900. 35. l. Nemes Dezső: A munkásság az 1848-49-i forradalomban. (Forradalom és szabadságharc. Bp. 1948. 290. l.).

<sup>49</sup> Ellenzék és Pecsovics. Közli Viszota Gyula: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája K. L.-al. I. m. VI. köt. 237. l.

nak. Havas József, a cenzor már 1841 február 3-án hosszú jelentésben izgatottan kér utasítást, mit tegyen. Nem csak Kossuth vezércikkei, de »... az elmefuttatások, máshonnan vett cikkekből belekevert vagy hozzáfűzött magyarázatok, különösen ahogy a cenzurának bemutattnak, a közvélemény hajhászásának és előkészítésének szándékát és törekvését és a magát liberálisnak nevező s az ily néven ellenzékét képező politikai párt törekvésének a célhoz vezetését, végül a kedélyeknek a végletekig való felizgatását árulják el... Ha mindent, mi ez irányzatot elárulja és amit ebben a szellemben írnak, ki kellene törölni, tiz vezércikkből alig maradna egy; a Feuilleton legtöbb értekezését vissza kellene utasítani; a törvényhatóságok lefolyásáról, tanácskozásairól és határozatairól szóló tudósításokból kevés maradna; végül a külföldi ügyekről közöltek legtöbbjét ki kellene javítani, nem keveset visszautasítani, úgy hogy a lap nem két, de alig fél ívet töltene meg; szóval a lapnak ilyen cenzurálása egyenlő volna az elnyomással.« A nádor tovább terjeszti a panaszt a kancelláriához. A Bécsen átfutó szapora aktaváltások most megint azt a helyzetet lepezik le, mint 1833-ban és 1837-ben: az elavult rendszer az új ideológiai fegyverrel szemben tehetetlen. Metternich sajtópolitikája jónak látszhatott 1810-ben és Ausztriában. Kossuth már egy új társadalom első képviselője. A kancellária és a helytartótanács bürokratái számára pedig még Metternich felfogása is túl modern, nem értik utasításait. Hosszas tanácskozások után egyetlen határozatot tudnak hozni: le kell váltani a cenzort. Havas helyébe Werner József pesti egyetemi tanárt ajánlják. De a határozatot nem hajtják végre.<sup>50</sup>

Igy azután 1843-ig Havas marad a cenzor. A Pesti Hírlapnak az a példánya, amelybe Vörös Antal utólag a cenzúra által törölt szövegeket beírta, vagy beragasztotta, mutatja, hogy főleg szavak és kifejezések törlésére, vagy megváltoztatására szorítkozott.<sup>51</sup> Különösen a sajtószabadságról szóló cikkeket üldözte. Persze, szemet szúr neki a társadalmi és gazdasági állapotok bírálata is; mint az Értekező egyik cikkében ez a két sor: »Milliókra süt a nap e honban, kik állatok inkább, mint emberek« és »Nyolc század óta bűnhődik bűn nélkül az elcsigázott nép.«<sup>52</sup> Egy ízben — a magyar tanítási nyelvnek a pécsi iskolákba való bevezetését hírlúd adó cikkben — törlés helyett hozzáír a hírhez egy mondatot, hogy a tényeket enyhítse.<sup>53</sup> A megyei tudósításokban a neveket nem engedti kiírni, csak kezdőbetűiket. És 1841 január 30-án elrendeli, hogy »ezután a lapnak címjét és foglalatát is mindannyiszor vizsgálat alá kell küldeni.«<sup>54</sup>

Valóban igaz azonban, hogy a Fővárosi újdonságokkal szemben elnéző volt. És a vezércikkekhez csak ritkán nyúlt hozzá. Ugyanígy utóda, Czech János is, kinek Kossuth szerint »legalábbis van annyi esze, mint némely miniszteriumnak in corpore.«<sup>55</sup> Czech személye, mint a Pesti Hírlap esetleges cenzoráé, már az 1841 elején folyt kancelláriai tárgyalások folyamán szobakerült, de akkor Havast megfelelőbbnek tartották, mert ő pesti lakos, míg Czech budai.<sup>56</sup> Valószínűleg csak alkalmilag helyettesítette Havast. De meglehetősen pontosan meg tudjuk állapítani az eddig ismeretlen harmadik cenzor működési idejét. Karácsony Mihály, a központi könyvvizsgáló hivatal ülnöke mindjárt első

<sup>50</sup> Vizyota : K. L. és a P. H. Századok. 1929. 5-36. l.

<sup>51</sup> Az Orsz. Széchényi Könyvtár Hirlaptárában.

<sup>52</sup> PH. 1841. jún. 2.

<sup>53</sup> PH. 1841. ápr. 3.

<sup>54</sup> Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 135. sz.

<sup>55</sup> Ellenzék és Pecsovics. I. h.

<sup>56</sup> Vizyota id. cikke. (Századok 1929.).



intézkedéseivel panaszos levél írására készíti Kossuthot. Többek között Wesselényi nevét nem engedi kiírni vezércikke alá. Kossuth ezért a cikket csak 1843 június 15-én kezdi közölni, nyilván a június 11-i levelével megindított vita ránézve kedvező lezárása után. Több cikkét javításaival nemcsak eltorzítja, de teljesen érthetlenné teszi az új cenzor. Pedig csak olyanokat ír, amiket mind Havas, mind Czech meg szoktak engedni.<sup>57</sup> Két másik levélben még különösen azt veti Karácsony szemére Kossuth, hogy az országgyűlési tudósításokat — amelyeket pedig nem is kell elolvasnia, csak összehasonlíttatnia — nem adja vissza idejében, meg hogy esténként nem lehet otthon találni s így a korrek-túrákat nem lehet idejében visszakapni tőle.

Havas és Czech leváltása és az új cenzor erőszakoskodása mögött azonban Bécsből jött utasítást kell sejtenuünk. 1843 június 5-én jelenti ugyanis az állam-tanácsban Sedlnitzky,<sup>58</sup> hogy a Pesti Hírlap június 1-i számában megjelent egy cikk, amely a sajtótörvényről folyó országgyűlési tárgyalásokat ismerteti. A cikket Kossuth szokás szerint átadta a pozsonyi cenzornak, majd hivatalos pecséttel a pesti cenzor címére hajóval elküldte. A hajó május 31-én este érkezett Pestre, a cikk mégis már június 1-én közölve volt a Pesti Hírlapban, ami csak szabálytalanul történhetett, úgy, hogy Kossuth külön másolatot is küldött (t. i. egyenesen a nyomdába, ahol a jóváhagyás előtt kiszedték a cikket). Az ügyben eljárás indult és minden bizonnyal hozzájárult a Pesti Hírlap szerkesztő-változásáról ebben az időben már megkezdett tárgyalások siettetéséhez.

Kossuth 1844 július 13-án, írta utolsó levelét Karácsonyhoz, két héttel azelőtt, hogy a Pesti Hírlaptól megvált — bizonyos tehát, hogy rajta kívül a lapnak több cenzora Kossuth idejében nem volt.

A cenzúra miatt nem csak az maradt ki a lapból, amit a cenzor törölt, hanem az is, amit az író, kényszerűségből, már eleve kihagyott, vagy nyíltan nem fogalmazhatott meg. »... a körülmények néha egy kis mesterséges obscuritást igényelnek, ami hiszen nem nagy mesterség, midőn az ember maga sem érti, mit ír: de ha történetesen néha mégis egy átgondolt eszmére tesz szert, már akkor valóban kegyetlen kínokba kerül.«<sup>59</sup> A Pesti Hírlap következetlenségéért, elhallgatásaiért nem mindig a szerkesztő felelős.

### A közönség

A szerkesztőnek ezeket a küzdelmeit nem csak az utókor érti nehezen — az egykorúak, a lap közönsége sem vette figyelembe. Egyre igényesebb lett. A kaszinók, amelyek egy példányra előfizettek »olly igényeket tesznek, hogy difficile est satyram non scribere.«<sup>60</sup> Levélben követelik, hogy érdekes, változatos legyen a lap — amellet azonban egység és rendszer is legyen benne. De mikor Kossuth panaszkodik, hogy a szerkesztő ilyen »kínokban bővelkedik«,<sup>61</sup>

<sup>57</sup> Kossuth s a cenzúra. (Kossuth három eredeti levelével). Közli: Cs. Gy. Pesti Napló 1869. dec. 15., dec. 17. esti kiadás. A levelek közlője nem mondja, kihez szoltak a levelek s nyilván ezért nem használta azokat az eddigi irodalom. A legelső, június 11-ről keltezett levél eredeti kézírata azonban megvan az Orsz. Széchenyi Könyvtár levelestárában borítékkal együtt, amely »Karácsony Mihály úrnak, a középp. könyvvizsgáló Colleg ülnökének Budán« van címezve.

<sup>58</sup> Bécsi Áll. Levéltár. Conf. A. 517/1843. (Goriupp Alisz gyűjtése).

<sup>59</sup> Törvényszerűség. PH. 1841. júl. 24.

<sup>60</sup> PH. 1843. márc. 13. Értekező.

<sup>61</sup> 1841. júl. 24.

ki lehet érezni szavaiból a megelégedést, amelyet a nagy érdeklődés felett érez. A besúgók azzal biztatják magukat és gazdáikat, hogy a jobbjelzelmű ellenzékiek is megütköznek a Pesti Hírlap »modora« fölé, de nem tagadhatják, hogy az »a nép politikai kiképzését« akarja és hogy »törekvése nem marad hatás nélkül az ifjúságra és a néphangulatra.«<sup>62</sup>

Széchenyi megkéri Eötvöst, hogy érdeklődjék vidéken a Pesti Hírlap hatása iránt s ez Borsodból és Szabolcsból jelenti, hogy amerre járt, a Hírlap köztetszést nyert. Ugyanezt közli vele Andrassy Károly magából a császárvárosból: »Itt mindenki Kossuth lapjáról beszél, amely Ausztriában el van tiltva.«<sup>63</sup> A Hírlap befolyása a megyékre, a birtokos osztályra s az ifjúságra minden nap növekedett, a polgárság pedig, az iparosok, azon osztály, mely eddig távol állt minden politikai kérdéstől, szintén ragaszkodott hozzá,<sup>64</sup> míg a német Pesther Tageblatt, amely pedig éppen ennek a polgárságnak íródott, alig tudta fenntartani magát.<sup>65</sup> Nagyabonyban az Ágai Adolf apjának példánya kézről-kézre jár, a magyarul nem tudó Glückswerk Mihálynak Falk Miksa fordítja le minden számát.<sup>66</sup> És egy megyei levelezésből megtudjuk, hogy Kossuth vezércikkei a nőknek is kedvenc olvasmányuk, csak a deák kifejezéseket nem szeretik benne.<sup>67</sup>

Pulszky szerint 1841 nyarán 500 helybeli és 3670 vidéki előfizetője volt a Pesti Hírlapnak.<sup>68</sup> 1842 november 6-án magában a Pesti Hírlapban olvassuk, hogy összesen 4112 példányban adták el, ebből 442 Budapestre esett. Ugyanakkor a Nemzeti Ujságból 450, a Jelenkorból 894, a Világból 1244 példányt küldtek el postán. 1844-ig 5100-ra emelkedett a Pesti Hírlap példányszáma. S hogy mennyire Kossuthnak volt köszönhető a siker, azt igazolja, hogy Szalay szerkesztése alatt az előfizetők száma 500-ra esett vissza.<sup>69</sup>

1841 március 3-án közzétett felhívásában már azt közli Landerer, hogy az addig megjelent számok mind elfogytak. Ha legalább 300-an megrendelik ezeket a számokat, akkor utánanyomatja őket. Számítása be is vált és így az első 17 szám második kiadásban is megjelent. Az új kiadás annyiban tér el az eredetitől, hogy az Értekező az első lap aljáról a lap végére, a hirdetések elé került. Ez volt a sajtó történetében az egyetlen eset, amikor magyar politikai lapból második kiadást kellett nyomtatni.

A Pesti Hírlap gondos tanulmányozására mutat, hogy az első évfolyamról Kossuth betűrendes mutatót is készített, mint valami könyvhöz, vagy folyóirathoz.

»A nemzet eszmél és gondolkodik — állapítja meg az első év végén Kossuth — szélesebb körben, terjedtebb mértékben, mint valaha . . . Vének volna tőlünk, a hozzánk csatlakozott intelligentiák erejét nem méltányolni; s ezért balgaság volna, túlszerűségéből ki nem mondani, hogy ez állapot előidézésére az időszaki sajtó többi organumai közt a Pesti Hírlap is tőn valamit.«<sup>70</sup>

<sup>62</sup> Polizei-Hofstelle 6370. és 7735/1841. Idézi Ferenczi : Kelet népe. I. m. 663-664. l.

<sup>63</sup> Ferenczi, i. m. 20., 24. l.

<sup>64</sup> Pulszky, i. m. I. 201. l.

<sup>65</sup> Ferenczy József, i. m. 272-273. l.

<sup>66</sup> Kosáry Domokos : A Pesti Hírlap nacionalizmusa. Bp. 1943. 43. l.

<sup>67</sup> PH. 1842. 131. sz. 232. l.

<sup>68</sup> Schridde, i. m. 23. l.

<sup>69</sup> Firtinger, i. m. 115. l.

<sup>70</sup> Visszapillantás. 1841. dec. 29. 104. sz.

## A vezércikkek

A korszak nagy reformköveteléseit nem Kossuth dolgozta ki, de az ő érdeme — állapítja meg Révai József — hogy határozottabban a népre vesz irányt, a rendiségen kívül álló erőket is bevonta, azokat az erőket, amelyek a döntő pillanatban készek voltak a néptömegek mozgalmával összefogni. Végül Kossuth volt az, aki a reformkorszak követeléseit egységes programmá fogta össze és megszervezte a polgári átalakulás vezetésére hivatott pártot.<sup>71</sup>

Az egységes program a Pesti Hírlap vezércikkeiben alakul ki. Fejlődés van Kossuth politikai gondolkodásában — különösen a Széchenyi-vita folyamán érlelődik ki a népképviselő határozott követelése és gyakorlati gazdasági tevékenysége közben változtatja meg álláspontját a védvám-kérdésben — de hogy a vezércikkek egy összefüggő programon fokozatos kifejtését hozzák, ezt nem lehet kétségbevonni.<sup>72</sup> Nincs helyünk arra, hogy a Pesti Hírlap legelső számában<sup>73</sup> alapvető célkitűzésként megjelölt »szabad föld« elvéből kiindulva bemutassuk Kossuth mindenre kiterjedő programjának teljes kibontakozását. Pedig a vezércikkek tartalmának részletes feltárása — ami eddig nem történt meg — bebizonyítaná, hogy nem mindig az események vezetik Kossuth reform-elveinek felmerülését, hanem ellenkezőleg: sokszor már ezek a gondolatok befolyásolják az eseményeket, legfőképpen az országgyűlés munkáját, amelyhez Kossuth cikkeket tervszerű előkészítésül szánta.

De még csak vázlatos áttekintést sem adhatnánk a Pesti Hírlap történetéről, ha nem mutatnánk rá arra, hogy mennyiben irányult egész reformterve a közelgő és általa előrelátott forradalom felé, és hogy ebben a távlatban hogyan látta Kossuth az újságíró feladatát.

A publicista tevékenységének elvi szempontjait Kossuth a Széchenyi-vita keretében fejti ki, bár nem egyedül Széchenyivel szemben.<sup>74</sup> Széchenyi első vita-iratát, a Kelet népét nemcsak Kossuth személye és nem is általában Kossuth politikája, hanem nagyobb mértékben a Pesti Hírlap ellen intézte. Szerinte a politikai irodalomnak egyetlen megfelelő kerete a könyv és nem a hírlap. »Az egyik egyszerre, bizonyos összefüggésben, és csak az érettebb közönségnek nyújtatik, úgy szólván, mint pezsgő nagyobb alkalmaknál; midőn a hetenkénti két újságlap meg nem szűnő izgatásban tartja a közönségnek nemcsak érettebb, de illy eledelhez el nem készült nagyobb részét is.«<sup>75</sup> »Nagy különbség van — mondja máshol — könyv és ostorozó hírlap között, mert (Kossuth) vezércikkei nem hagynak időt az eszmélésre és csak felfogatásra vezetnek.

A könyvet »érettebb közönségnek« írják — azaz olyanak, amely a rendi társadalom magasabb osztályaihoz tartozik s így az agitációra kevésbé fogé-

<sup>71</sup> Révai, i. m. 132. l.

<sup>72</sup> Míg Székfű Gyula (Magyar történet V. k. II. kiad. Bp. 1941. 317. l.) még a pozitív célkitűzések hiányát látja K. cikkeiben, ismételve Széchenyi hagyománnyá vált kritikáját, addig Kosáry (i. m. 206. stb. és ugyancsak Kosáry: A Pesti Hírlap nacionalizmusa. Bp. 1941.) már leszögezi, hogy »nem gondolatok pusztá villózása ez« és elsőnek ad összefüggő elemzést a Pesti Hírlap programjáról.

<sup>73</sup> PH. 1841. jan. 2. 10. sz. Budapesti lánchíd. (Ez tulajdonképpen az első vezércikk, bár még nincs annak jelezve.)

<sup>74</sup> A Kossuth-Széchenyi vita teljes okmánytárát kiadta Viszota, Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal c. idézett kétkötetes munkájában. A vita minden részletét l. u. a. mű terjedelmes bevezetésében. Rövidebb összefoglalását l. Kosáry, i. m. 253-296. l.

<sup>75</sup> Kelet népe id. kiadás, 346. l. Kiemelés főlem. D. B. V. ö. Balás P. Elemér: A Széchenyi-Kossuth ellentét hírlapi vitájuk tükrében. Kőlozsvár, 1943. 8-9. l.

kony. Széchenyi közvetlen tapasztalásból most kerül először szembe a polgári hírlapírásnak új, a régi intézményeket veszélyeztető erejével s ezért torpan meg tőle. Érezhető ez Fáy András »Kelet népe nyugoton« c. könyvében is, a Kelet népe által elindított vitairódalom egyik jellemző termékében. Kossuth Fáynak még őszintébben megmondja véleményét, mint Széchenyinek.<sup>76</sup> Fáy »oda nyilatkozik, hogy a hírlapok körébe tartoznék azok közhasznú tárgyak előkészítése, mik már létező törvényeink köreiből szabadelvű haladás kívánatához képest egyesek, testületek, sőt törvényhatóságok által is kivihetők ; ellenben mindazon tárgyak előkészítését, mik a lefelé adandó jogokra és engedményekre nézve új törvényalkotást, a mellett s ellen minden oldalról megvitatót, hányásvetést kívánnak, nem a hírlapi körbe, hanem a könyvirodalom mezejére tartozónak véli.«

Kossuth ezzel szemben azt tartja, hogy éppen a törvényhozási kérdések előzetes fejtegetése tartozik a hírlapok körébe, inkább, mint bármi más. Kossuth felfogását azzal indokolja, hogy könyvíró kevés van s a könyvek közönsége is kicsi, nem képviselik igazán a közvéleményt. Az országgyűlések éppen azért merülnek ki hosszadalmas vitákban, mert nincsenek kellőképpen előkészítve, »itt közvetlenebbül s terjedelmesebben ható közvetítőre van szükség, s ez semmi más nem lehet, mint a törvényhozási tárgyak fejtegetéseivel országgyűlés előtt s országgyűlés alatt foglalkozó hírlapok.«

Akörül folyik tehát a küzdelem, hogy a közvélemény kifejezésére ki vagy mi legyen illetékes : a könyv, mondja a liberális reformer Széchenyi és a régi köznemesi felfogás szócsöveként Fáy András, a hírlap, mondja Kossuth, s vele a széles nyilvánosság — a nép. És — amint ez világosan kiderül Fáy András további fejtegetéseiből — ez a kérdés sarkpontja : a legfontosabb, hogy idő előtt ne kerüljön a nép nyilvánossága elé, amit terveznek, mert esetleg mégsem valósul meg a reform és ez »a kiváltságtalanok kebleiben könnyen elégületlenséget s kesert támaszthat!« Itt mondja ki azután Kossuth az ő alapvető felfogását a sajtó szerepéről — de egyszersmind újságjának épúgy, mint egész politikájának irányát a magyar közélet akkori keretei között. »Már mi kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ha ezen szerepnek s a gondolkodás néposztály szerinti elkülönítésének lehetőségét pusztá elméletnek nem tartanók is : ahhoz véleményünkkel nem járulhatnánk. A kiváltságtalanoknak van egy része, mely ép azon fokán áll az értelmességnek, melyen a kiváltságosok többsége . . . a néptömeg pedig, adná Isten, hogy a kiváltságos osztályoknak az ő javára intézett tenni akarását tisztábban láthatná.« Könyv és hírlap tehát mint ellenfelek állnak egymással szemben és mind Széchenyi mind Kossuth tisztán látják, hogy a hírlap hivatása szélesebb társadalmi körök bevonása a közélet irányításába. Széchenyi éppen ettől tart, Fáy András már engedményre hajlandó — Kossuth a »kiváltságtalanokat«, köztük elsősorban az értelmiséget, de mintegy annak támogatására, megsürgetésére magát a népet akarja az agitációba bevonni.

És Kossuth felfogása az elmélet terén is diadalt vívott ki Széchenyivel szemben ; a vita résztvevőinek többsége ömellé állt ; közöttük Eötvös fogalmazta meg legtisztábban a közvélemény szerepét a kialakuló új társadalomban : »Korunk a discussio kora ; az idő, hol egyes hatalmasnak szava, vagy régi szokások minden ellenzést elnémítanak, megszűnt, nevek helyébe vélemények léptek, szokások helyett meggyőződést keres a nép.«<sup>77</sup>

<sup>76</sup> PH. 1841. aug. 18. 66. sz. Hirlapkör.

<sup>77</sup> Eötvös József : Kelet népe és PH. Pest 1841. 11. 1.

Mindebből nem következik, hogy Széchenyi a hírlap jogosultságát teljesen tagadta volna. Ő abban Ariadne-fonalat akart látni, amely nagyot és kicsit, dúst és szegényt egyformán vezessen »honi téboldónkban« a cél felé. De a Pesti Hírlap messze túlment ezen: minden érdeket egymással szembeállít, a kicsinyeket a nagyok ellen, szegényeket a gazdagok ellen ingerli, minden rendszeresség és »javítási recipe« nélkül; egyenesen francia modor szerint működik, »a mely után indultak Mirabeautól kezdve Camille Desmoulins, Danton, St. Just, Marat, Robespierre egész a mai francia propaganda hőseiig szívandalgó Lamennais-val, Père Enfantin-nel sat.«<sup>78</sup>

Széchenyi tehát »javítási recipéket«, terveket, értekezéseket várna a laptól — a Jelenkorban megjelent hosszadalmas, néha félélévekig folytatódó vezércikkeivel megmutatta milyeneket — az agitációt, a napi politikában való azonnali állásfoglalást hibáztatta. Kossuth szerint viszont »az ember míg él, gondolkodik: a ki gondolkodik s társaságban él, gondolatait másokkal kicseréli, szóval, írásban, vagy képletekben; s ez nem egyéb mint agitatio. Minden szó, minden hang, minden betű, a gondolatnak minden nyilatkozata agitatio. Az emberélet e természetes attribútuma nélkül még ma is makkot ennénk őserdők vadonaiban. Az agitatio tehát, magában véve, nem csak nem rossz, sőt nemzeteknél mint egyedeknél az életnek föltétele.«<sup>79</sup>

Kossuth felfogásában ezek szerint a sajtónak joga, sőt kötelessége a reformokat előkészíteni, azokat megvitathatja és meg is kell vitatnia — éppen azért, mert nagyobb a nyilvánossága, mint a könyvé és közelebb jár a szélesebb rétegekhez, a néphez is. Az agitáció — Kossuth szavával »izgatás«, Széchenyiével »lázítás« — a haladás szükséges előfeltétele, Széchenyit csak azért döbentette meg, mert »a sajtónak élénkebb mozgását még mi magyarok meg nem szoktuk.«<sup>80</sup> Kossuthon túlmenően hozzátehetjük, hogy azért is, mert Széchenyi éppen a nép élénkebb bekapcsolását a haladás ügyébe nem óhajtotta, felülről, arisztokratikus módon lassú javítgatásokkal akarta azt szolgálni. Innen adódik a további ellentét abban a kérdésben, hogy ki hivatott a vezetésre. Széchenyinél magától értetődő s ezt többször nyíltan kimondja, hogy vannak akik erre állásuknál, születésüknel fogva hivatottak. Kossuthnál ebben a kérdésben is a közvélemény s a közvéleménynek hangot adó sajtó a döntő: »vezér csak az lehet, kit a közvélemény annak elfogadott, a közvélemény pedig pusztán szép szeméért senkit nem fogad, hanem fogad azon tények és elvek szerint, mikkel a közbizodalmat megnyerte.«<sup>81</sup>

A régi magyar nemesi felfogás, amely a sajtószabadság *elvét* abból vezeti le, hogy a cenzúra törvénytelen és az új, polgári álláspont között, amely a sajtónak semilyen, még törvényes korlátozását sem fogadja el, csak represszív sajtótörvényeket hajlandó megengedni — a dialektikus ellentét kiélezése törvényszerű szükségesség volt. És Széchenyi véleménye jellemző módon itt is a konzervatív oldalra billent át: a Pesti Hírlap működése arra a vallomásra készíti, »hogy a kormány féltékenysége« a sajtószabadság iránt »nem volt bár olly igen ok nélkül.« Széchenyi végső, kétségbeesett érvelését már teljesen a reakciós, elavult érvkészletből meríti s erre Kossuth határozottan rá is mutat: »Ezek a »nem-

<sup>78</sup> Kelet népe, id. kiad. 58-60., 98-99., 169-170. l.

<sup>79</sup> Felelet, id. kiad. 479. l.

<sup>80</sup> U. o. 469. l.

<sup>81</sup> U. o., 453., 469. l.

érettségi, »visszaélési« s. a. t. kifogások a sajtószabadság leghatározottabb ellenségeinek már ezerszer meg ezerszer hallott s ezerszer meg ezerszer megczáfolt mindennapias ellenvetései, melyek ha helyt fognának, szabad sajtóra soha, de soha egyetlenegy nemzet sem találtatnék megérettnek; mert a nemzeti érettség s értelmesség gombaként nem nő, eszköz nélkül a célt el nem érheti; a szabad, vagy — hogy körülményeinkhez mérve, határozottabban szóljak — szabadabb sajtóra csak szabadabb sajtó által lehet megérni; itt az eszköz cél is egyszersmind.<sup>82</sup>

Hírlap és könyv szembeállítás, a sajtó jogainak, közvéleményt képviselő hivatásának elismerése, az agitációnak a haladás útján betöltött nélkülözhetetlen szerepe tekintetében Kossuth érvelése kétségtelenül döntő győzelmet aratott. A győzelmet alátámasztotta a Pesti Hírlap növekvő népszerűsége, de igazolták a Kelet népe körüli vitában szót emelő egykorú magyar írók is szinte kivétel nélkül.<sup>83</sup>

A haladó politika, a reform kérdéseibe tehát a nyilvánosság is beleszólása van, a közvéleményt, mégpedig a kiváltságnélküliek, sőt az egész nép véleményét mozgósítani nemcsak szabad, de kell is és az ehhez szükséges agitáció a napisajtónak igazi feladata — ezt az álláspontját Kossuthnak sikerült érvényre juttatnia.

Kossuth részéről a nyilvánosság további kiterjesztése a sajtó útján, Magyarországon eddig nem tapasztalt széleskörű mozgalom előidézése kétségtelenül forradalmi cselekedet volt. A francia népvézérekkel, ha nem is Marat-val, de Mirabeauval való példálózás Széchenyinnél nem volt teljesen alaptalan.

Fel kell tennünk a kérdést: Kossuth publicisztikája forradalmi volt-e már a Pesti Hírlapban? Széchenyi ezt határozottan állította. »A Pesti Hírlap azon revolutionarius syllogismus antecedense, mellynek majorja a nagy birtokosok gyűlöletessé tétele, a mennyire lehet, vagyonaik elkobzása; minorja a kisebb vagy minden birtokosnak e sorsra juttatása.«<sup>84</sup> Kossuth feleletében tiltakozott a vád ellen s ezt a tiltakozást a század második felének politikusai szorgalmasan ismételték, nem utolsósorban Kossuth Ferenc, aki apja vezércikkeinek kiadásából éppen azokat a részleteket hagyta ki, amelyekben a forradalmi hang élesebben szólalt meg.<sup>85</sup> De a kortársak, különösen a »fontolva haladás« képviselői másképp látták Kossuth vezércikkeit. Dessewffy Aurél szerint a hírlapnál kétféle irány van: az egyik a lap homlokára van írva, a másik az a szellem, amely az alkalmazásban nyilvánul. A Pesti Hírlap tiszteli a tulajdont, de szabad föld mellett izgat; ajánlja a kormány iránti bizalmat, de a megyéket ellenállásra biztatja, a kiváltságnélkülieket ért sérelmeket a szociális rendszerrel magyarázza.<sup>86</sup> Kemény Zsigmond szerint Kossuth nem az ellenzék főnökei között hódított, hanem a karzatot ragadta el, »az utcai vélemény... csak az ő lángeszének sugárai és melege által nyert hangokat.«<sup>87</sup>

<sup>82</sup> U. o. 516..1. A Széchenyi-idézet: Kelet népe, id. kiad. 113. l.

<sup>83</sup> V. ö. Balás P. Elemér, i. m. kül. 12. l.

<sup>84</sup> Kelet népe 120. l.

<sup>85</sup> V. ö. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911. 218-300. l. A Kossuth Ferenc-féle kiadás kritikáját l. Vas György, i. h. és Hegedüs, i. m. 63. l.

<sup>86</sup> Id. Vizsota, i. m. I. köt. LXXIX—LXXXI. l.

<sup>87</sup> Forradalom után. Pest, 1850. 108-109. l. Jellemző, hogy a Századunk — Orosz József lapjának, a Hírnöknek melléklapja — Kossuthot megrója ezért a mondatért: »jelenkorunk emberének a forradalom dicsősége jutott«, holott az eredeti cikkben nem forradalom, hanem fáradalom állt. PH. 1841. dec. 1. 96. sz. 806. l. jegyz.

Kossuth nem akarta a forradalmat, de »nemesi származása és bázisa ellenére igazi forradalmi jellem volt, aki mert a népre támaszkodni.«<sup>88</sup> Lapját használta fel arra, hogy a nemességet a népi közvélemény nyomása alá helyezze és ezt nyíltan meg is mondja a nemesség, főleg a főrendek felé: »Nem éljük többé a bitorlott tekintélyek korát.«<sup>89</sup> Nemcsak a Pesti Hirlap hangja volt a korhoz képest forradalmi. Igaz, hogy Széchenyi már ebből is »kiérezte a forradalmi lelket«<sup>90</sup> de Kossuth — amennyire a cenzúra miatt teheti — szavakban is kimondja, hogy a fejlődés hova vezet. Széchenyi is az elkerülhetetlen fejlődést ragadta meg egy adott pillanatban, vagyis inkább őt ragadta meg alkalmas percben »a kor szükségeinek hatalma«. Ugyanezt mondja a Pesti Hirlapról is: »A Pesti Hirlap ezen kort, melynek kegyelemi nem kell, melly jogot és igazságot követel, nem teremtette, hanem ellenkezőleg ezen kor teremtette a Pesti Hirlapot; az hát e részben is a kornak idézete, nem idézője. S ha vannak, kikét e kor sért, azoknak visszahökkenése, midőn síkra kerül a dolog, el bizonyosan nem maradt volna: itt hát a Pesti Hirlapnak vétké csak annyi lehet, hogy alkalmat nyújtott megtudni ma, ami holnap megtörténendik.«<sup>91</sup> Hogy mi az, ami »holnap megtörténendik« azt természetesen a cenzúra hétfejú sárkányával viaskodó szerkesztő még nem mondhatja ki, sőt Széchenyi támadása után cikkeiben még óvatosabb lesz. De a cenzúra nyomásától mentesen megjelent Ellenzék és pecsovics c. cikkében már nyíltabban készít elő az előrelátott forradalomra: »Vigyázzatok! hazámfiak! Ne féljétek annyira az anarchiától, hogy túlfélelemből a szabadságtól is irtózzatok. Fontoljátok meg, hogy ha olly boldogtalanok volnánk, miszerint csak anarchia és absolutismus közt lehetne választanunk (mit én nem hiszek), az anarchia minden esetre csak mulékony állapot lehet, de az önkény uralma lehet örökös. Ha másként nem lehetne, gázoljunk inkább a szabadság mulékony csapongásain keresztül a szabadság rendéhez, mint a szabadságtalan rend sír csendes ösvényén az önkényuralom torkába jussunk. Rend csak mi velünk lehet, kik a szabadság hívei vagyunk.«<sup>92</sup>

Ebben az előrelátásban van Kossuth publicisztikájának forradalmisága negyvennyolc előtt. Nem a forradalmat akarja, de felkészül és felkészít rá, mert sejti, sőt a történelmi folyamatot szükségszerűnek látva tudja, hogy be fog következni. Ennek a szükségszerűségnek a felismerése biztosítja fölényét Széchenyivel szemben. Ha Széchenyit követte volna a nemzet a lassú reformok útján, az átalakulás készületlenül érte volna, a reformok megvalósultak volna az ő hozzájárulása nélkül. »Tartsuk meg magunknak az akarat szabadságát« mondja majd Kossuth, »menjünk, különben menettetünk.«<sup>93</sup> Széchenyi ezt a szükségszerűséget nem ismeri fel, a forradalmat fenyegető veszélynek látja s a Pesti Hirlap cikkeiben nem a forradalom felé vezető társadalmi viszonyok következményét, hanem okát véli felfedezni. De, hogy a Pesti Hirlap és főleg a vezércikkek már a forradalom felé vezető utat pásztázzák a sajtó fényszórójával, abban nem tévedett.

<sup>88</sup> Révai, i. m. 143. l.

<sup>89</sup> PH. 1841. márc. 27. 32. sz.

<sup>90</sup> Barabás Tibor: Az európai szellem magyar úttörői. Bp. 1942. 27. l.

<sup>91</sup> Felelet, id. kiad. 421., 450. l. Kiemelés főlem. D. B.

<sup>92</sup> Vizota, i. m. II. köc. 862. l.

<sup>93</sup> Hetilap 1846. dec. 25. Adózzunk.

### III.

#### Publicisztikai tervek és alkotások a forradalomig

##### *Küzdelem új lapért*

Még 1841-ben, a vezércikkek okozta első ijedelem nyomán felmerült kormánykörökben, hogy a Pesti Hirlapot meg kell szüntetni s ugyanakkor elterjedt Pesten a hír, hogy Kossuth a Nemzeti Ujság szerkesztését fogja átvenni.<sup>1</sup> Akkor nem lett a dologból semmi: a feltűnéstől mindennél jobban óvakodtak Bécsben; Kossuth eltávolításának csöndben kellett megtörténnie; a kiadóra bízták, aki erre még a lap indulásakor ígéretet tett. Landerer az első nagy magyarországi újságkiadóvá nőtte ki magát, éspedig főleg a Pesti Hirlap jóvoltából; adósságokkal kezdte és néhány faszajtóval — 1844-ben meg már két gyorsajtója van, »cifra lovak állanak istállójában s pazar maitressek zsoldjában.«<sup>2</sup> A lap óriási példányszámán kívül a sokszor kétoldalmi hirdetés is az ő jövedelmét növelte s ez nem volt csekély; a lap címfejében közölt tarifa szerint egy-egy négyszer hasábozott sorért 5 pengő krajcárt számított. Kossuth három szerződést kötött Landererrel, a harmadikban — amelyet 1843 júniusában kötöttek — a szerkesztő számára minden példány után 3 Ft. 50 kr. volt biztosítva évenként. Ennek az utolsó szerződésnek az aláírását azonban Landerer halogatta, noha az elszámolások már a szerződés szerint történtek. Az évvégi elszámolás idején végül azzal állt Kossuth elé, hogy a szerkesztői díjat leszállítja. Kossuth hivatkozott a szerződésre — Landerer pedig arra, hogy az nincs aláírva. Kossuth — mint Landerer előre látta — felháborodott az eljárás fölött és rögtön felmondott.

Mindezt előre megbeszélték Bécsben. Tudjuk, hogy 1843 végén Landerer már új lapengedélyért folyamodik s azzal sürgeti az elintézését, hogy most van itt az alkalom Kossuth eltávolítására. A Pester Zeitungot valóban engedélyezik, tekintettel arra az érdemre, hogy Landerer úgy vetett véget Kossuth szerkesztőségének, hogy a kormányra a gyanú halvány árnyéka sem hárul, sőt mindenki azt hiszi, hogy Kossuth merő kapzsiságból szakított kiadójával.<sup>3</sup>

Kossuth hamar átlátott a Landerer-féle kelepccén és részletesen fel akarta tárni távozásának hátterét a Pesti Hirlapban. Ezt a cenzúra megakadályozta; csak rövid közlés jelent meg április 11-én a »szerkesztői változásról«, melyben kijelenti: »a hírlapírói pályáról lelépni teljességgel nem szándékozom.« Ezt a nyilatkozatát megismétli: »A szerkesztő búcsúszava« c. utolsó vezércikkben is. Nemcsak olvasóit, de levelezőit is kéri, hogy tartsák fenn közreműködésüket új lapja számára, amelyet — reméli — hamarosan megindíthat. »Miként a pálma teher alatt nő, úgy erősödött az én állásom s a párt, melynek a Pesti Hirlap mai napig organuma volt.«<sup>4</sup>

Kossuth tudja, hogy párttá nőtt közönségének is tartozik azzal, hogy szerkesztői működését folytassa. Azonnal megindítja a küzdelmet új lapért,

<sup>1</sup> V. ö. Viszota, i. m. I. köt. LXX., 792. I. Nemzeti Ujság. 1841. dec. 4. PH. 1841. dec. 4. 97. sz.

<sup>2</sup> K. levele Wesselényihez 1844. ápr. 18. Id. Kosáry, i. m. 288. I. K. eltávolítása és küzdelme új lapért u. o. 287—296. I.

<sup>3</sup> Szemző Piroska: A Pester Zeitung, i. h. L. még Viszota, i. m. LXXII-LXXXIII. I. U. attól K. L. és a PH. i. h. U. attól K. küzdelme a Budapesti Évlapokért. Irodalomtörténeti Közlemények. 1931. 129-144. I. Takáts Sándor: K. L. újságalapítási kísérlete 1844-ben. A Bécsi M. Tört. Intézet Évkönyve. 1931. 288-302. I.

<sup>4</sup> PH. 1844. jún. 28.



amelyet Budapesti Évtalpak címmel akar kiadni. A kortársak s az utókor is úgy látták, hogy Kossuth, miután a hírlapírás teréről lezserítették, társadalmi tevékenységre, egyesületek alapítására és vezetésére veti magát és 48-ig ebben a keretben folytatja agitációját. Ez igaz, de, hogy valódi területe a publicisztika, hogy hatásának legfőbb eszköze a sajtó, azt egy percre sem felejtette el; nem mondott le arról, hogy új lapot szerez. Egyesületi tevékenységét nem lapjának elvesztése indította meg: ellenkezőleg, az új társadalmi tevékenység csak még sürgösebbé tette, hogy az elvesztett lapot újjal pótolja.

A lapkérelem elutasítása nem volt egyszerű dolog. Kossuth támogatói felhozták, hogy 1843 végén már nem támadta élesen a kormányt és hogy »Kiábrándulás« című cikke miatt az ellenzék is megneheztelt. A döntő szót nyilván ezúttal is Metternich mondta ki: ő észrevette (hiszen rendszerint lefordították neki Kossuth cikkeit), hogy éppen az enyhébbnek ítélt cikkek hangja még forradalmibb, mint az előbbieké.<sup>5</sup> Májusban, a Metternichhel folytatott emlékezetes megbeszélés után Kossuth tisztában volt vele, hogy új lapja nem fog engedélyt kapni. Kossuthot nem tévesztette meg az előzőeken fogadtatás — Metternich három óráig beszélgetett vele, közben »követeket küldött el s nejét és reggelijét« — látta, hogy a megrögzött herceggel hiába küzd, az »diplomata a szó legszorosabb értelmében, kinek nincs hite az emberek becsületes karakterében, mert tán tíz becsületes emberrel nem találkozott életében. Remélem annyit tanult tőlem, hogy nem minden magyar eladó.«<sup>6</sup>

De Kossuth más úttal is megpróbálkozott. Új lap engedélyezését aránylag könnyű volt megtagadni: kimondták, hogy a lapok száma nem szaporítható, Széchenyi meg Dessewffy sem kapott lapengedélyt. De meglévő lapot megvásárolni lehetett — Landerer is így jutott a Pesti Hirlaphoz, Munkácsi Sörgönyt vette meg. Kossuth előbb Helmeccyvel tárgyal a *Jelenkor* bérbevételéről, majd a *Nemzeti Ujságot* vette volna át. De Helmeccy birtokadománnyal kenyezte le az udvar, a *Nemzeti Ujság* tulajdonosát pedig a klérus szubvenciója nyugtatta meg. Hosszabban tárgyalták az államtanácsban azt a tervet, hogy Kossuth az Orosz-féle *Hírnököt* vehesse át. Tekintélyes ellenzéki vezetők gyűjtést indítottak, hogy Kossuth a kormánypárti lapot megvehesse. Ha teljesítik a kérést, megtakarítják a *Hírnök* havi 150 Ft-os szubvencióját és megakadályozzák, hogy Kossuth aggályos röpiratokkal még többet árthasson, mint a cenzúra ellenőrzése alatt tartott újsággal.<sup>7</sup> Végül azonban Oroszt is leintik és megakadályozzák Beimel nyomdász *Mercur* c. kereskedelmi lapjának megvásárlását is.

De a legérdekesebben mutatja Kossuth szívós ragaszkodását publicisztikai küzdelmének folytatásához egy mindeddig homályban maradt lapalapítási kísérlet, amelyet Kossuth hú munkatársának, Gyurmán Adolfnak és — jellemző módon — Landerer tőkés versenytársának, Emich Gusztávnak segítségével akart megvalósítani. 1844 november 15-én Gyurmán Adolf szerződést kötött Emich Gusztávvval egy »füzetekben megjelenendő havi irat« kiadására, »mellynek tartalma Magyarország, s a külföld politikai, társadalmi, keres-

<sup>5</sup> Hogy az 1843. decemberi cikkek állítólag a kormánynak kedveztek, arról az id. forrásokon kívül l. Hans Schlitter: *Aus Österreichs Vormärz*. Zürich-Wien-Leipzig, 1922. III. köt. 40-41. l. Az ellenzék elégedetlenségéről Kossuthtal szemben Sedlnitzky is jelentett dec. 19-én. Conf. A. 1327/1843. Goriupp A. közlése.

<sup>6</sup> K. levele Wesselényihez 1844. jún. 27. Közli Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez*. Bp. 1943. II. köt. 465. l.

<sup>7</sup> Conf. A. 891/844. »hierdurch jede fernere Subvention des Hírnök angeblich in Ersparung gebracht würde und ... Kossuth ... nicht in die Lage setzen will, bedenklliche Flug-schriften, wie er sich vornahm, zu verfassen«. L. még Conf. A. 900/844.

kedelmi, s a tb<sup>9</sup> viszonyait, irodalmát, ennek erkölcs, vallás, polgári társaság socialislét, s az összes szellemi és anyagi érdekbeli kölcsönhatását tárgyzandja.« A havi irat címlapján a szerkesztő neve nem fog szerepelni, helyette a munkatársak nevét írják ki. »Emich úr kikéri magának, hogy Kossuth Lajos úr állandó dolgozó társul csatlakozzék a vállalathoz s ez tudomására adassék a közönségnek is; továbbá, hogy minden füzet legalább 2—3 ívre terjedő dolgozatot foglaljon magában Kossuth Lajos úr tollából.« Az első szám 1844 decemberében a második 1845 márciusában jelent volna meg. Amíg a folyóirat megjelenik, Kossuth más lapban nem ír, ha időközben folyóiratot vagy röpiratot adna ki, Emich kiadási kötelezettsége megszűnik. A szerződést Gyurmán és Emich írták alá, Kossuth pedig sajátkezű záradékkal látta el, melyben kiköti, hogy a szerződést nem lehet úgy értelmezni, mintha nem állna szabadságában más időszaki lapot kiadnia; csak ebben az esetben Emich nem köteles cikkeit átvenni és díjazni.<sup>8</sup>

Kossuth tehát, számítva arra, hogy politikai lapalapítása meghiúsul, politikai folyóirat kiadására készült. Ez lett volna ebben a nemben Magyarországon az első, legfeljebb a Szalay László-féle Budapesti Szemle c. vállalkozás tekinthető hasonló kísérletnek, amelyből azonban 1841-ben mindössze két szám jelent meg. Kossuth tervét egyrészt Emich Gusztáv kiadói érdekére alapította, másrészt nyilvánvalóan így akarta kivédeni azt az ellenállást, amely lapengedélyével szemben megnyilvánult. A »havi irat« számonként ment volna cenzúrára — erről a szerződés pontosan intézkedik. Egy-egy szám így önálló könyvként szerepelhet, amelynek kiadásához elég a cenzúrai jóváhagyás, lapengedély nem kell. Frankenburg Adolfnak, Kossuth egykori munkatársának egy évvel előbb ugyanígy sikerült megindítani a Magyar Életképeket. A helytartótanács csak egy év múlva vette észre, hogy Frankenburg tulajdonképpen folyóiratot ad ki; ekkor azután — a feltűnés elkerülése végett — megkapta a végleges lapengedélyt.<sup>9</sup>

Nem tudjuk, miért nem valósult meg Kossuth folyóirat-terve. De még több adatot sorolhatnánk fel, amelyek mutatják, hogy lankadatlanul törekedett ismét sajtóhoz jutni. 1846-ban Sedlnitzky emberei úgy tudják, hogy az ellenzéki vezérférfiak tanácskozásán sajtóorgánum megszerzéséről esett szó, majd hogy Kossuth Teleki, ismét máshol, hogy Szentkirályi és Batthyány társaságában újra kezébe veszi a Pesti Hírlapot.<sup>10</sup> 1847-ben, amikor Frankenburgot erőszakkal akarják kényszeríteni, hogy az Életképeket Petrichevich Horváth Lázárnak adja át, Kossuth vezetésével társaság alakul, amely szerződésben kötelezi magát az Életképek támogatására.<sup>11</sup> Kossuthtól egyébként távozása után is közöl cikket a Pesti Hírlap; egy ízben a Budapesti Híradó is közzéteszi egy nyílt levelét, sőt Dessewffy Emil, a kormánypárti lap szerkesztője közli Kossuthal, hogy hasonlót máskor is hajlandó lapjába felvenni.<sup>12</sup>

<sup>8</sup> A »Szerződvény« megvan az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárának analecta-gyűjteményében.

<sup>9</sup> Frankenburg, i. m. II. köt. 231. l. Lesi Viktor: A Frankenburg-féle Életképek. Debrecen. 1941. 14. l. A kormányhatóságok irataiban bizonyára azért nem maradt nyoma K. tervezett folyóiratának, mert arra engedélyt nem kért.

<sup>10</sup> Barta, i. m. 249., 253. l. Conf. A. 105/1846., 450/1846.

<sup>11</sup> Frankenburg, i. m. III. 188-203. l. A szerződés megvan az Orsz. Levéltárban, Vörös Antal gyűjt. 121. sz.

<sup>12</sup> PH. 1845. dec. 30. Dessewffy levele K.-hoz 1844. nov. 1. O. Ltár, Vörös Antal gyűjt. 91. sz.

## A Hetilap

Kossuth nemcsak azért kívánt magának mindenáron sajtóorgánumot, mert tudta, hogy az az agitáció legfőbb eszköze és az ellenzéknek, mint pártnak az adott körülmények közt egyetlen szervező, összefogó kapcsa, — hanem azért is, mert a programnak, amelyért agitációját folytatta, a közvélemény, a sajtó felszabadítása szerves része volt, éppúgy, mint a március előtti európai forradalmi mozgalmakban mindenütt. És mikor a napilap és a politikai folyóirat tervéről le kellett mondania, kezébe vette az általa alapított Iparegyesület folyóiratának, a *Hetilapnak* vezetését.

A Hetilap 1845. április 1-én indult, de nem Kossuthtól függetlenül, mint hitték és a gazdasági folyóirat terve is évekkel messzebbre nyúlik vissza, még arra az időre, amikor a Pesti Hirlap virágkorát élte és szó sem volt arról, hogy Kossuthnak új lapra lesz szüksége. 1842. decemberéről van keltező a »Jelentés a Magyar Iparegyesület által kiadandó *Hetilap* iránt«, amelynek alapján 1843. május 4-én az államtanácsban már foglalkoztak az üggyel és 1844. július 10-én határozatot hoztak, amely a lap kiadását megengedhetőnek tartja, feltéve, hogy az szorosan tárgyköréhez tartja magát, politikával nem foglalkozik és szerkesztője megbízható egyén lesz.<sup>13</sup> A Kossuth által fogalmazott befejezetlen Jelentés, (amelyből maga a program hiányzik) kifejti, hogy az Iparegyesület nem nélkülözheti munkájában az önálló szaksajtót, mert könyvet csak az »időben s pénzben bővelkedők« olvasnak, míg az ipar haladása megkívánja, hogy a kézműves folytonos figyelemmel kíséresse a műszaki haladást, hogy azzal lépést tarthasson, de azért is, mert így olyan önálló találmányokra is jut, amelyek mind neki, mind a hazának hírt és jólétet szereznek.

A Hetilap Vállas Antal szerkesztésében, Kossuth Lajos bevezetésével indult meg. Enciklopédikus folyóirat, a politika ki van zárva hasábjairól. Kossuth maga — bár bejelenti közreműködését — eleinte keveset ír bele: 1845-ben csak hat cikket ad ki, igaz, hogy ezek közül az egyik négy, a másik három folytatásban jelenik meg. Legtöbbet 1846-ban ír a lapba, cikkeinek száma ebben az évben 36; 1847-ben már csak egy aláírt cikket ír, aláírása nélkül jelent meg »Adjunk a szavaknak valódi értelmet« c. cikke, melyet eredeti szövegében (Program című) a cenzor nem engedett közölni és Szentimrey Izidor álneven első, rövid válasza Széchenyi Politikai Programtöredékeire.<sup>14</sup>

De Kossuth keze kezdettől fogva rajta hagyja bélyegét a lap szerkesztésén s munkatársait is ismerjük már a Pesti Hirlapból: Pulszky, Gorove, ifj. Szabó Pál, Gyurmán Adolf. A haladást az tenné érzékelhetővé, ha itt is összevetnénk Kossuth gazdasági lapjának módszereit az egykorú Magyar Gazdával, Török János folyóiratával. De a forradalmi szikra egyelőre hamu alatt lappang, Kossuth

<sup>13</sup> A jelentés megvan az Orsz. Széchenyi Könyvtár analecta-gyűjteményében. A bécsi tárgyalásokra; Bécsi Áll. Levéltár. St. R.  $\frac{5706}{5437}$  ex 1843. és  $\frac{903}{440}$  ex 1844. (Goriupp Alisz közlése).

<sup>14</sup> K. L. eredeti dolgozatai a Hetilap 1846-i folyamában. Vörös Antal Gyűjt. 1761. sz. 81—82. I. Orsz. Levéltár. Ez az összeállítás nem teljes: 4 névvel aláírt cikk hiányzik belőle: Mégis lesz valami a czéhekből (máj. 12. 30. sz.), Vámügy (máj. 22. 41. sz.), továbbá egy-egy rövid felszólítás a fiumei vasút ügyében dec. 1-ről és dec. 29-ről; az utóbbit K. Batthyány Kázmérral közösen írta alá. Vörös Antal összeállításából ismeretes K. álneve: Romway. De a cikkek legnagyobb része nevével van szignálva. V. ö. még Ferenczy, i. m. 451., 454. és Kosáry, i. m. 316-318. l.

maga vigyáz a cikkek szigorú szakszerűségére. Ekkor aratja országra szóló sike-reit a Védegylet élén, ezekre az évekre esik gyakorlati gazdasági tevékenységének legjava. De a magyar gazdaság, az ipar, a kereskedelem újjászületése — mint ezt már a Pesti Hírlap első számában megmondta — szorosabban összefügg a földnek és népének felszabadításával. Hogy ennek ügyét előbbre vigye, hogy felkészüljön a forradalomra, melynek közeledését érzi — Kossuthnak politikai orgánusra van szüksége. A Hetilapot ilyenné kell átalakítani.

A célt Kossuth a nála megszokott következetes kitartással közelíti meg. Az Iparegyesület augusztusi közgyűlésén elhatározzák, hogy a Hetilapot, amely eddig »bizottmányi felügyelés« alatt volt szerkesztve, a jövőben egyetlen személy felügyeletére bizzák: Kossuthéra.<sup>15</sup> A határozat alapján 1846-ra a Hetilap teljes átalakítását tervezik, a lemondott Vallas Antal helyén új szerkesztővel, Wargha Istvánnal, de voltaképpen teljesen Kossuth irányítása alatt. Kossuth meg is fogalmazza az erről szóló közleményt, amelyet a 73. számban akar közzéténni, 1845. decemberében. Most már itt az ideje, mondja, hogy a Hetilap ne mozogjon az »elvont tudományosság körében«, hanem »házánk viszonyát s jólétünk kellékét« úgy tárgyalja, hogy azzal hatni tudjon — s elsősorban az országgyűlést előkészítse. »Ekként járnak el hivatásukban a politikai lapok s amely nem ekként jár el, az nem egyéb, mint ütő nélküli üres harang.« Tehát nyíltan megmondja, hogy a Hetilapot politikai organummá fogja átalakítani, melyben ő a »közgazdasági vezércikkek« rovatát látja el, de egyben, mint felügyelő bizottsági elnök, a lap vezetője lesz. A terv keresztülvitelét a cenzúra akadályozta meg: Kossuth közleményét még változott formában is kizárta a lapból.<sup>16</sup>

És Kossuth terve mégis győzött. Az 1846-i 1. számban az új szerkesztő szintelen bevezetője után már az ő vezércikke következik; benne két év óta először süvít végig újra a forradalom szele a magyar időszaki lapban. »Csak azon haladást valljuk jótékonynak az ipar mezején is, mely a nép életéből, nép szükségéből fejlett ki önkényt és szabadon.« A történelem kényszerű fejlődése elől nem lehet elzárkózni, harmadik út nincs: »Az emberi nem soha nem vesztegel. Vagy életet szór az, vagy halált. Vagy terem, vagy ront, itt középut nincs.« »Menni kell, menni előre! a ki nem megyen, eltiportatik.«

Innen kezdve kíméletlen a harc az új kormánypárti lap, a birodalmi érdekeket védő Budapesti Híradó ellen is.<sup>17</sup> A vita központjában a védvámrendszer és a fiumei vasút szorosan összefüggő két kérdése állt. Itt bontakozott ki végleges formában Kossuth állásfoglalása a védvámrendszer mellett, az a felismerés, hogy a magyar gazdaság — és benne a kisbirtokos nemesség — érdekei is mások már, mint tíz évvel régebben. De sorra veszi Kossuth a lapban a földművelés érdekeit is, beszél a Tiszaszabályozásról s a dunai hajózásról — mindezek a kérdések összefüggnek s végső fokon a föld fölszabadítását követelik: »a teendők legfőbbike« az úrbéri viszony rendezése.<sup>17</sup> Az úrbéri kérdéstről szóló cikk már a cenzúrával folytatott éles küzdelem után jelenhetik csak meg. Itt mutat rá először élesen az úrbéri kérdés és a köztelherviselés elválaszthatatlan kapcsolatára, hogy a továbbiakban az adó- és vámkérdés bekapcsolásával a

<sup>15</sup> Hetilap. 1845. szept. 9. 47. sz.

<sup>16</sup> Vizota; i. m. CLXIII-CLXVIII. 1. és u. a. K. L. és a »Hetilap« Kat. Szemle. 1928. 269-279. 1. Vizota és a többi eddigi feldolgozás a Hetilap 1842.-ig visszamenő előtörténetét nem ismeri.

<sup>17</sup> A teendők legfőbbike. Hetilap. 1846. júl. 28. 60. sz.

gyarmati kizsákmányolás és a nemzeti függetlenség kérdéseit is az egyre jobban alakuló nagy, nemzeti reformprogram részévé tegye.<sup>18</sup>

Decemberben azután *Adó* és *Adózzunk* c. vezércikkeiben nagy erővel tér vissza a két központi kérdésre; annyira, hogy a második cikk már csak a cenzúra véletlen elnézése folytán láthat napvilágot. Hangja itt már valóságos hadüzenet az adózni nem kívánó nemesi reakció ellen: »Ne cseréljük fel a szerepeket. A veszély részükön van, ők lássák, ha alkusznak, ők lássák, ha nem alkusznak. Gondoljunk a hazával és nem velük.«<sup>19</sup> Most már igazán a rendiséget minde-  
neztől elsöpörni készülő forradalom hangján — szegezi velük szembe: »Nem kellett a háziadó? Íme itt vagyunk az igazság nevében minden adóközösség igényeivel. Ez sem kellend talán? — meglehet, sőt valószínű . . . de árkot ástok, mellynek pártjai fejetek fölibe omlanak . . .«<sup>20</sup>

És a kossuthi publicisztika most már messzebb hat el, mint a Pesti Hirlapban. »Egy népmi és többen« aláírással írják neki, hogy éber figyelemmel kísérik pályáját s mikor a Hetilapot olvasták, látták, hogy nem csalatkoztak benne: kiváltságos létére ki merete mondani, hogy a kiváltságok további fenntartása az igazsággal szemben áll, hogy a milliók érdekeivel szemben a nemzetet fenntartani nem lehet. »Önbűnünk-e, ha nem szerethetjük lelkünk egész hevével a hont, mellynek csak terheit hordozzuk? a földet, mellyen nincs hely, hova lehajtsuk fejünket? Mellynek gyümölcsseit mások tizedelik, míg mi csak töviseit szedjük?«

Lehetséges, hogy a levelet maga Kossuth írta, vagy formálta át, a Hetilapban is közzétette volna, ha a cenzor engedi.<sup>21</sup> De feltétlenül a nép hangját szóltatja meg három törökszentmiklósi jobbágy — Szűcs István, Kenyeres István és Sánta István — levele, akik az örökváltságnak már országgyűlés elé vitt tervében kérnek változtatást Kossuthtól. Itt már közvetlenül szólal meg a nép panasza: mióta a jobbágytelkek »újra elreguláztatván, elcommassáztatván, a határ legsilányabb részén finom labdacskaként kiosztattak: nincs azokon jövedelem. A jószág tartásának vége. Mi ad tehát hasznot? Az elvetett mag? Sok mag kell a földbe, mégis keveset terem, és a kevésnek is minden ötödike papok és földes Úr részére ki megy. A mi csekélység fenmarad; még ahhoz is mi sokan tartják jogukat, — földes úri robot váltság, füstpénz, az adó erőszakos fajai s többek.« De kicsendül belőle a nép bizalma is »nagy hazánkfia« iránt, ki ezt a bizalmat »meg nem vetendi.«<sup>22</sup>

A Hetilap tehát még a Pesti Hirlapnál is szélesebb rétegeket mozdított meg — bár előfizetője kevesebb volt, 1846-ban is csak 579. 1846 december 5-én a szerkesztő litografált felszólítást küldött az ellenzék vezéreinek, melyben a lap terjesztését és ajánlását kéri, hivatkozva arra, hogy az ellenzéknek ez az egyetlen orgánuma és kénytelen előfizetőiből élni, míg a kormánypárti lapok a Budapesti Híradó, a Nemzeti Ujság és a Pester Zeitung jelentékeny támogatásban részesülnek.<sup>23</sup>

A Hetilap utolsó két évfolyamából Kossuth neve már hiányzik, névtelenül és álneven is csak egyszer-egyszer írt. Ez azonban nem visszavonulást jelent

<sup>18</sup> V. ö. Barta, i. m. Vizsota, i. m. II. 100-41010., CLXVIII. I.

<sup>19</sup> Adózzunk. Hetilap. 1846. dec. 25.

<sup>20</sup> Adó. Hetilap. 1846. dec. 15.

<sup>21</sup> A levelet I. Orsz. Ltár. Vörös Antal gyűjt. 133. sz. 88-90. I. Közölte Barta, i. m. 102-106. I. Barta lehetségesnek tartja, hogy Kossuthtól származik.

<sup>22</sup> Orsz. Ltár, Kossuth-Archiv. 164. sz.

<sup>23</sup> Conf. A. a 1423/846. Goriupp Alisz közlése.

csak azt, hogy Kossuth most már az egész ellenzéki mozgalom legfőbb irányítását vette kezébe; a sajtó most is a mozgalom központi szervezője, de Kossuth a részletmunkákat már munkatársaira bízta, ő maga hosszabb tanulmányokban fejté ki publicisztikai munkásságát. A Hetilap továbbra is fontos szerepet tölt be; irányítását 1847 július 27-én Fényes Elek, a Nemzeti Kör alelnöke veszi kezébe; folytatja a harcot főleg a gyarmati kizsákmányolás ellen. Még 1848 február 8-án is gondot okoz a rendőrségnek: az osztrák pénzügyi viszonyokat gyűlölködő hangon tárgyalja — mondja Sedlnitzky. A panasz nyomán megindult vizsgálatot csak március 20-án zárták le, öt nappal a pesti, egy héttel a bécsi forradalom után<sup>24</sup>. A Hetilap betöltötte hivatását s amikor 1848 április 28-án megszűnt, az előfizetőknek az előfizetés hátralévő tartamára a forradalom legkövetkezetesebb orgánumát, a *Március Tizenötödikét* küldték helyette.

A Hetilappal párhuzamosan kiszélesedik Kossuth újságönkívüli publicisztikai munkássága. Még a Pesti Hirlap idején kezdte meg külföldön is közzétenni vezércikkében kifejtett gondolatai legjavát.<sup>25</sup> Lényeges szerepe volt a Hamburgban kiadott Magyar Szózatok c. röpiratban (1847.); az ő műve az ellenzék márciusi nyilatkozata, majd annak június 7-i végleges szövege, valamint az ellenzék körlevelei, amelyeket Batthyány írt alá. Ezek, továbbá a Védegyelet sokszorosított körlevelei mutatják, hogy Kossuth tevékenysége egyre több-rétű, már nem szentelheti egyetlen lapnak minden percét, mint a Pesti Hirlapnál — de a közönséggel, a közvéleménnyel való kapcsolatot biztosító sajtó még mindig a leghatalmasabb fegyver a reformokért folyó agitációban.<sup>26</sup>

Kossuth újságönkívüli publicisztikai alkotásai közül a Bajza szerkesztésében 1848 elején külföldön megjelent Ellenőrnek, az ellenzék könyvének egyik cikkét, az *Adó* címűt emeljük csak ki: ez foglalja össze 48 előtti egész publicisztikájának eredményeit és ebben jut el legmesszebb a forradalom felé vezető úton.

Az »Adó« — Kossuthnak mindaddig leghosszabb tanulmánya. Válasz Széchenyi Politikai Programtörvényeire — de ugyanakkor az adózás kérdésének történeti összefoglalása a harmincas évektől kezdve, majd részletes ismertetése azoknak a módoknak, amelyek útján az keresztülvihető. Példán bemutatott cáfolatként rideg számsorokkal is bizonyítja, hogy nem felületesen nyúl a kérdéshöz, mint Széchenyi annyiszor állította. És egyben határozott állásfoglalás a forradalom kérdésében, amelyet Széchenyi rémként vetít olvasói elé. Inkább rövid ideig tartó anarchia, mint végleges szolgaság! kiáltja oda a gyáváknak és habozóknak. Széchenyi a Horia-felkeléssel rémitgeti olvasóit — Kossuth viszont a néptől cserbenhagyott lengyel nemesség sorsát idézi intő például. Még egy út áll a nemesség előtt: beoltani a nemességet »ez örökké ifjú ezredéves csemetét« a »néptörzsökbe«. De itt a végső perc; az önkéntes lemondás »még lehet érdem, melly magasztos resignatio fényben jelenhetik meg; ámbár tulajdonképpen nem egyéb józan és okszerű számításnak — még mind a kilenc silyllai könyvet megveheti a nemesség egyszerre az adózás árán. De — itt először — Kossuth nyíltan kimondja, hogy ha figyelmeztetése nem segít, ő a nép mellé áll; »minél inkább tapasztalom, hogy a szerény kérelem, esdeklő figyelmeztetés bizonyos oldalon minő phreneticus

<sup>24</sup> Conf. A. a. 181/1848. és 392/1848.

<sup>25</sup> Ungarns Anschluss an den deutschen Zollverband. Leipzig 1842. Ungarns Wünsche. Leipzig 1843. V. ö. Kosáry Domokos: Kossuth és a Védegyelet. Bp. 1942. 25. l. és jegyz.

<sup>26</sup> Az ellenzéki nyilatkozat két szövege közölve Bartha, I. m. 120-122. és 152-157. l. v. ö. u. o. 21-27., 46. l. Az Ellenőr történetét I. id. sajtó alatt álló tanulmányomban.

görcsöket okoz, annál nagyobb ösztönt érzek a figyelmeztetést felebb hangolni; fel az igazságos követelésig; és szétnézni a törvényes eszközök sorában nyomatékosabbak után, mint amellyek eddig használtattak. Pedig vannak illy eszközök.»

Széchenyi jól látta, hogy ez a hang a forradalomé. De ő — s ez a hibája — győztes, eredményes forradalmat nem tud elképzelni s nem is akar elfogadni. Horia és Kłoska idejében még fejlődőben volt a Metternich-féle építmény — Kossuth korában minden eresztékében megingott már. Igaza volt abban, hogy Kossuth tabula rasa-t lát maga előtt — mert ő a felbomló feudális abszolutizmust gyakorlatban már megszüntnek érzi. Széchenyi hazafiságához kétség nem férhet — de a rendi gondolkodás korlátait túllépni nem tudta, ezért a vitában alul kellett maradnia. Győzött az, aki a fejlődést megértette — és győzött a publicista: a nyilvánosság, a széles rétegek szavainak első megszólaltatója is.

#### IV.

### **Kossuth szava a forradalomban**

#### *A március 3-i beszéd és hatása*

Kossuth a publicista és Kossuth a szónok, nem mindig választható el szorosan egymástól — már csak azért sem, mert egyre több beszéde válik a sajtó útján ismertté és népszerűvé. A kortársak úgy látták, hogy szónoklatának közvetlen hatása nagyobb volt, mint cikkeinek. Ő maga viszont az irodalmi alkotás terén írásait tartja fontosabbnak — beszédek tartására, mondja maga Irataiban, a kényszerűség vitte. Az utolsó rendi országgyűlésen mondott emlékezetes március 3-i beszéde azonban mindenképpen figyelmet követel: ez a beszéd döntő befolyást gyakorolt előbb a bécsi, majd a pesti forradalomra és ez volt az első beszédei sorában, amelynek sajtóvisszhangja messze, a haza határain túlra is elterjedt. Hatása mutatja mit érhetett volna el Kossuth agitációja, ha nem feudális nemességhez, hanem erőteljesen fejlődő polgári osztályhoz szólhatott volna.

Kemény Zsigmond és nyomában régebbi történetíróink hosszú sora úgy látta, hogy 1848 januárjában és februárjában az országgyűlésen Kossuth befolyása mélypontra süllyedt; úgy látszott, hogy a reformok nélküle is megvalósulnak s ezzel vezetőszerepét az ellenzék élén elveszti. Az olaszországi mozgalmak, az európai forradalom állították Kossuthot ismét az események középpontjába.<sup>1</sup>

Ez azonban csak részben igaz. Az új adatok világánál kitűnik, hogy a beszéd egyik legfontosabb követelése, az örökös tartományoknak adandó alkotmány, február közepétől fogva foglalkoztatja az ellenzék vezetőit. Nem a párizsi forradalom híre jött Kossuth segítségére, hanem a pénzügyi válság, amely Balogh Kornélt, Győr megye konzervatív követét a március 1-i kerületi ülésen felszólalásra készítette. De ez is csak alkalmmal szolgált arra, hogy a királyhoz intézendő felirat tervét — amelyről már előzőleg Bohus aradi követ lakásán tanácskozásokat tartottak (Bécsben tudták,

<sup>1</sup> Kemény, i. m. 125. I. V. ö. Szekfü, i. m. V. köt. 388. I:

hogya a tanácskozások alatt Batthyányék a cseh ellenzék vezetőivel is érintkezésben állottak) — az országgyűlés elé terjessze. Itt, a március 1-i kerületi ülésben intézte először híressé vált intő szavait a rendező: reméli, »hogy az országgyűlés a mindennapiság parányi politikájáról... a kornak s azon igényeknek érzetére emelkedni fog, mellyekkel az országgyűlés iránt a nemzet viseltetik.« Részletkérdések helyett a kormány egész politikáját bírálat alá kell venni, azt a politikát, mely egyébként a hirtelen beállt gazdasági válságnak is okozója.<sup>2</sup>

A március 3-i országgyűlésen Balogh Kornél pénzügyi interpellációja<sup>3</sup> után Kossuth hosszú beszéd keretében terjesztette elő felirati javaslatát. A bécsi bank helyzete — állapítja meg — rosszabb is volt már, különös aggodalomra nincs ok, de lesz, ha az eddigi politikát folytatják. Nem elég arról gondoskodni, hogy a bankcédulákat be tudják váltani, teljes rendszerváltozás kell. »Mirajunktunk egy fojtó gőznek neléz átka ül, a bécsi rendszer csont kaurájából egy sorvasztó szél fúj reánk, melly idegeinket megmervíti s lelkünk röptére zsbibasztólag hat.«

A beszéd nyomán Pesten megmozdul az Ellenzéki Kör: már kevesli Kossuth követeléseit, elsősorban a sajtószabadság követelését hiányolja a feliratban. Kossuth az Ellenzéki Körön keresztül kérte néhány nappal előbb, hogy Pest szervezett tüntetésekkel adjon nagyobb lendületet az országgyűlés munkájának.<sup>4</sup> Ezek a tüntetések még Kossuthnál is messzebb mentek előre: az itjúság és a pesti nép keresztülvitték a tizenkét pontot.

És Pestet két nappal megelőzve a bécsi forradalom Kossuth beszédének, röpiratban megjelent változatából merítette a lelkesülést. A beszédet Pulszky még március 4-én lefordította s elküldte a Juridisch-Politischer Lesevereinbe, a bécsi Ellenzéki Körbe. Ugyanekkor Malvieux pesti nagykereskedő is megküldte a beszéd fordítását bécsi barátainak.<sup>5</sup> Március 13-án reggel az alsóausztriai rendi palotát előzőnlő tömegnek a palota udvarán álló kútból rögtönzött szószeiken előbb egy magyar orvos<sup>6</sup>, dr. Fischof tartott beszédet, majd tomboló lelkesedés között olvasták fel Kossuth szavait, amelyekben a birodalom minden részének alkotmányt követel.<sup>7</sup> Kossuth beszéde után olvasták fel a nép kívánságait.

Két nap múlva magát Kossuthot óriási lelkesedéssel fogadta a bécsi nép, amely érintetlen maradt a reakciós kormányzat magyarelles szellemétől. Metternichet elsősorban az ő szavai buktatták meg, jól látta meg benne az öreg diplomata a jövő emberét. Csak azt nem vette észre, hogy az igazán haladószellemű publicista az elkerülhetetlen átalakulás hírnöke volt — lekenyerezni nem lehetett, mint egyes osztrák és német kortársait. Joggal mondták a kor-

<sup>2</sup> Barta, i. m. 52-54., 614-616. 1. A márc. 3-i beszéd szövegét Barta az eredeti kéziratból közli (619-628. 1.), amely teljesebb, mint az újságokban és Papp Dénes (Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. Bp. 1868.) könyvében (1-9. 1.) megjelent szöveg.

<sup>3</sup> Balogh kormánypárti, beszédét tényekre alapítja, téves tehát a beállítás, hogy a bankválságot az ellenzék élezte ki a Hetilap már tárgyalt cikkeivel. Téves tehát Schlitter megállapítása, i. m. 138-139. 1.

<sup>4</sup> Barta, i. m. 61. 1. Fekete Sándor: A márciusi fiatalok. Bp. 1951. 30. 1.

<sup>5</sup> Barta, i. m. 57., 59. 1.

<sup>6</sup> Wiener Sonntagsblätter. 1848. 149-154. 1.

<sup>7</sup> Pulszky, i. m. II. 48-49. 1. szerint a beszédet egy Spitzer nevű orvostanhallgató olvasta fel, aki néhány órával később a katonaság első sortüze alatt elesett. Két egykorú bécsi forrás (Wiener Sonntagsblätter, i. h. és Jos. Alois Ditscheiner: Der Wiener Freiheitskampf, Wien 1848.) előadásában a beszédet egy fiatalember (Maximilian Goldner) kezdte olvasni, de az izgatottságtól reszketett s ezért a tömeg kívánságára egy Putz nevű tiroli jogász folytatta. Közlik a beszéd szövegét, az azt meg-megszakító lelkes felkiáltásokkal együtt.



társak, hogy Kossuth a Bécsben töltött két nap alatt az osztrák események fejlődésébe döntőleg befolyhatott volna.<sup>8</sup>

### A sajtótörvény

Kossuth nagy beszédével teljesen magához vonta a közvélemény fölötti befolyást. Annál meglepőbb, hogy a sajtótörvény létrejöttében nem volt döntő szerepe s e téren magatartása — a Pesti Hirlap agitációjához, saját régi nézeteihez képest is — megtorpanást mutat.

Az utolsó rendi országgyűlésnek — mint 1832 óta valamennyinek — már az első tárgyalási napján szőnyegre kerül az országgyűlési újság kérdése. Kossuth nem pártolja az országgyűlési hírlapot; most már szabad sajtót követel, amelynek az országgyűlés csak rovata s magától értetődően az is marad. A sajtó sehol sincs olyan elmaradott állapotban, mint nálunk: a cári Oroszországban legalább tudja az író, mi a határ, amit túllépni nem szabad. Nálunk még ezt sem lehet tudni, »titkos hatalom intézi az egész cenzúra ügyet.« De nem is lehet a gondolatra nézve szabályokat felállítani — teszi hozzá néhány nap múlva — »itt nem lehet más bíró, mint a nép szabad véleménye.« Csatlakozik Turócz javaslatához, hogy bizottságot küldjenek ki a sajtótörvényjavaslat elkészítésére, ez határozattá is válik, a bizottság elnöke Széchenyi lesz.<sup>9</sup>

Az ügy ettől kezdve nem halad tovább egészen március 14-ig. Ekkor egyesek rámutatnak, hogy a március 3-án elhatározott feliratból, (amelyet mind eddig a főrendek miatt nem küldhettek el) több kérdés kimaradt, így a sajtóé is. Kossuth nem engedi, hogy új feliratról kezdjenek vitázni: a feliratnak ezekben a szavaiban »szellemi érdekeink a szabadság alapján ápolást követelnek« benne van a szabad sajtó követelése is. A törvényjavaslatot gyorsan kell elkészíteni mintául lehet venni a badeni, a württembergi és a francia sajtótörvényt. Szinte ideges rövidséggel mindjárt elkezdni fogalmazni a törvényt: a sajtószabadság helyreállítatik, a sajtóvétségek esküdtszék elé tartoznak, a büntetési tételeket egyszerűen át kell venni a már 1843/44-ben elkészült »criminalis codexből.«<sup>10</sup>

A törvényjavaslatot végül Szemere Bertalan készítette el »a Deserre-féle és a júliusi monarchia, továbbá a belga sajtótörvény mintájára.« Beksics Gusztáv, a kortárs éles bírálókat mondott róla visszaemlékezéseiben: »Ha a mi forradalmunk hasonlított volna a francia forradalomhoz, a sajtótörvényjavaslatban a forradalmi reactio első jelenségét lehetett volna megállapítani.«<sup>11</sup> Különösen élesen bírálták a rendelet visszamenő hatályát, a büntetések súlyosságát, az időszaki lapoktól követelt kauciót, meg azt, hogy ha a büntetés végre nem hajtható, azt a nyomdatulajdonosra hártják s ezzel az írókat közvetve a tőkés cenzúrája alá vetik. A javaslatot Pesten a városháza előtt elégetik.<sup>12</sup>

És csodálatosképpen az országgyűlésen éppen Kossuth veszi védelmébe — Paczolay és Stur kifogásaival szemben — a leginkább hibáztatott kauciót, azzal, hogy az nem csak az esetleges bírságok, hanem az előfizetők által befi-

<sup>8</sup> Vukovich Sebő Emlékiratai. Bp. 1849. 70. l.

<sup>9</sup> Barta, i. m. 306-307. l. Viszota, i. m. II. kötet 1131. l. Sándorfy Kámiil: Törvényalkotásunk hőskora. Bp. 1936. 214-215. l.

<sup>10</sup> Barta, i. m. 650-657.

<sup>11</sup> I. M. 151-155. l.

<sup>12</sup> Pesti Hirlap. 1848. márc. 23. Március Tizenötödike. 1848. márc. 22. Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom 1848-49-ben. Irodalomtörténet. 1949. 105-116. l.

zetett összegek biztosítéka is, már pedig az előfizetők száma a sajtószabadság következtében emelkedni fog. Végül — a pesti Közcsendi Bizottmánnyal Pulszky Ferenc útján folytatott egyezkedő tárgyalások után — a kauciót leszállították s a javaslat törvénnyé vált. A márciusi fiatalokazonban — és szervezetük az Egyenlőségi Társulat — nem szűntek meg tiltakozni ellene. Itt került Kossuth, először ellentétbe a forradalom haladó erőivel, bár a javaslat nem tőle származott s végrehajtási utasítását is Szalay László meg Tóth Lőrinc készítették.<sup>13</sup>

Kossuth magatartásának mentségére egy tekintélyes kortárs azt hozza fel, hogy még a szabadelvűek szerint is »a sajtóban úgy a féktelenség, mint az álarcos reactio eles tegyvert emelhet a szabadság fiatal törvénye ellen«, továbbá hogy a cenzúra megszűnése óta nemcsak magyar és német, hanem illir és más szláv írók is »mind többen kezdtek fellépni a napi sajtó terére« s ha minden korlát leomlik a reakció általuk felszítaná a nemzetiségi ellentéteket. Ezért »a törvényhozás inkább csak a cenzúrát akarta eltörölni, mint tényleg szabaddá tenni a sajtót.«<sup>14</sup>

Az aggodalom nem volt egészen alaptalan, de a következtetés — amelyet a fenti idézet egészen nyersen kimond — Kossuth és a sajtószabadság éppen általa meggyőzött ellenzéki bajnokai részéről súlyos ellentmondást jelentett, igaz, nem az egyetlen a márciusi törvényhozás eredményeiben. És az is igaz, hogy a polgári forradalmak valóban mindenhol csak a cenzúra eltörlését vitték teljesen keresztül — a sajtó egyéb függőségeit nem tudták megszüntetni, sőt a tőkés gazdálkodás haladásával újak is keletkeztek.

### *Kossuth Hirlapja*

A sajtószabadságot Pest újonnan összeforrt, haladó közvéleménye a leg-sajátabb ügyének érezte és a sajtótörvény retrográd intézkedései eleve éberré tették. A cenzúrától megszabadult sajtó új orgánumai a következetes forradalmiságnak adtak hangot: a *Március Tizenötödike*, a mögötte álló Radical-körrel, majd a *Radical-Lap* és a *Népelem*, az Egyenlőségi Társulat lapjai, hamarosan nyílt ellenzékét képeztek a kormány ellen, a *Március Tizenötödike* már májusban a köztársaság mellett foglalt állást. Ez volt az a csoport, amelyet Kossuth »Törpe minoritásnak« bélyegzett, de amely előtt személye mégis az egyetlen népszerű nevet jelentette a kormányban.

A sajtótörvény tárgyalása körül megnyilvánult közömbösség a Batthyány-kormány sajtópolitikáját eleve védekező helyzetbe kényszerítette. Batthyány és a baloldal felfogása a sajtóról éppoly élesen ellentétes volt, mint a Pesti Hirlap idején Széchenyié és Kossuthé. Míg a *Március Tizenötödike*, meg a Madarászok baloldali sajtójával szemben a reakció régi orgánumai — a Budapesti Híradóból lett *Figyelmező* és a Nenzeti Ujságból lett *Nemzeti* — hamarosan nyíltan léptek fel, addig Batthyányék csak elkésve kezdtek a közvélemény felvilágosítására gondolni. Csak egy hivatalos lapot láttak valóban szükségesnek s előbb a Pesti Hirlapban hozták nyilvánosságra közleményeiket, majd megalapították a *Közlönyt*, Gyurmán Adolf szerkesztésében (jún. 8.). A *Közlöny* ugyan nem volt száraz hivatalos lap a szó későbbi értelmében, félhivatalos rovata

<sup>13</sup> Sándorfy, i. m. 221. l.

<sup>14</sup> Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. Genf. 1864. II. köt. 618-619. l.

is volt, politikai cikkeket is közölt. De a kormányban egyesült sokféle széthúzó érdeket állandóan szem előtt kellett tartania, ezért hatásos agitációt nem folytathatott, szintelensége miatt mindvégig népszerűtlen maradt.

Kossuth hamar felismerte a kormány magatartásának fonákságát a sajtó terén. A kormányban ő képviselte a radikális szellemet, amely a márciusi törvényeket nem célnak tekintette, hanem kiindulópontnak. Kézenfekvő volt számára a gondolat, hogy — mint egykor a nemességet, most magát az új felelős kormányt saját sajtóorgánum segítségével helyezze a haladó közvélemény nyomása alá. Annál inkább, mert az ellenzéki lapok, amikor a minisztérium erélytelenségét ostromozták, nem mulasztották el »fennen kürtölni, hogy Kossuth nélkül bármely minisztérium nem állhat fenn.«<sup>15</sup> Kossuthot mindkét irányzat magáénak számította és ellenfelét nem úgy akarta legyőzni, hogy ön-maga kerüljön uralomra, hanem inkább úgy, hogy Kossuthot a maga oldalára vonja.<sup>16</sup> Míg a pozsonyi országgyűlés tartott, Kossuth ismerve annak összetételét, óvatos volt a pesti mozgalmakkal szemben.<sup>17</sup> A minisztérium Pestre költözése után azonban kitűnt, hogy a Batthyány-kormány elsősorban a függetlenség biztosítását veszélyezteti lanyhaságával s hogy ezekben a kérdésekben — katonaság, olaszországi intervenció, államfödösségek — a »törpe minoritásra« kell támaszkodni.

Igy jött létre *Kossuth Hírlapja* — »a miniszter ellenzéki újságja«, mint a kortársak fejcsoválva emlegették későbbi feljegyzéseikben. Negyvennyolcban azonban nem lepett meg senkit, hogy »a Közlönyön kívül van egy félhivatalos lap, de nem a minisztériumé, hanem csak az egyik miniszteré«, mert tudták, hogy »nincs egység a kormányban és hogy abban legalább is két különböző áramlat létezik.«<sup>18</sup> A két áramlat közti ellentét tudatosítása, a kamarilla aknamunkájának megghiúsítása, meg talán a külföldi közvélemény jobb tájékoztatásának szándéka — ez a három feladat szabta meg Kossuth Hírlapjának tartalmát és igazolta létrejöttét. Csak másodsorban játszhatott szerepet Kossuthnál az a gondolat, »hogy legyen organuma, ha majd egyszer elhagyja ministeri székét«<sup>19</sup>, bár úgy szól lapjáról, mint »mellyet, ha isten segít, tovább tartandok meg, mint a ministeri tárczát.« A publicista Kossuth előtt az első hetek megtorpanása után, (amikor a közvetlen törvényhozási és kormányzati ügyek időt sem hagytak más tevékenységre) tisztán állott, hogy lapot kell indítania. Inkább az a meglepő, hogy Kossuth Hírlapjának első száma mégis csak július 1-én jelent meg. Ennek okát talán abban kell keresnünk, hogy a lap technikai előkészítése hosszabb időt vett igénybe és abban, hogy maga Kossuth, mint szerkesztő nem szerepelhetett s az egyetlen, akit erre irodalmi és folyóiratszerkesztői múltjánál, meg ismertén radikális felfogásánál fogva alkalmasnak

<sup>15</sup> Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. Pest, 1871. I. köt. 291. l. Itt kell még megemlítenünk, hogy Kazinczy Gábor tanácsára Batthyány is foglalkozott egy ideig lapalapítási tervvel: A Március Tizenötödikével szemben egy »Ánti Márciust« akart kiadni, amelynek szerkesztésére a Berlinben időző Pákh Albertet hívták volna haza. V. ö. Kovács Lajos: Az 1849-iki Debreczeni pártok és az Esti Lapok. Hazánk 1884. I. köt. 196—199. l.

<sup>16</sup> Révai, i. m. 104. l.

<sup>17</sup> Pesti Hírlap 1848. 10. sz. V. ö. Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban. Bp. 1949. 139-140. l.

<sup>18</sup> Pulszky, i. m. II. 91-92. l.

<sup>19</sup> U. o. Kossuth Hírlapja 1. számában, a Fővárosi Ujdonságok rovatában is írja, hogy az a hír, mintha a pénzügyminiszter »már most lemondott volna« téves, de »mindinkább roskadozó egészsége aligha nem kényszerítendi a ministeriumbóli kilépésre«.

tarthatott, Bajza József, eredetileg a Közlöny szerkesztőjéül volt kiszemelve. A lapalapítást már közvetlenül a kormány Pestre költözése után elhatározta. Ez kétségtelenül kitűnik abból, hogy az előfizetési felszólítást május 16-án kibocsátotta s hirdette más újságokban is — sőt, egy bécsi újság már május 10-én tudja, hogy Kossuth lapot fog indítani.<sup>20</sup>

Kossuth Hírlapja a forradalom és a szabadságharc egész sajtójában egyedül áll gazdag és sokoldalú tartalmával. Alakja is, terjedelme is nagyobb, mint a többieké. A Március Tizenötödike meg a Munkások Ujsága — a forradalmi sajtó két következetes képviselője — elsősorban belpolitikai hírekkel, nyílt szókimondásukkal hoztak újat, de a hírszolgálatban nem törekedtek teljességre, rovataik nem terjeszkedtek ki minden térre, amit az egykorú napisajtó már rendszeresen felőlelt. Kossuth és Bajza a régi Pesti Hírlap bevált beosztását vették át, de felrészítették azzal az élénkséggel, amit a cenzúra eltemetése tett lehetővé s amit először a Március Tizenötödike honosított meg. Újra megjelent a vezércikk — bár nem ezzel a szóval nevezve és sokszor nem is címmel, csak dátummal jelezve, az első hasáb élén. Az egykori »Értekező« most már a »Tárca« nevet veszi fel és vonallal elválasztva a lap aljára kerül. Megvannak a Fővárosi újdonságok; a megyei hírek s végül a külföldi napló is. S mint a Pesti Hírlapnál, egy-egy szám tartalma itt is szorosan összefügg s a lap politikai vonalába illeszkedik.

Ezt a politikai irányvonalat a lap élén álló cikk adja meg — néha kettő is következik egymásután — és ezeknek nagyrészt maga Kossuth írta. Összesen 49 cikke jelent meg Kossuth Hírlapjában; ezek közül három rövid, félhivatalos közlemény, egy negyedik pedig (négy folytatásban) »A pénzügyminister országos pénzügy iránti jelentésének kivonata.« A cikkeknek mintegy a fele Kossuth neve alatt jelent meg, (illetve úgy, hogy szerzősége kétségtelenül kiderül a cikkből), 14 cikkét névtelenül, ötöt Sz. F. és egyet Sz. L. betűjelek alatt adott ki, végül egy cikk »A szerkesztő« aláírással jelent meg (Doblihoff beszéde az osztrák országgyűlésen, 8. sz.), de ez is Kossuthé.<sup>21</sup>

Kossuth tehát gyakorlati politikai tevékenysége mellett lapjában is teljesértékű munkásságot fejtett ki, majdnem olyan arányút, mint annakidején a Pesti Hírlapban. Nem ok nélkül mondotta Előfizetési hirdetésében, hogy »a lappali folytonos érintkezésem a tulajdonosi viszonyra nem szorítkozandik«; a szerkesztésben állandó és tevékeny részt vett, a levelezők kéziratait többnyire maga olvasta és javította.<sup>22</sup> Bajza szerepe majdnem csak névlegessé vált, bár a július 17-i számban az Előfizetési hirdetés szövegével ellentétben — azt írja, hogy »Kossuth Lajos minister tulajdonosa ugyan e lapnak, de nem egyszersmind szerkesztője is, következőleg annak sem egész tartalmáért, sem egyes cikkeiért, mellyek felől neki előleges tudomása nincs is, semmi tekintetben nem felelős . . . csupán a nevével aláírt cikkek neki tulajdonítandók.«

<sup>20</sup> Wanderer, 1848. máj. 10. Pesti Hírlap. máj. 13.

<sup>21</sup> Kossuth cikkeinek jegyzéke megvan Vörös Antal gyűjteményében (Orsz. Levéltár), 1761. sz. 92-98. l. »K. L. dolgozatai a »Kossuth Hírlapjában« 1848-ban.« Vörös Antal 46 cikket sorol fel, de ezek közül a 19. azonos a 6.-al. (A pénzügyministernél tartott képviselői konferencia 1848. júl. 2-án. K. Hírlapja 3. sz.). Viszont nem veszi be Vörös Antal a szept. 14-i 65. sz-ban megjelent »Értesítés e lapok olvasóihoz« c. K. nevével aláírt cikket és a K. és Szemere által a szept. 14-i számban kiadott »Polgárok« c. felszólítást. Kihagyta az 50-53. sz-ban megjelent pénzügyminiszteri jelentést is s végül az aug. 12-i 37. sz-ban megjelent »Pénzügyminiszteri rendelet az ezüstpénz kivitele ügyében« c. közleményt. Nincs kizárva — bár nem valószínű, — hogy még további Kossuth cikkek is azonosíthatók lesznek.

<sup>22</sup> A Kossuth Hírlapjával kapcsolatos levelezés (túlnyomóan cikkek és közlemények kéziratai) megvan Orsz. Levéltár. K. L. iratai. I. sor. 94. csomó.

A közlemény közzétételére valószínűleg azok a támadások adtak okot, amelyek Kossuthot minisztertanácsai részéről érték. Az aug. 6-i minisztertanácsban a nádor erősen hibáztatta, hogy saját neve alatt olyan vezércikkeket ír, amelyek a minisztérium álláspontját nem fedik, s azt kívánta, hogy Kossuth hagyjon fel a vezércikkek írásával. Kossuth azonban kijelentette, hogy újságja az ő magánügye és felajánlotta lemondását, amelyet Batthyány hajlandó is lett volna elfogadni, de a nádor pénzügyi válságtól tartva, (ekkor készítette el Kossuth a költségvetést!) nem tartotta a lemondást elfogadhatónak. A nádor heves kifakadására az adott okot, hogy Nyáry Pál javaslatára a képviselőház augusztus 3-án határozatot hozott, amely szerint Ausztria ne számítsen Magyarország segítségére, ha a német egység kérdése miatt a frankfurti birodalmi kormánnyal háborúba keveredik. A javaslat elfogadására Batthyány és Deák szerint Kossuth Hírlapja készítette elő a talajt.<sup>23</sup>

Kossuth július 30-i vezércikkében valóban foglalkozott a frankfurti birodalmi gyűléssel és kijelentette, hogy nem alkuszik meg az ország önállóságát megnyírbálni akaró reakcióval. »Én mint minister esküt tettem le. Ezen eskü szerint — lelkem ismerete mondja — így kell, csak így szabad gondolkoznom. Ha ott, hol tárczám felett rendelkeznek másképp gondolkoznának (mit egyáltalában nem hiszek) jó — akkor én természetesen nem leszek minister. De magyar polgár — az maradok.«

»Ott« azonban mégis másképp gondolkodtak s erről Kossuthnak is meg kellett győződnie. A Kossuth Hírlapja vezércikkeinek éppen ez az igazi tartalma: felkészülni az Ausztria felől fenyegető reakció ellen — szemben a Batthyány-kormánnyal, amely mindent az egyezkedéstől vár. Kossuth Hírlapja már legalább annyira a függetlenségi harc orgánuma kezdettől fogva, mint a forradalomé. Mint 1848 előtt előre látta a forradalmat, bár nem akarta, — úgy már előre látta a nagy fordulatot, ami szeptemberben valóban be is következett. Lapjában erre akarta előkészíteni a nemzetet. »A hazát védendem, oktalan fogalmak s a valóság béklyóit feledő légvár-ábrándok ellen« — kiáltja oda már az első számban azoknak, akik azt hitték, hogy a felelős minisztérium s a márciusi törvények mindent megoldottak. »A nemzet készen áll a harcra«, mondja s fegyverért szívesen odaadja a kincstár utolsó filléreit is.

»Az illyr pártütés«, »Viszonyunk Ausztriához«, »A titokról röppenni kezd a fátyol« — ezek a következő cikkek címei.<sup>24</sup> »A magyar szabadság két ellenséggel találja szembe magát: a reactio és az illyr pártütés«. De az utóbbit is a reakció szítja: az osztrák minisztérium azt követeli, hogy béküljünk ki a pártütőkkel s ugyanakkor a pénz- és hadügyben el akarja venni önállóságunkat. Ők tévesztették meg az illyreket, Magyarország nem törekedett hódításra.<sup>25</sup> A pénzügy-miniszter lakásán konferenciát tart, amelyen elhatározzák a hadsereg fejlesztését, a haza mindenáron való megvédését — de azt is, hogy mégegyszer békejobbot nyújtanak a horvátok felé.<sup>26</sup> A szabadság alapján kell békülni a nemzetiségekkel: ha a románok nem Ausztria emberrnyúzó törvényein át ismertek volna meg bennünket »ma együtt ihatná a két nemzet az áldomást« felszabadulása fölött.<sup>27</sup>

<sup>23</sup> Károlyi Árpád: Gr. Batthyány Lajos főbenjáró pöre. I. köt. 241-242, 364-368. I.

<sup>24</sup> K. Hírlapja. júl. 2., júl. 4.

<sup>25</sup> U. o. júl. 7. Szeretet és egyenlőség.

<sup>26</sup> U. o. júl. 4.

<sup>27</sup> U. o. júl. 9.

De nem tudunk közeledni a baráti országokhoz, mert a törvény bénává tesz bennünket. Követeljük az önálló külügyminisztériumot, mert Eszterházy Pál a jelen helyzetben cselekvő külpolitikát nem folytathat. »Ez ügy, ha külügy : szégyen és veszedelem« Ausztria ismerje el követének a magyar minisztérium jelöltjét Konstantinápolyban és Bukarestben.<sup>28</sup> Nagy erővel száll szembe a hazug híresztelésekkel : nem igaz, hogy a kormány leszállította a felvidéki bányászok bérért, »a pénzügyminiszter tömérdek gondjai közt is mindent elkövet a bányász nép sorsa javítására s erre már viharos hivataloskodása pár hónapjában többet is tett, mint az előtt egy századon át történt.«<sup>29</sup> Az említett augusztusi minisztertanács után néhány napig nem ír új cikket, majd Sz. F. betűk alatt ismét az osztrák lapok rágalmával száll szembe.<sup>30</sup>

S mintegy felszabadulásként érkezik meg az előre sejtett fordulat : az új veszély nem bénítja meg a forradalmi publicistát, ellenkezőleg : megszásszorozza erejét. »Mai naptól kezdve többé nem vagyok miniszter. Mai naptól kezdve nem szorítják kezeimet a ministeri collegialitás béklyói. Kiszabadultam az udvari cselszövények fojtó gőz köréből s ismét journalistának, hírlapírónak vallom magamat« — írja szeptember 14-én.

Az összes többi európai forradalmaktól eltérően a reakció nyílt föllépése, a szeptemberi államcsíny a magyar forradalomnak lökést ad nem jobbra, hanem balra. »Elrendeli az országgyűlés, hogy királyi szentesítés nélkül hajtsák végre a még júliusban megszavazott törvényt önálló magyar hadsereg toborzásáról. Elrendeli a magyar bankjegyek nyomtatását. Kossuth és Szemere, bár a kormány lemondott, nem adják ki a hatalmat kezükből.<sup>31</sup> És mindezt Kossuth Hírlapja megmagyarázza a közvéleménynek : a Batthyány-kormány titkolózása helyett az egész országot hívja fel tanúnak eddigi s ezután következő tetteire. A szeptember 19-i számban »Lemondásom s ami utána következett« címmel elmondja vergődését a kormányban, amelyben csak rábeszélésre vállalt tárcát. Lemondani nem engedték, azzal fenyegetve, hogy akkor felbomlik az egész minisztérium. A királyt hiába hívták Budára, Bécsből is megszökött. Napvilágra kerültek a reakció ármánykodásai: Jellachichnak fegyvert küldtek »tévedésből«, a hűtlen tábornokok szántsándékkal adták fel a városokat. Végre belátták, hogy a diplomatazálásból elég s két miniszter felment Bécsbe, de 10 napig nem fogadta a király. Közben Bécsből emlékiratot küldtek le, melynek lényege, hogy Magyarország szűnjék meg önálló ország lenni. Erre az országgyűlés menesztett küldöttséget Bécsbe, de az is hiába járt — Jellachichot pedig kitüntették. Ezután a minisztérium lemondott. Az új minisztérium alakulásáig ő és Szemere helyükön maradtak. Ezzel megmentették Magyarország önállóságát. És Kossuth bírta rá Batthyányt, alakítson új kormányt, nélküle — másképp az ország kormány nélkül marad, az országgyűlés veszi át a hatalmat — ezzel pedig ürügyet szolgáltatnak az árulásra.

A kormány és az országgyűlés nem tudta volna kivédeni a kamarilla által állított kelepécét : de megtehetette Kossuth, az újságíró, azzal, hogy nyilvánosságra hozta s ezzel leszerelte a közvélemény megtévesztésére irányuló tervet.

<sup>28</sup> U. o. júl. 6. Magyar-, orosz-, oláh ügy. júl. 15. Lehetőségek. júl. 20. Külügyeinkről.

<sup>29</sup> U. o. aug. 23. De mondunk egy botrányos eseményt is.

<sup>30</sup> U. o. aug. 10., 13., 19., 20., 22. szept. 2.

<sup>31</sup> Révai József, i. m. 80. l.

És Kossuth Hirlapja most már minden számát ennek az egy célnak szenteli, a haza megmentésének. Kossuth »megkezdí lapjában azon, részint a nemzethez, részint a katonasághoz intézett cikkek sorát, melyek, miként lángszavakkal írják, úgy tűz nyomokat hagytak maguk után, felfokozott lelkesedést ébresztettek a kedélyekben.«<sup>32</sup> Minden Kossuth-életrajz, minden történelemkönyv hosszasan idézi ezeket a forradalom lángoló jelszavaivá vált mondatokat. »Fegyverre aki férfi, az asszonyok pedig Veszprém és Fejérvár között ássanak egy irtózatost sírt, hogy oda vagy a magyar becsületet, vagy az ellenséget temessük.«<sup>33</sup> A nép királyhűsége most csak az ellenségnek kedvezne, »a királyság iránti hit és pietás, ez utolsó két hónap irtózatost tapasztalásai által, a leghívőbb ember keblében is annyira megingattatott, mint azt megingatni nem volt képes éveken keresztül a királynak legnagyobb ellensége is.«<sup>34</sup> S Kossuth lapja nem csak jelszóban adja ki: »fegyverre« — megkezdí a fegyveres ellenállás szervezését a felhívások soraival: alakuljanak »honvédelmi egyesületek«, a Bécsből indult izgatókat »agyon kell verni, mint a veszett ebeket«, a népet fel kell világosítani, proklamációkat s minden felvilágosítást a lap szerkesztősége ad.<sup>35</sup> S a felszólítások most már közvetlenül a néphez szólnak a nép ellensége a király: »idegen gonosz tanácsosai ellenállottak törekvéseinknek, ellenállottak szabadságtoknak, sőt sokakat közülünk üldöztek, hangyargattak, tömlöccel kínoztak, azért, mert a szegény nép mellett bátran és hangosan mertünk szólni.« »Fel hát fegyverre, szegény elárult de bátor magyar nép! Kaszára, kapára, kinek mije van.«<sup>36</sup>

Ez az utolsó Kossuth-cikk a szeptemberi fordulat után. A cikkek hangját Kossuth most már saját hangjával is erősíteni a nép közé megy: toborzó körútjának, cikkeinek nyomán 12.000 önkéntes vonul Fehérvár felé Kőrös, Kecskemét, Cegléd vidékéről. És ott, tudjuk megnyerik az első ütközetet. Kossuth csak novemberben ragad újra tollat, először a »Bécs-olmützi bűnműhely« leleplezésére<sup>37</sup>, majd még egyszer december 6-án, hogy kihirdesse, »Nincs király.«

Kossuth cikkei mellett a lap többi tartalma is a nemzeti ellenállás nagy ügyét szolgálta. Hírei főleg harctéri tudósítások; különös bőséggel tárgyalja a horvát mozgalmakat. Bőséges külföldi rovata is van; decemberben a többi lap panaszkodik is, hogy ezek csak Kossuth Hirlapjához jutnak el, abból kénytelenek átvenni.<sup>38</sup> Párizsból hosszú tudósításokat hoz a májusi és júniusi »néplázadás« vizsgálatával megbízott bizottság üléseiről. Megállapítja, hogy ez a bizottság azokat gyanúsítja, rágalmazza, »kiknek tagadhatatlan érdemeik vannak a februári forradalom körül.« »De azért nem lesz oka örülni az európai reakció ördögarczának. A köztársaság szentség, mellyet ő kigúnyolhat, de hozzányúlani nem szabad, s megdönteni nem képes.«<sup>39</sup>

<sup>32</sup> Horváth, i. m. I. köt. 478. I.

<sup>33</sup> K. Hirlapja, szept. 19.

<sup>34</sup> U. o. szept. 20.

<sup>35</sup> U. o. Felszólítás minden becsületos magyarhoz... Még egy fontos felszólítás, Harmadik felszólítás.

<sup>36</sup> U. o. szept. 24. A néphez.

<sup>37</sup> U. o. nov. 15.

<sup>38</sup> Pesti Hirlap dec. 13.

<sup>39</sup> K. Hirlapja aug. 13.

<sup>40</sup> Pulszky, i. m. 101-102. I.

A bécsi tudósításokat Kossuth régi munkatársa, Pulszky Ferenc írja, ki az Eszterházy-féle külügyminisztérium államtitkára s Bécsben aktív sajtótevékenységet folytat a nép felvilágosítására a magyar ügyekről.<sup>40</sup>

Kossuth többi munkatársai : Ábrányi Emil, Fabriczky Sámuel, Hunfalvi Pál, Nehéz Károly, Wesselényi Miklós, Jerney Antal, Szokolay István, Szarvady Frigyes, Szeles Lajos, Teleki László, Dobos János, Kővári László, Szeberényi László, Kolmár József, Egressi Gábor, Theodorovics Anasztáz, Barsi József, Szathmáry Károly, Szabad Imre, Pálffy János, Beöthy Zsigmond, Borbély Dani, Balogh P., Birányi Ákos, Zsarnay Imre, Szöllösi Balázs, Krizbai Miklós, Dezső Béla, Szabó Károly, Hunfalvi János, Vas Gereben. Egy részüket a Pesti Hirlapból ismerjük. Az újak között van Barsi József, a forradalom mellett következetesen kitartó plébános. A főpapok közömbössége ellen ő emeli fel szavát Kossuth Hirlapjában : »Hol van Hám, a kegyes, az ország fő püspöke, hol van Lonovics, a híres, kinek ékesszólása országszerte ismeretes? Hol van Scitovszky . . . ?«<sup>41</sup> A levelezők között megtaláljuk a Pesti Hirlaptól kezdve Kossuth mellett híven kitartó Besze Jánost és Újhelyi Gábort. De köztük vannak egy páran a jövőendő békepárt tagjai közül is (Hunfalvi, Pálffy) és hiányznak a »szélsőbái« hírlapírói : Madarászék, Rosti, Mérei. Két vers is jelent meg Kossuth Hirlapjában : Czuczor Riadója és Garaytól az »Unió«.

Kossuth Hirlapja elsősorban az ellenállás, a függetlenségi harc orgánuma, de tudatában van annak, hogy ez a harc csak nép által győzhet. Cikket közöl arról, hogy »Mit csinál, mit gondol a nép«, melyben Dobos János felhívja a figyelmet a be nem fejezett jobbágyfelszabadítás veszélyére akkor, amikor a néptől fegyveres ellenállást várunk. »Hálát, elismerést ki kívánna tőle, kit századokon át hálátlanságra tanítottak.« A reakció az elégedetlenséget ki is használja s ezzel a toborzást nehezíti.<sup>42</sup> Szokolay János »Hűbériség maradványai« címmel hirdeti, hogy a márciusi törvények nem számolták fel teljesen a hűbériséget. »Illy fenhagyott hűbéri tények : a választói jog kiváltsága a nemeseknél ; a vallásfelekezetek közti jogkülönbségek ; a regálék, dézsmák, zsellérek viszonyai, kir. városok szerkezete stb.«<sup>43</sup>

A nép meghallotta Kossuth szavát, amikor a haza védelmére hívta. »Roppant volt a benyomás, melyet e felszólítás a nemzetre tett, az ifjúság az örültségig fel volt izgatva.«<sup>44</sup> A hatás, amelyet Kossuth Hirlapja a népre tett, abból is látható, hogy decemberben az osztrákok hamisított Kossuth Hirlapjával akarták az erdélyi népet megtéveszteni : hamis lírékkel azt hirdették benne, hogy »már egész Magyarország oda van és pisszenni sem mer.« De a háromszéki székelyek nem adtak hitelt a gyalázatos hadicselnek : januárban 12 követet küldtek Debrecenbe, hogy megtudják, mi az igazság.<sup>45</sup> A Közlöny után, — amelyet a hivatalok és hatóságok kötelezően járattak — Kossuth Hirlapjának volt legnagyobb a példányszáma az összes negyvennyolcas lapok közül : 4214-et küldött belőle vidékre decemberben a pesti főpostahivatal, helyben Pesten és Budán 763 példányt adtak el. Ugyanakkor a Pesti Hirlapból csak 2554, a Nép Barátjából 2710, a Nemzetiből 795 járt vidékre.<sup>46</sup>

<sup>41</sup> Idézi Andics Erzsébet : Az egyházi reakció. Forradalom és szabadságharc 1848-1849. Bp. 1948. 372. l.

<sup>42</sup> K. Hirlapja aug. 25.

<sup>43</sup> U. o. aug. 2.

<sup>44</sup> Pulszky, i. m. II. 144-149. l.

<sup>45</sup> A Nép Barátja. 1849. jan. 23., 30. l.

<sup>46</sup> Firtinger, i. m. 140-141. l.



## Forradalmi sajtópolitika

Az ellenállás, a függetlenségi harc szervezését Kossuth lapjának hasábjain kezdte meg, majd mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke folytatta. Szeptember után a kormányzati feladatok, a személyes agitáció veszik igénybe minden erejét, vezércikkeinek sora elakad; Kossuth Hirlapja feladatát teljesítette; december 31-ig, addig míg a kormány elhagyta Pestet, folytatta megjelenését, de Kossuth nevével már nem találkozunk benne.

A sajtó feladatait azonban a szabadságharc nem csökkenti, inkább újakat ró rá. Egy sor röpirat, plakát, proklamáció jelöli mindjárt az első küzdelmes hetek folyamát és ezek nagyrésze Kossuth kezeitől származik, vagy legalább az ő irányítása alatt jött létre. A kormányelnök nem hivatalból irányítja a harcot — a néptribun állandóan benne él és egyedül az ő tolla alkalmas arra, hogy a döntő pillanatban a tömegeket csatasorba állítsa. A forradalom röpiratainak felsorolására, vagy épen egyenkénti méltatására lehetetlen volna kitérni. Már szeptember 20-án felhívja Kossuth lapja az olvasóit, hogy segítsenek a nép felvilágosításában. Aki részt akar venni ebben a munkában, »legyen szíves nevét és lakását e lapok szerkesztőjének beküldeni, mi elfogjuk őt látni az itt megjelenő proklamációkkal, rendelvényekkel és mindennemű felvilágosításokkal. Terjesszék és magyarazzák azt a nép között.«

A decemberben megjelent proklamációk közül kiemelkedik a »Magyarország népeihez« címzett megrendítő hangú kiáltvány december 22-ről kelteztve, amely mégegyszer összefoglalja a szabadságharc előzményeit a márciusi törvényektől kezdve, feltárja Windischgrätz hadainak erőszakosságát és partizánharcra hívja fel a népet: »Igyekeztek az ellenség előtt az utakat, hidakat elrontani, a hegyszorosakat elzárni éjnek idején; ti, kik minden bokrot ismertek vidékeiteken, rohanjatok meg oldalt, hátul, gyujtsatok reá házakat, szedjétek el podgyászát, hol rabolni mennek csapatjai, álljátok el útjukat, szóval csináljatok az ellenségnek annyi kárt, amennyit csak tehettek.« Leleplezi Windischgrätznek azt az ígérését, hogy nem állítja vissza a robotot; figyelmezteti a népet, hogy ne higgyen a hitegetésnek, hanem semmisítse meg a zsarnokot.<sup>47</sup> Az ideiglenes főváros népét január 6-án »Debrecen város közönségéhez« intézett kiáltványban üdvözl. Ugyanazon napon érkezett Bem jelentése is Erdély nagy részének visszafoglalásáról; a jelentést Kossuth megjegyzéseivel 1.000 példányban sokszorosítja a város nyomdája.<sup>48</sup> A tavaszi hadjárat kezdetén, meg az első győztes csaták után ismét az ő szava adja hírül elsőnek az eseményeket.<sup>49</sup> A nép annyira csak őt kívánja hallani, hogy apokrif nyomtatványok jelennek meg neve alatt, mint például a hamisított ima a kápolnai csatatéren.<sup>50</sup>

A közvélemény, a nép felvilágosítására írókból, képviselőkből és más alkalmas személyekből egész kis hadsereget szervezett a nép felvilágosítására: a márciusi törvényeknek, az ország helyzetének ismertetésére s a férfinépség

<sup>47</sup> Pap Dénes, i. m. 243-267. l. U. o. közölve a Honvédelmi Bizottmány fontosabb rendeletei, amelyeket szintén Kossuth irt alá. V. ö. Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848-49-ben. Forradalom és szabadságharc 1848-49. Bp. 1948. 9-187. l.

<sup>48</sup> Firtinger, i. m. 185. l. Csobán Endre: A közvélemény problémái. (A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen 1948. 205-260. l.).

<sup>49</sup> Az országos honvédelmi bizottmány elnöke a magyar hadsereghez. 1849. márc. 8. Pap Dénes, i. m. 356-395. A kormányzó elnök szózata a gödöllői táborból a visszaszerzett országrészek lakosaihoz. 1849. ápr. 8. U. o. 388-394. l.

<sup>50</sup> Egy példánya Orsz. Levéltár Kossuth Archiv 231.

harcra buzdítására. Már Jellachich betörése idején kiküldte Vasváry Pált, Vas Gerebent, Emödy Dánielt, Dobsa Lajost, Kléh Istvánt, Kopcsányi Józsefet, Funták Sándort és másokat ilyen felvilágosító munkára. Küldött felvilágosítókat olyan vidékekre is nagyobb számmal, amelyeket ellenséges betörés fenyegetett, vagy ahol erős reakciós izgatás folyt.<sup>51</sup> Görgey, Damjanich és Bem táborába egy-egy hivatalos tudósítót küld, hogy a nép számára újságok útján vagy másképp hiteles híreket adjanak a csatákról.<sup>52</sup> Június 27-én »A haza veszélyben van« jelszóval felszólítást ad ki az általános népfelkelésre: »Mivel bizonyosak vagyunk, hogy a nemzet képes magát s hazáját megvédeni, azért tudtára adjuk tartózkodás nélkül a veszélyt egész nagyságában . . . s fegyverre kiáltunk minden honpolgárt!<sup>53</sup>

Az utolsó saját fogalmazású haditudósítás kéziratát augusztus 8-án adta át Frics Józsefnek, a Közlöny szerzőjének — ez a tudósítás már nem jelent meg.<sup>54</sup>

Kossuth tehát a publicisztika jól bevált eszközét nem adta ki kezéből. És mégis az egyezkedésre törekvő, békepárt működését elsősorban az tette lehetővé, hogy Kossuth lapját Debrecenben nem folytatta, vagy újat nem alapított. Vele szemben rendkívüli népszerűsége miatt a jobboldal sohasem mert felvenni a harcot, ezért a szeptemberi napok óta hú szövetségesének, Madarásznak megsemmisítésére törekedtek<sup>55</sup> és első támadásaikat sikerült a kormány hivatalos lapjának, a Közlönynek tekintélyével alátámasztani.

Az előzmények még Budapestre vezetnek vissza és a Pesti Hírlapnak decemberben tervezett szerkesztőváltásával álltak kapcsolatban. Az volt a terv, hogy a lap szerkesztését Csengerytől és Kemény Zsigmondtól Jókai Mór veszi át, Nyáry Pál közreműködésével.<sup>56</sup> Jókai megírta első cikkeit, de a Pesti Hírlapban való megjelenésükre már nem került sor. Ellenben Debrecenben Nyárynak, aki ekkor a Közlönyt szerkesztette, kapóra jöttek ezek a cikkek s a Közlönyben közölte is őket. A 14 cikk közül különösen kettő váltott ki a következőket radikális táborban heves ellentmondást, amelyben Jókai a császárt és a dinasztiaát úgy állította be, mint aki nem felelős Magyarország megtámadásáért.<sup>57</sup> Madarász László már február 3-án a nemzetgyűlés elé terjeszti, hogy a Közlöny »nem úgy kezelte, mint kell« s kívánja, hogy a ház küldjön ki lehetőleg két tagot, aki a Közlönyre felügyeljen. Az indítványt elvetik, mert abban a cenzúra visszatérését látják s a Honvédelmi Bizottmányra bízzák az ügyet. Február 10-én azután Madarász József intézett interpellációt a Honvédelmi Bizottmányhoz, amelyben Jókainak az előző napon megjelent cikkét bírálja s kérdezi, vajjon azt a Bizottmány magáévá teszi-e. A kérdésre Nyáry válaszol s közli, hogy a Közlöny minden számát a Bizottmány megbízásából Jósika Miklós nézi át. Ez történt a Jókai-féle cikkekkel is. A választ nem fogadják el a képviselők, hanem az összkormány nyilatkozatát kívánják az ügyben. Erre február 12-én maga Kossuth szólal fel és kijelenti, hogy általánosságban nem fog soha magának elismerni hírlapi cikket, mert lehetnek dolgok benne, amelyeket elfogad,

<sup>51</sup> Csobán, i. h.

<sup>52</sup> Március Tizenötödike. 1849. márc. 12.

<sup>53</sup> Pap Dénes, i. m. 480-485. l.

<sup>54</sup> Kézirata állítólag a debreceni főiskola könyvtárába került. Firtinger, i. m. 185. l. (Csobán, i. m. nem említi).

<sup>55</sup> Mód Aladár, i. h.

<sup>56</sup> Pesti Hírlap. 1848. nov. 30.

<sup>57</sup> Jókai Mór: Forradalom alatt írt művek. (Hátrahagyott művei. VI. köt. Bp. 1912) 59-66. l. és jegyz. Varga Zoltán: A trónfosztás. (A forradalom fővárosa. I. m. 385-473. l.) Madarász József: Emlékiratai. I. m. 203-209. l.

másokat viszont nem. Tehát nem az a kérdés, egyetért-e a kormány valamely cikkel vagy nem, hanem, hogy mi a kormány politikája. Erre nézve azt mondja : »védeni kívánja a hazát igazságtalan támadás ellen s a védelem közben semmi utat elzárni, hogy Magyarország ügyei a nemzet jogai, becsülete és szabasága alapján úgy egyenlítettessenek ki, mint a körülmények szerint kiegyenlíteni legtanácsosabban lehet.«<sup>53</sup>

Kossuth nyilatkozatát a békepárt győzelemnek könyvelte el, mert nem foglalt nyíltan állást a megegyezés ellen. Madarász közölte Kossuthal a radikális tábor elégedetlenségét, mire Kossuth eltávolította Jókait a Közlönytől. Madarásék február 14-én megindították újra a *Márczius Tizenötödikét*. A lapot Pálffy Albert és Csernátoni Lajos szerkesztették, az első Madarász rendőri tanácsosa, a másik Kossuth titkára volt, tehát mindketten a kormányhoz tartoztak s mégis a lap 2. számában hadat üzentek azoknak, kik »a kormányelnök ifjú lelkének s soha nem vénülő szellemének erejét tompítani és bénítani törekszenek.«

Megisméltődött tehát a pesti helyzet : a baloldal Kossuthot magához akarta vonni, kiszabadítani a megalkuvó politika feléje nyúló csápjai közül. De Kossuthnak saját lapja nem volt, a Márczius Tizenötödike ellen pedig a békepárt új hírlapot indított *Esti Lapok* címmel, Jókai szerkesztésében. Az Esti Lapok a békepárt bevált taktikája szerint személy ellen támadtak : míg a képviselőházban Madarász megsemmisítésére törekedtek, a hírlapi harcban a támadás első céltáblájául Csernátonit szemelték ki.

Kossuth még mindig nem tud dönteni. Csernátonit megvédi a személyes támadások ellen, de 1849 február 24-én hosszú levelet intéz hozzá, amelyben kifejti, hogy a közönség azt hiszi, hogy lapja Kossuth véleményét fejezi ki — hiszen a szerkesztő az ő titkára. Már figyelmeztette Csernátonit s remélte hogy változtatni fog cikkeinek irányán, de az előző napon Mészáros, a hadügy-minisztert támadta meg cikkében és ezzel őt kompromittálta. Felszólítja Csernátonit, hogy vagy a szerkesztőségről, vagy a titkárságról mondjon le.

Csernátoni válaszát nem ismerjük, de Kossuth következő leveléből az derül ki, hogy Csernátoni mindkét állásáról lemondott : felhagy a »titoknoksággal«, de a szerkesztéssel is. Csak abban kéri Kossuth tanácsát, hogy ezt hogyan hozzák a közönség tudomására — nem szabad, hogy a lemondás feltűnő legyen, másképp azt hinnék, azért teszi, mert Mészáros rovására Görgeit dicsérte cikkében. Kossuth azt tanácsolja, írja meg a lapban, hogy a hazára nézve fontosabb »rendeltetés« miatt hagyja ott az újságírást. El is határozza, hogy Párizsba küldi utasításokkal Teleki Lászlóhoz.<sup>59</sup>

A február 28-i számban Csernátoni valóban bejelenti, hogy a szerkesztőségből kiválik s más megbízást fog kapni. De hosszan válaszol Jókai támadására is.

A békepártot a siker felbátorította s tovább folytatták a támadást most már Madarász ellen, azzal a hátsó gondolattal, hogy végül Kossuthot összes hátvédjeitől megfosszák. Kossuth március 25-i nagy beszédében erőteljes szavakkal bélyegezte meg a békepárti sajtó működését : »Borzasztó, irtózatoss. Kinek kebelében ez a szó »haza«, magasabb, mint a személyes elégtétel az önértelmek iránt, annak el kell borzadni attól, a mint a sajtó most működik.«

<sup>58</sup> Pap Dénes: A parlament Debrecenben. Lipcse 1870. I. köt. 54, 106-107, 118-122. l.

<sup>59</sup> Kossuth két levele az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Csernátoni cikke : Márczius Tizenötödike. 1849. febr. 23. Csernátoni márc. 21-től kezdve ismét munkatársa a Márczius Tizenötödikének.

Kijelenti, hogy a kormány minden okmányt ki fog nyomtatni, amely a Madarász elleni vádakkal szemben az igazságot tisztázza.<sup>60</sup>

Csakhogy Kossuth újabb távollétében a támadások tovább folynak és a sajtóvita is kiújul. Gorove és Pálffy János eljárást sürgetnek a Március Tizenötödike és Madarász újságja, a Debreczeni Lapok ellen, mert a képviselőház feloszlátását követelték, de Irányi Dániel védelmébe veszi a baloldali sajtót s így határozatot nem hoznak.<sup>61</sup> A függetlenségi nyilatkozat csak látszólag kovácsolta újra össze az egységet; Madarász kimaradt a kormányból és Szemere sűrűn hangoztatott republikánizmusa, forradalmisága nem akadályozta a békepárt érvényesülését.

Kossuth Debrecenben nem tudta megtalálni politikája széles, népi bázisát, nem tudta mozgósítani a forradalom haladó erőit. A néphez most is elért a hangja s az meg is értette őt, de az országgyűlésben nem tudta maga mellé tömöríteni azt a pártot, amely a nép jogos érdekét kifejezésre juttathatta volna. És ebben része volt sajtópolitikája bizonytalanságának is. Kossuth publicistai hatása a Kossuth Hírlapjában érte el tetőpontját, Debrecenben — főleg azért, mert ő maga nem tartott sajtóorgánumot a kezében — nem tudott a sajtóviszonyok felett úrrá lenni, sőt több esetben saját pártjának orgánumait gyöngítette s a békepártot segítette győzelemre.

Ennek a következtelen politikának méltó befejezése volt a Március Tizenötödike betiltása a szabadságharc utolsó napjaiban, mégpedig azzal a megokolással, hogy a szerkesztő »kiadás előtt illető helyen bemutatni ismételtlen is elmulasztotta.« A valódi ok az volt, hogy a lap következetes támadást indított Szemere Bertalan ellen: a betiltás előtti utolsó számban Szemere 1848-i sajtótörvényét vette bírálat alá, amelyet annakidején a márciusi ifjúság elégetett.

A betiltó rendeletet július 1-én Kossuth Vukovics Sebóval és Szemere Bertalannal együtt írta alá.<sup>62</sup> A miniszter ragaszkodott hozzá, hogy a felelősséget az államfő velük ossza meg. Kossuth és a baloldali sajtó között véglegessé vált a szakadás.

\*

Kossuth első, kéziratos újságjaiban mások beszédeit terjesztette, azoknak keltett visszhangot a közvéleményben, majd a Pesti Hírlapban saját reformprogramját dolgozta ki és vitte bele a kormány és a kiváltságaikhoz ragaszkodó nagybirtokosok ellenállását tolla erejével és szavai igazságával leküzdvé a köztudatba, úgy, hogy most már a tömegek tulajdonává vált gondolatból cselekvő erő lett. A forradalom kitört s azt ismét ő vitte tovább a mögéje sorakozó, őt magát is siettető radikális erők segítségével, — ezeket az erőket végül Kossuth Hírlapja sorakoztatta fel a szabadság védelmére. A függetlenségi harc közepette a sajtó Kossuth kezében mindig hatásos fegyver volt, csak a debreceni párt-harcok tompították az élet. A szabadságharc elvesztése Kossuth számára pillanatnyi szünetet sem jelent a publicisztikai küzdelemben: szeptemberben már újra íróasztal mellett találjuk.

Kossuth és a sajtó az emigrációban — ezt az óriási témát itt részletesen bemutatni már nem tudjuk. Révai József állapítja meg, hogy az emigrációban

<sup>60</sup> Pap Dénes, i. m. I. 259-263. l.

<sup>61</sup> U. o. II. 26-49. l.

<sup>62</sup> Vukovics Sebó emlékiratai. Bp. 1894. 523-524. l. Márczius Tizenötödike. jún. 26, jún. 27. A betiltó rendelet: Orsz. Levéltár. Kossuth Miscellanen. 269. sz. Respublica. 1849. júl. 8.

Kossuth, ha napirenden akarta tartani a magyar függetlenségi kérdést, kénytelen volt minden Ausztria ellenes erő szövetségét keresni, tekintet nélkül arra, hogy demokratikus vagy reakciós erőkről volt-e szó.<sup>63</sup> Ez a helyzet Kossuth általános emigrációs sajtópolitikájában is. Saját lapot külföldön nem alapít — az európai forradalmi mozgalmak többi vezetőinek orgánumaiban sem vállal vezető részt; politikai kapcsolatainak »exigenciái« szerint dönti el, hogy hová ír, vagy irat munkatársaival. Csalódása az olasz felszabadító háborúkban és Napoleonban felismerteti vele, hogy a Nyugat nem érti küzdelmét Ausztria ellen — de azt is, hogy elszigetelődik a hazai talajtól s a függetlenség zászlaját a felső osztályok cserben hagyják<sup>64</sup>: Magyarország felé fordul és megindítja harcát a kiegyezés ellen.

Az emigrációs publicisztika második korszaka nem a Deákhhoz intézett Nyílt levéllel kezdődik, hanem még 1866 októberében indított illegális folyóiratával, a »Negyvenkilenc-cel, amelyet Olaszországban nyomtat, de »Debrecen« fiktív megjelenési hellyel van jelölve és amelyből összesen öt szám jelent meg. 1867 május 26-án azután már Böszörményi László lapjában, a Magyar Újságban veszi fel a harcot a kiegyezés ellen, a híres Cassandra-levéllel, amelyet többszáz hasonló nyílt levél követ — jórésztük még feltárára vár az újságok régi kötetekben. Valahányszor a képviselőház tárgyalásai, vagy a nemzetközi események szükségessé tették az elvi állásfoglalást, Kossuth nyílt levelei irányt mutattak híveinek. 1871-ben Kossuth szavára száll síkra az ellenzék a cseh autonómia mellett. Megszólal Deák halálakor, az orosz-török konfliktus idején; nagy határozottsággal támogatja az ellenzéket a megyei autonómia védelmében és tiltakozik az 1879-i honossági törvény ellen, melynek értelmében tíz év múlva ő is hontalanná válik.<sup>65</sup>

Végül a harmadik korszakot az Iratok első hat kötetje jellemzi, amelyeket még maga Kossuth rendez sajtó alá. Nem memoárnak, nem is önéletrajznak szánja, hanem polémikus műnek, amely szerves része a kiegyezés ellen indított és Kossuth által élete végéig fel nem adott harcnak. Ezért kezdi művét az események derekán: nem a reformkorral és még csak nem is a szabadságharccal, hanem 1859-cel, mert ez az ő felfogása szerint a magyar függetlenségért induló második küzdelem közvetlen előzménye. Az Iratok egyenes folytatása Kossuth 1832-ben megkezdett publicisztikai küzdelmének. Az írott újság, a politikai hírlap és végül a Deák elleni polémáinál használt nyílt levél után egy utolsó publicisztikai forma, amely teljes egészében beilleszkedik Kossuth állampárti és írói életművébe egyaránt.

## V.

### Az író és az újságíró

A magyar publicisztikai irodalom — talán Zrínyire visszamutatva a messze múltból — 1790 táján kezdődik, felvilágosult francia hatás alatt született röpiratokkal. Hordozója a legelső forradalmi magyar mozgalom: Martinovicsnak és társainak reformszövetsége. A századfordulón — a szabadságmozgalom véres

<sup>63</sup> I. m. 147. l.

<sup>64</sup> U. o. 149-150. l.

<sup>65</sup> A „Negyvenkilenc”-ről I. Iratok, VII. 145-160, 157-160, 180-181. l. A Deák-vitáról: Dányi Károly: Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben. Kolozsvár 1943.

elfojtása után — az elnyomás a röpiratok és az újságok szavára már hangfogót szorít, a politikai irodalom csak 1830-ban támad fel újra Széchenyi Hitelével. Itt találkozunk a Kazinczyék óta nagyra fejlődött szépirodalommal — de még mindig nem a napisajtóval. Kossuth ülteti át a mondanivalóba és formába egyként megújult politikai publicisztikát az újságba. És ő biztosít helyet ennek a megérdemelt figyelemre még nem méltatott műfajnak az irodalomban is. A cikkformát nálunk ő teremtette meg.

Kossuth írói pályája heves küzdelmek keresztjében, nem békés elvonultságban alakul. A kortársak, majd az utókor is átvitték értékelésébe azt a rokon- vagy ellenszenvet, amelyet agitációjának politikai tartalma iránt éreztek. »A szabadságharc historikusai kimondták rá az ítéletet: Kossuth nem államférfi, csak agitátor«<sup>1</sup>. Sem eredetiség, sem mélyebb műveltség nincs benne — mondja Csengery Antal — »a XIX. század általános eszméit képviselte az eszméket, melyek mozgásban tartották a népeket, az újkor jelszavait. De az általános eszmékhez nem csatlakozott a részletek ismerete. Inkább olvasta és tanulta a napi sajtót, mint a codexeket, a népek intézményeit.«<sup>2</sup>

Kossuth olvasottságát, tárgyi tudását ma már, ismerve a börtönben olvasott könyveknek és folyóiratoknak pontos jegyzékét,<sup>3</sup> senki sem vonja kétségbe. Fogságból írt leveleiben részletesen beszámol olvasmányairól; türelmetlenül sürgeti a nehézkes ellenőrző-gépezeten át érkező új könyvszállítmányokat. Az egykorú jogi, gazdasági, politikai irodalom mellett írók és költők művei is érdeklik; angolul tanul s elkezd Shakespeare-t versben fordítani. A Pesti Hírlap hosszú programcikkeiben, a Széchenyi telekdíj-tervével kapcsolatos számításaiban; végül az Ellenőr nagy cikkében, az Adóban bőségesen megmutatja, hogy használni is tudja ismereteit. Angliai és amerikai hallgatóságát mély történelmi tudásával kápráztatja el; öregkorában botanikáról és geológiáról komoly tudósokkal bocsátkozik vitába.

De, mint Széchenyinek írott Feleletében mondja, »más hírlapot s más könyvet írni«<sup>4</sup>. A hírlap gyorsan olvasható, könnyen érthető fogalmazást kíván. A rendi hagyományok hosszadalmas, barokk fogalmazását nem bírja a modern olvasó. Gyors, frappáns kifejezéseinek újságát csak akkor érezzük, ha az egykorú hírlapok lassan hömpölygő cikkstílusával hasonlítjuk össze. Nem hiába történt, hogy a Pesti Hírlap legelmaradottabb kortársa, a klerikális Nemzeti Újság 1845-ben pályázatot írt ki 30 vezércikk átstilizálására.<sup>5</sup>

Helyesen vették észre cikkeinek stílusa mögött is a társadalmi átalakulást: Kossuth cikkeinek olvasásához már nem feltétlenül szükséges a rendi, klasszikus műveltség, úgy írt, mintha egyik rendhez sem tartoznék.<sup>6</sup> Számára a rendi korlátok már ebben a tekintetben is leomlottak. Széchenyi maga jól vette észre, hogy röviden, egyszerűen írni nehezebb, mint hosszán és elvontan: »de mit tehetek én róla, ha annyi a mondani-való s rövidebben írni nincs időm, vagy tán nem is tudok.«<sup>7</sup>

<sup>1</sup> Hentaller, i. m. VI. 1.

<sup>2</sup> Adalék K. jellemzéséhez. Budapesti Szemle 1883. 36. köt. 321-336. 1. A felületesség vádját l. még különösen Kemény, i. m. 111-112. 1.

<sup>3</sup> Viszota, i. m. I. 680-681. 1. Kosáry Domokos: K. fogsága. Magyarisztudomány. 1943. 217-286., 400-630. 1.

<sup>4</sup> Id. kiad. 443. 1.

<sup>5</sup> Aug. 31.

<sup>6</sup> Szekfü, i. m. 312. 1.

<sup>7</sup> Wesselényi és Kossuth. Közli Viszota, I. 346. 1.

Határozottság és közvetlenség Kossuth stílusának fő jellemzői. A közlés a fontos, az, hogy olvasóival egyszerű tényeket értesen meg és a tények erejével bírja rá, hogy a tőle kívánt következtetéseket levonja, anélkül, hogy azokat hosszadalmasan kellene fejtegetnie. Mindenre példákat ad. Cikkeinek rendszerint már a címe felkelti a hangulatot s ezt fokozza az első mondatok színes indítása. Olvassuk el az »Utak« c. vezércikk<sup>8</sup> bevezető sorait: »Nekivágtattunk a rákosi úttöltés portengerének. Oly gyönyörűsége szép, finom por feküdt útunkban, hogy ha gyermek vagyunk, elszöknénk hazulról, csak hogy ily szép porban játszassunk; s miért nem? . . . És a mint haladánk, kocsink kerekei mögött szépen összecsapott a kétfelé szelt porözön, mint Byron nagyszerűen a tengerről mondja, hogy rajta százezer hajóhad nyomot nem hagyva hömpölyög. Csak néha, ha egy-egy vak német ló magasat lépett, vagy egy ármányos veréb száraz fürdőt vón, csattan kétfelé a portenger. . . .« Majd rövid drámai szóváltás következik a portengerben hiábavaló munkát végző megyei útkaparóval — és már benne is vagyunk a tárgyban: utaink rosszak, közlekedésünkön javítani kell. Más helyen persze — és többnyire — nem ily játékos, tréfálkozó a cikk bevezetése sem, de mindig élénk, konkrét és szemléletes. Amikor az angol-magyar kereskedésről ír, leírja szülőföldjét, a Hegyalját, viruló szőlőivel — csak azután tér rá, hogy a Hegyalja borát értékesíteni hogyan kellene.<sup>9</sup>

És a példákat még szaporíthatnánk, anélkül, hogy a pécsi exekució már első szavaival is felháborodást keltő közismert bekezdését említettük volna.

Azonban éppen az ilyen cikkek »modorát« hibáztatta Széchenyi: ezek azok, amelyek inkább a »szívhez« mint az »észhez« szólnak. Csak hogy Kossuthnak van egy tiszta értekező hangja is a tárcái hang mellett. Itt a mondatok arányossága, ritmusa az, ami a figyelmet ébrentartja. A kiemelt eszmék, szinte mint a rímek, vissza-visszacsengenek. »E jóslat ellen *felzúdíthatjátok* a tömeg nemeség szenvedelmét, míg bűnös intéstöket követve, bős orkánként rohanand e korszak legjobbaira; és tehetetlenségre kárhoytatandja a legszentebb hazafiságot, mely más óhajtást nem ismert mint azt: hogy *megkérlelhessük* nemzetünk istenének ítéletét, *megkérlelhessük* az által, hogy megadjuk a népnek az igazságot, a soká megtagadott szent igazságot. Igen, *felzúdíthatjátok* a szenvedelmeket, és a közös teherviselés szent ügye ismét és újra megbukik, és az igazság papjai azon keserűséggel vonulandanak vissza a bánat magányába, hogy látták a véget és el nem háríthaták; mindez megtörténhetik, meg fog történni valószínűleg, de azért ne gondoljátok, hogy jóslatom nem teljesülend . . . osztolni fogtok a népnek minden terheiben.«<sup>10</sup>

A figyelemkeltés szükségességét senki sem érzi jobban, mint az újságíró, aki elsősorban közölni és meggyőzni akar, nem önmagát kifejezni, mint a költő. De Kossuth annak ellenére tudatosan tartózkodik minden olyan eszköztől, amely a tények meggyőző erejét henye szóvirágokkal akarná pótolni. »A részletes fejtegetés egy komor mező, hol az érzékcsiklandós éleletnek virág nem virul. De itt edződik meg az akarat, melynek gyümölcse cselekvés leend. . . .«<sup>11</sup> Joggatlanul vetettek a szemére érzelmességet annak a Kossuthnak, aki a börtönből azt írja lúga leveleire, »hogy gondolkozását egy kissé prózaibbnak.

<sup>8</sup> 1841. jún. 9. 46. sz.

<sup>9</sup> 1841. máj. 8. Angol-magyar kereskedés. Hasonló még: Börzejáték és jószáglojtéria 1841. dec. 22.

<sup>10</sup> Adózzunk. Hetilap. 1846. dec. 25. Kiemelések tőlem. DB. L. még Ellenzék és pecso-vics. Viszota, i. m. II. 859. I. Névtelenség. PH. 1841. 52. sz. stb.

<sup>11</sup> Adó. PH. 1841. 76. sz.

s kifejezésein az érzelgést (sentimentalismust) szárazabb színűnek szeretném.<sup>12</sup> A komolyságot mindig egyik legfőbb erénynek tartja, a humor vagy a gúny hangját ritkán használja.<sup>13</sup>

Nem idegen azonban Kossuthtól a pátosz. »Hosszú körmondatainak ünnepélyes folyamatában volt bizonyos keleties lassúság, méltóság« — írja Csengery Antal.<sup>14</sup> Ez igaz, — de éppen nem keleti, hanem nyugati hatás. Korának költészete is ilyen természetű: a kor egyik legolvasottabb írója Victor Hugo.<sup>15</sup> Igaz az is, hogy ez a szenvedély a szónoklatban természetesebb, mint az értekező prózában.<sup>16</sup> De mégsem ismerhetjük el, hogy Kossuth stílusa szónoklataiban magasabb színvonalat érne el, mint cikkeiben. A publicisztika az ő igazi területe: a ceglédi küldöttségnek adott válaszában elégtétellel állapítja meg, hogy húsz éve nem tartott nyilvános beszédet. »... én, aki annyi beszédet tartottam életemben, hogy köteteket lehetne velük betölteni, nemcsak soha legkisebb hajlamot nem éreztem a szónoki professió iránt, de sőt mondhatom: irózatos lelki megerőltetésembe került, magamat e szakmányra elhatározni. Magányt kedvelő, hallgatag hajlamú ember voltam egész életemben. Hát mi vitt reá, hogy mégis belekontárkodjam a szónoklat mesterségébe? — A polgári kötelesség érzete az, a mi a dadogó Demosthenesből szónokot csinált.«<sup>17</sup> A pátosz nem egyedül a szónok sajátossága, és a francia romantika hatása alatt úgyszólván egész Európában kötelező volt. A romantika kétségtelen mesterkelt, cikornyás-rétori stílusa egyes kimagasló képviselőiben — elsősorban éppen Victor Hugóban — a születő forradalom, a felfelé ívelő népmozgalom őszinte pátoszává magasztosul; már nem henyé stílusvirág, mint a romantikusok többségénél, hanem egy nagy és a forradalomtól megindított képzelet egyenértékű kifejezése, amely maga is agitációs erővé, a haladó eszmék előrevivő tényezőjévé változik. Ebből táplálkozik Kossuth stílusa is és talán igaza van Beksics Gusztávnak — nemcsak Kossuthra, de az egész március előtti Európára nézve — »csak így diadalmaskodhatott egy régi társadalom, ósdi viszonyok ellenálló erején.«<sup>18</sup>

Kossuth cikkformájának hatását bizonyítja, hogy nemcsak a kortársak — s elsősorban a márciusi fiatalok — követték, de egyes szófűzései, mondásai szállóigévé váltak.<sup>19</sup>

Kossuth tudatos nyelvújító is volt: a *vezércikk* szó nem tőle származik, de mai értelmében ő használta először. Az ő szavai: *bevégzett tény, fejlemény, kedélyes, keresztkérdés, közgazdaság, közjog, közszellem, megvitát, szárnyvonal, vedvám*.<sup>20</sup> A nyelvújításról cikket is írt.<sup>21</sup>

Kossuth stílusa — egyöntetű megállapítás szerint — nem népies. Csak-hogy az értekező próza, a cikkforma a szándékolt népiességnél semmivel sem áll kibékíthetlenebb ellentétben. Arany János joggal leckéztette Vas Gerebent nyegyvennyolcas néplapjának »pimaszkodó« modora, keresett parlagisága miatt. Kossuth »elég értelmesnek tartá a magyar népet a művelt nyelv és modor

<sup>12</sup> Kosáry, i. h.

<sup>13</sup> Ferenczy, i. m. 309. l.

<sup>14</sup> I. h.

<sup>15</sup> V. ö. Dénes Szilárd: K. L. a szónok. Bp. 1908. 49. l.

<sup>16</sup> U. o.

<sup>17</sup> Iratok, II. 131. l.

<sup>18</sup> I. m. 60. l.

<sup>19</sup> Dénes, i. m. 25. l.

<sup>20</sup> Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp. 1929. 172-173. l.

<sup>21</sup> PH. 1841. jan. 25.



megértésére.« De való az is, hogy Kossuth a Pesti Hírlapban még nem is a nép tömegei számára írt, hanem saját osztályának, a kisbirtokos, vagy birtoktalan középnemességnek. Csak a Kossuthi Hírlapjától és a negyvennyolcas proklamációktól kezdve fordul közvetlenül a néphez.

Viszont erejét a népből merítette és ha akár külföldön a »kiváltságosokhoz« vagy »műveltekhez« szólt is, mindig a népnek tulajdonította szavait, és tetteit. »Egyes polgár csak annyi erővel bír, amennyit neki a nemzet kölcsönöz. Ha a múltban némely nagy dolgoknak leheték eszköze, az érdem a népe nem az enyim. Én csak tükör valék, mely a kapott világot visszasugárzta. A világ a nép vala« — mondja a jászladányi választóknak 1867-ben.<sup>23</sup>

Publicisztikai küzdelme az országgyűlés tanácskozásainak nyilvánosságtételére, a reformprogramot kifejtő és közkinccsé tevő hírlapokon, a magyar függetlenséget hirdető külföldi propagandán, végül a Cassandra-szerepre kárhoztatott nyílt leveleken át egészen az elfelejtett és hűtlen kezek közt eltorzult íratokig — mind a magyar nép felszabadítását, jövőjének biztosítását szolgálta — egy általa elképzelt szabad Keleteurópán keresztül, amelynek igazi értelmét és jelentőségét csak ma értjük meg.

Ha összefoglalóan felvetjük a kérdést, miben volt forradalmi Kossuth, publicisztikája, akkor így felelhetünk. Forradalmi volt Magyarországon maga a forma: a politikai történet teljes bemutatása időszaki kiadványban, kritikus és pártos módon. Forradalmian új volt a Pesti Hírlap szerkesztési módszere: a szervezettség, a központi politikai gondolatnak alárendelt egység. Forradalmi volt maga a nyilvánosságért folytatott harc, amelyben Kossuth nemcsak a hagyományos ellenfelet, a cenzúrát győzte le, de a rendi nemesség ellenállását is. De főképpen forradalmi volt már a Pesti Hírlap tartalma is: Kossuth reformokat követelt, de előre látta, hogy a megvalósítás ára forradalom lesz és erre akarta előkészíteni a magyar közvéleményt: inkább rövid ideg tartó anarchia, mint végleges, le nem rázható önkény. Forradalmi volt a Deák-párttal folytatott vita és a Duna-konfederáció elgondolásával a jövő számára hagyományozott iránymutatás. Végül forradalmi volt a magyar értekező próza újjáteremtése, a cikkforma kossuthi típusa a magyar irodalom történetében.

<sup>22</sup> K. a szónok és író. Hazánk. 1884. II. i. h.

<sup>23</sup> Idézve u. o.

## KUTATÁSOK AZ OROSZ NÉPI VERSELÉS TERÉN\*

*Az orosz népdal fejlődésének szinkretisztikus korszaka. A szöveg és dallam ősi viszonya. Különválásuk a migráció során. Az orosz népdalművészet improvizációs jellege. (139—154. lap.)*

Az orosz népdal legősibb dallamainak és szövegeinek viszonyát illetőleg az általánosan elfogadott nézeteket tulajdonképpen azokban a megállapításokban foglalhatnók össze, amelyekre a modern tudomány az időbeli művészetek eredeti egységének (az úgynevezett »szinkretizmusnak«) korával kapcsolatban jutott. Már maga a »szinkretizmus« fogalma is rendkívül fontos tételekre mutat, t. i. a dallamok és szövegek *ritmikai egységének*, valamint keletkezésük *egyidejűségének* tételeire.

Csakhogy az a tényanyag, amellyel a tudomány a művészetek szinkretisztikus korszakára vonatkozólag rendelkezik, nagyon is hézagos és egyoldalú, ezért az ilyen meghatározásokat fokozott óvatossággal kell kezelnünk. Mert mi is a szinkretizmus elméleti kutatóinak legfőbb módszere? Az, hogy általános érvényt tulajdonítanak olyan modern etnográfiai megfigyeléseknek, amelyeket a kutatók a kulturális fejlődés alacsony fokán álló népek időbeli művészeivel (táncával, zenéjével és költészetével) kapcsolatban tettek. Abból a feltevésből indulnak ki, hogy azok a művészi formák, amelyek — például — bizonyos, a legalacsonyabb kultúrfokon álló afrikai törzseknél szétválaszthatatlan egységben vannak meg, a mai, fejlett kultúrával rendelkező népeknél is megvoltak valamilyen történelemelőtti korszakban. Egészen nyilvánvaló, hogy az ilyen feltevés, amely nincsen tekintettel sem a helyi viszonyokra, sem a nemzeti fejlődés sajátosságaira, a művészetek szinkretizmusának elméletét elvont és fölöttébb hipotetikus jellegűvé teszi. Tudományos szempontból az ilyen elméletek a legcsekélyebb kötelező erővel sem bírnak.

A szinkretisztikus elméletek második fontos sajátága az, hogy rendkívül hosszú és lényegileg korántsem egynemű folyamatokat ölelnek fel, amelyek kiindulásként az ősi szóalkotás és nyelvváltozás korszakához kapcsolódnak, az utolsó stádiumban pedig már a legváltozatosabb emberi szükségletekhez alkalmazkodnak, a fejlődés magas fokán álló szókultúrát mutatnak. A szinkretizmus-elméletek a három időbeli művészet legősibb együttesében a »ritmikus kartáncmozdulatoknak« juttatják a vezérszerepet, ezeket kíséri a zenei melódia, a dal, ennek az utóbbinak pedig népköltészeti szövege van. De ez a szöveg csak igen szerény szerepet játszik: nem is áll másból, mint a kedélyállapot elemi kifejezéseiből — felkiáltásokból, gyakran többször is ismétlődő, de semmiféle tartalmat ki nem fejező és összefüggéstelen indulatszavakból. Ezekből a nyelvváltozás alacsonyabb történeti fokának megfelelő elemekből *tartalmat kifejező* szöveg csak akkor sarjad ki, amikor kifejlődik a mondat és a mondatra jellemző logikus, összefüggő beszéd.

Ahhoz, hogy a művészet szinkretizmus egymás után következő fejlődési fokainak reális távolságát meghatározhassuk, természetesen nem elégségesek az olyan szakkifejezések, mint amilyen a »periódus«, vagy akár »korszak«. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a szinkretizmus említett »fázisai« az emberiség történetének különböző korszakaival esnek egybe.

A szinkretizmus további, legmagasabb fokát az elméleti kutatók legfőképpen a nyelvtörténeti adatok alapján határozzák meg. Az emberi beszéd az összefüggő, logikailag befejezett kijelentésre való egyszerű képességről áttér a már viszonylag fejlett szintaxisra, amely többé-kevésbé változatos szófűzési módszerekkel rendelkezik. Ennek megfelelően kifejlődik a *költői* elem, még pedig a szövegen belül, amely egyre inkább magára összpontosítja a figyelmet és amely magábanvéve is érdekessé válik a hallgató számára. A kulturális fejlődés még magasabb fokán megjelenik a népben a multról való emlékezés, a szerves történeti érzék és a nevezetes történeti eseményeknek szóban való megőrkítésére irányuló törekvés. Így keletkezik az eposz.

Nem vitás, — és ezt a szinkretizmus elméletének vallói sem tagadják — hogy a szinkretizmusnak ezen a fokán, amelyet az előzőtől szintén roppant időköz választ el, a dal vezető, főszerepet játszó eleme már a szöveg. Így tehát az időbeli művészetek fejlődésének legmagasabb

\* Stokmar könyvéről — Kutatások az orosz népi verselés terén. Moszkva, 1952. Izd. A. N. SzSzsZR. 422 lap — az Irodalomtudományi Értesítő 1953. évi 1. számában, az 59-94. lapon részletes ismertetést adott. Ugyanitt olvasható V. Alekszandrovnak a »Novij Mir«-ben megjelent recenziója is. A következőkben az irodalomtudomány szempontjából is rendkívül fontos könyvnek »Szöveg és dallam« c. II. részéből a módszertanilag érdekes és tanulságos 1. fejezetet közöljük. Stokmar fejtegetése az teszi időszerűvé, hogy Horváth János és Vargyas Lajos művei nyomán végre felvetődött a verstani kérdések marxista-leninista megoldásának szükségessége. A remélhetőleg folytatódó vitához Stokmar műve sok hasznos és új szempontot ad.

fokát még a »szinkretizmus« határain belül is a dallamnak és a szövegnek az eredetihez képest ellentétes viszonya jellemzi.

A szinkretisztikus elmélet alapjainak elvi megvitatása nem tartozik kutatási feladataink közé. Mindenesetre az elméletnek fentebb röviden, szakmatikusan vázolt ismertetése alapján is tehetünk egy megszorítást, még pedig azt, hogy amennyiben a továbbiak során a »szinkretizmus« szakkifejezést használjuk, a dal-elemek eredeti *egységére* gondolunk, és semmiképpen sem vállalunk közösséget a jelenlegi szinkretizmus-elméletekkel. Egyébként még ha ezeknek az elméleteknek az álláspontjára helyezkednénk is, legelőször a következő kérdést kell felvetnünk: a szinkretizmusnak melyik fejlődési periódusával hozhatjuk kapcsolatba az orosz népdalművészet legrégibb, ránkmaradt példáit? Nyilvánvaló, hogy lehetetlen olyan korra datálnunk ezeket, amikor a szöveg még csak elemi kedélyállapotokat kifejező felkiáltásokból állott, tartalmatlan, összefüggéstelen volt. Abban az időben, amikor a bilinák, valamint a változatos lírai dalok megszülettek, amelyekben nemcsak a tartalmi kifejtés csíráit, hanem bonyolult lelki élmények hihetetlenül finom és mesteri megformálásait találjuk, az orosz nép már nemcsak fejlett mondatszerkesztő képességgel, hanem magasan, önmagában tökéletes költői kultúrával is rendelkezett. Az orosz bilinákban a nép történeti emlékezte nyilvánul meg, ebben a népben már megérett a nemzeti öntudat érzelme, és épen ezért nem lehet kétségünk afelől, hogy a hallgatóság érdeklődését elsősorban éppen a bilina költői szövegelemre kötötte le. Ezek szerint az orosz népköltészet — az epikus, és részben a lírai költészet — legősibb formáit még a jelenlegi szinkretizmus-elméletek korlátain belül is a népköltészetnek abba a legősibb periódusába kell utalnunk, amely nem az időbeli művészetek *hármasságát*, hanem csak a szöveg és a dallam *kettős egységét* mutaja, és ez a kettős egység is a szöveg feltétlen elsőbbségének jegyében alakul.

A dal-elemek hármasságát főleg az orosz népdal táncműfajaiból ismerjük, amelyek még napjainkban is őrzik az ütemes táncmozdulatok, a zenei dallam és a költői szöveg hármasságának vonásait. Természetes, hogy az ilyen képződményekben a vezető szerep az elsőt illeti a jelzett három elem közül, bár a szöveg is nyilván nemcsak tartalmas, hanem akárhány esetben valódi költői eredményekkel is dicsekedhetik. A tulajdonképeni táncritmusok mellett figyelmünket ki kell terjesztenünk részben olyan ritmusokra is, amelyeket bizonyos dalokban az éneket kísérő munkafolyamatok váltanak ki. Ezek az utóbbiak természetesen korántsem olyan egyetemes jellegűek a népdalritmus kifejlődésének szempontjából, mint ahogyan K. Bücher felületes és lényegében tudománytalan elgondolása alapján sokan képzelik. Naiv és együgyű dolog egy bizonyos elvont — ha akarom: időmértéket, ha akarom: hangsúlyos — verselési rendszer versmértékeit közvetlenül konkrét munkaritmusból levezetni, úgy, ahogyan ezt Bücher megpróbálta:

»Így elképzeltük, milyenek is voltak a legősibb munkamozdulatok: ütések, dobbantások, dörzsölő (kaporó, élesztő, szorító) mozdulatok... Ha most ehhez emberi hang is járul, elég, ha az emberi hang emelkedéssel, vagy alábbszállással, megnyújtással, vagy megszakításokkal követi magának a munkának a hangját...

A jambus és a trocheus — dobbantó mérték, két lábdobbantás, amelyek közül az egyik erősebb, a másik gyengébb; a spondeus — az ütés mértéke, amelyet bárhol könnyen megfigyelhetünk, ahol két munkás felváltva sujt le szerszámmal; a daktilus és az anapesztus — a kalapácsütés mértéke; ezt még ma is hallhatjuk akármelyik kovácsműhelyben, amikor a kovács egyet sujt az izzó vasra, utána vagy előtte pedig kettőt üt az üllőre. Ezt a kovács úgy hívja, hogy »daloltatja a kalapácsát«. Végül a három paeani verslábat hallhatjuk bárhol csépelés közben vagy az utcán, ahol három munkás csákányozza, vagy döngöli az úttestet. Aszerint, hogy hármójuk közül ki az erősebb, vagy ki emeli magasabbra a csákányt, hol creticus, hol bacchius, hol pedig antibacchius lesz az eredmény.<sup>1</sup>

Lehetséges, hogy Bücher követői sűrűn megmagyarázzák, miért hiányzik a régi orosz ritmika arzenáljából a creticus, bacchius és az antibacchius: azért, mert az oroszországi utcák akkoriban még nem voltak kikövezve és még nem használták a vasdöngölőt. A helyes magyarázat azonban nyilván nem a döngölő szerszámokra, hanem inkább Bücher munkájának lényegbevágó fogyatkozásaira lyukadna ki. Mégis érdekes lesz szemügyre vennünk még egy idézetet ugyanebből a könyvből, hogy az orosz népdalra vonatkozólag némileg más következtetésre juthassunk, mint ahogyan ezt a német tudós kívánta volna:

»Legjobb tudomásom szerint — írja Bücher, — egy nyelvvel sem szerkeszti szavait és mondanivalóit ritmikusan. Még ha ez közbeszéd során megtörténik is, rendszerint észre sem

<sup>1</sup> K. Bücher, Arbeit und Rhythmus. Oroszra fordította Sz. Sz. Zajaickij. Moszkva 1923, 267. lap.

vesszük. Éppen ezért helytelen lenne az a feltevés, amely szerint az emberek csupán a beszéd egyszerű megfigyelése révén jutottak el odáig, hogy kezdték számolgatni a szótagokat és szavakat, különbségeket állapítottak meg a hangerő alapján, bizonyos sorrend szerint osztották el az emelkedéseket és a lejtéseket, azaz egyszerűen, hogy a beszédet meghatározott ritmikai törvények alá rendelték. Mivel pedig a költői dikció nem hozhatja létre magától a ritmust, ezt valahonnan kívülről kellett belevinni, és itt legtermészetesebb az a feltevés, hogy a ritmikusan tagolt testmozgás adta meg a költői beszédnek a maga sajátos szerkesztési törvényeit, annál is inkább, mert ezt megerősíti az a már leszögeezett tény is, hogy a kulturális fejlődés alacsony fokán az ilyen testmozgásoktól mindig elválaszthatatlan az énekítés.\*

Bücher számára a ritmus, mint bizonyos elemek szigorú ismétlődésének elve, vagyis végső fokon *ütem*-szerkezeti elv, a »ritmikusan tagolt testmozgás« tartozéka, és mivel ettől függ, tartozéka a dal melódiájának is. Ha most felveti a kérdést: honnan ered a vers-ritmus (a német dalban: szigorúan versláb-ritmus, vagyis amely az ütem-ritmusra hasonlít), természetes, hogy az elvileg aritmikus nyelvet nem ismeri el a vers-ritmika lehetséges forrása gyanánt. Bücher szerint a verselés a ritmikus testmozgásból és az ezt kísérő dal-melódiából levezethető mennyiség. De ha a szerző ismerte volna az igazi orosz népdalritmikát, akkor tekintetbe kellett volna vennie az olyan dallamokat és szövegeket is, amelyek az ütem vagy versláb fogalmainak szempontjából *aritmikusak*. Ezek szerint most az egész konstrukció értelme éppen az ellenkezőjére változik. Nekünk is vannak táncdalaink, ezeket is szigorúan a ritmikai ismétlődés szabja meg, pontosan Bücher szerint a ritmikusan tagolt testmozgásnak megfelelően. De vannak elnyújtottan előadott dal- és bilina-melódiáink és -szövegeink is, amelyek semmiképpen sem hozhatók összefüggésbe az ütem- vagy versláb-szémákkal, és ha mindenáron meg akarjuk keresni ennek az »aritmianak« a forrásait, akkor megtalálhatjuk Büchernél magánál is, még pedig éppen a *nyelv* aritmiajában. Ez persze egészen más eredmény, mint amit a szerző el akart érni. Tanulságos azonban mégis, hogy ha érvelésének menetét az orosz népköltészetből merített tényekkel helyesbítjük, megint csak arra az eredményre jutunk, hogy népi ritmikánk jellegzetes sajátosságainak hordozója — a szöveg.

A legősibb orosz népdalköltészet konkrét történeti időhözkötelese rendkívül fontos és jelentős a dallam és a szöveg benne kitapintható kölcsönös viszonyának meghatározása szempontjából. A szöveg elsőbbsége jólismert tény a régi vokális zenében — főleg az egyházi zenében — Nyugaton csakúgy, mint nálunk. I. Gergely pápa reformjág (a VI. század végén) a katolikus egyház énekeinek ritmusa közvetlenül a szövegtől függött. Ez a ritmus rendkívül egyhangú és lényegében irracionális volt, amennyiben a szöveg minden egyes szótagjának egy dallamot jelző hangjegy felelt meg, de ennek a hosszúsága már nem volt szabályozva. A karének előadási gyakorlata — mivel a hosszúság pontos mérése lehetetlen volt — a legegyszerűbb ritmikai viszonyokat követelte, és természetes, hogy ezek a viszonyok valójában az egyenlőség alapján épültek fel. Ez az egyenlőség csak megszilárdult a gregoriánus ének (ekkori elnevezése: »cantus planus«, vagyis »siks«, azaz »egyenletes ének«) fejlődési folyamata során. Igaz, hogy Gergely pápa reformja elvileg megengedte, hogy a szöveg egyetlen szótagjára több zenei hangot is énekeljenek, tehát lehetővé tett különleges melódiái díszítményeket, ezeket azonban csak az antifónia utolsó szótagján alkalmazták. A többiekhez képest hosszabban énekeltek rendszerint a zenei mondat utolsó hangját is, amely a mondat utolsó szótagjának felelt meg. A hangsúly a melódiának azokra a hangjaira esett, amelyek a szöveg hangsúlyos szótagjaira jutottak, a többiek viszont, amelyek hangsúlytalan szótagokkal estek egybe, »planus«-ok maradtak, és mindezt a kottázási rendszerben nem is jelölték, közvetlenül folyt a szöveg szerkezetéből. A zenei gondolkozás fejlődésének újabb 600-éves időszaka kellett ahhoz, hogy az egyházi ének *mérhetővé* (»cantus mensurabilis«-szá) váljék és — kihasználva ezt a mérhetőséget, — a ritmikai rajz elemi változatosságát elérhesse. A pravoszláv egyház régi énekei ritmikai szempontból ugyancsak az frott szövegtől függtek, és a melódiá szerkezetét a szótagviszonyok szabták meg. Nyilvánvaló, hogy a vokális zene fejlődésének ez a természetes útja, és semmi okunk sincs arra, hogy az ezeresztendős *multra* visszatekintő énekritmika helyett valami más feltevéshöz folyamodjunk, leszámítva azt a gyakori esetet, hogy ez a ritmika összefüggést mutat a munkafolyamatok vagy a tánc ütemes testmozdulataival. Mint láttuk, a bilina és az elnyújtott ének már kialakulásának korai szakában kivált az időbeli művészetek ősi, szinkretisztikus hármas egységéből. A bilina-előadások tempója a régmúltban egyenletes és nyugodt lehetett.

\*Kétségtelen, — írja N. Jancsuk, — hogy a bilinának, mint nyugalmas epikai alkotásnak, a legrégebb időkben jellegénél fogva megfelelően nyugodt, komoly dallammal kellett bírnia. Nyilván így is énekeltek a legrégebb bilinákat, amelyeknek keletkezését hozzávetőleg a tatár

\* U. o. 259. lap.

uralomnál nem későbbi időkben kell keresnünk. Ilyen jellegű dallam csendül fel talán még manapság is a Rjabinyin-féle öreg énekmondók ajkán...<sup>3</sup>

A bilinák ritmikájában bizonyos, a változatosság felé mutató eltérések viszonylag késői korból valók és inkább csak másodrendű jelenségnek minősíthetők:

»Különös jegyet hagyott a bilinák zenei oldalán az ezután következő moszkvai korszak, amikor a bilina-témák hivatásos vándorénekesek és zenészek, a hajdani csúfondáros tréfacsinálók repertoárjába kerültek. Céljuk az volt, hogy ne komoly dolgokkal foglalkoztassák, hanem vigasztalják a közönséget. Amikor azonban vidámabb tárgyakat választottak éneklésre, kénytelenek voltak ennek megfelelően vidámabb, akárhányszor gyors, táncjellegű dallamokat használni. Az így elsajátított modort alkalmazták azután a bilinák előadására is, kiváltképpen az olyanokéra, amelyeknek tartalma kevésbé volt komoly. Ezt a modort érezzük ki többek között Kirsza Danyilov gyűjteményének akárhány dallamából is...<sup>4</sup>

Ezek szerint bilinaink és vonatottan előadott énekeink kialakulásának legrégebb korszakára vonatkozólag legvalószínűbb a nyugodt, mérsékelt tempójú dallam, amely a szöveggel együtt formálódott: ennek a tartalmára összpontosult a hallgatóság és az énekes figyele egyaránt. Ez a dallam nem rendelkezett különböző hosszúságokkal, az »erős idők« minden székemtől függetlenül oszlottak el benne, csakis a szöveghangsúlyokkal estek egybe. Elméletileg így képzelhetjük el a régi tipológiai egyezéseket az orosz népdalok zenei és költői ritmikája között.

De mindezek a megfontolások az orosz népdalművészet legelső korszakára vonatkozólag érvényesek, a mi elméleti kutatóink pedig, valahányszor a dallamok és szövegek keletkezésének egyidejűségéről és szétválaszthatatlanságáról beszélnek, természetesen a bilina- és népdalgyűjteményekben hozzáférhető, többé-kevésbé modern anyagot tartják szem előtt.

A modern folklóre-ban a dallamok és szövegek szétválaszthatatlanságával kapcsolatban az első megszorítás akkor válik szükségessé, amikor bizonyos »egyetemes« dallamok meglétére gondolunk, amelyek több, néha sok szövegre is alkalmaznak; vagy fordítva: amikor ugyanazokat a szövegeket különböző dallamokkal adják elő. A népi lírából jól ismerjük ezt a jelenséget az énekeskönyvekben gyakran szereplő utasításból: »Ennek és ennek az éneknek a nótájára« (»motívumára«). Megtalálható ez a nyugateurópai folklóre-ban is, ahol az etnográfusok nemcsak, hogy tekintetbe veszik a dallamoknak és szövegeknek ezt a »vándorlását«, hanem még külön szak-terminológiát is dolgoztak ki erre a célra. Magától értetődik, hogy a dallam gépies átvitele egyik szövegről a másikra nem mindig lehetséges. A dallam átvétele akárhányszor szükségessé teszi a szöveggel való összhangbáhozatalát, vagy a szövegek az átvett dallamhoz való alkalmazását. V. I. Szimakov is alkalmasint erre gondolt, amikor a következőket írta:

»Igaz, hogy maguk a motívumok gyakran igen közel esnek egymáshoz, de ha aprólékosabban szemügyre vesszük a dolgokat, észre kell vennünk, hogy sok mindenben jelentős különbség van köztük.«<sup>5</sup>

Sajnos, maga az utasítás: »Ennek és ennek az éneknek a nótájára« csak a dallamok vándorlásának tényét rögzíti, de a kutatót a dallamok és szövegek összhangbáhozatalának módozataira vonatkozólag már nem igazítja el. Az orosz folklórisztika kevés kielégítő zenei feljegyzéssel rendelkezik. Ha átvett zenei melódiáról volt szó, vagy a szöveget nem a megszókött, de már ismerős dallammal adták elő, a gyűjtők máris feljogosítva érezték magukat arra, hogy a melódiák »másodszeri« lejegyzésének munkájától szabaduljanak. Nem is lehet csodálni, hogy ilyen körülmények között nálunk elméleti munkák sem foglalkoznak a dallamok és szövegek vándorlásának kérdésével. Már pedig ez a vándorlás — sokkal általánosabb jelenség, semmint sokan gondolják, és nemcsak lírai műfajokkal, hanem az orosz folklóre epikus emlékeivel kapcsolatban is megfigyelhető. B. M. Szokolov az énekmódokról szóló könyvében ezeket írja: »...Egyik énekmondó a bilinát ezzel a dallammal fogja előadni, a másik — mással énekelheti.«<sup>6</sup> Ez nem is lephet meg bennünket, mivel az egyes énekmondók zenei melódiá-készlete fölöttébb korlátozott. »Ha valaki egyszer egy dallamot megtanult, rendszerint azt használja egész bilina-repertoárjának előadására, és a bilina-énekes zenei művészete nem abban nyilatkozik meg, hogy sok dallam áll rendelkezésére, hanem abban,

<sup>3</sup> N. Jancsuk, O muzike bilin v szvjazi sz isztorijej jih izucsenyija. Megjelent a M-Szperanszkij szerkesztette »Russzkaja usztnaja szlovesznosztya« II. kötetében: »Bilini. Isztoricseszkiye pesznyi.« Moszkva 1919, 546. lap.

<sup>4</sup> U. o. 547. lap.

<sup>5</sup> V. I. Szimakov, Narodnije pesznyi, jih szosztavityeli i jih varianti. Moszkva 1929, 61. lap.

<sup>6</sup> B. Szokolov, Szkazityeli. GIZ Moszkva (é. n.) 68. lap.

hogy a melódiát a bilina tartalmának megfelelően tudja variálni. Rjabinyin majdnem valamennyi ismerős bilinát ugyanarra a motívumra éneklí, kivéve a Volgáról és Mikuláról szóló bilinát, amelynek külön, az előbbiektől eltérő dallama van. Így tehát ez a kettő ismétlődik az előadások során végtelen sokszor. De a tempót olyan változatosan alakítja, annyi sok — gyakran szinte észrevehetetlen — árnyalatot használ, olyan hamisítatlan, őszinte ironia árad belőle (például a Volgáról és Mikuláról szóló bilinából), máskor meg az a fenséges nyugalom, amely annyira megkülönbözteti az igazi epikus elbeszélőt, — hogy így minden bilinának megadja a maga sajátos arculatát. Ezek az árnyalatok a legnagyobb mértékben változatosá teszik a dallam egyhangúságát és ugyanakkor lekötik a hallgatót, hogy az elbeszélés fonálát kövesse. Nem vitás, hogy egy bizonyos mérték, vagy »alkat« elszakíthatatlanul összefügg minden vers logikus mondanivalójával: a hanghordozáson érződött, hogy az énekes finom füllel figyelt az ének minden szavára és minden szónak különös, jobban mondva: zenei értelmet tulajdonított.<sup>7</sup>

A fentebb idézett megjegyzések J. Ljackijtől származnak, aki több ízben hallgatta meg az Ivan Rjabinyin előadásában elhangzott bilinákat. Ezeket a megjegyzéseket teljes egészükben megerősítik azok a megfigyelések, amelyeket P. N. Ribnyikov Ivan apjának: Trofim Rjabinyinnak és más elsődűlő énekmondóknak az éneklésével kapcsolatban tett:

»A bilina-dallamok meglehetősen egyformák: Rjabinyinnak például tulajdonképpen csak két dallama van; de a hangvétel és a cifrázás valamennyi bilinának sajátos jelleget ad...

Kozma Ivanovics Romanov is csak három vagy két dallamot használ és egész éneklése talán három hangjegyen belül mozog, de hangját olyan csodálatosan rezgetti, hogy mégis változatoságot tud belevinni a dallamokba...

Butilka egyetlen dallamra éneklí valamennyi bilinát...<sup>8</sup>

Ezek szerint az énekmondó az új bilina-tárgyat nem dallamával együtt veszi át repertoárjába, hanem a bilinát a maga előadói modorához és a maga megszokott dallamához alkalmazza. A bilina dallama sokkal inkább összefügg egy bizonyos énekes egyéni modorával, mint bizonyos bilina-szövegekkel. Itt, az epikus költészet terén ugyanúgy, mint a népi lírában beszélhetünk a dallamok és szövegek vándorlásáról, arról, hogy új dalok születnek a régi nótára.<sup>9</sup>

De még ha egy bizonyos forma »vándorlása« az orosz népi lírában és az epikus költészetben nem mutatható is ki egyformán, jórészt nincs meg az állandó viszony dallam és szöveg között, mivel nincsen állandó, teljességgel változatlan dallam és állandó, változhatatlan szöveg. Egy dal, vagy egy bilina előadása — a ritka kivételeket nem számítva — bizonyos mértékig mindig *rögtönzés*.

P. N. Ribnyikovnak a bilina-dallamokkal kapcsolatos (fentebb idézett) megjegyzései a következő félreérthetetlen megállapítással zárulnak: »Valami régi dolog hangját, valamennyi árnyalatával együtt elsajátítani igen nehéz, mert eléneklése folytonos *rögtönzés* egy dallamra.«

Hasonló megfigyeléseket olvashatunk egy másik híres XIX. századbeli bilina-gyűjtő, A. F. Gilferding feljegyzései között is:

«... Az énekmondók minden egyes alkalommal változtatnak egy kicsit a bilina előadásán, áthelyeznek szavakat és segédszócskákat, hol hozzátésznek, hol elhagynak egy-egy verssort, hol más kifejezéseket használnak.»<sup>10</sup>

Ugyanezt jegyzi meg V. Miller is: «... Az énekmondó minden alkalommal bizonyos mértékig bilina-szerző is, mert nem tudja újból elismételni bizonyos változtatások: átcsoportosítások, kiegészítések vagy kihagyások nélkül.»<sup>11</sup>

A dallamnak és a szövegnek ezeket a változtatásait egyrészt az énekmondó egyéni ízlésével, a mű jellemeinek és tárgyának értelmezésével, valamint a bilina előadása pillanatában megnyilatkozó hangulatával, másrészt az egyéni emlékezetheztség körülményeivel magyarázhatjuk:

»Míg az énekes egyénisége általában tagadhatatlan hatással van a bilinára, ugyanakkor — bárhogyan adja is elő a tartalmát, bármilyen tökéletesnek legyenek is a formák, — helyel-közzel mégis megmutatkozik a pillanatnyi egyéni *hangulat* hatása is: az énekes egyszer ilyen, máskor olyan kifejezéseket és formákat használ megszokott készletéből. Például Romanov ugyanazt a bilinát minden alkalommal másképpen, csekély változtatásokkal

<sup>7</sup> J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini. Etnogr. obozrenyije 23 (1894) 130. l.

<sup>8</sup> Pesznyi, szobrannije P. N. Ribnyikovim. 2. kiad. I. rész. Moszkva 1909, XCIII-XCIV. l.

<sup>9</sup> V. Miller, Ocserki russzkój narodnoj szlovesznosztyi. Moszkva 1897, 42. l.

<sup>10</sup> Onyeczszkije bilini, zapiszannije A. F. Gilferdingom. 2. kiad. I. rész. Szpvár 1894, 40. l.

<sup>11</sup> V. Miller, Ocserki russzkój narodnoj szlovesznosztyi. Moszkva 1897, 46-47. l.

énekelte előttem: hol nem mondott el valamit, hol több sort vont össze egybe, hol meg új sort toldott közbe.<sup>12</sup>

»Láthattuk, milyen változási folyamatoknak vannak alávetve a bilina-szövegek, mondhatni a szemünk előtt, miközben egyik énekmondó ajkáról a másikéra kerülnek. Láttuk, hogy még ugyanaz az énekmondó is, ha megismételte a bilinát, sohasem reprodukálta tökéletes pontossággal, mindennemű változtatás nélkül. Természetes, hogy a szövegmódosulásnak ez a folyamata, amely ugyanazoktól a feltételektől (az énekmondó egyéniségétől, emlékező-tehetségének erősebb, vagy gyengébb voltától, a hagyománnyal szemben tanúsított önálló, vagy kevésbé önálló magatartásától) függött, hosszú évszázadokon, nemzedékek hosszú során át tartott.«<sup>13</sup>

J. Ljackij, aki nemcsak I. T. Rjabinyint, hanem a XIX. század második felének másik két nagyszerű énekesét: Scsegolenkót és Kalinyint is hallhatta, megjegyzi: »Az emlékező-tehetség szemelláthatólag cserbenhagyja őket, de alkotó képességük tag teret nyit«<sup>14</sup> előttük a rögtönzés számára.

B. M. Szokolov a következőképpen összegezi a bilinák előadásával kapcsolatban a tudományos irodalomban olvasható megállapításokat: »Annak ellenére, hogy az orosz énekmondók bámulatos emlékezőtehetséggel rendelkeznek, az ének tisztára mechanikus reprodukálása teljességgel lehetetlen volna... Az epikus ének előadása élő alkotás is. Csodálatos módon elevenedik meg itt előttünk egyrészt hosszú évszázadok hagyományos énekkincse, másrészt az előadó énekes egyéni alkotóképessége, amely nélkül bármiféle művészet elképzelhetetlen.«<sup>15</sup>

Még világosabban fogalmazta meg ugyanezt J. V. Gippiusz:

»Mind a bilinákban, mind a versekben le kell szögeznünk egy sajátosságot: egy bizonyos dallam nincs változatlanul egy bizonyos szöveghez kötve. Az énekes ismer néhány bilinadallamot és a bilinát ezek közül akármelyikre, még hozzá nem is mindig ugyanarra énekelheti... Nem köthetjük tehát a bilina-szöveget egy bizonyos dallamhoz, mert rokonságuk csak esetleges. Alkalmunk volt megfigyelni, hogy egy és ugyanaz az énekes egy alkalommal két bilinát vagy verset egymás után egy bizonyos dallamra énekelt, majd máskor ugyanezt a két bilinát vagy verset — másik dallamra.«<sup>16</sup>

A bilina-előadás rögtönző technikájának sajátosságai természetesen nemcsak a téma kifejtésére és bizonyos stilisztikai eszközökre terjednek ki, hanem teljes mértékben érvényesek a bilina-vers ritmikai szerkezetére vonatkozólag is. A. F. Gilferding a T. G. Rjabinyin műsorában szereplő »Duna«-bilina kommentálása során a következő megjegyzést tette:

»Ez a bilina, amint a gyűjtő Rjabinyinnal Kizsi-ben való első találkozása alkalmával lejegyezte, és amint itt most nyomtatásban is megjelent, olyan versmértéket mutat, amelyet daktilusinak nevezhetnénk. Pétervárott Rjabinyin ugyanezt némileg másképp énekelte: megnyújtotta a sorokat, segédszócskákat tűzdelé beléjük, egyik-másik szót is megnyújtotta és így a többi bilinában megszokott choreusi mértéket alkalmazta rá. Amikor megkérdeztem, mi ennek az oka, Rjabinyin azt felelte, hogy fáradt és nem tudja eltalálni ennek a bilinának igazi »hangját«, mert az most túlságosan nehéz neki, ezért tehát könnyebb hangnemmel helyettesítette.«<sup>17</sup>

Majdnem harminc esztendővel Gilferding után egy másik gyűjtő, A. Markov a következőket írta:

»Mint tudjuk, a bilinák szövegeiben igen fontos az énekestől eredő egyéni befolyás. Ez a befolyás nyilatkozik meg például a vers alakításában is. Azok az énekmondók, akiket én hallottam, annyira megszokták az általában használt bilina-mértéket, hogy ezt alkalmazzák még olyan énekekre is, amelyeket — mint változataikból is kiderül — egészen más mértékre szereztek.«

A továbbiakban Markov elmondja, hogy két énekmondó asszony, miután bilina-repertoárjának végére jutott, viszont szeretett volna még egy kis honoráriumot kapni, a szokásos bilina-mértékre adott elő egy egészen más szerkezetű epikus éneket, sőt a bilinák módjára próbált énekelni még egy lírai jellegű rekruta-nótát is: ezt is áttette a bilina-versek mértékére.<sup>18</sup>

<sup>12</sup> Pesznyi, szobrannije P. N. Ribnyikovim. 2. kiad. I. rész. Moszkva 1909. XCVI. l.

<sup>13</sup> V. Miller, id. m. 18. l.

<sup>14</sup> J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini. Etnogr. obozrenyije 23 (1894) 126. l.

<sup>15</sup> B. Szokolov, Bilini. Isztoricsecszkij ocserk, tyekszti i kommentariji. Moszkva 1918, 3. l.

<sup>16</sup> J. V. Gippiusz, Kresztyanszkaja muzika Zaonyezsja. A »Kresztyanszkije iszkussztvo SzSzSzR« c. gyűjteményes kötetben, Leningrad 1927 (Academia), 163. l.

<sup>17</sup> Onyezsszkije bilini. 2. kiad. II. rész. Szpvár 1896, 100. l.

<sup>18</sup> Bjelomorszkiye bilini, zapiszannije A. Markovim. Moszkva 1901, 17-18. l.

A rögtönzési technikának azok az eszközei, amelyeket fentebb a bilina-előadás jellemző kritériumai gyanánt ismertettünk, jelentőséggel bírnak az orosz folklóre lírai költészete szempontjából is:

»A szabad rögtönzés — a népzenei alkotás jellemző vonása.«... A népi énekesek — valószínűs improvizátorok: sohasem énekelnek egy dalt kétszer egyformán.«<sup>19</sup>

»A népi előadók mindig is fognak rendelkezni valami olyan előnnyel, amelyet mi csak roppant munka és fáradság árán szerezhetünk meg. A nép rögtönzi dalait, mi úgy tanuljuk meg hangjegyekből. Míg a népi előadás során az ének megszakíthatatlanul árad, nálunk mindig érződik az ütemekre és hangjegyekre való felosztás. A nép úgy *mondja el* az éneket elnyújtott zenei beszédben, mi egy motívumot énekelünk, de akárhányszor nem is ismerjük a szöveget, vagy csak igen homályosan ejtjük ki a szöveg szavait.«<sup>20</sup>

»A rögtönzés — a népi alkotás szervező elve, lényegében ugyanúgy irracionális, mint ahogyan a paraszt egy dalt érzel. Ezt megint csak a figyelem decentralizációjával magyarázhatjuk. Így érthetjük, hogy miért *nem lehet sohasem pontosan megismételni* egy csak az imént elhangzott dalt. A zenei fogalmak egy része nemcsak az érzékelés során, hanem még az alkotó folyamat közben is elszikad. Ezek szerint a népdal a maga egészében — szüntelenül és önkénytelenül mozgó és változó, majdnem megállíthatatlanul fejlődő jelenség. E mozgás minden egyes mozzanatának rögzítése — afféle pillanatfelvétel, már pedig semmiféle rögzített formát nem tekinthetünk kikristályosodott, megmerevedett jelenségnek.«<sup>21</sup>

Ez a cseppfolyós halmazállapot rendkívüli módon megnehezíti az etnográfus — mind a folklorista, mind pedig a zenekutató — munkáját:

»Az énekművészet rögtönző jellege majdnem lehetetlenné teszi a mind ritmus, mind melódia szempontjából igen bonyolult régi orosz népdal lejegyzését csak úgy hallás alapján, fonográf segítségével nélkül.«<sup>22</sup>

Mi az oka és az értelme annak, hogy a dalok melódiai és szövegei állandóan változnak a rögtönző népi énekesek ajkán? Ugyanaz, mint amit fentebb az epikus folklóre-alkotásokkal kapcsolatban említettünk. Linyeva írja a gyűjtésének második részében között (Cserepovec városában és környékén feljegyzett) dalok magyarázataként:

»A megfigyelések általában azt mutatják, hogy a dalok szövege inkább változik, mint a dallamuk, és ez teljes mértékben természetes is. Minden énekes, valahányszor érzelmeit, hangulatát kifejezésre juttatja, meg is változtatja a dalt. Ezek a változtatások az új életkörülmények, az új viszonyok bélyegét viselik magukon. Gyakran megesik, hogy a dal szövege úgy indul, mint ahogyan valamikor régen énekeltek, azután jön egy váratlan ugrás a mai életbe, és a dal elveszíti eredeti jellegét.«<sup>23</sup>

Rendkívül érdekes az, hogy az orosz népi karénekek — bármennyire hihetetlennek tünik is ez egy nyugateurópai kórustechnika mintáin nevelődött zenésznek, — ugyancsak nem kívátelek az általános szabály alól:

»Egy jó népi kar előadásának minden erőssége és szépsége abban van, hogy a kar *szabadon rögtönözve* énekel, és ennek folytán nincs is benne semmi gépiesség.«<sup>24</sup>

Ezek szerint semmi okunk sincs arra, hogy a népdalok és bilinák dallamának és szövegének elválaszthatatlanságát fetisizáljuk. Két változó mennyiség között nem lehet állandó arány, ha a változások nem párhuzamosan, nem egy irányban és nem azonos intenzitással mennek végbe. Fentebb idéztük Linyeva megállapítását: »A dalok szövege inkább változik, mint dallamuk.« Ennek az egy alkalommal kapcsolatban tett megfigyelésnek természetesen nem tulajdoníthatunk általános jellegét és érvényt. Lehetséges, hogy egyes esetekben a dallam gyökeresebb átalakuláson megy keresztül, mint a szöveg. Annyi bizonyos, hogy ezekben a változásokban nincsen párhuzamosság. Ezek szerint, ha most egybevetjük a sokféle dallam- és szövegátdorlási jelenséget, illetőleg az énekmondók és előadók rögtönzési technikájának sajátosságait, szükségképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a dallamok és szövegek elszigetelt vizsgálatát elvileg nem utasíthatjuk el. Ez nemcsak gyakorlati szükségesség,

<sup>19</sup> Velikorusszkije pesznyi v narodnoj garmonyizaciji, zapiszani J. Linyevoj. I. rész. Szpvar 1904, I. és IV. l.

<sup>20</sup> U. o. XXIV. l.

<sup>21</sup> J. V. Gippiusz, id. m. 148-149. l.

<sup>22</sup> Z. V. Evald, Protyazsnije pesznyi Zaonyezsja. A »Kresztyanszkoje iszkussztvo SzSzsR« c. gyűjteményes kötetben, Leningrad 1927, 165. l.

<sup>23</sup> Velikorusszkije pesznyi v narodnoj garmonyizaciji, zapiszani J. Linyevoj. II. rész. Szpvar 1909, XIII. l.

<sup>24</sup> Velikorusszkije pesznyi, zap. J. Linyevoj. I. rész. Szpvar 1904, XXIII. l.



hanem normális kutatói út is, amelyet magának az anyagnak a sajátosságai írnak elő. Az ilyen vizsgálódások fontos mozzanatot jelölnek az orosz népi ritmika kutatásában.

De még ha nem ezt tűzzük is ki legközelebbi és legközvetlenebb feladatunknak, eleve válaszolnunk kell a következő kérdésre: hogyan hasonlítsuk hát akkor ezután össze a dalok és bilinák zenei ritmikáját szövegek ritmikájával? Ez mindeddig rendszerint a következőképpen történt: Akármelyik elméleti kutató — »a zenei ritmus általános törvényeire« való előzetes hivatkozással — elővette a dallamaiktól megfosztott szövegeket és szerzett hozzájuk zenei (természetesen: taktusok szerinti) ritmust, még pedig mindennemű tudományos ellenőrzés nélkül. Minden kételyre, vagy tiltakozásra szilárdan ezt felelte: »Hát nem halljátok, hogy ezt másképp nem is lehetne csinálni? stb.« De egészen nyilvánvaló, hogy másképp is lehet, sőt másképp kell csinálni. Az elnyújtva előadott orosz népdalok és bilinák ritmusát nemcsak lehet, hanem az ütem-szémáktól függetlenül kell is tanulmányoznunk. De ennek a kutatói módszernek a használhatatlansága nem korlátozódik csupán az ütemek alkalmazására. Még szögesebb ellentétben áll a tudomány követelményeivel az olyan helyzet, amikor a kutatónak kell valamit hozzászereznie ahhoz az anyaghoz, amelyet vizsgál. A szövegekkel nem elképzelt ritmusokat, hanem a legnagyobb pontossággal lejegyzett népi dallamok valóságos zenei ritmikáját kell egybevetnünk, még pedig egyidejűleg és ugyanazokkal a szövegekkel, amelyekkel az egybevetés megtörténhetik. Más út nincs. Ebből a szempontból pedig a mi folklorisztikánk korántsem mondható felkészültnek: »... Majdnem valamennyi gyűjteményben nem az egész dal van lejegyezve, hanem csak a dal szémája«, — jegyzi meg Lirtyeva dalgyűjteménye első részletéhez írott bevezető vázlatában. »A filológusokat csak a dalok szövege érdekli; az eredmény az, hogy kótetekre való dalokat adnak ki — dallam nélkül. Ez gyökereiben ássa alá a versek helyességét... A zenészeknek pedig csak a dallamok kellene: így jelenhetnek meg dalgyűjtemények, amelyekben csak a melódia van röviden vázolva, és ez alatt nincs feltüntetve az egész dalszöveg, hanem csak valami kiragadott szövegrészlet, amely nem érzékelteti a dal mondanivalóját.«<sup>25</sup>

A dalszöveg elhelyezése a rövidrefogott dallamvázlat alatt korántsem egyszerű feladat, mert az egyes versekben a szótagszám és a hangsúlyeloszlás különbözőképpen variálódhatik. N. F. Szolovjev például ezt írta P. V. Sejnnek, amikor új feljegyzéseit megküldte neki:

»... Lejegyzés közben beértem a melódiának azzal a formájával, ahogyan az a dal első soraihoz illik, arra már nem terjeszkedtem ki, hogy zeneileg pontosan rögzítsem a szöveget a dallammal együtt, egészen az ének végéig. Az egész ének melódiája — a szövegnek megfelelően — némiképp módosult, hol összeszűkült, hol kitágult, a nem mindig egyformán tagolt beszéd szeszélyes követelményei szerint... Nem állok jót azért, hogy ezek a dallamok, amelyeket most Önök jutattok, és amelyek a dal első soraihoz illenek, teljes egészükben illenek a továbbiakhoz is.«<sup>26</sup>

Ha a csekély terjedelmű lírai dalokkal így áll a dolog, akkor nyilvánvaló, hogy nincs mit várnunk az orosz népi epika emlékeinek zenei lejegyzéseitől sem. Bilina-kiadásainkban egyetlen egy teljes dallam- és szöveglejegyzést sem találunk, és a zenei anyag csak igen ritka esetekben múlja felül terjedelemben a két-három sornyi szemantikus vázlatot. Ennek az az eredménye, hogy nemcsak a változó szöveg és a bilina-dallam hangsúlyainak egyező formáit lehetetlen megállapítani, hanem akárhányszor még a dallamhoz »illesztésre« váró *verssorok száma* is bizonytalan marad, ha a dallam a szöveg több sorára kiterjed. J. Ljackij megjegyzi, hogy »... a versszakok nagysága nyilván nem mindig egyforma (a dallam bizonyos részei új sorokkal ismétlődnek), és ezért ha valaki egy megadott dallamra akarna énekelni egy bekezdések és strófajelölések nélküli hasábra nyomtatott bilinát, leküzdhetetlen nehézségekbe ütköznék, mert nem tudná, hogy hány verssort kell minden egyes alkalommal a megadott dallamra énekelnie.«<sup>27</sup>

Így tehát a kutató nem azt vizsgálja, hogy a rögtönző énekes és énekmondó hogyan variálja a melódiát a szövegtől függőleg, illetőleg a szöveget a melódiától függőleg az illető mű egész folyamán, hanem az előtt a feladat előtt áll, hogy valami rövidke kis dallamvázlat alapján maga rögtönözzön egy éneket vagy bilinát, majd azután elemezze tulajdon rögtönzését. Szó sincs róla, ez nem lebecsülendő kényelem: az ilyen rögtönző teoretikusok keze alatt az anyag mindig csodálatos módon egyezik a ráhúzott ritmikai szerkezetekkel. De bizony az efféle próbálkozások tudományos értéke aligha múlja felül az olyan, »szintén zenész« megjelölések mélyenszántó elemzését, amelyenek a népszerű daloskönyvekben fordulnak elő:

<sup>25</sup> Id. m. IV. 1.

<sup>26</sup> A »Velikorussz v szvojih pesnyah, obrjadah, obicsajah...« c. kötetben. Matyeriali, szobr. P. V. Sejnmon. I. köt. 2. rész, Szpvar 1900, 835. l.

<sup>27</sup> J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini, Etnogr. obozrenyje 23 (1894) 135. l. jegyz.

»Ez a dal igen célirányos azok számára, akik szeretnék tudni, viszonzásra talál-e vonzalmuk. Halk, behízelgő hangon énekelendő.« Vagy: »Ezzel a dallal vallhatja meg szerelmét a férfi az imádott nőnek. Szenvedelmes, gyöngéd hangon énekelendő.«

Ezek szerint, ha már most makacsul ragaszkodnánk ahhoz, hogy az orosz népdalok és bilinák ritmikáját ilyen széles alapon, a zenei és filológiai szempontok egyidejű érvényesítésével kell vizsgálnunk, azt is követelhetnők, hogy az anyag fogyatékosága miatt hagyjuk abba az ezirányú kutatómunkát. De e helyett a lehetőleg állásfoglalás helyett addig is, amíg a filológusok és a zenekutatók önállóan, illetőleg összehangolatlanul kénytelenek dolgozni, elő kell készítenünk és ki kell adnunk minél több teljes dallam- és szöveglejegyzést. Ilyent remélhetőleg fel lehet kutatni tudományos intézményeink néprajzi gyűjteményeiben. A kutatómunka helyes megindítása érdekében fölöttébb kívánatosak volnának olyan teljes és ismételt lejegyzések, amelyek ugyanannak az énekesnek különböző időkben megismételt előadásai nyomán készülének. Ha a különböző időkben készült lejegyzések változatait, továbbá azt is összehasonlíthatnók, milyen különböző módon egyezteteti az énekes (nem a kutató!) a szövegeket a dallamokkal egyetlen mű előadása során, akkor több világosság derülne az egyes előadók rögtönzési technikájának sajátosságaira és típusaira is, és ugyanakkor anyagot is gyűjthetnénk annak a kérdésnek tudományos megoldására, hogy miféle kölcsönös viszony áll fent a dallamok és a szövegek között. Ilyen lejegyzések nyomán készült kiadások — ismételjük, — egyelőre úgyszólván teljességgel hiányoznak.

A rendelkezésünkre álló anyag azonban mégis lehetővé teszi, hogy kellőképpen szemléltethessük a dallamok és szövegek közt kimutatható reális kapcsolatok problematikáját, amelyet elméletileg fentebb már jeleztünk. A dallamok és szövegek keletkezésének egyidejűségét és kölcsönös szétválaszthatatlanságát, vagyis a modern folklorisztika egyik megingathatatlan tételét felül kell vizsgálnunk a migrációs, kontaminációs jelenségek, valamint a népköltészetben megfigyelhető rögtönzési technika sajátosságainak fényében. Vizsgálódásaink szempontjából különösen érdekesek a következő kérdések:

1. Hogyan alkalmazzák az egyes előadók a különböző dallamokat ugyanarra az epikus tárgyra vagy lírai témára?

2. Hogyan alkalmazzák ugyanazt a dallamot különböző tárgyakra és témákra?

3. A dallam és a szöveg váltakozásai a mű keretein belül, ritmikai összehangolásuk követelményeinek megfelelően.

4. A dallam és a szöveg ritmikájának nyilvánvaló ellentmondásai, amelyek összepárosításuk másodlagos jellegét bizonyítják.

5. A kontamináció, vagyis népköltészeti szövegek részleges átvitele másik műbe.

Ford.: Borzsák István

NAGY PÉTER

## MÓRICZ ZSIGMOND A MI ÍRÓNK\*

A félféudális ország irodalmi és társadalmi életébe bombaként vágott bele, hogy Adyval együtt, Ady mellett próbálja meg felrobbantani az életnek mindazt a szörnyűségét, embertelenségét és aljasságát, amit az úri Magyarország jelentett. Harmincnégy küzdelemmel teli, harcra esztendőn keresztül szinte példátlan, csak egy Balzac vagy Jókai termékenységgel mérhető bőséggel ontotta a legmagasabbrendű irodalmi műveket, amelyek több-kevesebb áttételen keresztül mind az ország, a nép, a nemzet éltének döntő kérdéseiről szóltak a művészi tökéletesség magas fokán. Életében látszólag az »úri Magyarország« győzött: amikor a hatalmon levők látták, hogy hiába csábítás és vesztegetési kísérlet, hiába jó szó és kitüntetésígéret, hiába fenyegetés és sajtóper, a legbiztosabb és legeredményesebb fegyverhez folyamodtak: az elnémításhoz. S azt az író, akit nem törte meg Tisza korszaka és a fehérterror, majdnem

\* Egy készülő monográfia zárófejezete

sikerült elnémítani s ezen keresztül megtörni a fasizmusnak a második világháború szörnyű éveiben. Azokban az években, amikor kiadók és lapszerkesztők egyaránt elzárkóztak művei újra való kiadása vagy közlése elől, arra hivatkoztak, hogy a közönség nem érdeklődik azok iránt, s az akkori »közönségből« valóban már csak egy szűk kör volt az, amely szívében melengette Móricz nevét és műveit, amely az emlékezet lámpásából nem hagyta kifogyni az olajat, amely hitt a móríci művek erejében és jövőt formáló hivatásában. Azóta ez a szűk kör országgá tágult, s az egész dolgozó magyar nép hordja Móricz Zsigmond emlékezetének örökmécséséhez a soha ki nem fogyó olajat. Egy magáratalált nép nevében nevezte őt Révai József »a magyar realista prózairodalom legnagyobb mesterének« s a »magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobb büszkeségének.«

A múltban sohasem tudott konkurrálni —nemcsak egy Herczeg Ferenc, de egy Harsányi Zsolt vagy Csathó Kálmán népszerűségével sem, hogy a nagy »nemzetközi« sikerek : a kapitalista bulvár-színházak szerzőivel, egy Molnár Ferencsel vagy éppen Bús-Fekete Lászlóval ne is próbáljuk összehasonlítani. Azoké volt a siker és dicsőség, azoké volt a pénz és a színházi propagandalapok első oldala, míg az övé legtöbbször az alig leplezett bukás, az erőszakkal raktáron tartott könyvkötegek, s az irodalom csatlósainak bántó lenézése volt. Mégis, ha sokszor elkedvetlenedett, de le nem tört soha, meg nem alázkodott soha, s ha hajlott is a kompromisszumok felé, ha sokszor igyekezett is kitérni a harc elől és valamilyen megegyezést felni — néha az elvekszőgreakasztása árán — de ezt is, mint minden tettét, a nép szeretete, a nép szolgálata sugallta. Politikai tájékozatlanságában sokszor úgy vélte, hogy nem a végsőkig való harc, hanem az »építés« elvont eszménye érdekében való osztálykompromisszum szolgálja a népet, annak a kérdésnek a felvetése nélkül, hogy kinek a verejtékéből, kinek a hasznára építünk. Persze ma már tudjuk — s a tisztán és messzire látók, elsősorban a kommunisták, már akkor is tudták, hogy a nép igaz és helyes szeretete éppen az elvekhez való feltétlen ragaszkodást, az elvi kompromisszumok visszautasítását jelenti, hogy az elvek szögregasztása többé-kevésbé mindig egy a nép ügyének elárulásával. De ezt az ő korában és az ő szemével nézve észrevenni nehéz, sokszor lehetetlen volt, s minden ilyen illúzióért százszoros árat fizetett csalódásban, keserűségben, kiábrándulásban. De mindvégig a nép szeretete, a nép szolgálata s a múlt kizsákmányoló úri osztályai iránti gyűlölet volt művésze előrelendítő tartalma ; ezért lehet ma kulturális forradalmunk előrehaladtával oly nagy és egyre növekvő a népszerűsége, ezért érzi szocializmust építő népünk ma a maga írójának azt, aki egy futó történelmi pillanaton túl soha nem látta tisztán a szocializmus perspektíváit, s arról a legtöbbször és legfeljebb ködös elképzelései voltak.

Akár a közel-, akár a régműltről szóló írásait olvassuk, bizton érezzük, hogy ő velünk van mai harcainkban, együtt küzd írásával velünk. Messze túljutottunk ma már azokon a célokon, amelyeket ő tűzött volt népe elé, írásai mégsem vesztek sem frissességüket, sem ma is érvényes, nevelő és harcra buzdító erejüket. Móricz Zsigmond ma is szilárdan, mosollyal ajkán áll Ady Endre mellett annak az útnak a kezdetén, amely a magyar nép mai boldogságához, s innen tovább, a szocializmuson keresztül a kommunizmus majdani megvalósításához vezet. Mi is, ma is az ő harcát harcoljuk, mint ahogy az ő harca lesz az utánunk következő nemzedékek harca is a még szebb, még boldogabb, emberhez még méltóbb életért.

Mi adja ezt az aktualitását minden írásának, mi teszi elevenen ható erővé őt a mi számunkra? Két alapvető vonása, amelyek megakadályozták, hogy az okosok és a ravaszok kiúthassák a tollat a kezéből, vagy rossz célokra fordíthassák ; két olyan vonása, amelyekben azonos irodalmunk és történelmünk legnagyobb alakjaival, amelyeket azonban kortársai közül ilyen intenzitással Ady Endre mellett egyedül ő élt át : hazaszeretete és ember-szeretete.

Ez a két érzés adta soha nem lankadó harcoságát ; a hazaszeretet és emberszeretet együttes parancsa állította őt fellépése kezdetétől haláláig az irodalmi és társadalmi haladás élvonalába. Mert a nyomort, a kizsákmányolást, az emberi léleknek ezek következtében

törvényszerűen beálló eltorzulásait felháborítóknak, elviselhetetlennek érezte, azért ragadta meg a tollat; mert hazáját a népek élén szerette volna ragyogni látni, még százszorosan győtrőn hatott rá a népnymor, a műveletlenség, a fizikai és lelki terror százféle formája; mert világosan felismerte, hogy az ország lakosságának kilenctizedét évszázadokon keresztül egy törpe kisebbség győrtörte, ugyanaz a kis, here csoport, amely ezerszer bizonyította be az ő szeme láttára is, hogy bármiféle érték teremtésére, megőrzésére alkalmatlan, s csak arra képes, hogy a nép ezernyi erejét, tehetségét gúzsba kösse, kifejlődni ne engedje — azért támadt első írásaitól az utolsóig újra meg újra, lankadatlanul a kiváltságosok kiváltságai, az uralkodók uralkodási módszerei, a birtokban levők birtoklása ellen nemcsak a jog és igazság, de a józan ész és mindenek fölött a jogait, életét követelő, kisémmizett és leigázott magyar nép élete és jövője nevében.

Nem ismerte a tudományos világnézetet, nem ismerte a szocializmust; a proletárdiktatura idején, amikor legközelebb járt ahhoz, hogy megismerkedhessék vele, akkor is a történelmi körülmények következtében nem juthatott messzebb, mint hogy megsejtett valamit ezekből az igazságokból; később saját óvatossága, húzódozása a napi politikai harcokba való beavatkozástól, az ellenforradalmi terror nem lankadó nyomása és a rendkívül nehéz körülmények között, föld alatt harcoló Kommunista Párt egyes tagjainak vele szemben megnyilvánuló szüklátóköri szektarianizmusa akadályává váltak annak, hogy közeledhessék a szocializmushoz, egyáltalában, hogy megismerhesse azt. Enélkül pedig már az ő korában, az imperializmus és a proletárforradalmak korában a társadalmi haladás élvonalába nem lehetett állni. Eme rendkívül gátló korlátja ellenére, amellyel félig öntudatlanul állandóan küzd, Móricz mégis elment addig, ameddig csak elmehetett: egész életén keresztül lankadatlanul küzdött a radikális földreformért, mindvégig és kendőzetlenül leplezte le az uralkodó osztályok rothadtságát, s élete utolsó periódusában már egyre lázasabban kereste a népforrádalom szerinte is egyedül célra vezető útját. Nemcsak személyesen az ő, hanem az egész magyar nép kollektív tragédiája volt az, hogy ebben a küzdelmében egyedül maradt, hogy egyedülsege éppen ebben az időben fokozódik és teljessé válik, s így éppen azoknak vált könnyű zsákmányává, akik a napipolitika terén eltántorították a művészete által félreérthetetlenül kijelölt céloktól s a steril meghúzóadás senkit sem mozgósító magatartásába bűvölték. Művészete azonban ekkor is, mindvégig hirdeti az aktív cselekvés kötelezettségét s éppen ebben az időszakban szüli alkotó képzelete azokat az alakjait, amelyek mindmáig a legtöbb mondanivalót hordozzák az egész magyar nép számára.

Még ha hazáját a népek élén szerette volna is ragyogni látni, akkor sem, sohasem gondolt arra, hogy mások leigázásán keresztül, más népek vére és könnye árán próbálja hazája ezt a helyet elérni. Ez számára nem dicsőség, hanem megaláztatás forrása lett volna. A haladó nemzetek élén, a leghaladóbbként szerette volna látni nemzetét, de fukar sorsa ezt megtagadta tőle. Néha — az első világháború idején, megtévesztve a kincstári propagandától — eltévelyedett ugyan, de ez hosszabb ideig sohasem tartott; mindvégig, egész életén keresztül harcolt a sovinizmus, a faji gyűlölet ellen, harcolt az emberek egyenjogúságáért. Az elbeszélés mélyén lappangó, az emberi egyenjogúság megtiprása miatti felháborodása teszi oly lázítóvá a *Hét krajcár* mosolyos-sírós történetét, s ez feszül Turi Dani világot rengető erejében csakúgy, mint Avar Jani mindent mérő kétségbeesésében, Rózsa Sándor számító vakmerőségében, hogy a kisebb alakok, események és jellemeik légióját ne is idézzem, amelyek mind ugyanazt a gondolatot fejezik ki: mindegy, hogy milyen ágyban születik egy ember, jó világ, igazságos rend csak az lehet, amelyben az ember egyéni értékei vagy gyöngeségei, nem pedig ősei állapota, az általuk összegyűjtött vagyon határozza meg az egyén társadalmi helyzetét.

Az emberi egyenjogúságért vívott harcában is különös hely illeti meg a nők egyenjogúságáért folytatott következetes és lankadatlan küzdelmét. Akkor, amikor a suffragette-mozgalom nagy hűhóval, de csak a választójogra s a magánéletre vetette fel a nők egyenjogúságának követelését, művészete leleplező eszközeivel mutatott rá ezeknek a követelések-

nek a korlátoltságára, talmiságára (*Kerek Ferkó*); akkor is, később is, amikor a fasizmus embergyűlölő elméletei vissza akarták szorítani az asszonyt a főzőkanál és gyermeknevelés szűkös világába, ő a paraszti élet tapasztalatán gazdagodott látással harcolt írásaiban a nő teljes egyenjogúságáért, küzdött számtalan kisebb írásában hol a humor, hol a felháborodás hangján az ellen, hogy a nő a házasságban a férfi kiszolgálója és kiszolgáltatottja, hogy az életben — földön és hivatalban egyaránt — nem érheti el az őt illető helyet, amelyre pedig tehetsége, akarata, esze és jellege állíthatnák. A férfi és a nő harca végigkísérik minden alkotását; azonban ennek a problémának a mélyén szinte kivétel nélkül vagy az osztályharcnak a házasságon belüli lecsapódása jelenik meg (*Sárány, Uri muri, Életem regénye*, stb.), vagy az asszony sokszor kilátástalan, de annál hősiesebb küzdelme a kétszeres elnyomás ellen, az emberhez méltó életért (*Az Isten háta mögött, Az asszony beleszólt*, és számos novellája).

Írásai között sok a tragikus vagy komor hangulatú, azonban még ezekben is fel-felcsillan mindenütt az optimizmus üde hangja, amely az emberben való hitéből fakad. Ez az optimizmus csap azután boldog himnuszba idilli írásaiban, elsősorban azokban, amelyekben a szegény szeretők minden viszontagsága ellenére is megvalósuló boldogságát éneklí meg. Ezek az írások általában a társadalomnak csak kisebb, szűkös szektorát rajzolják; de ezek sem lesznek soha a társadalmi valóságtól függetlenül alkotásokká. Ha kevésbé kirajzolt háttérként, de ezekben is mindenütt ott bujkál az a szorító társadalmi környezet, amely a szeretőket egymástól elválasztaná, s amelyen győzedelmeskedve válnak boldogokká (*Égi madár, Pillangó, Kismadár*). Nem bírta látni a tömény emberi szenvedés képeit, amelyet az élet nyújtott lépten-nyomon, s ez elől keresett menedéket a boldogság képeiben; saját korában azonban emberhez méltó boldogságot másutt, mint a szerelem egyéni boldogságában nem találhatott. Ezt legkedvesebb hősei elérik, s ezen keresztül új erőt merítenek a további küzdelemhez, új reményt az ember végső győzelméhez az embertelen világ felett (*Kiserdei angyalok, Rózsa Sándor*).

A mély és egyedül igaz, mert a társadalmi haladással összeötvözőtt haza- és ember-szeretet írója volt, mondtuk; ebből a forrásból fakad irodalmunkban páratlan megjelenítő képessége, ember- és típusalkotó fantáziája. Nem volt még írónk, aki a múlt s jelen embereinek oly gazdag galériáját elevenítette volna meg művészetével, mint ő. Illyés Gyula mondotta volt, hogy írásainak alakjaival legalább egy megyét lehetne benépesíteni. S alakjainak nemcsak számszerű gazdagsága megdöbbentő, hiszen ezen a téren van, aki túlszámnyalta, mint pl. Jókai. Jókainak azonban, saját nemesi illuzionizmusából fakadóan éppen főhősei sokkal kevésbé eleven, az olvasót a könyv fedelén túl is kísérő alakok. Móricz jellemteremtő gazdagsága számszerű eredményeinél sokkal fontosabb az, hogy ezek az alakok mind élnek, s eleven valójukban is messze túlmutatnak önmagukon: mindegyik mögött légiónyi eleven ember áll, aki ezeknek a hitelességét igazolja, erősíti, akikből ezek az alakok kinőttek, s akiknek lelki és fizikai arculatát magukba olvasztva feljebb: a típusba emelkedtek. Mári néni és a debrecéni ember, Okolicsányi uram és Jó György, Árvácska és a Komor Ló kisbojtárja, a parasztok csakúgy, mint a nemesek, a tőkésék mint a Csibe lumpenproletárjai egyaránt egyenként is egy-egy osztályt, réteget képviselnek. Mégis, kisebb-nagyobb műveinek szinte végtelen sora együtt sem képes megadni saját kora valóságának teljes körképét. Nagy alkotásai grandiozitásából csakúgy, mint kisebb írásai meleg meghittségéből vagy elszánt keserűségéből egy elem hiányzik, ennek hiányában azonban a magyar társadalom képe e korban teljes már nem lehetett: a munkásosztály, s ezen belül az osztály forradalmárának, a kommunista embernek az ábrázolása. S mert ezt nem tudta meglátni vagy nem merte ábrázolni, azért válik műveiben az uralkodó osztály züllése és rothadása valahogy mítikusán öntörvényűvé. Nem tudatosan a proletárdiktatura árnyékában, az újabb proletárdiktaturától való páni, állati félelemben gyökerezik az úri osztályok önmagukat elveszejtő »úri muri«-ja (ha objektív alapja ennek a magyar társadalomban az is volt), hanem valahol az úri »faja« kiélttségében, kiélttségében, elkorcsosulásában.

De mégis, de így is saját kora társadalmának számtalan tipikus, örökéletű irodalmi alakját teremtette meg. Hogy e típusok megalkotása nagyrészt a zseni ösztönös szárnyalásának eredménye, ki tagadná? De a zseni önmagában semmit sem érne, ha nem támaszkodna a kor, a nép, az ország mély ismeretére, lankadatlan tanulmányozására. Móricz Zsigmond emberalkotó képessége, megjelenítő tehetsége nem isteni adomány: fáradhatatlan egész életen át tartó, lankadatlan tanulás, tanulmányozás eredménye. Senki úgy nem ismerte ezt az országot, mint ő, minden faluját, minden nyelvjárását, minden gazdálkodási formáját; mégis, élete utolsó napjaiig sem szűnt meg az országot járni, az emberek beszédére, bajaira és örömeire figyelni, s a legkülönbözőbb, emberrel foglalkozó tudományok eredményeit el-sajátítani. Ezt már kortársai is csodálattal látták:

»Szüntelen feszültséggel szívja magába az életet, nincs egy pillanata, amikor nem ír, amikor ne élne megírni valót<sup>1</sup> — emelte ki már Schöpflin is.

És egyik utolsó, erdélyi útjának társa, Böződi György leírta sajátos utazási módszerét, tájékozódását is:

»Legelőbb a falu szegénysorát kereste fel, leült az út szélén heverő tömpölyfára az esett-ütött emberek közé és úgy beszélgetett velük, mintha mindig közöttük lett volna. Végtelenül fontos volt minden szó, amit mondanak, mintha a magyar lelkiismeretet érne tetten... testet öltve a szegény magyarokban. Úgy faggatott, úgy jegyzett, ahogy csak az teheti, aki ösztönével tudja, hogy őrajta áll a sorsuk, és felelősség terheli értük...

És a szegények megéreztek, kivel van dolguk, úgy beszéltek vele, mint aki közéjük tartozik.<sup>2</sup>

És ezt ő maga is tudatos elvként vallja:

»Az író ugyanis nem levegőből dolgozik, hanem a valóságból. Az író már a maga belső kísérleti kutatásait dolgozza fel. Az író a viviszekció alapján ál: az élet ránézve laboratórium, ahol ő maga mint szereplő azért olyan idegen, mert az agya szakadatlan egy külön, önző munkát végez: fotografál, boncol, elemez, csoportosít, feldolgozza kész anyaggá a lények búvkörébe került életet. Mikor megírja a művét, már csak a kisebb és könnyebb részét végzi a munkájának: a kész eredményeit adja közre.<sup>3</sup>

Ennek az elvnek logikus következménye volt az, hogy számára megérthetetlen, ember-telen jelenség az elefántcsont-tornyába zárkózó író, az ő számára az író ott kezdődött, amikor az nem leszállt a tömeg közé, hanem a tömegeből emelkedett ki egy fél fejjel, hogy szélesebben és messzebb lásson (ezeket az írókat és nem a stílus mestereit kereste a világirodalomban csakúgy, mint a magyar múltban és saját szerkesztő-éveiben); az író ott kezdődött, ha szenvedélyesen és minden pórásával, lelkének minden rezdülésével tudta élni a tömeg, a nép életét, s ezt egy fokkal magasabbra is tudta emelni: szintetizálni, elemezni, csoportosítani, kiemelni a lényegét, a korra és társadalmi rétegre jellemzőt. Ezeket az elveit ismerve természetesen hangzik az egyik legnagyobb fantáziájú író vallomása:

»Nagyon szeretem a tömeget s az életet. Én nem az álmok embere vagyok, hanem az életé. Az én álmom az élet. Engem csak az élet, az esemény, a valóság inspirál.<sup>4</sup>

És hogy ez nemcsak szó volt, hanem valóság a számára, annak megint megbízható tanuja Böződi György, aki elmondotta, hogy

»Semmi sem volt ellenszenvesebb előtte, mint a költői magány és csend, az emberektől való elvonultság. Folyton benne akart élni az élet sodró valóságában, még írásközben is azt szerette, ha szobájába beszűrődik a kinti élet zaja, és maga körül érzi annak az életnek lüktetését, mely benne folyton vajúdik, új alakot keres.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Schöpflin A.: *M. Zs. ötven éve*. Ny. 1929. II. 63 l.

<sup>2</sup> Böződi Gy.: *M. Zs. a székelyek között*. M. Zs. Ébresztése 171 l.

<sup>3</sup> *Kaffka Margit*: Ny. 1912. I. 214-5 l.

<sup>4</sup> *A világ legszebb vására*. Ny. 1932. I. 622. l.

<sup>5</sup> I. m. i. h. 175. l.

Regényeiből, elbeszéléseiből sorról-sorra, mozzanatról-mozzanatra ki lehetne elemezni, mi az, amit a napi megfigyelés, a családi élet, az itt vagy ott hallott esemény, anekdóta adott hozzá, és mit a »tisztá« költői invenció. De érdemes munka lenne ez? Megítélésünk szerint semmi-estre sem: hiszen amit az író valamilyen formában átél, az sohasem kerül — ha igazi író, nem kerülhet — beje szóról-szóra, változatlanul az alkotásába, azt alkotó fantáziája tompítja vagy színezi, változtatja éppen azért, hogy megközelítse, ha lehet megvalósítsa a tipikust, a szélesen és adott körülmények között általánosan jellemzőt.

»Az én érzésem ez: aki az életét írásban tovább tudja élni, az író. Ez az egész...«<sup>6</sup> — mondotta Móricz maga. Persze, ez rendkívül leegyszerűsítő fogalmazás: hiszen mennyivel gazdagabb, színesebb, sokrétűbb Móricz Zsigmond művészi oeuvre-je, mint az élete! De minden alkotása az életben; maga, környezete, a magyar nép életében gyökerezik, s ebben az értelemben mélyen igaz ars poetica-jának ez a megfogalmazása.

Hazaszeretetének egyik legszembeötlőbb bizonyítéka az ország tájaival való szoros összeforrttsága. Közhelyszámba megy, hogy tájleírásai mily eleven megjelenítői az Alföld különböző vidékeinek, s e vidékek változásainak: az Erdély-től a Rózsa Sándor-on át az Ugorka és paradicsom c. elbeszéléseiig — s csak a legismertebbeket emlíjtük — az Alföld változásának s a gazdálkodás változásaival a táj változásának szinte tudományos igényű képét lehetne megrajzolni. De nemcsak az Alföldön volt otthon: a Józserenését, A kis vereshajú és számos elbeszélése gazdag képét nyújtja az ország északi iparvidékének, míg az erdélyi tájak nélkül Bethlen Gábor története elképzelhetetlen lenne. Egyetlen vidéke van az országnak, amelyet tolla került: a nagybirtok hazája, a Dunántúl. Ezt a vidéket — egy-két apróbb írásától és az egykőre feljajduló agítációs írásaitól eltekintve — csak akkor írta meg szívesen, amikor ott láthatta a földműves embert emberi méltósága teljében: az 1919-es termelészövetkezetekben. Ez a tény is mutatja, hogy a tájleírás nála soha öncélúvá nem válik: a táj mindig a benne élő emberen, a rajta lejátszódó történésen keresztül kerül be műveibe, s csak az események sodrában, a lelkek változásainak folyamatában játszott aktív szerepükön keresztül válnak áthatóvá. Nem létezik számára embertelen táj, mert elsősorban és mindig az ember köti le érdeklődését; ez adja azután tájainak hallatlan változatosságát, emberi és természeti klíma egymásrajátszásán keresztül számtalan variációját. Legkedvesebb tája az Alföld s legkedvesebb évszaka a nyár, mert az Alföld tágas terein még mindig bizonyos fokig szabadabbnak láthatja az embert, s mert a nyárban találja meg a paraszti munka és paraszti élet legnagyobb intenzitását; de a nyári Alföld számátalan változatot sugall tollának, egyhangúvá sohasem válik: gondoljunk csak Turi Dani aratásának hőségére, s a Pillangó cséplésének lebegő bájára, az Úri muri és a Forró nyár fülledtségére, Rózsa Sándor száguldásának szellőjárta leírásaira, Pontosan tudja, s a Betyár kivándorló zselléireiben pontosan ábrázolja, hogy a hazaszeretet elválaszthatatlan a szülőföld, a saját táj, a gyermekkor vidékének szeretetétől; s ha ő maga is vissza-visszatér a Tiszamente gyermekkorban feledhetetlenné vált vidékére, számára az ország sohasem szűkül le saját szülőföldjének határaitra, tájaiban sem válik szűken provinciálissá, mint embereiben s eseményeiben sem: akár legjobb regényeit, tájleírásai sokaságát is ki tudja bontani az egész ország horizontjáig.

Alakjai és tájai, mondanivalója és az azokat megjelenítő történések egyaránt a nép legmélyebb vágyaiból és indulataiból fakadnak, a néppel való összeforrttságának a bizonyítékai. A néppel való összeforrttságnak tanúja realizmusa, és ugyanannak bizonyítéka stílusa is. Ő maga sokszor mondotta, különböző formákban, hogy »az élet legűdítőbb itala az élőszó«, s egész életén keresztül szomjasan kortyolt ebből a forrásból. Legendássá vált jegyzetfüzetein és örökké papírt szántó kis ceruzáján kívül ennek a bizonyítéka az a szüntelen érdeklődés, amellyel a nyelvtudomány, különösen a néprnyelvkutatás újabb eredményeit kísérte, amelyeket

<sup>6</sup> Kaffka Margit. I. h. 213. l.

<sup>7</sup> Nagy Endre. Ny. 1931. l. 579. l.

gyekezett is a maga számára hasznosítani. Ennek a szüntelen tanulásnak, tudatos elemzésnek és összefoglalásnak, ösztönös megsejtésnek és szándékos kiválasztásnak az eredménye stílári tökéletessége. Írásművészetére nem az a jellemző, hogy valamely stíluseszményt maga elé tűzve közelített ahhoz fáradságosan és töretlenül, hanem éppen az, hogy a stílust is csak eszköznek fogta fel az eszmei tartalom mennél maradéktalanabb kifejtésére, a kifejezni kívánt gondolatok és érzelmek mennél plasztikusabb megjelenítésére. Számára a nyelvi kifejezés mint önálló, külön megoldandó probléma nem létezik: teljesen szétválaszthatatlan a kifejezésre váró tartalomtól, s mert azzal ilyen szoros, felfejthetetlen egységben jelenik meg, azért lesz oly tökéletes.

A legsokrétűbb stílusú író: ha stílusának csakúgy, mint egész írói alkotásának három nagy korszakát különböztethetjük is meg, mindhárom belül rengeteg a változat, a szabályt erősítő kivétel. Első, realizmusának általános demokratikus korszaka mint témáiban, stílusában is hordozza a nép forradalmi vágyát, a készülő demokratikus forradalom viharának szelét; jellemzője a zsúfolt, szinte véget érni nem akaró mondatok váltakozása az eránpív, töredékes, hiányos mondatokkal, amelyek élesen csattanva vonják le érzelmileg vagy értelmileg a megelőzők következményeit. Ebben a korszakában gyakori a színes, sőt túlszínezett, szinte már öncélúvá növő, grandiózus, emberfeletti képek használata, melyek sokszor már a logika; kifejtés helyét is elfoglalják. A forradalmi hullám visszahúzódsával, az ellenforradalom időszakában nagymértékben lecsökken kép gazdagsága, stílusa egyszerűsödik, tárgyiasodik: eltávolodik az áttételes kifejezési módtól és látszólag szentvtelen, de éppen tárgyilagosságában élesen leleplező hangot vesz fel kritikai realizmusa kifejlődésének periódusában. S a magyar tömegek újabb megmozdulásával párhuzamosan, a népforradalomhoz vezető út keresésének korszakában stílusa is mozgalmassabb lesz újra: a tárgyilagos stílus megőrzése mellett mind gyakrabban tűnik fel a hangulat kifejező, szinte önálló, de érzelmi tartalmával szorosan a z eseményekhez kötött költői kép, különösen a tájleírás; egyre kevésbé elégti ki a próza s keresi a feloldás lehetőségét a prózaritmus felé, mely szinte a népballadák hangját idézi, egyre kevésbé elégti ki a regény klasszikus formája és keresi azt a formai újítást, amely az őt eltöltő tartalom kifejezéséhez a legplasztikusabban képes alkalmazkodni.

Stílusának sajátos varázst ad a népnyelvi fordulatok, kifejezések és ejtési sajátágok rendkívül bőséges felhasználása. Tudjuk, hogy sohasem szorítkozott saját szülővidékéről hozott emlékeire, sohasem elégedett meg saját emlékeivel és csodálatos emlékezőtehetségének kimeríthetetlen tárházával, hanem állandóan olvasott is, keresett, gyűjtött nyelvészeti, néprajzi és nyelvjárási lejegyzéseket, hogy így mélyebben hatolhasson be a népnyelv rejtelmeibe; hogy a nép nyelvalkotó képzetelén termékenyítse meg saját fantáziáját és stílusát. De, mint a stílus többi elemei, a népnyelv sem volt a számára soha öncél, nem a nyelvi dekoráció, a folklorisztikus érdekesség vagy öncélúság kedvéért kereste, gyűjtötte és tanulmányozta, hanem azért, hogy ezen keresztül is fokozottabban tudjon behatolni egy-egy vidék lakóinak gondolat- és érzésvilágába. A tiszaháti, szatmármegyei népnyelvet vagy a hajdúságit valóban mélyen ismerte, mint sajátját; azonban nincs egy műve sem, amelyet ezen a nyelven alkotott volna meg: az ilyen eljárást, mint a szűkkörű provincializmus jelét, mindig elutasította magától. A népnyelvhez való viszonyáról ő maga vallott teljes nyíltsággal a »Kelet Népe« egyik szerkesztői üzenetében, a *Rózsa Sándor* megjelenése után. Tudjuk, hogy a szegedi dialektust hűszóron és alapsóron tanulmányozta a regény megírása előtt és alatt, sőt a kéziratot népnyelvi szempontból szegedi néprajzi kutatókkal át is javíttatta, mégis, a könyv megjelenése után így ír róla:

»Ne verjenek agyon érte, Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban s vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítem az özszelej a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényegyet soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik, és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólás-



mondások és az agytekervények csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna, ősi szegediektől és ott nőttem volna fel, tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és a mindnyájunkkal közöset akarom.»<sup>8</sup>

Három évtizedes gyakorlatának summázása ez a pár mondat : mert a gyakorlatában, mint ebben a megfogalmazásban is pontosan eltalálta azt a határvonalat, amelyen mozogva alakjai beszédének úgy tudja megadni egy vidék tájnyelvi színét, hogy azok egy pillanatra sem süllyednek a szűkkörű provincializmus kútjába, hanem éppen a tájnyelv meghatározottságával emelik fel a mű alapszövetét, nyelvi egészének túlnyomó részét adó irodalmi nyelvet. Ma szinte nem is érezzük a teljes súlyát ezeknek az előbb idézett igéknek ; de akkor, amikor egy irodalmi mű számára szinte származási bizonyítvány volt a mennél »eredetibb«, vagyis mennél partikulárisabb népieskedése, akkor forradalmian új és bátor volt ez a vallomás, amely egyben a népnyelv irodalmi használatának klasszikus határait körvonalazza.

Lényegében ugyanennek az elvnek az alkalmazásával tudta szinte hallucináló plaszticitással visszaadni nemcsak a nép nyelvét, de az uralkodó osztályok zsargonját s a múlt magyarjainak, a történelem alakjainak a beszédét is. A népnyelv különböző színéinek ez a tudatos és szerencsés használata ugyanakkor, amikor újabb döntő bizonyítéka Móricz eredményesen mély és elszakíthatatlan népiségének, egyben olyan, eddig felül nem mult mintáival is szolgál írónk számára, amelyet hozzá hasonló tökéletességgel megvalósítani még senkinek sem sikerült.

Nem volt számára az írás sajátos problémája soha olyan mindennek előtt való kérdés, mint sok más író társának, miután író-mivoltát soha sem tartotta valamiféle kiváltságnak, az elzárkózás és elkülönülés előjogának, hanem éppen a néppel való szorosabb összefogás, összeforrás lehetőségét megnyitó egyik forrásnak. Bár a maga idejében szerették tanulatlan östehetségnek kikiáltani, éppen azért, hogy ezen a »dicséreten« keresztül kacsinyítsék, szavát az irodalompolitika kérdéseiben súlytalanná tegyék, valójában igen tanult, a szakma problémáival sokat foglalkozó író volt, aki nemcsak kora irodalmával igyekezett állandóan lépést tartani, hanem a magyar irodalom multjának is alapos, mély ismerője, szenvedélyes kutatója volt. Mi sem tanúskodik jobban az irodalom problémái iránti mély érdeklődéséről, mint irodalmi tanulmányai : fiatalkora ismeretlenségétől a halála előtti napokig megszakítás nélkülről az irodalom belső kérdéseiről könyvek, írói személyiségek kapcsán. S ha ezeknek a sokszor impresszionista, de mindig mély ember-, irodalom- és életismeretről tanúskodó írásoknak a közös nevezőjét keressük, azt talán abban lelhetjük meg, hogy minden ilyen írásában a valóság izgatja, az író által közvetített valóság igazsága és teljessége, és soha sem elvont műfaji problémák, fetisizált esztétikai szempontok. Ebben találhatjuk meg saját írásai műfaji kérdéseire való viszonyának nyitját is. Egész életén át törekedett arra, hogy magához, saját kifejezési eszközeihez és a kifejezni kívánt eszméhez idomítsa a már a történelem által kialakított műfajokat. Sem a regény, sem a dráma, de az elbeszélés és a vers sem volt a számára fétis, amelyhez nem, vagy csak bizonyos eleve adott szabályok alkalmazásával nyúlhatott volna. Éppen ellenkezőleg : minden újabb írás elevenen vetette fel benne a műfaj összes problémáit, s a kifejezésre váró eszme igényeinek legmegfelelőbb alakította azokat.

Mindebből következett, hogy nem volt még írónk, akinek a műfajok közötti átmenet oly könnyű lett volna, mint az ő számára. Életkörülményei, a kapitalista kiadók kizsákmányolása is szorította arra, hogy sokat, mennél többet írjon : azonban benne is hallatlan nagy volt az íráskényszer, a magát íráson keresztül való kifejezés ingere. Hiszen mindamellert még, amit regényben, drámában, elbeszélésben és cikkben megírt, és újra meg újra átfírt, most kezdenek kialakulni annak a hatalmas termésnek a körvonalai, amit még baráti levélben, s maga számára készülő, naplószerű feljegyzésben is alkotott. Így érthető, hogy ha egy téma, egy gondolat vagy valamely megoldásra váró feladat megragadta, azt a legkülönbözőbb

<sup>8</sup> *Bálint Sára, Szeged. K. N. 1941. X. 15. 20. l.*

formák között igyekezett kitejezni. Igazi területe a regény és a novella volt, ott aratta legnagyobb sikereit s maga is tudta, hogy a novella és a regény nyelvén fejezi ki legmaradéktalánabbul magát; azonban soha sem volt hajlandó lemondani — sok kudarc és csalódás ellenére sem — a színpadról, az adott körülmények között rendelkezésére álló legmozgósított, legnagyobb tömeghatású műfajról, mint ahogy mindig írt riportot, cikket, tanulmányt is.

Különösen érdekes novellái és riportjai egymáshoz való viszonya. Regényeiben is sokszor megtalálni korábbi riportok nyomát, néha szinte azon nyersen, egy-egy alak szájába adva azt, amit látott (mint *Az asszony beleszól* betétje a kiserdei nyomortanyákról, vagy a *Rab oroszlán* elmékedése a magyar falu táplálkozásában megnyilvánuló népnymorról), de a legnehezebb a határvonalat novella és riport, cikk és riport között megvonni. Vérbeli elbeszélő lévén, a riport egyszeri eseményének elmondása közben is törekszik arra a kerekdedségre, eseményes megformáltságra, amely a novella sajátja — s az elbeszélések egész sokaságában kitapintható az az egyszeri esemény, amelyből az általános érvényű történet kinőtt. A *Gyermektelenek*, a *Tiszazugi méregkeverők* vagy *A nyáj és pásztora* egyaránt beleilleszthető az elbeszélések sorába — mint ahogy Móricz fel is vette őket elbeszélés-köteteibe — míg alapjukat és határukat egy riportnyi élmény adja meg, s megformálásukra is inkább a riport, mint a novella eszközei a jellemzőek.

Sohasem érzett műfaji alacsonyabbrendűséget vagy méltatlanságot: tudta azt, hogy a mű értékét nem műfaji ide- vagy odatartozása, hanem az alkotás érett művészsége és eszmei tartalma határozza meg. Ezért lehetett az irodalmi riportnak is szinte megalapítója s egyben eddig elért legmagasabb csúcra fejlesztője nálunk. R riportjaira lényegében ugyanazok a vonások a jellemzőek, mint egyéb írásaira: a nép harcos szeretete, a rendkívül éles megfigyelőképesség, a látszatok mögötti valóság megpillantása és kérielhetetlen feltárása. Ezek a vonásai azonban különös fényt és jelentőséget nyernek a riportban: hiszen az ujság széles közönségéhez szólva az újdonság magát kellett frissességével tudják elmondani azokat a tanulságokat, amelyeket az elbeszélések és regények szélesebben és gazdagabban, azonban sokkal szűkebb réteg számára tesznek hozzáférhetővé. Ez az oka annak, hogy Móricz soha sem vonta ki magát az irodalmi riport alkotásának feladatai alól, éppen ellenkezőleg: ha bezárult számára ennek a lehetősége, ha ujság nélkül maradt, sürgősen meg kellett teremtenie a maga számára a fórumot, ahonnan megint az egész olvasó néphez szólhat. Szüksége volt az ujság adta lehetőségekre, az irodalmi riport és a heti vagy legalább havi vezércikk szélesebb olvasótáborára, mert tudta, hogy ha hangját csak kiérlelt művein keresztül hallatná, akkor megszakadna eleven, mindennapos kapcsolata a közönséggel, s ennek éppen nagyobb alkotásai látnák elsősorban kárát.

Az imperializmus és a proletárforradalmak korában élt: indulása egybeesett a magyar demokratikus forradalom felkészülésének idejével, az adta meg számára a kezdeti lendületet, hogy megtalálhassa hangját és sajátos mondanivalóját. — de művészete teljes egészében a magyar történelem leggyalázatosabb negyedszázada, az ellenforradalom évei alatt érett meg. Hogyan lehetséges, hogy ezekben az esztendőkből, minden nyomás és elnyomás, erőszak és kecsgetetés ellenére meg tudta tartani töretlenül ifjúkora ideáljait, hű tudott maradni a demokrácia eszméjéhez és műveivel szüntelenül napirenden tudta tartani a magyar átalakulás legégetőbb kérdését, a földreformot, amikor kortársai legnagyobb része elhúzódt, elefántcsonttoronyba vonult, vagy éppen az ellenforradalom és fasizmus vásárára dobta tollát és tehetségét? Az emberi jellem tisztaságának és szilárdságának ritka szép és nagy példája Móricz Zsigmond útja, — de ezt a hűséget és szilárdságot, az általa helyesnek felismert eszmék és célok melletti szilárd kitartást csak az tette számára lehetővé, hogy valóban szétbontathatlanul összeforrott azzal az osztállyal, amelynek szószólója volt, hogy az eszmékhez való hűsége az osztályhoz való hűségben gyökerezett, onnan szívta életerejét. Móricz valóban a parasztság frója volt, akkor is, amikor nem a parasztságról írt, hanem a polgárságról, vagy éppen a földesurakról; szemé a paraszti nép szemével látott, füle az ő fülükkel hallott, szíve

velük együtt dobbant, s hangján keresztül az ő fájdalmuk, reményeik szólaltak meg. Már rámutattunk arra, hogy a parasztsággal való mély összefonódtsága nem valamilyen csoda, hanem állandó, céltudatos munka eredménye — de ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy ennek a munkának, a parasztsággal való mély összefonódtságnak köszönhette művészete erejét és korlátait is.

Alkotásainak legnagyobb ereje és erénye hatalmas forradalmi lendülete, drámai ereje, amelyek olvasóját minden írásában lenyűgözik, s varázsuk alól ki nem eresztik, még jóval a mű befejezése után sem. Ez a forradalmiság élete három periódusában más-másképpen nyilatkozott meg. Lenin mondotta: »Csak akkor, ha az »alul lévők« nem akarják a régit és a »felsők« nem tudnak tovább élni a régi módon, csak akkor győzhet a forradalom». S ennek a tételnek igazolására Móricz műveit is felsorakoztathatjuk, hiszen szinte egész művészete, minden alkotásának lényege redukálható erre; csak míg első alkotó korszakában, a forradalmakig művei többsége a fellendülő forradalmi hullámmal együtt repülve azt igazolta, hogy az »alul lévők« már nem akarják a régit, addig a forradalmi hullám visszahúzódnak periódusában, az ellenforradalom győzelmének és viszonylagos konszolidációjának idején művei elsősorban a »felsők« uralkodásának korrupt és szennyes, már-már az életet is megölő módszereit leplezték le nálunk előtte ismeretlen élességgel és világossággal. Ezek a művei — a *Légy jó mindhaláltig*-tól a *Rokonok*-ig — mind arról beszélnek egyre erősödő hangon, hogy az uralkodó osztály sem képes már tovább élni a régi módon; s ha közben meg is írja az *Erdélyt*, az, egy a múltban valóban járható út felmutatásával, csak még élesebben segíti leleplezni saját jelenje uralkodó osztályának élet- és uralkodásképtelenségét, azt, hogy ez az uralom menthetetlenül kátyuba, az ország, a nemzet csődjéhez vezet. A forradalmi fellendülés első neszeinél újra ott látjuk Móriczot, amint az »alul lévők«-re függeszti szemét, nekik adja minden figyelmét: A *boldog embertől* a *Rózsa Sándorig* újra minden műve azt bizonyítja (de most már minőségileg megváltozott tartalommal az első periódushoz képest), hogy a nép legalsó, legkizsákmányoltabb, legnyomorultabb — tehát legszélesebb — rétegei nem akarják a régit, s a népek ebben a rétegében egyre inkább gyűrűkóznak az erők a régi rend és a régi urak leküzdésére.

De nem egyértelműen pozitív jelentőségű Móricz művészetében az, hogy a parasztság osztályálláspontjáról nézi a világot, bírálja az uralkodóosztályt. Ha realizmusának, emberlátásának, emberábrázolásának hitele, ha mesetermő képzetének gazdagsága, ha emberi és művészi jellemének töretlen tisztasága ide, a parasztságba ereszti is gyökereit, s innen merítik újra meg újra megújuló erejüket, a paraszti szemlélet sok vonatkozásban gátat is szab kritikai realizmusa leplező erejének, káros illúzióinak forrása, eredete annak, hogy nagy tehetsége, elhivatottsága ellenére sem tudta megalkotni a magyar társadalom egészét méltó módon ábrázoló nagy regényt.

»Nem a tehetségén múltott, hogy óriás-volta ellenére is töredékes maradt a Móricz-életmű. Azon múltott, hogy amikor elindult, még csak a parasztság írójaként lehetett elindulni — és amikor hatalmas alkotótehetsége teljes virágában kibontakozott, már csak a forradalmi munkásság nézőpontjából, szocialista-realista módon lehetett volna az egész magyar társadalmat — s a kiutat is — megmutató nagy magyar prózát megteremteni,« — mondotta Darvas József.<sup>10</sup>

Valóban itt van a nyitja annak, hogy Móricz életműve miért maradt minden nagysága, szélessége és gazdagsága ellenére töredék, miért hiányzik minden műve elolvasa után is még a nagy zárókő, amelyet megírni elhivatott volt, s amely után a vágy, amelynek eleven szükség-ele erősen élt benne magában is. Ahhoz, hogy ezt a teljességet elérje, hogy a magyar társadalmat, annak jelenét és múltját valóban teljes és hiánytalan körképben ábrázoló epikai óriást teremtsen, ahhoz olyan szemléletváltásra lett volna szüksége, amelynek előfeltételei csak akkor

<sup>9</sup> V. Lenin: »*Baloldaliság*« a kommunizmus gyermekbetegsége. Bp. 1948. 75. l.

<sup>10</sup> M. Zs. *halálának tizedik évfordulóján*. Csillag. 1952. 1170 l.

lettek volna adva, ha a Magyar Tanácsköztársaság megerősödik és megszilárdul, s ő Szovjet-Magyarországon tudja leélni férfi-életét.

Így azonban teljes mértékben hatott rá az a törvény, amelyet Révai József állapított meg :

»A regény és dráma akkor lehet a nemzeti irodalom reprezentatív műfajává, ha a társadalmi ellentétek, amelyeket az irodalom tükröz, úgyszólván egyneműek, egységes nézőpontból áttekinthetők, mert minden bonyolultságuk ellenére, a főosztályok ellentétei körül forognak és így a társadalmi fejlődésről egységes és egész képet lehet alkotni ezeknek az alapvető, középponti és fő osztályellentéteknek objektív nézőpontjából.

Hogy Magyarországon a XIX. század végén és a XX. század elején nem a regény, hanem a dráma lett reprezentatív nemzeti műfajjá, annak az a végső magyarázata, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek még nem voltak olyan »tiszták«, mint Nyugat-Európában és már nem voltak olyan tiszták, mint a XIX. század cári Oroszországában. Magyarország már kifelémenőben volt abból az állapotból, amelyben a fő társadalmi ellentét : az egész nép és a feudális nagybirtok ellentéte ; de még nem érte el azt a fokot, ahol a központi társadalmi ellentét burzsoázia és proletariátus osztályellentéte.<sup>11</sup>

Éppen ez : a társadalom bonyolult viszonyaiban is tisztult képlet hiányzott ahhoz, hogy ennek a társadalomnak hiánytalanul teljes képét adhassa : a félf feudális állapot, a gyarmati kizsákmányolás, a munkásosztály és a parasztság szétszakítottasága, izoláltsága és az ellenforradalmi erők többévtizedes konok erőfeszítése a két kizsákmányolt osztály egymással való szembeállítására, — mind hozzájárult ahhoz, hogy elfátyolozza Móricz látását s ezen keresztül töredékessé tegye realizmusát. Így és ezért nem tudott a regény a magyar irodalom reprezentatív műfajává válni, annak ellenére, hogy Móricz művészetében szinte minden elem megvan, amely szükséges ahhoz, hogy az ő vezetésével a próza reprezentatív, uralkodó műfajjá válhasson a magyar irodalomban, egyet, a legfontosabbat kivéve : a proletárálláspont szilárdságát és biztonságát. Ezért ragadja meg Ady lehulló zászlaját József Attila, hogy átadja a mi korunknak ; Móricz Zsigmond ott megy mellettük, de egy hajszálnyival mindig mögöttük is és saját korszaka magyar irodalmának velük egyenlő nagyságú reprezentatív alakjává nem magasodik. Mondjuk, hogy elkésett, vagy mondjuk, hogy kissé korán jött? Hiábavalóság lenne ; hiszen így is az egész modern magyar próza, sőt saját kora nem-proletár irodalmának legmagasabb csúcására jut el művésze, hiszen így is legnagyobb kritikai realistánkká fejlődik.

Mondottuk már, hogy szemléletének paraszti korlátaiból fakadnak művésze korlátai is. Kétségtelenül ide sorozható egész alkotásának mozaikszerűsége, töredék-jellege. Regényei és elbeszélései valamennyien hallatlan gazdag élettel teljeseek, mindegyikben egy zárt kis univerzum él — Illyés Gyula már említett hasonlatát továbbvive, egy megyényi élet ; de ez a megyényi intenzív és hallatlan gazdagsággal ábrázolt élet ritkán tud kitágulni az ország életévé, az esetek többségében megmarad a megye határai között. Nem tudja megadni az ország egészének képét, mert művéből, mint szemléletéből is, hiányzik a döntő tengely : a munkásosztály szemlélete, s a munkásosztály hivatásával, szerepével számot vető társadalomábrázolás. Ez a hiány az oka annak, hogy művei nem egyszer pesszimisták, a világ-vége hangulatát sugallják ; s ez az oka annak is, hogy — a valóságos helyzet, a valóságos perspektíva felismerése híján — annyiszor esett dőre vagy csalfa illúziók áldozatává, oly sokszor ült fel — ha csak ideig-óráig is — az uralkodó osztály egy-egy népbolondító demagóg ötletének, annyi ideig tudott újra meg újra bízni abban, hogy az uralkodó osztály legjobbjaival összefogva lehet megtalálni a kiutat az ország kétségbeejtő helyzetéből.

És nem gyakori, de előforduló megalkuvásait is inkább magyarázza osztálybázisa, mint saját osztályhelyzete. Amikor megalkuszik — mint a szlovenszói fiatalok vagy a »Népszava«-ügyében — elsősorban nem azért teszi, mert magát, anyagi jövőjét vagy egyebet félt.

<sup>11</sup> Révai J.: *Ady*. Bp. 1945. 81. 1.

Kevés írónk van, akiben — saját szavával élve — a »passzív bátorság« olyan fokon meglelt volna, mint őbenne : ahogy ki mert állni a volhiniai mezőkön bundában teljes testet mutatva a lövészárkok tetejére, ugyanúgy mert kiállni minden esetben, amikor egy őt követő, kiállítását magáévá tevő tömeget tudott maga mögött. De ha nem volt meg ez a biztos bázisa, elbizonytalanodott, kompromisszumra, s akár megalkuvásra is hajlandó volt. 1919 kérdésében soha egy pillanatra sem alkuszik meg, mert a nemzet többségét érzi biztosan maga mögött, »a megbántottak és lealázottak társaságában« ; de akkor, amikor a szlovenszkoí fiatalok ügye kerül napirendre, amikor a »Népszava« karácsonyi száma körül dúlnak a harcok, elveszti a biztonságát, mert tudata és ösztöne egyforma erővel értetik meg vele a fájdalmas tényt, hogy a parasztság nem mozdul és nem mozdítható, s mert nincs kapcsolata az öntudatos munkásosztállyal, mert annak forradalmi élcsapatáról inkább csak rágalmakat, mint való híreket hall — talaját veszti s megalkuszik, mert ezeket a kérdéseket másodrendűeknek tartja ahhoz képest, hogy végleg el ne némiítsák, teljesen ki ne közösiítsék.

Lenin azt mondotta : »Csupán azok a harcosok erősek, akik bizonyos *osztályok tudatossá vált* reális érdekeire támaszkodnak, s a mai társadalomban már uralkodó szerepet játszó ez osztályérdekeknek minden elpalástolása csak gyengíteni fogja a harcosokat.«<sup>12</sup>

Ennek a rendkívül mély megállapításnak az igazságát Móricz pályája is igazolja. Azokban a korszakokban a legerősebb — emberileg is, művészileg is — amelyekben tudatosan fejezi ki a parasztság reális osztályérdekeit ; abban a pillanatban, amikor szubjektív vagy objektív okok arra készítetik, hogy ezeket az osztályérdekeket önmaga s olvasói előtt elpalástolja, amint valami hamisan felfogott nemzeti érdekek próbálja az általa képviselt osztály érdekeit alárendelni, azonnal elbizonytalanodik, megalkuvásra hajlik, s művészete is több yöngét mutat fel.

Móricz a nép életéből közvetlenül jött az irodalomba, s erőért, témáért, ihletért naponta visszamerült a nép legsűrűbb hozójtaiba. A parasztsággal való összeforrottságából hozta lendületét, képzeletét, mondottuk, — de innen meríti erejét és bőséget realizmusa is. Realista írótudott maradni abban a korban, amelyben a legtöbb író, szinte mindegyik, aki rátartott volt a szellem emberének büszke nevére, büszkesége okát a tömegetől, a néptől, s ezzel együtt a realizmustól való elfordulásában kereste. Az összes »izmusok«, amelyek ezekben a szomorú és sötét esztendőkbén a művészeti világ égboltján kavargotak, az összes »forradalminak« beharangozott újítások, amelyek prófétái azt ígérték, hogy új horizontok nyílnak rajtuk keresztül, a kapitalista világ plundrájában egyre kényelmetlenebbül feszengő művészek előtt, látszólag bármennyire egymással ellentétes elveket vallottak is, egyben egyek voltak : mind mint a »szellemi elit« művészeti irányzata léptek fel, mind az »aljas tömegetől« való elfordulást s az elit számára való kultúrmunkát hirdették, mint az értelmiséghez egyedül méltó feladatot. Ezek az irányzatok, melyek Babitól Kassák Lajosig az ő korosztályában szinte minden tollforgatót legalább ideiglenesen rabulejtettek, Móricz számára még ideig-óráig tartó kísértés is alig voltak : éppen mert oly szétszakíthatatlan volt kapcsolata a parasztsággal, mert mint sajátját, mélyen ismerte a paraszti tömegek észjárását, s mert soha nem adta fel a reményét, hogy művészete valóban el fog jutni egyszer a tömegekhez, amelyeknek szól. Idegen volt számára minden elvont metafiziká, esztétikai rabulisztika, mindaz a szemfényvesztő elmetorna, amelyben az írók, művészek, az értelmiség jelentős része annyira tetszelgett ezekben az években ; nem kis mértékben ezért is kiáltották ki róla, hogy műveletlen »ős-zseni«, s valószínűleg ezért nem védekezett az ellen a rágalom számba is elmenő dicséret ellen mással, mint a saját, mindennapos gyakorlatával. Az ő esztétikája a valóság esztétikája volt, a valóság ennél mélyebb és ennél közvetlenebb megragadása típusokon és tipikus helyzeteken keresztül ; az ő esztétikája a néptömegek igényeinek és vágyainak ennél közvetlenebb, ennél töretlenebb kifejezésének az igénye volt. Ez az, amire lankadatlanul tört minden

<sup>12</sup> V. I. Lenin : *Az orosz szociáldemokraták feladai*. Vál. Műv. I. 160. 1.

frásával egész életén keresztül, s ez az, ami lehetővé tette számára — mindenféle kívülről rákényszerített rendszert elutasítva — művészi fejlődésének egyre feljebb ívelő, töretlen vonalának kialakulását. A társadalmi és történelmi valósághoz való viszonya fényes bizonyossága annak a marxi tételnek, amely szerint »a kispolgárság elméleti képviselőit ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtja az elmélet, amelyekre a kispolgárt az anyagi érdek és a társadalmi helyzet a gyakorlatban hajtja. Általában ez valamely osztály politikai és irodalmi képviselőinek viszonya ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek.«<sup>13</sup>

A saját korához való viszonyában az elmondottak után ez talán már nem is szorulóbb bizonyítékra; de mindaz, amit a nemzet multjáról elmondott nagy történelmi regényein keresztül, szintén ezt bizonyítja. S nemcsak abban, amit helyesen látott és ítélt meg: ott, ahol téved, mint 1848 és Kossuth szerepének a megítélésében, szintén oda jut elméleti úton, ahová a regény megírásának jelenében az osztályt saját anyagi érdeke és társadalmi helyzete hajtotta: a kis- és középnemességgel való szembeforduláshoz, a forradalom történelmietlen, de a jelen (a regény megírásának jelene) szempontjából megérthető és megmagyarázható bírálatához.

Ebben a művében is, mint egész életében gyakran és nyíltan néz szembe az uralkodó osztályokkal. Alkotó időszakának második periódusát egészében is azzal jellemezhetjük, hogy ekkor művei tengelyében az uralkodó osztállyal való leszámolás, az uralkodó osztályok életének, erkölcsének és uralkodási formáinak kíméletlen és éles bírálatáé áll. Ez a bírálat szintén, minden esetben biztos osztályszempontból folyik, s ez az osztályszempont magyarázza azt, hogy látszólag — életének első két periódusában túlnyomórészt — nem magát az uralkodó osztályt, a feudális arisztokráciát s a vele összefonódott nagytőkét, hanem annak segédcsapatait; a demokratikus forradalom előestéjén főként az értelmiséget, s az ellenforradalom időszakában az úri középbirtokos réteget, a dzsentrit támadja, semmisíti meg kritikájával. Ezért balról éles támadások is érték, s témáját összetévesztve művei eszmei tartalmával, egyszerűen mint az uralkodó osztályok egyik rétegének íróját intézték el. Helytáll-e ez a vád? Megítélésünk szerint semmi esetre sem. Éppen ellenkezőleg: az a tény, hogy első alkotói korszakában támadásainak, megsemmisítő kritikájának éle a vidéki, kispolgári értelmiség bizonyos rétegei ellen irányul (*Az isten háta mögött, A jaklya*), s hogy a másodikban a »vidéki úri osztály«, a dzsentri ellen fordul leleplező tolla és haragjának súlya — mélyen, bár öntudatlanul politikus eljárás. Mindkét esetben a forradalmi továbbfejlődés útjában álló társadalmi akadályok elhárításáért küzd tollával, mindkét esetben művészi harca mögött öntudatlanul, de objektíve fennálló cél az uralkodó rétegek társadalmi bázisának szétzúzása, mert érzi, hogy ha az uralkodó osztályok magukban maradnak a feltámadott néppel szemben, uralmuk napjai meg vannak számlálva, a forradalom győzelme elkerülhetetlen. Ezért az első korszakában azok az írásai, amelyek éppen az értelmiség: tanítók, tanárok, papok életének kicsinyességét, szennyességét, szűk korlátok közé zártságát világítják meg elemi erővel, amelyek tudatosítják ennek a rétegnek a nyügeit, azokat az alig-alig megaranyozott láncokat, amelyekkel az uralkodó osztályok saját hatalmuk kiszolgálása érdekében őket fogva tartják, alkalmassá tehetik őket arra, hogy elszakadjanak az uralkodó osztálytól, megpróbáljanak kitörni az ő életüket is fojtogató keretek közül, megkeressék és megtalálják a dolgozó osztályok szövetségét, amelyek ebben az időben már jelentős részükben vették fel nyíltan a harcot egy jobb, emberibb világért, a dolgozók szabad államáért.

Második korszakában pedig, amikor támadásának főtüzét a *Kivilágos kivirradtig*-ban csakúgy, mint az *Úri muri*-ban vagy a *Rokonok*-ban lényegében a középbirtokos (vagy már birtoka vesztett) dzsentri ellen irányítja, éppen azt az osztályt támadja, leplezi le és semmisíti meg írói eszközökkel, amely ebben a korszakban magához ragadta a falusi élet vezetését,

<sup>13</sup> K. Marx: *Louis Bonaparte brumaire tízennyolcadikája*. Vál. Műv. I. 253. l.

amely a nagypolitikában — gondoljunk a Kiszgazdapárt kiárusítására Bethlenék érdekében — mint a birtokosság, a falusi, a paraszti birtokosság politikai képviselője lépett fel, s amelynek a vezetését a birtokos parasztság jóideig el is fogadta.

Míg az uralkodó osztályok eme tömegbázisainak kritikája mindig a szenvedélyesség, az osztály tipikus képviselőinek életviszonyaiba, lelkivilágába való mély behatolás és bűneik, hibáik, gyöngeségük belülről való megmutatása útján történik, addig magának a valóban uralkodó osztálynak a leleplezése általában a szenvedélyes szatíra hangján folyik Móricz műveiben. Itt azonban lényeges különbségekre is lehetünk egyben figyelmesek: míg az arisztokráciával szemben a kegyetlenül éles szatíra hangját használja — ennek bizonyítékául elég a *Sárarany*, a *Betyár*, vagy a *Rózsa Sándor* arisztokrata-alakjainak megformálására gondolni — addig a nagytöke képviselőinek ábrázolását meglehetősen kerüli, illetve ha ábrázolja — mint az *Úri muri* Lefkovicza esetében — nagyobb mértékben az elnézés, a jóindulat hangján teszi, bár egy pillanatra sem idealizálja őket. Ebben a vonásában megint alkotásainak egyik korlátja nyilatkozik meg: éppen paraszti osztályszemléletének a következménye az, hogy a nyílt kapitalista fejlődés útját járó alakokat közel sem leplezi le olyan élesen — ha a kapitalizmus súlyos kárait pontosan érzékeli és felmutatja is — mint a feudalizmus csökevényeihez ragaszkodó osztály képviselőjét: a magyar társadalom rákfenéjét elsősorban és éppen a feudalizmus maradványaiban látja, s ezért támadása élét az ellen irányítja. Ugyanakkor a kapitalizmus betegségei sem rejtettek számára, sőt — falusi viszonylatban — a kapitalista fejlődés következtében beálló szemérmetlen és embertelen kizsákmányolásnak, az emberi lélek eltorzulásainak első és legnagyobb leleplezője volt. De mégis, legalább alkotó korszakának harmadik periódusáig a kapitalista fejlődés útjának megnyílását viszonylagosan jobbnak tartja, mint azt a tespedést és megrekedést, amelyet a feudalizmus görcsös továbbélése a magyar társadalmi életben jelentett; ezért éri műveiben viszonylag kevesebb támadás és egyáltalán kevesebb figyelem a nagyburzsoázia képviselőit, mint a feudalizmusét.

Ebből a szempontból különös helyzetet foglal el Kardics bácsi, a *Rokonok* mindenható takarékpénztári igazgatójának alakja. Mintha ez az előbb elmondottakat megcáfolná: hiszen a regény támadásának főtüzét közvetlenül ő kapja, ő az, aki szinte minden rothadásért és szennyért, amely a város, az ország életét elfekélyesíti, közvetlenül vagy közvetve felelős. De az ő alakjában Móricz már látja és közvetlenül megtámadja azt a »szörnyszöveget«, amely a nagytöke és a dzsentri között az előző két évtized folyamán kialakult; Kardics bácsi alakja és szerepének leleplezése csak kiteljesíti a dzsentri züllöttségének azt a körképét, amelyet a mű is, de különösen Móricz életműve megadott, s nagyban hozzájárul ahhoz, hogy élete harmadik alkotói korszakában már ne igenelje tovább a nyílt kapitalista utat, s ha az igazi megoldást nem tudja is megtalálni, de legalább a feudális megrekedést és a kapitalista fejlődést egyaránt kritikával nézze.

Minden műve, egész művészete rendkívüli mértékben politikus, — mint ahogy a világ-irodalom legnagyobbjainak művei, egy Balzacé, egy Tolsztojé, egy Stendhalé vagy egy Dickensé azok; művészetével neki magának is politikai céljai vannak, de ezen túlmenően művésze — éppen elmélyült ember- és társadalomábrázolása következtében — mélyen és messze mutatóan világtitják meg saját korának politikai tendenciáit és valóságos politikai, társadalmi állapotát, osztályviszonyait. Saját életében széles körök mint az erotika, a szerelem ábrázolóját tartották számon, sőt mint erkölcstelen, erotikus író vetették el; mi már világosan látjuk azt, hogy művei elsőrendű mondanivalója politikai, amelynek minden más kérdést alárendel; ma már világosan látszik az, hogy művészetével ösztönösen sikerült sok szempontból megvalósítania azt, amire mai irodalmunk már tudatosan törekszik. Az ő művészetében »A típusábrázolás a pártosság legfőbb megnyilatkozási szférája... A tipikusság problémája mindig politikai probléma.«<sup>14</sup>

<sup>14</sup> G. M. Malenkov: *A Központi Bizottság beszámolója a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusán*. Társ. Szle. 1952 1014. l.

Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozási területe műveiben éppen a szerelem ábrázolása. A férfi és a nő lelkivilágának rendkívül mély ismerője, aki valóban szinte ismeretlen földrészeket tár fel az emberek pszichéjében, különösen a szerelemnek alkotásaiban megjelenő legkülönbözőbb változataiban. A szerelmet mint az ember lelki tevékenységének egyik legfontosabb mozzanatát ismerte fel, amelyben az emberek saját viszonyaik és lelki képességeik adta lehetőségeik legszélső határáig mennek el, amelynek során sokkal tisztábban és világosabban mutatják ki saját alapvető tendenciáikat, jó és rossz oldalait, mint bármikor máskor: ezért jut olyan nagy szerephez a szerelem az ő műveiben, ezért ismeri a szerelemnek annyi változatát. De a szerelem ábrázolása soha sem lesz nála öncélúvá (vagy csak egészen jelentéktelen, kétségtelenül a freudizmus befolyása alatt megszületett kisebb írásai- ban), hanem mindig a nagyobb cél, a politikai, társadalmi probléma alá van rendelve: a szerelem soha sem próbálja meg helyettesíteni az osztályharcot, hanem annak egy rendkívül kiélezett, a magánviszonylatokon belül dülő formáját jeleníti meg. A szerelem tehát mindig mint az osztályharcnak alávetett, attól meghatározott társadalmi és lélektani tény jelentkezik műveiben.

Ugyanakkor a szerelem gyakori és gazdag ábrázolása egy másik alapvető tendenciájának is kifejezése: emberszeretetének, mély humanizmusának. Móricz mélyen szerette az embert, szebb, boldogabb jövőt, teljes, boldog emberi életet kívánt neki, s ezt a teljességet és boldogságot a saját korában megragadni, ábrázolni nem tudta máshol, mint éppen a szerelemben. Ez idilljeinek ihlető forrása, amint erre Révai József rámutatott, s hogy éppen ezt, saját humanista optimizmusát valamiképpen kifejezéshez juttassa, idilljeiben nem egyszer majdnem teljesen alakjaira kellett leszűkítenie a világ képét, mert érezte, hogy amint kinyitja a történet ablakait az egész társadalomra, a kapitalista viszonyok köde és füstje el fogja borítani a szerelem ragyogását. De a társadalom valóságos ellentmondásairól, a társadalomban dülő harcokról itt sem feledkezik meg: a szerelem nála nem elleplezője, hanem éppen végletes kiélezője a társadalmi ellentéteknek, hiszen mindig a társadalmi ellentétek azok, amelyek két ember egymás iránti érzéseit, bukásra ítélik vagy sikerre viszik, a két, egymást szerető emberben öntudatlanul feszülő osztályellentétek változtatják egymás iránti érzéseiket, egymáshoz való kapcsolataikat örökös harc és vívódás forrásaivá, vagy éppen azonos származásuk és osztály-álláspontjuk lesz boldogságuk, emberi kapcsolataik harmóniájának kútfeje. Nem véletlen az, hogy ezt a harmóniát, a szerelmi érzés kiteljesedését és teljes emberi boldogságot hordozó szépségét — mivel az öntudatos proletariátust nem látja — egyetlen osztályban találja meg: a szegényparasztságban. Arisztokraták és dzsentrik, polgárok és intellektuelek, kulákok és papok számára a szerelem egyaránt a küzdelem, a szenvedés és a ritka örömök forrása; a két egymáshoz ellenállhatatlanul vonzó ember ugyanakkor szinte ugyanolyan heveségű taszításban is él, mely minden szép percüket megkeseríti; csak a legelnyomottabb és legkiszákmányoltabb réteg, az agrárproletariátus gyermekei találják meg egymás szerelmében a teljes boldogságot, az emberi kiteljesedés lehetőségét, mert számukra az egymás iránti szerelem nem hatalmi vagy vagyoni továbbjutás ürügye, megvédeni és leigázni való birtok megszerzése, hanem az élet harcaiban érdemes és méltó harcostárs kikeresése és próbája. Ez adja igaz idilljeinek — az *Égi madár*-nak, a *Pillangó*-nak — gazdagságát, szépségét, ritka tűzű ragyogását.

A szerelemnek ez a koncepciója, különösen a szegényparaszti szerelemnek ez a felmagasztalása, amely Móriczot egész életművén keresztül végigkíséri, művészetének egy másik alapvető tendenciájára is rámutat. Előtte sem volt ismeretlen a szegényparaszti szerelem felmagasztalása egy olyan irodalmi formában éppen, amely a legszélesebb tömegek előtt kedves, sőt mely éppen ezeknek a tömegeknek a sajátja, gondolkodásuknak, társadalmi ideáljaiknak legközvetlenebb megnyilvánulása: a népdalban. Hítves Zsuzsika és a többi rendkívül bájos és vonzó szegényparaszti leányalakja, akik minden vészen és veszélyen át végül mégis diadal-maskodnak, gyöngéd szerelmük láncával szétoldhatatlanul kötözik magukhoz a tétova



férfinépet, aki azonban csak az ő oldalukon található meg a boldogságot, mint ahogy minden tévedés ellenére ők is csak az első választott mellett találhatják meg boldogságukat és nyugalmukat egyaránt: ezek az alakok, ez a történet a népdal és a népmese világa, amely különös, reális fényben, de a népmese minden bájával és varázsával felfegyverkezve kel új életre Móricz műveiben.

A népdal és a népmese megtermékenyítő hatását, humanista optimizmusát erősítő és kiteljesítő befolyását nemcsak idilljeiben találhatjuk meg. Ugyanez nyilvánul meg a pozitív hős keresésében, a pozitív hős utáni vágyban is, amely Móricz egész életművét végigkíséri s végül olyan magasfokú megvalósuláshoz jut el, mint Rózsa Sándor alakja. A népdal is, de elsősorban a népmese elképzelhetetlen pozitív hős nélkül: a legkisebbik fiú, aki legyőzi a szörnyeket, kiszabadítja a bebörtönzötteket, megbünteti a bűnösöket, vagyis diadalra juttatja a mesében a társadalmi igazságot — ha ezt elveszük a népmesétől, akkor annak egyik leglényegesebb elemét vettük el, megfosztottuk éltető gerincétől. A mesében általában, ezekben a mesékben pedig különösképpen a legelnyomottabb néprétegek kollektív szociális vágya tükröződnek áttételes formában: a legszegényebbeket, a legkiszolgáltatottakat jelképező kisebbik fiú tesz végül is igazságot, sok viszontagság után ő veszi el legalábbis a fele királyságot — tehát a legelnyomottabb rétegek végül is egyenjogúságra jutnak, beleszólást kapnak a hatalomba, ha ugyan nem a hegemoniát szerzik meg — legalább a mesében — a maguk számára.

Ugyanezek a hősök születnek újra Móricz Zsigmond regényeinek egész sorában — de milyen minőségi változások mennek át! A vágy, amely szüli őket, azonos a népmese csodatévő legkisebb fiút szülő kollektív vágygal: olyan irodalmi hősök megteremtése, akik — legalább az irodalomban — véghez viszik az elnyomottak, a kiszolgáltatottak felszabadítását s a szörnyeket, a társadalmi zsarnok hatalmak megsemmisítését. Ez a vágy azonban Móricznál sohasem vezet az utópiához, a fantasztikus vagy tündéres történetekhez: mély realizmusa, a valóság alapos ismerete és a valóságos viszonyok felmutatásának, megvilágításának örökké benne élő vágya mindig vagy majdnem mindig (hiszen megírta a *Vas Jankót* is) megakadályozták abban, hogy hősteremtő fantáziája elrugaskodjék a valóságtól, s fantáziaképekkel helyettesítse az életet. A pozitív hősök megteremtése felé vezető útjában számtalan nehézséget kellett leküzdenie: az ellenforradalom által az ország köré bocsátott szellemi »vasfüggöny« következtében nem ismerte vagy alig ismerte a szovjet irodalom hatalmas példáját, nem ismerte azokat az elméleti és gyakorlati harcokat, amelyek a Szovjetunió irodalmában a pozitív hős megalkotása körül folytak; s mert velük kapcsolata sohasem volt és csak az ellenforradalmi sajtó híreire volt utalva, nem ismerte az ország egyetlen forradalmi pártjának, az illegálisban küzdő Kommunista Pártnak hatalmas harcait és önfeláldozó harcosait, akik életteli modellül szolgálhattak volna hősalkotó fantáziájának. Érthető hát, ha hősalkotása tévedéseken, buktatókon keresztül vezet: Turi Dani, Kerek Ferkó, Szakmány Zoltán és Joó György egyaránt ennek a hősigénynek a szülöttei, de Móricz realizmusának, világ- és emberismeretének és szilárd osztályálláspontjának fényénél egyaránt csődöt mondtak, az építő, harcoló és töretlenül győző hősök iránti vágyát nem valósíthatták meg. Hősalkotása a Dózsa-regény és dráma befulladásának idején, a *Légy jó mindhalálig* és az *Erdély* lapjain jutott legmesszebb; azonban Nyilas Misinek és Bethlen Gábornak azonos szervei baja volt: mindkettő nem az osztályharc végigharcolásával, hanem az ilyen vagy olyan osztálykompromisszum megkötésével kívánta céljait elérni. Ezért sápad el Nyilas Misi alakja annyira a további Nyilas-regényekben, s ezért tart olyan sokáig a Bethlen-regény befejezése, illetve ezért marad végeredményben befejezetlen; immár az eszmei tartalmat hordozó hős nem tudta betölteni az író vele szemben támasztott igényeit, mert éppen a legdöntőbb ponton az író hőse fölé fejlődött.

A harcos és építő, töretlenül a nép érdekeiért küzdő és győző hős minőségileg új formában jelent meg Móricz harmadik korszakában: Avar Janitól Rózsa Sándorig az út töretlen s hogy ez a hatalmas fejlődés, mely szinte már a szocialista realizmus küszöbéig vezette el Móriczt,

létrejöhett, annak egyik alapvető oka éppen az volt, hogy ebben a korszakában bátran és nyíltan mert a nép költészetére, meseteremtő fantáziájára támaszkodni. Móricz ábrázolásában Rózsa Sándor mindvégig történeti alak, a történet által meghatározott életmenettel, ugyanakkor azonban éppen a legfontosabb ponton: jellemében »a népdalok gavallérja«, aki az ezze l természetesen együttjáró mesésen romantikus elemet is hordozza. Az író zsenialitásának egyik nagy bizonyítéka az, hogy meg tudja őrizni az alak kapcsolatát saját legendájával anélkül, hogy akár a legendát prózaiasítaná, akár Rózsa Sándor alakját emelné fel a misztikumba.

Az optimista emberszeretet által sugallt pozitív hős igénye irodalmunkban már korábban is jelentkezett, sőt bizonyos tradícióra tekinthetett vissza Móricz, amikor alakjait megrajzolta: hiszen Scott nyomán Jósika, s Jósika és bizonyos mértékig a népmese, de különösen a francia romantikusok nyomán Jókai, végül maga Mikszáth is tettek lépéseket a pozitív hős megalkotása irányában. Móricz tehát ezen a téren is támaszkodhatott az irodalmi hagyományra, s ezt többé-kevésbé tudatosan meg is tette. Ő maga mondotta: »Nem tagadom, nem tehetek róla, ahol fény csillan a papíron, ott van Jókai.«<sup>15</sup>

De mindaddig, amíg erre az irodalmi hagyományra támaszkodott, hősalkotása nem tudott teljes mértékben kifejlődni; a múlt nagyjai saját pozitív hőseiket az általuk leghaladóbbnak tekintett osztályba, a nemességbe helyezték el, s így nem tudták azt elevenen összekötni a nép életével: mindvégig több és elevenebb volt a kapcsolatuk a francia romantika haladó ágával, mint a népi képzelettel. Ennek következménye volt az is, hogy — különösen Jókainál — a pozitív hősök elválaszthatatlanul összeforrtak bizonyos társadalmi utópizmussal, amely vagy csak az alak megformálásában, vagy az egész, köréje fűződő mesében megnyilatkozott. Márpedig utópizmus és realizmus egymással kibékíthetetlen fogalmak: az utópia éppen a vágyak realizálása lehetetlenségének a művészeti vagy filozófiai kifejezése. Ezzel az irányzattal kellett Móricznak szakítania s minőségileg újjá formálnia alakjait, hogy valóban megteremtse a maga számára a »királyi utat« a nép vágyait és törekvéseit kifejező, ezt hordozó és beteljesítő pozitív hőshöz. Rózsa Sándor alakjában a pozitív hősnek minőségileg új, reális és mélyen, népi módon romantikus formáját teremtette meg irodalmunkban, s ezzel anélkül, hogy megszakította volna az irodalmi hagyománnyal való kapcsolatát, új, előtte ismeretlen, ma is járható utat nyitott: hidat a szocialista realizmus felé.

Ez a két, egész életműven keresztül fokozódó erővel megnyilatkozó vonása: mély realizmusa, a humanizmusával szorosan összefonódó népi romantikája nemcsak a magyar irodalomban biztosít neki kivételes helyet, hanem nemzetközi jelentőségét is magasra emeli. Révai József állapította meg róla, hogy »Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári-demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni.«<sup>16</sup>

A néppel való összeforrottsága s ebből fakadó realizmusa tudta őt megőrizni a dekadens irodalmi irányzatok kísértéseitől, amelyek pedig egész életében fenyegették, s kortársai legtöbbször elbuktatták, vagy legalábbis hosszabb-rövidebb ideig zsákutcába terelték. Szerette Tolsztojt és Gogolyt, érdeklődéssel figyelte Görkij hozzánk is eljutó műveit, de egészében az orosz s különösen a szovjet irodalom zárt, ismeretlen terület maradt előtte, példáját nem hasznosíthatta, erőnye in hibáin nem okulhatott. Mégis helyes úton tudott járni: a nép mély ismerete, a parasztság életének és lelkivilágának mozgatóerőiről kialakult, lényegében helyes koncepciója akadályozta meg abban, hogy hatással lehessen rá Reymont vagy Giono misztikus népiessége, amely a gyakorlatban a fasizmus egyik szállásainál volt nálunk csakúgy, mint saját hazájában. Mert a parasztság írója volt, mert a parasztság felemelkedéséhez akart hozzájárulni minden cselekedetével, minden művével, azért tudott ment maradni Marcel Proust

<sup>15</sup> Jókai. Ny. 1922. II. 1434. I.

<sup>16</sup> Révai J. *Kulturális forradalmunk kérdései*. Bp. 1952. 213-4 I.

beteges érzékenységének, magárazárt világának vonzásától éppúgy, mint André Gide vagy Aldous Huxley gyökértelen, túlélézett intellektualizmusától, Jean Giredoux és Virginia Woolf léha, s egyenesen a szürrealizmusba vezető agytornáitól.

Éppen azért, mert egész művészete a nép felé fordul, onnan merít ihletet és célt, tud realizmusa végső fokon optimista maradni mindvégig. A nép erejébe, nagyráhatottságába vetett hite s ennek hatalmas erejű művészi megjelenítése emeli őt saját korának minden nyugateurópai polgári regényírója fölé, ez emeli őt még a szintén realista Roger Martin du Gard fölé is: hite az emberben, humanista optimizmusa mindvégig megőrizte őt annak, kispolgári pesszimizmusától. Így az ő helye ott van a világ XX. századi irodalmának élvonalában: egy lépéssel Gorkij és Martin Andersen Nexő mögött, mert hiszen nem tudott sohasem eljutni a társadalom olyan következetesen haladó, egységes látására, mint amelyet azok elértek, mert hiszen nem tudta magáévá tenni az ő korában a társadalom összes erőinek szintétikus látását egyedül biztosító proletárálláspontot; de egy lépéssel minden polgári író, még Thomas Mann előtt is, mert ha nem is a legforradalombibb, de egy haladó, a forradalomra váró osztály: a parasztság álláspontjáról nézte és írta meg a való világot, mely körülvette őt. És csak ez tette számára lehetővé, hogy megsejthesse az eljövendő világ körvonalainak legalább egyes elemeit, annak a világnak, amelyre oly forrón vágyott, amelyet nem érhetett meg, de amelyet ma az ő segítségével is, az ő tapasztalatára és intó szavára is támaszkodva építünk.

Ehhez a szilárd paraszti állásponhoz, s a valóságnak a paraszti álláspontról való biztos és határozott felismeréséhez nem valamilyen misztikus sajátság következtében jutott el. Nagysága nyitja nem kis mértékben akaratereje, céltudatos munkája következménye. Számára az élet és az alkotás, az alkotás és a tanulás szorosan összeforró egységes jelenség volt. Ahogy élte az életet, úgy írta meg, s miközben megírta, tanulmányozta azt; ő nem ismerte az »előbb tanulmányozom, azután megírom« módszereit: számára az írás maga is a tanulmányozásnak igen aktív, izgalmas formája volt, mint ahogy az élet megfigyelés e tanulmányozása azonnal írássá, alkotássá változott tolla alatt.

A papi hivatással, mint magával a vallásos világnézettel hamar és maradéktalanul leszámolt, de egész életére magáévá tette »a jó pap holtig tanul« jelmondatát: valóban utolsó percéig, szenvedélyesen és a fiatalság lelkes lobogásával tanult. Tanult mindenből, amit az élet eléje tárt és tanult minden könyvből, amihez hozzájuthatott; az élet egapróbb jelenségeit éppolyan szenvedélyes figyelemmel tanulmányozta, mint a történelmet, néprajzot, a nyelvet és az irodalmat. De két forrás volt, amelyet igyekezett a legapróbb részletekig elsajátítani: a nép élete és története, s a történelmi és irodalmi tradíció. Nem a véletlen következménye, hanem a szenvedélyes kutatás eredménye az, hogy »felfedezte« Bornemisza Péter »Elektráját«, és Tolnai Lajost akkor, amikor már az irodalom »tudósai« mindent megtettek, hogy elfeledtessék. Nem a véletlen, hanem az állhatatos, folyamatos munka következménye az, hogy irodalmi munkássága mellett szakadatlan, állandó, folyamatos volt kritikai és irodalomtörténeti tevékenysége, hogy a múlt nagyjaival való állandó szembenézés, elveinek és gyakorlatának az ő elveiken és gyakorlatukon való lemérése éppolyan elemi szükséglete volt élete során (az első Csokonai-tanulmánytól kezdve az utolsó Petőfi-tanulmányig), mint az irodalom újabb jelenségeivel való folytonos, folyamatos ismerkedés, azokkal kapcsolatos véleményének közlése.

Mint nagy harcostársa és barátja, Ady Endre számára, az ő számára is eleven, mindennapos valóság volt a történelmi és az irodalmi múlt, a valósággal való szoros összeforrottságának természetes kiegészítője volt a múlt legjobb hagyományaival való összeforrása; s irodalmunk legrégebb emlékei, a kódexek és nyelvemlékek éppolyan vonzóerővel bírtak a számára, éppen annyira igyekezett belőlük gazdagodni látásában és nyelvében, mint a függetlenségi harcok korának irodalmából vagy akár az övét közvetlenül megelőző kor, egy Vajda János vagy Reviczky költészetéből. Csak ez a szenvedélyes és állandó tanulás, a haladó hagyományok szüntelen elsajátítása teszi lehetővé a számára a felemelkedést irodalmunk csúcsára — tehet-

sége és a parasztsággal való összeforrottsága mellett ez az a harmadik gyökér, amelyből kinőve a legnagyobb magyar regényíróvá lehetett.

Nem volt álszent, nem volt álszerény — mindig tudatában volt annak a hatalmas jelentőségnek, amelyet művészete hordoz, mindig tudta azt, hogy hiába foglalják el a hivatalos kegy és az anyagi boldogulás legkényelmesebben párnázott páholyait a perцемberkék, a múlt napok törpéi, az ő igazsága érik az időben, s a jövő meghozza művészetének és harcainak teljes igazolását. Ugyanakkor viszont mindig teljes tudatában volt annak is, hogy mit köszönhet a hagyománynak, a multnak, s a közvetlenül előtte járók példájának. Tudjuk, hogy ő volt az első, aki mindig elismerte Ady Endre jelentőségét abban, hogy megtalálta az útját és feladatait, hogy talált zászlót, amelyhez csatlakozhassék; s ugyancsak ő volt az első, aki fennen hangoztatta prózáiró közvetlen elődeinek szerepét abban, hogy ő is stílusára tájálhatott.

Ugyanakkor a multnak s az irodalmi hagyománynak nem volt szájtáti tisztelője sem; benne élt az irodalom folyamatában, állandóan együtt élt legnagyobbjaink alkotásával, s nem egyszer keményen bírálta azokat, mint például Arany Jánost is, akit pedig mindig nagyon szeretett. Csakis így, az irodalmi hagyomány éles kritikával való elsajátítása mellett alakulhatott ki az ő nagysága, csak így válhatott legnagyobb regényírónkká.

Móricz Zsigmond elsajátította és továbbfejlesztette a társadalomkritikának azokat az eszközeit és módszereit, amelyeket előtte már Tolnai Lajos és Bródy Sándor kifejlesztettek, de — művészetének döntő részeiben — el tudta kerülni a naturalizmusnak és a szubjektivizmusnak azokat a buktatóit, amelyekbe ezek beleestek; elsajátította és továbbfejlesztette a lélekábrázolásnak, a lelki folyamatok és testi megjelenésük leírásának azokat a módszereit, amelyeket Kemény Zsigmond valósított meg először irodalmunkban, de ezek nála soha nem lettek reakciós tartalom hordozóivá, soha nem változtak lelki aberrációk öncélú festegetésévé; elsajátította és továbbfejlesztette az optimista emberszeretetnek, humanizmusnak azt a hagyományát, amelyet előtte Jókai testesített meg a magyar irodalomban, de meg tudta őrizni magát attól, hogy ezzel együtt Jókai káros illúzióit is átvegye; legnagyobb mesterévé lett az anekdotikus előadásmódnak, melynek előtte Mikszáth volt koronázatlan királya, de megtalálta a módját, hogy az anekdotát átnövessze az igazi epikumba, s ezt regényei kompozícióját szervesen előreindító részévé tegye. Elsajátította a nép szeretetének, a nép élete mély tudáson alapuló, elmélyült ábrázolásának azokat a módszereit és eszközeit, amelyeket Jókainál, Mikszáthnál és Tömörkényinnél talált — de soha sem vált ez nála valamiféle szűkre korlátozott folklorizmussá, mindig alá tudta rendelni eszmei mondanivalója mennél tökéletesebb kiteljesítésének. Saját korának lelegevenebb irodalmi harcában, a népies-urbánus ellentétben ugyan nem látta világosan a munkáshégemónia álláspontját, de világosan látta mindkét irányzat egyoldalúságát, korlátozottságát, s tapogatózva kereste a valóban helyes álláspontot: a demokratikus nemzeti függetlenségi egységfront megvalósításának a lehetőségét. Mindezeket keresztül, mindezekkel együtt vált prózairodalmunk legnagyobb alakjává, azzá a regényíróvá, aki a közelmult magyar társadalmának legteljesebb képét volt képes műveivel kialakítani, azzá az íróvá, akinek módszereit kritikailag elsajátítva és továbbfejlesztve irodalmunk ma új, még nem látott felvirágzás útjára léphet.

Jelentőségét azonban nem lehet pusztán az irodalomra korlátozni. Műveinek hatalmas szerepe van kialakuló új társadalmunkban: a mult világának ábrázolásával, azzal, hogy műveiben a mai olvasó szembetalálja magát a félfudális Magyarország minden szennyével, bűnével, lélektorzító hatásával; azzal, hogy éles és kegyetlen tollal mutat rá arra az anyagi és szellemi nyomorra, amit a dualizmus és az ellenforradalom Magyarországa jelentett, aktívan hozzájárul a két világ: a kapitalizmus és a szocializmus világa közötti különbség tudatosításához, művei a magyar dolgozók öntudatán keresztül anyagi erővé válnak a szocializmus építésében. Az öntudatosodás, az önmagunkra s multunkra ébredés nagy iskolái Móricz művei: de ugyanakkor eleven emlékeztetők is, mert meglevenítő erővel, érzelmi intenzitással

állítják elének a mult világát, mintegy örökös példa, óvó intelemként, hogy honnan emelkedtünk fel s hová akarnák népünket újra visszazuhantani a kapitalizmus acsarkodó erői.

Móricz Zsigmond nemcsak műveivel válik nagy tanfőjává irodalmunknak és egész népünknek, hanem jellemével, életével is. Az az író, aki soha sem tagadta meg 1919 emlékét, akiben 1919-től kezdve mindig elevenen élt egy új, jobb világnak a vágya, amelynek eljövételén munkálkodott műveivel — egész életével és munkásságával példáját adta az írora kötelező harcos kiállásnak. Annak, aki ezer üldöztetés, félretaszítás, megalázás és mellőzés közepette is töretlenül tudta követni saját pályáját, annak, aki egyedül maradván is nem lankadó lendülettel tudott harcolni népe jobb jövőjéért, rendíthetetlenül kellett hinnie az emberben, rendíthetetlenül kellett hinnie a népben, amely végül is kivívja a saját igazságát, és igazságot szolgáltat azoknak, akik vele, érte harcoltak. S ez a hit egész életén át mindvégig eltöltötte Móriczot, hiszen ő maga mondta volt:

»Aki bátor kiállani az emberek elé, annak valami olyan kincset kell önmagában bírnia, ami a legritkább, s amire mindenki vágyik: a hitet. Annak hitének kell lennie, tudásának kell lennie, és azt a fényt kell sugározni, ami a legdrágább: az emberi jóság, az emberi idealizmus, az emberi megértés fanatizmusát.«<sup>17</sup>

Móricz ebben is, ezzel is tanfőjává vált korunknak: az emberbe vetett hit, párosulva a marxizmus-leninizmus adta tudással, kell, hogy eltöltsön mindnyájunkat kell vezérelje irodalmunkat csakúgy, mint mindennapos munkánkat.

Móricz tehát nemzeti kultúránk ragyogó csillaga, regény- és elbeszélőirodalmunk a multban elért legmagasabb, s mindmáig meg nem haladott csúcsa; de nemcsak nemzeti kincsünk ő, hiszen műveivel része a haladó emberiség nemzetközi kultúrájának is, s mint ilyen jogos tárgya, növelője nemzeti büszkeségünknek: vele és általa is hozzájárulunk a haladó népek kultúrájához, az ő műve is egy obulus azok közül, amelyekkel — Sztálin elvtárs szavai szerint — a kis nemzetek és a nagyok egyaránt gazdagítják a haladó nemzetek közös kultúrájának kincsesházát.

## KOLTAY—KASTNER JENŐ

### BORNEMISZA PÉTER HUMANIZMUSA

Schulek Tibor Bornemiszá-tanulmányának bírálatában Tolnai Gábor kiemeli: »Aki Bornemiszá műveit olvassa, lehetetlen, hogy fel ne ismerje a magyar protestantizmus egyik legnagyobb alakjának írásában a humanista nevelés emlékeit«. Hiányolja a könyvben, hogy szerzője nem katta világosan a humanizmusból a reformáció felé irányuló fejlődés szárait, s hogy ezért alig van szava a fiatal Bornemiszá páduai és velencei tartózkodásáról. »Pedig — folytatja — a XVI. századdal foglalkozó historikusnak ott kínálkoznak a legszebb tudományos feladatok, midőn a reneszánsz magyarrá válását és ebben a magyarrá válásban a nemzeti nyelvű protestantizmus szerepét vizsgálja. A reneszánsz magyarosodásában pedig Bornemiszának van talán minden reformátorunk közt a legnagyobb szerepe.«<sup>1</sup>

A következőkben hozzá kívánunk járulni Bornemiszá írói jellemének és ezen belül a humanizmushoz való viszonyának tisztázásához.

<sup>17</sup> Nagy Endre. Ny. 1931. 1. 580 l.

<sup>1</sup> Schulek Tibor, *Bornemiszá Péter*. Sopron-Budapest, Győr. 1939. 450 l. — Tolnai Gábor bírálat: *Protestáns Szemle* 1939. 549. l.

Bornemisza Péter birtokában volt egy Volaterranus-kötet, mely az akkori időkben nálunk is igen elterjedt humanista enciklopédiát tartalmazott. Ennek hátsó belső fedőlappján T betűbe foglalt B szigla található, felette az 1540 évszám, alatta a »Quos Deus coniunxit, homo non separat« mondas. Az eddigi kutatás nem figyelte fel arra, hogy az évszám, a szigla és az első sor nem ugyanattól a kéztől valónak látszik, mint a következő, szinte bizonyosan Bornemisza Pétertől származó három sornak 1560-61-ből keletkezett önéletrajzi vonatkozású bejegyzése és a címlappal átellenben a belső fedőlapon 1555. dátummal ellátott újabb jelmondat: »Benedictio domini locupletat absque molestia«. Véleményünk szerint a sziglaban talán Bornemisza Tamás neve rejlik, aki 1540-ben szerezhetette be a könyvet és írta be az első jelmondatot. Ez megerősítene Dézsi Lajos ama sejtését, mit Végh Ferenc is számba vesz, hogy ez a gazdappal pestbudai polgár — maga is egy érdekes magyar nyelvű történeti emlékirás szerzője és humanista, püspökök benső embere — volt Péterünk atyja. Ha e feltevésünk nem csal, az Elektra majdani frója tőle örökölte a könyvet, ahova húsz éves korában (1555) már ő írja bele a maga jelmondatát, melyet később — mint a hátsó belső fedőlapon az említett sorok után következő gyermeki firkálásai bizonyítják — a kis Balassi Bálint tanításában felhasználta és amely, mint látni fogjuk, ő magának is első útmutatóul szolgált a humanista eszmékkel való megismerkedésben.<sup>2</sup>

Immár elég bizonyítékunk van arra is, hogy 1548 és 53 közé eső kassai tanulmányai alatt megismerkedett a krakkói egyetemen akkoriban uralkodó humanista verselési hagyománnyal, mit ott az angol Cox Lénárt honosított meg, aki különben mintegy három évtizeddel korábban egy ideig a kassai iskolát is igazgatta, s hogy a »Siralmas énnekem« kezdetű búcsúdala hazájához ilyen benyomásoknak köszönheti keletkezését.<sup>3</sup> Bővebben ki kell azonban már térnünk arra a valószínűleg 1553—1560-ig terjedő nyolc évre, melyet az ifjú Bornemisza külföldön töltött.

Bornemisza maga mondja, hogy Német- és Olaszországban járt. Franciaországi tanulmányai, melyekről csak Bod Péter beszél Magyar Athénásában<sup>4</sup> — végleg kiküszöbölendők Bornemisza életrajzából.

Németországi tartózkodási helyeiről nincsen adatunk, de abból, hogy az Ördögi Kísértetek történeteiben legtöbbször Wittenbergről beszél, egy ízben az 1554-es évet is említve, arra következtethetünk, hogy útja itthonról oda vezetett s ott tartózkodott leghosszabb ideig.<sup>5</sup> Ebben nincs is okunk kételkedni, hiszen tudjuk, hogy a XVI. századi magyar protes-

<sup>2</sup> Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterani octo et triginta libri ... Basileae 1530. Esztergomi Bibliotheca, B. V. 1566 sz. — A szerzőnek, a volaterrai Maffei Ráfaelnek (sz. 1455) személyére vonatkozólag I. Eckhardt Sándor. *Balassi Bálint*, Budapest, é. n. 14 kk. 11. — A budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában három (kettő Páris 1515, egy Basel 1530), az esztergomi Bibliotheca katalógusában öt példánya (az 1530-ból kettő, az 1603-asból három) szerepel. — Az eredetin világos a 40, amit Schulek 41-nek olvasott. L. fényképmásolatát Schulek könyvében. A bejegyzésekről u. o. és Eckhardt id. mű 15 kk. II. — Schulek a felső dátumot, sziglát és az első sort is Bornemisza Péter írásának véli, de akkor nincs értelme a címlappal átellenben a belső fedőlapon Bornemisza Péter írásával szereplő 1555 évszámnak s alatta az új jelmondatnak »Benedictio domini locupletat absque molestia.« L. Eckhardt, id. mű 16. I.

<sup>3</sup> Coxról I. Fabó Antal, *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historica*, I. köt. (Pest, 1861) 61, II. 107, 126, IV. (Pest, 1873) 57, 173. II. — Gái István, *Magyarország Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra*. Budapest, 1944, 43. I. — *Nouvelle Biographie Générale Firmin-Didot*. Paris, 1866. XII. köt. 317. sz. — Schulek 429. I. — Sylvester Jánosra gyakorolt hatásáról és a krakkói egyetem verstanítási hagyományáról I. Waldapfel József, *É.Ph.K.* 1946. 41. I. és Horváth János, *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. 143 kk. A költemény refrénjére vonatkozólag I. u. o. 209-10, 508. II. és Végh Ferenc, *Bornemisza Péter ifjúsága*. Szerinte a krakkói egyetemen tanult Császár (Caesar) Mátyás volt mestere. It. 1952.

<sup>4</sup> Schulek 428. I.

<sup>5</sup> P. IV. 811. I.: »Egy deac Wittembergaba ...«, 849. I.: W-ben sz. Ferenc ereklyét mutatnak pénzért, 875: 1554-ben egy gyermekkereskedőt öltek meg W-ben, 881/b.: ismét egy wittenbergi egyetemi hallgató esete. — Az Ördögi Kísértetekben még a következő német városokról és tartományokról van szó: Jéna 848/b, Nürnberg 873/b, 890/b, Lipcse 875, 881, Freyberg (1557) 861, Magdeburg 880/b, Frankfurt 890/b, Heidelberg 874/b, Grimmenthal 848/b, Ratisbon 849, Thüningia 845, 848/b, Pomerania 881/b, Bavaria 873, Lotharingia 849 I.

tánsok általában Wittenbergbe törekedtek. Miért lenne Bornemisza kivétel e szabály alól? Az, hogy neve nem szerepel az egyetem anyakönyveiben, ellene szól annak, hogy gazdag nemes ifjú kísérőjeképpen, »szolgáló diákja«-ként<sup>6</sup> ment volna ki, viszont valószínűsíti azt, hogy — munkájából tartotta fenn magát és csak szabad idejében látogatta az egyetem előadásait. Ez tűnik ki öntudatos kijelentéséből is, mely szerint külföldi tartózkodása alatt „minden külső segítség nélkül kazdagon” élt. Tanuló ifjak és tanító vándortudósok külföldi megélhetésének egyik szokásos módja a XVI.-XVII. században a nyomdai korrektori vagy szedői munka vállalása volt. Magyar nyomdászok önállóan, társként vagy alkalmazottként gyakran dolgoztak Német- és Olaszországban, itt különösen Velencében és Páduában. Ezek egy tehetséges és ügyes újonnan érkezettnek szívesen lehettek segítségére.<sup>7</sup> Bornemisza sietsége, mellyel hazatérté után Huszár Gál magyaróvári nyomdájával lép összeköttetésbe, majd hamarosan saját nyomdát szerez, melyhez élete végéig, még menekülésében is görcsösen ragaszkodik s melynek szép kiállítású munkájára mindég nagy gondot fordít,<sup>8</sup> jogot ad annak feltételezésére, hogy — mint előtte Sylvester János a krakkói Vitoris-nyomdában és később eleinte Tótfalusi Kiss Miklós is Amszterdamban — németországi és itáliai tartózkodása alatt a nyomdász munkát ő is egyesítette az egyetemen tanúlással és így biztosította magának, hogy »minden külső segítség nélkül kazdagon« élhetett. Semmiesetre sem készült teológusnak, hiszen a maga bevallása szerint isten csak »nyolcz esztendőök vtan noditá predikatorsagra tusa-koduan ellene«<sup>9</sup>. Erre csak hazatérté után határozza el magát s arra sincs nyomunk, hogyan és hol avatták lelkipásztorrá. Az a nagyon sokirányú — humanista, jogi és orvosi — érdeklődés, mit prédikációi mutatnak, arra enged következtetni, hogy külföldi tanulmányainak köre is, jellegzetesen humanista módon, nagyon sokféle lehetett. Minden jel arra vall, hogy Bornemisza, aki posztilláiban annyi szeretettel emleget polgári foglalkozásokat, ipart, kézművességet, ifjúkorában maga is gyakorolt ilyet.

Nyomdai munkája útján ismerkedhetett meg a Németországban igen elterjedt naptár-és csizió-nyomtatás mesterségével is. Életének megélhetés szempontjából legválságosabb szakaszaiban: 1561-ben, miután Bécsből hazatért és itthon még nem tudott biztosan elhelyezkedni és 1579-ben, mikor Semptét elhagyva Detrekőre volt kénytelen menekülni, — mindkét esetben — a rá következő évre ad ki magyar nyelven naptárt, és feltehetőleg ugyan-csak Detrekőben 1582-re már nyomdászának, Mentskovit (Farinola) Bálintnak neve alatt kiadott csizióban is volt valamelyes anyagi részesedése.<sup>10</sup> Az első alkalmasint azért nyomatta Bécsben Raphael Höffhalternél, akinél három évvel korábban az Elektrát is kiadta, és nem Huszár Gálnál, aki ép akkor települt át Kassáról Debrecenbe,<sup>11</sup> mert ott nagyobb vevőkörre számíthatott. De, mint özvegyének egy 1585-ből keltezett levele bizonyítja,<sup>12</sup> prédikációinak kiadásában is volt része az üzleti vállalkozásnak, amit Telegdi Miklós, katolikus ellenfeleazután rosszindulatúan élle ki, első ízben fedve fel, bár torzított formában, a meginduló magyar irodalom olvasóközönséggel számoló s azt elhódítani törekvő gazdasági alapjait.<sup>13</sup> Nem

<sup>6</sup> Az 1550 okt. 10-én Wittenbergában anyakönyvezett Georgius Abstemius nem lehet vele azonos, ahogyan Joannes Ladislaus Bartholomaeides gondolta, *Memoriae Ungarorum qui in alma condam Universitate Vittebergensi a tribus proxime concludendis seculis in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pest, 1817. 23. l. — Schulek, 430. l.

<sup>7</sup> Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931. — P. V. hhhh ij, b.

<sup>8</sup> I. a F. P.-ban a különböző betűtípusok művészi elosztását. Pl. CCXXXVII/b. Prédikátori munkája megcappanván, e korban feltehetőleg különösen alkalma és ideje volt a tipográfiai kiállítás gondozására. — Huszár Gállal való kapcsolatáról Horváth J. id. mű 265. l.

<sup>9</sup> P. V. függelék, hhhh, iij.

<sup>10</sup> Az első Hodinka Antal találta meg a Batthyányak körmendi levéltárában és írta le a *Magy. Könyvsz.* 1892-93 évf. 217-19 II-in. A másodikról csak Bornemisztárnak Máriássy Pálhoz írott leveléből tudunk: »Im küldtem megis negy kötött kalendáriumot...«, ossza ki barátainak (Schulek 372. l.) Az utolsó egyetlen példányát a Tudományos Akadémia kéziratára (R. M. Ir. O. 133) őrizi.

<sup>11</sup> Schulek, 22. l.

<sup>12</sup> U. o. 374. l.

<sup>13</sup> »ki minec vtanna latta volna, hogy az en Postillaimnac eső része, mellyet tavaly bochattam ki, a keresztényeknek kezekbe fogtattneiec, feluen raita, hogy az ü hasas es potrohos könyueinec ennek utanna keueseb böchüeti lenne, es ara alab fogna szallani, miuel hogy volna immar masis, mellyet azoc olvashatnánakis, a kic eddig az ü Postillaiat nem egyebet, hanem azert olvastac, mert talam a mi nyeluünkön egyebet nem kaphattac. Akara eleit venni ennek a kárnac...« ocsmány támadást indított ellene. Telegdi P. II. előző, x. 2/b. l.

lehet megállapítani, hogy bécsi tartózkodása alatt Bornemisza dolgozott-e Hoffhalter nyomdájában, de Schulek joggal úgy véli, hogy Huszár Gállal ott találkozott először, mikor ő 1558-ban Hoffhalternél szerezte be nyomtató szerszámaikat magyaróvári műhelye számára. Midőn Huszárnál egy vagy két évvel később, hazatérésre kényszerülve, Bornemisza nála húzódik meg először,<sup>14</sup> a nyomdaipar és korrektori munka terén külföldön szerzett tapasztalatait itt hasznosítja. Csak így érthető, hogy — bár már Bécsben megnősült és 1560-ban gyermeke is volt — hazatéréte után »mindenkor szaporította minden életére valót« addig is, míg prédikátorságot vállalt.<sup>15</sup>

Sejthetőleg németországi nyomdamunkája közben jegyzetelte ki magának — talán a kalendáriumokhoz gyakran csatolt népi ponyvatermekből<sup>16</sup> — azt a sok bűnügyet, gyilkosságot, paráznaságot, rablást, ördöggel való cimborálást, amit Posztilláinak hihedt IV. kötetében német vonatkozásban oly bőszéggel ont. Némely történet évszámát is jelzi,<sup>17</sup> de 1557 a legkésőbbi dátum, ami újabb bizonyítékul szolgálhat németországi tartózkodása felső határának megállapítására. Persze az emberekkel való közvetlen érintkezésből is sok mindenről szerzett tudomást Bornemisza, akit művei alapján szenvedélyes társalgónak kell elképzelnünk — így a Faust esetéről Wittenbergben.<sup>18</sup> Vagy íme egy különleges sziklaalakulatot magyarázó népmonda: »hallottam, hogy ez a felső Német Országba lött.« Az úrvacsorát vívó papot martalócok útközben kényszerítik, hogy az ostyából adjon lovaiknak. Ló és lovas sziklává kövesülnek.<sup>19</sup> »Ez felekef soc ezret halhatz minden földeken — mondja egy helyütt — csak figyelmezz rea...« S ő ugyancsak figyelmeztet rájuk.<sup>20</sup>

Talán a német naptárirodalom, melyben a csillagásztól a főszólamot a városi orvosok korán átvették, járult nagyban ahhoz, hogy Bornemiszában erős érdeklődés ébredt az orvostudományok iránt. Az enlített Volaterranus-kötetet, mely valószínűleg már apjái is volt, ezidőtájt és ilyen érdeklődéssel tanulhatta át.<sup>21</sup> Az általa forgatott esztergomi példány 373. levelén, a »De amore impudico« fejezetben egy aláhúzott Plautus-idézet mellett, a könyv »karéján« (margóján) egy N(ota) B(ene) jellel az 1555 évszámot találom bejegyezve Bornemisza Péter keze írásával, ami egyezik az első belső fedőlapon található évszámmal (1. 2. sz. jegyz.) A szöveggel ez semmi összefüggésben nincsen, tehát az olvasó vethette oda szórakozótan az épp folyó évet. Egyéb összefüggéseiben a könyvre még visszatérünk. Itt csak annyit enlítünk meg, hogy három része (Geographia 1-140; anthropológia 140-281; philológia 281/b.-483/b.II.) az emberi testrészeket, fiziológiát, betegségeket és orvosi ellenszereket tartalmazó kompendium (281/b.-), egy tetszhalott felélesztésének lehetősége (152), a veszettség gyógyítása (152/b.) részesült legnagyobb figyelemben Bornemisza részéről. Erős nemi érdeklődésre vall, hogy ezen belül a »hólyag«, »genitalia«, »genitura« fejezetek még külön sűrű aláhúzásokhoz és margójegyzetekhez jutnak.<sup>22</sup> Volaterranus művében e rész teljesen összevág a humanizmus szabad szerelmi felfogásával. Másrészt, mint vallásos gondolkodással szembehelyezkedő és azt romboló szabadgondolkodás propagálója, a humanizmus szoros szövetségben

<sup>14</sup> Schulek 20. l.

<sup>15</sup> P.V. hhhh,ij,b—iiij.

<sup>16</sup> Paul Heiz, *Hundert Kalender Inkunabeln*. Strassburg, 1905. — Hubay Ilona, *Röplapok, újságlapok, röpiratok 1480-1718*, Budapest, 1948. Sajnos Némzeti Múzeumunk könyvtárának külföldi naptárgyüjteménye még rendezetlen és hozzáférhetetlen. Regiomontanus 1564-ben Frankfurtban nyomtatott naptárához rövid, igen népies stílusban és népi fantáziával irt világföldrajz van csatolva (N. Muz. Math. a 694/2).

<sup>17</sup> 843/b. lapon: 1528 Saxonia; 861. l. 1557 Freyberg; 875. l. 1554 Wittenberg.

<sup>18</sup> P. IV. 811. — Faust 1540-ben halt meg. Az első népkönyv róla csak 1587-ben jelenik meg.

<sup>19</sup> P. IV. 136/b.

<sup>20</sup> P. IV. 883.

<sup>21</sup> Az 1582-i detrekői Naptárban a csillagjósásokkal ilyen betegségekkel való fenyegetések párosulnak: »Szemerem testnek veszese, May és Gyomor erőtlenségi, Frantzuc es poklosagoc, Es egyeb fele betegeseg, mellyec az madrakat (?), veseket, szülö testeket, czezeket algyekokat, mayokat szoktac neheziteni. — A kalendárium »az krakai fő academianac Astrologusa Slovacius Peternece Irasabol« fordítatott magyarra, de »nihol Slovacius Mathe irasabol meg elegyitetet«. Novemberre például azt ajánlja, hogy »az fürdes es hazaskodas ritka legyen, Bort iot igyal...« Karácsony haváról pedig azt mondja, hogy »magzatoc szaporitasara, fűszerszamos etelre, io bor italra, es miden melegitöuel valo elesre egessesesnek tartyac«. Bornemisza 1562 és 1580-ra kiadott naptárai is ilyen stílusúak lehettek. Ez a nyelv néha nem is áll olyan messzi az Ördögi Kísértetekétől. Volaterranus is elég szabadszájú.

<sup>22</sup> Eckhardt, *Balassi B.* 20 kk. II.



áll a haladó orvostudománnyal. Sok humanista erős orvosi érdeklődést árul el, az orvosok közt pedig számos humanistát találunk. Érdekes példa erre Bornemisza kortársának, a Párizst járt Batthyány Boldizsárnak levelezése két bécsi humanista orvossal, Pistalociussal és az alkímista Elias Corvinnal.<sup>23</sup>

Az akkoriban minden állami hivatalban hasznos gyakorlati jogtudomány mellett, talán ilyfajta érdeklődés bírta rá Bornemiszt, hogy Németországból Itáliába menjen. Különböző is gyakori volt, hogy magyar ifjak wittenbergi tanulmányaikat Páduában igyekeztek kiégszíteni, ahol a humanista diszciplínának ép oly híres tanárai adtak elő, mint amilyen kiváló volt orvosi fakultása és jogi kara. Így jön pár évtized múlva Forgách Mihály Wittenberg után Páduába Acidalius nevű német társával, s míg ő maga a jogi karra iratkozik, barátja humanista költő létere az orvosi kart látogatja.<sup>24</sup>

Bornemissza Páduában orvosi és jogi tanulmányok felé is vonzódott. Az Itáliából magával hozott emlékek egyáltalában más természetűek, mint a Németországhoz fűződők. Mindenekelőtt az a feltűnő, hogy az igen sok német várossal és tartománnyal szemben történetei alig néhány olasz várost említenek, de ezekről úgy szól, hogy ott jártáról bizonyosságot nyerünk.

Krisztus sírjáról írva egyhelyütt elmondja, hogy az »köwből vgy volt ki vagua mint egy boltoczka, az aytai fen aluan, mint egy haz aytai, a mint Velentzebe lattam . . .«<sup>25</sup> Telegdi Miklós gúnyolódásából az is kitűnik, hogy elveszett »Fejtegetés«-ének elbeszélése szerint<sup>26</sup> Bornemisza Velencében egyszer annak volt tanúja, hogy egy gazdag asszonyt apácaruhában temettek el. Miért nem kérdezte meg okát ott nyomban az inkvizitortól — évődik fölényesen Telegdi Miklos Bornemisza Péter kritikájával: »Választ töt volna az keresedre. Feddeted volna meg azokat róla, a kik szemed láttára miueltéc, ha bantad . . .« Más is kihívta Bornemisza velencei tartózkodása alatt Telegdi rosszaságát: így az »egy nehany ezer tablac«, miket búcsújárók aggattak ott templomi kegyképek köré.<sup>27</sup>

Figyelmét főleg ördög-babonák ragadják meg. »Nemelyec kutakat és hazakat czinaltatnac veléc, amint mutatác Paduában«, de sok egyéb ördögi dolgot is mondhatna, »kiket fölöle Olaszországban hallottam, mint lakoztac nemelly aszonnal, ez az feleknecc minemü fioc születet, azok minemü ördöngösök voltac: minemü dolgokat czelekettec, hirtelen nagy haz epiteseket, es sok praktikakat.«<sup>28</sup> Szokatlanul nagyarányú és csodálatosan új technikájú reneszánsz építkezéseket magyarázhatott ily babonával ott a nép.

Népi ördög-babonák mellett összeszed egyéb népi ízű olasz szóbeszédet is. Az akkoriban terjedő *jezuata* rendről, mely a huszitizmussal együtt különleges figyelmében részesült Volaterranus olvasásakor,<sup>29</sup> azt suttogták, hogy szerzetesei, a szüzesség érdemét fokozandó, növel hálnak együtt és keresztet tesznek maguk közé: »De vegre fel fele kezdic az feszületet tenni es egy nehany szent asszony megterhesül.«<sup>30</sup> Őt, ki Németországban is tudta Dürerről, hogy minél tovább nézi a képeit, annál elégedetlenebb velük,<sup>31</sup> érdekli itt is a reneszánsz művészet, mint a »következő festő-anekdota bizonyítja: »Töröc Csaszar, midön egy Velentzei ieles kepiroual kepeket iratna, es egy feiet irt volna, Mond az Csaszar: nem iol irtad. Ottan le vagatta egy vduarlo szolgálait es meg mutattya vétket, hogy fel sugurodik az büre az nyakan az vagas vtan.«<sup>32</sup> Meg fogjuk látni, hogy ottthon majd egy bibliai elbeszélésébe fognak beszűrődni Olaszországban nyert művészi benyomásai.

<sup>23</sup> Keszthelyi Batthyány-levéltár. — Horváth i. mű 340-45 ll.

<sup>24</sup> L. cikkemet *Giordano Bruno a magyar irodalomban*. It. 1950. 102. 1. és *Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria*. Rivista di Filozofia, Torino 1951. — A kiválóan képzett magyar prédikátorok, Bornemisza szerint, azzal szoktak dicsekedni, hogy Párizsban, Bononiában (Bolognában), Wittenbergában tartultak. F. P. CCCCLXIX/b. ld. Schulek 180. l.)

<sup>25</sup> P. III. k. ij. utáni l.

<sup>26</sup> *Telegdi Miklós . . . jelelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére*. Rupp Kornél-kiadás. Budapest 1898. Régi Magyar Könyvtár 12. sz. 94. l.

<sup>27</sup> P. I. XLVIII. l.

<sup>28</sup> P. IV. 810/b. Goethenek Trientben mutattak egy házat, melyet ördögök egy éjjel alatt építettek fel. (*Italienische Reise* 1786 szept. 10-i levél).

<sup>29</sup> Volaterranus 82/b, 143/b.

<sup>30</sup> P. IV. 852.

<sup>31</sup> P. IV. 536/b.

<sup>32</sup> P. IV. 875.

Érdemesnek tartja később feljegyezni egy olasz főrend rettenetes bosszúját egy szabón s azt, hogy két talián, milyen különös módon büntette parázna, hűtlen feleségét.<sup>33</sup> Megtudjuk, mit beszélt a nép VI. Sándor pápáról (mh. 1503) és hirhedt fiáról, Borgia Cézarról (mh. 1507!): »Alexander Papa fia Balint, igen lator volt, ki az Atyatis meg étetet volt. De illy móddal : Czinalt volt etelt egy Cardinalnac : az szolgálta felettebe azt a poharat az apianac és az fianac adgya, es így vesznek ök magoc«. <sup>34</sup> A milánói Gonzagákkal összefüggésben pedig egy olyan mesét tud elmondani, mi rokon azzal, melyet Puccini zenésített meg a Toszkában : »Mediolanumban Gonzaga fő ember volt. Midőn ennek tisztartója fogva tartana egy nemes embert és kérne az felesége az wrat, vgy igeri, ha az asszony engedne neki, az asszony wrat életi enged : De az wrat oztan meg öleti es csak az testet adgya felesegenc, az asszony az dolgot meg ielenti Gonzaganac. Az wr keszereti az tisztartot, hogy az Asszont feleségül vegye. El veszi es meg esküszik vele: Az vtan meg öleti az tisztartot, es minden marhajat az aszonnac adattya«<sup>35</sup>. Egy Rosa nevű »lázadóról« viszont azt tudja, hogy öngyilkossá lett és csak azt kívánta, hogy Cato sírja mellé temessék el.<sup>36</sup>

A páduai Spira Ferenc doktor 1550-i esete az inkvizícióval szintén mélyen felháborította. Ez nálunk már korábban elhíresedett. Tőke Ferenc 1553-ban terjedős versben dolgozta fel Spira szomorú történetét. Bornemisza ismételtlen említi prédikációiban és Tőke Ferenc versét felveszi Énekeskönyvébe.<sup>37</sup>

Az olasz országban egy fő Doctor vala  
Ki Spira Feretznc hiuattatic vala,  
Czivadella váras ő hazai vala  
Ötven esztendőben mikor irnac vala

.....  
Papa követetül ő be arultatec,  
Vgy mint hittül szakat eretnec mondatec  
Azert Velenceben gyorsan hiuattatec.

Szerencsétlenségére a gonosz lélek ezt súgta neki :

Azert azt mondom sies Velenceben  
Janos kardinalnac hamar eleiben,  
Romai papanac mit ellene montal  
Mond vissza valamitte predikalottal.

Ő hajt az ördög kísértésére :

Keszeritete arra, hogy ő azt fogadna,  
Papa szent-egyhaza valamit tartana,  
Azon kösseg elöt mind vissza szollana  
Azt mit Papa ellen predikalott vala.

Megteszi, de belebetegszik. A versszerző felemlíti a híres orvosok nevét, akik gyógyítani próbálták, majd az ördögűzési kísérleteket, melyek mind sikertelenek maradtak.

Az vtan az Spira az ő hazaiaban  
Meg holt volt, azt iriac  
Kétségben, kinnyaban  
Papa ellen valo nagy kialtasban  
Azert ezt titkolni akartac vaksagban.

Arany Tamással kapcsolatban Révész Imre<sup>38</sup> szépen megrajzolta ama eretnekségek terjedését Felső-Olaszországban, melyekhez Spira Ferenc is tartozott. Camillo Renata terjesztett ott a

<sup>33</sup> P. IV. 876/b., 890.

<sup>34</sup> P. IV. 873.

<sup>35</sup> P. IV. 873-74.

<sup>36</sup> P. IV. 571/b.

<sup>37</sup> *Énekek három rendben*, Detrekő 1582. CCXLI, CCXLVI. II.

<sup>38</sup> Révész Imre, *Debrecen lelki válsága 1561—1571*. Ért. a törttud. köréből XXV. köt. 6. sz. Századok, 1936.

40-es évektől kezdve egy spiritualisztikus libertinus predestináció-hitet. A velencei köz-társaság, melyhez Pádua is tartozott, és az Itáliával határos svájci vidék tele van e mozgalommal. A vélemények tisztázását először 1549 végén és 50 elején Vicenzában tartott összejövetelükön kísérik meg. Ezen a »Collegia Vicentiná«-n foglalkoztak többek közt az ördög kérdésével is.<sup>39</sup> A vétek-ördög azonosítás, ami Bornemiszában már németországi tartózkodása alatt kialakult, Itáliának népi babonákkal átítatott légkörében még jobban megerősödött. Vicenza velencei fennhatóság alá jutásáról különben nagy élvezettel beszél el ismételtlen egy népi ízü mesét: »Vicentiában kéreti az Wr (fejedelem) egy polgar leanyat, és hogy nem adgya, erőuel el hozattya, es az szöplözes vtan, konzcolua vissza küldé, Ezért amaz a Velenczeseknek adgya az varast.«<sup>40</sup> Polgári erkölcs és feudális buja kényuraság ütköznek össze a történetkében. Velencén és Páduán kívül Bornemisza esetleg járt Vicenzában is.

Az olasz néppel talán több volt az érintkezési lehetősége mint a némettel,<sup>41</sup> mert jelleméről több megfigyelést közöl. Tudja, hogy »Olasz országba nagy czuda, a ki az piatzon tantorogua menne, reszegseg miat: azt öc disznonac tartya.«<sup>42</sup> Megemlíti, hogy ott »a buiasagot . . . csak bünnec sem ismerne«;<sup>43</sup> mikor pedig egy Itáliában utazgató herceg elmeséli neki, hogy »midőn egy templomba nézni mentec volna, el jö egy koldus szabasu es hogy mar viragot hint az Cardinal elöt által veri handsarrak, hozzátészi: »Ez fele dolgoc gyakran esne Olasz országban.«<sup>44</sup> Ha Németországban öröme tellett az Eulenspiegelben, itt a népi fantáziát annyira híven tükrözö Orlandot olvassa,<sup>45</sup> s egy célzás az »erős virtus«-ra, mely »niha egy mirges szunyog czipese miat meg halhat«, esetleg Luigi Pulci Morgantejának, egy másik népi fantáziájú lovagregénynek ismeretére vall.<sup>46</sup>

Talán már korábban, olasz útjára készültében olvasta át és huzogálta buzgón alá abból, amit az olasz irodalomról Volaterranusában talált, a Danterói, Petrarcaról és Boccaccióról szóló sorokat, míg a rá következő humanizmusról szóló rész tisztán és jegyzetletlenül marad.<sup>47</sup> Az Ördögi Kísértetek történetei közül, ha nem számítjuk a régi remetékről szólókat, melyek a Major György által 1544-ben Wittenbergben újból kiadott »Vitae Patrum«-ból valók,<sup>48</sup> csak kettőnek a forrását sikerült eddig felkutatni, s mindkettő Boccacciora megy vissza, mégpedig olyan novelláira, melyek nem részesültek Petrarca vagy Beroaldus humanista feldolgozásában, mint azok, melyeket latinból széphistóriáink tolmácsoltak. Az egyik Trágár Balázs históriája,<sup>49</sup> melyről már elterjedt népkönyvünk is volt, a másik egy sz. Ferenc alakjában egy szép, de ostoba nőt megejteni készülő szerzetes esete, kit a férj sz. Péter képében agyabugyál el.<sup>50</sup>

Hogy Bornemisza huzamosabban tartózkodott Olaszországban, mint eddig gondoltuk, arról bizonyosság a népi jellemről idézett megfigyelésein kívül az is, hogy Posztilláiban nem mulaszt el semmi alkalmat, hogy emlegesse. Krisztust — mondja — Velencéből ma is ki-üznek,<sup>51</sup> s nem is a nagy városokban — Rómában, Velencében, Bécsben, Florenciában — terjed hamisítatlan tanítása, hanem a kis falvakban.<sup>52</sup> A fejedelemségek (politikai vezetés) »külömb külömb helyeken külömben külömben vadnac el rördölüen, Romaba, Velentzebe, Beczbe, falukba masskeppen.«<sup>53</sup> Egy helyütt az aktualizálásban annyira megy, hogy azt állítja, az apostolok, a zsidók közt nem érvén célt tértetésükkel, németek, magyarok, cigányok és törökök

<sup>39</sup> U. o. 26. l. — Barlay Szabolcs, *A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás*. 1949. — Horváth I. id. mű 348 kk. ll.

<sup>40</sup> P. IV. 892, V. 515/a, b.; F. P. DCLXXXI/b, Vicenza 1404-ben került velencei fennhatóság alá.

<sup>41</sup> A német férfiak és asszonyok öltözködéséről P. IV. 547-48. l.

<sup>42</sup> P. IV. 546.b.

<sup>43</sup> P. V. 308.

<sup>44</sup> P. IV. 874/b.

<sup>45</sup> P. IV. 839/b. Az Orlando Furioso, ha erről és nem valami népkönyvről van szó, 1516-ban jelent meg első kiadásban.

<sup>46</sup> P. IV. 535/b.

<sup>47</sup> Volaterranus 244/b. kk.ll.

<sup>48</sup> Schüle 317. l.

<sup>49</sup> P. IV. 839/b. — Decameron III.1.

<sup>50</sup> P. IV. 887 — Decameron IV. 2. — Király György, *Két Boccaccio-novella XVI. századi irodalmunkban*. Irodalomtörténet 1918. 311-14. ll. A német közvetítés feltételezése, mikor Bornemisza őket Itáliából is magával hozhatta, feleslegesnek látszik.

<sup>51</sup> P. I. G. ii 2.

<sup>52</sup> P. I. CLXXIV b.

<sup>53</sup> P. V. 404/b.

közt kezdték terjeszteni a nép nyelvén az igét,<sup>54</sup> s azok mellé a nemzetiségek mellé, melyek közt maga is működik, igen gyakran az olaszt is hozzásorolja.<sup>55</sup> Másszor, akárcsak az olasz humanisták, a régi római birodalom helyett Olaszországot mond,<sup>56</sup> ha pedig inyenc falatokkal, megrakott asztalról szól, sohasem hiányzik róla a narancs, citrom, lemonia, füge, pomagranat és az olasz malozza-bor.<sup>57</sup>

Olasz ismerősei közül csak háromról szól, kettő közülük orvos. Az egyikkel különös kaland esett. Éjjel Velencében egy ember jött házához, hogy beteghez hívja. Mikor beeresztették, pallost rántott és fenyegetéssel pénzt zsarolt ki tőle. Másnap reggel a doktor ráakadt, de »latuan soc gyermekit, nem bantotta.«<sup>58</sup> A másik »híres neues olasz orvos doctor« volt, aki sok fizetést kért betegeitől, nagy fejedelmek éltek tudományával és igen emberségesen viselte magát. Vele talán már Bécsben került ismeretségbe és olyan bensőséges viszonyba, hogy »ittkon csak neki kezdte vala beszelleni sok lelki furdalait. Quam maxime tempestates sunt in homine: Ambito, luxuria, auaritia et id genus alia... Es ketten beszeltúc egy masnac bibeyet...«.<sup>59</sup> A harmadik páduai vagy velencei ismerőse lehetett. Ez Jeruzsálembé zárandokoltában Zólyomban felkereste őt, mikor Balassi Jánosnál volt prédikátor. Tréfálkozva beszéli róla Bornemisza, hogy penitencia-tartásra megfogadta, hogy föttet nem eszik, míg céljához nem ér: »Ez midön kaposztas hullal kinaltam, vgy vötte el, ha előszer aldomast vetnec rea es meg öldoznam. Ez is bolond aitatossag!«<sup>60</sup>

Ha olaszországi tartózkodása kapcsán nem is látjuk semmi jelét, nem tudjuk elképzelni, hogy Volaterranus ifjú olvasója ott, a hely színén ne érdeklődött volna a humanista irodalom iránt. Ő, aki ebben a könyvben oly szorgalommal huzigált alá és jegyzetelt mindent, ami a szerelemmel összefügg, ki később nem egy önvallomásában gyónja meg lángoló bujaságra hajlamos<sup>61</sup> heves vérmérsékletét, akit bécsi tanára némi szelíd gúnnnyal *ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς* nak nevez és házasságát »deo iuvante comicam et non tragicam *καταστροφῆν*«-ként könyveli el,<sup>62</sup> hogyan ne olvasta volna Lorenzo Valla »De voluptate«-jét, Beccadelli »Hermafroditus«-ának inycsiklandó költeményeit és az akkoriban híres neves Aretoninak szabados hangú prózáját. A Posztillák idején persze nem illenék ilyen olvasmányokat emlegetni, de azt hisszük, részük van abban, hogy az Ördögi Kísértetekben oly szabadon mer szólni a szerelemről és mindenféle eltévelyedéséről. Telegdi Miklós így is ez utóbbi művével kapcsolatban az »*Ars amandi*«-t és Boccaccio »*De natura deorum*« (helyesen: De genealogiis deorum) című munkáját fogja emlegetni. Honnan idézi — kérdi — azt az 56. részt, mely mellől a nyomda nyilvánvalólag elfelejtette a forrást kiszedi: „Én hiszem Bochatiusnál akartam mondani de natura deorum. Auagy Ouidiusnal de arte amandi, Mert a mint ördögy kertető praedicationdbol meg teccic, ezeket gyakorta es szorgalmatossággal szoktad olvasni.«<sup>63</sup>

## II. Az Elektra

Módszeres humanista tanulmányokat Bornemisza úgy látszik csak Bécsben Tanner György vezetésével kezdett. Ez a kiváló osztrák humanista először mint egy császári tanácsos gyermekeinek nevelője került Velencébe és Páduába, ahol később Miksa császár könyvtára számára gyűjt kéziratokat s a római jog körébe vágó tanulmányokat folytat.<sup>64</sup> Lehet, hogy

<sup>54</sup> P. III. cccccc, iij l.

<sup>55</sup> P. V. 73/b 102, 196/b.

<sup>56</sup> A nagy Pompeius dicsekedett »hogy egy laba dobbantasau al egez Olaszországot meg tölti sereggel« P. IV. 533; ». . . eleget sapolodot szent Pal, midön nagy soc vakmerő undóc gonosz nepec között kellett iarni es tanyítani, Syriaba, Asiaba, Macedoniaba, Görög orszagba, Olaszorszagba, kic sok ezer balványozásocokkal fertzettec volta... F. P. DCXXXIIIb.

<sup>57</sup> P. IV. 543, 761, V. 78/b. — a *malozásról* l. Koltay-Kastner J., *Rimay János Balassi-előszava* E. Ph. K. 1948. 87-90 ll.

<sup>58</sup> P. IV. 882.

<sup>59</sup> P. IV. 846, rá céloz u. o. 535/b.

<sup>60</sup> P. IV. 815.

<sup>61</sup> P. IV. 885 »Langozo buia keuansagoc«

<sup>62</sup> Elektra-kiad. Utószó III. l.

<sup>63</sup> P. II. előszó, X 3/b, X 4/b. l. — Rupp-kiad. 15-16. ll.

<sup>64</sup> Schulek 15. l. — Turóczi-Trostler József, *A magyar nyelv feljedezése*. Budapest, 1933, 81. l.

Bornemisza még Itáliában ismerte meg — 1556-ban ott tartózkodott — s kedvéért jött Bécsbe, ahol Tanner 1557 januárjában kapta meg azt a görög katedrát, melynek betöltője korábban Sylvester János volt.

Bornemisza már Volaterranusának »karajára« is kijegyez egy-két görög szót. Nagyon érdeklí, amit ott Platonról, a humanisták nagy filozófusáról, s különösen az államról, családi életről és erkölcsről vallott nézeteiről talált. Epikuros és a sztoicizmus is aláhúzásokkal vannak megjelölve.<sup>65</sup> Tanner előadásainak hatása alatt most mindez rendszereződik és latin meg görög olvasmányokkal bővül. Most kezd talán adagiumokat, bölcs mondásokat kiírni és gyűjteni főleg latin írókból, ha ugyan erre nem korábban buzdította már Volaterranus, kinek mindenre vannak ilyen példái: De felicitate, De labore, De otio, Exempla mansuetudinis et patientiae, De amore impudico, De amore pudico, s külön is összeállítva: Adagia graecorum, Adagia latinorum.<sup>66</sup>

Megismerkedik Aristoteles, Cícero és Hermogenes retorikai elveivel,<sup>67</sup> de Tanner lelkesült magyarázatai főleg a görög tragédiáiról — Euripides, Sophokles — iránt keltenek benne érdeklődést. Az újonnan kinevezett tanár bátorítja hallgatóit a fordításra, sőt előadásra. Az olasz Coriolanus Martiranus az Elektrát, melynek különösen sok az erkölcsi és politikai mondanivalója a humanista utókor számára csak, az imént (Nápoly 1556) fordította le ékes latin versekben, eredeti szerkezetét változtatlanul megtartva és csak részletekre szorítva keresztény szellemű átdolgozását.<sup>68</sup> Giraldi »Discorsi«-jában (1554) ezt mondta Sophokles legjobb tragédiájának. Franciára már korábban lefordította (1537) Lazare de Baif, a utó (1530-33) velencei követ. Tanner járt Franciaországban és bizonyára tudott róla. A velencei Aldus Manutiusnak XVI. század eleji Sophokles- és Euripides-kiadásait maga is láthatta Velencében és tudhatott arról, hogy a nagyhírű Filelo a görög tragédiának milyen csodálója volt. Melanchton Wittenbergben, ahol Vitus Winsenius 1546-ban Sophokles teljes latin szövegét adja ki prózában, »schola privata«-jának tanítványaival latinul görög tragédiákat adat elő — először 1525 farsangján Euripides Hekubáját, melyet más három Euripides-tragédiával Lodovico Dolce 1543 és 51 közt olasz fordításban, vagy inkább aktualizáló átdolgozásban adott ki. Giovanni Andrea dell' Anguillara pedig ugyancsak Velencében fordítja olaszra Sophokles Oedipusát, melyet 1556-ban, mikor feltehetőleg Bornemisza ott tartózkodott, Páduában elő is adat.<sup>69</sup> A téma tehát a levegőben volt. Bornemiszával körülbelül egy időben, 1558 júniusában. Hans Sachs is elbeszélő költeményében tárgyalja »Clitemnestra, di mörderische Ehebrecherin« historiját, a végén levonva a morált: Így jár a házasságtörő asszony!<sup>70</sup>

ASophokles-ésElektra-téma benne volt abban a humanista levegőben is, melyet Bornemisza az új bécsi élménykövetkeztében most már tudatosan szív magába. A bécsi egyetem magyar hallgatói közt eleven emlékezetben élt Sylvester János példája, »az ki először magyarul fordította az új Testamentumot.«<sup>71</sup> Vállalkozik hát a fordításra, annál is inkább, mert pártfogójától Pernesich Györgytől, Nádasdy Tamás nádor benső emberétől a kiadás költségeinek fedezését remélheti. De ő, akinek oly nagy érzéke van a valóság és a maga korának erkölcsi problémái iránt, a görög klasszicizmus béklyói közt nem érzi jól magát. Meg is mondja előszavában, hogy nem fordít, hanem adaptál és modernizál: »...magyarul fordítottam iob reszebe, Jollehet az iateknac szeb voltaert sokat hozza attam, es mas modon rendeltem, kit

<sup>65</sup> 209/b, 350/b, 418/b. II.

<sup>66</sup> 363-74, 401-402 II.

<sup>67</sup> Bornemisza latin utószava »Lectori candido«. Ferenczi-kiad.

<sup>68</sup> A nyomdai ritkaságszámba menő Coriolano Martirano-átdolgozásnak csak első lapjait volt alkalmam fotokópiában összevetni a Bornemisza szövegével, de e felületes vizsgálat alapján nem volt köztük semmi összefüggés megállapítható. Okvetlenül helytálló Klaniczay Tibor lektori észrevétele, hogy a görög eredetin kívül Bornemisza előtt felkúhdített valami humanista fordítás vagy átdolgozás is, mert a szereplők neveit latinos alakjukban írja, sőt Parasitus esetében vocativust is használ. Ha valakinek módjában lesz majd valamennyi a magyar Elektrát megelőző német- és olaszországi latin és népnyelvű fordítást meg átdolgozást átvizsgálni, talán ráakad a kérdés nyitjára és pótolhatja majd azt a Klaniczay által tanulmányomban észlelt kétségtelen hiányosságot is, hogy nem szól arról, miként fogják felők és hogyan aktualizálják, esetleg hasonlóan, politikai értelemben ugyanezt az Elektra-témát.

<sup>69</sup> Wilhelm Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas*. Halle, 1918. II. köt. 350-356, 381, 395 II. — Türoczi-Trostler id. mű 82. I.

<sup>70</sup> Hans Sachs, herausgegeben von Albert von Keller, *Bibl. des Litterarischen Vereins in Stuttgart*. Thübingen, 1877. VIII. köt. 687-690. II. — A budapesti egyetemi könyvtárnak van egy szép 1553-i görög nyelvű párizsi Sophokles-kiadása (Hepta dramata. Hb. 81). Vajjon van-e valami köze Bornemiszához?

<sup>71</sup> P. IV. 535.

mindazon által neki (Sophoklesnek) tulajdonítoc, mert az ő akaratiat koeuettem.<sup>72</sup> Ez szóról szóra igaz is, s ezáltal — mint Juhász Géza megállapítja — »antik és magyar szellem összeolvadásának egész renaissance költészetünkben nincs magasabb rendű alkotása.«<sup>73</sup>

Bornemisza Sophokles osztatlan szövegét öt felvonásra s ezeken belül jelenetekre osztja, mindegyiknek élén a »szóló személyeket« is felsorolva. Az I. felvonás 4, a II. 7, a III. 5, a IV. 3, az V. 6 jelenetet számlál. Ez megfelel az általánosan kialakult humanista gyakorlatnak, de a szerkezet ily megdagasztásával éppen nem humanista célt szolgál. Azért volt rá elsősorban szüksége, mert Sophokles hármasság szerint tömörített cselekményét 6 felbontja. Az I. felvonás közvetlenül Agamemnon meggyilkolása után játszik, a többi húsz évvel később. Helyegység sincs a darabban, mert az I. felvonás Aegistus és Klitemnestra udvarában, a II. 1-2 jelenete Orestes tartózkodóhelyén, »Phocusbeli tartoman«-ban történik, a többi ismét Aegistus palotájában. Az I. felvonásban tanúi vagyunk Aegistus és Klitemnestra örömeinek, Elektra bánatának Agamemnon meggyilkolása felett. A második bemutatja Orestest, aki 20 évvel később ifjúvá serdült száműzetésében, amint »Mester«-ével hazájába való visszatéréséről tárgyal; azután Klitemnestrát, akit hosszú boldogság után most először rossz sejtelmek gyötörnek, s ezért el akarja tenni láb alól Elektrát. Nyilvánvaló ebben az elrendezésben, hogy Bornemisza valószerűbbé akarja alakítani a cselekmény kifejtését. Az eredeti darab hangulati egységét is megbontja, mikor új személyel egészíti ki a szereplők sorát. Parasitus, a csak hasznót kereső udvari ember Sophokles komor tragédiájába a shakespearei humor és komikum színeit keveri. Általában csak a III. felvonástól kezdve követi szorosabban Sophokles drámájának menetét.

A másik különbség feldolgozás és forrása közt az, hogy — mint ezt Móricz Zsigmond igen szépen kifejtette<sup>74</sup> — Bornemisza a görög témát aktualizálja, magyar viszonyokhoz, jellemhez és beszédmóddhoz szabja, az egész történetet pedig olyan lélekrajzzal adja elő, ami azt a XVI. század embere számára kézzelfoghatóvá teszi. Ebben tanára lehetett segítségére, aki »az egész mesét (bizonyára egyetemi előadásaiiban) az erkölcsi és politikai helyekre nézve filozófus módjára oly szorgalommal és munkával tette alkalmassá, hogy bárki könnyen beláthatja e tan legnagyobb hasznát a közéletben.«<sup>75</sup> Az Elektra-Chrisothemis ellentétből kétség-telenül Tanner elemezte ki azt a korában időszerű problémát, hogy igen kemény tirannusi elnyomatás alatt vajjon az erőszakkal való bátor szembeszállás vagy az időtől orvoslást váró beletörődés-e a helyes állásfoglalás. A humanisták zsarnokgyűlölete teljesen megfelel lelkületének s ezért maga is szívvel lélekkel az Elektra pártjára áll. A Mester azonban a darab végén megtoldja ezt még ama kétségének kifejezésével, hogy a gyilkos nagybátyján győzedelmeskedő, de oly súlyosan terhelt családból származó Orestes fogja-e »magát forgatni tudni« az elnyert fejedelemségben és nem fogja-e magát »mint teb atiafiait« elveszíteni. Ha szem előtt tartjuk Bornemisza későbbi ismételt bátor kifakadását az uralkodó Habsburg- király ellen, hogy Rudolphus császár asztalánál 1577-ben szolgáltnak öltözött ördögökkel tálaltat fel és örül Báthory Istvántól Danczkánál elszenvedett vereségének, akkor talán tovább is mehetünk Klaniczay Tibor elemzésének eredményein<sup>76</sup> s egyenest kékzást találhatunk arra, hogy a Habsburg-háztól nem sok várniulója van a magyarságnak!

A cselekménynek időben és térben, valamint lélektani tekintetben történő valószerűsítése mellett, valamint azon képessége mellett, hogy korhoz, magyar élethez, politikai helyzethez tudja idomítani mondanivalóját, Bornemisza drámájának harmadik alapvető jellemvonása: a tanító, erkölcsi és vallási célzat erős kihangsúlyozása. Utószavában aláhúzza hogy a tragédiák előadása a görögöknél is nevelő célzatot szolgált, annál inkább kell ily feladatot szem előtt tartania a keresztény írónak. Hogy isten büntetése, ha nagy későn is, de eléri a bűnöst: ezt példázza Klitemnestra története, s a szóló személyek ily értelemben emlegetik istent. Klitemnestra imája és maró gúnnyal megírt bizakodása annak olcsó sikerében pedig először egyenest a Balassi Menyhárt áruktatásának és az Ördögi Kísérteteknek egykorú feudális fertőjére enged egy oldalpillantást.<sup>77</sup>

<sup>72</sup> Előszó.

<sup>73</sup> *Prot. Szl.* 1939. 32. 1.

<sup>74</sup> *Nyugat* 1930. II. 809-822. II. és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1952.

<sup>75</sup> Latin utószó, Ferenczi Z. fordítása.

<sup>76</sup> Klaniczay, *A régi magyar irodalom* I. rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1952. 285. 1. — P. IV. 801/b, 870/b., Schulek 109-111. II.

<sup>77</sup> Act. III. sc. I. Aegistus, mikor azt hiszik, megszabadult Orestestől, felteszi magában, akárcsak a Postillák nemes-fejedelmei, hogy (V. 1.) »Országot épít, várat rakattat, sok kenczet takartat«. A pogány Mester gáncsa is mintha csak onnan volna (V. 6.) a »nagy sok gonoszságok, fősvénységek, bujaságok, tobzódások ellen.« — Ma is megoszlanak a vélemények arról, joggal tulajdonítható-e Bornemisza Péternek a *Balassa Manyhárt áruktatásá*-nak szerzősége. L.

Ez az erkölcsi és részben vallásos áthangolás azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy itt humanista munkával van dolgunk. Az isten emlegetése benne ismételtlen vegyül össze a »humanitas« értelmében vett »emberség« eszményképül állításával. A Mester dicséri Orestes »szep termetet, io vitesseget, tökéletes emberseget«, s nem marad el a játékból a humanisták Fortunája sem, mely »nem mind eltig egi állapotban marad.«<sup>78</sup> Az erkölcsi szándékkal pedig egy másik cél kapcsolódik össze. Az, hogy a görög nyelvben tudatlan honfitársai lelkét feltűzelje, megizlettetvén velük a tragédiák hasznát; valamint az, hogy a még első gyermekkorát élő magyar irodalmi nyelvet a fordítás nehézségein kipróbálja, mire Sophokles és Euripides Ciceronál, »a római ékesszólás és bölcsesség fejedelménél« is alkalmasabb, de amit épp Cicero szellemében kicsiszolt magyar nyelvvel kísérelt meg.<sup>79</sup>

A református és humanista törekvések összeegyeztetésében az utóbbi elemek vannak túlsúlyban. De mögöttük nemcsak Sophokles görög szövegének ismerete, hanem rajta túlmenő antik műveltség rejlik már. A darab végén az eredeti szövegtől függetlenül kerül szóba az Atridák családjának Tantalustól Pelepson, Tyestesén keresztül Agamemnonig terjedő sötét multja és az Utószóban Ovidius szavaival is megszólaltatja Aegistust. Hogy Bornemisza az eredeti görög szöveg alapján dolgozott, azt Waldapfel Imre annak megmutatásával is bizonyítja, hogy a magyar szöveg egyes részei a görög tragédia jambusainak zenéjét őrizték meg. »Gondolni lehetne arra is — mondja — hogy Bornemisza formailag és tartalmilag egyaránt hű fordítással is megpróbálkozott, és a kiemelt akkordok ennek a próbálkozásnak önkéntelen maradvékai, vagy arra, hogy egyszerűen a fülében csengő görög szöveg kényszerítette nyelvére akaratlanul a jambikus lüktetést«, ami főleg a mondatvégekben és kiemelkedő szövegmokban válik érezhetővé. Waldapfel hívta fel arra is a figyelmet, hogy a mondatvégző klauzulában Bornemisza Cicero ékesszólásának hatása alatt is áll, s hogy így az utószóban általa említett stílusprogram nem maradt hiú törekvés.<sup>80</sup>

### III. Bibliai elbeszélések

Harcos protestáns színvallása miatt kellett Bécsot elhagynia. Talán Nádasdy Tamás nádor is — aki pedig aféle nyomdász-prédikátor-irodalmárt remélt belőle magának nevelni, amilyen Sylvester János volt korábban birtokán — ezért ejti el. Hazatérte, és rövid magyaróvári, majd kassai tartózkodása után Bornemisza Debrecenbe is elkísérte Hosszár Gált nyomdájával. Onnan juthatott el újra Husztra, ahhoz a prédikátor ismerősehez, aki talán külföldre segítette volt. Ők ketten lehettek rá döntő befolyással abban, hogy végleg a lelkési pályát választotta élethivatásul. Bécsben és további külföldi tartózkodása alatt szerzett műveltsége hírének köszönhetően azután, hogy 1564-ben az udvartól a Nádasdynál függetlenebb Balassi János hívta meg zólyomi várába prédikátorául és Bálint fiának nevelőjéül.

Schulektől eltérően az 1560-64 közti időre tesszük Bornemisza első két bibliai históriáját, melyekkel visszatér ifjúkori kedvteléséhez, a költészethez. Ha a tárgy felfogása és

Horváth J., id. mű 411 kk. II. és Kardos Tibor új feltevését Heltai Gáspár szerzőségére vonatkozóan: *Kodály-émlékkönyv*, Bp. 1953. 167. l. — Nem értékesítette ily vonatkozásban eddig a kutatás azt a tényt, hogy Bornemisza, mikor már Menyhárt fiának, Balassi Istvánnak bőkezű pártfogását élvezte, visszaemlékezvén a Folio Postilláknak hozzá intézett ajánlásában az apjánál töltött időre, igazságot szolgáltat *katonai* erényeinek: »Hogy Swendi Lazarral, a Felseges Maximilianus Czaszar országos hadanac fő Capitanyaual, midőn együtt hadakoznec: Ackor en magamis beszeltem mind kettőuel Vnguart . . . Ez hazaiab Nemet országba meg tertebenis, mind aztala fölött, es mind egyeb időkbe soc fő helyeken nagy becsülett emlegette az ő benne latot hadakozo ioszagokat . . . kiröl olly diczökedesselis szolt, hogy sohol elethebe massat hadakozasba nem latta. Azonkeppen egyeb fő nepekis kic egy hadba vele voltac, czudaltattyac tebolgyas nekül valo elmeiet, es batorsagoss szuuet, mind a Had viselesben, mind annac rendeleseben, mind az hartzolasban. *Es meg az törtint változasokbanis*, kiröl amelkodassal beszellic, hogy noha soc czatakon es derec hadakban volt, de soha meg nem gyözetet, mikor ő volt fő, hanem ő gyözet meg mast mindenszer. Kiröl a Nagysa: Forgats Simonnac Magyar országi fő Capitannac is lattam irasat (kijs vele forgot egy hadba) Mellybe emlekezi, *Hogy ha Deaki tudomanis* mellette lett volna, es elne, ez mostani vilagnac Czillaga volna.« Azt hiányolja, hogy nem volt a római történet példái nevelkedett tudós hadvezér, s csak vigyázatosan céloz pálfordulásaira.

<sup>78</sup> Act. II. sc. I, IV. 2.

<sup>79</sup> L. Waldapfel Imre, *Bornemisza Péter nyelvművészete*. Nyugat, 1931, I. 124-126.  
II. — Zolnai Béla, *Magyar Nyelv*, 1926. — Elektra utószava.

<sup>80</sup> Waldapfel Imre id. cikk.

megfogalmazása szempontjából vizsgáljuk őket, a kettő közül régebbinek »Az teremtsérről« szóló verszetet kell tartanunk. Nem egyéb ez, mint száraz, adatszerű kivonata Mózes I. könyvének és a II. elejének. Dísztelen ridegségére azonban az akrosztichon latin mondásában leljük meg a magyarázatot: »Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini Nostri Jesu Christi«. Egészen úgy hangzanak e szavak, mintha a friss-sütetű prédikátor őket új jelmondatul akarná választani és vele tudatosan meg akarná tagadni a humanizmusnak ama régi, világi irányát, melyet az Elektrában követett s melynek célja a földi dicsőség megszerzése volt, bármennyire igyekezett is erkölcsi értelmet kisajtolni az antik témából.<sup>81</sup>

A másik e korba tartozó bibliai történet, a »Cantio Szent János látásáról«,<sup>82</sup> szintén bibliai szövegnek, az Apokalipszis XXI. és XXII. fejezeteinek kivonatolásán alapszik, de forrását már sokkal szabadabban kezeli és egyéni betoldásokat enged meg magának. Ilyenek az üdvözültek boldogságának (49-51. ss.) és az elkárhozottak fájdalomának (58-65, 70-75 ss.) ecsetelése, valamint a költemény prédikáló buzdítással való befejezése. Régi orvosi érdeklődésének nyomát kell látnunk abban, hogy a csodás túlvilági város bibliai folyópartjain növő fák levelei, melyek ott — nyilván dogmatikus értelemmel — »a pogányok gyógyítására« valók, Bornemisznál »igen hasznosak az betegeseknek« (45 s.) De ebben a versben, melyet Schulek a Síralmas énekkel egy időben, külföldi tanulmányútját megelőző korból keltez, merül fel először két olyan motívum, mi később mind szélesebb hangszereléssel fog harsogni egész életművében. Az egyik a német és olasz peregrinációk alatt leszűrődött ördög-vétek azonosítás: »Az ördög köztünk mind éjjel-nappal erősen forgódik«, halljuk itten (97. s.). A másik, mely az Elektrában csak közvetve nyilvánulhatott meg, nyílt társadalmi bírálat a feudális uralkodó osztállyal szemben. Meghiszem azt — mondja (89-90. ss.) — hogy az urak szívesen bemennének az üdvösség gyönyörű túlvilági városába,

De mint az lopok az draga hűttül igen tauul vadnak  
Olliakrul szolok, kek eyel nappal ördögnek szolgálnak.

S ehhez fűződik Krisztusnak már egészen Bornemisza környezetéhez és híveihez szabott demokratikus kijelentése

Én országotam minden embernek egyarant szerzettem  
Akar racz legien, akar Tot legien, akar czigan legien

(79-80. ss.)

Mint a záróversszak bizonyítja, versét valóban ukrán-román vegyes lakosságú vidéken, a máramarosi Huszt várában szerezte. Munkácskája hely és év nélkül, de valószínűleg Debrecenben jelent meg nyomtatásban.<sup>83</sup> Az akrosztichon az utolsó strófában szereplő Bornemisza nevet humanista alakjában ismétli meg: PEFRUS ABSTEMIUS, ami figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy az előző költemény jelmondatában foglaltatott szakítás a humanizmussal inkább formális, semmint lényegbe vágó.

A zólyomi prédikátorság első éveiben Bornemisznának három újabb verse születik. Kettő bibliai elbeszélés. »Az itéletről« és »Isten városáról, az menyországról«, a harmadik vallásos mezbe öltöztetett igen szép »Énekecske gyermekek renetésére«<sup>84</sup>. Világi bölcsődal Balassi Jánosné Sulok Anna részére, kinek nevét az akrosztichonba foglalta. Közvetlenül tehát élményhez, gazdája családjában egy gyermek születéséhez kapcsolódik, de az egykori friss búcsúdaltól az a távolság választja el, ami a megkomolyodott prédikátort választotta el a régi gondtalan vándorlegényektől.

A két újabb bibliai história az előző kettővel szemben igen tanulságos fejlődésről tesz bizonyosságot. Hosszabb költeményekről van már szó. Az első 808, a második 330 sorból áll. Az augusztinusi csengésű »Isten városá«-ban, az utolsó strófa vallomása szerint, 1567-ben, Zólyom várában, a »Szent János látomása«-t dolgozta fel újból. Kündulási pontjuk is azonos: Mindenki csak marhájának, földi házának romlásán jajgat, de a mennyországnak édes lakásán keveset törődik. De itt már egy természeti képpel hozzá meri tenni: »Arnyék ez világ, hamar elmulik, miképpen az virág.« Ami amott a bibliai kifejezés megtartásával 12.000 futamnyi távolság volt, itt konkrétabb szavakkal 200 mérfölddéz lesz. Ennyi a csodás várost körülvevő négyesögbe futó fal minden oldala. Azután az apokalipszis leírása 12-12 különböző drága-

<sup>81</sup> Régi Magyar Költők Tára VII. köt. 214. I.

<sup>82</sup> U. o. 208. I.

<sup>83</sup> U. o. VII. 404. I.

<sup>84</sup> U. o. 222, 229, 212. II.



kőből faragott oszlopból álló reneszánsz loggiával *bővíül* (49-63. ss.) Ezek az oszlopok 20-20 mérföldön valának »változva«, ami nem vág egybe azzal, hogy az egész távolság, melyen el vannak helyezve, nem 240, hanem csak 200 mérföldet számlál. »Nagy mesterséggel, *virágos-képpen* vadnak kifaragva«, azaz virágdíszítésű reneszánsz oszlopok. A Jelenésben a fal 12 kapuja »tizenkét gyöngy; ; minden egyes kapu egy-egy gyöngyből vala ; és a város utcája tiszta arany« (XXI. 21.). Bornemisznál kapuk és városköveket reneszánsz csillogást, de egyben népmesei zománcot is nyernek :

Tizenkét kapu mind környös körül drága kőből vagyon,  
Mindenik kapu külömb drága kő, külömb színe vagyon

(71-72 ss.)

A piac kövezete pedig egyenest velencei mozaik :

Tiszta aranyból város piacza mindenik utcája,  
De *rakásának* és szép módjának csuda az *czifrája*

(81-82 ss.)

A parti fák levele azonban itt is »betegösöknek hasznos«. A költemény azután Pál apostol látomásával folytatódik (Korintusiakhoz írt levél 2-4. vers), melyhez egészen egyéni megjegyzést fűz (121-132 ss.). A továbbiakban az Apokalipszis (XXII. 15.) csak »ebek«-ről emlékezik meg, akik ki maradnak zárva a csodás városból. Bornemisza egész kis aesopusi állatmesét kerekít e célzából. Benne az ebekhez disznók, medve, oroszlán, farkas, agg róka társulnak, »de az csávában megyen az agg ravasz!« (169-177 ss.). Azt sem tudja megállni Bornemisza, hogy az üdvösség városával ne helyezze szembe a poklot, királyával, Lucifferrel, akinek »testében az egész világ nagyobb részében lakik«. Megjelenik a német Narrenschifflein képe is : »Zurzarvar köztünk . . . község, nemesség, prédikátorok vadnak mind az hajón« (223-228. ss.).

A költeményt bezáró, mintegy harminchárom soros versszakban, azután a már gyakorlott prédikátor szólal, meg és vonja le az elmondottakból az időszerű tanulságot. Ez ismét igen haladó társadalmi tartalommal telik meg. Jó királyokat, jámbor urakat, vitész hadnagyokat, eszes szolgákat, jámbor jobbágyokat kíván országának (283-285 ss.); a »sok dulóknak, sok lopóknak« pedig kíván ételt, italt és munkát, hogy betöltsék gyomrukat és jó útra térjenek :

Löld uram kedvét az sok dulóknak, ennyi sok lopóknak,  
Tölts bé gyomrokat, adj ételt italt, *adj munkát azoknak*,  
Téríts meg immár, esmerhessenek ők téged atyoknak

(289-291 ss.)

Kell-e ennél több bizonyosság arra, hogy reneszánsz művészi érzék, humanista állatmese, népmesei fantázia, orvosi érdeklődés, a munkátlan »kőborlás«-ból származó bűnököt ostromozó társadalomkritika, egyszóval a világi gondolkodás behatol a vallásos tárgy minden kis részén-ürügyén?

Ez a benyomás megerősödik bennünk, ha figyelmesen végigolvassuk az »Itéletről« szóló harmadik, e korba tartozó költeményt. Benne már figyelemre méltó, önálló művészi kompozícióval van dolgunk. A négy versszaknyi bevezetés után Máté XIII. fejezete alapján a búzavetés példáját mondja el, melybe a gazda ellensége, akit — teszi hozzá nagyobb nyomaték kedvéért Bornemisza — »a házából kiűzött vala«, konkolyt szórt. A gazda hagyja nőni a konkollyal vegyes búzát, hogy majd az aratáskor válassza el a jót a rossztól. — A második részben Ádám és Éva teremtésére tér át, amivel isten elvetette az emberiség bűzáját. Az ördög konkolyt hintett ugyan közéje, s mindkettő növekszik, de az utolsó ítélet aratásán szét fognak választatni. — A harmadik rész a végítéletet ábrázolja. — Három versszakos könyörgés fejezi be az ügyes, művészi szerkesztű költeményt, mely saját, »Az teremtésről« írott versének »nótája«-ra van írva, de amezénál sokkal fejlettebb ritmusérzékkel. Művészi ritmuozításra való törevről tanuskodik a 200 stófát kezdő betűből formált, szokatlanul hosszú akrosztichon is, melyre Bornemisza 1582-i Énekeskönyvében, ahol a külön már megjelent *János-látomás* és a teljesen világi *Siralmas énnék*. . . búcsúdál kivételével valamennyi költeményét lenyomtatta,<sup>86</sup> külön is felhívja a figyelmet : Cuius initia literae sunt . . .<sup>86</sup>

Az a legjellemzőbb ebben a költeményben, hogy egészen reális életlátást visz bele a bibliai elbeszélésebe. Már rámutattunk arra, hogy az okot is meg akarta jelölni, miért gyűlölte a kon-

<sup>85</sup> L. Dézsi L. jegyzeteit, *Régi Magyar Költők Tára VII.. köt.*

<sup>86</sup> U. o. 405. l.

kolyt hintő ellenség a gazdát (»a házából kit kiüzött vala«). De azt sem tudja emberi igazság-érzése elviselni, hogy a gaztett büntetlenül maradjon. Ezért kiegészíti a parabolát :

Ellenségit az ur megfogatá,  
Konkoly hintőt tűzbe hagyittatá,  
Az nagy tűznek közepiben hagyittatá,  
A sok gazt is mind reá hányatá.(57-60. ss.)

Az előző költemény »hamar elmuló virág«-hasonlatának és a János-látomás gyógyító faleveleinek is akad utóda. Az első emberpár »eredendő bűne«, olyan nyomot hagyott a világban, mondja,

Mint a sebet hogy tővel bévarrják,  
Reá kötött irral meggyógyítják,  
De az helyét mégis látni hagyják,  
Erőttségét rajta ott marasztják. (145-149 ss.)

Halálunk után a dög-tetem leírásának realizmusa nem új ugyan, de új a hozzá fűzött egyéni életkép :

Ilyen képük bizony ők is voltak,  
Mint mi vagyunk, ők is ettek, ittak,  
Nyájaskodtak, tréfáltak, vígadtak,  
Leszünk mink is, mint ők, majd halottak. (196-200 ss.)

Általában már az Elektrában megfigyeltük Bornemisza nagy kedvét arra, hogy régi mesébe aktuális tartalmat és értelmet öntsön. A vallásos ábrázolás terén ez nem volt szokatlan eljárás. Tudjuk, hogy gyakorolta már, talán olasz flagelláns eredetű, Mária-síralmunk, mikor egy anya emberien felfogott panaszt visszhangozta. Gyakorolták a reneszánsz festői, mikor korukbeli viseletbe és környezetbe helyezték egyházi hőseiket. Gyakorolták azok a népi olasz drámai jelenetek, a *laudá*-k, melyek gyakran egyházellenes éllel a legegyszerűbb emberi érzések megjelenítésére redukálják a bibliai történetet : az anya keservére a kinszenvedést, Mária és fia örömteli viszontlátására és a fiúi szeretet megnyilatkozására, az emberi szeretetnek még a kárhozottakon is segíteni akarására az utolsó ítéletet. Valami hasonlót tapasztalunk Bornemisza e költeményében, s a bibliai elbeszélés ily humanizálása, mint majd meglátjuk, jellemző lesz prédikációinak első kötetekre is.

Az utolsó ítéletkor íme, az anya térdre esik, de fia felemeli, mondván :

Virágzó méhedben viselél,  
Ez világra engemet te szülél,  
Az te áldot tejeddel étetél,  
Emberkorra engem felneveltél.

Idvözlöm én jó anyám lelkedet,  
Idvözlöm én testedet, méhedet,  
Megbódogult te emberségedet... (413-419 ss.)

A kárhozottak pedig a szentek segítségéhez folyamodnak :

Kérünk mostan, hogy könyörögjetek,  
Uristenhöz kit ti megnyerhettek,  
Hogy minket is vigyen ti közzétek. (645-656 ss.)

Katona Lajos úgy gondolta, hogy Bornemisza e költeményében valószínűleg katolikus forrás után dolgozott. A végítéletet megelőző világromlás leírásában valóban Cclanói Tamás Dies Irae-je ismerhető fel, Máriának idézett szerepeltetése pedig legalább is ingadozó dogmatikus állásfoglalásra vall.<sup>87</sup> Eszünkbe jut Bornemiszának egy a korai protestantizmus felfogására igen jellemző későbbi nyilatkozata : »Sokan vadnak, akik protestánsokká lettek, de a katolikus szokásokat nem tudják elhagyni.« Ez nem is baj, »ha a derec dolgokban nem tevelyegnek.«<sup>89</sup>

<sup>87</sup> *Az elbeszélő költészet a XVI. században. II.* (Litografált egyetemi jegyzet, 1909-10<sup>o</sup> II. f. é.) 78-108. II. — A Mária-síralmunk flagelláns vonatkozásairól l. Kardos T., *Középkori kultúra, középkori költészet* (Bp. 1942) 142. l.

<sup>89</sup> P. II. 335/b.

Katona Lajos hívta fel arra is a figyelmet, hogy a hét főbűnt képviselő hét ördög bibliai neve mellett Bornemisza még hármat szerepeltet: az istentagadók vezérét, *Baryth*-ot (görög βαρύς -nehéz), a kételkedőkét, *Ebron*-t (az ótestamentumi Ebron-hegyről) és az eretnekekét, *Error*t. Hozzá kell tennünk, hogy a három közül kettő humanista eredetre vall, és azt is, hogy a 10 zászlóalj ördögnek a másik oldalon 10 sereg »szent« felel meg, de úgy, hogy az egyik félen Lucifer zászlóaljvezető egyben kiemelkedik a többi kilenc fölé, a másik félen a 10-es mellett pedig szintén azonnal jelentkezik a 9-es szám:

Legottan a kilenc zászló alja  
Elosztatik a kilencz kasokban. (773-74 11.)

Az egyházi felfogásban hagyományos hét főbűn és neki megfelelő hét erény helyett a 9-es és 10-es (azaz egyes) számokkal való játék olyan jelenségek, amelyeknek számszimboli-kájára tudvalegőleg egy Dante alapította a *Divina Commedia* egész felépítését.

Katolikus és protestáns elemek, humanista és világi felfogás egyesülnek tehát »Az itéletről« szülő költeményben, mely a valóságban már nem elbeszélő mű, hanem jól megszerkesztett verses prédikáció. Vele vagy vele egyidőben találja meg Bornemisza azt az irodalmi műfajt, melyben legfesztelenebbül juthat kifejezésre mondanivalója, s melyhez ezentúl élete végéig hű marad, még akkor is, mikor már rajta túlfejlődött a kifejezendő tartalom: az olvasásra szánt prózai posztilla műfaját.

#### IV. Világi elemek prédikációiban

Felvetődik a kérdés, nem az ötkötetes prédikációgyűjtemény idején történt-e humanista elkülteben valami változás?

Tudjuk, hogy már 1569-ben Pozsonyból írt levelében 300 árkusra terjedő prédikációinak kiadására kér anyagi támogatást Nagyszombat város tanácsától,<sup>89</sup> az első könyv megjelenésekor pedig már a tervezett kötetszámba is céloz: »Meg negy ennyi mint e könyv vagyon ide hatra.«<sup>90</sup> Ez az anyag természetesen alakult, bővült addig, míg hat évvel később, 1579-ben az utolsó, V. kötet is megjelent. Már az első kötetben is van arra célzás (LII. 1.), hogy a második prédikáció végső alakját 1571-ben, 429 esztendővel a 2000-re jósolt világ vége előtt nyerte. Így e kötetek nem egystílusúak, hanem — s ennek fel nem ismerése, véleményünk szerint, Bornemisza-kritikánk legnagyobb hiányossága — változásról, bizonyos irányba való fejlődésről tanúskodnak.

Az első két kötet prédikációi valóban a szószékről való elmondás jegyeit viselik magukon, terjedeleme és hang dolgában egyaránt. A biblián kívül más szövegre — klasszikusokra vagy egyházatyákra — alig hivatkozik. Világi dolgok és az ember iránt való változatlan központi érdeklődését csupán azzal árulja el, hogy a bibliai eseményeket, mint már utolsó elbeszélő költeményében megfigyeltük, a hallgatók élmény- és érzelemkörébe igyekszik vonni. Azt, például hogy az elveszett gyermek-Jézust szülei harmadnap találják meg a jeruzsálemi templom írásmagyarázói között, így akarja átéléshez juttatni: »Melly nagy öröm volt ez, eszkebe vehetic azok, kic harmadnapig egyetlen egy gyermekeket el veltic, es vagy azt gondoljac, hogy megöltec, vagy hogy Pogansag el vittc. Es azonba törtenic haza iüni: Es latuan nagy örömbc leszneac miatta. Ezeac mondoc meg mondhatnac minemü öröm legyen az ö fioknac meg talalasa, kic mind keserüseget, mind örömet meg kostoltac.«<sup>91</sup> Az aktualizálás e módját megtartja későbbi kötetekben is. Krisztus feltámasztja az özvegyasszony fiát, s hogy mit jelentett ez az anyának, így magyarázza: »Az asszonyállatnac kedig minden bizodalma, kedue, remensege, öröme, es minden gyönyörüsege czak ez kettöbön, feriebe es gyermekebe vagyon, kiket midön el velt, ottan minden io keduetül meg foztatic, es czak azon röttegesre es keserüsegre szál, kinec minemü nehesege-lyegen czac az tucya, a ki meg kostolta. Miert hogy kedig az féry, az aszonyi állatnac feie, mihent a meghal, mindgyart oly nagy nehesege iut, mint ha feiet veltötte volna el. Jollehet az kinec gyermeki maradnac megis azockal könyyiti es vigasztalja magat, de a kinec egyetlen fia vagyon, az is meg hal, ki mondhattya minemü röttenetes es iszonyu faidalmai legyenec annac szivibe«. Vagy ime, hogyan igyekszik a pokol kínjait egyéni tapasztalatából vett példával érzékeltetni: »En ez taiba, mikor ezt irtam, kinlodom vala nagy hewseggel, az hideg leles vtan. Kit sem vizzel, sem egyebel meg nem olt-

<sup>89</sup> *Történeti Tár* 1878. 384. 1. — Schulek 364-365. 11.

<sup>90</sup> 1573. P. I. 460. 1.

<sup>91</sup> P. II. 10.

hattam, csak az is nagy nyavalyanac tetczet. De mas iszonyunac kell lenni az pokol hew-segenec.«

Garmadával lehetne ilyen példákat idézni, de csak egyet iktatunk még ide, élete végének egykötetes prédikációgyűjteményéből, a Folio Posztillákából: Jézus születik »Bethlehembe, mas ember barmos Istaloiaba, szegeny, nyalyas Leanzotul, szolgac, szolgálac nekül, meleg viz, lagy ruha nekül.«<sup>92</sup>

Míg azonban az első kötetekben az élet ábrázolása egyedül ezen a résen tör be az egyházi gondolkodás és érzés világába, addig a következőkben ennek módozatai megsokasodnak. Mondanivalója mindinkább gazdagodik, mégpedig nem a dogmatikus vallási, hanem a maga tapasztalatából és mindinkább szabadon szóhoz jutó műveltsége teljességéből fakadó fejtegetések irányában. Mind gyakoribbakká lesznek a »hallottam« és »láttam« bevezetéssel induló elbeszélések, melyek az élet ezernyi megnyilvánulásai iránt való érdeklődésről tanúskodnak és sokszor elfelejtetik magát a tárgyat, melyet megvilágítani volnának hivatva. Krisztus gyermekkoráról szólva, kitér a gyermeknevelés kérdésére; a szegény asszony fiának fel-támasztása kapcsán beszél arról, miért kell tisztességesen eltemetni a halottakat és hogyan kell siratnunk; ha Krisztus lecsendesíti a tengert, rögtön átkapcsol a hívek háborúságának és a sok világi háború tárgyalására.<sup>93</sup> A veszekedős Beiczi Ambrus prókátor, a gyomorhajóssá vált inyenc; a vesekőben, bélpangásban szenvedő ember; a nyomorúságra jutott nagy-asszony; a törökök által megkínzott férfi esetei zsúfolódnak egymásra, igen laza összefüggés-ben az érzékek megzabolázásáról szóló serkentésben.<sup>94</sup>

A kezdetben elmondásra is szánt beszéd mindinkább könyvbeszéddé változik, de azután ennek keretei is szétfeszülnek. A világi kísértés tudvalevőleg a IV. kötet ama fejezetei-ben éri el tetőfokát, melyeket azután Ördögi Kísértetek címen külön választott Posztilláitól és amelyeket nem is mer többé prédikációknak nevezni: »Igen czudalatos dolgokrol kezdec szolni, nem mint Predikatio gyanant, hanem az olvasoknac.« S később, mikor tudatára ébred, hogy a vallásos tartalomtól ugyancsak eltávolodott, arra biztat, hogy történeteit »csak mulat-sagert is olvasnák meg, az ő idejében majd sok hasznát veszik«<sup>95</sup>. Olykor, amit világi szem-szögből mondott, vallásos frazeológiával ismétli, mintha megbánta volna előbbi eljárását: »Mentül előszer mulatsag örueuel (!) erczünk egy nihany dolgokat külömb külömb fő fő népekről, mind firfiakrol, mind asszonyokrol: Hogy eze vtan iob keduel meg oluashassuc az derec es fő tanusaginkat, es ahozis nagyob edesegic legyenec.«<sup>96</sup> Maga az előljáró szó való-ságos kis pszichológiai tanulmány, általa talált terminus technikusokkal és a kísértés fajtáiról szóló igen pontos emberi megfigyelésekkel.<sup>97</sup>

Vérmérsékletének egyik elfojtott tulajdonsága, a lángoló érzékiség tör benne felszínre. Ugyanaz az érzékiség, ami vele egy időben a Boccaccio humanista átdolgozójától, Beroaldustól vagy Aeneas Sylvius Piccolominitól, a későbbi II. Pius pápától fordított Széphistoriák-ban, Enyedi György Gisquardus és Gismundájában (1574), a Pataki Névtelen »Eurialus és Lucretiá«-jában (1577) szabadul fel először irodalmunkban minden vallási korlátból.

Szuperintendensi minőségében lefolytatott feyelmi vizsgálatok<sup>98</sup> és bizalmas lelki-pásztori magánbeszélgetések alatt másokon, és szenvedélyes önkritika útján magán végzett, olykor igen finom pszichológiai megfigyelések váltják egymást, egy Lorenzo Valla *De Voluptate*-jába vagy Beccadelli *Hermaphroditus*-ába illő részletekkel. Érdeklík a különböző sorsok, az élet és emberi lélek megnyilatkozásuk minden változatában, és amikor egészen őszintén beszél, megvallja: »Mind ez soc historiaknac irasi kedig arra valoc es az en soc beszédim arra mennec: Az emberi természet mi czoda ő magatul kivaltkeppen ha elhagyatic Istentül Es ha az ördögnc kezere eresztetic.«<sup>99</sup>

Mi ez, ha nem humanista szándék a legjavából? A maga módján még azt a Balassinál és Enyedinél kevésbé meglepő messzansz elvet is visszahangozza, hogy Amor ellen nem lehet tusakodni. Elfogadja a bujasággal vádolt prédikátor védekezését, hogy »akarattya ellenis meg bolondul es meg szelesedic niha, es azokor nem tud houa lennic.«<sup>100</sup> Tudja, hogy

<sup>92</sup> P. IV. 332/b, III. C. iij. 2; F. P. XXXIII; Magdolna Krisztus sirjánál P. III. ff iij; további példák P. I. CXLIX, III. p. iij, IV. 182.

<sup>93</sup> F. P. LXXXVI, CCCCLXII/b-LXVI/b, CVI.

<sup>94</sup> P. IV. 767-770.

<sup>95</sup> P. IV. 627, 665.

<sup>96</sup> P. IV. 528.

<sup>97</sup> P. IV. 647/b. 659/b.

<sup>98</sup> P. IV. 732-738/b. latin szöveg és célzás arra, hogy ilyeneket bőven találhatnak, P. IV. 747.

<sup>99</sup> P. IV. 919.

<sup>100</sup> P. IV. 738/b.,

a kísértés ellen való sikeres harc nem műveltség dolga : »az soc iras, oluhasas, az elő keszitet soc szep szoc falra ragasztot szep Sentenciac . . . soc könyvec semmit vagy igen kitsint használnac.«<sup>101</sup>

»Midön valaki vetekbe esic — mondja — ne vadold ötet, hanem az ördögöt, aki azba eitette.«<sup>102</sup> Másutt is többször hangsúlyozza, hogy az ember nem mindég ura akaratanak, hanem titokzatos erők martaaléka.

Kifürkészi »nagy fő emberek« titkait, még akkor is, ha azok úgy beszélnek róluk, mintha semmi közük nem lenne hozzájuk: »Kíról nekem ő magokis szoltac : Őc noha ravasz modra, mint ha mas mielte volna, de en eszembe vöttem bizonyos ielekéből, hogy ő dolgoc. Jay ki lator ez vilag.«<sup>103</sup> Rendkívül szeret beszélgetni s valóságos pszichológiai anyaggyűjtést végez társalgás közben. »Szoltam ieles embereckel, kik azt beszéltec hogy . . .«, »egy barátom sirva mondta . . .«, »itten közel vala egy nemes ember . . .« sztereotip módon visszatérő szólamai.<sup>104</sup> Török Bálint természetéről »az ő régi szolgálai«-t Sztárai Mihály jelleméről valami Gabriel Deac-ot kérdez ki, aki »azt beszélte . . .«<sup>105</sup>

Telegdi Miklós az egyházi ember meg nem értésével, épp ez egyéni élettapasztalatból való merítés ellen kel ki : »Könnyű azoknac mind untalan könyveket írni es nyomtatni, a kik senkitül nem kerdenec, hanem tulajdon feiec utan iarnac, es az ő tezeseket es talalmányokat köuetic. Mert akar kies könnyen meg tudgya beszelleni szüenec gondolattyat es ki tudgya chachogni azt, a mi elmeiben forog.«<sup>106</sup> Noshát épp abban rejlik Bornemisza haladó volta Telegdivel szemben, mi humanista nevelésének a gyümölcse, hogy tulajdon feje után jár, a maga találmányait s szívének gondolatját követi!

Az ösztönerők felfedezésével párhuzamosan, ami igazán reneszánsz érzületre vall, bizonyos erkölcsi relativizmus jelentkezik Bornemisznál, mi isten-felfogásában is megnyilatkozik. »Soknac — mondja — masnac tetzic Christus, hogy nem mint ő volna, kiki mind valamint indult szivebe olynac ueli ötet, ha ki sir sironac veli, az mosolygó mosolygonac, az penz gyűjtő penz osztonac, az reszeges reszegesnac, az haborussag szenuedő haborgatonac, niha mesze valonac es idegenec tetzic ő« ; ilyen csalógaató elménk vagyon mindnyájunknak!<sup>107</sup> Sőt egy emberben is folytonosan változik az isten képe, »mert egessegünkben es io szerenczenkben es kazdagsagainkban különbnec tetzic ő, mint betegsegünkben, szegenysegünkben es nyaualyankba, niha kedvesbnec, niha kellemetlenebnec tetzic, maga ő magaba nincz semmi változatas, hanem a mi szívünkbe.«<sup>108</sup>

Ilyen pszichológiai felismerések mellett, persze lehetetlenné válik a Melius Juhász Péteréhez hasonló szigorú dogmatikus állásfoglalás. A katolicizmussal való határvonalak elmosódottságára már felfigyeltünk. Telegdi Miklós pécsi püspök viszont így panaszkodik ellene »Felelet«-ében : »Annak sem mehettem végére, te mi légy. Úgy mint ki néhol a Luteranusockal tartol a Calvinistac ellen, néhol a Calvinistackal a Luteranusoc ellen.«<sup>109</sup> S nagyon vakmerő feltételezés volna azt következtetni, hogy a nagy »kisértések« éveiben, mikor a IV. kötetet rendező feltűnően hosszú ideig sajtó alá (1575-78), vérenek lobogásán kívül a vallási kétely sem maradt távol lelketől? »Vadnac — írja — kic lelkekben igy gyötrődne, hogy houa inkab tanulya es olvassa az szent Irast : mind azt gondotattya vele az Satan, hogy csak költöttec azokat, az okos emberec azért semmit ne hidgyen azba.«<sup>110</sup> Azt sem felejtí el kiemelni, hogy a reneszánsz »Romai Pal Paparol mongyac, hogy nem hitte emberne c lelket es az Christus euangeliumat fabulanac, az az czac gondolt beszedenec tartotta.«<sup>111</sup>

Az élet teljességének szeretete realiztikus szemmel meglátott jelenetek, életképek széles ecsetkezeléssel való ábrázolására ragadja. Megjelenik az igehirdetés figyelmetlen közönysége : »nemelyeket asitoua teszen az isten igeie, nemely elgondolkodic, nemely soc dolgot forgat eszében, ki lakast, tanzot, ki buiasagot, ki telhetetlenseget, ki villog imide amoda, es szemlel,

<sup>101</sup> P. IV. 655.

<sup>102</sup> P. IV. 818/b.

<sup>103</sup> P. IV. 884.

<sup>104</sup> P. IV. 911, 890, 891.

<sup>105</sup> P. IV. 910.

<sup>106</sup> Telegdi P. III., 1580 előszó.

<sup>107</sup> P. III. ff, ij, b.

<sup>108</sup> P. III. hh, iij.

<sup>109</sup> Telegdi, *Felelet*. Rupp-kiad. 134. l. A hovatarozása körül folyó vitát l. Schulek könyvének bibliografiai függelékében. — A Négy kis könyvecske III. részében, mely a prédikátoroknak szóló rendtartást tartalmaz, az urvacora kérdésében Ireneust (lib. 4, c. 34 adversus Valentinianus) is idézi.

<sup>110</sup> P. IV. 712.

<sup>111</sup> P. IV. 636.

ki susog, czelczap es czaczog, ki meg gondoluan vagy el vnuan magat, fel vgrodic es ki megyen» Egy ledér táncokkal, bárgyú játékokkal fűszerezett nemesi dőzsölés részletes leírása, egyenest megkapó nyers realizmusával,<sup>113</sup> a komoly okot nélkülöző haragról pedig nagy élethumorral rajzolt falusi életképet kapunk.<sup>114</sup>

Az élet megnyilatkozásainak kutatása nyilvánul meg a népbabonák iránt mutatott nagy érdeklődésében is, melyeknek első feljegyzőjévé, sőt gyűjtőjévé válik. Prédikációgyűjteménye az akkori magyar művelődéstörténetnek valóságos tárháza. Érdeklí minden: a törökök kínzási módszerei, a temetési szokások; a jó napottal, egészségvel, jó szerencsével, sőt »kába módra tód vitayte«-vel való köszönés; a hűsvéti ételek stb.<sup>115</sup>

Ide tartozik a természet szépségei iránt megmutatkozó nagy érzéke is, amire Balassi előtt nincs egyéb példánk, és amire Balassinak talán ép ő nyitotta fel először a szemét, mégpedig nemcsak klasszikus irodalmi olvasmányokon keresztül. Rendesen csak a nyár gyönyörű leírását szokták tőle idézni.<sup>116</sup> De hány hasonlatában emlékeztet a »minden fele fac«-ra, »mikor ki fakadnac es meg bimbogna« s melyekből megtudjuk, hogy »közél vagon a nyár«.<sup>117</sup> A kenyér és hal szaporításának csodája előtt Krisztus a népet »kaszált fűekre« ülteti;<sup>118</sup> a magabizó ember a kísértés érkeztekor »le lippen, mint az Tyukfi az kanya előtt«.<sup>119</sup>

Minden alkalmat megragad a természet ábrázolására. Számon tartja, hogy először a cseresznye érik, azután a meggy, azután a tengeri barack, muskotály körte...<sup>120</sup> A jó pásztor bibliai példájának alkalmát megragadja rögtön, hogy a magyar pásztoréletet fesse: »... előszer az ő juhokat mind egy csoportba gyűjtic: az vtan előttec mendegél. Es szep legeltető helyre viszi: Holot eteti es hizlallya őket: De maga kedig vigyaz minden felöl reayoc: Előb előb, iob iob füre vezetí es io forrasra viszi: Sipolgatis előttec mig bekesegebe vadnac. Ha valahonnan reaioc tamadnanac, azoc eleybe futam, földözi és otalmazza mind bottyaural, kargyaual, komondoriual: Es 'ahon szükseg meg kesz meg is halni mellettec. Ho, hideg, hewseg es zapor essötülis menti őket: Betegsegekben, santasagokban, rihes voltokban szannya nyaualiasokat es szepen kötözgeti őket: ha valamellik kifutna es nyaioc közöl es pasztora ellen iarna, azt noha meg szuytya veszőiuel, de akaratyá szerent semmi tetemet meg nem rontya... telreis nagy sokat takar nekic, es nyugalmas akolt keszit nekic: Es mikor annac ideie, mindnyaiokat oda a kiszitöt akolba viszi, erős aytoual íol meg erősítuen őket, hogy ott senki ne arthasson nekik semmibe«.<sup>121</sup> Nem az első magyar pásztoridill ez?

S itt van egy búzaszem megfigyelésen alapuló története is: »Az apro magoczkakat el vettyük az földbe, ki meg rohdac, meg cziczorazic, az vtan szepen meg bokrosul, hoszu inakat czuda bokrockal fel erez, hogy könyebben alhasson (rostkötegek, melyék egyenesen tartják). Az feieket meg rakia körös környül buzackal, Ez meg öröltetic, kiből kenyér lesz, es a kenyér olly czuda természetü, hogy egész testünket meg erősíti, kiből ver terem bennünc, es az verből *spiritus vitalis* (B. kiemelése), eltető lelec lesz... Es bar minden fele hus, hal, sayt, fű szerszam, gyümölsit eleg volnais, de ha kenyered nincz, izetlenec es erőtleneac az többi, Sem elhetsz el egessegesen sokaig egyebbel ez nekül, a mint szoktac az oruosoc mondani, Omnia cum pane. si vis viuere sane: Mindent kenyerral egyel, ha egessegesen akarsz elni«.<sup>122</sup>

Nemcsak e terminus technikussal és latin közmondással fűszerezett leíráson látszik meg, hogy Páduában orvostudományok iránt érdeklődött és később is szívesen kereste művelt orvosok társaságát. Egyhelyütt a szédülés és a beszámíthatatlan, önkívületi cselekvés különböző okairól értekezik: »... kinec haui betegség miat (hisztéria), kinec reszegseg miat, kinec buiasag miat annyira el szélesedic eszec, elmeieac, hogy magokba tisztá bolonda lennéneac, ha mas meg nem szolítana«<sup>123</sup> A torkosság fiziológiai következményeit így írja le: »Testecben elbetegesülnec, Tüddőteac, Maioc, Gyomroc meg vesz, bűdös szaiuc, vízkorsagosoc, meg daga-

<sup>112</sup> F. P. CXXX.

<sup>113</sup> P. IV. 908/b, F. P. CLXXV.

<sup>114</sup> F. P. CCCCXLIX.

<sup>115</sup> A népbabonákról: F. P. DCLIV. P. IV. 786-87, V. 196/b, 197; III. D ij, iij stb. — Az említett művelődéstörténeti adatok P. I. XLVI/b; IV. 769, 328/b; III. mm. iij, F. P. CCLVII; P. III. ddd iij. l.

<sup>116</sup> F. P. XI/b. — Szekfü, *M. tört.* III. 177. — Rupp Kornél, *Telegdi és Bornemisza*. Budapest, 1898. 96-97. ll.

<sup>117</sup> P. I. XXXIX/b.

<sup>118</sup> F. P. CCCCLXI/b.

<sup>119</sup> F. P. CIII/b.

<sup>120</sup> P. III. cc iij, 4 és dd.

<sup>121</sup> F. P. CCLXXXII.

<sup>122</sup> F. P. CCCCLVIII/a, b.

<sup>123</sup> P. IV. 895/b.

dozottac, varasoc, poklosoc, colikasoc, kőszüenyesc, korsagosoc es soc egyéb fele faidalmasoc lesznecc.<sup>124</sup> Jóval megelőzve Pápai Páriz Ferencet, megmagyarázza, hogy téves hitbuzgóság isten akaratára hagyatkozni és nemcsak szabad, de kell orvosságot szedni betegségünkben, s — ha erre alkalom adódik — a dőghalál által sujtott vidékről biztonságosabb területre menekülni.<sup>125</sup> Magát pedig, mikor a bujaság legrútább eseteiről számol be, egyszer ahhoz az orvoshoz hasonlítja, ki »az бүdös betegec közt« forgolódik ; máskor ahhoz, aki »mérgec állatokat Pokot, Legyet, Darast, Bekat, Skorpiot es akar mely бүdös ganeyt es gonosz keserű füveket, hasznos, egésseges es kedűes oruossagra fordit soc töressel es főzessel«, ismét másszor ahhoz, aki neki megvallotta : »Engem az en oruos doctorsagom igen meg rőttenet sokszor, mert midőn czudalatos rőttenetes es iszonyu betegsegekre talaloc, enis rőttegec bele, hogy netalam Isten engemis az feleckel vér meg«.<sup>126</sup>

A fiziológus örömeivel mondja el egy »értelmes es okos biró« történetét, aki, »midőn egybec nem méhetnenec végére, ki ölte volna meg az varosba az embert, es sokan gyűltec volna oda . . . , mindenkinec meg tapogatta az szüet es midőn az egyiknec felotte dobogna es verekednec az szüe, rea foga mondan : te ölted meg. Az noha merész legyen vala, De azert vgyan nem titkolhata. Es meg öltec erőtte«.<sup>127</sup>

Ő is az emberek szívére teszi a kezét. Nem egyszer valóságos patológiai tanulmányocskát ír, fiziológiai és pszichológiai megfigyelések alapján szerelmi aberrációkról, lelki rendelleneségekről.<sup>128</sup> Ilyen eseteket gyűjtött már Németországban és Itáliában. Most Sempte és a környékbeli faluk, Szeredtől le Diószegig,<sup>129</sup> zólyomi, ungvári és huszti emlékek szolgáltatják az eseteket, melyeket itt is, mint gyakran külföldön tette, olykor évszámmal rögzít meg.

Ép mivel az Ördögi Kísértetek kötete van különösen tele a maga élettapasztalatával, megfigyeléseivel és legbensőbb énjével, nem volt hajlandó azt a gazdája, Salm Julius által protestáns lelkészekből rögtönzött inkvizíciós bíróság előtt megtagadni, és a paduai Spira Ferencként lelki békéjét feláldozni. Magában a könyv szövegében ismételtelen utalt arra, hogy — a többi kötetétől eltérően — itt csak az »értelmesek« számára ír, <sup>130</sup> akiknek a kedvéért többször latinra is fordítja fejtegetését, hogy ne csak »paraszt es Grobian modra« beszéljen.<sup>131</sup> Arra is int, hogy vigyázzanak, ne mindenki olvashassa a könyvet. — Telegdi attól tart, hogy az ifjak meg fogják belőle tanulni, »mint kellyen magoc viselésével az artatlanoknac szüet fertelmessegre ingelleni es vonni«, mert »a mit ember kősszeg közre bochat, tudni valo dolog, hogy valogatás nélkül mindnec kezebe kerülhet«, s Máriássy Pálhoz intézett levelében maga Bornemisza is elismeri, hogy az »czac az feleknec való, kik annyira megismerték magokat, mint Dávid, Magdolna, Péter . . . noha ilyenek ritkák«.<sup>132</sup>

Az Ördögi Kísérteteket nem szabad tehát úgy tekintenünk, mint a nagy Posztillagyűjteményből kirívó furcsa eltévelyedést, ahogyan a polgári irodalomtörténetírás azt tette, hanem úgy, mint Bornemisza belső ellentétekben és zavaros forrongásban gazdag reneszánsz egyéniségének leghívebb megnyilatkozását. Ezzel a könyvvel ő »magát is vigasztalta«.<sup>133</sup> Itt nem lehet Szkhárosi vagy Sztárai hazai mértékével mérni, hanem Vallára, Beccadellire, Pico della Mirandola-ra kell vele kapcsolatban gondolnunk. Régi irodalomtörténetírásunk nagy tévedése, hogy Bornemiszában mindég csak a református prédikátort akarta látni. Az Ördögi Kísérteteket szégyelte új kiadásban a kutatás számára hozzáférhetővé tenni s immár egyetlen fennmaradt példányának mintha alig volna köze irodalmi műveltségünkhöz. A nagyközönségnek pedig ma sincs kezében olyan Bornemisza-antológia, melyből igazi arculatát megismerhetné.

<sup>124</sup> P. V. 308/b.

<sup>125</sup> P. II. 142/b, V. 507-518/b.

<sup>126</sup> P. IV. 732/b, 456, 884/b.

<sup>127</sup> P. IV. 875. Fiziológiai irányban annyira megy gondolata, hogy azt állítja, Krisztus feltámadása után nem engedte magát Magdolna által megtapogatni, annak »testi vagyakodasa« miatt (P. III. gg.)

<sup>128</sup> P. IV. 895/b, 896/b-898/b ; egy zászlósúrnak és feleségének botránykrónikája Bécsben u. o. 899-900. II.

<sup>129</sup> P. IV. 913.

<sup>130</sup> P. IV. 925, 648, 837, 918. II.

<sup>131</sup> P. IV. 829/b-837 ; 841-842. II.

<sup>132</sup> Telegdi P. II. előszó. — Bornemisza levele közölve : Schulek 372. I.

<sup>133</sup> P. IV. 927/b.—Az Ördögi kísértetek éles társadalomkritikájára már Nemeskürty István felhívta a figyelmet It. 1951.

## V. Társadalmi erkölctan

A Posztillák öt könyvében, majd Folio-kötetében mind szabadabban jut kifejezésre Bornemisza érdeklődése az élet minden megnyilvánulása iránt. Mintha csak saját mondásának bizonyosságát akarná adni a mindég jelen maradó egyházi és vallásos céllal szemben: »Az elme szabad állat, ötet sem lantzual, sem kötéllal meg nem kötözheted«. <sup>134</sup>

Az életnek az első kötetekben még lappangó, de az Ördögi Kísértetekben teljes kibontakozással való érvényesülése mindazonáltal nem az a jellemvonás, mely legmeggyőzőbben mutatja Bornemisza humanista nevelődésének továbbélését egész írói fejlődésében. A prédikációk írása és sajtó alá rendezése alatt ugyanis felfedezi, hogy a keresztény erkölcsről lehet világi szemszögből és világi érzésekkel is beszélni.

Ez a fordulat nagyjából a III. kötet három Lázár-beszédével kezdődik, ahol a gazdagság és szegénység problémája vetődik fel előtte. Bár erre az előző kötetekben is van egy-két elszórt példa, <sup>135</sup> innen datálható Bornemisza ama következetesen alkalmazott módszere, hogy bűnöket és erényeket a maga feje szerint határoz meg s őket társadalmi vonatkozásban vizsgálja. Mi a gazdagság és szegénység? <sup>136</sup> Mi a telhetetlenség? <sup>137</sup> Micsoda a fősvénység? <sup>138</sup> Mi a tékozlás? <sup>139</sup> Mi a kevélység? <sup>140</sup> Mi az alázatosság? <sup>141</sup> »Micsoda az szelid ember?« <sup>142</sup> vetődnek fel egymás után a kérdések. Az V. kötet 242-360 lapjain a következő témák sorakoznak egymás után: az irgalmasság, ne ítélj, ne kárhoztass, megbocsáss, adakozz; légy józan, igazságos, istenfélő és irgalmas, szelid, békességes, tüdő, könyörülő. A barátságról, hívségről, nyilvánvalóságról (őszinteségről), bűnerségről, buzgóságról, haragról hallunk a továbbiakban. A bűnök felosztása pedig nem az egyházi, hanem a világi igazságszolgáltatás, sőt egyenest a római jog kategóriái szerint történik, melynek ismeretét valószínűleg Páduából hozta magával. Iniuria, culpa, casus, petulantia, nequitia: <sup>143</sup> sorra meghatározását adja e fogalmaknak és példákat hoz fel illusztrálásukra. Azután az igazság ellenségeiről szól: leuitas, indulgentia, lentitas. <sup>144</sup> Kifejti, hogy a bírónak ítéletében mindég három dolgot kell szem előtt tartania: a törvényt, a bűnöst és a *községet* (közösséget). Ha látja, hogy a bűnös fenytéssel megtérhet, ne ölje meg, de nezzen az kössegreis, hogy ha latna, hogy az fele engedelemből az kösseg maganac gonosz peldat venne... vgy iob lenne az egyet büntetni, hogy nem mint sokakat bűnben eyteni. <sup>145</sup> E korában rendkívül haladó és felvilágosult vélekedést később még megtoldja: »A törvényre a bíró úgy nézzen, hogy ne veszedelmét kívánja az embernek, hanem iobbulasat, őrizet es oltalmat« <sup>146</sup> Lehet-e »engedelmesség«, azaz engedékenység a bíróban? Szabad-e a fejedelemnek, büntetést elengedve, megkegyelmeznie? A gyilkos mentheti-e magát azzal, hogy áldozata isten rendelkezéséből halt meg és ő csak szükséges eszköz volt? Hogyan viselkedjenek a bírák az uzsorának és házassági válásnak esetében? <sup>147</sup> Ilyen fogas jogi kérdéseket fejteget.

Hovatovább e felfogással egész társadalmi erkölctant dolgoz ki, mely — főleg az V. kötetben és a Folio Posztillákban — épp úgy szétfeszíti a prédikáció-forma kereteit, ahogy általában az élet ábrázolása ezt az Ördögi Kísértetekben tette. De már a IV. kötetben is, mielőtt még félretenné a prédikációformát, már az alázatosságról és kevélységről szóló három prédikáció előtt szükségesnek tartja jelezni: »Ezeket nem predikacio gyanant irom, hanem olvaso tanuság gyanant, mind az által predikacionac neuzezem«. <sup>148</sup>

Ily világi szempontú társadalmi erkölctan előadásában hamarosan annak is tudatára ébredt, milyen nagy segítségére lehetnek az antik írók, kiket humanista tanulmányai alatt

<sup>134</sup> P. IV. 752.

<sup>135</sup> Telhetetlenség P. I. köt. LVIII. l.; tobzódók I. LX. l.

<sup>136</sup> P. III. E, iij 20. l.

<sup>137</sup> U. o. 264.

<sup>138</sup> U. o. 297.

<sup>139</sup> U. o. 259/b.

<sup>140</sup> U. o. 495.

<sup>141</sup> U. o. 500/b.

<sup>142</sup> P. V. 320/ b.

<sup>143</sup> U. o. 323/b. 324. A meghatározás is a három első fogalomnál fedi a Római jog meghatározását (l. Marton Géza, *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen 1943. — Paul Jörs, *Römisches Privatrecht*. Berlin, 1935.)

<sup>144</sup> U. o. 336/b.

<sup>145</sup> U. o. 419.

<sup>146</sup> F. P. DCLXXXII. — Schulek 269.

<sup>147</sup> F. P. DCLXXXII/b.-DCLXXXIII, DCXCIV; P. V. 412-424. II.

<sup>148</sup> P. IV. 525.



oly buzgón olvasott és Volaterranusának példáját követve, az ott érvényesülő erkölcsi kategóriák szerint jegyzetelt ki, belőlük adagium-gyűjteményt is állítva össze. »Ezec es töb vigasztalasc — mondja most — meg lehetne a mi magunc okosságabolis, az mint soc pogan bölcs Philosophusokis igen szep szokalis irtak ezekre valo nemes mondasokat.«<sup>149</sup> Hiszen a régi rómaiaknál nem hiányzott a jó »rendtartás.« Azok »mindenre gondot viselnek, valami az *közönseges tarsasagban* szükséges: *törvény* latusara, hazasoknac magoc tartasara, igaz kereskedesre, *iteletekre, büntetésekre, oltalomra, hadakozásra, munka tetelre* . . . *oskolabeliekne*c épületire, az *Polgarbeli tarsasagra es annac minden szükségére*.<sup>150</sup> A római jog dicsérete ez!

Míg az első két kötetben szinte teljesen hiányzik az antik írókra való hivatkozás,<sup>151</sup> addig a III. kötettől kezdve felhasználásuk állandóan erősödik és a Folio Posztillákban jut legnagyobb jelentőséghez.<sup>152</sup> Általános erkölcsstanát főleg az antikokra alapítja, a mérték pedig ilyenkor nem isten, hanem az emberség: »A tisztesség nem helyen vagy udvarlasban al, hanem a tisztessages embersegeben.«<sup>153</sup>

Azonban amennyire nem forradalmi Bornemisza vallásossága a Posztillákban, épp annyira nem forradalmi antik példákkal támogatott társadalmi erkölcsstana sem. Hitbéli felfogása inkább Melancthon irenikus humanizmusán<sup>154</sup> és *Erasmus* kritikizmusán alapul, semmint Luther dogmatizmusán.<sup>155</sup> Az evangélium szövegét sokszor széljegyzetekkel kíséri, melyek Erasmus módorában frott bibliamagyarázatok.<sup>156</sup> Egy bujaság kísértésében szenvedő főember, Erasmustól függeszt ki erkölcsi mondasokat szobája falára.<sup>157</sup> Maga Bornemisza olykor az erasztista filológus szemével nézi az ó- és újszövetséget: felsorolja a »lélek« szó tizenhárom féle értelmét a bibliában; azt, hogy a poklot hányféle kifejezéssel jelöli az írás, avagy összeállítja az ószövetség mindama helyeit, ahol hadakozásról van szó.<sup>158</sup>

Mikor azt kell ábrázolnia, mi a boldog élet, *Melanctont* idézi,<sup>159</sup> s mikor testi megjelenése miatt Bécsben lenézik, azzal vigasztalja magát, hogy Melancthon is hasonlókép járt Károly császárral, pedig ha ez szólt volna vele, megtapasztalhatta volna »a kis fonyat embe-recske« nagy eszté.<sup>160</sup> Viszont a reformáció baloldali, radikális szárnya, Münzer Tamás, Dávid Ferenc, Arany Tamás, a Fekete ember, Servet követői, az anabaptisták kemény bírálatban részesülnek.<sup>161</sup> Ugyanígy foglal állást Dózsa György és parasztforradalma ellen is.<sup>162</sup> Az Elektra bátor zsarnokellenes elvi állásfoglalásából itt csak a személyes gyűlölet marad meg a Habsburg uralkodó magyarelles politikája miatt. Rudolf császár Danzignál vereséget szenved Báthory Istvántól: »Imé magyarral töltötte ki Isten a magyarok közt lött csintalanságát.«<sup>163</sup>

Min alapszik tehát, és milyen elemekből áll világi jellegű erkölcsstana? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az igen haladó polgári felfogást és beállítottságot tükröz. Már Sztárai Mihály és Szkhárosi Horvát András egy fejlődő magyar polgársághoz szóltak és döngteték a nemesi visszaélések falait. Leghaladóbb verseiket Bornemisza felveszi Énekeskönyvébe.<sup>164</sup> Társadalmi erkölcsstanában hozzájuk kapcsolódik, de ő sokkal nagyobb távlatokat tekint át.

Ha rendszerbe próbáljuk foglalni gondolatát, — melynek sok eleme megtalálható már a korábbi protestáns irodalomban is — abból a nézetéből kell kiindulnunk, hogy az osztály-

<sup>149</sup> F. P. CCXCVII/b.

<sup>150</sup> U, o. DCLXXXII.

<sup>151</sup> Aspasia esete Venus szobrával P. II. 483.

<sup>152</sup> I. Schulek összeállítását 314. I. és Zolnai Béla »eszmetöredékét« *Bornemisza pogány bölcsei*. Széphalom, 1929. 201-206. II. Bornemiszával kapcsolatban azonban nem lehet szó platonizmusról és Balassi Bálintnál az ilyesfajta jelenség nem volt tanárával függ össze, hanem egykoru olasz petrarchista költők ismeretéből származik. L. Waldapfel József: *Balassi Credulus és az olasz irodalom*. I. T. K. 1938.

<sup>153</sup> P. IV. 531.

<sup>154</sup> Schulek 262.

<sup>155</sup> Lotz János, *A történelmi világnép*. Pécs, 1936. 40-41. II.

<sup>156</sup> Rupp K, *Telegdi és Bornemisza* id. mű 89. I.

<sup>157</sup> P. IV. 719.

<sup>158</sup> P. III. pppppp, IV. 409, V. 480/b-481/b.

<sup>159</sup> F. P. CCLXXXIX és CCCCXXXIII.

<sup>160</sup> P. IV. 848. — Még egy adomát mond el gonosz feleségéről IV. 535. 1.

<sup>161</sup> I. Révész Imre id. mű 69. I. — a servetusokról P. II. 575, anabaptistákról II. 62/b. — Münzer (Monetarius) Tamásról P. III. 280. — Dávid Ferencről u. o. — Arany Tamásról F. P. XXV/b. — a Fekete Emberről P. IV. 871/b, III. 280, IV. 873/b.

<sup>162</sup> P. V. I ij, b; u. o. 283. I. Kegyetlen kivégeztetését helyesli.

<sup>163</sup> P. IV. 870/b.

<sup>164</sup> Az átokról CLXXIV. Fősvénységről CLXXVIII, Fejedelemségről CLXXXI, Pál érsek levelére való felelet CXCII, A pápai foltos hitről CXCVIII.

társadalom isteni rendelésén alapszik. Az ő akarata szerint van, hogy »az wr különbezen az szolgatul, az kazdag a szegéntül, az nemes az parazttul. Mert ez életnek szertartása nem lehet wr, szolga, király, hadnagy bíró nekül«;<sup>165</sup> »szantasnekül, kapalanekül, hadakozasnekül, vasalasanekül, szöts, szabo, varga, ötvös, oruos, Borbely mű nekül nem lehetünc. Predikatornekül, oskola mesternekül, wr, ispan, tiztarto ... polgarnekül, Hoher, szolga, lowasznekül nem lehetünc.«<sup>166</sup>

Nem válogathatunk tehát tisztünkben: »fellyeb való tiztre vagyakodni keuelyseg es szegenyseg«. Ezért mindenki tartsa magát az ő rendihez : »az fejedelem mas keppen, az szolga iobbagy maskeppen ... Nem kuanhattyuc ... azt senkitül, hogy el fusson tisztitül, es ha gazdag el hadna mindeneket, mint amaz regi baratoc es az uy anababstiac kabalkottac.« Még a gonosz úr vagy feljebbvaló ellen se lázadozzék senki!<sup>167</sup> Az emberek különböző társadalmi osztályokba tartoznak, de Bornemisza számára mind egyenlőek: emberek.

A legfőbb baj azonban az, hogy nyughatatlan teremtmények vagyunk:<sup>168</sup> »Mind feje a többi nyomoruságnac — ismer fel egy leopardii igazságot — hogy akar melly iöl legyen dolgunkis el vnnyuc magunkat es mindenbe mi magunc agodalmat szerzünc magunknac. Soha nem lehet senkiünc oty iöl, szepen, édesen es czendesen dolga, hogy egy keues mulua, azokat, el ne vnna, noha az elöt minden gondgya es kedue czac arra volt, de *mihent meg lesz keuansaga, hamar hamar el vnnya* es mast azon gondal ohayt es fut«. Így »soc Barbel katonasagot keuan, az szanto szabo vagy ötves müuet, az kalmar az szantast dicseri. Es sokan az ő tiztekben semmire kellöc leuen arról beszél: Ha ő kiraly volna, mint viselne az ország gongyat, maga talam csak egy buydoso kezket sem tudna iöl megörzeni, nem hogy egy egez orszagra tudna gondolni.«<sup>169</sup> Ez a tisztbéli *únds*, mi különb-különb helyváltoztatásokra unszol, rendesen a kevélységből származik, mire nevekkal sorol fel példákat.<sup>170</sup> A minden társadalmi korlátot áttörő reneszánsz idején e pontban a reform, s nem az erőszakos áttörés embere.

A másik baj az, hogy »minden rönd közöt soc fele hamissag vagon.« Nemesek a pap, prédikátor, fejedelem, bíró nemes, polgár, de »az mies ember, kouats, szabó, ötvös, varga, czeplö, kaszás, kapás« is »soc keppen czalardul igyekszic mielni, ha hozza lato nincz.« A paraszt élelmiszert drágít; a kereskedő »hamis singgel« keresi kenyérét.<sup>171</sup>

A fondorkodásban, gyűlölségben, garázdálkodásban azonban a feudális nemesség és papság áll az élen. Bornemisza kíméletlen nyíltsággal sorolja elő bűneiket: bort, búzát, húst eldrágítanak, hamis harmincadot, vámot szednek, szolgájukat hamissággal tartják, majorosaikat, béreseiket, szekereiseiket, szolgálóikat, jobbágyaikat megcsalják.<sup>172</sup> Pazarlók és egyben fősvények. Tíz-hús agarat hízlalnak, 20-50, sőt száz tál étellel vendégeskednek, de az árváknak egy fillért sem juttatnak.<sup>173</sup> Török Bálint, Móré László, Basó, Bebek, a Homonnaiak, Dobó István: hadakozók, vérontók, jobbágynyúzók, fosztogatók.<sup>174</sup> Elmondja, hogyan zsarolta meg, fosztotta ki Csorom András gazdag jobbágyát, Pekri Lajos pedig plébánosát.<sup>175</sup> »Munka tetető« az ilyen, aki »megnyuzuan az nyomorultat, ő nagy gögösen költi azt ele.«<sup>176</sup> Az úri rend cifrázkodását és frissesség (divat) után futását a legélesebben elítéli. Visszasírja a régi egyszerűséget, mi akkor uralkodott, mikor még »bekessegben es böwsegeben volt Magyar ország.« A hiú cifrálkodókat ki szeretné hajítani az országból.<sup>177</sup>

A bujálkodásban »papok, barátok, urak, nemesek, csélsapok« egy húron pendülnek. »Ezertis vesze Sido ország. Troia, Buda és Magyar ország, mert az lelki paraznasag mellett, minden varosoc, Clastromoc, Pispeksegec, Erseksegec rakuac valanac röttenetes fertelmes es Sodomita elettei.«<sup>178</sup> A papok nőtlensége, »néma eb« voltak, a pápa világi fejedelemsége, a

<sup>165</sup> P. IV. 357, I. 252. A korábbi protestáns felfogásra vonatkozólag I. Horváth J. id. könyvét és különösen a Melius Juhász P.-ről szóló részt.

<sup>166</sup> P. IV. 288/b., V. 310.

<sup>167</sup> P. II. 538/b, V. 709, 69/b, F. P. CXL, P. V. 187/b, 414-415/b.

<sup>168</sup> P. IV. 450. Talán Horatius I. könyv. I. szatírájából is meríti fejtegetését. V. ö. 310. jgyz. is.

<sup>169</sup> P. IV. 728, 292.

<sup>170</sup> P. V. 537, IV. 599.

<sup>171</sup> P. V. 310-311/b, IV. 838/b, 906. II.

<sup>172</sup> P. IV. 26/b.

<sup>173</sup> P. III. x. 265/b, F. iij l.

<sup>174</sup> P. IV. 905.

<sup>175</sup> P. I. 905-906. — Bővebb kifejtést I. Nemeskürty id. cikkében.

<sup>176</sup> P. V. 227/b.

<sup>177</sup> P. IV. 545/b-546/b.

<sup>178</sup> F. P. DCXCI, P. II. 109.

»foltos hit«, a »bálványimádás«, búcsújárás, gazdag templomok; a klastromok, érsekségek, püspökségek, káptalanok falui és gazdag jövedelmei, melyek kóborlók lélekválságából lettek,<sup>179</sup> ugyanolyan szenvedélyes támadások tárgyai a Posztillákban, mint Szkhárosi Horvát verseiben. Telegdi Miklóst Bornemisza személy szerint is súlyos vádakkal illeti.<sup>180</sup>

A nemesség és egyház, mint »munka tetetők« mellett a gonosz gazdagok a harmadik rákfenéje a világnak. Mert mi is a gazdagság? »Az kazdag az, a kinec minden napi szüksege annira vagyon, a mennire az ő rendbeli alapattya keuennya: Mint az kinec sem felesége, gyermeke, szolgálai nincz, eleg gazdag, ha tiz, husz, neguen, vag ötuen forinttya vagyon. A paraztnac, nemesnec, wrnac, herczegnec, kiralynac, megent mas allapottyoc vagyon, kic mind *elege gazdagoc, ha az ő szüksegec fölött is birnac valamit.*<sup>181</sup> Az ilyen gazdagságra való törekvés helyes és szükséges az életben. Csakhogy a gyűjtés szenvedélye elragadja az embereket. Rakton raknak és gyűjtön gyűjtenek, akár kell, akár nem, akár jól, akár rosszul.<sup>182</sup> Ez egy-részt fősvényekké, zsuoriakká teszi őket, másrészt a jó vagy rossz úton szerzett vagyonból dőzsölnek, pazarolnak; a szegényekkel, árvákkal, *országunk olthalmával* pedig nem törődnek.<sup>183</sup> »Ez nem kazdagsag — mondja — hanem rabsag, szolgasag bu es keserü banat.<sup>184</sup> Ha ugyanis az ilyenek csak egy kevéssé is megfogyatkoznak, nagy uzsorával, hamis kereskedéssel, méltatlan bor, búza, hús árulatásával, nagy dúlással, fosztással, kóborlással és lopással igyekeznek magukra gondot viselni.<sup>185</sup>

Bornemisza, Melius Juhász Péterhez hasonlóan (Confessio, 1562), a pénzgazdálkodás legerkölcstelenebb formájával az uzsorát, azaz a kamatra való pénzkölcsönzést jelöli meg. »Az Vsora olly *hamis nyereseg*, mellyet az költsön adasert az derec Sumanac fölötté vesznecc«, hangzik az igen szabatos meghatározás. Azért erkölcstelen az uzsora, mert a »penz olly allat, az ki nem szaporit ön magatul, az mint a szőlő, a malom, a barom szaporitanac, Hanem ha mi szaporodic az penz altal az annac nagy faratsaga altal lesz, a kinec adtat penzedet, azert öve az nyeresegis.«<sup>186</sup> Mértéktelen gyűjtés, rosszul használt gazdagság, bűnös pénzszerzés a világ sok bajának főokai. Mindenki versenyt fut a pénzért és az elkülönült osztályok egymással szemben állnak.

Egész kis közgazdaságtant lehet összeállítani Bornemisza ily irányú megjegyzéseiből. Felismeri a feudalizmus, de egyben a születő pénzgazdálkodás hibáit is és hazafias érzülettel az orszög javát tartja szem előtt, mikor a fősvénység és uzsora kártevéséről szól.

Hogyan lehetne ezeken a bajokon segíteni? — vetődik fel Bornemiszában a kérdés. A semptei, majd detrekői prédikátor, aki külföldi tartózkodása alatt valószínűleg maga is munkával kereste a kenyerét, világi erkölcstanában nagy szerepet juttat a munkának. Az élet maga is küzdelem, fáradozás, munka kell hogy legyen. A vén jámbor halála óráján »mosolyodik,« hogy a munka után nyugalomra megy.<sup>187</sup> Krisztus, halála után azért jelenik meg halászó tanítványainak, hogy »vigasztalion ezzel minden hiveket es igaz munkásokat, hogy az ő munkáioc nem lenne hiaba való.«<sup>188</sup> Az »igaz munká«-t szembe állítja a hamissággal<sup>189</sup> és szól »az mi munkanc szaporodasá«-ról.<sup>190</sup> Hangsúlyozza azt a helyes célt is, hogy »kezünkel munkalkoduan annyj marhat gytyuczunc, hogy azyböl mind magunkat, czelédünket, mind egyeb szükölködöket segíthessunc.«<sup>191</sup> A restségről és henyélésről szóló fejezet 10 pontban foglalja össze, miért szükséges a munka.<sup>192</sup> Mindenütt érezhető Bornemisza műveiben, milyen megbecsülésben részesül nála a parasztság, kézművesség, a szorgos kereskedők, a sokat emlegetett szántók, ötvösök, vargák, szúcsók, borbélyok, de a bírák és orvosok is. Viszont élesen elítéli a kizsákmányolót, »munka tetetők« gonosz gazdagokat, akik minden gondjukat csak

<sup>179</sup> P. III. xxxx I és ij 6; IV. 425; II. 323, 569; II. 62, 15; IV. 591/b; IV. 851. II.

<sup>180</sup> P. IV. 862. — Nemeskürty id. cikkében közvetlen kapcsolatot keres Szkhárosi és Bornemisza közt.

<sup>181</sup> P. III. E, iij 20: F. P. CCCXCVI. II.

<sup>182</sup> P. IV. 263/b.

<sup>183</sup> F. P. CXXXIV. b.

<sup>184</sup> P. III. yy 181-182. II.

<sup>185</sup> P. III. Q ij 250. I.

<sup>186</sup> F. P. CCCXCVII/b. Telegdi M. Posztilláiban (I. 377) épp csak megemlíti az uzsorát de nem szentel neki különösebb figyelmet. Melius Juhász P. állásfoglalását I. Horváth J. id. mű 287. l.

<sup>187</sup> P. IV. 650/b, 730, 813.

<sup>188</sup> P. III. tt. 2.

<sup>189</sup> P. III. V. ij, 262.

<sup>190</sup> P. III. yy, iij, 185.

<sup>191</sup> P. IV. 263.

<sup>192</sup> P. IV. 290.

»usorasagra, alnoc keröskedesre, alnoc perpatuarra fele barattyanac es alatta valo iobagyainac, auagy szegény nyomorult munkasoknac fosztasara« fordítják,<sup>193</sup> mert »soha igazan kereset marhaiokual nem elegendec me«. <sup>194</sup>

De a társadalm dologtalan kizsákmányolókra és munkás kizsákmányoltakra való osztlásának elvi felismerése Bornemiszában nem a forradalmi osztályharc, hanem a javító reformer állásfoglalását eredményezi. Egy helyes társadalmi erkölcs első és legfőbb parancsa, szerinte az, hogy »egymást eltűrűc az közönseges tarsasagert« <sup>195</sup> azaz, hogy mindenki alárendelje magát a közösség érdekeinek. Ebben minden társadalmi osztálynak — a tolvajok, kőbörlok, lopók, szemfényvesztők, varázslók henye társaságának kivételével — együtt kell működnie.

Mit jelent ez részleteiben? Azt, hogy az urak »haggyac az veszteg heuerest es dösölest, tobzodast es ő magoc is hozza lassanac dolgokhoz«. <sup>196</sup> Szolgáikkal igazán szerződjenek és azt meg is tartásák. <sup>197</sup> Jobbágyaikra mértékletes adót vessenek és a szegényeknek azt is engedjék el, mert így azok gazdagodhatnak, míg ellenkező esetben elszegényednek és semmi adót nem lesznek képesek fizetni. <sup>198</sup> Gazdálkodásukban rendezkedjenek be önellátásra : ». . . az telen valoual meg elegendgyünc. Azert ha keueset adna Isten maiorsagunkbol, vagy akar mikeppen, czac az keuesetis örömmel es meg elegendet szivel vegyűc ő tüle. Ezt Autarchianac (B. kiemelése) mondgyac, olly nemes ioszagnac, melly meg tud elegendni az ő saiat marhaiual«. <sup>199</sup>

Az udvarbíró — ki ellen Tinódi sokat panaszkodik ilyen viszonylatban <sup>200</sup> — adja meg mindenkinek, ami neki jár, és ne tobzódjon, »ficerézzen« a szegény bőrén megtakarított urapénzén. <sup>201</sup>

Mindenki munkálkodjék és teljesítse a maga hivatalával járó kötelességét : a bíró helyesen ítélkezzék, a gazda gazdálkodjék, a deák tanuljon, az orvos gyógyítson, a tanító tanítson, a prédikátor prédikáljon és ne elegendjék mások dolgába-ügyébe. <sup>202</sup> Mindössze a pénzgazdálkodás területén látja szükségesnek, hogy a munka rovására, a korabeli viszonyokhoz alkalmazkodva, bizonyos kompromisszumos engedményeket tegyen. Elvben nem ellenzi, hogy az urak, nemesek, tisztartók pénzforgalmukról könyvelést, »registrumot« vezessenek, csak az ne legyen az egyedüli és legfőbb könyv a háznál. <sup>203</sup> A kamatra-kölcsönzéssel, uszorával is megbékél kénytelen-kelletlen, »miert hogy szinte el nem hagyhatni ez vilagual« de csak akkor ha valami »szép és igaz alkotást« szolgál. <sup>204</sup> Ily esetben, ha az adós haszonnal forgatta a pénz, juttasson a nyereségből részt a hitelezőnek. De egyébként — a bíróságok erre az álláspontra helyezkedjenek — csak a kölcsönzött összeggel tartozzék. <sup>205</sup> Zálogba pedig a gazdag ne vegye el soha a szegénytől *termelőeszközét* : szőlőjét, szántóföldjét, kertjét fejsz tehenét, mert tud Bornemisza olyan esetről, mikor egy istentelen ember egy török fogságból hazatért rab birtokára csak úgy adott kölcsönt, hogy az maga senki mástól többé kölcsönt ne kérhessen. Így tíz évig használta birtokát, s bár pénzét többszörösen visszakarta, az adósságot nem engedte el. <sup>206</sup>

Hogy Bornemisza eleinte milyen optimista lélekkel és milyen komolyan hitt egy eredményes reformpropaganda lehetőségében, mutatja egy kifakadása : szeretne már prédikáció-kötetében követendő például olyan gazdagot néven nevezni, — panasolja — aki intéseit megfogta : »Mondoc akarnam czac egyet, vagy kettőt lathatnakis, mert sokat nem merec megemlitenemise«. <sup>207</sup> A dolog szerinte azon fordul meg, mit ő minden vallásos vonatkozástól függetlenül »értelmes magatartás«-nak, »külső jó magatartás«-nak, »jó magahordozás«-nak

<sup>193</sup> P. III. S. 69.

<sup>194</sup> P. IV. 7/b.

<sup>195</sup> P. V. 236, F. P. DCLXVI.

<sup>196</sup> P. IV. 9/b.

<sup>197</sup> P. III. QQ iij. 152/b.

<sup>198</sup> U. o. 153/b.

<sup>199</sup> F. P. CCCCLV/b. — Volaterranus : De autarchia et vera felicitate. 365./b.

<sup>200</sup> Tinódi : Udvarbírákról és kulcsárokról. *Régi Magyar Költők Tára* III. köt. 315. 1.

<sup>201</sup> P. III. 270. y. ij.

<sup>202</sup> P. V. 319, IV. 536.

<sup>203</sup> F. P. CXXXIII, V. 85/b.

<sup>204</sup> P. V. 420/b-422/b.

<sup>205</sup> F. P. DCLXXXIII.

<sup>206</sup> P. III. 00. ij. 150-151.

<sup>207</sup> P. III. ú. 265.

nevez.<sup>208</sup> »Lelki bölcsesség«<sup>209</sup> és »lelki vitézség«<sup>210</sup> kell gyakorlásához. »Az Fejedelem iobagyit szolgait igasságban biria, tarcza, segítse, oltalmazza. Az kalmar igazan kereskedgyec es soc nyomorultat segítsen lelki testi szükségest. A biro *aiandec nekül* igaz törvent tegyen: A proca-tor igazan legyen szoszolo es a nyomorultat se hadgya. A szolga wrat igazan szolgállya. Az mester ember igazan munkalkodgyec es igazan vasarollyon marhaiat. Az tanyito hiuen igazat tanyitson.«<sup>211</sup> A gazdagnak pedig ezt ajánlja: »Ne legy szolgália az te kadagsagodnac, hanem te légy wura annac. Ne paranczollon az teneked, mint egy rabianac, hanem te paranczoly ő neki mint rabodnac es te szolgadnac«, mert »draga dolog az kadagsag a ki tud annac paranczolni.«<sup>212</sup> A nemzeti vagyon ugyanis a közösség érdekeit kell hogy szolgálja, hogy »azzal hazankat epítsük, őrizzük, oltalmazzuk«. Helyesen kivetett, igazságos adók a honvédelmet mozdítják elő. De bűnös az a fejedelem,— s itt újra a Habsburg királyra céloz?— aki »felesege szoknyaia farkan (uszályán) nagy gyöngyösen az porba hurczoltatia a szegeny ehezőkne c veritekit, mert az szegeny ember nem örökös rabia ő neki.«<sup>213</sup>

Ezzel eljutottunk Bornemisza társadalmi erkölcsstanának igazi magváig: egész munkás-ságát átható demokratizmusáig. Egyhelyütt nagyon a hajánál fogva rángatja elő az alkalmat arra, hogy megrója a rossz birákat és ispánokat »kic igazgattyac az nepet, mint az igaban való Barmokat«,<sup>214</sup> a fejedelmeket pedig inti, hogy »oskolakra, Ispitalokra« gondot viseljenek.<sup>215</sup> Posztillái tele vannak ilyen megjegyzésekkel: Ne nézzük le a rosszas köntösű ember szolgálátát; <sup>216</sup> szolgálkat, koldusunkat, ha meghal kísérvük ki a temetőbe,<sup>217</sup> ne restelljük a vargát is urazni, mint a prédikátort vagy a katonát, mert náluknál semmivel sem alábbvaló<sup>218</sup> Gyakran vesz példát a szegény emberek köréből: így egy szeredi »io munkás és dolgozodo« paraszt-bodnárról<sup>219</sup> Kikel a gazdag katolikus papok ellen, kik »azt a népet semminec velic, ahol Christus igeie igazan es tisztan hirdettetic«,<sup>220</sup> de prédikátor társai ellen is, akik paraszti példákkal »az szegeny nephöz nem akariac magokat szabni, Es azokat szegyenec tarttyac predikalni.«<sup>221</sup>

A maga posztilla-gyűjteményét az igehirdető lelkészeken keresztül a népnek szánja. A »Négy kis könyvecske« (1577) első része, az előszó bizonyosága szerint, elemi katekizmus a nép, a jobbágyok és cselédek számára, melyet »a magyar írás olvasásának módjáról« címen ábécé és olvasási gyakorlatok előznek meg; harmadik része pedig rendtartás a prédikátorok részére a nép tanításában. Jellemző, hogy Pécsi Lukács a Telegdi Miklós »Felelet«-éhez csatolt latin gúnyversben azzal csúfolja, őt magát beszélgetve, hogy immár mindenki elhagyta őt, »csupán a nép közül van egy vagy másik velem.«<sup>222</sup> Bornemisza büszke volt arra, ami miatt Telegdi köre lenézte és megvetette őt!

A fejedelemről és a hadviselésről szóló részek teljesen valláserkölcsi fejtegetések vonalán mozognak és semmi jelét nem mutatják annak, hogy csak távolról is eljutottak volna hozzá Machiavelli tanai, melyek közvetve, német forráson keresztül mintegy huszonöt évvel később haladó lendületet adnak Magyarai István »Az országokban való sok romlások« c. munkájának (1602). Esményképe azonban az erős központi nemzeti királyság. Ily szempontból dicséri és állítja példaképpül Hunyadi Jánost és Mátyás királyt<sup>223</sup> s ítéli el az olyan gyöngé fejedelmeket, milyenek II. Ulászló és II. Lajos voltak.<sup>224</sup> A maga korában a szerény viszonyokból

<sup>208</sup> P. IV. 539: F. P. C.; P. IV. 769/b, 776.

<sup>209</sup> P. IV. 652.

<sup>210</sup> P. IV. 656/b. A jó fejedelemnek is első sorban »nagy bölcseségre és jó magatartásra« van szüksége. P. V. 411/b.

<sup>211</sup> P. V. 387.

<sup>212</sup> P. IV. 276, 280.

<sup>213</sup> F. P. CCCXCIX.

<sup>214</sup> Luc. XXIV. a háladatlan vacsorára-hivottak egyikének kifogása kapcsán.

<sup>215</sup> F. P. CCCCLXXXVII.

<sup>216</sup> P. II. 132.

<sup>217</sup> P. IV. 328, 330; F. P. CCCCLXIV.

<sup>218</sup> P. IV. 531/b.

<sup>219</sup> P. IV. 911/b.

<sup>220</sup> P. II. 334.

<sup>221</sup> P. II. 297/b.

<sup>222</sup> Közli: Schulek, 386-87. II.

<sup>223</sup> P. IV. 427/b.

<sup>224</sup> P. V. 334. — Rajtuk kívül még csak Corvin Jánost említi futólag, mint az urak áldozatát, F. P. CCCCLXVII.

lengyel trónra emelkedett Báthory Istvánt említi ismételten követendő példa és a magyar dicsőség megtestesítője gyanánt.<sup>225</sup>

Hogy milyen különböző gondolkodású és érdeklődésű emberek kezén forogtak Bornemisza prédikációs kötetei, azt a fennmaradt példányokban található margójegyzetek jól megvilágítják. A Nemzeti Múzeum könyvtárában található sárospataki eredetű IV. kötetben valami XVII. századi lelkész feljegyezte, hogy belőle merítette a nagyszombati ekléziában »lévő tisztében és hivatalában elmondott« prédikációjának anyagát.<sup>226</sup> Az e kötetben Bornemisza által leírt szerelmi történetek azonban, valószínűleg ugyancsak a XVII. században, más valakit egy szép virágénekek befirkálására bátorítottak :

Karasz Maris  
Gyenge leany  
Fejer piros  
Nem halovány  
Szép legények  
Ostromolják

Gyöngy ortzáját  
Es tsokoliak  
Jarasa oly  
Mint pavanac  
Mosolygó ajka  
Mint rosanak<sup>227</sup>

Az V. kötet készthelyi példányának 334. lapján viszont ott, ahol Dobzse Lászlóról van szó, egy XVI. századnak látszó kéz a következő kifakadást írta a »karáj«-ra »Köröztös hagy (had) pest mezen nagyon felséges vram : dobrze, Estergami Ersek mondotta nem dobrze. Azutan hogj Pestet megj zalotak hogy megj mondotak nekj, akkor is dobrze mondotá, de Ersek ellene zoltt es hadat indította, es ott a pesti mezen wege zakadot az kereztes hadnak. azuta . . . *Magyarországj zabsaganak semy igasaga niczen, akkor verzet ell, mert szabadsagakba voltak mind . . .*«<sup>228</sup> Bornemisza demokrata, népharát hazafiságából ez az olvasó levonta a végső tanulságot.

## VI. Humanista olvasmányai

Az eddigiekből az tűnt ki, hogy Bornemisza prédikátor korában koránt sem tagadta meg humanista nevelését. Megnyilatkozik ez abban, hogy tanulmányának igazi tárgya a Posztillákban is az ember marad, mégpedig folyton erősödő nyíltsággal. Az élet, a közvetlen tapasztalat, a látott és hallott dolgok, de a maga sorának fordulatai is<sup>229</sup> betörnek az egyházi témák tárgyalásába, különösen az Ördögi Kísértetekbe, mely személyes természetű önvallomásokot tartalmaz ; az V. kötet függelék-életrajzában, mely egyházas mezbe öltöztetett valóságos petrarcai Ad Posteros, és a Folio-Posztillákban, hol az önéletrajzi adatok még inkább bővelkednek, már bizonyos támadó élt is nyernek. Gyakran kirobbanó keserőséggel hánytorgatja itt fel az őt ért sérelmeket és a vallásos meggyőződése miatt szenvedett üldöztetéseket : fogságait,<sup>230</sup> Semptéből történt kénytelen menekülését, mikor »1579 esztendőbe hideg, fagyos essöbe fil esztendő kiczin szoptatós gyermekczkéivel czeledestül üzetett ki oly varosbol, kinec hat esztendeig igen hiven szolgált« ;<sup>231</sup> Beczkó és Detrekő várában való működését,<sup>232</sup> sok urak huzódózását, hogy a kivetett emberrel érintkezzenek!<sup>233</sup>

A maga életének, egyéniségének, lelki problémáinak ily fokozódó felszabadultsággal való előtérbe állítása humanista lelkületre vall. De erre vall az is, amit társadalmi erkölcsitanának nevezünk, és aminek kifejtése a III. kötettől a Folio Posztillákig szintén fokozódó ütemet mutat. A társadalmára való közvetlen hatásra, a reformba, a feudális nemesség és a

<sup>225</sup> P. IV. 499, 541-42, 919/b ; F. P. CCCCXLIII ; P. IV. 869/b ; Békés Gáspárnak vele szemben tanusított magatartását gáncsolva u. o. 599/b, 873/b.

<sup>226</sup> Schulek, 313. I.

<sup>227</sup> IV. 500/b. — Harsányi István, *Ismeretlen virágének a XVII. századból.* ITK. 1925. 92. I.

<sup>228</sup> Őt-hat olvashatatlan szó. Palotay Dénes szíves közlése.

<sup>229</sup> A Telegdi Miklóssal való vitája P. V. 847/b ; Eckné öngyilkossága IV. 882/b ; családi bajairól és egy nap gondjairól IV. 822/b-825 ; pozsonyi prédikálása V. 94 ; az Ördögi Kísértetek fogadtatása V. 557. II.

<sup>230</sup> F. P. CCCXCIV., IX.

<sup>231</sup> U. o. LXXXII-LXXV.

<sup>232</sup> U. o. CCCXLIV.

<sup>233</sup> U. o. CCCXCVI/b.

gazdagok nemzeti termelő munkába való bekapcsolásának lehetőségébe vetett hit azonban mindinkább megrendül benne és optimizmusa elborul.<sup>234</sup> De csak élete vége felé panaszkodik arról, hogy »ő maga is elunja ez világot és várja a feltámadást és örök életet.«<sup>235</sup> Ekko-merül csak fel benne a humanista vigasz, hogy »az iöuendö emberekert« ir.<sup>236</sup>

Egész életében állandóan keresi protestáns és humanista lelkiületének megbékélését és egységbe foglalását. A szintézist az „emberség” lényegének egyben humanista meg protestáns erkölcsi meghatározásában és életeszményként való felállításában lelji meg. „Az emberségben soc nemes iszazg foglaltatic — mondja mostan az Elektra korában először használt szó tartalmi gazdagodásával — Mint io akarat, io tetel, io szo, io nyaiaság, io türes, io szelidseg, es minden io erkölcz, melly embert illet. Mas keppen szoktuc neuezni az emberseget io emberneac, iambornac, io erkölczünc, kibe iosag, iamborsag es io erkölcz vagyon, ezt a Deakoc humanusnac--az az embersegesnec mondgyac . . . emberseges az is, az kibe egyenesseg (aequitas) es egyenlöseg (Epischia) vagyon, az az, az aki magat egyenlönc ismeri minden emberhöz.«<sup>237</sup> Ez egyben tagadása minden feudális hierarchiának. Az elnyomóknak pedig olyan szójátékkal, melyet a humanisták is kedveltek, odakiáltja: »Az embertelen nem teheti embertelenné az emberséget!«<sup>238</sup>

De vannak-e egyéb jelei Posztilláiban régi, nem vallásos jellegű humanizmusának? Vannak. Mikor a hallás adományának áldásairól beszél, a sok élvezet közt — milyenekül még az énekeseket, lantot, cimbalmot, orgonát, hegedőt, különb-különb trombitát, dobót, sípszót említi (mégpedig nem rosszalólag!), valamint a csengő fülemile, szajkó, szarka, csóka, cinege csacsogását — első helyen nem rájuk, hanem az »ékesen szoló emberekre, orátorokra, poétákra« gondol s csak másodsorban, közvetlen a hangszerek játéka és madarak dala előtt említi a prédikátorokat.<sup>239</sup> Az eretnekségekben azt tartja a legveszedelmesőbbnek, hogy vannak képviselőik közt »ékesen szólók«, kik »Rhetorice (B. kiemelése) nagy mesterseggel tudgyac szepíteni az hamisságot.«<sup>240</sup> Ismerőseiről szólva, nem felejtí el soha megemlíteni, ki a bölcs deák, vagy görögül is tudó ember, s közülük csak a tudományukban felfuvalkodottakat veti meg.<sup>241</sup> Prédikációiban nem egyszer humanista módszer alkalmazásán kaphatjuk rajta. Így — mint ahogy Livius a római történet hőseivel teszi — bibliai szereplőivel maga szerkesztette kis beszédekét mondat el. Az apostol feleletét Krisztus ama kérdésére, »tudnak-e enni adni az összegyűlt népnek, így adja elő: »De io mesterünc mit szandekszol lehetetlen dologra, nem láddé hogy pusztán vagyunc, nem látodé az népnc sokasagat. Azert erezd el öket az varosokba, szerezenec ök magoknac eledelt. Mert mi, ha szintén varosban volnanc is, penzünc sincz annyí kiuel ezeknc elég kenyeret vehetnenc. Az mi keves pánzed vagyon az Sáfarnal Judasnal, az mi magunknac is keues, arra bar ne hiny vendeget, csak tázthas minket.«<sup>242</sup> A négy evangélista előadásából kritikailag igyekszik rekonstruálni a történések »historiáját.«<sup>243</sup> Jeruzsálem pusztulásáról élénk »történeti« leírást kapunk<sup>244</sup> és elbeszélése egészen »irodalmivá« lesz, mikor az apostolokat Krisztus seregének állítja be és térítő munkájukat tervszerű hadjárat harci tényciként kezeli folyamatosan.<sup>245</sup> A humanizmus nagy pártfogójáról, a nápolyi Alfonsus királyról elmondja, hogy minden reggel megkérdezte, ki mit olvasott, és úgy kezdett

<sup>234</sup> Még az Ördögi Kísértetekben is bízott abban, hogy idővel és erős akarral a rosszat le lehet győzni: P. IV. 750/b, 880/b, 747, 883. — Ravasz László téved, mikor egész életére általánosítva azt állítja Bornemiszáról, hogy »pessimista, mint minden gyöngö lélek« (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) 186-187, 420. ll., Schulek 436. I. — Ha mint protestáns nem is, de mint ember kiválóan erős lélek volt! Hogy a maga osztálytársadalmának korlátai közt tragikus volt a sorsa, akár néhány évtizeddel később az Apáczai Cseréé, Tótfalusi Kis Miklóse, nem lephet meg. Reformmal a feudális társadalmat megjavítani hiú ábránd volt.

<sup>235</sup> F. P. CCXCVII/b.

<sup>236</sup> P. IV. 862/b.

<sup>237</sup> P. V. 337/b-338.

<sup>238</sup> P. IV. 530/b.

<sup>239</sup> P. IV. 758.

<sup>240</sup> F. P. LXIX/b.

<sup>241</sup> P. IV. 985/b; F. P. CLII; P. IV. 910/b; F. P. DCXC/b.

<sup>242</sup> P. III.s, iij, 256/b; III. uu 2, uu, ij 1, qq, ij 1. — Más példák: P. II. 561/b, V. 88/b IV. 464.

<sup>243</sup> P. III. x, ij; aaaaa. ij. 2.

<sup>244</sup> P. XXXXXX IV. 59-67. ll.

<sup>245</sup> P. III. eeeeeee I-tól.

egyéb dolgaihoz. Igaz, hogy magával és híveivel naponta nem a klasszikusokat, hanem a bibliát olvastatja.<sup>246</sup> De már, mikor függelékül a IV. kötet végén a római császárokat sorolja fel, világosan a római történet olvasására buzdít: »Ez neueket kedig azért szamlalom elő, hogy ezkenec historiait oluassa meg az kinec adatott az ertelmen. Es onnet lasson soc szörnyü dolgokat.«<sup>247</sup>

A tudást és világi tanulást igen nagyra becsüli. Tudja, hogy nincs olyan bölcs, ki mindenben tökéletes lenne; olyan prédikátor, orvos, törvénytudó, hadakozó, aki mesterségének teljesen ura volna. A tudományok közt dicséri a reneszánsz csillagászat felfedezéseit, hiszen a naptárkészítők munkában megismerkedett velük: »Az Egi forgasoknac bölcz es tudos mesterei az előt soc időuel lattyac, ertic es tudgyac meg az czickeletis, punktyat, oriaiat napiat, mikor, minec, mint kel lenni. Es annac öc bizonyos okait tudgyac az ő tudományokból.«<sup>248</sup>

Számon igyekszik tartani a Mátyás-kori magyar humanizmust is. Énekeskönyvébe felveszi Janus Pannonius egy állítólagos versét, Galeottonak pedig négy Mátyás-adomájára is hivatkozik Posztilláiban.<sup>249</sup>

Térjünk végre annak megvilágítására, milyen mértékben és hogyan érvényesülnek Bornemisza antik irodalmi és történeti ismeretei Posztilláiban. Mivel társadalmi erkölcsstanában olyan igazságokat tárgyal »kiket ez világ ő magatul gondolt«,<sup>250</sup> bőven bizonyíthatja azokat pogány bölcsök, költők, írók, valamint az antik és modern történet példáival. Annál inkább is teheti ezt, mert Horatiushoz hasonlóan, ő is az arany középutat, a mérsékletet prédikálja: öltözködésben és magaviseletben a mértéktartó alázatosságot; ételben-italban a józanságot.<sup>251</sup>

Tegyük itt mindjárt vizsgálatunk elejére, hogy Bornemisza szükségesnek tartja elmondani, hogy Simonides, mikor Pausanias egy bölcs mondást kért tőle, ezzel felelt: »ne feleicz hogy ember vagy«. <sup>252</sup> Kiemeltük már, hogy valóban ez az ő világi erkölcsstanának is legfőbb mértéke, melyet körülbástyáz antik írók tekintélyére való hivatkozással, de úgy, hogy antik és bibliai neveket gyakran összekever és a két világot mintegy kibékíteni, összeolvasztani igyekszik. Lássunk erre egy példát: »Nyiluan, ha vgy keresned testednc minden kedvét is mint Epicureus es amaz fris kazdagis Luc. 16 — mondja —, Es úgy laknal mint Asuerus vendegsege tartott, hat holnapig öszve gyüluen egy nihany orszaggal, szaz hetuen tartoman belieckel, Es olly gyenge volnal mint Hester, olly szep mint Venus es Absolon, Es olly kazdag volnalis mint Croesus es Salamon, Es olly okos bölcz vonalis mint Plato, Aristoteles, Cicero, Demostenes, Eschines, Galenus, Hipocrates: olly erős mint Hector, Achilles, Hercules, Samson: olly meltosagos es hatalmas mint Nabuchodonosor, Darius, Alexander, Julius: Mind ezec eletedben elegyec volnanac soc mereggel es vegül mint az lant pendülés el mulnanac...«<sup>253</sup> Másutt antik írók egyháziatyakkal karöltve jelennek meg, s kettejük szerepének növekedése a III. kötettől kezdődően együtt jár.

Felmerül itt mindenekelőtt az a kérdés, mit merített Volaterranus humanista enciklopédiájából, melyet, mint láttuk, ifjúkorában áttanulmányozott. Olvasható benne a tenger vad szikláin fészket rakó Halcyonról, mit Folio Posztillái ajánlásában hoz fel hasonlatul.<sup>254</sup> Sok középkorból örökölt adata és adomája közt Volaterranus szól arról, hogy a negyven napos bőjtöt Telesphorus pápa rendelte el »minden esztendő által«<sup>255</sup> Beszél ő a Síbilla Eritreáról és a perza mágusokról.<sup>256</sup> A Bornemisznál szereplő Marcion, »kit eretneknek tartanak«, alig-

<sup>246</sup> F. P. DCLXXIX/b.; Frigyes császárnak engedte át az elsőbbséget, holott ő volt a hatalmasabb: P. IV. 530. l.

<sup>247</sup> P. IV. 918/b.; III. ii. 3.

<sup>248</sup> P. V. 563.

<sup>249</sup> CCVI/b. Rithmus Jani Pannonii: De inconstantia rerum humanarum. A római verselmény természetesen nem lehet Janus Pannoniusé. — A Geleottora hivatkozások: P. IV. 850/b., Találós kérdése, miért választotta Krisztus Pétert és nem Jánost az apostoli fejedelemségre; IV. 869/b. Mátyás panasza a papi rend pompaságáról, telhetetlenségéről; buja parázna, lator életéről, kegyetlenségéről és torkosságáról (XI. fej.); P. IV. 768; F. P. CCLX.

<sup>250</sup> F. P. CCCVIII.

<sup>251</sup> P. III. Q, iij 251, 253; IV. 552-559.

<sup>252</sup> P. IV. 534.

<sup>253</sup> F. P. CCCCCXXXIII.

<sup>254</sup> Volaterranus 290. l. Ovidius meséjét Ceyx és Halcyoneról közvetett forrásból feldolgozta 1562-ben már Bessenyei Jakab tasnádi iskolamester és Horváth J. id. mű. 435-36 ll.

<sup>255</sup> F. P. CXLVIII; Volater, 249: »Telesphons Graecus... Quadragesiman instituit.

<sup>256</sup> 177, 126 ll. — F. P. LXXVI.



hanem azonos Volaterranus »Marcio esesiarcha«-jával.<sup>257</sup> Trebonius és Dolabella esetét is alkalmasint tőle vette prédikátorunk, ha ugyan nem közvetlenül Cicero volt a forrása.<sup>258</sup> Crotoniabeli Milo, ki fákat szakít ki gyökerestül, szintén szerepel Maffeiél; <sup>259</sup> a hirkanusok és tiberinusok népéről pedig ugyanő tájékoztathatta.<sup>260</sup>

Bornemisza humanista műveltsége azonban fölötté állt annak, hogy ezt a lexikont kelljen segítségül hívnia antik írókra és történeti példákra vonatkozóan. A példány állapot is, a buzgón aláhuzogált és jegyzetelt lapok után és közt szereplő gyűretlen tiszta oldalakkal, azt a benyomást kelti, hogy azt határozott érdeklődéssel bíró ember, őt különösen érdeklő szempontok szerint áttanulmányozta, de nem forgatta hosszú éveken keresztül kézikönyv gyanánt. Adagiumgyűjtést a bűnök és erények címszavai alatt, középkori és humanista szemmel látott antik példák keresését, a fősvénység és tobzódás egy kalap alá fogását, rövid magyar és világtörténeti kompendium adatokra szorítókozó összeállítását<sup>261</sup> még ifjúkorában tőle tanulhatta. Például a hirkanusokról való tájékozottságát meríthette közvetlenül Pliniusból, »Plutarchus«ból vagy »Herodotus«ból, kiknek műveit maga is forgatta és akikre Volaterranus is hivatkozik.

Ami az adagium-gyűjtés divatját illeti, arra vonatkozólag jó tájékoztatást nyerünk Baranyai Decsi János »Adagium grecolatinoungarorum chiliades quinque« címen 1598-ban megjelent munkájának<sup>262</sup> előszavából. Elmondja benne, hogy többekről tud, kik előtte híres mondásokat gyűjtöttek, ami nélkül senki igazi bölcsességre nem tehet szert. Bornemisza rendszeren a latin szöveg mellé odateszi a magyar fordítást, de nem oly szabadon, mint Baranyai Decsi, aki így magyarájt: Dimidium plus toto — Nincz job az mértékletességnel: Dimidio vitae nihil differunt felices ab infelicibus — az gazdagnak is kettő orra lika, mint az szegény ember disznájának; Hic Rodus, hic salta — Eb hüdgye, hanem ha meg bizonyítod.

Középkori eredetre vallanak Bornemiszának ilyenfajta példái; Julius Caesart huszonhárom sebbel ölték meg. Mikor máglyán égett teteme, a tűzben megjelent alakja a sebhelyekkel, mire a nép megrohanta és leölte a gyilkos főurakat.<sup>263</sup> Sokrates bujaságát úgy meg tudta fékezni, hogy végül már »nem is ember, hanem tőke volt.«<sup>264</sup> Aristotelesről viszont a képirók írják (látott ilyen ábrázolást Itáliában?), hogy felesége a hátára ült. és vesszővel verte. <sup>265</sup> Olyanféle ez, mint a Volaterranusban szereplő történet a száz éves korában házasodó Ciceroról, aki barátait megnyugtatta, hogy holnap asszony lesz a lányból.<sup>266</sup>

A példák és mondások túlnyomó részét azonban Bornemisza humanista felfogással gyűjtötte, bár soha sem győzi hangsúlyozni a biblia isteni bölcsességének mérhetetlen felsőbbrendűségét, az antik költők és bölcsek világi tudománya felett. Kiemeli szörnyű bálványozásukat; azt, hogy a pogányság az ördög uralmi szakasza; hogy »az szent iras az okosság szerint való bölczeket, bar olly lenne is mint Cicero, Aristoteles, Plato, Homeros, Herodotus, Virgilius, nem bölczeknek: hanem bolondoknak tartja.«<sup>267</sup> Afféle laikus paraszthistóriáknak szánja a rájuk való hivatkozást is, mint a korabeli életből és saját tapasztalatából vett esetek elmondását.<sup>268</sup> De azért a teremtés bibliai elbeszélésével összeegyeztethetőnek tartja a legrégibb görög filozófusok ama vélekedését, hogy »négy féle állatból alkotta Isten minden lelkes állatot, földből, vízből, az be szívo legből, es az meleg tűzből,« mit maga is az emberi táplálék fajtáival támaszt alá.<sup>269</sup>

Görög irodalmi ismeretei Bécsből, Tannerustól származnak és itthon már aligha gyarapodtak. Mikor azonban évtizedek múltán visszagondol Sophokles drámájára, már nem Elektra pártján van és azt fejtegeti, hogy még akkor is engedelmességgel tartozunk a fejedelmeknek, ha »mint Aegistus paraznai laké az királyné asszonvai Clitaemnestraval és királyl lón utana.«

<sup>257</sup> F. P. XCIV/b-XCVII, Volater. -196/b.

<sup>258</sup> P. IV. 874/b. — Trebonius cum Bruto et Cassio tertius coniuravit contra Caesarem. In Asia deinde fraude Dolabellae interfectus crudelissime fuit, ut narrat Cicero in Phil. — Volaterr. 231/b.

<sup>259</sup> P. IV. 533/b— Volaterr. 199/b.

<sup>260</sup> F. P. CCCCLXIV. — Volaterr 130, 123. II.

<sup>261</sup> P. IV. 913/b, kk. II., 262/b, kk. II.

<sup>262</sup> Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 298. sz.

<sup>263</sup> P. IV. 874/b.

<sup>264</sup> P. IV. 755.

<sup>265</sup> U. o. 535.

<sup>266</sup> Volaterr. 362/b.

<sup>267</sup> F. P. CCLXXX/b., CCCVII; P. III. nnnnnn I.; II. 20/b.; IV. 925.

<sup>268</sup> P. IV. 575/b.

<sup>269</sup> Négy Könyvecske III. rész 109. I.

Sophokles egy mondására is emlékezik,<sup>270</sup> ahogyan Euripidestől Hekuba szavait,<sup>271</sup> Homeros-tól Nestornak Ulixessel való tanácskozását,<sup>272</sup> Pindarostól pedig a világ mulandóságára való figyelmeztetést idézi.<sup>273</sup> A görög történetírók közül kimutathatólag Xenophont,<sup>274</sup> Herodotost,<sup>275</sup> Hesiodost,<sup>276</sup> Polybiust,<sup>277</sup> talán Thukididest is<sup>278</sup> olvasta, azután az első egyházi történetírókat: Eusebiust<sup>279</sup> és Socrates historicust.<sup>280</sup> Am a görög nevek latinos írása arra vall, hogy nagyobb részük latin fordításban forgott a kezén.

A szónokok közül Demosthenest ismeri.<sup>281</sup> Kétségesebb már, mit tudott a görög filozófiából közvetlen olvasmány alapján, azon felül, amit Volaterranusából olvasott. Középkori maradvány az, amit róluk a lélek halhatatlanságával kapcsolatban mond,<sup>282</sup> mert őket csak a kereszténység előfutáraiként méltatja. Amit Sokratesről tud, Xenophon Memorabilia-jából és Apológiá-jából vehette.<sup>283</sup> Platon tanítását két középkori ízű anekdotán és több általános hivatkozáson kívül csak inkább a fejedlemeről szóló fejtegetésekben tartja számon.<sup>284</sup> Aristoteles közelebbi ismerete sem világlik ki a Posztillákból.<sup>285</sup> A filozófia-történet két pólusa, ami érdekelte, nem is Aristoteles és Platon, a középkor és humanizmus bölcselői,<sup>286</sup> hanem az erkölcsi értelemben szembenálló két rendszer, az epikureusoké és sztoikusoké volt. Az epikureizmust rendszeren az életet élvező érzéki magatartással azonosítja, s ily értelemben kel ki a maga korának modern epikureistái ellen, akik a predestinációra hagyatkozva ittak, ettek, jól laktak, játszadoztak, aludtak<sup>287</sup> s az 1576-os dögvész alatt dőszöltek, mondván, csak az lesz hasznunk<sup>288</sup> Csak egyszer említi a Volaterranusnál is kifejtett epikureusi elvet, hogy az öröm nem egyéb a fájdalom hiányánál.<sup>289</sup> — A másik pólus a sztoicizmus, melynek képviselőiről azt tudja, hogy »mindent semminec tartottac, mind az gyönyörűséget, mind az faydalmat, mint ha czac gondolatoc volnanac, de ő magaban semmic volnanac. Ha a köszuen, vagy fő vagy has fias bantottais, azt montac, hogy az semmi volna, hanem tsac tetszenec a gondolat miat: így a ki gyönyörködikis, vagy edest őtt, itt, vagy io, auagy gonosz izüt, az csak tettzenec a gondolat miat.<sup>290</sup> Ezt az ismeretelméleti idealizmust ép úgy elutasítja, mint az epikureizmust, de a világgal szemben, a humanisták többségéhez hasonlóan, a sztoikusok erkölcsi állásfoglalását fogadja el mégis. — A peripatetikusokról csak megemlíti, hogy szerintük e Világnak »sem kezdete nem volt, sem vége nem lesz«,<sup>291</sup> mit elég lanyhán cáfol Mózesrel és a teremtésre való utalással, valamint a »régii Sybilla Pogany bölts prophetalo aszonyoc«-kal, kik homályosan szóltak már a világ végéről.<sup>292</sup> De a halálról szólva, a görög filozófusok egész sorát vonultatja fel, valószínűleg másodkézből (Volaterranusból?) véve a róluk szóló ismeretet!<sup>293</sup>

<sup>270</sup> P. V. 386, 572; F. P. CCCCCXCII.

<sup>271</sup> P. III. dddd l.

<sup>272</sup> P. IV. 542.

<sup>273</sup> P. IV. 361, 560/b.

<sup>274</sup> P. 542, 544/b, 564.

<sup>275</sup> P. IV. 402, 542.

<sup>276</sup> U. o. 541.

<sup>277</sup> P. IV. 870.

<sup>278</sup> U. o. Potidea városáról: Thukidides II. 70.

<sup>279</sup> P. V. 465, 465/b, 470/a. b.

<sup>280</sup> F. P. CCCXLIV.

<sup>281</sup> P. IV. 532/b.

<sup>282</sup> P. V. 623/b.

<sup>283</sup> P. IV. 548, 560/b.

<sup>284</sup> Diogenes: Fastum Platonis conculco... F. P. CCCCCXXXIV/b.; Timotheus szerencsését mindég az isteneknek tulajdonította, de egyszer valamiért az érdemet magának tulajdonította s attól kezdve elhagyta a szerencse. P. IV. 532/b.— P. IV. 538, F. P. DCLXXIX. kk. II.

<sup>285</sup> P. IV. 523. »O amici, nemo est amicus; O Barataim, senki nincz barátom« mondás neki tulajdonítása ismét középkori eredetűnek látszik.

<sup>286</sup> Zolnai Béla (*Széphalom*, 1929. 201-206 II.) bizonyára téved, mikor Bornemisza platonizmusáról beszél. Balassihoz platonista elemek nem tőle, hanem az egykorú olasz petrarchista költőktől kerültek át.

<sup>287</sup> P. III. qqqqqq l.

<sup>288</sup> P. VI. 424.

<sup>289</sup> Volaterr. 418/b. — F. P. CCCCCXLIX.

<sup>290</sup> U. o.

<sup>291</sup> P. V. 619.

<sup>292</sup> P. V. 623/b.

<sup>293</sup> P. IV. 359-60.

Antik példák garadájával világítja meg azután a kevélység,<sup>294</sup> alázatosság,<sup>295</sup> fősvénység,<sup>296</sup> irgalmasság,<sup>297</sup> engedelmisség,<sup>298</sup> barátság<sup>299</sup> stb. erkölcsi magatartását, valamint a fejedelemiség nagy teher, vagy igen hasznos voltáról,<sup>300</sup> a jó céllal való hadakozás kérdéséről<sup>301</sup> szóló fejtegetéseket.

Ha keressük, kik legkedvesebb klasszikus írói, akiket különös előszeretettel idéz, megállapíthatjuk, hogy valamennyien protestáns színezetű világi erkölcsstanának népszerű hangon való kifejtését és tekintélyekkel való alátámasztását szolgálják. Humanizmus és reformáció épp e világi erkölcsstanon keresztül fonódnak együvé és alakítják nála *népivé* a már magyarrá vált irodalmat, melyről Bornemisza az Elektra előszavában és a Posztillákban ismételten büszkeséggel szól.<sup>302</sup>

Ezt szolgálja elsősorban Aesopus fabuláinak gyakori felhasználása. Lehet-e jobban ábrázolni a telhetetlen felfuvalkodást, mint a békával, »ki oly nagy akart lenni mint az ökör, és meg repedet?«<sup>303</sup> A szerence forgandóságát példázza a rókával, ki a farkassal huzatja fel magát a kútból.<sup>304</sup> A rest szamarat és a gyáva nyulat is hasznosíthatja az állat-társadalom, ha a maguk helyén — az egyiket kürtösként, a másikat futárnak — alkalmazza.<sup>305</sup> Néha gyenge egér is kiszabadíthat hatalmas oroszlánt kétségbeejtő helyzetéből.<sup>306</sup> A hatalmasok megtalálják az ürügyet a szegények kizsákmányolására, ahogyan a farkas feddette a bárányt »noha oda ala itt, de fel szauarta az vizet ide fel.«<sup>307</sup> A hiúság ellen óv a róka és holló meséjével.<sup>308</sup>

A Catonak tulajdonított bölcs mondások,<sup>309</sup> Erasmus Adagiumaival, a további fő tekintélyek. Horatius az arany középútra való biztatásával kedves előtte. A hivatásukkal elégedetlenkedőknek idézi tőle, hogy »az röst ökör a lo szerszamat keunnya, az Lo kedig, kit sarkantyuznac, az szantast ohaytia«<sup>310</sup> Terentiustól is merít életbölcséséget,<sup>311</sup> de legkedvesebb írói: Seneca, kinek idézi 69, 72 és 74. episztoláit,<sup>312</sup> s főleg Cicero,<sup>313</sup> a népivé váló protestáns humanizmusnak két fő pillére. Cicero vallotta már mintaképének egy magyar irodalmi próza kialakításában, az Elektra latin utószavában: »...nekünk egyfelől Cicero, másfelől az összes műveltebb nemzetek példájára, napról napra a legsúlyosabb okokból, erőnk szerint, mivelni és gazdagítani kell« anyanyelvünket.<sup>314</sup> A Posztillák szónoki lendülete nem egy helyen bizonyítja, hogy e törekvését valóra is igyekezett váltani. Olyan hőmpölygő körmondatokra gondolok, milyen a következő: »Hieronimus ezt iria: Xerxes, amaz nagy hatalmas király, ki nepenec sokasagual hol hegyeket rontott, hol tengert szaraztot: Midőn egy magas helyről nepenec sokasagat nezte volna, el fakada sirua: gondolkoduan rayta, hogy anyi nepbe szaz esztendő muluan czac egy sem maradna. De ha mi oly magas hegyre mehettenc holott mind ez szelez vilagot alattunc meg lathatnuc, En mayd meg mutatnam mind az

<sup>294</sup> F. P. CCCCCLXXXIV.

<sup>295</sup> F. P. CCCCXC.

<sup>296</sup> F. P. CCCCCLX-LXII.

<sup>297</sup> F. P. CLXXIV/b.

<sup>298</sup> P. IV. 540.

<sup>299</sup> P. IV. 543.

<sup>300</sup> P. V. 412/b., F. P. DCLXXX/b., DCLXXXI/b.

<sup>301</sup> P. V. 424/b. - 428; 457/b-477; F. P. DCLXXXIV.

<sup>302</sup> „Hallottam Beczbe egy Sylvester Janost, Magyart: az ki előszer fordította az uy Testamentumot. P. IV. 535; „...magyar nyelvünk is megszenteltetett immár az Isten dolgainak zolasara”. P. III. CCC. iij. 2; F.P. CCCLV.

<sup>303</sup> P. IV. 313 b, 536; F.P. CCCCXLI.

<sup>304</sup> P. IV. 560; F.P. CCCCXC.

<sup>305</sup> P. IV. 565.

<sup>306</sup> P. IV. 572.

<sup>307</sup> P. IV. 864.

<sup>308</sup> P. V. 372.

<sup>309</sup> P. IV. 553.

<sup>310</sup> P. IV. 539. Horatius I. I. szatirája szól a kérdéstről. L. Epist. I. 14. végén a a Bornemisza által idézett példát.

<sup>311</sup> P. IV. 553. A »Video meliora proboque Deteriora sequor« mondás, melyet latinul és magyarul ismételt, néha tévesen Vergilius Didojának tulajdonította azt, Ovidius Metam. VII. 20-21. ss. Medea szavai, ahogyan egy helyütt helyesen mondja a forrás megnevezése nélkül. P. IV. 273, 880; F. P. DCVIII/b.

<sup>312</sup> P. IV. 306, 559, 559/b; F. P. CCCCXLI-LXII.

<sup>313</sup> P. V. 194, IV. 652; F. P. CCCCXLVII/b, DCCXX/b.

<sup>314</sup> Elektra, Utószó, Ferenczi Z. ford.

egész vilagnac romlasat, egy nemzetec mas nemzet miat, egy kiralynac mas király miat, egy orszagnac mas ország miat valo pusztulasat, Es hol nemelyet kinoznac, vernece, czigaznac, hol nemellyet ölnece, akaztnac, nyasba vonnac, vizbe vetnece, Es hogy imit menyegzőbe vigadnac, amot halottbn iaygatnac, nemellyeket születni, nemellyeket meg halni, nemellyeket kazdagsagban gyengeltetni, nemellyeket koldulni. Es meg mutatnam, hogy nem czac Xerxes serege: hanem hogy valakic most elnece mind ez vilagon rövid nap meg halmac.<sup>315</sup>

A halálról van itt szó, de Bornemisát képezte messzebb, az egész élet ábrázolására ragadja, humanista együttérzéssel az emberiséggel!

A római történétírók közül ismeri Suetoniust,<sup>316</sup> Livium<sup>317</sup> és természetesen Josephus Flaviust<sup>318</sup> valamint az egyházi író Rufinust.<sup>319</sup> Antik természettudományi vélekedésekről, így az emberi nyál bűvös hatásáról, Plinius tájékoztatja.<sup>320</sup>

Az antik történelmi példák is könnyen folynak tollából. Croesust a gazdagság; Alexandert és Juliust a hatalom; Herculest, Hectort és Achillest az erő; Nerót a »látorság«; Pompeiust és Maximinust a kevelység; Icarust a vakmerőség; Vitelliust — ki 1000 halat, 7000 madarat — és Heliogabalust, aki 100 struccfejet főzetett egy vacsorára, a dözsölő tékozlás példáiul hozza fel.<sup>321</sup> Cleopatra drágaköveket old fel ecetben, hogy Antonium az övénél költségesebb vacsorával vendégteltesse.<sup>322</sup> Antonius kéri istent, óvja, meg a barátaitól. Ajax csak a maga erejében bízott; Darius, Caligula »isteni méltóságokat keuantac magoknak.«<sup>323</sup> Az athenasbeliek és archadiabeliek vetélykedését, »ki lenne elől a hartzban,« előbbieket azzal vágják el, hogy bárhol is álljon az ember, mindenütt megmutathatja derekasságát.<sup>324</sup> Viszonzásul dicsekedésére, hogy annyi a katonája, mint a mák, Darius borsot küld neki,<sup>325</sup> Alexander Severus azt tette meg tisztartójának, aki nem akarta elvállalni, mert arról tudta, hogy nem kapzsi.<sup>326</sup> Athenasban törvény volt, hogy amely szülő nem taníttatja gyermekét mesterségre, öregkorában ne várjon eltartást tőle.<sup>327</sup> Augustus császár megtiltotta, hogy a rómaiak idegen divat szerint öltözködjének<sup>328</sup> stb.

Az antik mitológia és pogány vallási kultusz is szóhoz jutnak, bár elítélő és becsmérlő jelzők kíséretében. Jupiternek, Saturnusnak, Marsnak emberáldozatot mutattak be, Venust paráználkodással tisztelték, Perseus pajzsa kővé változtatott mindenkit, aki bele tekintett, Midas királynak kenyeret is arannyá változott, Diana és Apollo templomaiban az ördögnek mutattak be áldozatot, Tantalus örök kínokban gyötrődik.<sup>329</sup>

Jellemző, hogy mikor Telegdi Miklós »Felelet«-ében Bornemisza ellen hadakozik, ő is nála egyébként ritka, klasszikus idézetekre hivatkozik. Azzal vádolja ellenfelét, hogy az Ördögi Kísértetekben olyan szabású, soc felebből egybe szedezett és egybe zauart könyvet készítet, mint »az Simulus Moretoma Vergiliusnál és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe raggatott kép, melyről Horatius ír de arte poetica.«<sup>330</sup> Utóbb Vergilius 3. eklogájának végére s ott Manalac és Dametas versengésére is utal.<sup>331</sup> Megmutatja, hogy latinul ő is tud idézni,<sup>332</sup> szinte fitogtatja, hogy ő is tud vetélytársa módszereivel élni, ha kell. Quintilianus idézésével az »urbanitas« kérdésében igyekszik megszégyeníteni Bornemisza »graecizálását«, egész kis filológiai vitát kezdve.<sup>333</sup> Miután bebizonyította, hogy az antik írók előtte sem ismeret-

<sup>315</sup> F. P. CCCCLXXIII.

<sup>316</sup> P. IV. 902/b.

<sup>317</sup> P. V. 402. Tőle (XXI. 50) idézi: »Vincere scis Hannibal...«

<sup>318</sup> F. P. CCCXCIX.

<sup>319</sup> P. V. 455/b.

<sup>320</sup> P. IV. 130, 611, 886; I. 439.

<sup>321</sup> P. IV. 434/b, 572/b, IV. 907.

<sup>322</sup> U. o. IV. 543.

<sup>323</sup> P. IV. 655, 556, 847/b, 44/b.

<sup>324</sup> P. IV. 530/b.

<sup>325</sup> P. IV. 534/b.

<sup>326</sup> U. o. 538/b.

<sup>327</sup> F. P. LXXXVI.

<sup>328</sup> P. IV. 545.

<sup>329</sup> F. P. CCCLXXXVIII/b, CXXI; P. IV. 532, 903/b, 822, 486, 903/b.

<sup>330</sup> Rupp id. kiad. 19. I. Az Ars Poetica bevezető sorai; Moretum: Vergiliusnak tulajdonított idillikus költemény, melyben a földművesek e névvel nevezett reggeli ételének elkészítésmódját is eladja (I. Ókori lexikon).

<sup>331</sup> U. o. 30. I.

<sup>332</sup> U. o. 32. I.

<sup>333</sup> P. II. ú 5. I.

lenek, humanista kitanftásban részesíti őt. Bornemisza Mátyás-ideáljával pedig László királyt helyezi szembe!<sup>334</sup>

Cicerói ékesszólásra törekvés mellett, van még Bornemisza prózájának egy feltűnő stílusjegye, főleg a Posztillák első köteteiben, s ez: a szokatlan, különös, meglepő képek, metaforák és keresett hasonlatok alkalmazása. A keresztség: címeres gyűrű;<sup>335</sup> a feltámadást »mint egy nagy lopogos nyeresetes szazlot ugy hordozzuc, mind a bün, mind az halal, mind az ördög, mind az pokol es mind az ő serege ellen«;<sup>336</sup> Krisztusnak az emberi test: házastársa.<sup>337</sup> A könyörgés olyan oltalom a hívőnek, mint »sicac, pantzel, pais« a vitéznek;<sup>338</sup> úgy kell örvendeznünk, hogy »kezzeel és labbal tapsolunc«;<sup>339</sup> Krisztusnak van iródiákja (szentlélek) hadnagya (prédikátorok), jobbágya (hívek), strázsája (császárok, királyok, hercegek, urak, nemesek, ispánok, bírák és polgárok).<sup>340</sup> De legszélesebben kidolgozott ilyen kép talán az, melyen az Ádám által vezetett gonoszok-serege megütközik Krisztus seregével, és már-már legyőzi: »De azonban, midön így kapdoznanac az ő meg alzatatot embersegen, nem tuduan az ő benne elreytet Isteni erőt, mint egy éles vas horgon meg akadnak azban. Midön mint az éles vas horog az etel után ki mutatuan magat, ő is az halal vtan az eltemetet koporsobol ki vetne magat es mindeneket, kic rea rohantac vala, el amita, el remitene, söt meg kapdosna, es fogua pokolnac sötetsegere taszitanac.«<sup>341</sup>

Annál is feltűnőbb ez a ritkábban és csak epizódyszerűen felmerülő jelenség, mert Bornemisza stílusa egyébként rendkívül konkrét, realiztikus hasonlatokkal és népi képekkel dolgozik. Ezzel függ össze, hogy annyira szereti a részletfelsorolásokat és a szinonimák halmozását,<sup>342</sup> vagy az ígének belőle képezett határozóval való megerősítést: »...az soc aldozatoockal élten éltec es a bünt tötten töttéc«, »czipten cziپی es nyelten nyeli az hallott iget« »a világ romolton romol és szaradton szarad.«<sup>343</sup> Ahol nem akar szándékosan és tudatosan műprózát teremteni, ott nem is keres erőltetett metaforákat, milyenek a címeres gyűrű, »lopogós« zászló, test-házastárs, vashorog, kézzel-lábbal tapsolás — hanem azzal a népi fantáziával találja meg az ízességében megkapó kifejezést, amely az Elektrában annyira elragadta Móricz Zsigmond művészi érzékét<sup>344</sup> s amely egész Posztilla-gyűjteményének is alaphangját adja meg. A világi hatalmasok és bölcsek »mint egy haragos ebec ugattyac a Christust«<sup>345</sup> a bűnök úgy hemzsegnék bennük, mint »az soc Czík a kadba, auagy az Nyiuec az dögben«;<sup>346</sup> az emberek úgy rágják egymást gonosz nyelvükkel, »mint egy sült kappant az ehez vendegec«;<sup>347</sup> úgy törődünk ruházatunkkal, hogy »még a belünc is fay nagy szorgalmatossagunc miat«;<sup>348</sup> az elcsábított nemes- vagy polgárosszony »ingyen eszébe sem veszi, hogy a forrot alaja öntöttec«.<sup>349</sup> Egy tyukmony sütésnyi idő alatt;<sup>350</sup> képes olyan népi kifejezéseket halmozni, mint: »Piha legyen az mi nekünc«, »Rosz ember, tzoki innet es vesz el«, vagy »fittyet hányni orra alá« valakinek!<sup>351</sup>

Ez Bornemisza igazi stílusa, mely teljes összhangban áll demokratizmusával, mellyel mindent néven nevez, de a legsikamlósbab anekdotát, a legdurvább történetet is olyan kitűnő tartózkodással tudja előadni, amilyennel csak Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben találkozunk még régi irodalmunkban.<sup>352</sup>

A címergyűrűs keresztség, lobogós feltámadás, test-házastárs, vashorgos krisztusi győzelem tehát nem az ő lelkéből lelkedzett, azonban feltűnő hasonlóságot árul el Balassi Bálint bizonyos különcködő képeivel — melyekben a szerelmet malomhoz és haranghoz

<sup>334</sup> P. III. 361 kk. II.

<sup>335</sup> P. II. 541.

<sup>336</sup> P. III. ttttt. iij. I.

<sup>337</sup> P. V. 60.

<sup>338</sup> P. IV. 698.

<sup>339</sup> P. I. XXVII/b.

<sup>340</sup> F. P. XXVII-XXVIII.

<sup>341</sup> P. III. o.

<sup>342</sup> P. III. N. iij. 239/b; ooooooooo I.

<sup>343</sup> P. IV. 656; F. P. CXXX, X.

<sup>344</sup> *Nyugat* 1930. II. 809-822. II és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1952.

<sup>345</sup> P. I. XCII/b.

<sup>346</sup> P. V. 85.

<sup>347</sup> P. III. LL. iij. 139. Utána életkép a piaci pletykáról és rosszmájuskodásról.

<sup>348</sup> P. IV. 276/b.

<sup>349</sup> P. IV.: 00/b.

<sup>350</sup> F. P. XII/b, CCCCXXXIII; P. IV. 749.

<sup>351</sup> P. IV. 555, 334.

<sup>352</sup> Pl. P. IV. 920.

hasonlítja, Cupido pedig Berdót kiált — és melyekről kiderült, hogy Balassi velük az általa ismert egykorú olasz petrarchista költők divatját<sup>353</sup> és azt az akkoriban Páduából kiindult új retorikai elvet követi, mely szerint az irodalmi stílust a beszélt nyelvtől a szokatlan képek és metaforák kell, hogy megkülönböztessék.<sup>354</sup> Ez a stílustörekvés, amely majd Rimay János Balassi-előszavában tetőzik, de amely nálunk marinizmussá legföljebb a XVII. századi katolikus egyházi szónoklatokban fejlődött, eszerint már Balassi tanítójával, Bornemiszával kezdődik.

Itáliában az aristotelesi poétika eme elvének elfogadása,<sup>355</sup> a humanizmus végső vulgarizálódását jelzi. Azonban Bornemisza, aki a humanizmustól kapta érdeklődését az emberi lélek, az élet megnyilatkozásai és a pogány íróknál már megtalálható világi erkölcs iránt, azt csak egész mellékesen és inkább csak első prózaköteteiben követi. Az Elektra bécsi korától fogva ugyanis le tudta magába szűrni a XVI. századi magyarrá váló humanizmusnak a reformációval egybehangzó legmélyebb értelmeként azt, hogy az irodalomnak a néphez kell szólnia: azt kell tanítania és felemelnie. »Latuan az nagy iszonyu, vndoc, fertelmes ördögi karhozható erkölcsöket a mi nemzetünk közt is — mondja Bornemisza — kényszeritem en is nem csak szommal, hanem irasommalis... az ő nepenec szolgálnom.«<sup>356</sup>

PÁNDI PÁL

## MEGJEGYZÉSEK PETŐFI »FELHŐK« CIKLUSÁHOZ\*

### I.

Az irodalmi vitán elhangzott zárószavában Révai József rámutatott a dekadens polgári fájdalom-líra és a kapitalista társadalommal való szembenállást kifejező világfájdalom-líra mély különbözőségére. Élő irodalmunkban a vitát megelőző hónapok során elharapódzott a »belső vívódás« követelése a költővel szemben, ami egyrészt leszűkíti a líra terét a költő privatizálására, másrészt esztétikai kényszerré teszi a kétkedést, ingadozást, habozást. A vívódás programmá tételét *ma* egyáltalán nem támogatja az a tény, hogy a nemzet nagy írói, hala dó hagyományaink kimagasló költő-egyéniségei, Ady Endre és József Attila is vívódtak, sőt »lírájuk tartalmának is egyik jellegzetessége volt a vívódás«. Ez a vívódás elszigeteltségükből fakadt, az ország sorsa fölött érzett, a haladó erők gyengesége miatt támadt gond volt a forrása. Petőfi is »vívódtott — és ez érthető is egy népi, plebejus forradalmárnál egy olyan polgári forradalomban, amelyet a nemesség vezet. Ennek a lírai vívódásnak társadalmi gyökere a nép féltése, a haza, az ország sorsa felett érzett aggodalom és a haladó költők elszigeteltsége. Lenin mondotta Csernisevszkijről, hogy ő annak az orosz hazaszeretnek adott kifejezést, amelyet áthatott a bú. Petőfinél teljesen világos ez. Egy kevésbé idézett versben — amelyet angolból fordított Moore után — így ír:

Óh, ne bántsod a költőt, ha magányba fut, hol  
Fekszik a gyönyör, a hírrel nem törődve;  
Nagyra született ő, s lelke lángolási  
Szentebbek volnának boldogabb időkbe'.  
A húr, mely most lantján tágan lankad, tudna  
Harci dárda ellen ijt feszíteni,  
És ajkán, amely most vágyakat lehel csak,  
Honfiszívek árja ömledezne ki.

De jaj hazájának!...

<sup>353</sup> Waldapfel József id. cikk.

<sup>354</sup> Koltay-Kastner Jenő, *Az irodalmi barokk*. Bp. Szl. 1944. és *Rimay János Balassi előszava* (E.Ph.K. 1948. 87-90 ll.)

<sup>355</sup> Aristoteles *Ars Poetica*-ja, magyar ford.: Geréb László, *Aristoteles Poétikája*. Olcsó Kvt. 1821-24. sz. Bpest 1891. 68. l. »Nemes és válogatott lesz a kifejezés, ha a közönséges szavakat szokatlanul vegyíti. Szokatlanoknak nevezem pedig az idegenszerű szót, metaphorát, meghosszabbítást és mindent, a mi a közönségestől eltér.«

<sup>356</sup> P. II. 3 ij.

\*Részletek egy készülő dolgozatból.

Ez a gyökere Petőfi olyan vívódó verseinek, mint a »Felhők« és egész sor más verseinek, amelyet a forradalom különféle fordulatai idején írt, különösen amikor elvi, világnézeti okokból összeveszett polgári liberális fegyvertársaival.<sup>1</sup>

A »Felhők« ciklus, amelynek 66 versére olyan makacson alapozták Petőfi-képeiket különböző reakciós filozófiai-esztétikai irányzatok képviselői, — csak a fenti megvilágításban tárja fel lényegét. Azok a magyarzatok, amelyek a Felhők-ben pusztá Shelley-, Byron- vagy Heine-hatást és utánzatot látnak vagy a Faust és Manfréd-párhuzamot erőltetik reá, — éppen a »Felhők« lényegét nem értik meg.

Nem célnak itt a »Felhők«-kel kapcsolatos megannyi probléma részletes tárgyalása, csupán néhány alapvető kérdést ragadunk ki, majd a »Felhők« hangulatából való kibontakozás útját vizsgáljuk meg közelebbről.

\*

Petőfi jól ismerte Shelley és Byron költészetét, — az előbbivel már egy 1844-es német fordítás ismertette meg, az utóbbitól egy 1837-ben megjelent kötet volt könyvtárában, amelybe nevét is bejegyezte. Ütyleveleiben is szól Shelley-ről és Byronról, s 1846 januárjában lefordítja Shelley »A szökevények« című költeményét. Petőfi szerette ezeket a költőket, tisztelte bennük a szabadságszeretet jellemvonását, életművük forradalmi motívumait, a művészi nagyságot. Ezek a költők hatottak is Petőfire, aki hangulataival olykor rokonnak érezhette Shelley és Byron egyéniségét. *De Petőfi lényegében más volt, mint a két angol költő vagy mint Heine, akivel szintén gyakran rokonították.*

Annak a világfájdalomnak, vívódásnak, amelynek alapján oly gyakran kötötték Petőfi líráját Albion poétáihoz, más volt a gyökere és a tartalma.

Shelley és Byron elszakadtak az uralkodó osztályoktól, de nem jutottak el a proletariátusig, amely Angliában s a többi nyugati országokban egyedüli következetes képviselője lehetett a demokraciának. Byron 1788-ban született, Shelley 1791-ben. Byron 1824-ben halt meg, Shelley 1822-ben. A francia forradalmat még nem élhették át látó szemekkel, az 1830-as júliusi forradalmat már nem érték meg. Küzdelmeik a Szentszövetség diadalának éveire esnek, az európai reakció új-stabilizációjának idejére. A forradalmak apálya jellemzi ezt a kort, ami hatalmas szakadékként választja el az uralkodó osztályoktól elszakadó költőket a plebejus tömegektől. Van közöttük különbség: Byron individualista *lázongása* egyfelől, másrészt Shelley *közösségre-tekintő* forradalmisága vezették Marxot ahhoz a véleményhez, hogy: »Byron és Shelley közt az igazi különbség ebben áll: Akik ezt a két költőt szeretik, szerencsésnek tartják, hogy Byron harminchat éves korában meghalt, mert ha tovább él, reakciós burzsoá vált volna belőle; viszont fájjalják, hogy Shelley már huszonkilenc éves korában meghalt, mert keresztül-kasul forradalmár volt, s mindig a szocializmus előhadához tartozott volna.« Dea különbség mellett is közös vonása a két költőnek, hogy a burzsoáziával még nem a munkásosztály alapjáról állottak szemben, de forradalmi polgári demokrácia sem állott már mögöttük.

Nálunk más volt a helyzet 1848-ban s a megelőző években. A magyar fejlődés sajátossága abban állott, hogy a polgári átalakulás vezető-rétege a középnemesség volt, — erős, tudatos polgárság hiányában. Számottevő ipari munkásságról nálunk ekkor még nem lehet beszélni. Nincs tehát olyan erős, történelmet-formáló polgárság, amely szövetségesül tudja maga mellé állítani a parasztságot a nemesség, a feudalizmus ellen. Viszont van egy haladó középnemesi réteg, amely egyrészt igyekszik mozgósítani a parasztságot a nemzeti függetlenség ügyéért, másrészt azonban nemzeti érdekei megkötik kezét a maradéktalan jobbágyfelszabadításban. A liberalizmusnak ezt az alapvető ellentmondását csak plebejus forradalmi oldalról lehetett következetesen bírálni, s Petőfi vállalkozott erre.

»Liberalizmus és demokrácia elválása 1848-ban csak Magyarországon ment végbe a forradalmi népi demokratizmus formájában« — írja Révai József Petőfi-tanulmányában. Petőfit tehát egy *demokratikus forradalmi hullám emelte magasba*, szembenállása a fennálló renddel nem az *elszakadottság* tényének és érzésének talaján érlelődött, hanem eleven népi bázison. Ez a nagy történelmi különbség Shelley, Byron és Petőfi között, ez az, ami gyökerében és tartalmában megkülönbözteti világfájdalmukat. Révai József idézett Petőfi-tanulmányában mutat rá arra is, hogy Oroszországban a liberalizmus és demokrácia elválása szintén nem a burzsoázia és proletariátus osztályellentétének alapján ment végbe, hanem forradalmi demokratizmus formájában. »A társadalmi háttér rokonságából kinövő e lelki rokonság Petőfi és

<sup>1</sup> Révai József: *Irodalmunk egyes kérdéseiről*. 1952.

Nyekrászov között erősebb és mélyebb, mint a társadalmi háttér eltéréseit figyelmen kívül hagyó, filológiai „hatás”-kutatás sejtethné.»

\*

A »Felhők« pesszimiztikus hangulának okaiként a kritikai támadásokat, szerelmi csalódását (Mednyánszky Berta), barátai rosszindulatú magatartását (Szeberényi Lajos, Vahot Imre) és szülei helyzetét szokás emlegetni. Mindez igaz is, a »Felhők« ciklus és más egykori költeményei szenvedélyesen felpanaszolják a költő csalódásait. De a személyes bántódások nem fajultak személyeskedő acsarkodássá, a sértett gőg individuális csapkodásává, hanem gyűlölt ellenfeleinek izzó támadásává *általánosultak*. Az ellentéteknek, ha mégoly személyes formában is jelentkeztek azok, Petőfi megérezte, meglátta elvi lényegét, s vitáiban egyre tudatosabban fejtette ki azt.

De Petőfi legmélyebb élménye, amelyben a »Felhők« gyökereznek: a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetésű polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.

A lényegében eredménytelen 1843-44-es országgyűlés során és után a centralisták megerősödése (a *Pesti Hírlap* Kossuth kezéből a centralisták kezébe kerül) gyengíti az ellenzék táborát, melyben Deák magatartása is nehezíti a szilárd egység kikovácsolódását. A kormány és a konzervatívok szövetsége erősödik, az adminisztrátori rendszer bevezetése pedig újabb lépés a nemzeti haladó törekvések elfőjtására. Kossuth nagyhatású agitációja a Védegyleti mozgalom mellett eredményes. Bécs a feszült helyzetre való tekintettel nem meri betiltani a mozgalmat, de minden eszközt felhasznál arra, hogy megtörje ennek a politikai és ipari törekvéseit. Erősödik a politikai polarizáció: a nemesség hazafias része csatlakozik a liberalizmus táborához, az ingadozók egyrésze eltávolodik tőle. Nehezíti a helyzetet a kormány politikájának demagógiája, az »alkotmány, nemzetiség és reform« jelszavaknak megtevesztő hangoztatása. Ilyen feszült politikai körülmények között válik kétségessé Petőfi számára a nemesi liberalizmus ereje. A »*Felhők*«-ben tükröződő elkomorulás, gyötrődés a közép-nemesi politikából való *kiábrándulásnak*, s az ezzel együtt-jelentkező átmeneti *egyedüllét-érzésnek* a kifejezője.

Ez a felnyilalló elszigeteltség-érzés az alapja egyik-másik »Felhők«-vers mindent felémésztő világfájdalmának, keserűségének, de amelyekben éppen a végletekig hevített szenvedély tesz kimondatlan vallomást az élet iránti vonzódásról. Petőfi nem cinikus ezekben a verseiben, az olykor feltörő gúny kavargó szenvedélyt takar. Ha az irodalomban a »Felhők« rokon-hangjai után kutatunk, valahol Kölcseynél, a Vanitatum Vanitas-nál s más nagy pesszimiztikus versnél állapotodhatnánk meg. A két jelenség nem ugyanaz, de szembetűnőek a rokonvonások. A Vanitatum Vanitas-ban a *fájdalom torzul gúnyvá*, — nem ismeretlen ez a »Felhők«-ben sem. Kölcsey társtalannak érzi magát harcos liberalizmusával, ezért csap föl a keserűség a hazája sorsán aggódo költőből. Petőfiben már akkor feltámadt a csalódottság érzése a fegyvertárs iránt, amikor saját táborának még csak az igazsága volt meg, s nem a szervezete. Egyre határozottabb körvonalakban alakul ki benne a nemesi liberalizmus kritikája s még nem érzi maga mellett azt az erőt, amellyel a *plebejus* progresszió nemzeti és társadalmi célkitűzéseit diadalra vigye. Petőfi közelebb áll céljához mint Kölcsey, költeményei már 1845-től kezdve éreztetik a döntés feszült várakozását (1845: Hábóruól álmodám, Ha az isten, Imádságom, A hazáról, stb.; 1846: A nép, Véres napokról álmodom, Egy gondolat . . . stb.) S ez magyarázza a »Felhők« izgatott-komor végtelenségét, a gyűlölet szenvedélyességének szélsőségeit. Ez magyarázza azt is, hogy a költő olyan maradtéktalan személyességgel éli meg ezt a fájdalmát, — anélkül, hogy személyeskedne. Barátságot, szerelmet, minden-minden csalódását egy nagyobb ügy mérlegére teszi: a »Felhők«-ben, — ezért hatnak versei olyan súlyosan-komorán, ezért nőnek túl személyes vonatkozásaikon.

Az 1845-ös év végének, az 1846-os év elejének embertpróbaló, nagy vívódásában Petőfit végső soron a haza, a nép »lenni vagy nem lenni« kérdése gyötri, az, hogy mit tehet ő a létért, a szabad országért és a szabad népért? »A hazáról« című versében, 1845 végén már megjelenik a nagy kérdés:

Már rég nem sírtam, s íme most  
Pillámon egy könny rengedez.  
Magyar nép, vajjon hajnalodnak  
Vagy alkonyodnak harmatcseppje ez?

Ezt követő verseiben (Álmos vagyok és nem alhatom, Álmaim, Téli éj, Az őrült) és a »Felhők«-ben irtóztató víziók, halmozott borzadályok, ébren is izzasztó álomszörnyek jelennek



meg : a nemzet-alkony bekövetkeztétől való iszony költői kivetítődései ezek. A borzalmak foka az abszurditás kifejezője. Nem véletlen az sem, hogy ezek a szörnyűségek többnyire *álomképek* formáját öltik magukra. Az álmodó kiszolgáltatottság-érzése az álombéli rémeknek, — hasonló ez az érzés ahhoz, amely a látó, de magát elszigeteltnek érző plebejus költőre nehezedik. Ezek a víziók és kegyetlenül határozott emberi gonoszság-képek azonban csak azért jelennek meg a maguk szörnyűségében, hogy Petőfi a végletek érzékeltetésével gyűrközzék neki a győzelmet hozó birokknak. Ebben a komor világban az egészség jele, hogy nem annyira a pusztulás, a vég félelme fojtogatja a költőt, hanem a tehetetlenség, a bénító, cselekvéstelen magány, a helybenjárás irtóztató lélekörlése :

Mögöttem a múlt szép kék erdősége,  
 Előttem a jövő szép zöld vetése ;  
 Az' mindig messze, és mégsem hagy el,  
 Ezt el nem érem, bár mindig közel.  
 Ekép vándorlok az országúton,  
 Mely puszta, vadon,  
 Vándorlok csüggedetten  
 Az örökké tartó jelenben.  
 (Mögöttem a múlt...)

A múlt : távolodó *kék erdőség*, a jövő : *szép zöld vetés*, remény, sokatigérő, biztató lehetőség. De a tantaluszi kínoknál nagyobb fájdalom emésztí a költőt, mert — írja : »Előttem a jövő szép zöld vetése . . . Ezt el nem érem, *bár mindig közel*«. A költőben felizzó forradalomvárás és a kedvezőtlen körülmények közötti szakadék támasztja benne ezt az érzést, amely költőileg más és más formában megfogalmazva oly gyakran tör fel ezután Petőfi lírájában. Rokon ezzel az idő, az élet gyors tűnésén borongó hangulat, amelynek igazi tartalma a tettek nélkül tovarohanó élet vádja, a költő elégedetlensége, vívódása egy nagy feladatokkal terhes korszak küszöbén. »A madárnál — Mi száll tova még sebesebben? . . . az élet! De, mint a madár, ez nem tér többé vissza!« — írja Petőfi. A »rajtam átok fekszik, átok« nyomasztó hangulata a tehetetlenség mardosó érzéséből fakad, s a »nagyon fáj az élet« fájdalom az élettámad a költőben, mert a *valót* »zord vadász«-nak érzi, ki lelővöldözi reményeinket, e szép madarakat.

Ez a fájdalom több, mint egyéni, ez a rendítő keserűség a népért felelősséget érző költő gyötrődése. Gyötrődés, amelyben vannak sötét szakadékok, de vannak jövőrejtő szilárd partok is. Petőfi küzdött — bírkózott a lenyomó pesszimizmussal, a viszonyok szorításával — a jobbért, a holnapért. Nem divatot űzött, nem szerepet játszott, — nem legyezte magát a borzalmakkal, a vég szörnyűségeivel, — számára ez a rosszat jelentette, amit irtózva idézett meg elszigeteltség-érzésének sötét hangulatában. De a halál-víziókban, pusztulás-képekben feszülő elkeseredettség nem nyugozta le Petőfit a »minden mindegy« hangulatával, s a »Felhők«-ből olykor kivillámoló borzalmas kacajok sem a cinikus nemtörődömség hangjai, hanem a lelket háborgató fájdalomé. Petőfi nem »dobta oda« magát a pesszimizmusnak, nem engedte elsodorni magát általa. A »Felhők« korszakában is sokatmondó vallomást tett a »se hideg, se meleg« jellemekek ellen, az egykedvűség, a szürkeség ellen, az életet nem lángolóan átérző, nem egész szívvel megélő félemberek ellen. Ő a »Felhők«-ben is, keserves vívódása idején is az életet teljesen élő, a nemtörődömséget megvető, jóra és rosszra, igazra és igaztalanra érzékenyen fogékony embernek vallja magát, — aki nem karbatett kezű, passzív szemlélője az eseményeknek :

»Viseld egyformán jó- s balsorsodat!«  
 Így szól, kit a bolond világ bölcsnek nevez.  
 Az én jelszóm nem ez ;  
 Én örömmet és fájdalmimat  
 Érezni akarom . . . kettősen érzem.  
 Lelkem nem a folyó leszen,  
 Amely egykedvűleg  
 Ragadja magával a rózsalevelet,  
 Melyet tavasszal szép lány vet bele,  
 S a száraz füveket,  
 Miket  
 Árjára sodort az ősz szele.

Ez a vers több, mint életipenlés. Ez a vers a vállalkozó életakarás kifejezése, — párölycsapás az »egykedvűleg« szemlélőre, a tétlenre. Jellemkép a nagy harcok előestéjén.

Csak a hazája és népe jövőjét féltő költő juthat el a lírai kifejezésnek arra az izzó hőfokára, amelyen Petőfi szólal meg gyötrő vívódásáról, az életet szenvedélyesen élő ember gondjairól :

Fejemben éj van, éjek éjjele,  
S ez éj kísértetekkel van tele;  
Agyamban egymást szülik a gondolatok,  
S egymást tépik szét, mint vadállatok!  
Lázzal verő szivemnek vére forr.  
Mint boszorkány üstjében a bűvös víz.  
Gyúlt képzeletem, mint meteor  
Fut át a világon és magával visz.  
Laktársam a kétségbeesés,  
Szomszédom a megőrtülés!

Ez nem »szerep«, ez nem költői »próbálkozás«, — ez maga a viszonyok szorításából népe élén kitörni készülő költő. Akit nagy igazával magára hagynak. Aki azért perzselően tudja gyűlölni az eltántorodókat. S mennyire nem elvont, borús eszmefuttatás, hanem korának vélt nagyságaira idézett sajtó igazság a »Voltak fejedelmek« című vers. A hazugságból emelt dicsőség-oszlopok sorra rendre leomlanak, mert »Az idő igaz, s eldönti, ami nem az.« A korát politikailag is megélt Petőfi mondja ezt, — a múlttól szólva a maga jelenének, a plebejus költő véstjósoló üzenete kora »fejedelmeinek« :

Voltak fejedelmek,  
Akiknek emlékoszlopot emeltek,  
Magast és fényeset,  
Mely hirdeti nagyságukat.

.....  
És hol van az oszlop? ... elesett!

.....  
Ott áll a sír most emléktelenül.

.....  
De nem! hisz örök átka nemzetének  
Sötét oszlopként rajta nehezül.

Ez már a harcos költő, a hazug nagyságok ostorozója, a »szárnyas, óriási lélek«. Még közelebb visznek a »Felhők« komor szemléletének gyökeréhez azok a versek, amelyekben a költő a népért harcoló nagyok meg-nem-értésével vádolja a »törpe világ«-ot, vagy a népért küzdők bukásának szörnyű vízióját festi és saját reménytelenség-hangulatával vívódik. Szinte magyarázó jel a »Felhők«-höz a »Kik a föld alacsony porából...« kezdetű vers :

Kik a föld alacsony porából,  
Mit minden féreg gázol,  
A naphoz emelkedtek,  
Ti szárnyas, óriási lelkek!  
Hogy van, hogy titeket a törpe világ  
Mindig kicsinyeknek kiált? ...  
Természetes! hiszen a tölgy a bérceken  
Kisebbnek látszik, mint a fűzfa ideleonn.

Ugyanez a gondolat jelenik meg — más formában — a »Kereszt« című versben :

Kereszt jutalma a fáradságoknak,  
Mindenfelé keresztet osztogatnak.  
Aranykeresztet tűznek a fejedelmek  
Jobbágyaik mellére; a földművesnek  
Oszt a természet búzakeresztetek ...  
Fakeresztet illet, megváltók, titeket!<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Ez a kép — a nagy lelkek iránti gyilkos közöny miatt érzett keserűség költői kifejezése — nem itt jelenik meg utoljára Petőfi lírájában. Amikor az 1848-as nyári események (az opportunizmus előretörése, a szabadszállási választás kudarca) a forradalmi harc

»Az álom« című vers érzékelteti Petőfi keserűségének, a hazája sorsán aggódó költő fájdalmanak legmélyebb okát:

Az álom  
A természetnek legszebb adománya,  
Megnyílik ekkor vágyaink tartománya,  
Mit nem lelünk meg ébren a világon.  
.....

Álmában az ifjú elmegy kedveséhez,  
Kéért epeszi tiltott szerelem,  
S ott olvad égő kebelén. —  
Álmamban én  
Rabnemzetek bilincsét tördelem!

Van bánat, amely magárárantja a koporsófedeleet, van pesszimizmus, amely sírba-zárná az életet. Petőfi komor hangulata egészen más. Petőfi, a plebejus forradalmár, a végletes áldozatnak is csak a kinyíló szabadságban látja az értelmét:

Kivágom én keblemből szívemet,  
Ott úgysem okoz mást, csak gyötrelmeket,  
Kivágom és a földbe ültetem...  
Talán kikél babérfa képiben,  
S koszorúja lesz a bajnokoknak,  
Kik a szabadságért harcolnak!

A változtatni akarás, s a félelem, hogy nincs változtatni elég erő, gyöttrő kétely, hogy »Igazság! alszol? vagy meg is halál?«, magasbavágyó remények és a zord való szembekerülése, a csatára iramló fergeteg nagyszerű víziója mellett a kínzó reménytelenség — mindez egyszerre van jelen a »Felhők«-ciklusban. A vívódás költői kifejezése sokoldalú és változatos. A vívódás két érzést, két hangulatot, két lehetőséget feltételez, s olyan helyzetet, amely döntést kíván. Van úgy, hogy a »Felhők« egyes darabjaiban csak a komorság, csak a pesszimizmus, csak a kiábrándultság kap helyet, (Mivé lesz a föld? ... Az én szívem ... Hány csepp van az óceánban ... Annyit sem ér az élet, stb.), másokban maga a vívódás teljessége. A leg-gazdagabb kifejezője ennek a »Miért vagyok én még a világon ...« című költemény, amely közvetlenül a »Felhők«-ciklus után keletkezett. Az-e az élet törvénye, hogy a jónak örökös a bukása s a rossznak örökös a diadalma? Vajjon mindig bukni kell a jónak s győzni a rossznak? A reakció erősödésének, a tetteket váró kor küszöbén érzett elszigeteltségének hangulatában Petőfi megrázó, komor hallucinációval fejezi ki fájdalmit:

kilátástalanságától való rettenet felhőt hajtják át a költő lelkén, — Szilveszter pusztulásán így kiált fel Petőfi

Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre  
Az isten átkát? nem elég,  
Amely már rajta fekszik?  
Nem volt elég a Krisztust megfeszítned  
Minden megváltót megfeszítesz hát?

Sok a rokonvonás a *Felhők* és az *Apostol* között: a keserűség, tépelődés romantikus színezetű költői képeitől egészen a zsarnokgyűlölet izzó hőfokáig. A *Felhők*-ben és az *Apostol*-ban komorló fájdalom egy forrásból fakad: a plebejus költő helyzetéből a nemesi vezetésű polgári átalakulás körülményei között. De lényegbevágó különbség is van köztük: s ennek az a gyökere, hogy más a plebejus forradalmár helyzete 1845/46-ben és más 1848-ban. A *Felhők* világfájdalmas hangulatában a plebejus forradalmiságával magát még egyedül, elszigeteltnek érző költő lelkiállapota tükröződik. Az *Apostol*-ban is megcsap a fájdalom hangja, ama a 48-as nyári — a költőt elszigetelő — események váltottak ki belőle. De ez a keserűség drámai vádbeszédé nő a megváltók hóhérai ellen; a harcban sebet kapott költő fájdalman áttör a *harcban álló költő* forradalmi ereje.

Hallottam már az éhezők nyögését  
 S dorbézolási kurjantásokat,  
 Halottam már a csalógányt dalolni  
 És csörömpölni a rabláncokat.  
 Tudom, hogy így volt ezredév előtt s hogy  
 Ezred múltán is ekkép lenni fog...  
 Mindent tudok, mindent hallottam, láttam,  
 Hát mért élek még? mért meg nem halok?

De a gyógyulás napsugara itt már utat vág a komor gondolatok között :

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?  
 Ily szomorúnak én látom csupán?  
 Én látom így csak, keresztülnézvé a  
 Kétségbeesésnek sötét fátyolán?

A költő válaszában itt még összefut az elmúlt idők minden keserősége, de az »Elhagytam én a várost«, »Erdőben«, »Mint felhők a nyári égen« című költemények már a gyógyulás útját jelzik, s ennek a folyamatnak hangulatát tükrözi közvetetten a »Zöldleveles fehér...«, »Rég elhúzták az esteli harangot...« című versek. Ebbe az irányba mutatnak ekkori Bérangerfordításai is (Gyermekkori emlékek, A jó aggastyán).

Petőfi fejlődésének erre a szakaszára nem csak a pesszimizisztikus hang, világfájdalom a jellemző. — magában a »Felhők«-ciklusban sem. De nem láthatjuk világosan magát a Felhők-ciklus helyét sem Petőfi fejlődésében, ha nem vetünk itt csak egy rövid pillantást is a »Felhők« között nem szereplő, de a »Felhők«-kel egyidőben írott versekre. Ezekre a költeményekre az jellemző, hogy lényegében erőteljes, bizakodó hangon, pozitív oldalukról fejezik ki azokat a kérdéseket, amelyeket a »Felhők«-ben többnyire negatív oldalról, a kételkedés hangulatában fogalmaz meg a költő.

Az öreg, Petőfit hűségesen elismerő Szemere Pálhoz írott költői levele (1845 november 25. és december 31. között a harcot vállaló költő tekintetének jóleső, erőtgyűjtő megpihenése a rokonszenvvel biztató barát alakján. S a másik rokonlélek, a harcostárs *Vajda Péter halálára* írott költeményében (1846 február 10. után) a kitűnő barát tulajdonságainak megfogalmazása az önvallomás és programmi erőteljes hangjába fordul :

*És míg ti benne dalnokot sirattok :  
 Az én könnyűim hadd omoljanak  
 A függetlenség bajnok férjéért,  
 Ki e hajlongó, görnyedő időkben  
 Meg nem tanúla térdet hajtani,  
 Ki sokkal inkább hajtá le fejét a  
 Szabad szegénység köszikláira,  
 Semmint a függés bársony pamlagára. — —  
 Sirassa benned, elhunyt férjű,  
 A természet leghívebb gyermekét,  
 Strassa benned dalnokát a hon...  
 Legkeserűbb az én könnyűm, ki benned  
 A függetlenség hőstét siratom !*

A keserűségből mozgósító tettvágy, a lesújtó fájdalomból (Isten csodája, hogy még áll hazánk) bizakodó változtatni-akarás szikrázik fel »Isten csodája« című versében (1846 január) :

*Mi lesz belőlünk?... ezt én kérdezem,  
 De mily kevesen gondolnak vele.  
 Oh nemzetem, magyar nép! éltedet  
 Mindig csak a jó sorsra bizod-e  
 Ne csak istenben bizzunk, mint bizánk :  
 Emberségünkben álljon fõnn hazánk !*

»A hóhér kötele« című regényével egyidőben, 1846 februárjában keletkezett »Tündéralom« című költeménye. Illyés Gyula találoán állapítja meg, hogy a költemény a Felhők lelkivilágának alapjáról indul, »Sötétség, a fárasztó, csüggesztő hánykódás az események és szenvedélyek folyóárján...« Ebben a hangulatban merül fel a költő emlékezetében az első szerelem maradéktalan boldogságot jelentő emléke:

*Egy hattyu száll fölöttem magasan.  
Az zengi ezt az édes éneket —  
Oh lassan szállj és hosszán énekelj,  
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!...*

Az első szerelem képe az erős lírai szálakkal átszőtt, epikusan induló emlékezésben talán nem is egyik vagy másik lányka emlékét, képét idézi, hanem a költő hánykódó vívódásai között a kisimult boldogságot, az embert-emelő harmónikus érzelmet. Annak a lelkiállapotnak a varázsát jeleníti meg a költő, amelyben

*Kékebb az ég, sugárosabb a nap,  
S e ják alatt itt hűvösebb az árnyék,  
S pirosb a rózsza, illatosb a lég...  
Ah mintha csak egy más világban járnék.*

A »történet« folytatódik. Az ősz, »ez a vad zsarnoka a természetnek« szétválasztotta a szerelmeseket. A válást a kín marcangoló gyötrelme követte, a gyötrődést a sebek gyógyulása. De a boldogság halványuló emléke nem hagyja nyugodni:

*De a sebeknél jobban fáj nekem most,  
Jobban fáj az, hogy már-már feledem  
Ábrándjaidnak édes üdvösségét,  
Oh tündéralom, első szerelem.*

Az első szerelem boldogság-eszményé nő a költeményben, az életbe beilleszkedés nagy szenvedélyének, az élet szépségének eszményévé. A *Tündéralom boldog szerelme* az élet olyan magasrendű tartalmává tágu, amely a *Felhők* világfájdalmas hangulatainak ellentétéként jelentkezik Petőfi költészetében. A *Tündéralom* nem pusztá emlék, több ennél: nagy emberi lángolás az igazi élet után. Ez ennek a megsejtő költeménynek mély humánus tartalma Petőfi fejlődésében.

A gyűlöletnek és az életszeretnek, a gyötrődésnek és a jövőbe-ívelő szabadságvágynak, a megvetésnek és a boldog élet eszményéért való rajongásnak egyidőben, egyszerre való jelenléte Petőfi 1845 őszi, 1846 eleji lírájában nem feloldhatatlan ellentmondás, hanem a gyűlölet és szeretet kibontakozó forradalmi egysége.

*Világgyűlölet* című versében, 1846 április végén már maga a költő fogalmazza meg a két szenvedély egységét azokkal szemben, akik egyéni sérelmek miatt, divatszzerűen »vágának Byronképeket«, akiknek olcsó gyűlölete nem az élet szeretetéből fakad:

*Szerettetek-e, fickók, valaha,  
Hogy most gyűlöltek? s imádkoztatok  
Az emberiség boldogságaért,  
Hogy most lehessen átkozódnok?*

*Én is gyűlöltem... volt okom rád;  
De mióta e bitangokat  
Láttam, mint vágnak Byronképeket,  
Azóta gyűlölségem megszakadt.*

A költemény nem hagy kétséget aziránt, hogy eszméi, lírai megformálása harcban fogantak. Lényegét tekintve a költemény két látszólag ellentétes szenvedély mély egységének nagy gondolatát fogalmazza meg — de nem elvontan, általánosságban, — hanem egy konkrét irodalmi-politikai harc első frontvonalán. A költeményt indító aktualitás (»Minden borkorban egy világfalo«) — a költő dinamikus szembehelyezkedése a világgyűlölet-divattal — eleve meggyorsítja, lüktetővé frissíti a vers lírai vérkeringését, s a költemény fő eszméi motívumát az életszerűség forrásával hatja át. (Már itt jegyezzük meg: Petőfi költői fejlődésének egyik legfontosabb mozzanata az eleven élet aktualitásában foganó líraiság erőteljes kibon-

takozása, a konkrét feladatok eszmei és művészi megoldása a legszélesebb gondolati és érzelmi összefüggések szintjén.)

Ami a *Világgyűlölet* aktualitását illeti, arra rávilágít a korabeli magyar Byron-kultusz néhány adata. A negyvenes évek első felében elterjedő *byronkodásnak* elsősorban az almanach-líra művelői hódolnak, s ott találjuk köztük a Petőfivel szembeszálló költőket is: Kunost, Császár Ferencet, ide tartozik Hiador (Jámbor Pál), s a Byron-kultusz egyik főszerzője Petrichevich Horváth Lázár; a Honderű szerkesztője, Petőfi ádáz ellensége. A »byronkodás« ellen többen felemelték szavukat e korban. Erdélyi János a »Bagoly-, kukic- s varjusereg« című szatirájában gúnyolja az »istenadta bús költősereget«, amely »a britt költő nyomdokain« jár, de »ők a brittet nem követheték, S lőn gajdolásuk fülnek bántalom, Maguk mint árnyék feketék...« Szontágh Gusztáv is támadja a byronkodó, »kedélybeteggé tevő búskomorság«-ot.<sup>3</sup>

A »byronkodás« nem Byron követését jelenti, hanem Byron kisajátítását és elferdítését az akkori arisztokrata-üvegázi költészet szellemében. A társadalmi viszonyok ellen lázongó angol költő hangulatából lemásolták a világfájdalmat, anélkül, hogy magukévá tették volna annak kritikai tartalmát. Így lett nálunk a byronkodás üres, modoros költői divattá a 40-es években. Jellemző erre egy a Honderűben közölt cikk Hiadorról,<sup>4</sup> a reakciós arisztokrata körök felkapott költőjéről, akit a szerző — verseit elemezve — Byronnal egy mértékkel mér s ugyanakkor élesen támadja Petőfi körét, magasztalva a valóságtól, a kor feladataitól elforduló költészetet.

A »byronkodás« kérdése lényegében a haladó irodalom (Petőfi) és a konzervatív, arisztokratikus irodalom (P. Horváth Lázár, Császár, stb.) harcában éleződött ki, s ebben a harcban jelent állásfoglalást a *Világgyűlölet* című Petőfi-költemény is.

A nemesi liberalizmusból való kiábrándulás egy ideig uralkodóvá erősíti a gyűlölet keserűségben fogant általánosítását, de nem ez az egyedüli hangja Petőfinek, és lírájában — mint fentebb láttuk — a gyűlöletet kiváltó ok magában hordozza a mindent-odaadó tudatos, forradalmi népszerűtet csiráját is. Arról van szó, hogy Petőfit a középnemesi politikától való eltávolodás nem tántorította el általában a politikától, közügyektől, hanem éppen ellenkezőleg: az egyre szilárdabb, mert tudatosabb plebejus demokratizmus alapján haladt tovább. Itt következik be — 1846-ban — liberalizmus és demokratizmus végleges szétválása a költőben, itt törnek előre lírájában a plebejus radikalizmus eszméi (amelynek csirái hol közvetetebb, hol közvetlenebb formában már korábban, 46 előtt is jelentkeztek), itt kezd gazdagodni költészete azokkal az új művészi vonásokkal, melyek méltó kifejezői tudatos demokratikus eszmevilágának.

\*

Petőfi Sándor 1845 őszétől kezdve 1846 áprilisáig hol Pesten tartózkodik, hol Szalkszentmártonban időzik a szülői háznál. Márciusban újabb csalódás éri a költőt. Tigris és Hiéna című drámája helyett a Nemzeti Színház február 28-án Szigligeti egyik darabját adta elő, s Petőfi darabját április 4-ére »bérletfolyamban« tűzte előadásra. A méltatlan bánásmód sértette a költőt, darabját visszavette a színháztól, s április elején tüzes hangú nyilatkozatot közölt a Pesti Dívatlapban (Legyen az ember drámairó). Petőfit érzékenyen érintette ez a kudarc, de már nem törte meg, nem vetette vissza a Felhők hangulat-hullámaiba. Április 10-én ismét Szalkszentmártonban találjuk. Itt írt első verseinek, főleg az *Elhagytam én a várost* címűnek keserűsége talán még a Tigris és Hiéna kudarcának közvetlen indulati hatásából fakad, de a vers végén felcsapó gyógyulás-vágy már szélesebb, egyetemesebb érzésből nő ki. Petőfi ekkor már túljutott a »Felhők« komor hangulatán.

Most már egymásután következnek a cselekvő élet sodrába visszatért költő nagy-szerű vallomásai, a *Világgyűlölet*, *Sors, nyiss nekem tért*, *Dalaim*, *Száműztem magamat*, s a *Levél Várady Antalhoz*, amelyet már 1846 május 22-én írt Dömsödön, (ahova szülei költöztek), s amely gazdag eszmenetével — a költői levél-forma nagy teret ad a lírai kifejtésnek — szinte záróverse ennek a szakasznak, s nyitánya az újnak. Befejező soraiban felmagaslik a forradalom víziója, amely már a tudatos plebejus demokratizmusban fogant:

<sup>3</sup> Morvay Gyula: Byron Magyarországon. 1913. (Függelék Koeppel Emil: Byron c. könyvének magyar fordításához.)

<sup>4</sup> Honderű, 1847/22.-23. sz. A lap ezt a cikket a Budapesti Híradóból vette át, ahol \*+\* jegy alatt jelent meg.

Nem gyülölöm, mint eddig a világot :  
 Már csak haragszom rája, csak haragszom...  
 Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált  
 Elzárt, elorzott boldogságaért, hogy  
 Meg nem torolja kincse elrablói  
 Évezredeknek szenvedéseit. —  
 De hinni kezdem, hogy dicső napoknak  
 Érjük maholnap fényes hajnalát,  
 Midőn a népek mind fölemelik  
 A föld porába gázolt fejüket,  
 S végig mennydörgik a föld kerekén :  
 »Legyünk rabokból ismét emberek !«  
 Ez nagyszerű, de véres kor leszén,  
 És úgy is illik, hogy véres legyen !...

Innen már csak egy lépés az út az 1846 nyarán írt *A nép* című költeményéig, amelyben Petőfi megfogalmazta egész forradalmi költészetének eszmei alapját. Azt a plebejus radikális felismerést, hogy a nemzeti függetlenség ügye elválaszthatatlan a társadalmi haladás ügyétől, hogy a szabad nemzet akarása levegőbe-markolás a nép felszabadítása nélkül (»S ha jó az ellen, vért miért ont? — Kardot miért foga? — Hogy védje a hazát?... valóban! — Haza csak ott van, hol jog is van, — S a népek nincs joga.«) [A nép nevében című versében (1847 március) is ez a gondolat jelenik meg, eszmeileg-költőileg még erőteljesebben, gazdagabban megfogalmazva. A Dózsa emlékét idéző vers a »hon nevében egyszersmind« követeli a népjogokat, a haza nevében, mely »Eldől, ha nem nyer új védoszlopot«. Ez az »új védoszlop« a jobbágyi béklyókból kitörni készülő parasztság.] Így érik Petőfi költészetében, a tudatos forradalmiság szoros egységében a plebejus radikalizmus és plebejus patriotizmus.

Felvetődik a kérdés : mi a közvetlen oka Petőfi gyorsléptű *forradalmi tudatosodásának* a »*Felhők*« borús hangulatai után? Mik a mozgatóerői annak a nagyívű fellendülésnek, amely 1846 márciusától indul meg? A nemesi politikából való kiábrándulás s az ezzel együtt jelentkező elszigeteltség-érzés csak átmenetileg boríthatta világtájdalmas hangulatba Petőfi költészetét, — izzó nép- és hazaszeretete, egészséges életigenlése már a »*Felhők*«-ben sem tűrte a sötét érzelmek egyeduralmát, s rövidesen teljesen legyűrte azokat. Maga a költő 1847 október 14. úti levelében Bozt (Dickens) és Dumast dicsérve, felszabadult hangon idézi egykori »*nem- és világgýűlölő*« korszakát, s a gyógyulásért Dumasnak is köszönetet mond : »*hogy e nyavalyából kigyógyultam : nem egészen de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromból az epéből készült sárgázöld pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán még is szép a világ.*«

Közelebről nézve e korszak politikai és irodalmi életét, kirajzolódnak előttünk Petőfi útjának mélyebb mozgatóerői is.

a) A nemesi liberalizmus és plebejus radikalizmus szétválását meggyorsította az 1846 februári *galíciai parasztfelkelés*, amelynek híre viharos gyorsasággal terjedt. A galíciai parasztfelkelést Bécs politikai machinációja robbantotta ki, hogy ezzel leszerelje, hátbatámadja a nemesi vezetési lengyel függetlenségi mozgalmat. A lengyel események kísérteties fényt vetettek a magyar nemesség előtt a politikai fejlemények lehetőségeire. A galíciai parasztfelkelés példája kovásza lett a hazai politikai élet alakulásának is. A konzervatív-arisztokrata tábor szorosabbra fűzte kapcsolatait Béccsel, az ellenzék is kezdte szervezni-tömöríteni sorait, s egyre erőteljesebben lépett fel a jobbágyi érdekek védelmében, — hivatkozva a galíciai eseményekre. A nemesi liberalizmus első megdőbbenését és megtorpanását fejezi ki Vörösmarty *Emberek* című költeménye, amely borúlátó hangulatban fogant, de keserűségét nem a parasztság ellen fordítja, hanem uraik ellen, akik miatt »szerte dúl az inség — S rüt szolgaság nyomaszt.«

Petőfi — költészete a bizonyosság erre — plebejus forradalmi következtetést von le ezekből az eseményekből, eljut a nemzeti függetlenség és jobbágyfelszabadítás egységes feladatainak felismeréséhez. A liberalizmus felülről, a nemesi érdekvédelem övatosságával nyúlt ehhez a kérdéshez. Petőfi alulról, a népi tömegek oldaláról, a népi és nemzeti érdekek egységének hangoztatásával képviselte a plebejus álláspontot. Költészetének nagy szerepe ebben a politikai helyzetben az volt, hogy a nép nevében szóló, tömegeket felvilágosító és mozgósító verseivel a szó legszélesebb értelmében közügyet csinált a politikából, segítette a radikális-demokratikus közvélemény kialakulását, s szinte ennek a közvéleménynek állandóan radikálizáló ellenőrzése alá helyezte a politikai életet.

b) A politikai helyzet élesedése sürgetően követeli az ellenzéki erők *szervezeti* megerősödését, program kidolgozását, pártalakítást. (A konzervatívok 1845 novemberében alapít-

ják a Gyűlede nevű klubbot, rá egy évre pártot is alakítanak.) Petőfi kiábrándulása a nemesi liberalizmusból nem utolsó sorban azzal az eredménnyel járt, hogy plebejus szemléletének politikai tartalma egyre konkrétábbá lett (Levél Várad Antalhoz, A nép, Nagykárolyban, Erdélyben, Véres napokról álmodom, Hazaértem stb.), s emellett hogy — helyesen — *nem szakította meg kapcsolatait a nemesi progresszióval, hanem egész működésével annak bal-szárnyát erősítette, — maga is igyekezett szervezett formát adni a következő demokratizmus, táborának.*

Ez a törekvés a lényege a *Tizek Társaságának*. Vahot Imre méltatlan eljárása Petőfi vel szemben s Petőfi fellázadása a szerkesztői önkény ellen nem pusztán »személyi« kérdés, hanem elvi jelentőségű. A tíz demokratikus író szembekezdése a sajtóval szintén tükrözi a liberalizmus és demokratizmus szétválását. Hogy milyen szorosan összefügg a Tizek szervezése (ismét barátokra-találás) a »Felhők« komor hangulatainak szétesésével, arról sokat mondanak az adatok. A »Felhők«-ciklus 1846 március 10-ig befejezettnek tekinthető, lírai és epikai utórezgése is (Szilaj Pista, Salgó) hamarosan elűnnek. A március 10. utáni líra már szinte töretlen íve a gyógyulás folyamatának. Március 14-én az Életképek már hírt közöl Petőfiék szövetkezéséről, ezt követik március 17-én, illetve 19-én a Budapesti Híradó, majd a Jeleniek ezre vonatkozó közleményei. A demokráta tervezetkedésének jellegére, arra a politikai atmoszférára, amely körülvette őket, visszakövetkeztethetünk a Honderú otrombán gúnyolódó cikkéből is: »Végül egy nagyszerű, iszonyú vért forraló conspiratiót kell még kitrombitálnunk, melyet e napokban sikerült fölfedeznünk, s melyet — nehogy valamikép forradalmi társrészesekül tekintessünk — ezennel kipublikálni sietünk.« Április 12-én megjelent a »kilencke« nyilatkozata (csak az április derekán csatlakozó Kerényi-vel lettek tizekkel), amely már megemlíti egy »általuk közös erővel megindítandó irodalmi vállalat« tervét is. *Pesti füzetek* címen akartak lapot indítani, de engedélyt nem kaptak meg, mert általában híre volt — írja Ferenczi —, mely szerint politikai agitációval is fog a tervezett vállalat, legalább a sorok közt, foglalkozni. (A *Pilvaxban* összejövő radikális fiatalok ekkor már magára vonták a helytartótanács figyelmét, s Bécs erőteljesen szorgalmazta működésük megfigyelését.)

c) Ezekben a hetekben (Dömsöd) bővülnek Petőfi forradalmi ismeretei is. Már korábban megszerezte Saint Juste könyvét »*Ésprit de la révolution et de la constitution de France*«, melybe beleírta: »Petőfi Sándor kincse.« Dömsödon együtt olvasott és tanult (1846 májusában) barátjával Pálffy Alberttel, aki szabadszelleme, művelt író s a franciák rajongója volt. A francia forradalom történetét tanulmányozták, kerülve minden zajt, vigasságot. Petőfi itt »igen elvonultan, munkálkodva élt« — emlékezik vissza ezekre a hetekre Székely Károly a költő dömsödi ismerőse.<sup>5</sup> Petőfi ismerhette a különböző utópikus-szocialista nézeteket már csak a hazai sajtó ismertetései, cikkei nyomán is. Saint Simon, Fourier, Owen neve gyakran előkerül a 30-as, 40-es évek sajtójában és könyvkiadványaiban. Sokat foglalkoznak Lamennais és Sismonditanaival, s a negyvenes években terjed a chartista tanítások ismerete. Az utópista szocialista tanítások hatása érezhető Petőfi költszetén. Először és erőteljesen éppen Várady Antalhoz írott költői levelében. 1846 elején — az angol chartisták Manchester-i találkozósa alkalmából — több közlemény jelenik meg követeléseikről, mozgalmukról. Sok szó esik az utópista szocialista tanításokról a reformkorban divatos útleírásokban. Petőfi ellenfele, a konzervatív Császár Ferenc Olaszországi útleírásában<sup>6</sup> bizonyos jóleső elégedettséggel írja, hogy »a Saint Simon, Fourier, Owen, stb. által fölrisszített elvek, noha nem üldöztetnek mágyával híveik, szinte nem akarnak gyökeret verni. Ugyancsak 1844-ben láttak napvilágot Gorove István és Tóth Lőrincz útleírása, amelyek foglalkoznak a nyugati (különösen az angol) munkásság helyzetével.<sup>7</sup> Egy esztendő múlva, 1846 elején jelennek meg könyvalakban Irinyi József úti jegyzetei<sup>8</sup>, amelyekben nemcsak a nyugati munkáviszonyokról kapunk vadaló leírást, de találunk benne a korra oly jellemző fejtegetést a szocialista és kommunista tanok különbségéről.

A kor magyar politikai eszméiben, politikai gondolkodásában jelentős helye volt az utópista szocialista tanoknak. Ezeknek fogadtatását, érvényesülésük fokát a különböző politikai érdekek határozták meg.

A lényegbevágó rokonság mellett alapvető különbség van a reformkori irodalom utópikus látomásai, ábrándjai és Petőfi jövőbe-rontó képzetének víziói között. Vörösmarty

<sup>5</sup> Petőfi Dömsödon, Fővárosi Lapok, 1874, 195. sz.

<sup>6</sup> Utazás Olaszországban. 1844.

<sup>7</sup> A következő évben, 1845-ben jelenik meg Szemere Bertalan: *Utazás külföldön* c. munkájának II. bővített kiadása, amelyben Lamennais, Owen nézeteiről is olvashatunk.

<sup>8</sup> Irinyi József: Német-, francia-, angol uti jegyzetek. 1846.



is, Petőfi is ismerték a liberális történetírás képét a francia forradalomról és a francia utópikus szocializmus tanításait. Vörösmarty A Guttenberg-albumba írott költeményében (1840) utópikus látomásban rajzolja meg az igazságos társadalom képét, amelyhez a nagy utópikusoknak «azonnal az egész emberiséget» felszabadítani akaró illuzorikus humanizmusa jelenti az utat. [Romantikus-utópikus elképzelést rögzít Jósika Miklós (1844) *Az Isten útja* c. novellájában, amelynek főhőse egy magyar falansztert alapít; vagy a *Végnapok* című «apokalyptikai novella» (1847), amelyben egy fantasztikus körülmények között létrejött közösségi életformát ábrázol.<sup>9</sup>] Vörösmarty utópikus képének leglényegesebb eszmei mozzanata az igazságos társadalom óhajtása. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy egyben a nemesi liberalizmus belső ellentmondását is feloldja *A Guttenberg-albumba* utópiája, — de természetesen utópikus illúzióban. Jósika ennél jóval hátrább van: nála az utópikus elképzelés szélsőséges romantikus motívum, amely inkább mint érdekes, exotikus kellék jelenik meg nála, s nem mint társadalmi törekvések kifejezője.

Petőfi verseiben az utópista elképzelések már a plebejus demokratizmussal és nem a nemesi liberalizmussal találkoztak. Innen van az, hogy Petőfi mindenekelőtt az utópikus elképzelések reális végcélját tette magáévá: »Ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet... s nem a cél felé vezető út utópikus illúzióit, amelyek kézenfekvőek lehettek a nemesi liberalizmus számára, de nem a plebejus forradalmárnak... Igaz, Petőfi még nem láthatta tudományos megalapozottsággal a történelem mozgatóerőit, a társadalmi fejlődés törvényeit. Elvértve az utópisták gondolkodásának szükségszerű tévedéséi is visszhangra találnak írásaiban. Nála azonban nem ez a lényeg; a forradalmat ténylegesen végigcsináló költő éppen plebejus radikalizmusának következetes gyakorlatában »érez rá« az utópisták pozitív vonásaira, s éppen itt, a forradalom gyakorlatában tapasztalhatta némely utópista illúzió hasznavehetetlenségét. Milyen nagy gondolat Vörösmartynál a negyvenes évek legelején az összehibékülő emberiség víziója (»Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús s a nyomoru pórnép emberiségre javul«), s milyen elképzelhetetlen ez a gondolat 1846-ban a demokratikus forradalmár költőnél, aki a világ sorsát eldöntő végső harc két oldalán a »jókat« és »gonoszakat« látja, s nem hagy kétséget aziránt, hogy ezek egyrészt a szabadságra vágyó népek, másrészt a zsarnokok, földesurak, papok, gazdagok. Petőfinak nagy mestere volt a francia forradalom a forradalmi fegyverforgatásban, s ezeket a fegyvereket hatékonyabbá tették az utópikusok tanításai. De úgy és olyan mértékben, ahogy ezt a plebejus öntudattal átélt magyar viszonyok megkövetelték. Ezért nem tévedt bele Petőfi az utópiák zsákutcáiba, ezért nem jelentett számára az utópia valami elvont, elméleti élményt, ezért ötvöződtek bele az utópista gondolkodók legjobb vonásai Petőfi konkrét és reális forradalmi célkitűzéseibe. Petőfi tudott álmodni, a jövőbe látni, a holnapba, sőt a holnaputánba nézni. De ezek a holnapot idéző látomások nem fantasztikus képek, hanem a forradalmár türelmetlen harci víziói, a hazája és népe szabadságáért küzdő plebejus költő reális álmai és jóslatai.

REJTŐ ISTVÁN

## THURY ZOLTÁN A NOVELLAÍRÓ

Schöpfung Aladár, az elmúlt korszak egyik legjelentősebb polgári irodalomtörténésze, »A magyar irodalom története a XX. században« című művében a múlt század kilencvenes éveinek irodalmát jellemezve a következőket írja: »A kilencvenes évek életideálja volt az úri ember: az irodalomban is úri embereket akartak látni, akik az ő erkölcsi és szellemi mértékeivel mérik az életet s az általa nagyraemelt s nagyra tartott életformák között élnek. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből való témákkal és alakokkal nem szívesen foglalkozott, a városi szegény embert komikus alaknak szerette látni, a parasztot idealizált valakinek, aki napsütötte búzatáblák között járkál, boldogan él a természet ölében, élete szerelemben, duhajkodásban s apró ravaszkodásokban telik el. Olyan írója nem volt a századvégnek, aki kiment volna a külvárosi

<sup>9</sup> Ld. Révész Imre: Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásához. Századok, 1951/1-2. sz.

nyomortanyákra, megnézni, hogyan élnek ott az emberek, vagy benézett volna a bogárhátú kis fehérházak ablakán, hogy észrevegye a tudóbajos gyerekeket, a munkától és nélkülözéstől elgyötört szülőket...<sup>1</sup> Szomorú kép. Szomorú azért, mert Schöpflin nem találta meg azokat az írókat, akik észrevették volna a nép életét. Nem láthatta meg, mert kora irodalomszemlélete és a burzsoá-pszichologizmus még az ő látókörét is megzavarta. A marxista irodalomtörténet kutatásai nyomán azonban a XIX. század nagy íróinak igaz és méltó értékelése mellett, az eddig enyészetre ítélt írók arcképei is kibontakoznak előttünk. Ilyen új arckép Thury Zoltáné is. Jellemző, hogy Schöpflin Aladár már nem tud róla. A múltat kutató szemé elől áthatolhatatlan homályba rejtette a Herczeg Ferenceket, Rákosi Viktorokat, Pekár Gyulákat napfényben fürdető földesúri-burzsoá kritika.

\*

Thury Zoltán — családi nevén Köpe Zoltán, — 1870-ben született. Apja — Köpe Lajos — résztvett az 1848-as szabadságharcban s ezért a forradalom leverése után az osztrákok büntető-századba sorozták és így négy évet töltött Olaszországban. A kiegyezés után térhetett vissza. Továbbra is katonatiszt maradt. Az író apai nagybátyja szintén résztvett a forradalomban, és a fegyverletétel után Kossuth Lajossal külföldre menekült.<sup>2</sup> A család sohasem felejtette el és híven megőrizte 1848 hagyományait. Így Thury Zoltán már ifjú korában megtanulta, hogy mit jelentett az egész magyar nép számára a forradalom és ez a tanulság végigkísérte egész életén: 22 éves korában bontakozó tehetségével versbe foglalja a család emlékezését:

...Csak egy szó — és ezer vitéz  
Rohan tüsszögő lován,  
Katona nőtt ki a földből...  
Így mesélte az apám...

Jaj be szép volt hajdanában  
Ez a csendes, bágyadt nemzet,  
Hogy lerázta minden láncát,  
Amikor ébredni kezdett!  
Mintha megrázkódná Atlasz  
S összetörné az ígát...  
A ti ébredésteekre  
Büszke lehet a világ,<sup>3</sup>

Honvédszázados apja csak nagyon nehezen tudta ellátni népes családját, állandó anyagi problémák gyötörték. Gyermekai keserű emlékeket vittek magukkal az életbe. Innen származnak később Thury anyagi és emberi problémákkal küzdő katonatiszt alakjai. A nehéz gyermekkort még nehezebb serdülőkor követte. Tízéves volt, amikor apját elvesztette. Diákéveit a kolozsvári református kollégiumban töltötte. Társai közül már akkor kitűnt irodalmi érdeklődésével és az iskola legjobb szavalója lett. De tanulmányait nem tudta befejezni. A negyedik gimnázium évvégi vizsgáján az általa választott "Akasszátok fel a királyokat" című Petőfi-vers szavalása miatt kizárták a kollégiumból. Ezután a kolozsvári tanítóképzőbe került, de tanulmányait itt sem fejezte be. 1888 és 1889-ben mint vándorszínész járta Erdély falvait. Csak 1890 őszén tért vissza Kolozsvárra.

Hamarosan belső munkatársa lett Petelei István *Kolozsvár* című napilapjának. Írásaimak témája még elég szűkkörű: legtöbbször a kisvárosi élet napi eseményeiről ír. Hangja csak akkor melegszik fel, amikor lírai ömlésű tárcákban szülei nehéz életére emlékezik. Kis, népdal-szerű versekkel is próbálkozik. Sikerültebb novelláit budapesti lapoknak is elküldi, az *Ország-Világ* és a *Fővárosi Lapok* közölnék is belőlük.

1891 nyarán az ellenzéki *Szegedi Naplónak* lesz a munkatársa. Tíz egynéhány esztendővel azelőtt Mikszáth Kálmán ennek az újságnak a hasábjain támadta metsző élességgel Tisza Kálmán politikáját, ezeken a hasábjakon jelennek meg a későbbi »Tót atyafiak« novellái. A *Szegedi Napló* Thury korában is a függetlenségi párt politikáját képviseli és színvonalas szépirodalmi rovatában Gárdonyi Géza és Tömörkény István novellái is megjelennek. Thury, amint ez a vidéki újságoknál ekkoriban szokás volt, mindenről ír. Nekrológiában búcsúztatja a helyettes polgármestert, megemlékezik Csiky Gergely haláláról, megbírálja Szabolcska Mihály verskötetét és beszámol a színházi előadásokról. Írásaival néha-néha a politikai rovatba is ellátogat. Így pl. egyik cikkében felidézti Kossuth Lajos alakját: »olyan ő, mint a kőszáli

<sup>1</sup> Schöpflin Aladár »A magyar irodalom története a XX. században.« Bp. 1937, 76-77. l.

<sup>2</sup> A Köpe-család krónikája alapján

<sup>3</sup> Thury Zoltán: Március 15. *Hüvelyk Matyi*, 1892 március 13.

sas a madarak közt, mint az álló óriási nap — a többi kis csillagok között... Várat épített elveiből maga körül s föl nem adta azokat soha, nagy lelkével országokat hódított számunkra — míg ő számára elveszett a haza...»<sup>4</sup>

Írói fejlődésében fordulatot hoz müncheni tartózkodása. A *Szegedi Naplótól* elkerülve, néhány rövid hetet tölt a *Pécsi Naplónál*, majd 1893 februárjában a fővárosba költözik. De két hónap múlva már Münchenben találjuk. A hajor főváros ebben az időben komoly szellemi központ. Festőakadémiája vonzza a művész-fiatalokat. A képzőművészeti akadémia hiányában a magyar festőreménységek színe-jáva itt sajátítja el a piktúra alapjait. Itt tanul és dolgozik Szinyei-Merse Pál, Mészöly Géza, Rippl-Rónai József, Csók István, Ferenczy Károly és még sokan mások. Abban az időben, amikor Thury a művészet »Isar-parti Athénjébe« érkezik, az Akadémia mellett Hollósy Simon magániskolája a legismertebb. A mester újszerű hangja, festményeinek a magyar népeletét felelő témái elkülönítik a hivatalos akadémiai stílustól. Hollósyt művészi értékei és mély emberi vonásai egy kis baráti kör vezérévé teszik. Ennek a »kompániának« lesz tagja Thury is. A baráti beszélgetéseken a művészet kérdéseiről vitatkoznak. Hollósynak »az igazság a vallása. Szűztiszta igazság mindenben. Gyűlöli a pózkot, minden nagyképűséget«<sup>5</sup> — írja öt év múlva Thury, amikor visszaemlékezik a mester körében töltött napokra. A fiatal író mohón szívja magába a hallottakat. Ennek eredménye az elmélyültebb, az életet reálisabban ábrázoló novellák sorozata. Távol hazájától, az otthon még meg nem látott valóság kezd megelevenedni tolla alatt. Így válik novellatémává a vasútépítkezés, amely felborítja a falu megszokott életét (*A vasút*), a városi spekulációs építkezések (*Kőművesek*) és a monarchia katona-rendjébe beleszokni nem tudó katonák (*Jávor jóhadnagy*). Ezekkel a novellákkal együtt szorgalmasan küldözgeti haza tárcáit és rövid beszámolóit is. Ír a kinti magyar festők munkájáról, a kiállításokról, beszámol a bajorok szokásairól és a környezetébe tartozók életéről. Ezek fényt vetnek a cári önkény elől Münchenbe menekült orosz és lengyel emigránsokkal való baráti kapcsolataira is. Barátai között akad narodnyik, aki »valami röpiratot nyomtatott muszka betűkkel a nép számára, hogy szabadságot tanuljon« és egy állandóan részeg lengyel újságíró, aki »folyton ítéletet motyog valami titkos zürichi komitétól, amelyben őt, az erre alkalmasat, küldték ki a *tettre*« — ahogyan az író őket jellemzi. Itt az emigránsok körében hall a cári elnyomás szörnyűségeiről és az ezzel együttjáró politikai üldözésekről. Mindezek felkeltik figyelmét Oroszország, az orosz nép sorsa és irodalma iránt. Érdeklődése a későbbi évek során egyre fokozódik.

München villantja fel előtte a szervezett munkásság erejét is. Tanuja a müncheni szocialista munkások fellépésének egy Ahlwardt nevű antiszemita szónokkal szemben. A munkások magatartása, fegyelme mély hatást gyakorolt rá: »Csodálkozok az ember — írja — hogy honnan szedik ezek az emberek azt a sok tudást, amellyel beszélnek, nem üres frázisokat mondanak, a legutolsóknak is tartalmasabb volt a beszéde, mint Ahlwardté...«<sup>6</sup> Az itteni élmények és tapasztalatok adják meg Thury írói munkájának célját és értelmét. Ezek az évek érlelik olyan íróvá, aki »hitte a kis számról — az író tolláról — hogy fegyver.«

1895 nyarán hazatér és a *Pesti Naplónál* dolgozik tovább, majd 1896-ban azoknak a »Tizenhatalom«-nak sorában találjuk, akik kiválnak a Pesti Napló szerkesztőségéből és az akkor még liberális Vészi Józseffel megalapítják a *Budapesti Naplót*. E lap hasábjain már többször és élesebben írt politikai témákról, s ami akkor újdonság volt: megteremti a mai politikai glosszák elődjét, a hírelí cikket.

A Milleneum görög tüzes ünnepei, a nagy politikai frázisok megzavarják szemléletét. A szónokok ezeréves Magyarországról beszélnek, amikor Magyarország Ausztriától függ, nemzeti jólétről és felvirágzásról szavalnak, holott a nemzet fiai, a parasztok és a munkások nyomorognak, kultúráról, művészetéről fecsegnek, amely azonban csak az uralkodó osztályok dicsőítését jelentheti. A szólamok és a valóság között tátongó űr hozta létre azokat a Thury-novellákat, amelyek a változtathatatlanak hirdetett, sorsukba belebolonduló emberekről szólnak. Ebben a helyzetben születik az a gondolata, amelyet a Tolsztoj Szibériába való száműzetéséről elterjedt hír alkalmából vet papírra: »Európa, nem a hatalom, hanem a lassan-lassan, talán sokára, de egyszer mégis rettenetes erőre gyarapodott szociális Európa lassan-lassan szállja meg a végtelen orosz mezőt. És csendesen, egyik lépcsőről felhágva a másikkra lesz belőle liberalizmus. Ez semmi. *Mi folyton beszélünk róla, hisszük és valljuk, de a dogmáját mégse tudjuk.* [Kiemelés tőlem, R. I.] Ott még kevésbé fogják érteni. Valami új, valami sejtelmes, veszedelmesen hasonlít ahhoz, ami csupa reform, aztán lesz demokrácia, vagy valami más, ami azt jelenti, hogy a népek is van szava a maga dolgában és jön a

<sup>4</sup> Thury Zoltán : A vezérek kora. *Szegedi Napló*, 1892 december 19.

<sup>5</sup> Thury Zoltán : Hollósy mester. *Fővárosi Lapok*, 1899 december 10.

<sup>6</sup> Thury Zoltán : Ahlwardt Münchenben. *Pesti Napló*, 1895 január 23.

szocializmus, igazi nevéen szólítva a gyereket. Ez már a nihil, de nem a mai gyermekjáték, hanem öntudatos háború, ahol csupa veszedelmes ember fog egymással verekedni.<sup>7</sup>

Ebből a világnézeti válságból a kilencvenes évek végére találja meg a kivezető utat. Ekkori publicisztikai írásainak már egyre élesebben visszatérő gondolata: leszámolás a látszat-ellenzéki politikával és a következetes harc az ország önállóságának visszaszerzésére, amelyet így fogalmaz meg: »Kicsi, kisebb és még kisebb eszmékért verekedünk — semmivel sem emelkedve felül a kötekedő nótáriuspolitika nővóján, szörnyű tusát vívunk a szélmalomok ellenében, fáradhatatlanul csépeljük a közjogi üres szalmát...<sup>8</sup>

Ebből az időből származik legjelentősebb drámája a »Katonák<sup>9</sup>. A »Katonák«-at 1898 november 19-én az akkori Vígyszínház színpadán mutatják be először. A dráma a közös hadseregbeli tisztek cifra nyomorúságát, emberi vergődését tárja fel megrázó erővel. Ehhez anyagot az fró apjának küzdelmes életéből merített. Erre maga is hivatkozik a bemutató alkalmával írt soraiban.<sup>10</sup> Thury drámája bátor kezdeményezés volt. A nyomorgó katonatiszt addig ismeretlen a magyar irodalomban. Herczeg Ferenc, Pekár Gyula tisztjei talpig úriemberek, csillogó-villogó dzsentrik, akik néha-néha el is kártyázzák vagyonukat, mégis egy »jó parthie«-val kivágják magukat a nehéz helyzetből. Thury Zoltán hősei más emberek. Udvardy Pál főhadnagy a hadsereg polgári alapokra helyezését fró beadványt a hadügyminiszterhez. Meg szeretné szüntetni azt, hogy a katonaság különálló test legyen a hazában. Mint ahogy mondja: a katona vérezné, hogy nem hiába él... Én például úgy vagyok, hogy mindig tehernek képeleim magam... A dráma központi problémája — melyből a drámai konfliktus is folyik — a főhadnagy küzdelme a végső anyagi romlás ellen. Udvardy elbukik ebben a harcban; felesége, Anna elhagyja, beadványát a minisztérium dorgálás mellett visszautasítja. A morális és anyagi összeomlásból nem talál kiutat: öngyilkos lesz.

A dráma élelnek hatást kelt. A hivatalos kritika, de még az akkori »haladóbb« polgári kritika is rosszindulatúnak, túlzónak, irreálisnak bélyegzi. »Nem keresi a dolgok humoros, derült, napsugaras oldalát, megtalálni meg éppenséggel nem tudja. Csupa merő sötétség itt minden. Semmi vigasztaló, semmi fölemelő: semmi, ami az élet perpatvara közben lelkünk árnyait eloszlatni tudná!<sup>11</sup> — írja az egyik polgári lap. A katonai körök nyomására a negyedik előadás után leveszik a Vígyszínház műsoráról. A vidéki előadások pedig a katonaság közbelépése miatt sorra meghiúsulnak. A dráma debreceni bemutatójának botránya felhívja Ady figyelmét Thuryra. Ady kritikája az egyetlen, amely a dráma hibái mögött meglátja a műnek és írójának értékét. »Thuryból olyan fró lesz — állapítja meg bírálatában — ki hivatva van szociális bajaink feltárására és megvilágítására... Nagy szükségünk van egy jó orvosra, ki megmutassa a társadalom testén azokat a sebeket, melyeket a századvég legdivatosabb leple sem képes már elfedni.«<sup>12</sup> 1900-ban a nagyváradi előadás alkalmával személyesen találkozunk. Ady és Thury kapcsolata később sem szakad meg. Míg Ady Nagyváradon tartózkodik, a nagyváradi lapok rendszeresen közölnek Thury-novellákat.

A kilencszázas évek elején Thury még élesebb formában foglalkozik a kormány politikájával. Egyik 1902-ből származó cikkéért »király-sértés« vádjával bíróság elé állítják. »Bécsben egy csomó magyar kincs van — írja inkriminált cikkében —. Ellopták tőlünk. Még hadi jogon sem szereztek, hanem egyszerűen elemelték. Kik? az uralkodóink... A magyar kincsek visszaköltöztetése nem történt meg. Karmai közt tartja a zsákmányt a kétfejű sas...«<sup>13</sup>

Az 1905-ös választásokat nagy harcok előzik meg. A kormánnyal szembenálló ellenzéki pártok koalícióra lépnek. Közlebbi céljuk Tisza István és a Szabadelvű Párt megbuktatása, a távolabbi a nagybirtokos osztály és a magyar ipari burzsoázia érdekeit szem előtt tartó koalíciós kormány létrehozása. Az osztrák-magyar imperializmus keretében a magyar imperializmus külön igényeit, önállóságát hangoztatják. Ebben a politikai harcban a toll fegyverével résztvesz Thury is. Nem ismeri fel az ellenzéki koalíció távolabbi terveit, a választási küzdelemben csupán alkalmat lát Magyarországot függetlenségének kiharcolására. Jellemző, hogy a választások előestéjén mit mond: »Kurucok és labancok állnak egymással szemben... Hatvan-

<sup>7</sup> Thury Zoltán: Tolsztoj és Szibéria, *Budapesti Napló*, 1896 november 20.

<sup>8</sup> Thury Zoltán: A messiás, *Budapesti Napló*, 1898 február 12.

<sup>9</sup> A dráma történetéről és Thury többi drámáiról l. részletesebben *Irodalomtörténet*, 1952. 2. sz. 231-239. l.

<sup>10</sup> Thury Zoltán: Katonák. Szerző a darabjáról, *Budapesti Napló*, 1898 november 19.

<sup>11</sup> Timár Szaniszló: Katonák. *Egyetértés*, 1898 november 20.

<sup>12</sup> Ady Endre: Katonák, *Debreceni Hírlap*, 1899 január 7. — Ady E.: *Vallomások és tanulmányok*, Bp. 1944 278. l.

<sup>13</sup> *Új Század*. 1902 december 3.

hét óta egyebet sem tettek a kormányok, mint elaltatták, máról-holnapra való politizálás sekélyes álláspontjára kényszerítették a negyvennyolcas alapon álló elemeket. Elhúzódtak attól, hogy döntő ütközetet kezdjenek vele...<sup>14</sup> Felháborodottan reagál a választásokon elkövetett vérengzésekre: »A tömeg arra való, hogy belekeressék a kartácstűzbe s árkot temessenek be vele. A tömeg arra jó, hogy keresztüllukassa a puskagolyó, ha ezen az áron, ami számba sem jöhet, neki kellemesebb új parlamenttel cserélheti fel a régit Tisza István.«<sup>15</sup>

Míg Magyarországon ilyen véres választási harcok zajlanak le, addig az orosz munkásosztály fegyverrel küzd a cári rendszer megbuktatásáért. Az 1905-ös forradalomnak nagy hatása van külföldön is. A magyar újságok napról-napra beszámolnak az eseményekről. 1905 január végén elterjed Gorkij elfogásának híre. A sajtó egyrésze cinikusan fogadja. Thuryt azonban megrázza a hír és felháborodottan ragad tollat. Írásban hitet tesz Gorkij mellett és elismeréssel ír az orosz proletariátus harcáról.

Az 1905-ös események Thuryt politikai és írói fejlődésének csúcspontjára emelik. Ekkor azonban tudóbaja erőt vesz rajta. Szédítő gyorsasággal járja végig a szokott állomásokat: Budakeszi-Abbázia-Arco-Meran. Minden hiába. Betegsége gyógyíthatatlan. Még betegágyában is terjesztésgyűlöletét: meg akarja írni élete első regényét. Azonban csak a vázlatig jut el: 1906 augusztus 27-én meghal.

\*

Thury Zoltán rövid életének írói termésében kora társadalmáról fest reális képet. Sem a paraszti élet, sem a dzsentri-világ ábrázolásának nem válik specialistájává. Érdeklődése, szeretete a kisemberek életének, küzdelmeinek, tragédiájának írójává teszi. Az uralkodó osztályok életeről alig ír és ha ez fel is merül írásaiban, akkor is a kizsákmányoltak szenvedéseinek keresztül mutatja be. Novelláiban és publicisztikai írásaiban — mint az eddig idézetekből is kitűnik — hol a polgári liberálisokkal együtt, hol azokat maga mögött hagyva küzd a fennálló felemás, félig feudális, félig kapitalista Magyarország tisztább politikai és kulturális fejlődéséért.

A következőes polgári demokratikus átalakulás egyik fő feladata a parasztkérdés megoldása, a parasztság földhözjuttatása. Thury látja, hogy olyan politikára van szükség, »ami megbolygatja a paraszt egzisztenciát gyilkoló nagy birtokot és földet ad a népek.«<sup>16</sup> Paraszttémájú novelláiban a földnélküliek élet-halál harca teremt drámai légkört. Ez keréket az *urak* című novellájában az úri politikusok ünneplésére kirendelt paraszttal, hogy »hát kié ez az ország?... Csak az uraknak jut belőle?« És amikor a politikusok a nép közé is elvegyülnek és az ő nyelvükön akarnak magyarázni az új pártról, az egyik paraszt hangosan kiáltja feléjük: »Kenyeret adjanak, ne pártot. Adja nekünk azt a cifra gyűrűt, akkor hiszek neki...« Ugyanez a probléma okozza a *Vasút* című novella főhősenek, Vajda Tamásnak is a tragédiáját. A nagybirtok halálös leléletétől fulladozó falunak egyetlen kereseti lehetősége a szekerezés. Az újonnan épülő vasút ezt is elveszi. Nyomor köszönt a faluba. Az éhségben sorra pusztulnak a gyermekek és amikor Vajda Tamás kislánya meghal, a végsőkhig elkeseredett ember ráló az állomásfőnökre. Az állomásfőnököknek az ijedségen kívül azonban semmi baja sem történik, őt pedig azonnal elfogják a csendőrök.

Egy kisméretű paraszt-zendülést örökít meg az *Emberhalál* című elbeszélése. A zendülés oka: a gallyszedés eltörlése. A falu parasztjai a régi földbirtokos idején az erdőben összeszedett ágakkal tüzeltek. Az új birtokos ezt megtiltotta és a rőzszt szedő parasztokat hajdúival akarja elzavartatni. A paraszttok nem mozdulnak az erdőből. »Dél felé kijött a bíró s azt mondta, hogy igazuk van. Ne hagyják magukat. Ha a báró az erdő, hát az övé, vigye ahova akarja, de az aprófa, meg a száraz ág a falué. Vágják már harminc esztendeje. Délután pedig jött a zsandár, elvitte a bírót.« — Az eddig szélesen hullámzó elbeszélés hangja itt megváltozik. A paraszttok ellenállását az író tömör tömönatokban mondja tovább. Néha közbeeső események elmondásának elhagyásával a novella feszültségét. A bíró felgássa növeli az elkeseredést. »Már eléggé megbeszélték a dolgot, hallgattak. A sok nagy csizma kopogott a zuzmarás, dermedt fűben...« Az ideges, tehetetlen harag tetteben robban ki: a paraszttok megrohanják az erdőt, dühödten nyesik-vágják a fákat. A báró katonaságot hozat. A főhadnagy két órai gondolkodási időt ad az erdő elhagyására. A paraszttok haragja a katonák ellen fordul. Thury mesterien ábrázolja, hogy ez a válságos pillanat felszínre hozza mély Habsburg-gyűlöletüket. A főhadnagy magához hív egy paraszttot, a német nyelvű parancs megmutatásával akarja megtörni makacsságukat. Az ember csupán egy-egy szóval válaszol a kérdésekre.

<sup>14</sup> Thury Zoltán: Már nem utópia. *A Nap*, 1905 január 3.

<sup>15</sup> Thury Zoltán: Vér. *A Nap*, 1905 január 19.

<sup>16</sup> Thury Zoltán: A messiás, *Budapesti Napló*, 1898 február 12.

»Volt katona? Voltam, — Milyen sarzsi? Káplár. — Tud németül? Nem. — Hát ki tud? Senki.« Az óra mutatója gyorsan halad előre. A katonák próbálgatják, kattogtatják fegyvereiket. Túlóldalt a parasztk is felkészülnek az ellenállásra. Köveket, rögöket gyűjtenek. A főhadnagy karddal arcul sújt egy ellenálló parasztot. Az összetükközés kirobban. Középor zúdul a katonákra. A főhadnagyot fején sebesíti meg egy göröngy. Tüzet vezényel. . . »Egy-szerre dördült el valamennyi puská s aztán nagy csend lett. Iszonyú füst takarta el a világot, nem lebegve magasabban, mint az ember szeme s aztán hallatszott, hogy dübörög a föld a sok csizma dobogása alatt, amint rohantak el a másik oldalon. . . A fák között pedig halottak és sebesültek feküdtek sorjában, nyögve, jajgatva, némelyiknek az utolsó sóhajátását fogta föl az, aki éppen ráhajolt, egy öreg paraszt pedig a könyökére támaszkodva síránkozott, amíg mindig gyöngébb és gyöngébb lett a hangja.

— Mert egy kis fát gyűjtött az ember télire, egy kis forgácsért, amit összeszedtünk. . .

A novella befejező soraiban az író hangja epikussá válik, vádlón szögezi szembe a báró »urakkal« és cinkosaikkal a haldokló paraszt utolsó szavát. Thury paraszttárgyú novellái ezzel a szenvedélyeshangú leleplezéssel emelkednek ki kortársainak hasonló tárgyú írásai közül. Mikszáth palóc-novellái tragikusak, de ez csak ritkán mutat túl az egyéni tragédián, ritkán válik általános jellegűvé. Gárdonyi parasztabrázolását a mély szeretet és megértés hangja fűti át, de ez a szeretet jóformán egyben az író egyetlen állásfoglalása hősei mellett. Csak itt-ott találunk olyan hangot, amely bírál is. Thury témái és hangja csak Móricz Zsigmond »Hét krajcár« és a »Barbárok« című kötetének novelláiban folytatódik. Thury »*Orvosságok*« című novellája, amelyben egy kisgyermeket a kuruzslók tanácsára különböző füvekkel és egyéb »természetes« gyógyszerekkel kínoznak halálba, Móricz Zsigmond »A kondás legszennesebb inge« című hasonlóan megdöbbentő elbeszélése emlékeztet.

Thury nemcsak az egyre élesedő agrármozgalmaknak, hanem a fejlődő munkásmozgalomnak is kortársa. Ebben az időben is vannak már, akik írnak a munkások nyomoráról, nehéz életéről. De szemléletüket legtöbbször a naturalizmus erősen eltorzítja. Így Bródy Sándor »A nap lovagja« c. regényében és novellái egész sorában maró élességgel leplezi le a kiegyezés utáni korszak rothadtságát, de amikor munkásról ír, nem tud a felszín kiáltó nyomorúságán áthatolni. A valóság felismerését döntően gátolja az a körülmény, hogy a magyar munkásmozgalmat ebben az időben az osztrák reformista, lassaleánus szociáldemokrata irányzat befolyásolja. De akadályozza ezeket az írókat saját osztályhelyzetük is. Ezek a körülmények Thuryra is hatnak. Ennek ellenére mégis közelebb kerül a munkások problémáihoz. A valóság feltárására törekvő szenvedélye tovább viszi a felszínes megfigyeléseken. Így, mint publicisztikai írásainak legjavában, ezen a téren is Ady közvetlen elődjének számíthatjuk.

Láttuk, hogy a müncheni évek, amelyek Thury egész írói fejlődésében olyan döntő fordulatot hoztak, a munkásosztály erejére is felhívták a figyelmét. Itthon is észreveszi a munkásság életét. Meglátja a kültelkek munkáslakásait, ahonnan a búrsoák az egészség nevében utcára dobják a munkáslakókat (*Gondviselés*). Észreveszi a munkások szervezkedését. Többibben ábrázolja a sztrájkot. Nálunk Magyarországon a bérharcnak ez a formája a nyolcvanas évek elején indul meg. A kilencvenes években pedig egyre gyakoribbá válik. A tőkés katonai és csendőrcsapatokkal próbálják megakadályozni a munkások megmozdulásait. Erről szól *A sztrájk* című novella. *A gabalyi kis káplár* öreg bányász pedig mindezekről így beszél: »minden az úré, a szegény emberé meg semmi. Az uraké még a katona is, pedig mi is fizetjük az adót s többet, mint az urak, mert nekünk a kenyérünkből vágják le a profuntot. Éppen annyival jut kevesebb a gyerekeknek. Az ember határozná valamit. Mondaná, hogy no most, ha már sehogy sem megy szép szóval, meg kunyerálással, hogy így, meg úgy, hát legyen másképpen. Vegye a bányász a kalapácsot, aztán ne a hegyet üsse vele egyszer, hanem embert, aki kiabál is utána. Csak egyszer, hogy meg tudná mutatni a sok ember, hogy ő az, aki nélkül éhenhal a direkción, meg a sok részvényes, mindjárt más lenne a sora. Hanem akkor elhozzák a katonákat. . . « Ez az idézet is mutatja, hogy Thury mennyire átérzi a munkások helyzetét. Le meri írni, egy bányász szájába adja, művésziileg megformálja, amit mások észre sem vesznek (vagy legalább is nem akarnak), hogy az ő munkájuk nélkül éhenhalnának a tőkésék. Ennek ellenére mégsem véletlen, hogy ebben az időben nincs győztes sztrájkokkal végződő novellája, sőt *A sztrájk* című elbeszélése végén egyik hőse az összetükközésben az apját megölő csendőrhöz fordul és kéri, hogy segítse újból munkához. Nem véletlen az sem, hogy az egyik szép írásában, *A szegény emberek pártja* címűben, egy munkás, aki a novella elején még arról beszél, hogy van »már a szegény embernek is pártja, oda be kell menni. A báró megy a bárókhöz, a gróf a grófokhoz, miért ne álljon a szegény ember is a szegény ember mellé«, a végén egy rendőrt akar arról meggyőzni, hogy nekik — t. i. a rendőröknek — kellene emberségesebben bánni a munkásokkal, s akkor mindjárt nagyobb lenne a szegény emberek pártja. Ezek a helytelen nézetek onnan származnak, hogy környezete, barátai, életmódja, a tudományos szocializmus ismeretének hiánya megakadályozta őt is a munkásmozgalom teljes megismerésében, az osztályharc megértésében.

Mégis a munkásosztály erősödő harca és Thury világnézetében bekövetkezett fejlődés közelebb viszi ezeknek a problémáknak megértéséhez. Igen helyesen látja meg egyik 1901-ből származó cikkében, hogy »nem a kis egzisztencia a munkás ellensége. Nem az az osztály, amelynek a műhelyekben vagy a kis raktárakban van a gyökere, amely maga is dolgozik, hanem az, amely milliókon ül és piacot dirigál tetszése szerint s amelynek semmi érvéke nincs aziránt, hogy mi a közszükség ebben az országban. Amely geográfiai határt se ismer Magyarország és Ausztria között, amely nagyjában éppen úgy osztrák, mint magyar s amely minden lelkiismeretfurdalás nélkül kiszolgáltatja innenső hazájának érdekeit a túlsó hazájának. A mágnásvilág és a vele a kozmopolitizmusban és lelkiismeretlenségben versenyző olyan polgári kezekben lévő nagytőke, amely kezek boldogok, ha gróffal parolázhatnak s még boldogabbak, ha végül valami kis címhez, ranghoz és címerhez juthatnak...«<sup>17</sup> Thury politikai gondolkodásának tisztulását ad bizonyítékot, a szintén ebből az időből származó *Egy ember a gyárban* című életképe, amelyben először sikerül — a szót idézjelbe téve — »pozitív« munkásalakot ábrázolnia. A novella egy elfojtott sztrájk leírásával kezdődik. (Jellemző, hogy Thury a helyzet leírásánál a »leszerelték a mozgalmat«, »facér munkás« kifejezéseket használja, amelyek a munkásmozgalom kifejezőkörébe tartoznak.) Néhány munkás helyébe újat fogadtak. A felvételre jelentkezők között található Gulyár István is, aki Thury szerint »kicsit elhagyott formájú fiú«, akiről lerí, hogy már régóta munka nélkül van. A direkciónak szemet-szúr biztos, határozott magatartása, ezért csak próbaidőre veszik fel. Este, munka után a munkásoknak a gyár kapujában álló portás előtt kellett elvonulniuk, aki sorra megmotoz mindenkit. Amikor az új munkásra kerül a sor, ez eltolja magát az okvetetlenkedő kezeket, nyugodtan, határozottan mondja: »Engem nem kutatsz ki. Ha lopni akarnék, nem szegődtem volna be hozzátok egy forint húsz krajcárra és ha lopni akarok, hát nem lopok fagyút a zubbonyom alá. Amellett, hogy komisz emberek vagytok, hát ostobák is vagytok, mert aki munkás, az nyilvánvalóan nem lopásból akar élni. Ha könnyű kenyér kell neki, hát mi a fenének álljon oda tizenegy óra hosszat a ti kazánatok alá fűteni?... Hát minek? Nem mondanád meg?...« Eltolja útjából a megdőbbsent embert és lassan kimegy a kapun. Thurnak Gulyár István ábrázolásában sikerült egy öntudatos munkást bemutatnia. Gerinces magatartása a felvételezők előtt, éles határozott fellépése a portással szemben, kora munkásosztályának legjobb vonásait mutatják. Mégis, ennek a munkásnak az ábrázolásában van valami diszsonáns. Csak a maga szempontjából érzi lealázónak a motozást, a többieket, akik szótlanul tűrik, lenézi, nyomorékoknak tekinti. Ez a különállás megnyilvánul abban is, hogy a vele együtt távozó, esetlen, púpos munkáslány kérdésére, hogy miért nem hagyja magát megmotozni, azt felelte: »En? Én már csak a magam útján járok.« (Ebben a mondatban talán az író magányossága is megnyilvánul).

Thury kezdeti ingadozások és bizonytalanságok után eljut tehát a munkások elmélyültebb ábrázolásáig. Életükben nemcsak a szembeszökő dolgokat látja meg, hanem mélyebbre hatol, megragadják a munkások emberi vonásai is. Teljesen azonosítani magát a munkásmozgalommal természetesen nem tudja. Különállását több ízben saját maga hangsúlyozza. Ez a magatartás megnyilvánul az említett *Egy ember a gyárban* című elbeszélésében is. T. i. Gulyár Istvánnak az igazgatók előtt tanúsított magatartásáról írva megjegyzi: »Gőgös s az *afféle magunkfajta úgynevezett burzsoánok* ellenszenves mosolygás ült az arcára...« [kiemelés tőlem R. I.] Munkásnovellái mindezek ellenére értékes alkotásai irodalmunknak. Egyrészt leleplezik a tőkés rendszer aljas embertelenségét, másrészt megmutatják a munkásosztálynak azokat a tipikus vonásait (osztálytudat, erő, szívósság, becsületesség), amelyek 1919-ben és azóta is a marxizmus tudatosságával még jobban kikovácsolódtak.

Thury szívesen ábrázolja a kispolgárok egyszerű, szegény emberét is, akit úgy kitapos a sorsa, mint ahogy — Thury egyik hőse — kitapossa a topánkáját. Sajnálattal ír *Kleinretter úr szabászáról*, aki mivel egy ember becsapásában nem segíti gazdáját, egyik napról a másikra elveszti a kenyerét. A két *Glubovitz*-ban az író együttérzése az idősebb Glubovitz fiút kíséri, aki ügyefogyott, esetlen, de jószívű, míg öccse hideg, számító üzletember, szüleivel szemben goromba és mégis az öregek szemében ő a jó, a megbecsülésre méltó gyerek. Szeretettel rajzolja a *Szerencsétlenség* című novellájának sánta pincéretét, akit a durva mészároslegények állandó heccelése gyilkosságba kerget, s a bíróság előtti vallomásaiban — mely az egész novella tárgya — végigtekint zaklatott életén. Szeretettel áthatott gúnnyal ír *Az anarkisták* kispolgáraitól, akik egy ünnepnap utáni reggel lázadónak főnökük ellen, sztrájkra buzdítják egymást, de amikor megjelenik a rettegett főnök, egyszerre újból alázas, szolgálatkészek emberré zsugorodnak össze.

Már az eddigiekből látható, hogy Thury novellái nem sablon-témák, alakjai újak. Írói célja: a valóság ábrázolása. Több novellájának az irodalom, az író célkitűzése a tárgya.

<sup>17</sup> Thury Zoltán: A budapesti anarchia, *Uj század*, 1901 december 21.

Határozottan elítéli és elveti az öncélú, a csupán gyönyörködtető irodalmat, amely az élet idilli ábrázolásában meghamisítja a valóságot. A *dívat* című novellájának író-hőse — kinek nézeteivel teljesen azonosítja magát — felháborodottan mondja: »Írok, írok, töröm magam, pusztítom az eszem s nem jutok semmire. Más csak játszik a pennával s szaladnak utána. Összeírja a kis hülyeségeit, s mert könnyű, olyan könnyű, hogy majd el lehet fújni, belebolondulnak. Semmi mélység, semmi lélek, semmi ész sem kell ahhoz, hogy megértsék, ezért szeretik őket...« Publicisztikai írásai, nyilatkozatai csak támogatják az idézett sorokat. Egyik korai üzenetében megállapítja: »a nyomor a legörökebb témája az írónak. Valósággal mindnyájan a nyomorról írnak. Csak éppen Herczeg Ferenc novelláiban vagyok nagyon kevés nyomorúság, mert az ő hősei csupa jómódú emberek. De ezt a luxust például én nem engedhetem meg magamnak.«<sup>18</sup> Szembenállása a korabeli dzsentri-dicsőítő irodalommal, a valóság egyre tudatosabb ábrázolása a magyar kritikai realizmus egyik harcosává teszi. E harcában fegyvertársul hívja mindazt, ami túlmutat kora sekélyes irodalmán. Így talál Zolára. Zola »nagyon sok kemény dolgot talált — írja — s azt elhalgatni nem találta feladatnak az íróra nézve. Ő, mert szép a liget és szépek a rózsák és a liliumok, tisztelt atyámfiai, hanem ha az író belebúvik a ligetbe és elkezd furulyázni, csupa liliumról, aminek kelyhe szemérmesen hajlik bele a harmatba, szerelmet susogni, abba belekábúl a publikum.«<sup>19</sup> Mindezekből világos, hogy Thury Zola művészetéből nem a »részletek kultuszát«, a »tények és bizonyítékok« imádatát tartja követendőnek, hanem a »sok kemény dolgot«, vagyis az élet küzdelmeinek és arnyaldalainak írói meglátása vonzza. Ennek nevében utasítja vissza kora mindent »rózsaszinben látó« antirealista irodalmát.

Zola művészetének ilyen értelmezésére és felhasználására bizonyíték Thury egész életműve. Ennek alátámasztására álljon itt a *Gondviselés* című elbeszélése. Rövid tartalma a következő: A proletár-negyedben a rendőrség egy házat lakhatatlannak nyilvánít, a kiszálló bizottság ezt a ház lakóinak tudomására hozza. Aki nem megy önként, azt kilakoltatják. Hova? ki az utcára, mert hát az épület lakhatatlan. A nyomorúságos körülmények között élő emberek megdöbbenve veszik tudomásul a hatóság utasítását. A bizottság utolsónak Havár Simon cipész lakását keresi fel. A vizes, sötét szobában a beteg asszony ágya mellett dolgozik az ember. Az utasítást szinte némán veszi tudomásul, majd egy kérdést intéz a bizottsághoz. Hangja egyre élesebb, egyre támadóbb. Töredékes mondataiban a társadalmi igazságtalanságra hivatkozik, amely a dolgozó embereket ily nyomortanyákra kényszeríti. Ebben a novellában a nyomor ábrázolása nem »couleur local«, az író nem szorítkozik csupán a »tények leírására«, nem érzelg, hanem támad. Ez a támadó él már az elbeszélés megindulásánál megmutatkozik. A bérkocsival érkező bizottság egyik tagja, az orvos, erős illatú virginiaival kínálja meg a biztost. Ez visszautasítja, mondván: »Köszönöm, csak gyengébbet szoktam. Ez nagyon megköhögtet. — Magam is inkább amolyanul élek — válaszolja az orvos — *de ha kijövök ezek közé, erős szivart szívok.*« [Kiemelés tőlem. R. I.] A házba bevonuló bizottsággal szemben az író a kilakoltatásra ítéltekel érez együtt. »A lakók érdeklődni kezdtek. Valahol hátul nagyon sírt egy gyerek, de rögtön elhallgatott, mikor meglátta az urakat, és a száját eltáta bámult. Egy lépcső alól előkuncsorgott egy kis kopott szürke kutya. Vonított, de nem erőszakoskodva, dühösen, mintha valami gazdag embernek a kutyája lett volna, hanem panaszosan, inkább megilletődve... Mikor közelebb jöttek az urak, elsompolygott és alattomosan pislogott hátra.« Az író végigkíséri a bizottságot útjában, végül Havár Simon »lakásába« is. Itt a nyomor leírása szerves tartozéka a társadalmi mondanivalónak, amelynek végső magyarázatát Havár Simon szavai adják. Havár csendesen kezdi: »Ideteszek a fiókba minden krajcárt, amit szerzek, lemondtam a pipáról, amikor beteg lett az asszony. Azt mondtam: Havár Simon, vége a füstölésnek és azóta vége. Hajnalban ülök le a kicsi székre, éjfél van már, amikor felkelek róla és még sincs még levesrevaló se. Hogyne pusztulna így az asszony. Mennék én uram, kibérelném én a Károlyi-házat is, amiben kert is van, hogy sétálhatna az asszony, mennék én, de ingyen kívánják a munkát, garasért. Erről nem cselekednek az urak semmit. A piac drága, ez ellen sem próbálnak valamit a tekintetes urak, a patikába egy pengőnél kevesebb pénzzel be se nézzen az ember...« Az urak már nem fölényeskednek, nem hivatkoznak az egészségtelen lakásra, némán hallgatják Havár szavait és kimennek. A cipész szava felsattan, a maga gondolatai szerint kimondja a végső következtetést: »Ha egyszer azt mondaná az isten, hogy na Havár, mátol kezdve te vagy a gondviselés, nem az utcára hordatnám ki a szegény embert a rendőr urakkal...«

Ez a téma, a munkások nyomorúságos lakásviszonyai, a kor több fróját is foglalkoztatja. Több novellát ír erről Bródy Sándor is. De mit látott meg ebből a tényből? Milyen következtetéseket vont le? Milyen eszmei tanulsággal zárja novelláját? Mindezekre a kérdésekre

<sup>18</sup> *Pesti Napló*, 1894 december 31.

<sup>19</sup> Thury Zoltán: Alázatos kérés. *Budapesti Napló*, 1897 július 23.



a »Két munkás« című ismert novellája ad világos választ. A novella, amint erre címe is utal két munkásról szól, az egyik házasember, a másik nőtlen. Kocsmázás közben megbarátkoznak. Beszélgetés során megtudják egymásról, hogy egy vállalatnál dolgoznak, míg a házias éjjel, addig a másik nappal. Ebből a megállapításból oda lyukadnak ki, hogy a nőtlen nyugodtan a házias albérlője lehet, mert amíg egyikük dolgozik, addig a másikuk használhatja az ágyat. Az asszony örömmel fogadja az albérlőt mert evvel legalább egy kis pénzhez juthat. Így élték éveken keresztül, az asszony lassan egyaránt férjének tekintette mindkét férfit, sorra születnek a gyerekek és maga sem tudja, hogy valójában a két Józsi közül — mert történetesen mindkettőjüket Józsefnek hívták — melyik a gyerekek apja. A férj mit sem sejtett az albérlő szerezpéről, nyugodt életüket csak néha-néha zavarja meg a nyomor okozta torzszalkodás. De ennek az »idillnek« egyszerre csak vége szakad. Az asszony elkezd betegeskedni és hamarosan meg is hal. A két férfi egyaránt meggyászolja. Mikor hazatértek a temetésről, az özvegygé vált férfi a másikhoz fordulva így szól: »Te, te pajtí, már most rajtad a sor. Mármost te hozhatnál ide asszonyt, megházasondhatnál, Én lennék a lakó...«

Bródyról kiindulópontnak, a munkások nyomorúságos lakásviszonyait szemlélve, kiemel egy eléggé általános jelenséget: egy ágyban felváltva alszik két ember. A tények — amelyek csak a felszínt mutatják, — lenyűgözik. Nem tud szabadulni a helyzetadta lehetőségtől, morális problémává zsugorítja össze az alapjában véve szociális problémát. Nem az okot keresi, amely a születő körülmény rúgóit magyarázná, hanem képzelete elragadja és teljesen hamis vágyaira tereli. Végeredményben csak formájában (környezet, szereplők) munkásnovella ez. Tartalma tipikusan polgári, mert az író szerelmi háromszöget ábrázol és ehhez még az a bántó naivitás is hozzájárul, hogy mindez nem vezet családi tragédiára. Ezek a tények Zola naturalista irányának Bródyra gyakorolt hatását tükrözik. Tudniillik Bródy ebben a novellában figyelmét a jelentéktelen, a banális dolgokra összpontosítja és ezzel a valóságnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít ezeknek. Az esetlegest a szükségszerű rangjára emeli és ezáltal a szükségszerűt az esetleges színvonalára alacsonyítja le.

Ezzel szemben Thury Zolában *példaképet* lát, a nagy francia író *realizmusát*, *ragadja meg*. Éppen Bródyval szemben a munkások nyomora, mint novellatéma nem egyszerű »tény-leírás« nála, sőt még az okokat sem szenvtelenül tárja fel, hanem a kritikai realista módjára — mint az előbb tárgyalt *Gondviselés* című novellájában láttuk — minden fordulatával támad, felelősségre von, sőt a novella végén az író finom eszközökkel felvillantja a gondolatot: mi lenne, ha Havár Simon lenne a nép gondviselője (vagy talán az író szerint, ha a nép részt vehetne a hatalomban).

E kis kiterővel is bizonyíthatjuk, hogy Thury helyes úton indult el és haladt egész írói pályáján. Írásaiban a kisemberek nyomorának bemutatását összekötötte a fennálló társadalmi rendszer vádló kritikájával. De nem lenne teljes a novelláiról Thuryról alkotott képünk, ha elhallgatnók ránkmaradt életművének a vázolt fejlődési képtől eltérő, ellentmondásos részét.

A Milleneum utáni években — mint már erre utaltam — Thury világnézeti változáson ment keresztül. Ennek nyomai nemcsak publicisztikai írásainak reménytelen hangjában mutatkoznak meg, hanem novelláiban is. Ezekben az években több olyan elbeszélést alkotott, amelyeknek hősei belebolondulnak a küzdelembe, élőhalottakká válnak. Ilyen élőhalott a *Sötétség* című novella hőse, aki gyermekkorában belekerült egy tüntetőkre támadó katona-attakba, és azóta elhatalmasodó üldöztetési mániában szenved. Egy szerencsétlenség teszi eszelőssé *A farkasok öreg Hamágyiját*. Felesége halála őrjíti meg *A specialista* című novella hőst és adja kezébe a pisztolyt, amellyel minden gondolkodás nélkül agyonlövi felelőtlen orvosát. A bénító tehetetlenség, felesége lassú halála viszi a megbolondulásba Kusza Ignác fazekasmestert is, *Az asszony* című novellában és bírja rá, hogy az asszony halála után agyagból mintázzon magának élettársat. Ezek a bomlottagyu emberek a kapitalista társadalom áldozatai. Mi hozta létre ezeket a novellákat? Erre részben maga Thury ad választ. Javarészt az említettekhez hasonló novellákat gyűjtött össze az 1897-ben megjelent »Bolondok« című novelláskötetében. A kötetet bejelentő kis közleményben így jellemzi írásait: »Tárcák, novellák lesznek olyan emberek világából összeírva, akiket a szellemi züllés még a fizikai élet tartalmában bekövetkező értelmi halál útjára sodor a kétségbeesés, a nyomor, valami erőszakos törekvés, aminek útjában áll a tömeg, vagy egy-egy olyan csapás, amit a gyöngye ember nem bír meg... Nem lesz ez a könyv a rettenetességek gyűjteménye, amitől irtoztalt fordul el a publikum, hanem egy csomó tragédia, közvetlenül az élet forratagából kikapva»<sup>20</sup> [Kiemelés tőlem. R. I.]. Egy másik helyen hozzát teszi még: »Nem program ez, hanem szükség. Nem erőszakoskodás az, ha ragaszkodom bolondjaimhoz, hanem kényszer. Nélkülük sok

<sup>20</sup> Előfizetési felhívás a Bolondok című novellás kötetre. *Budapesti Napló*, 1897 január 10, 22 lap

mi dent nem mondhatna el az egészséges ember, akinek agyában némi formát nyer az időtlen, pallérozatlan, burkolt igazság, amire a szerencsétlen agy csak akkor érett meg, ha már meg-  
bomlott.<sup>21</sup>

Thury demokrata volt. Látta az uralkodó osztályok aljasságát, megrázó képekkel festi a nép nyomorát a kisemberek vergődését. De ugyanakkor nagyfokú bizonytalansággal néz a jövő elé. Ez a holnaptól való félelem mondatja vele gyermekei számára írt nagy önvalomásában az *»Utravaló«*-ban ezeket: »A te apád gyakran megmagyarázhatatlan hatalmak kezébe került... Érzik, hogy körülötte vannak és parancsolnak valami olyan nyelven, aminek nincs hangja, csak galvanikus ereje. Megborzong, reszket, fél az ismeretlentől, de menekülni nem tud...«<sup>22</sup> A kapitalista társadalomban az egyén, akinek nincs tőkéje, aki tehát nem tagja az uralkodó osztálynak — ugyanakkor nem csatlakozik a feltörő osztályokhoz sem — forgácsnak érzi magát a kapitalista anarchia viharzó tengerén. Thury, mint a fenti idézet is mutatja, egy időre elveszti lába alól a biztos politikai talajt, amelyről korábban és később újra határozottan harcolt kora társadalmi igazságtalansága ellen. Ez a rövid átmeneti megingás művészi szemléletére is zavarólag hatott. Figyelme, mint ahogy maga mondja, egy csomó *»közvetlenül az élet forgatagából«* kiragadott emberi tragédia felé fordult. Azzal, hogy ezeket az esetleges emberi tragédiákat egyszerű előfordulásokból kiemeli és írói megfogalmazásukkal nyomatékot, súlyt ad nekik, a szűkségszerű rangjára emeli. Ez végső fokon csúszás a naturalizmus felé. Thury azonban nem merül a naturalizmus posványába, még ebben a kritikus időszakban sem. Bizonyítják ezt az ezekkel a novellákkal egyidőben jelentkező nagyszerű frásai: *A csap*, *Az orvosságok*, *a Kálvária*, az *Anna* stb. A kilencvenes évek végére pedig teljesen sikerült leküzdenie belső válságát és ezután több ilyen tárgyú novellát nem találhatunk alkotásai között. Ez az átmeneti zavar jó példa arra, hogyha az író bizonytalan, tétova lesz kora társadalmi problémáival szemben, ha nem igyekszik legjobb erejével, a jövő fejlődésébe vetett hittel keresni a társadalom számára járható utat, akkor akarva-akaratlanul leter a realizmus útjáról.

Mi lehet a gyökere ennek a válságnak? Úgy gondolom, hogy Thury, amíg Münchenben, ha különféle világnézetű, de mégis haladó írók, művészek és politikusok között él, hazatérve elszakad barátaitól és az itthoni milleneumi előkészületek és ünnepségek egész más képet tárnak elé. Az ő világnézete akkor még nem olyan tiszta és szilárd, hogy ne tántorítsa meg a felszín és a valóság között tátongó úr. Tapasztalnia kellett azt is, hogy a 48-as párt Kossuth Ferenc vezetésével feladja az eddig hirdetett 48-as politikának még a látszatát is. Így mindkét támaszpont (München és a 48-as párt) meginog alatta és időbe telik, amíg saját erejéből vissza tud térni politikai és írói egyensúlyához.

\*

Thury Zoltán novellái nemcsak tartalomában jelentettek új hangot, hanem formájukban, stílusukban is. Rövid tárcanovellákat írt. Ez új műfaj volt a magyar irodalomban, tekintve az elszórt jelentkezésektől, az 1880-as években indult virágzásnak. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy társadalmunk ebben a korban átmeneti helyzetben volt, amely kevéssé alkalmas nagyobb koncepciójú irodalmi alkotásra, pl. a regény születésére. Így az írók az életnek egy-egy jelenségét tudták csak megragadni. Erre a kisebb, nem átfogó témák ábrázolására pedig a novella a legalkalmasabb műfaj. A tárcanovella gyors elterjedésének másik magyarázata pedig az, hogy a kialakuló polgári társadalom az új olvasók ezreit kapcsolta be a rendszeres újságolvasók közé. Ezek az új olvasók nemcsak a politika napi eseményei iránt érdeklődtek, hanem már bizonyos irodalmi igényt is támasztottak. Kezdetben főleg a hosszú — legnagyobbbrészt külföldi — folytatásos regények képviselték az újságok hasábjain az irodalmat. Később egyre gyakrabban jelentek meg rövid lélekzetű elbeszélések, amelyek a rendszertelen újságolvasók számára is kerek, egész történeteket adtak. Ezek a rövid elbeszélések természetesen más eszközökkel dolgoztak, mint a hosszabb novellák. Nagyrésztük a cselekményt háttérbe szorította, rendszerint embertípusokat, helyzeteket mutatott be, megfigyeléseket, érzéseket írt le szubjektív, közvetlen formában. Éppen ezért a tárcanovellának igen nagy volt a népszerűsége. Az olvasó igen gyakran a saját életéhez hasonló történeteket ismerhetett meg. A tárcanovellák sorában éppen a nagy népszerűségük és az ebből következő nagy *»kereslet«* miatt sok felszín, művészietlen alkotást találunk. De e műfajt valóban művészi eszközökkel művelő írók: Mikszáth Kálmán, Petelei István, Gozdu Elek, Justh Zsigmond és nem kis mértékben Thury Zoltán is, a maguk sajátos eszközeivel ábrázolták a XIX. század végének problémáit, és ezért jelentős, maradandó alkotásokat hoztak létre.

<sup>21</sup> Thury Zoltán: Nem félek. *Budapesti Napló*, 1898 január 15.

<sup>22</sup> Thury Zoltán: *Összes Művei*. Gyoma, 1908. VI. kötet. 197. l.

A novellairó Thury előtt nehéz feladat állott: az elbeszélések néhány lapján emberi sorsokat, történeteket kellett bemutatnia. Írói módszerére jellemző példa a *Harminc perc* című novellája. A történet drámai: három nap alatt a mozdonyvezetőnek — amíg szolgálatban volt — mindkét gyermeke meghalt fertőző betegségben. Feleségében ez a tragédia megéri a régi gondolatát: elhagyja a vele brutálisan bánó férjét, hisz a gyermekek, akik eddig visszatartották ettől a lépéstől, meghaltak. Hogyan dolgozza fel Thury ezt a drámai zsúfoltságú történetet? A novella az állomásra érkező feleség lelkiállapotának ábrázolásával kezdődik. Még nem tudunk semmit a tragédiáról. Azonban érezzük, hogy valami baja van. Az asszony szórakozott, zavart. Úgy tesz, mintha először járna az állomáson: betéved a málházó-csarnokba. Visszafordul. Megint eltéved. Nem találja a kivezető utat. Az ott dolgozó hivatalnok megismeri, érdeklődik, hogy mi van vele. Az asszony zavartan válaszolja, hogy a férje elé jött, csak éppen valamit mondani, azért jöttem, most minden ajtó be van csukva. Ez feldúlt lelki állapotára utal, hisz minden jelenségben valami végzettszerű jelet lát. Az asszony nagynehezen kivergődik a Perronnra. »Néha az órára pillantott, de mire elfordult, elfelejtette, hogy mennyit mutattak a mutatók, és összezavarodott fejében a sok numerus.« A nagy izgalomtól rosszul lesz. Nem bírja tovább magában tartani fájdalmát, az odasiető állomásfőnöknek elmondja a három nap tragédiáját. De érezzük, hogy még nem mondott el mindent. Thury ezt azzal érzékelteti, hogy a közeledő vonat sípolásának hallatára az asszony »szorosabbra kötötte álla alatt a keszkenőjét.« A vonat megérkezik. A novella további fejlődése rövid időre megáll. Thury néhány rövid mondattal mesteri képet rajzol az állomásra sürgő-forgó utasokról, rakodómunkásokról, kalauzokról. A mozdony elmegy vízet venni. A vonat állási idejéből a *harminc percből* már jónéhány eltelt. Végre a mozdonyvezető is befejezi a dolgát, észreveszi feleségét és boldogan siet felé. Közélebe érve meglátja az asszony feldúlt arcát. Ijedten fagatni kezdi. Felesége vonatottan mondja el a szörnyű eseményeket. Erre a férfiből elemi erővel kitör a kétségbeesés. Az asszony azonban tovább beszél. Elmondja, hogy elhagyja, mert házasságuk csak »kötés« volt. »Csak éppen hogy együtt éltünk, én főztem meg mostam, hogy magának legyen étele, meg szép tiszta ruhája, de sohasem szerettem magát.« Az ember magábaroskadva hallgatja, csak néha tör ki melléből egy-egy tiltakozó szó. Az asszony, amikor befejezi mondani-valóját, feláll és lassan elindul. A mozdonyvezető eszelősen utánabotorkál. Egyszerre azonban eléáll az állomásfőnök és figyelmezteti, hogy letelt a *harminc perc*, a vonatnak indulnia kell. Mire újból körülnézett, az asszony már seholsem volt. — *Harminc perc*: és lezajlott egy családi tragédia.

Ez az elbeszélés rávilágít az igazi novellairó művészi módszerére. Csak a leglényegesebbet mondja, csak a legfontosabb, a cselekményt előbbrevivő mozzanatokkal mutatja be. Így *A két Glubovitz* című novellájában a bevezető sorokban néhány jellemző vonás felvillantásával megmagyarázza a későbbi könyörtelen ületember jellemét. Néha egy kéz leírása is elegendő, hogy képzeletünkben felidézze a kéz tulajdonosának alakját. »Lassan, szórakozottan húzta le a keztyűjét, hogy aztán szorításra odanyújthassa a kezét. Az a kéz szép, puha, fehér volt, egy kicsit tömzsi, kicsit párnás, olyan síma, mint a bársony. . . . Az egyik ujján óriás, gyémántfejtű gyűrű csillogott. . . .« (*Az urak*) A *Kőművesek* állandóan rohanó pallérjának alakja előre sejteti velünk, hogy ennek a rohanásnak nem lesz jó vége. »Kis kocsija van, elül magas, széles ülésel, egy mindig izzadt, nagy fekete ló van befogva. Egy-két percre megáll, szalad tovább. Közben háromszor is megnézi az óráját, s lihegve kapaszkodik föl a bakra, hogy újból kezébe vegye a gyeplőt. . . .« Valóban a novella végén a rosszul megéptett ház egyszerre összeomlik. Az ilyen ábrázolás aktivitást, együttérzést kíván az olvasótól, az író csak részleteket nyújt, az olvasó képzeletére bizza a teljes jellem kialakítását.

Thury ábrázolási módszeréhez tartozik még az is, hogy nem mondja el elejétől végig a történeteket. Mint a *Harminc perc* című novellájában láthattuk, csak a végső kibontakozást mutatja be. Ugyanígy építi fel *A hetedik* és *Luiz* című novelláit is. *A kapitány* címűben pedig fordítva, csak a kezdetet írja le, egy emberpár egymásra találását és közös elindulását ábrázolja.

Művészi kompozíció szempontjából érdekes az »elbeszélés az elbeszélésben« megoldás, amikor a novella keretén belül a főhős egy másik történetet mond el. Ilyen például *A farkasok* című novellája. Elbeszélései többízben monológszerűek. Hősei rendszerint a bíróság előtt visszapillantának életükre és itt mondják el, hogy hogyan jutottak odáig (*Szerencsétlenség, A specialista, A másik társaság*). Mély emberábrázolásra alkalmas az olyan megoldás, mely nem nyújt mást, mint a novella hősenek egy bizalmas emberhez írt levelét (*Kleinretter úr szabásza, A gyáva*).

A forma sokrétűsége mellett Thury novellairó művészetének van egy általános jellemző vonása is: igen gyakoriak a leírásokkal, természeti képekkel kezdődő írásai, illetve a novellán belül egyes helyzetek képszerű ábrázolása. Ez a festészet iránti nagy érdeklődésével magyarázható. A müncheni festők körében eltöltött két év nem múlt el nyomtalanul művészi fejlődésében. A bajor fővárosból írt képzőművészeti beszámolóit a képszerű ábrázolás iránti nagy

fogékonyságra mutatnak. A képek szerves részei novelláinak. Az *uzsorás*ban a borongós városi reggel leírása teremti meg a későbbi cselekmény atmoszféráját. A *Kálvária* c. novella gazdagon ábrázolt ébredő természete, mint ellentét, még jobban kiemeli a kórházba\*szállítás közben meghalt lány tragikus elmúlását. Képeiből álljon itt izelítőül egy. A vasúti szerencsétlenséget leíró novellájában szinte szemünk előtt látjuk a hatalmas kisiklott mozdony még forgó kerekeit: »A lokomotív tudniillik mélyen beleásta fejét a töltésbe s tehetetlenül vergődött, mint valami csapdába került óriási vad. A kerekei örületesen forogtak fenn a levegőben s valami belső düh dolgozott még a hatalmas masina-állatban, mert az összeroppant gépezet utolsó erőfeszítésével egyet-egyet lökött még magán... mögötte a kocsiros olyan volt, mint egy hosszú hernyó mászás közben. Néhol fel volt púposodva a háta, másutt meg lehasalt a sinekre, s amint a lokomotívban még lihegett az erő, úgy mozgott az egész előre-hátra...«

Láthattuk tehát, hogy egy haladó, demokrata író hallgattatta el a múlt irodalom-történései. Egy olyan író, aki leleplezte kora társadalmának szörnyű ellentmondásait, hárkolt a tiszta kultúráért és erkölcsért, írói munkájának középpontjában a realizmus megvalósítása állott. Keveset élt, keveset alkotott, de amit, és ahogyan írt, méltó arra, — mint a felszabadulás után megjelent »Emberhalál« és »Éjjel« c. válogatott novelláskötetei is mutatják, — hogy irodalomtörténetírásunk haladó hagyományaink közé sorolja életművét.

## BÁN IMRE

### APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR ENCIKLOPÉDIÁJA

(Első tudománytárunk megjelenésének 300. évfordulójára)

»A magyar történelmi fejlődést mindig a társadalmi haladás legfejlettebb nemzetközi tanainak importja« termékenyítette meg és vitt előre. A haladás nemzetközi eszméi számára a talaj mindig megvolt Magyarországon, csak beléje kellett hinteni a magot.»

(Élni tudunk a szabadsággal, 1949, 498. lap)

#### Az Apáczai-kérdés

Révai József

Itt az ideje, hogy a megújuló magyar irodalomtudomány ismét szembenézzon az Apáczai-kérdéssel. Kremmer Dezső 1912-ben, Neményi Imre 1925-ben megjelent monográfiáin kívül inkább csak alkalmi cikkek képviselik Apáczai-irodalmunkat, ezek javarésze is éppen egy negyedszázada, az 1925-ös jubileumi esztendőre készült. Nem kell kiemelnünk, hogy szellemtörténeti szemléletük és egyéb torzításai miatt, ma jórészt használhatatlanok. Jellemző például, hogy Fináczy Ernő ünnepi akadémiai megemlékezése (megjelent a Klebelsberg-émlékkönyvben) semmiféle társadalomtörténeti felismerésre nem jut. Apáczai pályájával kapcsolatban, ilyeneket nem is keres, futólag említi csak »a forradalmi borzalmaknak utat nyitó angol independentizmust«, s végső megállapítása: »Apáczai a nemzeti kultúra felsőbb-séges hatalmába vetette csodatevő hit izenetét hagyta ránk« —nem egyéb, mint a Klebelsberg-féle kultúrfölény-ideológia múltba vetítése.

Ilyen általános ideológiai értékű megfontolásokon kívül is sürgetően szükséges Apáczai életművével foglalkoznunk, mert a fentebb idézett monográfiák nagy hiányosságai az elmúlt évtizedek során túlnőttül nyilvánvalókká lettek. Kremmer műve, mint első összefoglalás, lehet tiszteletet ébresztő, de annyi benne a megbízhatatlanság, filológiai szempontból oly pongyola, hogy gyakorlatilag egyetlen adatát vagy állítását sem lehet ellenőrizni nélkül átvenni. Az *Enciklopédia* VII. részét tárgyalva, nem veszi észre, hogy e rész *könyveire* való utalásai mind tévesek: Apáczai nem ott beszél a megfelelő dolgokról, ahová Kremmer utalja

az olvasót. Műve 71. lapján kijelenti, hogy minden részletes kutatása ellenére sem sikerült megtalálnia Apáczai állattanának és általános fiziológiájának forrását, s felteszi, hogy Apáczai »valamelyik ismeretlen szerző jegyzete vagy kiadatlan kéziratos munkája után dolgozott«, holott a szóban forgó részek szözszerinti forrása megtalálható Alsted *Enciklopédia*-jának XIII. könyvében. — A *Magyar enciklopédia* hibás lap- és fejezetszámozását sohasem veszi észre (pl. műve 71. lapján), s naiv felkesedésével, hazafias retorikájával a mai olvasónak legfeljebb mosolyt csal ajkára: »Bámulattal kell adóznunk ezért a részletekig pontos és körültekintő első kis gazdaságtani munkáért Apáczainak... Csodálatos élelítés, széleskörű megfigyelő erő rejlik a munka mögött. A földjét, hazáját, otthonát halálíg szerető székely ember lelke sugallhatta neki azt az erős gondolatot, hogy effajta ismeretekre nagy szüksége van nemzetének. A nemzeti vagyon megvédésének gyönyörű gondolata húzódik meg e szerény tanácsadások mögött... Itt legkevésbé támaszkodik forrásokra, ami a dolog természetéből világlik ki.« Apáczai egész gazdaságtana, a »házi, paraszti és örökkévaló kalendárium«-mal együtt megtalálható Alsted *Enciklopédia*-ja XXIX. könyvének Georgia c. fejezeteiben. A hirtelenben keletkezett tudományos megállapításokra is érvényes az, amit Dante a *Purgatorio* XI. énekében oly költői melankóliával tolmácsol az emberi hírnévvel kapcsolatban: hamar kiszívja őket a nap.

Neményi Imre kétszer is nekilendült az Apáczai-kérdés feldolgozásának: 1893-ban Apáczait, mint pedagógust mutatta be, 1925-ben pedig teljességre törekvő monográfiával lépett fel. Azt lehetne, hogy egy munkaterületen elmélyülő kutató több, mint két évtized múlva ifjúkori próbálkozásánál jóval tökéletesebbet tud alkotni, vagy legalább is figyelembe veszi a szakszerű kritika észrevételeit. Neményi esetében erről, sajnos, nem beszélhetünk. Hiába figyelmeztette Heinrich Gusztáv, majd Stromp László módszertani fogyatékosságaira, indokolatlan túlzásaira, hibáit nem tudta levetkezni. Műve iskolapéldája az egyoldalú sovíniszta rajongásnak, a kritikátlan panegirisznek: Apáczai mindenben tökéletes, mindenben úttörő és mindenben eredeti. Emellett Neményi műve is hemzseg a téves adatoktól.

Helytelen volna persze azt gondolni, hogy Apáczainak csak gyenge monográfusai voltak. Seivert nagybecsű feljegyzései, Erdélyi János derék tanulmányai, Szily Kálmán és Ormándy Miklós természettudományi szempontú megállapításai, Gyulai Farkas kitűnő életrajzi adalékai, Stromp László komoly pedagógia-történeti áttekintése az Apáczai-irodalom maradandó értékei. Sajnálatos azonban, hogy az új adatok feltárása ritkaság számba megy s be kell vallanunk, hogy jelen tanulmányunk sem bővelkedik bennük.

Nem zárhatjuk le az Apáczai-kérdés érdemleges ismertetését a szövegkiadások szégyenletes elhanyagolásának említése nélkül. A kritikai kiadások kérdése csak a felszabadulás után merült fel, régebben senki sem sürgette, valószínűleg hiányát sem érezte. Ez a tény mindennél többet mond az Apáczairól zengett nacionalista szövmak görögtüzének fényében. Az *Enciklopédia* ma jóformán hozzáférhetetlen. Az eredeti RMK példányokat a nagykönyvtárak nem adják ki használatra, az 1803-as győri kiadás pedig a fehér hollónál is ritkább. A jelen tanulmány munkálatainak lényeges része az *Enciklopédia* megszerzéséért vívott, gyakran reménytelennek látszó és sikertelen harcban telt el. A *Magyar Logikácska*, Horváth Cyrillnek egy 1867-es ritka kiadványában szomorkodik, ennek a kutatók még megjelenési dátumát is eltévesztik, mert nem veszik figyelembe, hogy a borítéklapon más évszám található, mint a címlapon. Ebben a kiadványban megvannak az *Enciklopédia* bölcséleti részei is, de az *Enciklopédia* harmadik kiadásának nevezni, mint az egyébként mindig gondos Zoványi Jenő teszi, nagy túlzás. A legfontosabb latin beszédek fordítását, valamint Apáczai egyéb pedagógiai természetű írásait (a *Magyar Enciklopédia* előszavát a győri kiadás szerint, *Fortius Tanácsát*, az *Enciklopédia* XXIX-XXXII. fejezeteit, valamint akadémiai tervezetét) Hegedűs István adta ki 1899-ben. A tudós klasszika-filológus fordítói munkáját különben nem csekély felületesség és nyelvi pongyolaság, olykor indokolatlan félreértések jellemzik, s több, mint félszázadig mindenki megelégedett vele. Hadd említsünk egyetlen példát a humor kedvéért. A kolozsvári beszéd egy helyén Apáczai szavait Hegedűs így fordítja: »Ha pedig tovább nem folytatják tanulmányait, azon vadakhoz lesznek hasonlók, melyek, miután az őket fenntartó fán egy darabig feljutottak, ha ez tovább nem nyúlik, önként a föld felé szállnak.« Az olvasó persze kételkedve csodálkozik a fára kúszó vadakon, mint klasszikus hasonlaton, de mindjárt megnyugszik, ha a latin szöveget megnézve, ott *hedera*-t (borostyán) talál, amely nyilván önként a föld felé hajlik, ha nincs tovább mire felfutnia. A tudós professzor félreértését más-képpen nem tudom magyarázni, mint hogy a *hedera* szót a lendületes munka közben össze-zavarta a *haedus* (kecskegödölye) szóval. Ezeknek az aprólékoságoknak felemlítését azért nem tartom feleslegesnek, mert éles fényvel világítják meg az Apáczai-kérdés elhanyagolt voltát. Az pedig, hogy Neményi Hegedűst az *Enciklopédia* előszava fordítójának tartotta még 1925-ben is, szinte várható volt. Ne hagyjuk említetlenül azt sem, hogy Apáczai leg-harcosabb írásának, a kolozsvári beszédnek eredeti szövege 1894-ig kiadatlanul hevert a kolozsvári ref. kollégium Apáczai-albumában. A Felméri Lajostól közzétett latin szöveg azonban hemzseg a hibáktól, s szinte kiált a szövegrevízió után. Apáczai egyéb latin írásai

nincsenek magyarrá fordítva, vagy éppen kéziratban hevernek, mint *Philosophia naturalis*-a, az *Ádám apostasiájá*-ról írt teológiai disszertációjának sárospataki unikum példánya pedig a második világháború során megsemmisült. Magyar levelei is szanaszét találhatók különböző kiadványokban. Az a nézetünk, hogy az Apáczai-szövegek sorsánál mi sem jellemzőbb a magyar burzsoázia nagyipipájú, de kevés dohányú irodalomtudományára. Mert sajnálatra méltó módon nem a Szilády Aronok és Katona Lajosok filológiai akribiája, és mindenre kiterjedő tájékozottsága volt a tipikus, hanem a Hegedűs Istvánok és Felmérői Lajosok jószándékú, de nem egyszer felületes ügyeskedése, vagy sokszor éppen az a bűnös nemtörődönység, melynek századokon keresztül annyi magyarai érték esett aldozatul. Ezek után az is természetes, hogy az Apáczai Csere Jánossal kapcsolatban már oly hosszú ideje esedékes jóvátételre a szocialista magyar tudományosság vállalkozott: a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában készülöben van Apáczai összes műveinek kritikai kiadása.

Tanulmányunk célja ezúttal a *Magyar Enciklopédia* eszmei mondanivalójának, tudománytörténeti jelentőségének és Apáczai írói értékeinek megvilágítása; nem szólnunk pedagógiai elveiről, mert ezeket egyedül az *Enciklopédia* alapján megrajzolni nem lehet, mellőzzük életrajzi adatainak kibővítésére irányuló kísérleteink közlését, szónoki beszédeinek vizsgálatát, s egyedül élete magyar nyelvű főművére fordítjuk figyelmünket.

## 11

### *Apáczai Hollandiában*

Az ifjúkori élmények és hazai tanulmányok mellett Hollandia szereli fel szellemi útravalójának nagy részével. Itt alakul ki benne a tudós és az új eszmék híve egyaránt. Apáczai németalföldi tartózkodásának ismert és megrostált dátumai a következők. 1648 júl. 2-án iratkozik be a franekeri egyetemre, de 1648 szept. 5-én már Leydenben időzik. Ez év végére Utrechtbe vándorol át. Feltűnő azonban, hogy az utrechti egyetemen csak 1650-ben találjuk beiratkozva. Hol töltötte az 1649-es évet? Szerintünk Leydenben, az adatok körül itt némi zavar van. 1651 ápr. 4-én Harderwijkben lép az egyetem hallgatói közé, de ugyanezen hónap 26-án már doktorrá is avatják. Minden bizonnyal tüstént visszatér Utrechtbe, s itt tölt még több, mint két esztendőt 1653 nyaráig, amidőn hazaindul. Nősülése 1651 őszére esik, és szeptember 30-án történik az utrechti Katalin-templomban. Fia 1652 júniusában vagy július elején született, s a csecsemő állapota az a be nem valloft ok, amelyre az *Enciklopédia* előszavában céloz: 1652-ben azért nem tud eleget tenni Csulai püspök hazahívó szavának, mert a gyenge gyermekkel a hosszú és fárasztó útra nem vállalkozhatik.

Apáczai életfrói több-kevesebb részletességgel szólnak hollandiai tartózkodásának szellemi benyomásairól, s nyilván döntő is az a hatás, amely Apáczait Amesius puritanus teológijája, Descartes bölcelete, Le Roy természettudományi előadásai, Voetius személyes befolyása felől érte. Mind ezt figyelembe kell vennünk Apáczai ideológiájának kialakulásában. Érdekes azonban, hogy ezidáig senki sem kísérelte meg beállítani Apáczait azon szellemi benyomások sodrába, amelyek őt az angol forradalom felől érték. Ezek a benyomások pedig nyilván igen erősek lehettek a szomszédos Hollandiában, midőn Európa keletén, Erdélyben is a legélelkebb visszhangot verték. Megfeledezzünk róla, hogy Apáczai 1648 és 1653 között tartózkodott Németalföldön, amikor az angol forradalom a király kivégzésével csúcspontjára hág, majd a Cromwell körül csoportosuló vidéki kismesség és polgári pénztökejárulása folytán, szembe kerül a plebejus erővel, a levellerekkel, s ezeket megsemmisíti. Apáczai nagyon jól tudja, hogy kora legnagyobb eseményeinek tanúja, s *Enciklopédia*-ja történeti részének néhány önálló, tehát nem forrásaiból átvett adata közé a következőket jegyzi: »1649. Károly Angliai királynak a Parlamentum fejszével vétetét. És ez oltától fogva Királyt soha nem akarnak áltatni. Ezek után tsak hamar követet küldenek az Anglusok a Belgákhoz, de Károly király fia emberei által Hágában megöltették.« Az az érzésünk, hogy a fiatal magyar tudós lélekzetfőtva követi az angliai események alakulását, s ezeknek közvetlen hullámverését szinte személyesen van alkalma tapasztalni, amint ezt a Hágába menekült angol trónörökös környezetében történt események feljegyzése is bizonyítja. Apáczain is valószínűleg a megdöbbenés lesz úrrá az angol király kivégzésének hírére, s nyilván osztozott a hollandiai közvélemény és II. Rákóczi György ügyvivője, Vargyasi Dániel János érzelmeiben, aki nyugateurópai útja tapasztalatairól így ír a fejedelemnek: »Az bizonyos, hogy a keresztyén fejedelmek és királyok igen megindultanok rajta, hogy ilyen példa hallatlan volt a keresztyénségben.« Mindamellét aligha tévedünk, mikor azt állítjuk, hogy a népfélség elvének e nagyerejű megnyilatkozása, az angol independentensek vallásos köntösből jelentkező politikai rettentetelensége sem maradt rá hatás nélkül. Ebben az összefüggésben nem fogadhatjuk el Berg Pál megállapítását: »Egy oly sok

rétegre oszló és politikailag annyira arisztokratikus nemzet, mint amilyen a magyar volt a tizenhetedik század folyamán, nem helyeselhette azokat a kollektivisták és demokratikus hajlandóságokat, amelyek a puritánság szélsőséges elemeinél megnyilvánultak. Azt nem állítjuk, hogy magyar puritánjaink, így Apáczai is, zsarnokölésre gondoltak volna, a magyar társadalmi viszonyok és politikai közgondolkodás erre éppen nem volt érett, puritán-presbiteri írónk a nép osztályharcát sem képviselték olyan erővel, mint azt Szkárosi vagy Sztárai tették, polgári igényeket és demokratikus hajlandóságokat azonban csakugyan elárultak, sőt egyes merész elveket hirdettek is, amint az Apáczai *Enciklopédiá*-ja bizonyítani fogja.

Nyilván hatással volt Apáczaira a Stuart Károly halála nyomán keletkezett röpiratirodalom is. A puritanizmus legismertebb magyar ellenfele, Miskolczi Csulyak Gáspár *Angliai independentizmus*-ában részletesen felsorolja forrásait, s köztük ott van a Gaudennek tulajdonított *Eikon basilike* (1649), Salmasius (Saumaise) *Defensio Regiá*-ja (1650), More (helyesebben Pierre Du Moulin) *Clamor Regii Sanguinis ad Coelum*-ja (1652). Miért ne tartsuk egészen bizonyosnak, hogy Apáczai is olvasta, sőt róla, a lelkes puritán-presbiteri teológusról Milton híres röpiratainak, az *Eikonoklastes*-nek (1649) és a *Defensio pro populo Anglicano*-nak (1651) ismeretét is fel kell tételeznünk, hiszen Miltonnak a *Válsó-ról* szóló röpiratát még az ellenfél Miskolczi Csulyak is említi fentebb idézett érdekes könyvében. Saumaise meg műve frásakor éppen leydeni tanár volt, s a Hágába menekült angol trónörökös kérésére dolgozott. Tegyük hozzá, hogy Apáczai és Miskolczi Csulyak egyidőben tartózkodtak — két éven keresztül — Utrechtben, így olvasmányaik, sőt esetleg könyvpéldányaik is azonosak lehettek. Voltak ezeken kívül még más közkézen forgó röpiratok, sőt röpiratgyűjtemények, amelyek magyar és erdélyi vezető politikusok érdeklődését is felkeltették, s így Apáczai kezén éppily könnyen megfordulhattak. Ilyenek voltak a *Sylloge Variorum Tractatum Anglicanorum*, amelynek egy példányát Rákóczi Zsigmond könyvei között látjuk, és Earles *Imago Regis Caroli* c. irata, amelyet Zrínyi Miklós és a Rákócziak könyvtárában egyaránt megtalálunk. Az az ellenvetés, hogy Apáczai nem tudott angolul, és így az *Eikonoklastes*-t nem olvashatta, szerintünk erőtlén, mert az *Enciklopédia* előszavában nyilvános biznyságát adja annak, hogy a nyugateurópai nyelveket, legalább az olvasás erejéig, eléggé értette («... különböző nemzeteknek hazai nyelvén írott sokféle könyvére bukkanok, és ezeket állandó bámulattal forgatva és újra forgatva, megértem, mennyire nem csodálatos, hogy bennünket tudomány, tanultság dolgában felülmulnak»). Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy Apáczai utrechti baráti köréhez tartozott Komáromi Csipkés György, aki éppen 1652-ben járt Angliában, s a XVII. században angol nyelv szakértőjének számított. Ez az utrechti baráti kör igenis vitatta Milton érveit, akinek *Eikonoklastes*-e egyébként 1652-től francia fordításban is közkézen forgott. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy Nyugatot járt magyar diákjaink nem vesznek tudomást Shakespeare, Milton vagy Dryden költészetéről, nem jut el hozzájuk Ronsard, Rabelais, Corneille, Molière híre, de a protestáns egyházi-politikai jellegű irodalmat igenis számontartják, s ha később — mint Apáczai is érthető okból — nem beszélnek róla, ideológiájuk kialakításában ez az irodalom fontos szerepet játszik.

Feltűnhetik Apáczai Csere rendkívül korai karteizianizmusa. Az új filozófia Hollandiában heves összecsapások tárgya volt, s az 50-es, 60-as években éppen nem volt mindig veszélytelen a mellette való nyílt színvallás. Heydanus Ábrahám, Apáczai leydeni tanára (megh. 1678) állását veszti karteizánus elvei miatt. A dordrechti zsinat 1656-ban a református hittudományt eltiltotta Descartes tanainak hirdetésétől, Róma 1663-ban indexre telttsé könyveit, 1671-ben pedig, királyi parancsra, a párizsi egyetemről száműzték Descartes tanítását. Mindez persze hiábavaló volt, az új ideológia terjedését nem lehetett megállítani, sőt az egykorú forrás szerint Leydenben mindenkit kinevettek, aki nem volt tisztában a cartesiusi dubitatio tanával.

Apáczai karteizianizmusa jóformán megemésztetlen, s inkább csak rajongó lelkesedés, mint átgondolt filozófiai recepció, de éppen ebben a lelkesedésben van értéke és forradalmi jelentősége. A magyar karteizánus iskola csak a század 70-es, méginkább a 80-as éveire bontakozik ki igazán Wittich, Burman, Burcher de Volder, Geulincx tanítványai: Apáti Miklós, Szilágyi Tönkő Márton, Szathmári Pap János, Szathmárnémeti Sámuel, Csernátoni Pál, Bethlen Miklós gondolatvilágában. Persze Apáczai korai karteizianizmusa sem egészen egyedülálló a magyarok között, hiszen Le Roy (Regius) orvostanítványainak disszertációiban már az 50-es évek elején találunk Descartes-tól származó természettudományos eszméket, de a nagy francia bölcseleti filozófia alapéteit azoknak világos átértésével először mégis csak Csere János írja le, nyilván még 1651-52-ben, amikor az *Enciklopédia* első fejezetét készíti. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e világos átértés csak néhány alaptételre szorítkozik, s igaza van Turóczy-Trostler Józsefnek, a magyar karteizánusok kitűnő monográfusának, hogy Apáczai egész teológiájában és fiziológiájában van valami kétlakiság: Descartes mellett Descartes-ellenes forrásokra is támaszkodik, de puritanizmusa egyáltalán nincs ellentétben karteizianizmusával, mint azt alább látni fogjuk. Ha helyesen értelmezzük Engels elméletét a puritaniz-

mus polgári ideológiájáról, nem is lehet ilyen ellentét, hiszen Descartes diadalmasan előretörő filozófiája is a polgárság manifestuma, mint azt Lefebvre szépen kifejti. Apáczai akkor érkezik Leydenbe, mikor ott, heves harcok után, éppen tilalom van Descartes tanainak hirdetésére, mindez azonban semmit sem von le annak a ténynek a fontosságából, hogy 1648-49-ben (ez utóbbi év október haváig) Descartes, egy franciaországi utazását leszámítva, az észak-hollandiai Egmontban él, Apáczai így szinte személyes jelenlétét érezheti, hiszen a Leyden-Egmont távolság 40 kilométer sincs. A nagy filozófus személyes jelenlétének forró élménye (kedvünk volna azt mondani: egy személyes benyomás ereje) csap ki azokból a szavakból, amelyekkel Apáczai Descartes-ot ünnepli a *De studio sapientiae* ismert mondataiban: «... nem akarta a Mindenható Isten, hogy a mi korunk nélkülözze az ő jóságának tanujelét, hanem a világnak e késő vén korában támasztotta, az előző századok irigységét keltve föl, Des Cartes Renét, az egész bölcsészet újjáteremtőjét, korunknak páratlan ékességét és díszét, az úgy származás és ősök, valamint műveltség és eredmények tekintetében legelőkelőbb férfiút.» Az érdekesség kedvéért megjegyezhetjük, hogy van e magasztalásban egy fordulat, amely alapjában ellenkezik Descartes felfogásával (»a világnak e késő vén kor«), a lelkesedés erejét azonban ez nem csökkenti. Ezzel szemben Apáti Miklós *Vita Triumphans*-ának barokk fordulatai (»Magnus ille Heros, Sanorumque Philosophorum facile Principilus, Nobilissimus Descartes«) hidegen hatnak.

Apáczai számára Descartes hatását főleg Regius (Henri Le Roy) utrechti orvosprofesszor közvetíti. Merész és heves szellem, akit az óvatos Descartes 1647-ben kénytelen nyilvánosan helyreigazítani. Apáczai természettudományi ismereteinek korszerű és haladó részét neki köszönheti; a mindennapos érintkezés bizonyára emberileg is nagy hatással volt a fiatal erdélyi tudósra.

Sokkal problematikusabb, mert ellenkező irányú az »utrechti pápa«, Voetius Gisbert befolyása Apáczaira. Voetius a református ortodoxia európai hírvé képviselője, Descartes leghevesebb ellenfele volt. Jellemével, egyéniségével nem könnyű tisztába jönni, mert a modern kutatók szinte tudományszakjuknak megfelelően adnak róla ellenétes képet: az egyháztörténészek általában dicsérik, Révész Imre kiemeli, hogy a »puritanizmus kálvini teológiai megalapozását hollandi részről legteljesebben ő végezte el«; mások még azt is említik, hogy református ortodoxiája ellenére Bonaventurát, Taulert, Kempis Tamást olvastatta tanítványaival. Kortársai közül rengetegen gyűlölték, hiszen minden haladó teológiai mozgalmat (pl. a coccejanizmust) megtámadott, így az alábbi disztichont faragták jellemzésére:

Voetius odit, alit, fallit, defendit, adoptat  
Pacem, dissidium, patres, absurda, malignos.

A magyar puritán-presbiteri írók becsülték, hiszen több ízben nyilatkozott mellettük. Medgyesi sűrűn idézi *Dialogus ecclesiastico-politicus*-ában; a filozófia valamennyi történetírója viszont szinte meglehetősen ódon ír a Descartes-vitában tanúsított magatartásáról. A mindig nyugodt és fölületes Alexander Bernát Voetius eljárását vakbuzgónak, alattomosnak és aljasnak minősíti. Kétségtelen, hogy az 1643-as pör Descartes-ot kis híján súlyos bajba sodorta, s a retrográd Voetius ateizmus-vádja sok keserűséget szerzett a félnék természetű francia bölcselőnek.

Érdekes most már az, hogy Apáczai Csere, Descartes lelkes követője, oly hangon emlékezik meg Voetiusról, Descartes legnagyobb ellenségéről, amely meleg és igen barátságos viszonyra enged következtetni. Mindenki ismeri Barcsay fejedelemhez intézett akadémiai tervezetének következő szavait: »Noha én amaz híres neves Voetius Doctornak tanácsát követvén (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamig csak idegen Professzorok lésszenek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménség, ha egy facúltasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mind addig, valamig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk a tanításban, és elhíthetnők nemzetünkkel, hogy nálok nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok...«. Az, hogy mindezeket a bölcs tanácsokat »nem egyszer« hallotta, sűrűn érintkezésre, a magyar iskolai állapotok alapos megvitatására mutat. Az ellentét feloldását Voetiusnak a magyar deákok iránt tanúsított jóindulatú magatartásában kell keresni. Segesváry Lajos, a magyar ifjak utrechti iskolázásának monográfusa, helyesen mutat rá, hogy Utrechtnek, mint a legfiatalabb hollandiai egyetemnek létkérdése volt minél nagyobb számú hallgatóság megnyerése, hiszen a kis Hollandiának mégis csak sok volt öt egyetem és még kilenc, legalább sárospataki színvonalú athenaeum. Az egyetemek állandóan az elnéptelenedés veszedelmével küzdöttek, hiszen Utrechtnek 1636-tól 1643-ig csak 35 béirt hallgatója volt, s hatalmas alapítványokkal csábították magukhoz a külföldi ifjakat. Utrechtben például a 25 000 talléros Van Frankendaal-féle alapítvány állott a peregrinusok rendelkezésére. Voetius, a primarius professzor, egyeteme és saját jól felfogott anyagi érdekeit védte,



amikor a magyarok iránt oly feltűnően barátságos magatartást tanúsított. Ugyanezt igyekeztek gyakorolni a többi hollandi egyetemek is, a magyar mindenütt szívesen látott vendég volt. »Gratis inscriptus est, quia Hungarus«, szól a gröningai anyakönyv bejegyzése, de ez volt tapasztalható másfelé is. Voetius nyilván okos politikus volt, amikor a nagytehetségű, szuggesztív erejű és vezetésre hivatott Apáczai baráti figyelmével tüntette ki, annak ellenére, hogy Descartes-rajongását ismerhette: a puritán teológiai felfogás viszont közös meggyőződésük volt. Különbözik a nagy harc Descartes ellen már 1643-ban lefolyt, Apáczai közvetlenül nem tapasztalt belőle semmit; hogy azután négy szemközti beszélgetéseik során az öreg professzor hogyan interpretálta azt fiatal tanítványának, megállapítani nem tudjuk. Barátságának főindoka egészen bizonyosan az volt, amit Komáromi Csipkés György doktorátusa alkalmával nyert díszes kitüntetéséről ír a városi tanács jegyzőkönyve: az arany- és ezüstérmét azért kapta, hogy »távol lévő hazájában a város és akadémia becsületét elterjessze.« A gazdag holland polgároknak elsősorban nem a magyar deákok pénze, hanem jelenléte kellett, bár az előbbi sem volt éppen megvetendő, mert hiszen Apáczai írja, hogy évenként legalább 6000 tallért takarítanak ki az országból a tanulni vágyó ifjak, ennek pedig nagy része Hollandiába megy, így a magyar ifjak néhány év alatt visszafizetik a holland polgárok zsebébe az egész Frankendaal-alapítványt.

Apáczai hollandiai élményei közül ne hagyjuk említés nélkül azt a feltűnő polémiát sem, mely Maresius Sámuel gröningai egyetemi tanár és Szatmári Baka Péter franekeri magyar teológus között zajlott le a magyar puritán-presbiteri újítások és egyházi viszonyok megítélése tekintetében. A konzervatív, dogmatikus és tekintélytisztelő professzor (aki később Comeniust is erősen megtámadta!) és a haladó eszmékért küzdő magyar ifjú összecsapása 1649 és 1653 között történt, bizonyára Apáczai nagy érdeklődése mellett. Szatmári Baka Péter Apáczainál egy esztendővel előbb tért haza és a Tiszántúl a presbiteri eszmék egyik legjobb harcosa lett.

### III

#### A Magyar Enciklopédia

Az *Enciklopédia* genesisét maga Apáczai mondja el műve előszavában, megható őszinteséggel tárva fel győtrő vergődéseit: az enciklopédikus tudást már Porcsalmi András jegyzeteiben megcsodálta, de az első komoly lépést csak Bisterfeld hatására tette, amikor a »szorgalom dühétől áthatva« (diligentiae oestro percitus), Alsted nagy enciklopédiájának mintegy felét teste-lelke óriási fáradságával kiírta. A kialakulás igazi folyamata azonban Hollandiában ment végbe. Hivatkozik ugyan Apáczai Julius Caesarnek Suetonius-idezőre dicsőségvágyára, mint követésre sarkaló példára, de ez inkább csak humanista fordulat, a lényeg a hazafiság emésztő lángja volt. A polgárosult Nyugat nemzeti nyelvű tudományos és szakirodalma nyűgözte le, s keserű irigységtől eltelve forgatta az angol, francia, holland könyveket. Így döbbsen rá, hogy a tudományok virágzásának első feltétele, nélkülözhetetlen követelménye a nemzeti nyelvű tudományosság. »É látvány éjjel-nappal szemem előtt forogván, lelkiismeretemet oly keservesen mardosta, hogy gyakran az álmodt az elmém, hogy a tanulmányoktól elfordította, s minden gondolatomat arra összpontosította, hogyan segíthetnék hazám állapotán.« Az *Enciklopédia* fogantatásának lényege a nyelvkérdés, amint alább is látni fogjuk.

Apáczai világosan, félreértést nem tűrő módon kijelenti, hogy a *Magyar Enciklopédia* tankönyv: »Arra törekedtem ugyanis — írja —, hogy a hazai nyelven írott könyvek nagy hiányát erőmhöz képest pótoljam, s legyen a tanuló ifjuságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven e tudomány minden fonálát kifejtetheti. Ezért a kifogásokat és fölösleges vitákat mindenhol elvetve, a hasznos és tudni érdemes dolgokat a legjellegesebb szerzőktől összegyűjtve, természetüknek megfelelő módon, a szabadság zászlaja alatt közlöttem honfitársaimmal.« Iskolakönyvének használati módjára is részletes utasítást ad. Mint tankönyvíró egyáltalán nem törekszik eredetiségre, sőt kipiláló módszerének kialakulását is leírja az *Ar artium-tól a Pasoptron-on keresztül az Enciklopédia-ig*. Az ókori klasszikusok egész sorára hivatkozik, amidőn az anyag átvételének, forrásai felhasználásának jogosságát indokolja. Elítéli a szellemi lopást, de annál hasznosabbnak tartja a gyakorlati célból történő átvételeket. »Sőt a tanulók kedvéért és hasznára szívesebben vállalom magamra a rágalmozók vádját, mintsem hogy megfosszam őket attól a gyümölcstől, melyet Isten az én munkám révén készített számukra« — mondja büszke öntudattal. Művéhez kimerítő forrásjegyzéket ad. Erről a forrásjegyzékről azt jegezzük meg, hogy részletesebb, mint kellene. Apáczai olyan forrásokat is felsorol, amelyeket nem vagy alig használt. A számvetésről szóló részhez például forrás-ként idézi Snellius és Schonerus nevét, holott minden aritmetikai és geometriai anyagát

Ramustól vette. A csillagászat forrásai között ott találjuk Phocylidest és Scriboniust, akiket legfeljebb mellékesen vagy egészen jelentéktelen mértékben használt. Sőt le kell szögeznünk, hogy bár Copernicus nevét e fejezet forrásai között büszkén az élre teszi, művét lényegében nem használja, csillagászati ismereteinek főforrása az *Enciklopédia* anyagának zömét nyújtó Alstedius (*Encyclopaedia Septem Tomis distincta*, Herbomae, 1630). Az összes földrajzi és biológiai részek szinte kizárólagos forrása Alsted és Regius, az embertan, fizika, orvostudomány köréből túlnyomólag az utóbbi. Érdekes például, hogy a botanikai részek szerzői között nem említi Alstedius, hanem csak Scriboniust és Regiust: forráskutatója, Ormándy Miklós nem is találta meg e részek nagyobbik felének eredetét. Scriboniustan persze hiába kereskedett, ezt Apáczai csak túlbuzgalomból említi forrásjegyzékében. Nem jelöli meg viszont azt, hogy honnan veszi történelmi anyagát, kronológiai adatait. Persze a forrást megtalálni könnyű.

Ismeretes, hogy az *Enciklopédia*-nak nincsenek sem nyelvészeti, azaz grammatikai, sem retorikai részei, holott görög, latin, zsidó és arab nyelvészetből és retorikából is jelöl meg forrásokat. Gyalui Farkas ennek alapján úgy vélte, hogy az *Enciklopédia* nincsen befejezve. Feltevése szerintünk is helyes, annál is inkább, mert az előszóban Apáczai részletesen értekezik könyvének használati módjáról, s itt főképp a nyelvtanításra ad talpraesett didaktikai utasításokat. Hogy ezek a részek miért maradtak el, s az *Enciklopédia* szerkezetében hová kerültek volna, erre nézve meddő találgatásokba bocsátkozni tudománytalan vállalkozás.

Az *Enciklopédia* forrásainak kutatása több, mint egy százada tart, de nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy kevés filológiai kérdést intéztek el oly gondatlan felületességgel, mint ezt. A szaktudósok hosszú sora kapkodott ki innen-onnan egy részt, másokhoz viszont senki sem nyúlt hozzá. Hanák János (1849), Kanitz Ágost (1863), Ormándy Miklós (1879), Maizner János (1885), Szily Kálmán (1889), Kremmer Dezső (1912) forrásvizsgálatai után még mindig jelentős részek eredete maradt homályban, annál is inkább, mert a fenti kutatók egyikemáskia meddő munkát végzett. Fináczy Ernő 1925-ben az addig nem vizsgált részekre terjesztette ki figyelmét, s bevezetésünkben idézett akadémiai emlékbeszédének egyik jegyzetében fűtőlagos összeállítást ad eredményeiről. Ő sem vizsgálta azonban felül az eddigi forráskutatásokat, s így Ormándy vagy Kremmer negatív megállapításait nem pótolta. Értékes modern forráskutatás egy van, Hazagh Mihályé (1944) az *Enciklopédia* II-III. és X-XI. részének eredetéről. Ez utolsó részekhez forrásként megjelölt Althusiushoz való viszonyát senki sem vizsgálta.

Az *Enciklopédia* tehát iskolakönyv, az eredetiség kérdése így nem játszik szerepet. Fontos azonban az, hogy milyen tudományos anyagot vesz át, s milyen egységbe olvasztja az átvett részeket. Éppen ezért legyen szabad röviden, és részről részre haladva az *Enciklopédia* összes lényeges forrásait felsorolni, hogy azután a szerzőket egymás mellé állítva, képet kapjunk az *Enciklopédia* tudománytörténeti jelentőségéről.

Az I. rész, *A tudományok kezdetéről* (1653-as kiadás 1. lap) metafizikát ad kizárólag Descartes alapján, egészen röviden kivonatolva a *Principia philosophiae* (Amsterdam, 1644) első részének néhány fejezetét. E rész V. szakasza a *Principia* második részének 1. fejezete.

A II. rész, *A dolgoknak közönséges tekinteteiről és azoknak feltalálásokról* (1653 : 5. 1.), dialektikát ad túlnyomólag Ramus Péterelvei alapján. Nyomatékosan le kell azonban szögeznünk, hogy Apáczai szövege nem Ramustól való, hanem Amesius Vilmos *Demonstratio logicae verae* c. munkájának kivonata, mint ezt Hazagh Mihály pontos kutatásai igazolták.

A III. rész, *A dolgoknak egybeköttetelt tekinteteiről* (1653: 17. 1.), a logikát közli Amesius előbb idézett műve alapján. Érdekes, hogy Ramus Dialektikája és Amesius logikai művéi együttes magyar kiadásban is napvilágot láttak 1653-ban Nagyváradon (RMK. II. 799). E kiadás létrejöttének körülményei egyáltalán nincsenek tisztázva. Nem lehetetlen, hogy Apáczainak is része volt benne.

A IV. rész, *A dolgoknak megszámlálásáról* (1653 : 27. 1.) és az V. rész, *A mennyiségnek megméréséről* (1653 : 47. 1.) csaknem szó szerinti fordítás Ramus *Arithmetices libri duo* ill. *Geometriae libri septem et viginti* c. műveiből. Ramus aritmetikáját Apáczai saját nyilatkozata szerint a hiányos hanaui kiadásban használta, ez 1604-ben jelent meg. A két mű együttes kiadását Schonerus Lázár rendezte sajtó alá (Frankfurt, 1599). Nyilván ezért szerepel Schonerus is a források jegyzékében : a szerző később ráakadt erre a jobb kiadásra is. Érdekes megfigyelni, hogy a geometria jóval gazdagabb és rendszeresebb, mint a mennyiségtani rész. E két rész lapszámának aránya 21-36. Az V. résznek van egy toldaléka, *A testes dolgoknak módjairól* (1653 : 83. 1.). Ez a mozgásokról szól, s forrása Descartes *Principia philosophiae* c. műve II. részének 13-52. fejezete.

A VI. rész *Az égi dolgokról* tanít (1653: 87. 1.). A lényeges forrás itt Alsted *Enciklopédiája*; Copernicus műve, *De revolutionibus orbium coelestium* (Nürnberg, 1543, új kiadások Amsterdam 1617, 1640) inkább csak mellékesen befolyásolja. Copernicus neve pl. előfordul az *Enciklopédia* 98. lapján.

A VII. rész *A földi dolgokról* szól (1653 : 115. 1.). Ez, mint Kremmer megjegyzi, »valóságos zsúfolt természetrajzi lexikon. Hozzátehetjük, hogy nemcsak természetrajzi, hanem fizikai-földrajzi és orvostudományi compendium is. Apáczai ügyesen kombinálja Regius *Fundamenta physices* (Amsterdam, 1646) és Alstedius *Enciklopédiá*-jának adatait. A XXX. szakaszban (168. 1.) átmegy az orvostudományra, itt egyetlen forrása Regius *Fundamenta medica* (Utrecht 1647) c. műve. Az állattani részben hűségesen követi Alstedet, az általános növénytani rész Regius *Physiká*-jából való, a leíró növénytán ismét Alsted nyomán halad. Az ásványokról néhány Regiusból átvett definíció kivételével Alstedius alapján értekeznek.

A VIII. rész *A csindlmányokról* beszél (1653 : 256. 1.). Itt kerül sor a leíró földrajzra, valamint az emberi munka alkotásainak bemutatására. Hivatkozik Comenius *Janua*-jára, de szövegszerű egyezés e művel nincs. Mindenütt pontosan Alsted nyomán halad, akit a magyar viszonyokban néha megkorrigál. Összes mezőgazdasági részletei, paraszti kalendáriuma, időjóstásai innen valók.

A IX. rész, *Az ekkéig történt dolgokról* (1653: 291.1.), a történelmet adja kronológiai felsorolásban. Forrása lényegében Alstedius, de felhasználja Helvicus *Theatrum Historicum, sive Chronologiae Systema novum* (Giessen, 1613) c. művét is. Időrendi táblázatának végén néhány önálló adata van (312-313. 1.), s ezek jellemzők rá: saját születése, Stuart Károly lefejezése, Descartes halála, az angol-holland tengeri háború, az erdélyi éhínség (1651), a Lupuj moldvai vajda elleni hadjárat, az angol-holland béke (1654).

A X. rész *Az emberek magaviseletéről* cím alatt (1653 : 314. 1.) etikát, politikát és pedagógiát nyújt. A források Amesius *Medulla theologica* (Franeker, 1623), Althusius : *Politica methodice digesta* (Herborn, 1610) és Alsted *Enciklopédiá*-ja, ez utóbbi főleg a pedagógiai részben.

A XI., utolsó rész, *Az Istenről és az ő dolgairól* (1653 : 365. 1.) rendszeres teológiát nyújt kizárólag Amesius *Medulla*-ja alapján.

Ha a szerzőket összevetjük, könnyű megállapítani, hogy Descartes, Ramus, Amesius, Regius, Althusius és mindenek felett Alstedius volt az *Enciklopédia* forrása. Minden más említett szerző csak mellékesen, legfeljebb néhány adattal vagy eszmével járult hozzá. Lényeges az, hogy *hat szerző közül őt* az emberi gondolkodás haladó vonalához tartozik, s a kor legmagasabb tudományos szintjét jelenti, Alstedius átvétele pedig, néhány középkori naivság mellett, egy sor hasznos gyakorlati ismeret közlését hozza magával. Az *Enciklopédia* nem »világgraszoló« alkotás, mint azt Neményi korlátozott szovonizmussal kürtöli, de korszerű és a maga idejében erősen haladó, jó tudományos kézikönyv. Büszkék lehetünk rá.

Descartes hatásáról már megjegyeztük, hogy igen korai és bár nem igazi filozófiai recepció, Apáczaira nézve mégis döntő jelentőségű. Descartes *Discours de la methode*-ja (1637), mint Lefévre mondja, a polgárság »manifesztuma, a skolasztika nyúge alól felszabaduló modern ember hatalmas riadója. Az álarcos bölcselő (»philosophe aux masques«) minden övatos-sága, polgári ingadozása, kiegyezési hajlama ellenére forradalmat jelent az emberi gondolkodás történetében, s Apáczai jelentőségét éppen abban látjuk, hogy ezt a forradalmi újdonságot elsőnek vette észre és ragadta meg. Descartes egyébként ott van a természettudományi részekben is, közvetlenül vagy Regius közvetítésével. Hogy Apáczai emellett hívő lélek, rendszeres teológiát nyújt, az a XVII. században természetes, hiszen Descartes-nak is legfőbb törekvése, hogy filozófiáját a vallással megegyeztesse. Apáczai teológiája egyébként Amesius leghaladottabb, erősen voluntarisztikus és etikus teológiájának átvétele, s már puritán eszmevilágánál fogva is messze áll a magyarországi megcsontosodott ortodoxiától. Amesius különben korának egyik legjelentősebb gondolkodója is, s mint láttuk, Apáczai logikájának is mestere.

Apáczai logikai rendszeréről legutóbb Fogarasi Béla tartott figyelemreméltó akadémiai előadást. Ebben főleg Ramus hatását elemezte, s kár, hogy vizsgálódásait nem terjesztette ki Amesiusra, mert az *Enciklopédia* logikai része'nek főleg ő a forrása, s Ramus hatása annyiban jelentkezik, amennyiben Amesius, a skolasztikus-aristotelesi formalizmust elutasítva, a jeles francia bölcselőre támaszkodik. Fogarasi Bélának az a megállapítása pedig, hogy Amesius logikája materialisztikus tendenciákat mutat, igen érdekes és további vizsgálatot érdemelne, hiszen ugyanez a naiv és ösztönös materializmus kimutatható például a rajongó Comenius bölcséleti rendszerének egyes pontjaiban is. Lényegében benne van a cartesiusi filozófia antropológiájában is.

Az *Enciklopédia* eszmei mondanivalójának elemzésekor figyelniünk kell a mű erősen természettudományos színezetére. Sokkal mélyebben és rendszeresebben az, mint Comenius szelvében elterjedt iskolakönyvei (a *Janua*, *Orbis pictus*). Egy a kor fogalmai szerint rendszeres fizika és fizikai-földrajz mellett részletes orvostudományi compendiumot találunk benne, s ezért Wespzrémi, Csere Jánost a magyar orvostudomány úttörői közé számlálja. Ilyenekben kell látnunk Apáczai eredetiségét és jelentőségét. Igaz, hogy orvosi rész Alsted

óriási tudománytárban is van, ahol még a legfontosabb recepteket is megtalálja az olvasó, de Apáczai nem ezt a dogmatikus elaborátumot veszi át, hanem Regius modern természet-tudományos művét. Említettük már, hogy Copernicus művét Apáczai lényegében nem használja, de jelentőségével tisztában van és szilárdan a heliocentrikus rendszer alapján áll. Alsted művében még teljesen a hagyományos világméretet rajzolja meg, a tizenegy égről, a primum mobile-ről, ennek mindent magával ragadó mozgásáról beszél (Liber XVII. Uranometria, pag. 963). Apáczai viszont így ír: »Ennek köllő közepiben vagyon a Nap, ki az ő maga tengelye körül való iszonyú sebes forgásával az mű egünköt minden benne lévő állatokkal egyetemben éppenséggel forgatja.«(VI. rész, 101. l.). »A mű egünkben a Nap körül lévő dolgok vagy a mű földünk vagy csillagok.«(U. o.). Majd alább a Föld forgását így adja elő: »Esz-tendőszakai forgása a Föld örvényének az, amellyel ő az ég részeitől minduntalan, de lassan lassan úgy mint minden nap egy-egy darabig (grádu sig) tolyattatván elébb a Napot éppen megkerüli.«(U. o.). Jegyezzük meg, hogy Descartes még nem merete nyíltan elfogadni Copernicus elméletét (v. ö. *Principia philosophiae* III. 19.), tagadta a gravitációt, s Galilei leg-lényegesebb eredményeit nem ismerte. Szentiványi Márton jezsuitának a század végén kiadott *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* c. enciklopédikus gyűjteményében (Decas I., Tyrnaviae 1689, pars I. dissertatio 5., pag. 219) még mindig a Föld a világegyetem közép-pontja, s Copernicus elméletével szemben a szentírára hivatkozik, »ami biztosabb minden okoskodásnál.«(»Talis enim motus repugnat Sacrae Scripturae cuius auctoritas firmior est omni ratione«). Emlékeztethetünk még arra is, hogy Galilei második pere csak 1632-ben zajlott le, s a copernicusit rendszert a protestáns ortodoxia még a század közepén túl is támogatta. Éppen az 1650-es évek elején, Apáczai hollandiai tartózkodása során, folyt heves vita Du Bois leydeni prédikátor és Lambert van Velthuysen professzor között a heliocentrikus világmé-retep érvénye felől, s a vitában Velthuysen *Luculentior probatio de quiete solis ac motu terrae* sokatmondó címmel írt könyvet, mely egyben Descartes dicsőítése is. Nagyon valószínű, hogy ez a vita befolyásolta Apáczait, és erősítette meg bátor kiállásában.

A burzsóá természettudomány művelői nem győztek szörnnyűlködni Apáczai természet-tudományos naívságain, az elefántról, a hódról, meg az egyiptomi csodatőről szóló meséken. Elfelejtik, hogy Apáczai mindezt egy elismert, szelében használt és idézett forrásból, Alsted-ből vette, s azt várják, hogy a munka és a tüdőbaj lázában égő fiatal magyar kutató nagyobb természettudományos ismeretekkel rendelkezzen, mint a kor vezető tudományos nagyságai. Az ilyfajta természettudományos mesék a kor műveltjeinek tudatában még a század végén is valóságértékkel bírtak: Haller János a *Hármas História* középső részében, minden két-kedés nélkül átveszi a középkori forrás fantasztikumait az Indiában élő egyszemű és kutya-fejű emberekről (Koloszvár, 1695, II. r. 402. l.). Efféléket Apáczainál igen kis számban találhatunk, s ha jól megfigyeljük őket, nem pusztán középkori torzítások, hanem a humanista irodalomban ismert mesék, melyeket antik írók tekintélyével támasztanak alá. (Pl. a hódról szóló furcsaságot Juvenalis 12. szatírájával). Az *Enciklopédia* hangsúlyozottan természet-tudományos, sőt praktikus mondanivalójában a magyar polgári osztály öntudatának ébredését kell látnunk, s erre Apáczai más műveinek nem egy kijelentéséből, például gyulafehérvári székfoglalójából is joggal következtethetünk. Mily jellemző a humanista és egyben természet-tudós Apáczaira (e két fogalom csak az imperializmus felbomló burzsóá tudományosságában áll szemben egymással, mint »kultúra és civilizáció!«), hogy az *Enciklopédia* előszavában a reáliák, a gyakorlatiasság érdekében Seneca érveivel hadakozik, s ugyancsak az ő szavaival ítéli el a skolasztikus szófacsarást. »Miért a szavak hasonlatosságait boncolgatod, hiszen ezek a disputálón kívül soha senkit sem szednek rá? A dolgok csaknak meg bennünket, azokat különböztesd meg!«(9. a) l.)

Több ízben céloztunk rá, hogy az *Enciklopédia*-ban határozott politikai állásfoglalás is található. Ennek kimutatását eddigi irodalomtörténetírásunkban hiába keressük. A X. rész, mint érintettük, az embernek magaviseléséről« értekezik: etikát ad Amesiüs és politikát nagyrészt Althusius elvei alapján. A 326. lapon találjuk híres nyilatkozatát a jobbság intézménye ellen: »A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a máj napi nyomorúsá-gos jobbság, mely az egyiptombeli szolgálatot bizony felülhaladja hazánkban sok helyeken.« Ezeket a részeket Apáczai már itthon írta 1654-ben; az Approbáták után egy évvel csak a haladás öntudatos híve mer leírni ilyen szavakat, aki tudja, hogy nagyon sokat kockáztat, mikor Erdélyben, II. Rákóczi György uralma alatt veszi fel őket tankönyvébe. Martonfalvi Tóth György egy évtized múlva még erősebb hangsúllyal mondja el mindezt, részben Amesiüs alapján, de a debreceni civis-respublika közepett, az akkori Magyarországon nagyfokú polgári függetlenséget élvezve.

A 344-47. lapon Apáczai részletezi a lelkipásztorok kötelességeit pontosan úgy, amint a puritánok követelik, mintha a Geleji-kánonok nem is léteznének. Majd a presbiterek kötelességeire tér rá, s Medgyesi összes követelményeit magáévá teszi. A presbitérium a valóságban még nincs is meg, Apáczai már iskolakönyvében tanítja!

Ezek után rátér »a polgári társaság törvényeire« (348. l.). Kalauza itt nagyrészt Althusius János német jogtanár, aki a XVII. század elején élt (1557-1638). Közismert róla, hogy nagy merészséggel képviselte a népfelvetést, támadta az abszolút monarchiákat, s kijelentette, hogy a király nem egyéb, mint a nép hivatalnok (»omnes reges nihil aliud esse quam magistratus«). Érthető, hogy a fejedelmi abszolútizmus elméletírói, a klerikális erők rendkívül hevesen ócsárolták. Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jében bő idézetekben ismerteti e támadásokat, amelyek közül a legenyhébbek tűzre és pokolra méltónak (»Orco damnandum«) minősítik Althusius eszméit és könyveit. Így szerzőt vezérfonalul választani maga politikai hitvallás. Apáczai sűrűn forgathatta Althusiusnak már idézett könyvét (»*Politica methodice digesta*, Herborn, 1603 és 1610): 1650 dec. 24.-én kelt és barátjához, Geleji Katona István udvarhelyi espereshez intézett levelében említi, hogy »az Althusius egy deáknál vagyok«. — A polgári társaság törvényei között persze fontos szerepet játszik a XVII. században az idegen felekezetekkel szemben tanúsított magatartás. Apáczai a 351. lapon a következő jözan és az erdélyi türelmi rendszernek nagyjából megfelelő nyilatkozatot teszi: »Minek-okéért a jövevények, akik még az igaz vallásra nem tértenek, hogy a zürzavar eltávóztassék, ami az ő külső magokviselését illeti, kényszerítettessenek magokat az ott való ekklesiáziák rend-átásaihoz szabni.« Althusius viszont (cap. VI. pag. 64-65.) így ír: »Nem engedhető meg, hogy mindenki élvezze vallásának és nézetének szabad gyakorlatát. Amiképpen egy az Isten, így egy az istentisztelet helyes módja is, melyet Isten írt elő számunkra, és amelyen kívül lehetetlen Istennek tetszeni. Isten azt akarja, hogy az egy és bizonyos vallás megháborítói szigorúan megbűnhődjenek, ezen okból bosszúálló, pártfogó és védelmező világi felsőbbséget (magistratum) állított fel.« Ime, az erősen haladó Althusius e ponton retrográdabb Apáczainál. Troeltsch Ernő ismert megjegyzése szerint az egyházi típusú keresztényesség vallási türelmetlenségével szemben a szekta típusú keresztényesség a vallási türelem melegágya. Ugyan-ezen vallástürelmi vonatkozásban Révész Imre reformátori és nem reformátori protestantizmus-ról beszél. Mi, Marx és Engels terminológiájával, a feudális uralkodó réteggel összeforrott egyház és a szekta formájában jelentkező szociális elégedetlenség ideológiáját látjuk az említett tényekben. Lényeges az, hogy Apáczai vallásosság, minden dogmatikai látszat ellenére, az utóbbi típushoz áll közelebb. Azt ugyan nem lehet mondani, hogy magyar puritánjaink szektának érezték volna magukat (ellenfeleik ezt állították róluk!), vagy hogy nyíltan vallástürelmi eszméket hirdettek volna, de a belső megújulás követelésével, az elmélyültebb vallásossággal elfordítani igyekeztek híveiket a polémiától, más felekezetek támadásától, s gyakorlatilag így valóban a vallástürelmi eszmék terjedését segítették elő.

Egyéb, most nem lényeges kérdések tárgyalása után a X. rész 28. fejezetében Apáczai elérkezik a kormányformák ismertetéséhez, Megkülönböztet demokratikus, arisztokratikus, monarchikus államformákat, Mindez hagyományos felosztás, Aristoteles óta állandó: így találjuk Kálvin *Institutiói*-ban, így Althusius 33., utolsó fejezetében. Apáczai itt beszél a zsarnokról és a zsarnokölés szabadságáról is: »A tyrannus az a személy, amely az országnak igazát elforgatja és elnyomja. E pedig titulus nélkül való avagy magaviseelésével tyrannus. A titulus nélkül való tyrannus az, aki az országot maga megadása előtt családsággal vagy erővel hajtja maga alá. Ennek akármely közember is ellene állhat és csak módját ejtse, szabad megölni mindaddig, míg a nép és polgári társaság meggyőzöttetvén, az ő méltóságát önéki át nem engedi. A magaviseelésével tyrannus az, aki tudva és szántszándékból a polgári, társaságnak minden avagy több igazát elfordítja. Ezt is vagy szépszerével vagy haddal szabad elveszíteni, de csak felsőbb rendeknek vagy az egész népnek megegyezéséből« (358. l.). A kurió-zum kedvéért jegyezzük meg, hogy ezeket a sorokat Erdélyi János óta soha senki sem idézte az Apáczai-irodalomban. Nagyon jellemző az is, hogy ez a részlet, valamint az *Enciklopédia* összes »forradalmiak« minősíthető részletei (jobbágynyilatkozat, az akadémia hiánya miatti keserű kifakadás) az 1803-as győri kiadásból hiányzanak (454. lap).

Nyilvánvaló, hogy itt Apáczai politikai tudatosságának egyik jelentős megnyilatko-zásával állunk szemben. A szellemtörténeti szemléletmód, amely az eszméknek önálló életet, de mégis érthetetlenül kevés hatóerőt tulajdonított, azt mondta volna, hogy itt a humanista zsarnokölés, a tyrannoktonia eszméjének iskolás átvételéről van szó. A kérdés nyilvánvalóan nem így áll: a zsarnokölés századok óta vitatott teóriájának átvétele 1654-ben Erdélyben, ismét a politikai színvállás jelentőségével bírt. Aki ezeket a szavakat leírta, az tudta, hogy a királygyilkos independentizmus vádját vonhatja magára, s e kockázatot vállalta is. Érdemes ezt a kérdést részleteiben megvizsgálni, kiterjeszkedve egy kissé a zsarnokölés teóriájának európai irodalmára is.

Althusius művének első, 1603-as kiadásában csak röviden érinti a zsarnokölés kérdését, s a 14. fejezet végén ennyit mond: »A zsarnoknak ellene kell állani mindaddig, míg zsarno-koskodását folytatja, sőt meg is kell ölni, ha másképpen nem védekezhetünk erőszakossága ellen, és mást kell helyére állítani.« Ez a magában véve elég radikális, de szükséges elmélet azután a *Politika* második kiadásától (1610) kezdve alaposan kidolgozott rendszerré nő,

s Apáczai Althusiusnak e kifejtett rendszerét veszi át valamelyik későbbi kiadásból (Groningen 1610, Herborn 1614, Arnheim 1617, Herborn 1625, Leyden 1643, Amsterdam 1651; az 1654-es herborni kiadás használata már kizártnak tekinthető). Althusius politikai elmélete — mint működésének kiváló ismertetője Ottó Gierke kifejti — a népfeltség elvének alapján áll. A népnek joga van ahhoz, hogy a szerződésszegő uralkodóval szemben az ellenállás minden módját kimerítse. Althusius nemcsak a hatalmat erőszakos úton megragadó kényurát nevezi zsarnoknak, hanem a hatalommal visszaélő törvényes uralkodót is: az előbbi a »tyrannus absque titulo«, a másik a »tyrannus quoad exercitium«, Apáczai fordításában »titulus nélkül való tyrannus« és »magaviselesével tyrannus«. Az elsőt, mint a nép közönséges ellenségét, bármely magánszemély, bármikor megölheti, a másodikat csak az ország alkotmányos szervei »Ephorusok«) távolíthatják el és végeztethetik ki, ezek azonban kötelesek arra, hogy a népszabadság és népfeltség elvét megvédelmezzék, a társadalmi szerződésnek érvényt szerezzenek.

E nagyjelentőségű elmélet elfogadásával Apáczai azokhoz a radikális politikai gondolkodókhoz csatlakozik, akiket a legitim uralkodó jogait védő európai publicisztika a »monarchomach« jelzővel illetett. (A név Barclay Vilmos skót jogtudóstól származik, aki 1600-ban, Párizsban adta ki a királyok jogait védelmező iratát). Az óriási vitára alkalmat adott elmélet a renaissance — sőt bizonyos mértékig a középkori — zsarnokölési teóriák újabb változata, s a kiteljesedő fejedelmi abszolutizmus ideológiája ellenében, a »ragione di stato« elméletíróival szemben a polgári demokrácia álláspontját képviseli. Azok a gazdasági és társadalmi erők működnek mögötte, amelyek Kálvin eszméit létrehozták s az angol forradalmat szülték. Apáczai helye, mint szerény tanítványé, ott van abban a sorban, amelyet George Buchanan, Hubert Languet, Hotoman, La Boétie, Milton neve jelöl, s amely egyenesen vezet a francia polgári forradalom teoretikusáig, Rousseau *Társadalmi szerződés*-éig.

Althusius és vele Apáczai eszméinek forradalmi volta akkor derül ki igazán, ha szembeállítjuk őket a kor legtekintélyesebb politikai elmélkedőivel, Jean Bodin, Justus Lipsius, Grotius vagy éppen Kálvin elveivel. A nagy francia jogász, Jean Bodin *De republica*-ja (1576, lib. II. cap. 5.) szerint a született és alkotmányos úton trónra jutott uralkodó zsarnoki uralkodás esetén sem ölheti meg saját alattvalója, hanem csak külföldi. Viszont az alkotmányos uralkodó is kivégezhető, ha hatalmával visszaél, a senátus, tehát az országnagyon parancsa alapján. — Justus Lipsius *Politicorum sive doctrinae civilis libri VI* c. művében (lib. VI. cap. 5.) mindenirányú fontolgatás és az antik zsarnokölésnek Cicero- és Seneca-idezetekkel való dicsérete után a zsarnok elviselésére írt klasszikus citátumok tömegével. Kedvelt szerzője persze a zsarnokokat fogcsikorgatva tűrő Tacitus, a meghunyászkodó római oligarchia képviselője. *De constantia* c. művében (lib. II. cap. 25.) Lipsius hasonlóképpen elmélkedik, s a zsarnokságba való belenyugvást prédikálja, »hiszen — mondja — csak nyelvedre és nem lelkedre, csak tetteidre és nem nézeteidre kell féket tenned«. A sztoicizmus köpenyébe burkolt polgári megalkuvás áll itt szemben Althusius vagy Apáczai polgári forradalmi lendületével. Jó példa ez arra, hogy az osztályhelyzet elemzése magában véve még nem elég a dialektikus fejlődés irányának figyelembevételére nélkül. Jegyezzük meg, hogy Lipsius két műve, *A polgári társaság* és *Az állhatatosságról* 1641-ben Laskai János magyar fordításában is megjelent (RMK. I. 709 és 714). Kálvin *Institúciói*-nak legértetesebb, 1559-es kidolgozásában, bár a politikai demokrácia korabeli legfejlettebb változatát képviseli, a renaissance típusú zsarnokölést bibliai alapon elutasítja, és az egyén számára semilyen körülmények között nem engedi meg. »Ezzel a tisztelettel, sőt vallásos kegyelettel tartozunk minden előljárónak, akárminők is azok« — írja —. Megengedi persze az alkotmányos ellenállást: »Ha vannak most a népből szervezve bizonyos felsőbbségek, melyek a királyok önkénykedésének korlátozására vannak felállítva, ... annyira nem vagyok az ellen, hogy ezek kötelességszerűleg közbelépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben, hogy inkább, ha ők az erőszakosan önkénykedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat, képmutatásukat elvetemült hiteltlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket ennek védőül.« Nyilvánvaló, hogy a szabadságharcok ideológiája ebben az elméletben is benne van, de Althusius és nyomában Apáczai gondolatsora tovább mutat, a forradalom felé.

Érdekes Apáczainak az az elve is, hogy a zsarnok törvényes uralkodóvá lesz akkor, ha a nép »meggyőzöttetvén« azaz leigáztatván, neki az ő méltóságát (értsd a szuverénitást) átengedi. Apáczai *Enciklopédia*-jában nem beszél a népfeltség elvéről, bár Althusiusnál bőven olvashatott róla: ez az egy kifejezés »az ő méltóságát« azonban bizonyíthatja, hogy ezt az elvet ismeri és elfogadja. Egyelőre, adatok híján, nem elég világos az sem, hogy a mi magyar puritánjaink milyen álláspontot foglalnak el Cromwellel kapcsolatban. Jól tudjuk, hogy az 1653 decemberében Lord Protectorrá lett népvézért II. Rákóczi György is elismerte, s hozzá 1654 novemberében levelet intéz, amelyre Cronwell 1655. május 31-én válaszol is. Nem tudjuk azonban megjelölni, milyen Apáczai magatartása (Rákóczi Györgynél minden bizonnyal lényegesen haladóbb), így minden alapot nélkülözne az a feltevés, hogy a fentebbi megállapí-

tások során (»a zsarnok elismerése») Csere Jánosunk a Lord Protector uralmának törvényességét húzná alá.

Irodalomtörténeti kutatásunkat nagyon érdekelné az a kérdés is, tud-e valamit Apáczai Bornemisza Péter *Elektrájá*-ról, amely közvetlen renaissance indítások alapján, mind művészi eszközeivel, mind elméleti jellegű utószavában részletesen foglalkozik a zsarnokölés kérdésével. Erre azonban semmi nyom sincs, s még csak valószínűsíteni sem lehet, hogy Apáczai, vagy bárki más kortársai közül, ismerte volna a legkitűnőbb magyar humanista drámát.

Mégis nagy hiba lenne a fentebb elmondottak alapján Apáczait a szó politikai értelmében forradalmárnak nevezni. II. Rákóczi György előtt tett nyilatkozata öszinte. Apáczai valóban nem independens és nem gondol, nem is gondolhat, a társadalmi rend erőszakos megváltoztatására. Sőt polgári eszmevilága, politikai tudatossága s népszerűete ellenére is nem egyszer kiütözközik belőle az értelmiségi ember korlátai. A magyar társadalmi állapotokat szinte kizárólag csak a művelődés oldaláról bírálja, s az akadémia megalapításával a legdöntőbb reformot megvalósítottknak véli. Ez a naív racionalizmus koráé, de Apáczai szinte csökönnyös merevséggel képviseli. Egyes kutatók a parasztság iránt tanúsított megvetést, sőt nemesi gőgöt látnak a kolozsvári székfoglaló néhány kitételében. Ez persze alaptalan. Helyesen akkor értelmezzük Apáczai álláspontját, ha (mint azt már részben Stropmf László is észrevette) itt is csupán a szellemi ember elfogultságát látjuk egyes gyengébb tehetségű paraszt tanulókkal szemben. *Enciklopédia*-ja már idézett helyén feljajdul a jobbágytság terhei miatt, de azért megszüntetésére aligha gondol, hiszen részletesen szól az úr és szolga viszonyáról és kölcsönös kötelességeikről. (343-44.1.)

Az *Enciklopédia* eszmei mondanivalójának elemzéséhez tartozik az úttörő mű magyar-nyelvűségének méltatása, a nyelvkérdés vizsgálata is. Ez a szempont beható méltánylásban részesült eddig Apáczai-irodalmunkban is, mégsem árt visszatérni rá, főleg azért, mert e kérdés is Sztálin nemzet-fogalmának fényében kapja meg igazi értelmét és jelentőségét. Erdélyi János már 1859-ben kiemeli, hogy »tudományosságunk jóval előbb kezdé használni a bölcséletben anyai nyelvé, mint a német a magáét, melynek első nemzeti ajkú mestere, Thomasius (szül. 1655) világon sem volt még vagy az első pólában, mikor a Magyar Encyclopaedia már nyomtattatott.« Ez a nemzeti büszkeség a Bach-korszak végén politikailag indokolt volt a germán fennhéjázással, a Habsburg-összbirodalom kultúrgőggjével szemben, de Apáczai munkásságának nem a lényegére tapint rá. Nem arról van ugyanis szó, hogy Apáczai a bölcsészet vagy a természettudományok műnyelvét akarja magyarítani egy tudományos kézikönyv segítségével. Nem szűk praktícizmus vezeti tollát, hanem annak világos átlátása, hogy a művelődés, az igazi tudomány csak nemzeti nyelven tehető közkinccsé, s erre a nép legszélesebb rétegeinek szüksége van. A puritánok, Medgyesi, hevesen sürgetik a nemzeti nyelvű népiskolát, persze vallásos célzattól. Apáczai — minden látszat ellenére — nagyjából mentes vallásos célkitűzésektől, nemzeti nyelvű világi tudományosság legegyszerűbb szeme előtt, akárcsak öt negyedszázad múlva Bessenyei gondolatvilágában. Az irodalmi nyelv kialakulása, a nemzeti nyelvnek a közélet és művelődés minden területén való használata a nemzetté válás folyamatának egyik döntő tényezője. Erre döbben rá Apáczai, akárcsak nagy kortársa Comenius. Persze számunkra az anyanyelv nemcsak a nemzeti egység, a nemzeti egyéniség kifejezője, hanem a polgárosodás eszköze is, mert az anyanyelven a leghaladottabb polgári eszméket igyekeznek a nép között elterjeszteni. »Az ilyen scholáknak tartások és felállítások — mondja Apáczai az anyanyelvi iskoláról — oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban, s városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az az ország és a város a temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé, s Isten országától is messze vagon.« (362. l.) Vesszük észre, hogy a »temérdeki tudatlanság« a fájdalmasabb, s a vallásos szempont mintegy másodrendűen, szinte rábeszélő szándékkal kerül a bizonyítás végére. Arról, hogy a műveltség mennyire gyakorlati tudást jelent Apáczai számára, már tettünk említést. A nyelv szűk voltáról szóló panaszok, a Gaza példája nyomán végzett tudatos nyelvújító kísérlet pedig ismét azt bizonyítják, hogy Apáczai — a magyar felvilágosodás korai előfutárjaként — egészen a Bessenyei győtrő problémákkal került szembe. Hogy e problémákat lényegében megoldani nem tudta, az a polgárosodás és a nemzetté válás magyar folyamatának akadozó és fogyatékos voltából következik.

Nem szólunk Apáczairól, mint pedagógusról, mert ez a kérdés külön tanulmányt igényelne, itt van az ideje, hogy inkább a *Magyar Enciklopédia* formái, irodalmi értékelésére térjünk át.

Szerkezetéről mondtuk már, hogy minden jel szerint csonka, egyes tervezett részei nem készültek el. Érdekes képet nyújt az elkészült részek terjedelmének összevetése: nyers számmal 28 lap foglalkozik filozófiával, 259 természettudományokkal, 76 történelmi és társadalomtudományokkal, végül 49 teológiával. A szerkezet arányai beszédesen kiemelik mennyire természettudományi érdeklődésű mű az *Enciklopédia*. Igaz viszont, hogy az elmaradt

nyelvészeti, retorikai részek a humanista diszciplínák terjedelmét erősen megnövelték volna. Körülbelül azt is meg tudjuk mondani, hogy Apáczai munkájából mennyit hagyott készen Hollandiában, s mely részek készültek itthon. A VIII. részben, a 261. lapon Utrechtről megjegyzi: »holott az ő mind többi fölött való kiességére nézve csaknem őt egész esztendeje már hogy lakom.« A 313. lapon viszont, mint már említettük, feljegyzi az angol-holland háborút befejező békekötést, ez 1654-ben, Apáczainak már itthonlétében történt. Annyit jelent ez körülbelül, hogy a VIII. rész még Hollandiában keletkezett, a IX., történelmi fejezetet pedig már itthon állította össze, s kéziratait innen küldötte ki Waeseberg János utrechti tipográfusnak. Igazolva e feltevést az is, hogy a munka utolsó harmadában, mint azt már Bánóczy József is észrevette, a sajtóhibák feltűnő módon megszorodnak. (Egyébként a tipográfiai kiállítás a holland színvonalhoz képest rendkívül gyenge: a kiadvány a nyomdász számára csak afféle olcsó hús lehetett, amelynek híg a leve). A figyelmes olvasó megállapíthatja azt is, hogy a IX. rész e mű leggyengébb fejezete: mintha valami törés volna a munka lendületében és így a mű szerkezetében is. A magyar történelem gyér adatait kizárólag Alstedből veszi át, még ezek közül is kifelejt néhányat (Hunyadit, II. Ulászlót), a mohácsi vészévtől 1527-re teszi és forrásával együtt összezavarja a várnai ükötéssel (1527). Lajos király 200 000 magával elvész a török miatt a frigy felbontásáért.« A kétszáz ezer persze sajtóhiba 20 000 helyett). Ez Brodaries és Istvánffy után, magyar szerzőtől feltűnő. Igaz viszont, hogy a X-XI. rész a munka legjobban kiértelt két fejezete.

Ha az említett hiányosságoktól eltekintünk, s az *Enciklopédia* szerkezetét most már részleteiben is tovább vizsgáljuk, lehetetlen bizonyos elismeréssel nem adóznunk a szerkesztés tömör és nem egy tekintetben sikerült voltaért. Az óriási ismeretanyag sűrítése, a mindössze 412 lapos, kisalakú magyar kézikönyvecskebe való összefoglalása nehéz munkát jelentett Apáczai számára még akkor is, ha feltesszük, hogy Alsted művének — az anyag főforrásának — egy rövidített compendiumát használta. Azt a szerkezeti arányosságot már többen észrevették eddigi méltatói közül, hogy a mű istennel kezdődik és hozzá tér vissza. Hazagh Mihály pedig azt a helyes megfigyelését közli, hogy Apáczai a XI. részben Amesius eszméinek sorrendjét megváltoztatja, s előbb beszél az embernek embertársa iránt és csak azután az isten iránt tartozó kötelességeiről. A szerkezetben is hangsúlyozni kívánja szociális meggyőződését, puritán voltát.

Egyetlen rész rövid vizsgálata is meggyőző Apáczai logikus szerkesztőkészségéről. Válasszuk a csaknem kizárólag Alsted alapján készült VI. részt, »az éghi dolgokról«. A döntő tartalmi újítást, a heliocentrikus szemlélet fenntartás nélküli bátor képviselését — Alsteddel és Descartes-tal szemben — már kiemeltük. A csillagászati compendiumot 29 szakaszra osztja. Az első, bevezető szakasz az anyag természetével, a Descartes-féle örvényekkel, a világ és a naprendszer keletkezésével foglalkozik, majd 14 szakasz szól az ég látszólagos mozgásának, s a mérésekhez szükséges égi köröknek (ekvátor, zodiakus, kolurok stb.) magyarázatával, öt az állócsillagokkal, öt a naprendszerrel; egy szakasz jut az üstökösöknek, egy-egy a Föld és a Hold keringéseinek, amott az év, emitt a hónap-számítás magyarázatával, végül a nap-és holdfogyatkozásokat értelmezi egy szakaszban. Kora tudományosságához képest minden lényegeset felölel, s az anyagot egyenletesen osztja el. Ha megfigyelünk egy tudományos alapon álló, de kézikönyvül szánt modern csillagászatot (pl. Petzval Ottó 1875-ből való »A csillagászat elemei« c. művét), a tudomány haladásának leszámitásával az anyag és bizonyos tekintetben még elrendezése is csaknem azonos. Ez persze nem azt jelenti, hogy Apáczainak különös érzéke volt pl. éppen a csillagászathoz, hanem azt, hogy tudományos szerkesztőkészséggel rendelkezett, s képes volt egyes tudománysszakok problematikájában a lényeg megragadására. Könnyű azt megállapítani, hogy előtte voltak forrásai, és onnan másolt, de mit másolt, mit hagyott el, mit szűrt át a maga tudásán, hogyan élte bele magát a rengeteg különböző tudományág rendszerébe, ez az érdekes és a magyar tudománytörténet számára részleteiben még mindig megoldatlan kérdés. Felelni nem is lehet rá addig, míg nem jelenik Apáczai összes műveinek hozzáférhető és mai tudományos lehetőségeink szerint átvilágított kritikai kiadása.

Tanulságos volna az anyag megszerkesztésének értékelése szempontjából, a Descartes-tól kölcsönzött részek adaptálásának vizsgálata is. A filológiai összevetést — nagy felületességgel — Kremmer már elvégezte Apáczai művének első részére vonatkozólag, de szövegpárhuzamairól következtetéseket nem vont le, pedig ezek igazolnák azt a megállapítást, hogy Apáczai nem volt képes a cartesiusi filozófia igazi recepciójára, bár az alapvető (a kételkedés fontosságát és jogosságát) világosan megragadja. Érdekes viszont az, hogy a teológus Apáczai éppen nem kap Descartes részletesen kidolgozott istenbizonyítékain, itt megelégszik három szakasz átvételével. Az ötödik rész toldalékjában (»A testes dolgoknak módjaikról«), amelyet szintén Descartes *Principid*-jából vesz át (II. rész 13-52. szakasz), ismét sorrendi változtatásokat végez, s előbb beszél a mozgásról és törvényeiről, csak azután a tér, az úr, a kiterjedés fogalmairól. Mindez arra mutat, hogy a *Principia* számára inkább hasznos kézikönyv, amelyből



definíciókat ír ki, mintsem a cartesianus filozófia alapvető rendszerezése. Hogy azután e változtatásokra mi bírta, azt ma már nehéz volna hitelt érdemlően eldönteni.

Említsük meg, mint a szerkesztés technikájához tartozó apróságot, hogy az új részeket bevezető és az *Enciklopédia*-ban minduntalan ismétlődő »ekkédig« és »következik már« fordulatokat Apáczai Amiesius *Medulla*-jából veszi (például a debreceni 1685-ös kiadás 192. lapján: »Hactenus de priore parte Theologiae... sequitur« U. ott a 306. lapon »Hactenus de Religione, sequitur Justitia.«).

Az *Enciklopédia* nem szépirodalmi alkotás, így a műfaj kérdése felvetése időszertlenül. Tankönyvről van szó, amely első sorban anyagával és eszméivel, nem pedig stílusával akar hatni. Nem jelenti ez azonban azt, hogy Apáczainak nincsenek írói értékei. Az *Enciklopédia* stílusában, mint azt már többször megállapították, egyenletlenségek figyelhetők meg. Már Bod Péter kijelenti, hogy aki nem tud latinul és »a felsőbb tudományokban épülete nincsen«, az az *Enciklopédiát* nem fogja érteni. Ugyanő azonban elismeri, hogy ahol a gyakorlati életről beszél, pl. a földrajzról, ott a stílusa tetszetősebb (Magyar Athenas 12. l.). Számaltalanszor kiemelték már, hogy Apáczai a magyar filozófiát, sőt szaktudományos műnyelv megteremtésének teljesen töretlen útjára lépett, s az a makacs elhatározása, hogy mindent magyarul ad, szinte legyőzhetetlen akadály elé állította. Ne várjuk, hogy stílusa színt, fordulatosságát, hangulatát kapjon ott, ahol a gondolat tömörítése mellett a nyelvtérmetés gyötrelmeivel is vesződni kellett. Bethlen Miklós igazi szépirói tehetség, a XVII. század nagy regényírója lehetett volna, mégis kijelenti *Emlékiratai* előjáró beszédében (I. fejezet): »Azért én is nem írtam deákul, noha bizony nekem könnyebb és alkalmasabb is lett volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert bizony azzal nem kérkedhetem, nem is kérkedem: hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bővsége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excolálatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel.« És Bethlen Miklós emlékezései során hányszor fordítja latinra a szót a mondat második felében, sőt hosszú sorokon keresztül. Nagyon könnyen és felületesen szoktuk elítélni Apáczai magyar tudományos nyelvének nehézkes fordulatait (alája vettett dolog = subjectum, előben tétett dolog = objectum, viszont néző = relatívus, barátságosan ellenkező = adversum, maga erején való = abstractum), és megfeledkezünk arról az óriási elvonó, fogalmi munkáról, amelyre a fiatal magyar tudós kényszerült, amikor a filozófiát vagy a csillagászatot »magyarázni«, azaz magyarra áttenni akarta. A kor legfegyelmesebb elméi is minduntalan visszacsúsznak a kényelmes latin fordulatokba, s nem vállalkoznak Apáczai magasrendű szellemi erőfeszítésére. Még Zrínyi gyönyörű prózai stílusa is tele van, igaz, hogy nála páratlan erejű, latinizmusokkal: Apáczai vagy magyarul beszél vagy latinul. Szó sincs nála arról a nyelvi habarcsról, amely éppen a XVII. század magyar köznyelvét, leveleinek stílusát előnti, s amelynek szélső változata a *Horologium turcicum*. Ez már magában véve fegyelmezett írói érzékre vall.

Ime például egy orvostudományi rész, amelyből jól látszik Apáczai szabatoságra törekvése, az idegen szó feltétlen mellőzése: »Az orvossággal és annak bévételének igaz módja, mely az illendő hozzámenetelnek, elégséges adománynak és az alkalmas időnek megválasztásából áll. Az illendő hozzámenetel az, mely az megsérült részre igazítottatott: ezt (ha a természet maga nem készítette) mesterséggel kell megcsinálni, mely ha hosszú leendő, az orvosság által folyó legyen, s ha szükséges pedig, vékony nedvesség is legyen alatta, hogy könnyebben elmehessen. Az elégséges beadás (adomány) annyi, amennyit a beteg elszedhet: és ez először nagyobb legyen, és az első dologban eljárván, mást kell beadni, s ismeg, míg az egész nyavalya meggyőzöttetik. Alkalmas időben kell ennek lenni, mivel némelyek elől, némelyek utol, némelyek a kezdeten, némelyek az öregbüléskor, némelyek a megállapodáskor, némelyek a meghyatláskor, némelyek reggel, némelyek estve, némelyek akarmikor illenek.« (195. l.). Szóserinti fordítás Regiusból (1647-es kiadás 147. l.), de pontos, kiegyensúlyozott tudományos próza. Látható, hogy nehézséget egyedül az *aditus commodus* lefordítása okoz Apáczai számára, ezt teszi magyarra az *illendő hozzámenetel* fordulattal, amin persze a »betegségnek megfelelő« gyógyszer kell érteni. Erővel teljes és magyaros az *augmentum*-nak *öregbülés*-sel, a *declinatio*-nak *meghyatlással* való fordítása. Apáczai *Enciklopédia*-jában el vannak hintve a magyar tudományos műnyelv fejlődésére magvai, s csak polgárosulásunk elakadásában kell keresnünk az okát, hogy szárbá nem szökhettek. Mikorra jut el a magyar társadalmi fejlődés arra a fokra, hogy az orvostudományokat magyarul kezdjék művelni? Bugát Pál kétszáz év múlva gyártott szakkifejezései túlnyomóan nem érik el Apáczai terminus technikusainak kifejező erejét.

De vannak részletek, ahol Apáczaiában megcsillannak az írói értékek. Ime néhány példa.

»A cseresznye levelei olyanok, mint a naspolyaé, fogasok és darabosabbak, héja sima, színe fejező, de fekete szabású. Gyümölcse húsos és leves, kerekded, de az édes nem igen egészséges. Ha magjokkal ettetnek meg, a gyomrot megtisztítják. Az ő magjokból kisajfol-

tatott lév az arénát megrontja és kiúzi. A cseresznyék húsa bővebb vért nemz és inkább megkövéríti a testet, innen vagyon, hogy a cseresznyével élő verebeknek májacszkájok cseresznye-éréskor sokkal nagyobbak, mint máskor. A cseresznye neme a meggy is, melynek szára hosszabb, maga savanyóbb, színe bársonyszín, avagy veres.» (227-28. l.). Igaz, hogy ez fordítás Alstedből, de jó fordítás: tömör, energikus, szinte impresszionista stílus. Figyeljük meg, hogy egyetlen vonatkozó mondat van benne. A meggyről szóló rész Alstednél hiányzik.

Egy erdei fa leírása: »Az égerfa tőkéje igyenesen nő ki, fája és béle lágyabb, levelei olyanok, mint a körtvélyfáé, mindazáltal nagyobbak s keményebbek és valamennyére kerekdedek. Vizes helyeket szeret. Igen meleg és száraz természetű fa, innen vagyon, hogy a föld és a vizek alatt sok csztendőkig el nem rothad. Az ő levelei ragadósok és kövérek, melyek ha kelevényekre meleg vízzel együtt tétetnek, bizonyosan meggyógyítják, zölden pedig minden tüzesülésekre használnak.« Alsted szövegével szemben az az érdekes, hogy Apáczai elhagyja a fa nevének magyar nyelven értelmetlen etimologizálását (»alnus amne alatur«), s csak a leírás második része található meg benne. Az eleje — minthogy eddig ismert egyetlen forrásban sem fordul elő — Apáczai saját megfigyelésének látszik: nyilván az Olt partjának gyakran látott égerfáit írja le. Fentebb meg kellett cáfolnunk Kremmer Dezsőt, aki Apáczai egész gazdaságtanát saját hazafias remeklésének akarja tekinteni. Nem, a látott, hallott, tapintott magyar valóság csak ilyen jellemző apróságok révén szívárog be a komoly tudományos kézikönyvbe. Megjegyezhetjük még, hogy éppen a botanikai részek írása során Apáczai már hazai stílushagyományra támaszkodhatott, Melius Juhász Péter *Herbarium*-ára (Kolozsvár 1578, RMK, I. 141) és Beythe András *Fiveskönyv*-ére (Németújvár 1595, RMK, I. 278). A részletes összehasonlítás nagyon kevés egyezést tud kimutatni e XVI. századi szerzők és Apáczai között, de stílusára nyilván hatottak.

Egy állat-portré: »A kakas pedig igen kacér legyen, a tyúkoknál magasabb, piros és felálló taréjú, rövid és horgas orrú, sárga avagy fekete szemű, veressel fejelő lepényű, serénye (nyakán való szőre) aranyással sárgálló és vállára fekvő, borzos cobokjű, rövid szárú, hosszú körmű, nagy, magas és lombos farkú, serény, vigyázó, bátor, viaskodó, kukorékoló, a tyúksereget oltalmazza, s azoknak ellenségével, tudniillik a héjakkal szembe mer(jen) menni.« (279-80. l.). Bár Alstednél ugyanezeket a vonásokat találjuk meg, Apáczai leírása mégis szép, sőt művészi: valóságos szemléleten alapul, s úgy érezzük, hogy a gyermekkori pontos megfigyeléseket a nagy németalföldi állatfestők képeinek szemlélete erősíti. A franciák igen büszkék Buffon remekbe készült állatleírásaira: egy szép kis sorozatot Apáczaiából is össze lehetne állítani.

Idézzük talán még a hódról szóló részt, hiszen fentebb már céloztunk rá: »A hód az ő házát a vizek partjaiba csinálja, de grádicsok szerént, hogy a víz megáradván, felhágghasson, megapadván pedig, leszállhasson. Amely fát rágni kezd az ő háza épületire és elledélére, el nem hagyja, míg azt mind el nem vagdalja fogaival, és midőn már dőlésre elközelít, minden vágásra feltekint, hogy híre nélkül a fa oda ne üsse. Ha osztán fáért megyen, a társát hozzá veszi, melynek a fát (az hanyottá fekvűven) a hasára rakja, és hogy a fa le ne essék, szarait mesterséggel egybecsinálja, s ottan megterhelvén, a likába hurcolja. A monya golyói orvosságra jók, innen vagyon, hogy ha veszi észébe, hogy a vadászok utána leselkednek, golyóit kiszakasztja, és az őtöt úzóknak hagyja, hogy maga életben megmaradhasson.« Az Alstedből való pontos fordítás azért érdekes, mert ilyenfajta lehetne Apáczai elbeszélő stílusa, ha a prózai elbeszélést művelte volna. Látnivaló, hogy nyoma sincs annak a homálynak és kényszeredettségnek, amely az elvont filozófiai vagy matematikai részeket jellemzi.

Nagyon érdekesek a paraszti kalendárium prognosztikonjai és időjósolásai. Alstedből veszi át őket, de stílusában a magyar népnyelv izei ömlenek bele, s Apáczai itt tökéletesen a magyar kalendáriumok köztudatával találkozik. »Ha Vince napja tiszta, bő bor leszen. Mátyás, ha jeget talál, eltöri, ha hol nem, csinál. Ha amiképen március száraz, úgy április nedves, május pedig hűvös: bő esztendő lesz.« — »Esző leszen, ha az ebek füvet rágnak és hasok korog. Ha a hegyek és darazok a lovakat igen csípik. Ha a kéményen temérdeken megyen ki a füst. Ha a fonó lányok a guzsaly alatt igen szurnyadoznak. Ha napkelet felől gypjú szabású fellegek sokan kelnek fel. Ha a hegyek tetején a felhők megsereglenek. Ha a darvak hallgatással igen fel (= fenn) repülnek. Ha a barmok az levegő eget szagolják, büzlegik és magokat szőrök ellenében nyaldogálják. Ha a fecske a tó körül repül és szárnyai végével a vizet csapdossa. Ha kegyelet (= szívárvány) vagyon.« (289-90. l.). Nehezen lehetne találni XVII. századi irodalmunkban még egy ilyen töményen népies részletet.

Most már a leírásnál magasabbra emelkedve, idézzük azt a híres helyet, amelyben Apáczai az akadémia hiánya miatt fakad ki, s amely oly rokon a kolozsvári beszéd egy sokat idézett részletével: »Noha mind az erdélyi s mind a magyarországiak iskolák inkább, mint akadémiák a mű nemzetünknek nagy gondviseltségének miatta, az ő örökkévaló nagy gyalázatjára: holott más keresztény országokban, még ahol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbéli akadémiájok; münénkünk

vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia? Melybe ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének, csak nyitnának fel immár egyszer álmos szemünket, s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Így azután nem mű hordanók a gyönyörűséges görce tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozna bé műnekünk, s mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek jóvát kívánó ember, semmi-é három esztendő alatt legalább is tizenötözezer tallérnak kimenni, amelyben osztán soha a mű népünk talám csak egyet sem lát. Ennyi kel pedig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el három esztendő alatt. Óh, Ur Isten, szánj meg már bennünket is! (267. l.). Ez valóban Apáczai hangja, így beszélt a szenvedély hevében. Még az erdővidéki székely nyelvjárás tájéjtése is kiütöközik. Erre a részletre mondja Erdélyi János: »Mennyi tűz, mennyi szent fájdalom! Még kétszáz esztendő után is éget és pirít.« Mi azt tehetjük hozzá, hogy a pirulásra volt ok bőven a harmadik évszázad során is, s csak most kezdünk igazán Apáczai követeléseinek eleget tenni, midőn az iskolákat valóban a nép fiainak adtuk át.

A X-XI. részben Apáczai a magyar protestáns egyházi irodalom stílushagyományaira támaszkodik, tehát jól kitaposott úton jár. Előadási módja így jóval gördülékenyebb, egyes helyeken egészen tetszetős. Az asszony kötelességeiről, kora felfogása szerint, ezt tanítja: »Az asszonyi állatnak (feleségnek) tulajdon tiszte ezek: Hogy az ő ura (férje) reá való gondviselését tchetsége szerint édes tanácsával s szorgalmatos otthon való munkájával fizetgesse vissza életének minden napjaiban. Hogy csendes lélekkel, nagy böcsülettel, s ezekhez illendő külső magaviselésével, szavaival, ábrázatjával az ő urát (férjét), mind jelen s mind távollétében mindenek felett tisztelje.« (341. l.) Az eszmék ugyanilyen sorrendben megvannak Amosiusnál is, de a stílus Apáczaié: az egyházi szónoklat gördülékeny retorikáján is átüt valami kedves gyöngédség. (Figyeljük meg az *édes, fizetgesse és csendes lélekkel* fordulatok nagy hangulati erejét!)

Itt kell szólnunk néhány szót Apáczai Fortius-fordításáról, amely legkülönb magyar szépirói teljesítménye. A jeles flamand humanista *Tanácsa* igen erős hatást gyakorolt a munka terhért rettenthetetlen virtussal viselő, örökké dolgozó Apáczaira, s hogy Fortius szavaival mennyire a maga jellemét festi, azt egész élete pecsételte meg. Látszik ez a fordításon is. A latin szöveg magvas gondolatai, stílusának lendületes szépsége szárnyat adnak a fordító tollának is. Csak néhány rövid részletet:

»Egészségre mindazáltal gondot viselj, mert nélkül dolgozban el nem járhat. Állj inkább, mint ül, fuss, mint menj: soha tanulmányi fegyvered kezedből le ne tedd. A munka közt virágozik a virtus. Nem lehet derekas dolog, úgy tetszik az, amelyhez fáradtság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. Ki törekszik, elér mindent. A tudományok gyökere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűsége. No tehát, ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben a virtusnak szikrája maradt, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keres, tűzőn, vízen, kősziklákon, havasokon járj, kelj. Scyllákat, Syrteket, Charybdeket kergess. Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sarkából csak a halál vessen ki. Nincsen ez világon oly nagy dolog sohul, kit így tiedd nem tész.« A szenvedély hevé árasztja ez a szembeszökően *igés* stílus. E rövid pár sorban csak úgy pattognak egymásra a leghevesebb mozgásokat kifejező igék: fut, hozzájut, törekszik, elér, keres, kerget, jár-ke, ott terem. A mondatrend klasszikus ritmusát költői szépséggel tarkítják az önkéntelen alliterációk, népköltészetünk ez ősi díszei: virágozik a virtus; derekas dolog; gyökere keserű gyümölcse gyönyörűsége; könnyű, kényes, kemény, keres, kerget. A stílus ereje néhol Zrinyi prózáját idézi.

Még néhány rövid sor, amely prózában valóságos költemény: »Az ékezzolás amaz, az mely az csillagok járását, az szeleknek fúvását, az lángok murrogását, az vizeknek zúgását, hegyeknek magasságát, az berkeknek árnyékát, az patakok folyását úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának.

Megfigyelhetjük, hogy a természetfestő részletek önkénytelen biztonsággal magyaros ritmusú hetes sorokba ömlenek: »az vizeknek zúgását.« Ez az író fülébe csengő ritmus kiteszi vagy eldobja a birtokos jelző ragját, amint arra a szótagszám szempontjából szükség van. Az egész kis versszak szinte egy Himfy-strófa ritmikái előképét csendíti meg. Ismerjük Apáczai-nak egy üdvözlő versét is (20 hexameteres sor Bökényi Filep János: *Mennyei lámpás* c. műve előtt. RMK. I. 862.), ez a néhány sor lényegesen szebb nála.

Vizsgálhatjuk azt is, milyen stíuselemek vannak az *Enciklopédia*-ban, melyek sajátos írói veretét, élményszerű jelleget kölcsönöznek neki. Ilyenek mindenek előtt a latin nyelvi bevezetés, Apáczai egyik legszebb, legőszintébb írása. A lelkesedés, a tárgyszeretet, a semmi nehézségtől vissza nem riadó munkakészség, a halálig való helytállás nemes pátosza, egy szóval az igazi hazafiság árad minden sorából. Benne ég a keserű séggyen a magyar elmaradottság miatt, de a feltétlen használni vágyás és a töretlen bizalom is. Jó példa e bevezetés stílusa arra, hogy a konvencionális latin retorika mint forró sodor át az élmény melegétől, s a köz-

helyé kopott fordulatok egy nemes jellem hitelesítő erejétől hogyan kapnak újra színt és életet, hogyan kölcsönöznek római méltóságot Apáczai gondolatainak. Bizonyítja e stílus azt, hogy még a XVII. század derekán sem lehet a latint irodalmunk fejlődésében figyelmen kívül hagyható mennyiségként kezelni, vagy egyedül az avultat védő reakciós felépítmény kifejezési formájának tekinteni.

Az a lírai hév, amely mintegy fűti az *Enciklopédia*-t író Apáczai munkakészségét, kikitör a száraz tudományos kéreg alól. Erdély említésekor, a földrajzi részben, így sóhajt fel: »Szegény hazám, mikor látlak!« (118. l.) A hegyek és a barlangok leírásakor megemlíti, sőt nyolc sorban leírja egy barlangkutató útját a Vargyas melletti Csudakón (120. l.). Említettük már, hogy Utrecht városához is személyes megjegyzést fűz (261. l.). Megmondja saját születési adatait (312. l.), a folyók felsorolásakor pedig az Olt névéhez odateszi: »ki mellett felnevelkedtem« (123. l.). Két ízben szó szövegébe nagyerejű, sőt, mint említettük, lírai szépségű kifakadást a magyar tudatlanság és az akadémia hiánya miatt (267. és 365. l.). Az érzelem melege ömlik el azon a helyen is, ahol az anyanyelvi iskoláról beszél, »a legénykék és leánykák« számára készítenéd ülpadokról, meg arról, hogy a tanító a »gyengédekhez illendő fenytékban (= fejelemben) tartsa a gyermekeket, s ha lehet, édesgesse inkább, mint fenyegetse és verje.« (362. l.). A hitvesi gyöngédség rejtett, de mégis kierezhető megnyilvánulását láthatjuk az asszony kötelességeiről fentebb idézett sorokban: egészen bizonyos, hogy Amesius szövegének fordítása közben Aletta van der Maet kedves alakja jelenik meg a fiatal férj képzeletében, talán testi valóságban is mellette van, mint a Kazinczy íróasztala mellett »szófájára dülő« és olvasgató Török Zsófia. Az *Enciklopédia* utolsó mondata is személyes érzelem megnyilvánulása, magát is odakívánja az üdvözülők közé.

Apáczai viszonylag keveset írt ahhoz, hogy magyar szépírói képességeit alaposabban megvizsgálhassuk, nem is igen volt alkalma rá, hogy tehetségét e téren kibontsa. Stílusa nyilván nem hasonlítható Pázmány művészi prózájához, meg kell azonban állapítanunk, hogy Apáczai többre és nehezebb írói feladatra vállalkozott, mint az esztergomi kardinális. Pázmány ragyogó nyelvművészete megmarad a falusi nemes agrár szemléleteinek körében, Apáczai pedig magyar tankönyvével *polgárosítani* akar. Nem éri el Apáczai Alvinczi Péter, Medgyesi Pál, Gelei Katona István vagy Diószegi Bónis Mátyás erejét, bőséget és fordulatoságát sem, viszont ezek az írók egy lépéssel sem térnek le a protestáns egyházi stílushagyomány ekkor már jól kitaposott országútjáról. Apáczai új ösvényeket akar vágni. Ez nagy jelentősége és gyengesége ellenére is a magyar próza történetében mindig figyelembe veendő érték marad.

### A Magyar Enciklopédia második kiadása

Már Szabó Károly megállapította, hogy a *Magyar Enciklopédia* a legtöbb példányban reánk maradt régi könyveink közül való; ennek ellenére hatását alig tudjuk kimutatni. Bethlen Miklós természetesen ismerte, de aligha használta. A XVII. század egyházi írói közül mindössze Martonfalvi Tóth György hivatkozik rá, mint hasznos forrásra a *Tanító és cáfoló teológia* (1679) előszavában. Martonfalvi eszméit tekintve is bizonyos mértékig Apáczai tanítványa. Azt viszont idéztük, hogy Bod Péter a mű megjelenése után egy évszázaddal már nem érti, s nyelvileg elavultnak tartja. Annál érdekesebb, hogy az *Enciklopédia* 1803-ban váratlanul megjelenik Győrben. Senki sem vetette fel a kérdést, ki adta ki a győri *Enciklopédia*-t, milyen körülmények között jelent meg. Ez a kérdés pedig figyelemre méltó a mű utóéleté szempontjából, s bizonyos fényt vet a múlt század letelejének irodalmi viszonyaira is.

A győri nyomdászat történetének kutatói, különösen Jenei Ferenc, már megállapították, hogy a Streibig-cégnél régi magyar irodalmunk újrakiadása körül jelentős érdemei vannak. Mintha tervszerű kiadói elgondolást kellene látnunk abban, hogy 1753-ban Lippai *Posoni kert-je*, 1756-ban Bódic és Túróczi, 1766-ban az Eszterházy Miklós-Rákóczi György levelezés, 1782-ben Küküllői, 1783-84-ben Ranzanus, 1789-ben Heltai *Magyar krónikája* látott, napvilágot Ebbe a sorozatba tartozik Apáczai Csere *Magyar Enciklopédia*-ja is 1803-ban. A kiadvány nyilván 150 éves jubileumi megemlékezésnek készült. A XVIII. század derekán fellendülő történeti érdeklődés bizonyosságai e művek, hiszen a német kiadó — bár önzetlenségét Jenei nem egy esetben hangsúlyozza — mégsem vállalkozott volna ilyen terjedelmes, részben magyar nyelvű sorozat kiadására, ha mind a nyakán maradt volna. Egy-egy kiadvány tudós gondozót, sajtó alá rendezőt kívánt. Közülök bennünk ezúttal csak az *Enciklopédia* névtelenség mögé rejtőző kiadója érdekel, annál is inkább, mert a latin előszót is ő fordította magyarra, s lényegében mindmáig evvel élünk, hiszen Hegedűs István változtatás nélkül vette át kiadványába.

A múlt század letelejének irodalmi viszonyaival ismerős olvasó Révai Miklósban, esetleg Kulcsár Istvánban keresné Apáczai új bevezetőjét, annál meglepőbb, hogy a névtelenség

mögött Kőszegi Rájnis József húzódik meg. Mint annyi másban, itt is Kazinczy levelezése igazít útba. 1803, nov. 27-én Virág Benedek a következőket írja Kazinczynek: »Takáts leveléből Veszprémből értem: Hogy Rájnis 's Fábchich serényen dolgoznak: Rájnis a' M. Encyklopediát majd majd elvégzi: Talán ki is jött eddig« (III. 123.). Majd kissé alább Kazinczy tervezett Sylvester-kiadásával kapcsolatban: »Nem volna-e jó egy kis Magyar Praefatziót is írni? mert ha a' régiek a' Magyar könyveknek *deák* Praefatziót adhattak, miért nem mi Magyar a deákoknak (u.o. 124.). Világos célzás a latin előszavú *Enciklopédia*-ra, amelynek készültéről Péteri (Téti) Takáts József tudósítása alapján Kazinczyt értesíti. Takáts Józsefnek az Akadémia kéziratárában őrzött levelezése a szóban forgó levelet sajnos, nem tartalmazza. Az persze nem lehetetlen, hogy Révai régi magyar irodalmi érdeklődésének van valami szerepe a *Magyar Enciklopédia* megjelenésében (a két költő 1784-1795 között együtt élt Győrött), de a kiadás és az előző fordításának munkája mégis Rájnisé.

Rájnis már az 1770-es években ismeri Apáczai *Enciklopédia*-ját. A *Magyar Helikonra vezető kalauz* (1781) előszavában szól Apáczai Jánosnak arról a két hexameteres soráról, amely a fő mozgató idegeket foglalja versbe (v. ö. *Magyar enciklopédia* 153. l.). E két hexametert, Rájnisra való utalással, Virág Benedek is bemutatja *Magyar poéták, kik római mértékre írta* c. antológiájában (Pest 1804, 44. l.). Bizonyossága ez annak, hogy az írói köztudat a *Magyar Enciklopédia*-t Rájnis nevével köti össze.

Azt már említettük, hogy az *Enciklopédia* második kiadása csonka, éppen a politikailag jellemző részeket (a jobbágy-nyilatkozat, a zsarnokölés szabadsága, a magyar akadémiák hiánya miatti feljajdulás) hiányzanak belőle, nyilván a cenzúra húzta ki e »veszélyes« részeket. Érdekes, hogy Apáczai-irodalunkban ezt aényt sem vette észre senki, holott nagyon sokan (így pl. Finácz Ernő) majd mindig az *Enciklopédia* e könnyebben olvasható második kiadását idézik. A cenzúra beavatkozása kötelességünké tette a könyvvizsgálati iratok megtekintését. Az Országos Levéltár cenzúra-aktái (Cons. Locumt. Dep. Rev. Librorum, 1804, fons 4-tus, posifio 29.) azonban semmi lényegeset nem tartalmaznak. A cenzor, a győri tanker. főigazgató tagja, 1804. jún. 8-án Fábchich József *Magyarrá fordított Pindarus*-ával együtt terjeszti fel a *Magyar Enciklopédia* köteles négy példányát a Helytartótanáchoz. A sajtó alá rendező neve nincs feltüntetve az aktában. Azt jelenti ez, hogy a cenzor a fentebb említett csekély terjedelmű kihúzásokkal megelégedve, nem tartotta szükségesnek további utasítás kérését, a mű kinyomtatását engedélyezte. Mégis megerősít bennünket e felterjesztés Rájnis kiadói közreműködésében, hiszen Virág tudósítása is együtt említi Rájnis és Fábchich — egyébként földiek — egy-egy készülő művét. Schedius lapja, a *Zeitschrift von und für Ungern* szerint (1804, VI. köt. 187) Fábchich műve 1804. ápr. 21-én jelent meg, az *Enciklopédia* pedig nyilván a Virág jelezte időpontban, 1803 novemberében. A *Bécsi Magyar Kurir* 1804 márc. 9-i számában Kiss István pesti könyvtáros már hirdeti.

Érdekes az *Enciklopédia* második kiadásának fogadtatása is. A *Bécsi Magyar Kurir* csak hirdetés közöl róla, Schedius lapja semmi; ez utóbbinak hallgatása szándékos, mert Fábchich *Pindaros*-át ismerteti: nem tartja szóra érdemesnek Apáczai művét. Annál terjedelmesebb kritikát közöl azonban a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst in der Österreichischen Staaten* (IV. Jahrgang 1805, II. Band, Sept. 155). A feltétlenül magyar ismertető meleg méltánylással szól Apáczairól, dícséri szorgalmát, az anyag többnyire sikerült kiválasztását, majd alább az előző fenséges szépségét, meleg tudományszeretetét, szilárd eltökéltségét. Lesújtó véleménnyel van azonban a sajtó alá rendező munkájáról. »Mi szándéka volt azonban e vállalkozással annak a férfiúnak, aki a jelen kiadás gondozta, el sem tudjuk képzelni. Ugyanúgy nyomtatta le, ahogyan 150 évvel ezelőtt kiadták. Mivel nem hihetjük, hogy tudományos szakember ily megfontolatlanul és céltalanul pocskólhassa a papírt, kénytelenek vagyunk e vállalkozást nyomorult könyvkereskedői spekulációnak tekinteni, amely azáltal akarja az újság ingerét megszerezni, hogy az eredetinek latin előszavát... magyar köntösbe öltözteti.« A művet szerinte korszerűen át kellett volna dolgozni, és akkor nagyon hasznos kézikönyv lehetett volna. »Így azonban tökéletesen használhatatlannak kell minősítenünk, pedig tiszta magyaros írásmódja miatt (oder reinen ungrischen Schreibart wegen) is méltó lenne rá, hogy valaki átdolgozza és így a magyar iskolák számára használhatóvá tegye.« Ebben az érdekes nyilatkozatban benne van a felvilágosodás korának jellemző utilitarizmusa, benne van Apáczai pedagógiai szempontjainak teljes méltánylása (az *Enciklopédia* iskolakönyvnek készült és maradjon is az!), de tökéletesen hiányzik belőle az a történeti érzék, amely pedig Rájnis — mint ahogyan Révait, Virágot és Kazinczyt is — a magyar múlt irodalmi értékei felé fordította. Rájnis írói arcképéhez pedig új szint ad az a tény, hogy ő, az ex-jezsuita, a magyar nemzeti tudományosság e jelentős művének újrakiadója.

Egyetlen kérdésre kellene még felelnünk: ki volt a névtelen recenziós? Anélkül, hogy tárgyi bizonyítékok tudnánk hozni, nagy valószínűséggel mutathatunk rá Bacsfányi János személyére. Ismeretes, hogy Bacsfányi ebben az időben Bécsben élt, mint pénzügyi tisztviselő, s élénk érdeklődéssel kísérte a magyarországi irodalmi állapotokat. Köztudomású az a heves

ellenézés, amely közte és Rájnis között fennállott. Bacsányira mutat a felvilágosodás szempontjainak kissé doktriner alkalmazása is. Mindenképpen bizonyos az, hogy Apáczai Csere János műve irodalmunk megújulásának korában jelentős hatást fejtett ki, úgy is, mint a felvilágosodás korai előfutára, de úgy is, mint a nemzeti nyelv jogait és értékeit hirdető irodalmi emlék.

Az 1953. esztendő a *Magyar Enciklopédia* tervezett megjelenésének 300. évfordulója. Ugyanez az év a Rákóczi-szabadságharc megindulásának is jubileumi esztendeje. Az a meggyőződésünk, hogy a magyar puritánjainknak, köztük a magyar művelődésért és a magyar iskoláért harcoló Apáczainak is, van szerepe abban, hogy Vári és Tarpa piacán meglobogtak a magyar parasztnép kezében a szabadság zászlai. Reméljük, hogy a *Magyar Enciklopédia* jelentőségéről szóló fejtegetéseinknek sikerült e meggyőződésünkre hitelesíteni.

## Jegyzetek

*I. fejezet.* Kremmer Dezső könyve : Apáczai Cseri János élete és munkássága, Bp. 1912, Neményi Imréré : Apáczai Csere János, Bp. 1925. — A gazdaságtanról szóló Kremmer-idezet a 75. lapról. — Heinrich Gusztáv bírálatát Neményi Imre : Apáczai Csere János, mint pedagógus, Bp. 1893 c. művéről a Budapesti Szemle 1893. évfolyamában található ; Stromp László alább idézendő tanulmányában bírálta. — Az Apáczai-irodalom komoly értékei Seivert János : Beitrag zur Gelehrten Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler, Siebenbürgische Quartalschr.ft V. (1797) 226-233., Erdélyi János : A. Cs. J. ismertetése Sárosp. Füzet. 1859, 316-337, Szily Kálmán : Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból, Term. tud. Közl. 1889, 465-70, Ormándy Miklós : A. Cs. J. életrajza és botanikai munkássága, Kolozsvári román, kat, főgimn, értesítője 1878/79, 1-42, Gyalui Farkas : A. Cs. J. életrajzához és műveinek bibliográfiájához, Erd. Múz. 1892, kiny. is, Stromp László : A. Cs. J. mint pedagógus, Athenaeum, 1897-98, önállóan is 1898-ban. — Horváth Cyrill kiadványa : Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai, Pest 1867. Zoványi Jenő ezt a Theologiai Lexikon számára 1940-ben kézirat gyanánt megjelent cikkeiben nevezi az Enciklopédia 3. kiadásának. — Hegedűs István kiadványa : A. Cs. J. pedagógiai munkái, Bp. 1899, az idézet a 121. lapról való. Neményi Hegedűst 1925-ös műve 14. lapján nevezi az Enciklopédia előszava fordítójának. — A Philosophia naturalis kéziratára, valamint Apáczai doktori értekezésére nézve lásd Gyalui idézett művét a 35. ill. 33. lapon. Az utóbbinak elpusztulására vonatkozó megállapítás a sárospataki ref. kollégium könyvtárának igazgatóságától szerzett értesülés.

*II. fejezet.* Apáczai hiteles életrajzi adatainak legpontosabb összeállítása Zoványi Jenő idézett lexikon-cikke. — Az angol forradalom lefolyására és ideológiájára vonatkozólag lásd M. A. Barg szovjet kutató kitűnő összefoglalását : Cromwell és kora, Bp. 1952. — Az angol parlament követének, Dr. Dorislausnak megöletését Milton is felhőroddva említi Eikonoklastésában. (V. ö. The Prose Works of J. Milton, Vol. I., London, 1893, 479). Az egész eseményt nagyon érdekesen írja le a forradalom egyik főúri történetírója, Clarendon: History of the Rebellion c. művében. Az egész részlet citálva az említett Milton-kiadvány megfelelő jegyzetében. Clarendonra lásd Dictionary of National Biography, 1937-38, X. 370-89. — Vargyasi Dániel János, a Rákóczi-ház egyik fő diplomatája, Apáczai Cserének pártfogója volt. Neki szól, mint kollégiumi főgondnoknak a De studio sapientiae ajánlása. Az idézet egy névtelen, de egészen bizonyosan Dánieltől származó jelentésből való, Tört. Tár. 1879, 396-98. Nem tudtam pontosan megállapítani, hogy Dániel 1649 tavaszán nyugateurópai küldetésére során meddig jutott el — Kasselig mindenesetre — : ha Hollandiában megfordult, az erdélyi ifjakkal is volt találkozása. Külföldi útjára vonatkozólag I. Tört. Tár. 1889 126. 327, 334, 127. — Az idézett Berg Pál könyvből : Angol hatások a XVII. századi irodalmunkban, Bp. 1946, 103-104. — Miskolczy Csulyak Gáspár könyve RMK. I. 893. Saumaise Defensio Regiájára vonatkozólag I. Encycl. Britannica, 1926, XVIII. 486. a Clamor Regii Sanguinis szerzőjére Dict. of Nat. Biogr. XIII, 1938, 479. — A Milton-féle Defensio magyarországi népszerűségére jellemző, hogy külföldet járó protestáns diákjaink még a XVIII. században is állandóan vásárolják. A debreceni református kollégium nagykönyvtára 3 példányt őriz belőle : az egyiket Maróthi György vette Gróningában 1737-ben, a másik, genfi eredetű példány, több kézen vándorolva keresztül, 1800-ban Sárvári Pál tulajdonában, a harmadik kevésbé nevezetes tulajdonosok birtokában volt. — Az említett többi röpiratra I. Tört. Tár. 1888, 113. Harsányi István : A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa, Bp. 1917, II. 57 és IV. 191. sz., a Zrinyi-könyvtár Kende-katalógusa, Bécs, 1893. 62 (II. 32.) sz. — Apáczai modern nyelvtanáról Rácz Lajos : Apáczai és a francia nyelv, Egy. Phil. Közl. 1925, 162. — Az Eikonoklastés francia fordítására vonatkozólag lásd az Enc. Brit. Milton-

cikkét. — Az óriási Descartes-irodalomból csak azt a néhány művet emeljük ki, amelynek közvetlen hasznát vettük: Francisque Bouillier: *Histoire de la philosophie cartésienne*, Paris, 1854, Alfred Fouillée: *Descartes*, Paris é. n., Henri Lefèvre: *Descartes*, Bp. 1949, Alexander Bernát: *Descartes, Filozófiai Írók Tára I. köt.*, Bp. 1906, Josef Bohatec: *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts*, Leipzig, 1912. Magyar vonatkozásban alapvető Turóczi-Trostler József tanulmánya: *A magyar kartéziánusok*, Minerva, 1933, 56, — Heydanus állásvesztéséről: lásd Bohatec 37. l.; a Descartes filozófiája ellen hozott intézkedésekre Friedrich Ueberweg *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, III. köt. Berlin, 1907. 107. — A *De studio sapientiae*-idézet Hegedűs István-fordításában id. kiadványa 93. lapjáról, Apáti Miklós *Vita triumphantianak* sorai Turóczi-Trostler tanulmányából. — Voetius G.sbert életrajza a Herzog-Hauck-féle *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche XX. kötetében*, Lipcse, 1908, 717-25 — Révész Imre megállapítása A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés, Bp. 1947 c. művében a 15. lapon. Túlzó dicséretekkel részletesen szól Voetiusról Stromp Laszlo Athenaeum, 1897. 281. Alexander Bernát nyilatkozta *Filozófiai Írók Tára I. 236.* — Az Apáczai akadémiai tervezetéből vett idézet a Hegedűs-féle kiadvány 153. lapján található. — Segesváry Lajos említett műve: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen*, Debrecen, 1935. A Komáromi Csipkessel kapcsolatos megjegyzés a 12 lapon. — Maresius Sámuel és Szathmári Baka Péter vitáját részletesen ismerteti Zoványi Jenő: *Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp. 1911, 232-246. Maresius 'Antirrheticus c. művében támadta Comeniust.

**III. fejezet.** Porcsalmi András Alsted és Bistefeld nyomán készített kéziratok jegyzeteinek felsorolását lásd Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, Kvár, 1905. I. 28, Porcsalmi életére u. ott a 25-26. lapon. — Az Enciklopédia előszavának részleteit magam fordítottam. — Az Enciklopédia forrásainak kutatásával foglalkozó tanulmányok felsorolását Neményi 1925-ös monográfiájának 10-11. lapján találja meg az érdeklődő. Fináczy forrás-összeállítása a Klebelsberg-émlékkönyvben, Bp. 1925, Hazagh Mihályé: *Az első magyar Enciklopédia angol forrásai az Angol Filológiai Tanulmányok V-VI. kötetében*, Bp. 1944. — Gyalui Farkas feltevése id. értekezésében a 29. lapon (kiny.) — Az Enciklopédiát »világászóló« alkotásnak Neményi id. műve 45. lapján mondja. — Lefèvre a Discours-ról, mint a polgárság manifesztumáról id. könyve 175. lapján beszél. — Fogarasi Béla említett felolvasásának szövege az Akadémia II. Osztályának Közleményeiben, I. köt. 3-4. sz., 1951, 75-80 és a Köznevelés 1952. évfolyamában, 105-107. lapon. — Comenius materializmusára már Kvacsa célzott: *Egy félszázad a magyar filozófia történetéből*, Bud. Szemle, 1891, LVII. köt, 176. — Wesszprémi István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, I. köt., 1774, 6-7. lapján értekezik Apáczairól. — Szentiványi Mártonra vonatkozólag Serfőző József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század kürdelmeiben*, Bp. 1942, 24. l. Szentiványi növénytanát (u. o. 34-35) és politikáját (u. o. 46-47) érdekes párhuzamba állítani Apáczai munkásságával. — A Du Bois-Velthuysen vitáról Bohatec ír id. m. 42-43. — Apáczai természetudományos naivsága ellen főleg Szily Kálmán fakad ki. — Martonfalvi Tóth György a jobbság ellen *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae*, Debrecen 1670 c. művében (RMK, II. 1230) nyilatkozik, V. ö. Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*, Bp. 1948, 8-11. — A szatmárnémeti zsinat alapján létrejött Geleji-kanonokat I. Kiss Áron fordításában, Kecskemét, 1875. — Althusiusra nézve legjobb monográfia Otto Gierke: *Johannes Althusius und eine Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau, 1913. Pierre Bayle részletesen ír Althusiusról *Dictionnaire historique et critique*-jében. Ennek egy 1820-as kiadását használtam. — Apáczai 1658. dec. 24-i levele közölte Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből*, Pest 1867, 141. — Ernst Troeltsch idézett nyilatkozata *Die Sozialphilosophie des Christentums*, Zürich, 1922, 18-19. — Révész Imrétől lásd *Protestantizmus és vallásszabadság*, Prot. Szemle, 1934, 473-481. — A zsarnokölésről szóló részletet Erdélyi János idézte *A bölcsészet Magyarországon*, Filoz. Írók Tára, VI. Bp. 1885, 113. — A renaissance zsarnokölési teóriáira Jacob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien I. Abschn. 6. és Symonds: Renaissance Olaszországban*, Bp. I. köt. 1881, 81-84, 275-77, 333-37. E kérdés hatalmas irodalmához l. még Machiavelli: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, III. könyv 6. fej., első kiad., Róma 1531. A katolikus morálteológia álláspontját Aquinoi Tamás fogalmazza meg ebben a kérdésben *Summa theologiae, Secunda secundae, questio XLII. Migne*-kiadás, III. köt., Párizs, 1864, 340, hasáb. — A monarchomach elmékedőkről Gierke id. m. 3; Althusius tyrannus-elméletét a 33. lapon fejtegeti. A »ragione di stato« elméletíróira Friedrich Meinecke: *Die Idee der Staatsräson*, München-Berlin, 1929 (3. kiad.). — Jean Bodin műve franciául 1577, latinul 1586 Párizsban. — Justus Lipsius műveit a vesaljai 1675-ös teljes kiadásban használtam; a fordítás tőlem. — Kálvin Intitutióinak 1559-es kiadása magyarul Pápa 1910, az idézet a II. köt. 777-78. lapról. — Cromwell és II. Rákóczi Gy. kapcsolataira Mon, Hung,

Hist., I. 23, 696 és 182. — Bornemisza Péter Elektrája Ferenczi Zoltán facsimilekiadásában, Bp. 1924. — Apáczai kolozsvári beszédének új fordítását adtam a Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból c. egyetemi segédkönyvben, Bp. 1951, a jobbágytanulókról szóló nyilatkozat az I. köt. 571. lapján. — Erdélyi János megállapítása az Enciklopédia magyarnyelvűségének jelentőségéről A bölcsészet Magyarországon, Filoz. Írók Tára, VI: Bp. 1885, 105. — Bánóczy József megfigyelése az Enciklopédia sajtóhibáiról Athenaeum, 1892, 346. — Az Apáczai fájdalmas kifakadására vonatkozó Erdélyi János-idézet Sárospataki Füzetek 1859, 337. — Apáczai Fortius-fordítása kiadva Hegedűs István id. m. 43-53.

IV. fejezet. Szabó Károly megállapítása az Enciklopédia példányairól RMK. I. kötetének 372. lapján. — Martonfalvi idézett műve RMK, I. 1231. — A győri nyomdászatra nézve lásd Pitroff Pál: A győri sajtó története, Győr, 1915 (Az 56. lapon hibás adatot közöl az Enciklopédia 2. kiadásának megjelenéséről!), Jenei Ferenc: Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig nyomda, A győri városi könyvtár évkönyve I., Győr, 1939, 52., 55. lap (Ez utóbbi hely a Révai Miklós körül kialakult irodalmi körre).

SALLAY GÉZA:

## DANTE POLITIKAI ESZMÉI ÉS A FEUDALIZMUS

(Előtanulmány Dante megértéséhez)

Engels a Kommunista Kiáltvány olasz kiadásának előszavában így ír:

»A legelső kapitalista nemzet Itália volt. A feudális középkor befejezését, a modern kapitalista korszak hajnalát hatalmas alak jelzi: az olasz Dante, aki a középkor utolsó, és egyben az újkor első költője volt.« Művében tehát — tehetjük hozzá — szükségképpen megtalálhatók a haladó feudális középkor elemei éppúgy, mint a születő, új kapitalista korszaké. Az előbbiek mennyiségileg talán még nagyobb mértékben, mint az utóbbiak. A hamisításokra és elferdítésekre éppen ez a tény adott alkalmat. A marxizmus ideológiai alapján állva azonban nem eshetünk hasonló kelepcebé. A pontos és kérlelhetetlen vizsgálatra igenis szükségünk van, de ezen belül figyelmünket elsősorban arra kell fordítanunk, ami születőben, keletkezőben van, ami előre mutat. Dante esetében is; annyival is inkább, mert ezek az elemek teszik művét gondolatilag is, művésziileg is halhatatlanná és ezek tették Dantét a polgárság hőskorában, Olaszországban, a nemzeti egység, a jezsuitizmus sötétsége elleni harc, az emberi erő és méltóság lobogójává. De hol van már a ma burzsoáziája ettől a kortól? Az a burzsoázia, amely megtagadja saját haladó hagyományait, meghamisítja volt nagyjainak történeti és kulturális jelentőségét. Példáért nem kell messzire mennünk, amikor napjainkban az amerikaiak detektívfilmet készítenek Shakespeare Macbethjéből. De ugyanazt, amit elkövetnek Shakespeare-rel, megteszik Dantéval is, jóllehet más formák között.

Az eredeti és igazi Dante-kép meghamisításáról, eszméinek nyílt vagy leplezett megtagadásáról könyvtárakat betöltő anyagot lehetne összegyűjteni. Ami pedig Magyarországot illeti, a Horthy-korszak burzsoáziája e téren sem maradt el külföldi »példaképeitől«, legfeljebb eszmeszegénységben. Ezért olyan gyér nálunk e korban a Dantéra vonatkozó irodalom, de ami van, az annál siralmasabb képet mutat. Elrettentő példaként elég, ha a Dante-jubileum (halálának 600. évfordulója) alkalmával a Magyar Katolikus Dante-Bizottság által kiadott Dante Emlékkönyvet fellapozzuk (Budapest, 1924). Ennek bevezető tanulmányában többek között a következő sorokat olvashatjuk Prohászka Ottokár tollából (meglepő az a nyíltság, amellyel a hamisítást bevallja):

»Azonban ez ünneplésnek legjellemzőbb s legelemelőbb mozzanata mégis az, hogy Szentséges Atyánk, a pápa, hívta fel a katolikus főiskolákat a Dante-jubileumra. Hajdanában a pápa követe meg akarta égettetni a Divina Commediát, s csak hatalmas nagyurak befolyásának köszönhető, hogy ez meg nem történt: ma a pápa maga fordítja a világ figyelmét Dantéra. Látnivaló, hogy a századok távlatán át mint tisztul a felfogás s mint higgad le a kritikus tekintet, mely külön tudja szedni a politikai szenvedélyek inspirációit és garázdalkodásait az örökké értékestől. Ezt kiemeli, azt ignorálja ...

... Azért fordítja rá ugyanis a világ figyelmét, mert kifejezését látja benne a keresztény világnézetnek, a középkori áhitatnak, az erkölcsi harcoknak, s vajúdásoknak, melyeken az isteni kegyelemtől megsegített emberi akarat áll meg ...



...: A Divina Commediában minden telítve van tisztelettel s imádással, s minden mélyen meghajlik az isten fölsége előtt — mindenekelőtt pedig maga a költő. Ez a géniusz vár és néz; látomásai vannak és eltelik velük a lelke; nem kritizál, hanem okul, nem nyelveskedik, hanem befogad és eltelik.»

Így válik Dantéból a lényeg szándékos és nyílt elhallgatásával a földi dolgoktól visszavonuló, jámbor, imádkozó teológus költő. (Abból a Dantéból, akinek egész életében élete központi kérdése a harc, a politikai harc volt, méghozzá elsősorban az akkori pápaság ellen). De hasonló buzgalommal, nem kisebb salto-mortalékkal igyekeztek »igazolást« meríteni például az olasz fasizmus is, eszméinek Dante műveiből. Voltak persze mások, akik finomabb csalásokkal igyekeztek őt az imperialista burzsoázia szalonköntösébe öltöztetni és elviselhetővé tenni, de a cél mindegyiknél ugyanaz: kihúzni azt a fullánkot, mely a maga idejében úgy az elevenjébe tudott hatolni a fejlődést gátló erőknél, hogy mutatis mutandis, a szurás még ma is fájna. Éppen ezért nagyon megszívlelendők Zsdánov elvtárs következő szavai:

»Eltársak, a proletáriátus ugyanúgy, mint a materiális és szellemi kultúra más területein is, egyetlen örököse mindannak, ami legjobbat a világirodalom kincstára tartalmaz. A burzsoázia eltékozolta irodalmi örökségét. A mi kötelességünk gondosan összegyűjteni azt, tanulmányozni, bírálva elsajátítani és így előrehaladni.«

## I.

Kétségtelen, hogy Dante kora, egyike az ellentmondásokkal legjobban telített koroknak. Az első kapitalisztikus formák megjelenése és fokozatos térhódítása hallatlanul kiélezte nemcsak a feudalizmus belső ellentmondásait, hanem ezeket még csak növelte a korai kapitalista formák lényegéből fakadó ellentmondásokkal.

Az 1200-as évek végére az olasz félszigeten a kapitalizmus erői, a tengeri és szárazföldi város-köztársaságok és ezek polgársága, már komoly eredményeket tudnak felmutatni a feudalizmus, a feudalizmus középkori formája ellen vívott harcukban. Megtörték a környékükön lakó feudális földesurak hatalmát és kivonták magukat azok felügyelete alól. Nagyjelentőségű politikai erővé váltak, mellyel mindinkább számolnia kellett a feudalizmus egymás között uralkodó két legnagyobb erejének: a pápaságnak és a császárságnak.

A városon belül az iparos, kereskedő és bankár-réteg megtörte a városi patricius-nemesség uralmát és kezébe vette a város politikai és gazdasági életének irányítását. Sikerrel szálltak szembe az önállóságukat, szabadságukat, fejlődésüket fenyegető idegen, császári törekvésekkel s a városi nemesség restaurációs kísérleteivel.

Firenzében erre a beneventói csata (1260), Manfredi legyőzése és halála után került sor, s a nemességnek a hatalomból való teljes kiszorításának a folyamata az 1293-as Ordina-menti di Giustizia (Igazságügyi Rendszabályok) kibocsátásával ér többé-kevésbé véget. E rendszabályok a nemességet minden lényeges politikai funkció gyakorlásából kizárják. A vezető funkciók betöltésének feltétele a céhtagság és az ennek megfelelő foglalkozás gyakorlása volt. Az Igazságügyi Rendszabályok azonban, mint előrelátható volt, nem maradtak sokáig érvényben, legalább is eredeti, szigorú formájukban nem. Ennek oka pedig Firenze lakosságának tagozódása és a város gazdasági életének különleges megszerveződése volt.

Az egyre fokozódó termelő és kereskedelmi tevékenység, a városok jobbágy-ság közösen folytatott harcainak sikerei a földesurak ellen, melyek következtében megindult a földekről a parasztok városba özönlése, a régebben meglehetősen egységes színvételű városi lakosságban jelentős rétegződést eredményeztek. A nemesség külön csoportosulása bizonyos fokig régebben is megvolt. Ehhez járult most a polgári elemek tagozódása, az úgynevezett kis- és nagy céhek tagjaira, valamint a nagyobbára parasztokból alakult bérmunkás-réteg megjelenése. A megvehető és felhasználható munkaerő felgyülemzése a nagy céhekben tömörültek részére egyre kedvezőbb gazdasági perspektívákat nyitott meg. Megindul a manufaktúrára való áttérés a textilanyagok előállításában. Ez hatalmasan megnövelte a textil előállításával, kereskedelmével és a bankügyletekkel kapcsolatos céhek gazdasági és politikai hatalmát, valamint jelentősen fokozta a kisebb céhektől való eltávolodásukat. A manufaktúrákban alkalmazott bérmunkások száma egyre nőtt, helyzete pedig egyre rosszabbodott. (1338-ból származó adatok szerint ez évben hetven-nyolcvanezer vég szövetet állítottak elő és a város 90 000 lakójából 30 000-et foglalkoztattak csak a textiliparban).

Mármost a beneventói csata után, amikor ez a fejlődés nagyobb méretekben indult meg, fokozatosan kialakulnak e nagyarányú kapitalisztikus gazdasági tevékenység más irányú politikai következményei: az expanziós törekvések, melyek a szomszédos városok elleni háborúkra vezettek. Ennek következtében a Comunének újból szüksége lett a Beneventónál érezhető katonai és ugyanakkor politikai vereséget szenvedett nemességre, mert hiszen a háborúkhöz a katonai erőt a fegyvertársaságokban tömörült nemesek szolgáltatták, akik

szolgálataik fejében ismét fokozott politikai követelésekkel léptek fel és így kényelmetlenné váltak a város nagy céhekhez tartozó polgárai vezető rétegére nézve. Ugyanakkor azonban a nemesség erőszakoskodása és hatalmaskodó magatartása erősen felszította az alsóbb néprétegek nemességellenes hangulatát. A város vezetői alkalmasnak látták a pillanatot arra, hogy végképpen megszabaduljanak attól a fenyegetéstől, amit ez a ghibellin katonai nemesség jelentett. Szabad folyást engedtek tehát a város lakói nemesség-ellenes hangulatának. A nemesség-ellenes mozgalom élére Gian della Bella állott, aki maga is nemesi származású volt, azonban e polgárosodott, beleolvadt a városi nagypolgár-oligarchiába és a többi nemességgel való elentéte a firenzei nemesség legkérlelhetetlenebb ellenségévé tette. Nagyrészt az ő művének kell tekintenünk az 1293-ban kibocsátott Igazságügyi Rendszabályokat, melyek megadták a kegyelemdőfést Firenze ghibellin nemességének. Ezekben az Igazságügyi Rendszabályokban igen figyelemreméltó az, hogy a nemesség listájára írtak nem egy olyan népi eredetű családot is, melynek tagjai vagyonuk révén szinte nemesi sorba emelkedtek. Ez a jelenség arra enged következtetni, hogy a 92-93-as évek mozgalmaiban volt némi célzatosság nemcsak a kimondott nemesség, hanem a nagy hatalomra szert tett nagypolgárok legalább is egy csoportja ellen. E rendszabályok igen szigorúak voltak, s a nemességet nemcsak a politikai vezető funkciókból zárták ki, hanem meglehetősen bizonytalanná tették a nemesség személyi- és vagyonbiztonságát is. A dolgok ennyire radikális alakulása azonban már nem nyerhette el a nagypolgár vezető-réteg helyeslését, hiszen a nemesség egy jórésze személy szerint (házassági kapcsolatok által) és vagyoniilag érdekelve volt a különböző gazdasági vállalkozásokban. Éppen ezért a kereskedő-bankár oligarchiához tartozók közül igen sokan hamarosan mindent elkövettek Gian della Bella félreállítására érdekében. Ez annál is könnyebben ment, mert időközben a tömegek hangulata lecsillapodott (mert hiszen e tömegek nem valamely távolabbi politikai perspektíva érdekében vettek részt az elmúlt évek mozgalmaiban), és így Gian della Bella támasz nélkül maradt és a száműzetés sorsára jutott. Ekkor a nagypolgárság első cselekedete az Igazságügyi Rendszabályok megreformálása volt. Ezek a reformok az eredeti megszűveggel szemben határozott könnyítéseket jelentettek a nemesség felé, és a kezdetét annak az összeforrásnak, amely a gazdasági vállalkozásokban részt vevő vagyonos nemesség és nagypolgárság között létrejön. Ebből alakul ki a város jellegzetes vezető oligarchiája és ettől kezdve tűnik el mindinkább a nemesség, mint szervezett politikai erő, a város politikai életéből. Mindez azonban a hatalom birtokában levő oligarchia elszigetelődését is jelentette a kis- és a lassan fellépő középpolgári rétegek felé.

Az így kizárólagos uralomra szert tett oligarchia soraiban azonban hamarosan viszálykodás tört ki az egyes gazdasági érdekcsoportok között.

Ez az az időszak, amelyben Dante is megjelenik Firenze politikai életének porondján, méghozzá nem is másodrangú szereplőként, hanem mint a város különböző fontos tanácsainak tagja, míg végül Dino Compagnival együtt a legmagasabb méltóságot, a priorátust is elérte (1300-1301).

Ekkor a város belső harcainak kiéleződése már nyílt összecsapással fenyegetett. Az uralkodóréteg viszálykodása és megosztása az egész városi lakosság pártokra szakadását eredményezte. Az uralkodó guelf-párt fekete és fehér frakcióra szakadt. A feketék politikai vezére Corso Donati, régi patricius család tagja, a fehéreké Vieri de' Cerchi, az egyik legnagyobb firenzei bankház népi származású feje volt. A feketék mögött azonban valójában a Spini bankház állott, amely a pápai udvar bankügyletei jelentékeny részének lebonyolításában monopolisztikus helyzetet élvezett és Firenzében is egyeduralomra tört, természetesen nem csekély pápai segítséggel, annál is inkább; mert a pápai udvar már egy idő óta gyanakvó szemekkel figyelte Firenze gazdasági és politikai hatalmának növekedését és ezzel párhuzamosan olyan tendenciák megjelenését, melyek egyáltalában nem álltak összhangban a város eddigi guelf-hagyományaival.

A Cerchiek igyekezete az volt, hogy kiszorítsák a Spiniket a pápai pénzügyletek lebonyolításából, vagy hogy legalább nagyobb mértékben részesedhessenek abban, tehát, hogy céljukat elérjék, először Firenzében akarták tönkretenni veszélyes riválisukat. Így és nem másként kerültek élére mindazoknak az erőeknek, amelyek a pápai udvar állandó beavatkozási és gyámkodási kísérletei ellen, valamint az általa támogatott oligarchia ellen harcoltak. Ezek az erők a ghibellin-nemesség kisszámú töredékeit nem tekintve, nagyjából a popolo minuto, valamint az oligarchiából kizsorszult középpolgárság és szegényebb nemesség soraiból toborzódtak (Dino Compagni és Dante ezek jellegzetes képviselői).<sup>1</sup> Ezeknek az erőeknek a szeme előtt

<sup>1</sup> Dino Compagni szerint a Cerchiek követői »tutti i Ghibellini perchè speravano avere da loro meno offesa ; e tutti quelli che erano di animo di Gian della Bella però che pareo loro fussono stati dolenti della sua cacciata.«

a város függetlensége, belső békeje és további fejlődése lebegett, ellentétben a pápai udvar és az oligarchia törekvéseivel.

E történeti események döntő fontosságúak. Megmutatják, hogy Firenzében azok a gazdasági erők, amelyeket a korai kapitalisztikus fejlődés élcapatának kell tekintenünk, hogyan fonódtak össze a feudalizmus legerősebb politikai, gazdasági és ideológiai hatalmasságával, az egyházzal, a pápasággal, felhasználva annak egész nemzetközi kizsákmányoló szervezetét, saját gazdagságuk növelésére. Gazdasági érdekeik tehát megkívánták az egyház nemzetközi hatalmának csorbítatlanságát és már régebbtől fogva vele együtt harcoltak olyan kísérlet ellen, amely az olasz félszigeten erős, világi hatalom megszerzésére irányult. (Egészen más volt ez a korai kapitalista fejlődés Európa más helyein, és egyebek között nagyrészt ez magyarázza meg, hogy ez a fejlődés miért vezethetett Franciaországban, Angliában és Spanyolországban aránylag korán a feudális nemzeti monarchia megalakulásához, míg Olaszországban hosszú évszázadoknak kellett addig eltelniök.)

Ez a firenzei kapitalisztikus fejlődés tehát (s nagyjából a többi úgynevezett guelf-komunék fejlődése) elválaszthatatlanul összekapcsolódott a feudális egyházzal, s éppen ez a kapcsolat adott lehetőséget a kezdeti időszakban a kapitalizmus-elemeinek oly rohamos fejlődésére, amilyenre sehol másutt Európában példát nem találunk, de ugyanakkor magában hordozta a további fejlődésnek azokat a gátjait és korlátjait, amelyek viszont másutt hiányoztak. A textilipar fejlődése igen korán túlhaladt a kézművesség stádiumán, hasonlóképpen a textilkereskedelem és bankügyletek is nemzetközivé váltak és már a fejlődés e korai szakaszában a kapitalizmus olyan belső ellentmondásait hozták felszínre, amelyek másutt vagy csak sokkal gyengébben, vagy csak sokkal későbbben jelentkeztek. A Divina Commedia számos példát szolgáltat erre. Lényegében azonban a feudalizmus gazdasági rendszerének általános struktúráját megváltoztatni nem tudták, éppen ezért, egy adott ponton (ehhez már egy fentebb említett másik jellegzetesség is hozzájárult), ez az előre rohant fejlődés megrekedt, és mint Marx is utalt rá, egy bizonyos refeedalizációs folyamatot eredményezett.

Különösen hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a kezdeti hatalmasarányú fellendülésnek az alapja elsősorban a kereskedelmi tőke volt, mely az egész ipari szervezetet és az ipari tőkét is teljesen a maga érdekei alá rendelte. Marx éppen Spanyolország és Hollandia példáján mutatta be az ilyenfajta fejlődés eredményezte viszonyok ingatag voltát.

Másrészt a firenzei vezető oligarchia megmerevedik a maga korporatív szervezettségében, ami az egész politikai életre rányomta bélyegét. A fejlődésnek az a demokratikus vonala, amelyet az 1200-as évek végéig megfigyelhetünk, megszakad, és egyre kisebb lesz ettől kezdve a hatalomban résztvevők száma, úgy hogy világosan jelentkeznek azok a jelek, amelyek a Comune Signoriává fejlődésére mutatnak.

Részen már ezek a tények is magyarázatát adják annak, hogy az olasz városállamok fejlődése miért fog zsákutcába vezetni. S ha ennek figyelembevételével vizsgáljuk meg Dante politikai eszméit, melyeket nagyrészt a Divina Commediában és De Monarchia című tanulmányában fektetett le, akkor látni fogjuk, hogy csak a legnagyobb fenntartással fogadhatjuk azokat a megállapításokat, amelyek szerint Dante politikai eszméi kizárólag a feudális középkor eszméi és hogy Dante ezekkel az idők kerekét akarta visszaforgatni, vagy legalább is megállítani.

Azok a praenissák, amelyek alapján Dante következtetéseit levonja, nemcsak firenzei talajból fakadnak. Tudjuk, hogy Dantét éles pápaellenes politikája miatt a feketék győzelme után Firenzéből száműzték, és később távollétében halálra ítélték. Száműzetése alatt bőven módjában állt megismerni az egész itáliai félszigetet városaival és váraikban élő földesuraival együtt (hiszen voltak a félszigetnek olyan részei, ahol a városfejlődés nem jutott el oly fokra, mint máshol).

Városokban szerzett tapasztalatai nagyjában azonosok voltak a Firenzében látottakkal, akár guelf, akár ghíbellin Comunéről volt szó. Ennek bizonyítékeként az Infernóban az elfélték közt nemcsak firenzeieket találunk, hanem ott vannak a félsziget legkülönbözőbb városainak polgárai is. Mit látott meg Dante vándorútjai során? Meglátta azt, hogy a félsziget régi társadalmi, gazdasági, politikai és morális rendje megbomlott. Meglátta azt, hogy a jelenlegi helyzet nem alkalmas arra, hogy a társadalom a félsziget lakosságának legégetőbb problémáit kielégítően és tartósan megoldhassa. Nem képesek erre az egyes város-közösségek gazdasági és politikai szerkezetük miatt. Ennek megfelelően nem is a városok vezető-oligarchiája részéről várja a politikai kibontakozást. (A városok egymástól való elzárkózása, szűk helyi érdekei következtében előállott ellenséges szembenállása ezt nem is tette volna lehetővé.)

A régi feudális nemességről szerzett élményei sem voltak túlságosan biztatóak. A Purgatorio XIV. énekében Guido del Ducaival elsirattatja a régi nemesség lovagi erényeit, lefestve a jelenlegi feudális urak véres garzdaalkodásait és romlott erkölcsseit. Az idő túlhaladt rajtuk, amiért egykor méltóknak tarthatták magukat a vezetésre, ma már nincs meg, — derül ki Dante

művészi leírásaiból. Ugyanúgy, ahogyan a városokban a céhrendszer bomlásán keresztül, az egész városi életforma átalakulásán keresztül meglátja a patriarkális viszonyok megszűnését (Paradiso XV. ének), a nemességgel kapcsolatban is meglátja ugyanezt és a Commediában nem közönséges művészettel mutatja be ennek a régi középkori feudális világnak az elmúlását.

Kétségtelen, hogy lírikus nosztalgiával emlékeznek meg róla, ez azonban még nem jelenti azt, hogy Dante politikai célkitűzése ennek visszaállítása volna, vagy hogy a legtöbb, amit a kérdésben mondani tud, csupán ennek visszasíratása lenne, mint ahogyan azt a burzsoá kutatók közül sokan szeretnék beállítani. Éppen hogy nem. Dante nemcsak az elmúlót, az elhalót látja, hanem a születőt is, azt az erőt, amelyik ezt a régi felbontja, ennek a sírját megássa. S ezt minden hibájuk ellenére a városokban találja meg. Különös figyelmet érdemelnek e tekintetben az Inferno VI. énekének következő sorai:

Farinata e il Tagghiaio, che fur si degni,  
Jacopo Rusticucci, Arrigo e Mosca,  
e gli altri che a ben far poser gl'ingegni.<sup>2</sup>

Ha azt vizsgáljuk meg, miért voltak ezek annyira derék férfiak — nemesek valamennyien — nagyon érdekes következtetésre juthatunk. Ragadjuk ki közülük az első helyen említett Farinata alakját, aki, mint ismeretes, a firenzei ghibellin, császárpárti nemesség vezére volt, egyike a Firenzére nézve oly gyászosan végződött montapertii csatában a császáriak főembereinek. Dante őt nemcsak a fentidézett helyen említi, hanem neki szenteli az Inferno egyik legcsodálatosabb énekét is (X. ének), ahol teljes nagyságában bontakoztatja ki Farinata nem mindennapi alakját, Farinataét, akit nem érdekel a pokol, aki az egész alvilágot megvetni látszik minden szenvedésével együtt. Miért teszi Dante ilyen monumentálissá Farinata alakját? Talán mert a ghibellin-nemesség vezére, egyik főrésze a császáriak montapertii diadalának? Vagy mert megvetette a városi polgárságot és többször kiűzte a városból azok képviselőit, akik ellene és nemes társai ellen harcoltak? Nem. Mikor Farinata büszkén ezekre hivatkozik, Dante még büszkébben, erejének teljes tudatában utasítja vissza szavait:

«S'ei fur cacciati, ei tornàr d'ogni parte»  
risposi lui »l'una e 'altra fiata ;  
ma i vostri non appreser ben quell' arte.»<sup>3</sup>

A Pokolban ráért minden szenvedés eltörpül a mellett a kín mellett, amit Farinata ekkor érez a régi feudális nemesség e visszavonhatatlan veresége miatt a győzők egyike előtt. Dante, mint a régi feudális nemesség elleni harc egyik öntudatos győztese helyezi magát szembe vele, mint az új idők új embere.

Egészen más az, amiért Farinata kivívta Dante és harcostársainak tiszteletét, s ezt magának Farinatának szájaiból halljuk, mint amit ő is legméltóbb cselekedetének tart:

«ma fu' io solo, lá dove sofferto  
fu per liascun di torre via Fiorenza,  
colui che la difesi a viso aperto»<sup>4</sup>

Igen, mikor a montapertii győztesek elvakult dühükben és bosszúsomjukban el akarták törölni a föld színéről Firenzét, ő egyedül szállt szembe e gyalázatos tervvel és akadályozta meg annak keresztülvitelét. (Azért akarták Firenzét elpusztítani, mert a város léte és állandó fejlődése halálos fenyegetés volt e feudális nemesek számára.) Valóban Dante szemében vereztett Firenzéjének megmentése volt Farinata nagy tette.

<sup>2</sup> Inferno VI. 79-81.

»Farinata, s Tegghiaio, oly nemesek  
S Rusticucci Jakab, Arrigo, Mosca,  
kik életükben mindig jót kerestek.»

<sup>3</sup> Inferno X. 49-51.

»És bár számúzték, s érte őket bármi —  
feleltem — »mindakétszer visszatérek :  
az önői nem tudtak így csinálni!»

<sup>4</sup> Inferno X. 91-93

de magam voltam, hől mindenki szóltan  
túrte a nagy végzést, Firenze ellen,  
ki nyiltan annak védelmére szóltam.»

A kutatás a többi derék férfiúról is kideríti, hogy valamennyien olyan nemesi családok tagjai voltak, akik elhagyva feudális pozíciójukat, aktív részt vettek a város fejlesztésében, és a környező feudális urak elleni harcban. (Mosca Lamberti 1225-ben egész rokonságával együtt beköltözött a városba, eladta a városnak Trevalliban lévő kastélyát és a város szolgálatában hősiessen harcolt a sienaiak ellen. Adimari, Tegghiaio és Rusticucci 1237-ben a Siena elleni diplomáciai győzelem főrézesei, szintén olyan emberek, akik elszakadtak a ghibellin-nemességtől és azzal soha le nem paktáltak. Vagyoni helyzetük körülbelül azonos volt az Alighieri családjával.)

### III.

Dante azonban tovább megy. Nem áll meg annak felismerésénél, hogy egy régi világ pusztul, halódóban van, és nem elégszik meg csupán ennek ábrázolásával. Tekintete messze túllát az egymás között viszálykodó városokon, a szűk lokális érdekekért vívott elkeseredett harcokon, az erkölcsiben romlott, gazdasági és politikai léteben megrendült feudális nemesség garázdálkodásain. S amikor a városokban (bármennyire keserűen ostorozza azokat hibái miatt) meglátja az új életforma csíráit, arra is rájön; (s erre a száműzetés bolyongásai tanítják meg), hogy van valami, ami ezekben az egymás között marakodó városokban mégis közös, ami nem szétválasztja, hanem ellenkezőleg, összeköti őket; s ez pedig a nép, az olasz félsziget lakossága, mely a »dolce lingua del sì«-t beszéli. Ő az, aki szinte elsőnek fedezi fel e nyelv egységét s a különböző dialektusok tengerében ezek közös gyökerét. Lépten-nyomon bukkanunk a Divina Comédiában olyan sorokra, melyek egy közös történeti múlt dicső, vagy szomorú emlékeiről beszélnek, amelyek keresetül még szorosabbá válik a félsziget egyes részeinek összetartozandósága.

A De Vulgari Eloquentia c. művében különösen világosan fejti ki ezt a gondolatát, mint azt a következő sorok mutatják. (I. XVI. 3-4) »Nam in quantum simpliciter ut homines agimus, virtutem habemus (ut generaliter illam intelligamus); nam secundum ipsam bonum et malum hominem iudicamus; in quantum, ut homines cives agimus, habemus legem, secundum quam dicitur civis bonus et malus; in quantum ut homines latini agimus, quedam habemus simplicissima signa et morum et habituum et locutionis, quibus latine actionis ponderantur et mensurantur. Que quidem nobilissima sunt earum que latinorum sunt actiones, hec nullius civitatis Italie propria sunt, et in omnibus comunia sunt: inter que nunc potest illum discerni vulgare quod in qualibet re dolet civitate, nec cubat in ulla.« (De Vulgari Eloquentia I. XVI. 3-4). »Ugyanis amennyiben egyszerűen mint emberek cselekszünk, vannak erények, (amint azt általában értjük) hiszen ezek szerint ítélünk egy embert jónak vagy rossznak; amennyiben mint polgárok cselekszünk, van törvény, amelynek alapján valakit jó és rossz polgárnak mondanak; amennyiben mint olasz emberek cselekszünk, vannak az erkölcsnek, szokásnak és a beszédnek igen egyszerű jelei, amelyekkel az olasz cselekedeteket le lehet mérni, ezek Olaszország egyetlen városának sem sajátjai, mégis mindegyikben közősek: ezek között találjuk azt a vulgáris nyelvet is, amelyet annyira tisztelünk, amelyből minden városban megvan valami, de egyikben sincs meg egészen.«

Mint látható tehát, Dante ráésszel az olasz nép egységére, az olasz nemzetre, melyet a maga tarkaságában is közös történelmi múlt, közös erkölcsök, közös szokások és mindenekelőtt közös nyelv kapcsol össze. Ez utóbbi Dante korában még a dialektusok sokféleségében rejtőzik egymástól elkülönítve (mint ahogy a politikai és gazdasági élet csírái az egyes városok is egymástól elszigetelve élnek, nem találván meg azt a magasabbfokú formát, amely őket egységbe foglalná), s a költő legfőbb törekvése arra irányul, hogy felélesse ennek a közös nyelvnek a tudatát, hogy ezt a közös nyelvet kiemelve a dialektusok közül, és hatalmas művészi erejével valóban olyanná formálja, melyet a félsziget bármely részének minden polgára büszkén vallhat a magáénak. Valóban, Dante egyik legnagyobb érdeme éppen az volt, hogy a Divina Comédiával megteremtette azt az olasz irodalmi nyelvet, amely az évszázados, egymást váltó idegen uralmak alatt is a leghatalmasabb összekötő kapocs maradt a félsziget egymástól elszakított különböző részei közt.

### IV.

Éppen a nemzet gondolatára való ráésszelés volt az, ami lehetővé tette Danténak, hogy nagy vonalakban helyesen értékelje a városok jelentőségét. A középkori Comune és annak, további fejlődése halálos sebet nyitott a középkori feudalizmus univerzalizmusán és annak felbomlási folyamatát nagymértékben siettetette. A városok, a városi polgárság növekvő ereje,

mind politikai, mind gazdasági ereje, s vele párhuzamosan az emberek tudatában végbemenő változások, mind a vallásra, mind az erkölcsre, mind a világ felfogására, a tudományokra és a művészetekre vonatkozólag, volt az az alap, amelyre támaszkodva a laikus világi erők megkezdhatték és sikerrel folytathatták harcukat a haladás érdekében a középkori feudális univerzalizmus és annak legerősebb hatalmassága, az egyház ellen, valamint a középkori császárság ellen. (Az olasz félszigeten ezzel kapcsolatban a helyzet azért bonyolultabb, mert mint fentebb láttuk, a városok fejlődése egy adott pontig éppen az egyházzal szemben történt. Nem változtat ez azonban azon a tényen, hogy kulturálisan, a vallás kérdésével illetően, a tudományokra vonatkozóan, e városok éppen úgy kohói voltak a kialakuló új életformának, mint másutt, jóllehet politikailag, a politikai fejlődés perspektíváját illetőleg nem nyújtották ugyanazt.)

E harc kezdeti formája a feudalizmus belső harcaként jelentkezik, mint a két legnagyobb feudális erő, a pápaság és a császárság harca. E harcok során, eltekintve azok sokáig állandóan váltakozó kimenetelétől, lényegében mindkét erő kölcsönösen gyengült és így elősegítette a fellépő kapitalista elemek fokozatos erősítését. Ennek következtében azután a világi feudalizmus erői kezdtek lassan felülkerekedni és a városok mellett megjelentek a küzdőtéren az újonnan kialakuló nemzeti államok. (Dante korában e harcban résztvevő ilyen nemzeti állam volt pl. Franciaország, melynek sikerült kivonnia magát a pápaság, az egyház befolyása alól, másrészt a császárság hatalmi törekvései alól is.)

Az olasz félszigeten a harcnak nem ez a formája adódott. Nemzeti állam hiányában itt a kérdés úgy vetődött fel, hogy pápaság vagy császárság, mint közvetlen harcoló felek. Tehát maga Dante is ez előtt a választás előtt állott. A választás azonban nem volt könnyű, mert a császárság német császárt jelentett, német császári hadakat és német császári biztosokat a városokban. A másik oldalról nem kisebb veszélyek fenyegettek. Dante a harcban mégis a császárság mellett, a pápaság ellen foglalt állást. A kettő közül ez utóbbit látta a nagyobb veszélyt a további fejlődés szempontjából. Eddig is ebben vélte megtalálni, mint fentebb már utaltunk rá, az olasz félsziget szétziláltságának, anarchikus helyzetének okát, a városok helyes irányú fejlődésének akadályát. Dante e közvetlen állásfoglalását helyeselhetjük, mert, mint Engels is megállapította, a fejlődés legnagyobb akadályát valóban a pápaság, az egyház volt. (Machiavellire is utalhatunk, aki szintén a pápaságban látta az olasz félsziget politikai fejlődésének, kibontakozásának legfőbb akadályát és összhangban Dantéval, főként annak világi hatalmi törekvéseiben.)

Ezért állt Dante fenntartás nélkül VII. Henrik oldalán, amikor megválasztása után arról van szó, hogy Itáliába jön és Rómában császárrá koronáztatja magát. Ezért folytatott rendkívüli erejű propagandát Henrik érdekében, még leveleiben is, amelyekben a császárt, mint Itália eljövendő megváltóját magasztalja. Mit várhat hát Dante tulajdonképpen VII. Henriknek Itáliába jövetelétől, és hozzátehetjük, nem csak ő, hanem vele együtt nagyon sokan az olaszok akkori legjobbjai közül? (Hogy csak az egyik legjobban ismert nevet említsük, pl. a padovai Albertino Mussato, aki Henrik jöveteléről így ír: »Adveniat mundi domini sub nomine princeps sub forti validaque nam mitisque feroxque parcere subjectis et debellare superbos.«) Hasonlót várt Dante is, azt, amit Henrik jövele előtt meg is ígért: hogy békeséget teremt a félszigeten viszálykodó városok között, hogy megrendszabályozza a hatalmaskodó feudális kiskirályokat, a gombamódjára szaporodó, a városi és polgári szabadságot lábbal tipró kisebb-nagyobb helyi tirannusokat, akiknek Dante, Mussatoval és másokkal együtt kérelmetlenül ellensége volt. Azt remélte Dante, hogy Henriknek elegendő ereje lesz arra, hogy kiszakítsa a félszigetet a pápák politikai befolyása alól és véget vehet a pápaság hatalmi törekvéseinek, valamint hogy véget vehet a városokban a pápa-párti oligarcha-érdekcsoportok uralmának, egyszóval, hogy megnyithatja a félsziget további egészséges fejlődésének útját.

Dante számításába és várakozásába azonban hiba csúszott s ami történt, az a tények, a félsziget politikai helyzetének ismerete alapján előrelátható volt. Homályosan Dante is sejtette és érezte. Nem hiába és nem ok nélkül írt kétségbeesett, majd könyörgő, majd szítkozódó levelet Firenze fekete-guelf urainak, hogy ne szegüljenek szembe a császár jövetelének. Mindez azonban hiábavaló volt.

A félszigeten egyrészt többségben voltak a guelf-comunék, melyek a pápa jeladására (aki nyomban szembefordult Henrikkel, mikor ez a császárság és a császári hatalom függetlenségéről, a pápának a császárság dolgaiba való beavatkozásának illetéktelenségéről tett közzé nyilatkozatot), megkezdtek a fegyveres előkészületeket, a ligák megszervezését a császár méltó fogadására. Széleskörű izgatásba kezdtek a »barbár« német császár és seregei ellen és ez meglehetősen sikerrel járt, különösen azután, hogy elterjedt a császári csapatok által Milánóban végrehajtott vérengzés híre, valamint, miután köztudomásra jutott, hogy a császár környezetében gyűltek össze a városok legádázabb ellenségei, a feudális főurak, akik bosszút

líhegtek a városukból való kiűzetésük, hatalmuktól való megfosztásuk miatt.<sup>5</sup> Mindezek a lehetőségek ékesen szóló cáfolatnak bizonyultak és azok is voltak a császár korábbi ígérgetéseivel szemben, és nem kis fenyegetést jelentettek a városokra nézve. A Dante és mások által oly szépen, szövögetett álmok kezdtek szertefoszlni, és a császár vereségét és egyben halálát is jelentő bouncenventoi csatával semmivé is váltak. Ezzel betetőződött Dante, és hangsúlyozni kell, nemcsak az ő, hanem kora sok más kitűnő emberének a tragédiája is. A császár veresége a fennálló körülmények folytán elkerülhetetlen volt, az olasz fejlődés szempontjából azonban épp úgy nem jelentett különösen jót, mint ahogyan esetleges győzelme sem jelenthetett volna. Ez azonban már az olaszok tragédiája volt. A pápaság megtartotta, sőt megerősítette befolyását, az oligarchiák megmentették hatalmukat. A helyzet szinte változatlan maradt.

Dante azonban nem adta fel egészen a reményt. Megírta *De Monarchia* című művét, mely minden hibájával és erényével hűséges tükre és következménye a félszigeten akkor uralkodó viszonyoknak (sőt egyes kérdésekben még több is egyszerű tükörről).

A *Commedia* művészién mutatja be, hogy a kapitalista formák megjelenése hogyan rombolja szét a régi középkori feudális rendet a városokban és a nemesség körében egyaránt. Rávilágít azokra a döntő átalakulásokra, amelyek az emberek egymásközötti viszonyában, erkölcsi felfogásában zajlanak le, (a régi és az új formák drámai összeütközésén keresztül) és Dante művészi tudatával még olyankor is az új mellett foglal állást, ha azt elbukásában mutatja be. Nem kerüli el figyelmét a vallási képzeteknek az emberek tudatában végbenemő megváltozása sem, és álláspontja ezek bemutatásánál nagyon rokon az eretnekegékével. Ugyancsak az eretnek eszmékkel való rokonsága mutatkozik meg akkor, amikor a középkori egyház süllyedéséről, elvilágiasodásáról, az egyházi személyek erkölcsi romlásáról ír (a pápát sem kivéve). Keserűen kénytelen meglátni, hogy a városok erősödése a középkor nagy világi politikai intézményének, a császárságnak a bomlására vezet. (Hogy miért keseredik el a császárság pusztulásán, azt később még látni fogjuk.) S az olasz félszigeten a Dante szeméi elé táruló anarchikus képet csak fokozza a városok egymásközötti marakodása. Hogyan lehet leküzdeni ezt az anarchiát? Hogyan lehet megteremteni a békét és a nyugalmat, a további fejlődés biztosítékait? Ez Dante problémája.

A döntő lépés előre ebből a feudális anarchiából, mint Engels mondta, az állam megszervezése, a nemzeti állam létrehozása.

## V.

Dante is világosan felismerte a világi államhatalom megszervezésének szükségességét, a municipális polgárság nemzetivé válásának követelményét, *De Monarchia* című értekezésében. Sőt még azt is, hogy ennek az államnak függetlennek kell lennie az egyháztól, a pápától. Ezt mint elsőrendű követelményt állítja fel. A nehézségek elvi és gyakorlati síkon is csak ezután kezdődtek el Dante számára. Kiben és hol találhatja meg azt az erőt olasz területen, amelyik hatalmas, döntő jelentőségű vállalkozásra alkalmas és képes lenne. Azon az olasz területen, amelynek egyrészen még életben van a feudális földesurak uralma, másik része a pápával szövetséges idegen uralkodó alatt nyög, ismét más része pedig azokból a városokból áll, melyek vezető csoportjai részére az egyház erős nemzetközi szervezete a gazdagság forrását jelenti, vagy pedig azokból a kikötő-városokból, melyek féltékenyen őrködnek függetlenségük felett és elegendő erővel is rendelkeznek ahhoz, hogy azt a félsziget akkori viszonyai között meg is védelmezzék.

A történeti fejlődés úgy hozta magával, hogy az egységes olasz nemzet-állam csak hosszú évszázadok múlva jöhetett létre. A közbelső kísérletek mind meddőnek bizonyultak. Lorenzo il Magnifico sem juthatott többre egy federatív tendenciájú egyensúly-politikánál (ez a maximum volt, amit el lehetett érni), amely bármely pillanatban összeomolhatott, mint ahogyan meg is történt, szilárd politikai és gazdasági bázis hiányában. Machiavelli szava is pusztában elhangzott szó maradt, termékeny visszhangot csak külföldön kelthetett. Pedig mind jóval később éltek Danténál.

Csoda-e hát, ha ilyen körülmények között Dante nem találta meg a kérdés helyes gyakorlati megoldását? Csoda-e, ha keresése közben nem maradt meg Itália kereteiben? Az az erő, mely a pápaságtól független, az egyes városok szűk helyi érdekein felülemelkedő, az egész félszigetet egységbe foglalni tudó államhatalmat jelentette, Dante szerint csak a császárság

<sup>5</sup> Itt meg kell jegyeznünk, hogy Dante nem azonosította magát ezekkel a ghibellin nemesekkel. A *Paradiso Cacciaguida* jelenete világosan utal a számkivetett Danténak ezektől való nyílt elszakadására.

lehetett. De nem egészen abban a formában, amilyen akkor a német-római császárság volt. Dante leírja, hogy milyennek kellene lennie ennek a császárságnak. Ez Dante egyik legnagyobb ellentmondása, melytől nem tudott megszabadulni. Ennek az ellentmondásnak az élességét azonban nagyban enyhítik koncepciójának igen előremutató részletei, melyek világosan bizonyítják, hogy nem reakciós célzatú az elképzelés. (Mennyivel mást láthatunk Marsilio da Padova Defensor Pacis-ában az egyes részletkérdések megdöbbentő hasonlósága ellenére is. Meg kell azonban jegyezni, hogy Marsilio da Padova számára nemcsak az anarchikus olasz helyzet szolgáltatott alapot, hanem a francia fejlődés sok tekintetben lényegesen más és kedvezőbb előfeltételei is.)

Pedig a De Vulgari Eloquentia olvasása megdöbbentő adatokat nyújt ahhoz, hogy más területen, a művészet, a nyelv és a kultúra területén Dante mennyire messze és mennyire világosan tudott látni. Elég ha azt a részt vesszük figyelembe, amelyben Dante az egységes olasz beszéd és irodalmi nyelv létrejöttének akadályát kutatja. Ezt az akadályt abban látja, hogy Itáliának nincs királyi udvara, nincs királyi palotája, amely pedig Dante szemében az egész félsziget politikai és kulturális egységének szimbóluma. Mikor pedig azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen jellegzetességekkel kellene rendelkeznie ennek a nemzeti nyelvnek, a többi közé oda helyezi azt a követelményt is, hogy udvari jellegű legyen, ami éppen úgy, mint maga a királyi udvar, a nemzet egységének szimbóluma, kifejezője. »Hogy aztán aulikusnak nevezzük ezt a köznyelvet, azért van, mert ha nekünk olaszoknak lenne királyi székhelyünk, akkor ez a palotához tartozó lenne. Ugyanis, ha a királyi székhely az egész ország közös háza, s az ország minden részének felséges irányítója, mindaz, ami az egészben közös és nem sajátja egyetlen résznek sem, abban kell, hogy szállást vegyen és lakozzék, semmilyen más hajlék nem méltó ekkora lakó befogadására; ilyenek tűnik az a köznyelv is, amiről beszélnek. És ez az oka annak is, hogy akik bejáratosak a királyi székhelyekre, mindig ezt az illusztris nyelvet beszélik; és ez az oka annak is, hogy a mi illusztris köznyelvünk mint idegen bolyong és csak rangjához nem illő menedékhelyen talál szállást, mivel hogy nálunk nincs királyi székhely.

... Valóban, bár egyesült kúria értelmében vett kúria (a kúria szót Dante itt egy ország különböző részeit képviselő feudális urak gyülekezete értelmében használja, mely dönt az ország egészét illető fontos kérdésekben), mint például Németország királyáé, Olaszországban nincs, mégis tagjai nem hiányzanak; s amint amannak tagjait egy uralkodó egyesíti, úgy emennek tagjai az értelem világossága által egyesülnek. Ezért, bár nincsen szuverén uralkodó, helytelen lenne azt mondani, hogy az olaszoknak kúriájuk nincsen, mert van, csak nem egyesült egészként, hanem a részek közt megosztva« (De V. E. I. XVIII. 2-3-4-5). Ezek a gondolatok, mint világosan kitűnik, a feudális monarchia, a feudális nemzeti monarchia eszméit jelentik, a közvetlen lépést a feudális anarchiából való kibontakozás útján. Az az erő azonban Dante idejében, amely ezt megvalósíthatta volna, nem volt meg az olasz félszigeten. Nem véletlen, hogy már Danténál is a kulturális és nyelvi egység problémái oly rendkívüli erővel jelentkeznek, hiszen a politikai egység megvalósítása elé oly hatalmas akadályok gördültek.

Azonban a dantei koncepció ellentmondásos volta, módszerének középkorias szillogizáló módszere ellenére is, mint már említettük, a részletekben sok előremutatót találhatunk. Így igen figyelemreméltó lépés Danténál a földi élet jelentőségének és értelmének aláhúzása a középkori siralomvölgy-elmélettel szemben, (ezen a ponton, mint általában az állam kérdésénél, egy fokkal messzebbre is megy filozófiai mesterénél, Aquinoi Tamásnál). Az embernek már a földi életben is joga van a boldogságra, s ez a boldogság többé nem csupán lelki boldogság a test sanyargatásai között, hanem a hús-vér ember materiális boldogsága, amint ezt megértesítik a D. vina Commediában a Földi Paradicsom leírásai, melyek a maguk materiális szépségében és élvezhetőségében világosan elkülönülnek a Paradiso fényben földöntúli részleteket feloldó túlvilági, lelki boldogságnak bemutatásától. Államra, egy uralkodó vezetése alatt levő államra, pedig éppen azért van szükség, hogy az emberiség részére ezt a földi boldogságot biztosítani lehessen. Az állam helyes irányítására a megfelelő módszereket többé nem a teológia adja meg, hanem az emberi értelem, az emberi értelem tanításai: a filozófia. A császárság, az állam alapja az értelem. Egyedül az államon, az általa kibocsátott törvényen keresztül lehet eredményt elérni. E törvényeknek pedig nem olyanoknak kell lennie — állapítja meg Dante — melyek egy ember, vagy szűk embercsoportok érdekeit szolgálják (mint, tehetjük hozzá Dante közvetett utalása nyomán, a városokban, bármilyen rendszer is legyen azokban), hanem amelyek a társadalom egészének javát szolgálják (rossz uralom alatt a jó ember is rossz polgár). Nem a polgárok vannak a konzulokért, sem pedig a nép a királyért, hanem ellenkezőleg, a konzulok a polgárokért és a király a népért. Ugyanigy, nem a civilizáció van a törvényekért, hanem a törvények az emberi módra való életért, így azok, akik a törvények szerint élnek, nem a törvényhozóért vannak, hanem ellenkezőleg, az utóbbi az előbbiekéért. Ezek a törvényeken keresztül kell tehát biztosítani az embernek a békét és a nyugalmat a teremtő, alkotó munka, az emberi együttélés feltételeit. (De Monarchia I. V.) Mennyire rokon



ezzel a gondolatokkal a Marsilio da Padova azon sorainak szelleme, amelyekben azt fejtegeti, hogy a társadalmi csoportosulások üdvössége a béke. A tranquilitas, a dolgoknak az a rendje, amely által az állam különböző részei egy magasabb fokú összhangot, együttműködést tudnak teremteni. Nem nehéz ezekben a gondolatokban, Marsilionál már valamivel érettebb formában, felfedezni az előretulást az abszolút monarchiák államrendje felé, melyben az állam mintegy a mérleg nyelveként látszik megjelenni a pillanatnyilag egyensúlyban álló társadalmi osztályok között.

Dantenak mindezek a megállapításai természetesen általában érvényesek nagy, univerzális császárságnak minden részére. Ezen az univerzalizmuson belül azonban, — és ugyanazt a belső ellentmondást találjuk meg, ami az egész speciális olasz fejlődésre jellemző, tudniillik, hogy amikor szükségszerűen felvetődik az állam megszervezésének, az olaszok nemzetté alakulásának, egyesülésének kívánalma, ugyanakkor a fejlődés sajátos jellegének következtében ezek megvalósulása elé, hosszú időre leküzdhetetlen akadályok gördülnek, — Dante nem tudja és nem is akarja elhallgatni, sőt hangsúlyozottan kiemeli olasz mivoltát és a félsziget részére biztosítja, illetőleg szeretné biztosítani a legelőkelőbb helyet. Erősen skolasztikus, teológikus izű okoskodás-sorozattal igyekszik bebizonyítani, hogy a római, az antik római nép különleges erényei miatt, és éppen mert ilyenekkel rendelkezett, isten segítségével joggal volt az akkor ismert világ feletti birodalom ura. A római nép, illetőleg az olaszok, pedig nem szüntek meg letéteményesei lenni az isten által kapott, s egyben saját erényeik révén megszerzett jognak. Az új, nagy, univerzális monarchia székhelye tehát Róma kell hogy legyen, Itália pedig a birodalom virágos kertje.

A dolgoknak ez a hangsúlyozottan olasz szemlélete, vörös fonalként húzódik végig Dante egész életművén. Ezen a helyen egy kérdést szeretnék megvilágítani ebből a szempontból. Azt, hogy hogyan látta, milyennek értékelte Dante a francia nemzet-államot. Műveiből úgy látszik, hogy valószínűleg nem ismerte fel annak igazi történeti jelentőségét. Bizonyítja ezt a Földi Paradicsom nagy apokaliptikus jelenetében a Magna Meretrix (pápaság) és a Gőgász (francia királyság) összelelkézése a megromlott egyház szekerén. Az események ugyanis azt mutatták, hogy a franciák minden más természetű ellentét ellenére is készségesnek mutatkoztak a pápát segíteni, ha az olasz városok belügyeibe akart beavatkozni, vagy azok renitenskedését akarta megtorolni. Másrészt pedig az avignoni időszak alatt, a francia királyság nem egyszer igyekezett kihasználni a pápaságot saját céljaira. Láthatjuk, hogy az a kritérium, amelynek alapján Dante a francia királyságot elítéli, szintén elsődlegesen és közvetlenül olasz szempont. A másik szempont emellett természetesen az, hogy Dante szerint a francia uralkodó súlyosan vétett az egyházi és a világi hatalom teljes szétválasztásának elve ellen.

## VI.

Ezek nagyvonalakban Dante Alighieri politikai eszméi, melyeknek szolgálatába állította egész életét és költészetét. Dantée, a firenzei nemesé, aki büszke ugyan nemesi voltjára, mert ezt a nemességet nemcsak örökölte, hanem személy szerint meg is érdemelte. Éppen ezért, ha az örökölt nemességet nem veti is el teljes mértékben (bár mint a nemesség igaz és egyetlen forrását határozottan tagadja), mégis egyik előharcosává válik annak a polgári gondolatnak, hogy az igazi nemesség az egyén, a szív nemessége, melyet megszerezhet magának nem-nemesi származású is. A nemesség mibenlétéről Dante a Convivio IV. traktátusában részletesen is beszél. Itt élesen szembeszáll a nemesség olyanféle meghatározásával, mint amelyet II. Frigyes adott. »Antica richezza con bei costumi.« Ezzel szemben Dante azt állítja, hogy a nemesség a kegyelem jele, melyet isten közvetlenül ajándékozik az arra méltó léleknek.

(.....però nessun si vanti,  
dicendo: per ischiatta io son con lei,  
ch'elli son quasi Dei  
que' c' han tal grazia four di tutti rei,  
che solo Iddio all' anima la dona,  
che vede in sua persona  
perfettamente star, sicche ad alquanti  
lo seme di felicità s'accosta,  
messo da Dio nell' anima ben posta).<sup>6</sup>

<sup>6</sup> /...Ézért hát senki se dicsekedjék, / és ne mondja: származásom miatt én az —  
— nemes — vagyok, / hiszen azok csaknem istenek / bűnöktől mentesek, kiknek ekkora kegyelem adatott, / mert ezt egyedül Isten ajándékozza a léleknek, / ha azt tökéletesnek találja a boldogság magva tehát / így jut el Istentől küldve / azoknak a lelkébe, akik erre méltóknak bizonyulnak. /

Senkisémet dicsekedhetik tehát a nemzetség s a család nemességével, mert a nemesség igazi lényege a lélek nemességében áll, amit pedig örökölni nem lehet. Csak isten adhatja ezt a nemességet, de nem akárciknek, csak aki erre cselekedetei alapján méltónak bizonyul. Nem nehéz felismerni e gondolatok magvában a rokonságot a különféle korabeli anti-feudális eretnek tanokkal. Az egyház feudális szervezeti formáinak, az egyháznak mint az isten és emberek közötti közvetítőnek tagadása, az isten és az ember közvetlen kapcsolatának megerősítése. Ez a gondolat egyébként Dante vallásosságának egyik legjellemzőbb mozzanata, és bepillantást enged azokba a módszerekbe, amelyekkel Dante művészetén keresztül — ideológiai téren is harcol a pápaság, a feudális egyházi hierarchia ellen. Annak ellenére, hogy Danténak ez a nemesség-felfogása egyáltalán nem éri el a későbbi humanisták demokratikusabb nemesség-eszméit (a nemességnek vagyonnal, vagy kultúra révén bárki által való megszerzethetősége), mégis hatásos fegyver volt a feudális nemességideál ellen vívott harcban.

Azoknak a nemeseknek a sorába tartozik Dante, akiket vagyóni helyzetük, neveltetésük, kultúrájuk a polgárság mellé állít. Egyike azon keveseknek, akik abban a korban messzebbre láttak városaik falánál, a guelfek és ghibellinek szűk pártterdekein a nemzet egyetemes érdekei felé, s aki szinte elsőnek fogalmazza meg az olasz nemzet egységét, még ha döntően sem kulturális és nyelvi síkon is, bár nem hiányzanak a megfelelő politikai utalások sem. Felismeri a fejlődésnek azt az útját, amely a nemzetnek állammá szerveződése felé vezet, és ezzel kapcsolatban olyan kívánalmakat állít fel, melyek ha még bizonytalanul is, de már az abszolút monarchiák ideológiája felé mutatnak előre. Meglátja az egyház, a pápaság világi hatalma, a feudális egyházi hierarchia elleni harc szükségességét és maga egész életén keresztül harcol is ellene.

E gondolatok némelyike persze nem mindig a maga teljes világosságában jelenik meg. Sokszor tele vannak ellentmondásokkal, sokszor az új, modern gondolatok nyaktörő, és nem egyszer komikusan ható skolasztikus szillogizálások mögül villannak fel, s a vallás és teológia kérdései látszólag aránytalanul nagy helyet foglalnak el. De ez utóbbiban is tombol a harc a régi és az új között, és nem az új húzza a rövidebbet. Hasonlóan történik művészetével is, mely a feudális középkori kultúra elleni harc egyik legcsodálatosabb győzelme és eredménye. E művészete segítségével nagyon sok olyat képes megéreztetni és megláttatni a mai olvasóval is, amit egyébként maga sem látott világosan, s nyílt szavakkal kifejezni éppen ezért nem is tudott volna.

De sajnos, az egyház elleni ideológiai harc, Dante újszerű, sokszor az eretnekség határait súroló vallásosságának, valamint különleges, gyökerében új művészi kifejező eszközeinek hatásosságának kérdéseit e szűkreszabott tanulmány keretében, melynek célja Dante politikai eszméinek megvizsgálása és értékelése volt, nem érinthetjük. E kérdések mindegyikéről külön tanulmányt kellene és lehetne írni.

## VII.

Dante kora tehát a feudalizmus középkori formája felbomlásának a kora, a kapitalista erők növekedésének kora, a feudalizmus egy magasabb fejlődési fokra való áttérésének a kora, a nemzeti államok, feudális nemzeti monarchiák kialakulásának kora. Itália pillanatnyilag élen járt az európai kapitalista erők fejlődésének gazdasági terén, s ezért az ezzel más területen is együttjáró következmények sokkal élesebben jelentkeztek itt, mint bárhol másutt Európában. Ez azonban csak időleges helyzet volt. Azok a formák és keretek, amelyek közt e fejlődés végbement, nagyon hamar segítőből akadályvá váltak, zsákutcát jelentettek. Így történhetett meg az is, hogy Dante, akinél élesebb szemű vizsgálója korának kevés akadt, vagy nem is volt, s kinek politikai eszméi részleteiben igen haladók voltak, nem tudott megszabadulni attól az ellentmondástól, amit a császárság-koncepció jelentett. Ez annak a következménye, hogy Dante a sokat ígérő jelen alapján a jövőt kutatta, s a kutatása során szembekerült mindazokkal a nehézségekkel, problémákkal, amelyeket a jelen már magában rejtett. Harca mindenestre pozitív harc volt, annak láttára azok is, akik ezt az ő harcát folytatták, Petrarca-tól kezdve a Risorgimento legjobbjaig. A főellenség, aki ellen harcolni kellett, ugyanaz maradt: a pápaság, legalábbis hosszú időn keresztül. Dante eszméi élő erővé váltak közvetlen utódaiban, és helyesen értelmezték politikai eszméit, nem vetették el azokat, csak azért, mert Dante egy megvalósíthatatlan univerzális császárság keretébe foglalta őket. A császárság-eszmény mögött is meglátták a lényegét, megtalálták Dante állásfoglalásának gyökerét: rendíthetetlen állásfoglalás a laikus, világi erők mellett, (mert hiszen Dante szemében a császárság ezt jelentette) a középkori egyház, a pápaság, a feudális anarchia ellen, az egységes olasz nemzetért. Dante egész életműve, ellentmondásos volta ellenére is, kifejezője, sőt mozgósító

ereje és fegyvere a világi erők harcának a feudális anarchia ellen. Dante szavait meghallották és megértették és nem kevesen. A *Commedia* mindenkire szólt. Firenze utcáin a kovácsok recitálták egyes részeit, mint az egyik legenda mondja, de sok más monda és legenda is tanúskodik róla, hogy Dantét a nép szívébe zárta. Csak a nép ellenségei szeretnék a maradiság jelképévé torzítani, azok, akik vállukkal nekifeszülnek az idők kerekének, mint ahogy egyikük magát Dantéval kapcsolatban kifejezte.

### *Bibliográfia*

Az eddigi legnagyobb szabású kísérlet Dante marxista értékelésére Dzsivelegov szovjet szerző műve. Különösen értékes munkát végzett Dante és a különböző társadalmi réteg viszonyának vizsgálata körül, valamint a Dante előtti irodalom értékelésében. Ami Dante száműzetés alatti politikai magatartását illeti, véleményünk nem teljesen egyezik (szerinte t. i. Dantét személyes érdekei és a feudális nemességhez való általános közeledése vitték VII. Henrik oldalára.)

A tanulmányban foglalt egyes kérdésekre vonatkozóan hasznos útmutatás található a Risorgimento nagyjainak Dantéről írott műveiben, valamint a századvég egyes haladó polgári tudósainál. (Ugo Foscolo, Giuseppe Mazzini, Francesco De Sanctis, Isidoro del Lungo és mások írásaiban.)

## KOMLÓS ALADÁR

### A „KOZMOPOLITA KÖLTÉSZET“ VITÁJA.\*

Azt a vitát, amely Arany János »Kozmopolita költészet« című verse körül a múlt század végén hullámzott, irodalomtörténetünk eddig mint kuriózumot, érdekes epizódot ha emlegette. Annyira sem érdemesítette, hogy tisztázta volna a költemény létrejöttének körülményeit, hátterét, célzatát, célpontját, még kevésbé a vers és a nyomában támadt hosszú vita társadalmi jelentőségét. Mindössze annyit tett, hogy időnként megsuhogtatta a verset egy-egy újszerű irodalmi jelenség felé. Így esett, hogy utóbb magát a verset buzgón félreértették, történelmi szerepét meg elfeledték. Pedig, mint látni fogjuk, a kozmopolitizmus volt a jelszó, amely körül a múlt század 70-80-as éveiben az ellentétes társadalmi erők harci frontokba tömörültek, s így Arany verse vízvázalasztó lett, a szóbanforgó vita pedig irodalmunk egyik korfordulóját jelzi: a népnemzeti irány egypárt-uralmának végét, egy nagyvárosi jellegű új irodalom feltűnését.<sup>1</sup>

#### I.

Arany verse 1877 nyarán íródott és a Fővárosi Lapok 1878. 140. számában jelent meg, Támadás volt azon költők ellen, akik keveslik a honi dicsőséget, az egész világot akarják meghódítani, s evégből idegen tárgyakat dolgoznak fel, »elvont ideál«-ról dalolnak s megvetik a nemzeti bélyeget. Arany egyfelől bűnös nagyravágyást és gögőt lát magatartásukban, másfelől lelkiismeretlen és gyáva elárulását a nemzetnek, épp fenyegettetése pillanatában. Pontosabban: a vers szerint a kozmopolita túljár műveiben hazája földjén (1. vsz.), kivágyik népéből, mert kevesli a hazai dicsőséget (3. vsz.), nem talál itthon elég tárgyat (3. vsz.), elvont ideálról dall (4. vsz.), megveti nemzeti bélyegét. A vers kulcsát, ítéleteinek alapját alighanem a második versszakban találjuk meg:

»Ám terjessze a hatalmas  
Nyelvét, honját, istenit!  
Zugó ár az, mindent elmos,  
Rombol és termékenyit:  
De kis fajban, amely épp e  
Rombolásban utban áll:  
Költő az legyen, mi népe, —  
Mert kivágyni: kész halál.«

Másképp: a nagy nép költője büntetlenül kívánhatja idegenben terjesztetni műveit, de a magyarhoz hasonló kis nemzet költője veszve van, ha arra törekszik, hogy a külföldet is meghódítsa. Arany felfogása szerint a költő megszűnik nemzeti lenni, mihelyt külföldi sikert akar. Úgy látszik u. i., véleménye szerint némely költőnk e hódítás érdekében mond le a nemzeti jellegről s dalol »puszta elvont ideállal«. Ez értelmezés helyességét erősíti az is, hogy a költemény első fogalmazásában a kozmopolita költőt megvetően »kozmpopolita cigány«-nak nevezi<sup>2</sup>, azaz olyan valakinek, aki bárkinek kész a fülébe húzni.

\*A szerkesztőség több lényeges kérdésben nem ért egyet Komlós Aladár cikkével, de a tanulmányt, problémafelvetése és anyaga alapján alkalmasnak tartja, hogy egy vita kiindulópontja legyen. Szerk.

<sup>1</sup> Az egyetlen eddigi kísérlet irodalmunk ez egyik legnagyobb jelentőségű elvi vitá-

<sup>2</sup> *Arany Összes művei*, I. 540. I. 1951.

Súlyosan félreértene ugyanis Aranyt vagy Gyulait, aki feltételezné róluk, hogy kozmopolitizmus-ellenségük a külföldtől való tanulás tilalmát jelentette. Ily szándék távol állt tőlük. Volt korukban egy ilyen parlagi irányzat, de ezzel ők éppúgy szembeszálltak, mint a kozmopolitizmussal. Ez irány hívei a szellemi restséget és versenyképtelenségük érzését minden külföldi kultúra otromba megvetésébe bujtatták, s az elzárkózást hazafias kötelességnek hírdették. Arany viszont a világirodalom egyik legalaposabb ismerője volt, s nemcsak ismeretei szaporításáért, kiváncsiságból vagy gyönyörűségéből olvasott, hanem azért is, hogy amit lát, a maga művében felhasználja; Gyulai is szép műveltséggel rendelkezett a nagy idegen litteratúrákban; az általuk vezetett Kisfaludy Társaság elnöki beszédei s könyvkiadási gyakorlata is igazolják, hogy egyenesen feladatuknak tartották a nyugati klasszikusok átültetését nyelvünkbe, s mikor Hermann Ottó 1889. május 21-én parlamenti beszédében kifogásolja, hogy a tudományt nálunk idegen és arisztokrata szellemben művelik, Péterfy Jenő — alighanem Gyulai sugalmazására — a Budapesti Szemlében s fkraszáll a szellemi védővám ellen. Arany és Gyulai nem ítéli el tehát az idegenben járást, ha tanulást jelent és a tanultaknak magyarrá asszimilálását; de elítéli, ha rúgója a magyar világ megvetése s az idegenbe olvadás vágya. Azaz Arany szerint: Helyes nyugatra mennünk, ha onnan zsákmánnyal akarunk visszatérni; de átok arra, aki sóvárogva les ki az idegenbe és szeretne otthagadni.

Mindez rendben is volna, senkinek sem lehet szava ellene, hiszen valóban nem ítéltető el eléggé az a költő, aki nagyravágyásból vagy gyávaságból elhagyja fenyegetett nemzetét; bajosan is képzelhető író, aki ezt kétségbevonhatná. Ha azonban a költeményt ama történelmi körülmények közé helyezzük, amelyek közt született, s megkeressük, milyen jelenségekkel szemben íródott, azaz mire szolgált, s mit jelentett a maga idején: a kérdés elveszti egyszerűségét és egy csomó probléma merül fel körülötte.

Arany ellenszenve az oly költővel szemben, aki hazáján túl keresi hazáját, nem most szólal meg először. Már 1851-ben »A költő hazája« című verse szerint a költőnek »egy — csak egy hazája van«, s ez addig terül, míg énekét értő nép veszi körül. A vers arra vall, hogy Arany 1851-ben is látni vélt magyar költőket, akik szülőföldjük helyett a glóbuszt tekintették hazájuknak. 1860-ban már a »kozmpolitita« szó is felmerül nála. Prinz von Wittgenstein »Hadshi-Jurt« című csecsenc-eposzáról szóló bírálatában ugyanis ezt írja az egykorú német irodalomról: »Ha látom, miként rohan a kozmpolitita faj a világ négy sarka felé, a tigrisek és cethalak honába, miként telepszik meg egy karcús pálma levegője alá, majd az ellátatlan praerik embernyi magas fűvében, vagyis, igazabban szólva, hogyan temetkezik utazási nép- és földirati könyvek tetemes foliantjai közé, hogy a költészetben valami újat, érdekest, csiklandót (piquant), valami »nie da gewesen«-t állítson elő, s az ihlet hiányát kelmeiséggel, az emberi természet igazi hű festéseit a flamingó és kajdács színeivel, a cselekmény, alakok domborúságát lapos tájképekkel, az alkotás erejét gygasi erőlködéssel pótolja: nem irigylem hódításait.«<sup>3</sup>

De Arany költeményének történelmi jelentőségét, sőt a jelentését is csak akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, kiket támad és miért. Minél messzebb távolodtunk azonban a vers születésétől, annál alaposabban félreértették. Úgy látszik, a költemény vágásának irányát már a kortársak is különbözőképp fogták fel; mint látni fogjuk, Gyulai és Beöthy Zsolt már 78-ban eltérően értelmezték. Nem felel a kérdéses Voinovich részletes Arany-életrajza sem. Pedig e vers harcos vers, s egy harc értelmét csak akkor látjuk tisztán, ha tudjuk, kik ellen irányul. Egyetlen kísérlet történt csak a vers, illetve egy mozzanata létrejöttének magyarázatára: Tóth Béla »Arany párisi cenzora« címen azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a »Légy te két világ csodája« kifejezés kesernyésen dacos büszkeségét Saint René Taillandier-nak a Revue des deux Mondes-ban 1860-ban La poésie hongroise au 19.-e siècle című tanulmánya fakasztotta, amely kedvezőtlenül ítélte meg a költőt.<sup>4</sup> Egy új középiskolai tankönyvünk meg éppen, a Revue tanulmányát egyáltalán nem, Tóth Béla cikkét is alkalmasint csak hallomásból ismerve, már így magyarázza a költeményt: »Egy francia folyóirat kifogásolta, hogy Arany költeményei túlságosan magyarosak s ezért nem tudnak

jának vizsgálatára tudomásom szerint »A kozmpolitita költészet pöre« című cikkem a Magyarok 1948. szeptemberi számában. Azóta talált új adatok és szempontok fényében azonban világosabban látom a kérdést, s ezért, tekintettel fontosságára, helyet kértem új megértésgyalására.

<sup>3</sup> *Összes Művei*, 1204-5. 1.

<sup>4</sup> *Széphalom*, 1929.

Nyugaton hírnevet szereznie.<sup>5</sup> Idétlen és sértő feltevés! Arany azért támadta volna a kozmopolitizmust és vádolta hazaárulással szinte az egész fiatal magyar irónemzedéket, mert tizenhét évvel azelőtt őt a magyarossága miatt kisebbitette egy francia folyóirat? Ha elolvassuk a szóbanforgó francia tanulmányt, kiderül, hogy a tankönyv szerzői csak messziről hallottak róla harangozni. A francia író ugyanis (aki Kertbeny fordításából ismerte irodalmunkat), valóban azt állítja, hogy Magyarországon van egy nemzeti érzésű és egy kozmopolita jellegű írócsoport, de a kettő közül az előbbit és köztük Aranyt ítéli rokonszenvesebbnek:

«Il y a — comme on l'affirme — folytatja — deux groupes d'écrivains en Hongrie, les écrivains cosmopolites (on leur a donné ce nom) qui abusent des importations étrangères et les écrivains nationaux, religieusement fidèles à l'esprit et aux régles de leur langue, ce sont ces derniers sans nul doute qu'on doit encourager». Ha Garayt mégis Arany fölé helyezi, csak azért teszi, mert »Az Obsitos« költőjét tehetségesebbnek, sőt — magyarabbnak véli Aranynál (akinek »Murány ostroma« című költeményét például azért ítéli el, mert közönséges nemzetárulást dicsőít). A tankönyv egyébként nem teljes szabátossággal idézi Aranyt, hanem a vershez mellékelt kísérőlevelét is: »Arany, saját szavai szerint, a nemzeties költészet utolsó mohikánja«. Mint látni fogjuk, Arany a verset kísérő levelében félreérthetetlenül a népnemzeti irányról beszél.

Arany gondolatait érdekesen világítja meg az a kísérőlevél, amellyel a verset a Fővárosi Lapok szerkesztőjének, Vadnai Károlynak elküldte. E levél csak a költő halála után, 1882. október 27-én az Egyetértésben látott napvilágot, s Arany-kiadásaink eddig elmulasztották közölni. Fő részeiben így hangzik: »Ez a versecske szintén mult nyári termés; megvolt hát már, mikor tölem b. lapja számára költeményt kért, de nem adtam oda, mert akkori „diadalaim“ közepette nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdeklettek kihívónak, támadónak vehettek volna. Ön látni fogja, hogy nincs benne semmi támadás senki ellen, csak egy lelkemből önként felszakadt fájdalmas szózat, annak láttára, hogy újabb költőink a népnemzeti nyomokat kerülve kerülni látszanak s bizonyos kozmopolitásban tetszelegnek. Azt hittem, hogy a költészet nemzetisége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó Mohikánjaként a földön járok«.

Kik voltak ezek az »újabb költőink? Nyomukra vezet Reviczky Gyula egyik legjobb barátjának, Koroda Pálnak cikke, aki ugyanis, mintha lelkiismerete nem hagyná nyugodni, egy teljes félszázaddal később, 1929-ben visszatér a költemény születési körülményeire, s bár senkisémet vádolja, tisztázni akarja magát és barátait. Cikke szerint<sup>7</sup> a költemény félreértésből született, amelyet Arany környezetének — Koroda szerint bizonyára főképp az akkori fiatalok béte noire-jának, Gyulainak — áskálódásai okoztak, de amelyben ők maguk merőben ártatlanok voltak. Aranyt, írja, azok »akik ez időben legtöbbet érintkeztek vele, rábírták, hogy a kozmopolita költésztől verset írjon«. Korodának, aki 78-ban meglátogatta őt, elmondta, hogyan igyekeztek őt a legifjabb nemzedéktől elriasztani. »Ingerelték Arany Jánost, mintha a legifjabb írók mindannyian ellene lázadtak volna.« Pedig »ő voltaképp csak fiának, Arany Lászlónak műveit ismeri. A „Kozmopolita költészet“ című vers magyarázataul említette, hogyan feketítették előtte az új költőket, kiket Titán Laciknak csúfoltak. Ráfogták az új költőkre, hogy megvetik a magyar fajt, a magyar nemzetet, holott ezek magyar őseikkel büszkélkedtek.«<sup>8</sup> Lehetséges, hogy Koroda emlékezetében a letelt félszázad alatt egy és más elhomályosult. De emlékeinek megbízhatósága emelkedik szemünkben, ha meggondoljuk, hogy a fontos tárgyú beszélgetést a fiatal költő a csodált Arany Jánossal folytatta, utóbb bizonyosan sokszor megbeszélte barátaival, s így az mélyen lelkébe vésődhetett. Így a közlés velejét, hogy Aranyt valami személyes megbántottság is fűthette a vers megírásakor, a valósággal egyezőnek tekinthetjük. Mindenesetre feltűnő, hogy Koroda beszélgetése Arannal kizárólag a »Kozmopolita költészet« s a költőnek a fiatalokhoz való viszonya körül forog; egyenesen úgy látszik, mintha látogatásának épp e kérdés tisztázása lett volna a célja.

Arany kísérőlevele és Koroda cikke tehát egyaránt kimondja, illetve sejteti, amiről a vers hallgat: Arany a nemzet létét csak a népnemzeti iskola fennmaradásával látja biztosítottának.

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, kik lehettek az írók, akik 1877 táján elszakadtak a népnemzeti iránytól, az útbaigazítást Arany egyik legjobb barátjának, Gyulai Pálnak

<sup>5</sup> Barta János stb. *Magyar irodalomtörténet az ált. gimn.-ok számára* II. rész, 1951 276. l.

<sup>6</sup> Célzás az Őszikék sikerére.

<sup>7</sup> *Irodalmi körforgás*, Nyugat, 1929.

<sup>8</sup> *Irodalmi körforgás*, Nyugat, 1929.

egy bírálatából kapjuk meg, amely 1877 őszén jelent meg a Budapesti Szemlében, tehát ugyanabban az időben, 1877 nyarán íródott, mint a költemény, s feltehető, hogy épp beszélgetéseik alapján. A bírálat szerint »Koroda Pál költői beszélyeit talán említenünk sem kellene, a mellőzés volna a legillőbb bírálat, de mégis szólnunk kell róla, mert mutatják, hogy ifjabb költőink mindinkább csatlakoznak ahhoz az irányhoz, amely költőinknek legújabb betegsége. Líránk már nem szívja többé táplálékát a népnemzeti elem hagyományos földjéből, drámai és elbeszélő költészetünk nem igen veszi többé tárgyait a magyar társadalom multjából és jelenéből, hanem bekalandozva a világ minden részét, idegen nemzetekhez fordul.«<sup>9</sup> Gyulai itt ugyanazt az írói eljárást pellengérezte ki, amelyet Arany, csak nevet nem ad még neki. S nehogy a legkisebb kétségünk lehessen arról, hogy mindketten ugyanazt az irányt veszik célba, Gyulai 1879. február 10-én Szigligetiről mondott emlékbeszédében újból szembefordul vele: »Most mintha bizonyos kozmopolita szellem kezdené megszállni drámaíróinkat. Elfordulnak nemzetünk történetétől, s a magyar társadalom helyett. . . Végül fejtegetéseit Arany »Kozmopolita költészet«-éből vett idézettel támasztja meg. Ez a beszéd, mely a versre hivatkozva, a költő barátja ajkáról még Arany életében hangzott el, egymagában is kétségtelenné teszi, hogy Arany ugyanazt az eljárást bélyegzi meg a kozmopolita szóval, amit Gyulai: a költött idegen világ ábrázolását.

S Gyulai kritikáit forgatva, azt is egészen pontosan megállapíthatjuk, kik a kérdéses írók: 1878-ban »Csiky Gergely újabb színművei« című tanulmányában így ír: »A vígjáték Spanyolországban történik. Amióta Rákosi és Dóczi felfedezték Spanyolországot, vígjátékíróink örömezt vándorolnak e szép országba, ahol minden lehetetlenség megtörténhetik.«<sup>10</sup> 1880-ban pedig »Bartók Lajos Legszebb-je és Csiky Proletárok-jai« címen fejtegeti: »Bartók egészen azon irányhoz csatlakozik, amelyet ezelőtt néhány évvel Rákosi és Dóczi kezdeményeztek, melyet már-már magát túléltnek hittünk, Csiky ellenben, aki első művét szintén e szellemben írta, legújabb művében háttal fordított a költött görög és spanyol világ képtelen meséinek s a magyar társadalom rajzához fordult. Gyulai nem vonja kétségbe a drámaíró azon jogát, hogy olykor a görög, római s az újabb történelem tragikái mozzanatait dolgozza fel, csak az ellen tiltakozik, hogy a kivétel szabállyá váljék. »Vajjon türjük-e, hogy mintegy hirdessék drámaíróink: a magyar történelem és társadalom nem nyújt költői anyagot, forduljunk a külföldre, kalandozzuk be Európát s árásszuk el a nemzeti színpadot idegen népek és viszonyaik rajzaival?«<sup>11</sup> S ezek a művek még csak nem is történeti vagy mondai hagyományon alapulnak, hanem a képzelet szabad szülöttei, amelyeket szerzőink egyszerűen idegen környezetbe helyeznek át.<sup>12</sup> Ilyen művek Rákosi Jenőtől a Szerellem iskolája (1873), Dóczi Csók-ja (1871), Csiky Jóslat-a (1875), Bartók Legszebb-je (1880), Csiky Az ellenállhatatlan (1878), Somló Sándor Gorgó (1878) c. darabjai. Most már pontosan megjelölhetjük tehát, kik keltették föl Arany és Gyulai aggodalmát és neheztelését: azok az íróink, akiknek Beöthy később az »újromantikusok« nevet adta: Rákosi Jenő, Dóczi Lajos, Csiky Gergely, Bartók Lajos és Koroda Pál. Arany büszkén állítja magát szembe velük: ». . . Hogy magyaros irományom S hazám földén túl se jár. Föltevésünk helyességét bizonyítja, hogy az újromantikusok magukra is vették a támadást. Rákosi Jenő Toldy Istvánról szóló nekrológiájában ugyanis kimondja: »Sokszor hangzik fel a panasz, hogy íróink, kivált akik színpadok számára dolgoznak (én húztam alá, K. A.), más országokba, idegen társadalomba, mesék világába és képzelt birodalmakba mennek anyagért, s mindenre kiterjed tárgykereső szemök figyelme, csak azt nem látják meg, ami legközelebb van hozzájuk: a maguk hazáját, saját társadalmukat, önnön bajainkat s a kérdéseket, melyek minket égetnek«. Ő maga is »ama szerencsétlenek közé tartozik, fűzi hozzá, akik nem arról írnak, ami másnak tetszik, s érte egész súlya nehezedik vállamra az idézett megrovásnak«. S a váddal szemben csak azzal a felszínes érvvel védekezünk, hogy »az író azt a tárgyat írja meg, amely vonzza, amely izgatja.«<sup>13</sup>

Az újromantikus író olykor valóban kitért természetes feladata: a nemzet életének ábrázolása elől, s ezért megérdemelte Gyulai gáncsát; más kérdés, nem ütött-e mégis nagyob-

<sup>9</sup> *Újabb költői beszélyeink*, Budapesti Szemle, 1877 szept.-okt.

<sup>10</sup> *Dramaturgiai dolgozatok*, II. 405. l.

<sup>11</sup> *Dramaturgiai dolgozatok*, II. 474. l.

<sup>12</sup> Gyulai 1880-ban »Bartók Legszebbje és Csiky Proletárok«-jai c. cikkében (*Dramaturgiai dolgozatok*, II. 476. l.) utal rá, hogy erős szemrehányásokat kapott a magyar társadalom rajzának követelése miatt. E szemrehányó cikkeket eddig, sajnos, nem sikerült megtalálnom.

<sup>13</sup> *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1881.

bat Arany a kelletnél, mikor ingerültségében és felháborodásában mindjárt az újromantikusok nemzethűségét is kétségbevonta.<sup>14</sup>

De Koroda cikke sejteti, hogy Arany nemcsak az újromantikusokra célzott, hanem Reviczkyre és körére is. Így tartja az irodalmi köztudat is, alighanem azért, mert Reviczky vette fel közismert versében az odadobott kesztyűt. Ma már nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, mennyi alapja van e közfelfogásnak. Mindenesetre figyelmet érdemel azonban, hogy a Gyulaira következő nemzedék vezető irodalompolitikusa, Rákosi Jenő sógora, *Beöthy Zsolt* némileg módosítva a harci taktikát, »A magyar nemzeti irodalom ismertetése« című 1878-ban megjelent könyvében hírlapírókat megszegyenítő fürgeséggel átvessi a vádat, de — az újromantikus Rákosiék helyett a lírikusok ellen fordítja. »Legújabbban, legifjabb költőinknél ismét új irányba látszik tévedni a magyar líra«, írja. »Csupán csak nyelvére nézve marad annyira, amennyire magyar, érzése, felfogása, formái mind idegenek. Külföldi példáinak hatását nem törekszik a nemzeti szellemnek némi nyomával adni vissza. Az érzés, melyből e költészet fakad, a panaszos, a tétlen, nyögő világfájdalom. Ez hatja át kevés kivétellel mai versíróink legnagyobb részét. Technikai ügyességre vannak jeles verselők közöttük, de költészetük egyetlen magyar eleme, a nyelv is csak egyoldalúan fejlik kezeik között: csengésére, hajlékonyságára; míg erejét, jellemző színeit, gyökerességét elveszteni látszik kezükben. Kozmopolita költészet, mint Arany János nevezte«. *Beöthy* elhallgatja, hogy Arany nem annyira e költőket nevezte kozmopolitáknak, mint inkább néhány drámaíró. *Beöthy* a szerinte kozmopolita költők közül névszerint egyet említ meg, azt is csak az 1900 utáni kiadásokban: *Reviczky Gyulát*, aki »a nemzeti szellemmel lázabb kapcsolatban áll«. Míg a lírikusok elleni vád kiadásról kiadásra bővül, Rákosi Jenőről csak az első kiadásban említi meg, hogy »a nemzeti elem híjján« van, az 1887-es kiadásban már elejti a vádat, s Rákosinak épp a magyarosságát emeli ki, oly szavakkal, mint: »dikciója mindig erős, gyökeresen magyar« és »mint hírlapíró lelkes harcosa a magyar nemzeti eszmének«.

Mivel pedig Arany költeményére *Reviczky* adta a legismertebb választ (még hozzá versben is, prózában is), azonkívül *Beöthy Zsolt* rendkívül elterjedt irodalomtörténete is e költőre vonatkoztatta Arany vádját, irodalmi köztudatunk hagyománya szerint a költemény ellene íródott. Helyes-e ez a hagyomány? Ma már csak feltevéseink lehetnek arról, volt-e valóban s ha volt, mi volt a szerepe *Reviczky*nek a költemény megszületésében. Ha tudjuk, hogy *Reviczky* 1877-ben huszonkét éves ifjú volt, akinek addig mindössze néhány verse és cikke jelent meg, s a pesti irodalmi életben annyira nem aratott sikert, hogy még korrektori állását is elveszítve, *Dentára* kényszerült volt nevelőnek, legalább is különösnek tetszhetik, hogy a tekintély olimposzán álló Arany János ellene, a szegény fiatal költő ellen vonultatta volna fel legsúlyosabb mennyköveit. E feltevésnek némileg ellene mond az is, hogy *Reviczky*, válaszából kitetszőleg, nem vette magára a támadást: az teljesen elvi síkon mozog, egy olyan ember hangján, aki személyében nincs érintve.

S a különös feltevést, legalább is olyan módosításban, hogy az újromantikusokon kívül ellene is irányult a nagy költő haragja, mégsem lehet teljesen elutasítani. *Reviczky*, ha tudomásunk szerint nem is jutott a zárkózott költő színe elé, már posztonyi gimnazista korában küldött verseiből Aranynak; 1874-ben gondolkodó főre valló érdekes cikkben méltatta Arany humorát, 1877. ápr. 25-én pedig *Győry Vilmos* felolvassa egyik versét a Kisfaludy társaságban,<sup>15</sup> ami természetesen nem történhetett Arany tudta nélkül. Könnyen lehetséges, hogy e felolvasás alkalmából erősebben *Reviczky*re irányult a figyelem, s akkor a fiatal költőnek és barátainak, *Koroda Pálnak* és az izgága *Gáspár Imrénének* egyes szavai esetleg eltorzulva személyére sértő formában juthattak Arany fülébe.<sup>16</sup> Hiszen köztudomású, hogy ez a baráti társaság, bár magát Aranyt a legnagyobb mértékben tisztelte, az úgynevezett népnemzeti irányt ellenszenvvel nézte, s a maga általános emberit hangsúlyozó irányával kívánta felváltani. Arany értesülhetett arról is, hogy *Reviczky* a *Toldi* csodás nyelvétől eltekintve alsóbbrendű alkotásnak tartotta.<sup>17</sup> Az is tagadhatatlan, hogy a »kozmo-

<sup>14</sup> *Voinovich Géza* Arany műveinek kritikai kiadásának jegyzeteiben (1.540. 1. 1951) most már szintén az újromantikusokra vonatkoztatja e verset. Örülök, hogy Arany e kitűnő ismerője egy véleményre jutott velem, sajnálom azonban, hogy elfeledte megemlíteni felfogásának forrásait. Azért sajnálatos ez, mert feltevésem, a *Voinovich*-jegyzet természeteszerű lapidáris stílusa következtében is, elveszti feltevésjellegét, s kétséget nem tűrő ténymegállapításnak látszik. Pedig, mint a továbbiakban ki fog derülni, egykori kombinációmát ma már egyoldalúnak tartom.

<sup>15</sup> *Kéky L.* A Kisfaludy Társaság története, 158. 1.

<sup>16</sup> Egyébként *Reviczky* csak hónapokkal a költemény megírása után, 1877. szept. 14-én költözik vissza *Dentáról* Pestre.

<sup>17</sup> *Paulovits: Reviczky Gyula*, 152. 1.



politai költő» Arany-megrajzolta néhány vonása épp Reviczky-n megtalálható: megvan benne a szertelen dicsőségvágy, a magyar művelődési viszonyok megvetése, a világ meghódítására törekvés. Így 1876-ban, mikor tervezett verseskötetere nem talál előfizetőt, ezt írja egy levélben: »A mi közönségünk indolenciája, műveletlensége, ostobasága ellen nem lehet küzdeni. De mi, az új nemzedék, tehetnénk mégis valamit. Becsempészhetnők irodalmunkat a külföldre, ezzel kellene megismertetnünk, megkedveltetnünk.«<sup>18</sup> E célból Magyar-nemzeti Poesie címen ki akar adni egy kötet magyar verset a maga fordításában. A szándék persze tiszteltetendő s nemzeti szempontból sem kifogásolható, de a magyar közönséget ócsárló s a külföld meghódítását ajánló indokolás mégis Arany versére emlékeztet: »Kisszerű az oly dicsőség, Amit a szomszéd se sejt«, stb. Reviczky azt is fennen hangoztatta, hogy erőt érez magában az egész emberiség meghódítására;<sup>19</sup> nagyon fiatal korában német költő akar lenni, 1877-ben a »Dichterstimmen aus Österreich-Ungarn« című bécsi folyóiratban meg is jelent két német verse. Így, ha akarta valaki, könnyen megrágalmazhatta őt — csak azt kellett elhallgatni, vagy nem tudni róla, hogy 1874 novemberében, tehát tizenkilenc éves kora óta nem írt német verset többé s az addig írottak túlnyomó részét is megsemmisítette.<sup>20</sup> Nem lehetetlen tehát, hogy a »Légy ha birsz, te világgöltő« sor s a vele kezdődő versszak valóban Reviczkynek valamelyik kijelentésére utal s vele vitaközi.

Sekély felfogása volna azonban Arany-nak és költeményének, ha csak a morodott irodalmi nézeteltéréseket látnók a háttérben. Voltaképp e nézeteltéréseknek is az egykorú társadalmi helyzet adott jelentőséget.

Arany ideges türelmetlenségének megértéséhez először is tudnunk kell, hogy az ő korában még fennállt művelt osztályaink elmagyartalanodásának veszélye, mivel arisztokráciánk és polgárságunk még nem vált magyarrá; azonkívül elég nagy számban akadtak olyan íróink, akik egyforma könnyedséggel írtak magyarul és németül, s így nyitva volt előttük az osztrák sajtó s azon át a világ. Talán még fontosabb körülmény, amelyre a verssel foglalkozók eddig szintén nem gondoltak, hogy az orosz cár 1877 áprilisában indította meg a Balkánon a törökellenes háborút, ez pedig nagymértékben nyugtalanította a magyar közvéleményt, mert általános volt a félelem, hogy a cári terjeszkedés megerősíti a szláv nemzetiségek elszakadási törekvéseit s Magyarország széthullását eredményezheti; ez az izgalom váltotta ki Arany-ból 1877-ben »A Plevnánál« c. költeményét is. Arany szava a »kivágyás«-ról ebben az összefüggésben válik csak érthetővé.

Összefoglalva: a magyar társadalom egykori művelődési jellege és a nagyhatalmak fenyegető terjeszkedése indokoltá teszik Arany hazafias nyugtalanságát. A történelmi helyzet olyan volt, hogy amennyiben költőink — akiknek a nemzet őrzése volna egyik főfeladatuk — kozmopolita magatartást tanúsítanak, ezzel valóban veszélyeztetik a magyarság fennmaradását. Arany helyesen tette, hogy a válságos időben figyelmeztetett a költészet nemzeti feladataira. Más kérdés, hogy egykorú fiatal költőink a népnemzetitől való elfordulásukkal okot adtak-e a súlyos vádra, amelyet Arany ellenük emelt.

Tudom, a mondottak után is marad homály az eddig oly világosnak vélt költemény célpontja, mondanivalója és iratásának alkalmi körülményei, homály, amelyet teljesen eloszlatni, a jövőben is aligha fog sikerülni. Annyi mégis megállapítható, hogy Arany haragjának legmélyebb forrása, hogy úgy véli: a fiatal költők nem állanak ellen az idegen hatalmak terjeszkedésének, sőt színtelen elvontságukkal, nemzet-megvetésükkel és szertelen érvényesülési vágyukból fakadó »kivágyásukkal« még megkönnyítik azt. Fokozta ingerültségét, amit barátaitól hallott: hogy a fiatal írók elfordultak a népnemzeti iránytól. Így írta, a kérdéses írókat csak kevéssé ismerve, »Kozmopolita költészet« című versét, mely tehát némileg a sötétbe lövi ki nyilait a föltételezett ellenségre. Ez az oka, hogy oly nehéz célzásainak tárgyát felfedezni. Nyilai mégis találtak, s akadtak írók, akik (habár talán nem rájuk vonatkozott a vers) szembesálltak felfogásával.

## II.

Arany aligha tehet róla, hogy verse után azonnal megindul a hallali. Gyulai idézett kritikája ugyan már 1877-ben elítéli, hogy irodalmunk idegenből veszi tárgyát, de csak 1879 február 10-én, Szigligetiről mondott emlékbeszédében s épp Arany költeményét idézve, süti íróinkra a kozmopolitizmus bélyegét. Beöthynek annyira tetszik a szó, hogy mint már mondottuk, meg sem várja, míg a nyomdafesték megszárad Arany költeményén, már 1878-

<sup>18</sup> Paulovits I.: *Reviczky Gy.*, 82. 1.

<sup>19</sup> U. o. 90. 1.

<sup>20</sup> Farkas Gy.: *Reviczky's deutsche Dichtungen*, Graggers Gedenkbuch.

ban ezzel bélyegzi meg új költőinket. Még a Petőfi Társaság is, amelyet pedig némelyek ellenzéki csoportfősülésnek vélnék, csatlakozik a divatos áramlathoz. Alelnöke, az üres epigon verselő Komócsy József rögtön versben visszhangozza Arany költeményét,<sup>21</sup> 1882-ben meg a Társaság titkára, Szana Tamás<sup>22</sup> panaszkodik, már Aranytól eltérő értelemben használva a szót, új irodalmunk kozmopolita jellege és az idegen termékek beáramlása miatt. Szana Tamáshoz intézett nyílt levelében maga *Kossuth Lajos* is hozzászól a kérdéshez, bölcs udvariassággal mérsekelve a kozmopolita boszorkány-égetést: reméli, fejtegeti, hogy Szana nem akar elzárkózni az idegen irodalom színe-javának átültetésétől; ezzel túllőne a célon. Meg kell őriznünk nemzeti jellegünket, de európai színvonalra kell törekednünk. Ezért meg kell váltogatnunk, mit fordítunk le, s óvakodnunk kell a pornográfiától és a naturalista iránytól.

Nem tűnt fel irodalomtörténészeinknek, hogy Reviczkyék igen későn, 1885-ben, tehát 7 év múlva veszik fel csak az odadobott kesztyűt. A dolog magyarázata részben az lehet, hogy 78-ban fiatal kezdők még, akik egy Arany-ellenes vitára nem kaptak volna fórumot (Reviczky 23, Koroda és Komjáthy meg éppen 20 éves), s csak most elég erősek arra, hogy elfogadják a kihívást. Most nem csak idősebbek és tekintélyesebbek, többen is vannak: egy egész érett írónemzedék áll szemben a népnemzetiekkel. De része lehetett a késő válaszban még valaminek: csak későn jöttek rá, hogy a verssel egy végláthatatlan és egyre elmérgesedő hadjárat indult meg, s annak éle, részben az újromantika inegszünése, részben Beöthy taktikája következtében most már egyenesen ellenük irányul. 1885-ben hát ellentámadásba mennek át. Mind az ős-ellenfélnek, Aranynak válasznak, mint aki legpregnánssabban fogalmazta meg a vádat s akinek szavaira Gyulai is, Beöthy is, mint afféle kúriai ítéletre, hivatkoznak. *Reviczky* »Arany Jánosnak, Válaszul Cosmopolita költészet című versére«<sup>23</sup> című költeményben és »Cosmopoliticus irány a költészetben« c. cikkben felel a támadásokra. Arany legfőbb vádjaira azonban nem is válaszol. Így arra, hogy némely magyar költő a külföld meghódítása kedvéért kész elhagyni nemzete »szent zászlaját«, meg arra, hogy megvetik fajukat és a nemzeti bélyeget. E vádaknak nyilván annyira nem látta alapját, hogy fölöslegesnek érezte válaszolni rájuk. Elintézi azzal a két sorral: »Én is áldom azt a bölcsőt, mely magyarrá ringatott«. Csak azt a nézetet utasítja vissza, »hogy világköltőt csak nagy népek produkáljanak, a kisebbek poézisében pedig csak nemzetiséget keressünk«. Az általános emberi mellett száll síkra. Felfogása, hogy szép, szent, drága ugyan a pusztán nemzeti ének is, de még szebb az, amely általános emberi, s Aranyt sem pusztán nemzeti tartalma tette nagygyá, hanem műveinek egyetemes eszmei tartalma.

Ha azonban a verset és 1885-ben »Cosmopoliticus irány a költészetben« címen megjelent cikkét<sup>24</sup> összehasonlítjuk, észre vesszük, hogy a kettőnek álláspontja közt lényeges eltérés van. Míg a versben Homér, Hamlet, Bolond Istók, Don Quijote, Faust, Molière, Harpagon, Alcest, Horác mind azt példázza, hogy a nagy alkotások valamennyi nemzeté, »Általános eszme, érzés, név, ha nem is nemzeti«, — a cikkben, ellenkezőleg, ugyanezen alkotások már annak bizonyítására szolgálnak, hogy a nagy költészetben mindig ott-van »saját népének jellege, korának és nemzetének zománca«. A vers is elismeri ugyan, hogy »Szép az ének, szent az ének, Drága kincs, ha nemzeti.« ám hozzát teszi: »De a legszebb dal örökké Általános, emberi«. Majd így folytatja: »Az igazság egy lehet csak Valamennyi nyelveken.« és: »A világ nyelvét beszéli Molière, a francia Harpagon, Alcest s a többi Csupa kozmopolita«. Amiből látnivaló, hogy kozmopolita annyit jelent számára, mint általános emberi. A cikkben már más a felfogása. Itt már azt fejtegeti: hogy »mint minden éghajlatnak megvan speciális növényi és állatvilága, úgy van minden népnek és kornak külön poézise«. E lényeges eltérés arra vall, hogy a vers jóval korábban fródhatott, mint a cikk, feltehetőleg mindjárt 78-ban, azonnali válaszul Arany költeményére. Reviczky verséből azt is levonhatjuk, hogy Arany értesülése nem volt egészen alaptalan; akár őt vette célba Arany költeménye, akár nem, a költeményben adott haragos torzkép némileg emlékeztet a fiatal poétára.

Hiszen még a cikk is, bár közeledik a költészet nemzeti felfogásához, még mindig egy súlyos fenntartással él: már elismeri ugyan, hogy a nagy költő önkénytelenül mindig nemzeti, mégis különbséget tesz ez önkéntelen nemzeti jelleg és a hazafias tendencia közt, s azt vallja, hogy a nagy költők »nem igen követtek hazafias tendenciákat«. Ezért — bár tanácsos ismert hazai tárgyakat dolgozni fel, de — nem szabad megtiltanunk azt sem, hogy a költő idegenből

<sup>21</sup> *Fővárosi Lapok*, 1878. júl. 5.

<sup>22</sup> *Koszorú*, 1882.

<sup>23</sup> A költemény Arany verséne azonnali visszhangja lehetett; de a költő nem vette fel egyetlen kötetébe sem, életében valószínűleg nem is jelent meg s csak a halála után, a Koroda-szerkesztette *Összes költeményei*-ben (1902) látott először napvilágot.

<sup>24</sup> *Szemle*, 1885. 18. 3.

vegye tárgyát. »Ennyiben tehát van helye a kozmopolitikus költészetnek és annyiban is, hogy a költészet, főleg a modern költészet lehető általánosságban mozog, mindnyájunkkal közös emberi eszméket és érzelmeket zeng.« »Nana, bármennyire francia, a világ rimája; Leopardi költészete sem pusztán az olasz, hanem minden szenvedő lélek fájdalmas sóhaja.« Ezért »Azt a nézetet, hogy világköltőt csak nagy népek produkáljanak, a kisebbek poézisében pedig csak nemzetiességet keressünk, még a nagy Aranytól sem fogadom el.« S azzal a kétségbevonhatatlan igazsággal fejezi be cikkét, hogy »A legnagyobb költők a legnemzetiebbek, de egyúttal a legemberiebbek, legáltalánosabbak.«

Reviczky tehát a versben még kétségbevonja, hogy az általános emberinek, ha művészi, feltétlenül nemzeti jellege is van, a cikkben ezt már elismeri, csak a hazafias tendencia kötelező voltát vonja kétségbe. Közös viszont a versben és a cikkben annak a követelésnek hangoztatása Arannyal szemben, hogy a művészi alkotás tartalma ne csak egy nemzet, hanem az egész emberiség számára érthető legyen, azaz általános emberit fejezzen ki. Ez a követelés egyike Reviczky alapeszméinek, s amikor ezt, mint a cikkben teszi, a szintén kívánatos s önkéntelenül meg is lévő nemzeti jelleggel összhangban lévőnek hirdeti: felfogását csak helyeselhetjük. Igaz, hogy közben érvelése hevében szembefordul a hazafias költészetet is, a művészetnek, mondván »nem lehet hivatása, hogy vezércikket, politikai szónoklatokat helyettesítsen, s félő, hogy Reviczky e fogalmazással a művészet azon feladatát is kétségbevonja, hogy részt vegyen népe harcaiban. Szerencsére e tanításnak Reviczky gyakorlata ellent mondott. De épp ez a bizonyítéka, hogy gondolatmenetében nem is ez az igazi mag. Ami igazán fontos volt számára, az tagadása a korlátozott nemzeti- nek, mely nem tud, sőt nem is akar az egész emberiség számára mondani valamit, rövidebb és közérthetőbb fogalmazásban: szembeszállás az úgynevezett népnemzetivel; a hazafias általában a politikai költészet elitélése nála csak fölösleges áldozat az elméleti következtetéseknek, az általános emberi követelményéből levont elhibázott következtetés. De vég- eredményben megállapítható, hogy Reviczky e súlyos tévedéseket is tartalmazó két írásban sem volt kozmopolita, hiszen elismeri a nemzeti jelentőségét s fennem vallja a magyar- sághoz tartozását, csak éppen küzd és nem tud megbirkózni a nemzeti és általános emberi látszólagos ellentétének elméleti problémájával.

Ugyancsak 1885-ben Pallos álnévén *Palágyi Lajos* szerint szigorúan visszautasítja Glüksmann H. (?) és Lenkei Henrik német cikkét, mely szerint költészetünk kozmopolitizmusban szenved. A cikkből látni, mondja *Palágyi Lajos*, »hogy az urak vagy professzorcskák, vagy pláne Gyulai Pál ájtatos hallgatói. Mert Gyulai, mióta Arany a »Kozmopolita költészet« szót kiejtette, folyton ezen vesszőparipázik s költőinknek szüntelen ezt veti szemére. Kozmopolita költészet alatt pedig az oly költészetet érti, mely a kicsinyes alexandrinus-faragáson túlemelkedve, formában és tartalomban európai színvonalra törekszik, anélkül, hogy kivetkőznék magasságából,»<sup>25</sup> tehát azt a költészetet, mely irodalmi jövőnkkel egyértelmű.<sup>26</sup>

Komjáthy Jenő 1887-ben Reviczkyvel teljesen azonos nézeteket vall. Ő is a nemzeti és általános emberi ellentétéként fogalmazza meg Arannyal való szembenállásuk értelmét »Kritikai szempontok« című tanulmányában: »Szorosabban véve csak a nyelv és forma az ami minden igazi költő műveiben szükségképpen nemzeti: a tárgy nem mindig, a felfogás pedig csak annyiban, amennyiben a nyelv kifejezőmódjával szorosan összefügg, és minden még oly általános, egyenlőleg bármily önálló felfogás a nyelvhez tapadt, a költőnek fel kell keresnie tehát a nyelv ismeretlen mélységeiben rejlő kincsés aknáit, miközben e nyelvet beszélők tömegének gondolat- és érzelemléte észrevétlenül és öntudatlanul körülhálózza őt és elváhatatlanul lelkéhez tapad. Tévednek és haszontalan munkát végeznek, akik ennél többet akarnak és a költő szárnyalatát politikai confessiókkal akarják megkötni s nem- csupán a formában, hanem tartalomban, tárgyban és irányban is a »nemzeti« medrébe szeretnék szorítani.« »Az újabb nemzedék feladata a magyar irodalmat a nemzeti szűkebb köréből az általános emberi színvonalra emelni, oly gondolatokat hinteni el, melyek magyar formában az egész emberiségnek javára válnak. Nem jelenti ez a nemzeti individualitás feladását, hanem nagyobbdását és nemesbedését.«<sup>27</sup> Kétségtelenül veszélyes sorok. Tudnunk kell azonban, hogy Komjáthy csak egy olyan felfogásnak adott hangot bennük, amely a magyar lét látszólagos századvégi biztosítottága tükröződéseként egész akkori költészetünkben érvényesült. Hiszen tudvalevő, hogy 1867 utáni líránkban a hazafias téma időszera- tlennek tetszett és sorvadásnak indult. Tudnunk kell azt is, hogy Komjáthy, mint hátramaradt kéziratjai elárulják, többet látott a nyelvben, mint pusztán az értelmes emberi érintkezés

<sup>25</sup> Nyilvánvalóan sajtóhiba, »magyarságából« helyett.

<sup>26</sup> *Koszorú*, 1885 szeptember 6.

<sup>27</sup> *Új Nemzedék*, 1887. 129. 1.

eszközét: a nemzet, illetve az emberiség legmélyebb ösztönös felismeréseinek, ősi titkos igazságoknak tárházát. S a legcsattanósabb cáfolata Komjáthy állítólagos kozmopolitizmusának, hogy a gyakorlatban ellentmond az idézett soroknak, jelöl, hogy rosszul fogalmazta meg bennük voltaképpen mondanivalóját. Egy fennmaradt kézírata »A *Tiszakorszak és az irodalom* c. tanulmányának vázlata u. i. még világosabbá teszi, hogy egyaránt elítélte a nemzeti elzárkózást és az élelmeselek hűtlenségét: »Egyik költő nem akar világköltő (természetesen magyar világköltő) lenni, de a másik azért szívesen lesz osztrák (természetesen osztrák-magyar) költő. Az utóbbi különben igen kedélyesen gondolkodik: igaz ugyan, hogy két dudás meg nem fér egy csárdában, de annál tágasabb két csárda egy dudásnak, így aztán kedvére dudálhat és dudolhat, vígan szedve be kettős tányérján a garasokat.<sup>28</sup> Egy másik kézíratos feljegyzésében elmarasztalja Aranyt, mert szerinte megalkudott a nemzeti függetlenség kérdésében: »A lemondás költészete? Lemondott-e Petőfi? De bezzeg lemondott Arany s a lemondás költészétét követte a magalkuvás politikája»<sup>29</sup>.

Rudnyánszky Gyula is szembefordul a kozmopolita-ellenes hajszával, pedig mint látni fogjuk, korábban maga is részt vett benne. Egy 1889-ben írt költeményében — talán mert legkésőbb — ő ismeri fel legtisztábban s bátran és élesen kimondja, miről van szó. Felháborodva és sértő hangon utasítja vissza a kozmopolitizmus vádját, de tiltakozik a falusi magyarságra korlátozás ellen, a tárgyválasztás szabadsága és az általános emberi nagyobb horizontja nevében:

»... Ki tán nem durvaszája,  
Kacsaringós vad gyerek  
S tárgya nem gém, csorda, vályu:  
Nyelvé az ellen pereg?  
Árvalányhaj és sarkantyú,  
Kurta dolmány, nagy fokos:  
Ez a nem-korcs, a nem-fattyú?  
S erről zengjen a koboz?.....  
Míg vonagló szívvel érzem  
Egy egész világ baját:  
Tán szívem e szenvedésben  
Megtágadta már faját?»<sup>30</sup>

Reviczky, Komjáthy, Palágyi és Rudnyánszky mind vállalja tehát a vádat, hogy kiléptek a népnemzeti körből, de tagadják, hogy ez kozmopolitizmus volna; elismerik, hogy a nagy költő mindig nemzeti is, de kétségbevonják, hogy le kellene mondania az általános emberiről, sőt az első kettő, helytelenül, azt is tagadja, hogy hazafias érzéseket kell hirdetnie.

Palágyi Menyhért 1885-ben ezt írja: »Új emberek jelentkeznek az irodalmi porondon... s ezek az új emberek új elveket és eszméket képviselnek, amelyek eddig csak azért időztek oly sokáig a felszín alatt, hogy éretten és a jövődő diadal minden biztosítékával felfegyverkezve lépjenek a meglepett közönség elé. A ziláltság és iránytalanság csak látszat volt, csak lepel, mely alatt a jövődő csírái kényelmesen és biztosan fejlődtek ki.<sup>31</sup> Új irodalomtörténetünk mégis az 1890. évben jelölte meg az új magyar írónemzedék fellépésének időpontját. Látnivaló, hogy ez a határvonás téves: megkésétt a valóságtól. Hiszen az új nemzedék körülbelül 1880-tól készen áll és, mint láttuk, egyre öntudatosabban hirdeti elveit. A 80-as évek Tolnai Lajos működésének virágkora, itt bontakozik ki Reviczky, Komjáthy, Mikszáth, Kiss József, Ábrányi Emil, Csiky, Péterfy, Petelei, Iványi Ödön, Endródi, jelentkezik Bródy Sándor, s a kozmopolita-vita formájában megtörténik már a régi és az új írók tudatos összecsapása is.

### III.

Szorosan véve nem tartozik a mi kozmopolita-vitánkhoz, de megítélésében tanulságos lehet, ha tudjuk, mi volt más írók véleménye a kérdéstről. Legyen szabad hát zárójelben megjegyeznem, hogy a vitathatatlanul nemzeti érzésű Puskin és Bjelinszkij szinte teljesen ugyanúgy gondolkodott, mint Reviczky és Komjáthy. Puskin például ezt írja: »Egyik kritikusunk, úgy látszik, azon a véleményen van, hogy népi az, ha az író tárgyát a hazai történelemből meríti; mások a szavak megválasztásában látják a népiességet, s örülnek, ha valaki, aki oroszul ír, orosz kifejezéseket használ. De nehéz volna Shakespearetől meg-

<sup>28</sup> Széchényi Könyvtár kézírattára, 1594. Fol. Hung. 76. 1.

<sup>29</sup> U. o., 102. l.

<sup>30</sup> *Magyar Szemle*, 1889. 23. sz.

<sup>31</sup> *Koszorú* 1885.

tagadni a népiesség elismerését olyan darabokban, mint Othelló, Hamlet, Szeget-szeggel-Vega és Calderon minduntalan elviszi közönségét a világ összes tájai felé, tárgyait olasz novel-lákból, francia *lai*-kból veszi, Ariosto Nagy Károlyt énekli meg és szól francia hőskről, a kínai királyleánnyól is. Racine tragédiáinak ókori tárgyuk van. És mégis nehéz volna elvitatni ezektől az igazi teljes népiesség érdemét. Viszont micsoda népiesség van a mi Rossiadankban és Petriadankban a neveken kívül? Egy író népiessége olyan jeles tulajdonság, amelyet csak a költő honfitársai tudnak teljesen értékelni, — mások számára nem léteznek, sőt még hibának is látszhatnak. A német tudós megütközik Racine hőseinek udvariaskodásain, a francia meg nevet Calderon Coriolanusán, amint párbajra hívja ellenfelét. Pedig mindez a népi jelleg bélyegét viseli. Az éghajlat, a kormányforma, a vallás minden népnek megadja sajátos vonásait, amelyek többé-kevésbé az irodalom tükrében verődnek vissza.<sup>32</sup> Bjelinszkij pedig így nyilatkozik: »Annak a költőnek a számára, aki azt akarja, hogy zsenijét mindenütt és mindenki elismerje és ne csak honfitársai ismerjék el, a nemzetiség az első, de nem az egyetlen feltétel: amellett, hogy »nemzeti«, az is szükséges, hogy ugyanakkor az egész világhoz szóljon, azaz műveiben a nemzetiség formája, teste, húsa legyen . . . az általános emberi eszméknek.«<sup>33</sup>

#### IV.

»Kinek volt igaz« a vitában: a »kozmpolita« vagy az »antikozmpolita« frontnak? Azt hisszük, egyiknek sem egészen. Arany szükségtelen egyoldalúsággal állította szembe a nemzeti álláspontot az általános emberivel, s fáj, hogy csak amazt hangsúlyozza (szépen és meggyőzően), de egy szava sincs az utóbbi mellett. Reviczky meg éppen helytelenül tagadta a művészet nemzeti jellegét és feladatát. Arany és Reviczky igazságai féligazságok egymás nélkül. Az a felfogás, amely csak nagy népek fiainak engedélyezi, hogy az emberiség többi része számára is legyen mondanivalójuk, a nemzetnek fojtogatón szűk s aligha helyes értelmezése. S éppoly képtelen Reviczky álláspontja. Vagy a nemzeti színezet talán akadály a nemzetközi megértésnek? Mit érne az a nemzetközi megértés, amelynek előfeltételeként a nemzeteknek le kellene mondaniok egyéniségükről, tehát arról, amit meg akarnak értetni? S van-e képtelenebb, mint az a felfogás, mely rajong az emberiségért, de rossznéven veszi, ha a költő az emberi haladásért való küzdelmét mindjárt meg is kezdi, nemzete körében?

S ha Arany — eltekintve egyoldalúságától — helyesen hangoztatja is a költészet nemzeti jellegének és feladatának parancsát, bírói ítéletét semmiesetre sem fogadhatjuk el, mert egy helyes törvény nevében jórészt ártatlanokat ítél el, akikre a törvény nem alkalmazható. Hiszen kész volt a »kozmpolita« bélyegzőt ütni a fiatal írókra, csak mert, állítólag külföldi sikerekre törekedve, idegenből vették egy-egy darabjuk tárgyát s általában szakítottak a népnemzeti hagyományos tárgykörével, a vidéki étellel.

Reviczkyék elmélete (amelyet azonban csak Arany verse megjelenése után hírdettek) valóban tartalmazza ugyan egy kozmpolita jellegű *l'art pour l'art* elemeit. De igazában egyik fiatal költő sem volt kozmpolita. A vád igaztalan a »kozmpolitizmus« mellett már korábban lándzsát törő Endrődi Sándorral, a »Kuruc nóták« költőjével, a fiatalon internacionalizmusra hajló Ábrányi Emillel, a népszerű márciusi ódák poétájával s az ujromantikuskokkal: a negyvennyolcas Bartók Lajossal, sőt még az egyébként sok mindenben bűnös Rákosi Jenővel szemben is. Maga Reviczky és Komjáthy némileg úgy élnek a köztudatban, mint holmi elvont általános emberinek költői. E kép nyilván vitairataik nyomán keletkezett. De e vitairatok nemcsak a szóbanforgó kérdést, hanem törekvéseik lényegét is egyoldalúan fogalmazzák meg, s így helytelen volna, ha pusztán azok alapján alkotnánk képet róluk. Révai József tökéletes szabatos-sággal állapította meg Reviczkyról, hogy: »a néptől idegen kozmpolitizmus lejtőjére jutott.« S félreérti Révait, aki egy árnyalattal is többet olvas bele szavaiba, mint amit mond, aki azt hiszi, hogy Révai kozmpolitának tartja a költőt. Nem, a kifejezést szószerint kell vennünk: Reviczky csak a kozmpolitizmus lejtőjéig jutott. S hozzátehetjük, hogy megállt a lejtőn, sőt visszafordult róla. Mert nem ette oly forrón, mint ahogy főzte. Révai József tömör meghatározása szerint »A kozmpolitizmus a humanista gondolat nagypolgári és arisztokratikus válfaja, amely a néptömegek harcaitól és törekvéseitől elszakadva akar tülemelkedni a nemzeti kereteken.«<sup>34</sup> De Reviczky és Komjáthy közelebb állt a néptömegek harcaihoz és törekvéseihez, mint ellenfeleik! Reviczky költői gyakorlatában nem a saját, hanem — Arany elveit követi, mondhatni hűségesebben, mint az öreg Arany: hiszen elbeszéléseiben a magyar társadalmat mutatja be, a durva nemesi gőgöt, naplopást, életképtelenséget, lírájában pedig

<sup>32</sup> *Válogatott művei*, II. 416.) I.

<sup>33</sup> *Összes Művei* 5. köt. 476. I.

<sup>34</sup> *Irodalmi tanulmányok*, 255-256. I.



Tapsoljatok, nincs többé semmi baj :  
 A nemzet él, de elpusztult a faj...  
 Mindent, mi volt, azért, mi lesz, lerontunk ;  
 Az árral úszva arra semmi gondunk,  
 Hogyan zokog hazánk sok hű fia,  
 Csak tapsoljon a burkus, francia!  
 Nem gyászolunk hazafias toron,  
 Téged kihalt fény, régi hatalom ;  
 Hitvány bagoly bänkodik ilyenért,  
 Kit a modern kor nagyvilága sért ;  
 Az új idők bölcs kozmopolitája,  
 Kínek a számtan vesszőparipája,  
 Kacagva a kegyelet babonáit,  
 Sirok helyén pálinkagyárat állít.

(Fényben, árnyban c. kötetében, 1886)

Rudnyánszky-nál egészen világos, hogy ha kozmopolitát mond, városit, polgárt gondol. Arany János volt nagykörösi tanítványa, *Szilády Áron* 1897-ben már így ír: »Immár odajutottunk két évtized óta, hogy egész verskötetek jelenhettek meg, melyekben sem a lélek, sem a test, sem az eszme, sem az alak nem magyar, teli zagyva, éretlen gondolatokkal, a szocializmus tanainak, vagy a kozmopolitizmus érzéseinek terjesztésére, egész verskötetek nemzeti bélyeg, sőt a legkisebb nemzeti vonás nélkül, mert még a nyelvük sem magyar, csak a szavak árja az ; s immár odajutottunk, hogy a magyar lírában a trottoir-ok »félvilágának« tisztelete terjedez, hogy egyik előkelő szépirodalmi hetilapunk mintha a párisi diáknegyed közlönye lenne, oltárt emel a grissete-költészet számára.«<sup>35</sup> A vádat *Beöthy Zsolt* 1897-ben új formában megismétli, *Lampérth Géza*: »Első verseskönyve« elé írt hirhedeit előszavában, ahol a nagyvárosi költőket már leplezetlen nyíltsággal idegenekül állítja szembe a magyarság egyedül hű képviselőivel, a vidéki költőkkel. Így *Beöthy* szerint a magyar költő írhat Spanyolországról, vagy Itáliáról, (mint *Dóczi* vagy *Rákosi*) anélkül, hogy megszűnne magyar maradni: csak Budapestről nem szabad írnia. Most már maga Gyulai fordul szembe a magyar nemzeti jelleg e különös értelmezésével, amely szerint csak az hitelesen magyar, ami provinciális. A nagy kritikus a városokat nem hajlandó kitagadni a magyarságból. Érthető fejlődés ez: Gyulai nemzedéke még ipart, kereskedelmet, kapitalizálódást akart Magyarországon, *Beöthy* korában már van hazai kapitalizmus, de ellentétbe jutott a nagybirtokkal. Ez magyarázza az egymásra következő két korszak vezető irodalompolitikusainak eltérő felfogását. A jelző Gyulainál még túlnyomóan esztétikai, *Beöthy*nél nyíltan átszűr a városellenesbe s utóbb alapja lesz a »Nyugat«-ellenességnek. Természetesen a fiatal *Ady Endrének* is el kell tőrnnie, hogy lekozmozopolitázzák: »Rádl Ödön ránktaposott, írja. Megvet, kigúnyol bennünket. Léhák, hetvenkedők, üresfejűek, kozmopolitáskodók, korzódalnokok vagyunk.«<sup>36</sup> Kozmopolitának neveznek hát általában minden jelenséget, amely szokatlan újságánál fogva idegenszerűnek hatott, s a népnemzeti s a régi világ hagyományos kereteit fenyegette.<sup>37</sup> A *Révai-lexikon* 1915-ben rendkívül zavaros és tudatlan cikkben már ezt írja: »Arany János egy ilyen című költeménye alapján elterjedt kifejezés. Az erős magyar érzéssel eltelt költő fájdalommal látja a hatvanas években (!), hogy az ifjabb költői nemzedék a művelt Nyugat eszméin fellelkesedve, nem arra használja a nyugati műveltséget, hogy vele a magyarság szellemi színvonalát emelje, hanem hogy kedvéért magyarságát megtagadja, magyar gondolat-és értelemvilágát idegenrel cserélje föl (!). Az idegenért való lelkesedés szólt meg lantjukon (!), s ez a kozmopolitizmus a nyelven kívül jóformán semmi közösséget nem tartott a magyarsággal (!). Újabban az úgynevezett nyugatos költői irány ellen lehet hangoztatni a kozmopolitizmus vádját (!)«.

*Várkonyi Nándor* szerint *Malonyay Dezső* »kozmozopolita annyiban, hogy csak nagyvárosi történeteket ír.«<sup>38</sup> Az elmúlt korszak irodalomtörténete szerint viszont kik lehettek volna mások a kozmopoliták, mint a zsidók? *Farkas Gyula* »Az asszimiláció kora« című könyvének (1940) éppen egyik fő vádjá az volt a zsidók ellen, hogy az általuk terjesztett

<sup>35</sup> Irodalomtörténeti Közlemények, 1897. Névtelen bírálóat *Endrődi* »Kuruc nótái-ról«

<sup>36</sup> Nyilatkozat *Rádl Ö.* támadásaira. 1900. (Vallomások és tanulmányok, 29. l.)

<sup>37</sup> *Schöpplin Aladár* szerint is Arany kedvetlenül nézte, hogy az irodalom súlypontja Budapestre helyeződött, ezt fejezte ki Kozmozopolita költészet c. versében, amely sokáig harci jelszó lett a konzervatív ílés szószóloinak ajkán. (A 20. század magyar irodalma, 28. l.)

<sup>38</sup> *Az újabb magyar irodalom*, 1942. 101. l.

kozmpopolita métely okozta a kor magyar közszelleme megromlását. Azahogy Farkas a 131. lapon még minden bizonyítás nélkül azt állítja, hogy Bartók Lajos, Ábrányi Emil, Benedek Aladár ellen írta Arany e költeményét. De aztán elkapja a lendület és a 150. lapon már azt mondja, hogy a kozmpopolitaság vádját Palágyi Lajosra alkalmazták először (aki a költemény megjelenésekor, 1878-ban tizenkét éves volt). »Amikor a zsidó költők tömegesen megjelennek, írja, a zsidó szó tabu alatt lévén, az egyszerűség kedvéért kozmpopolitának nevezik őket.« Farkas Gyulát nem zavarta, hogy a zsidó írók közül a vers megjelenése idején 1878-ban három játszott csak némi szerepet, Ágai Adolf, Kiss József és Dóczy Lajos. Az első felszines, de karakán magyarságú tárcákat írt, Kiss József azidőtájt még Arany utánzásánál tartott, Dóczy pedig 72 óta, mint Andrassy Gyula külügyminiszter sajtófőnöke, Bécsben élt, írólag elnémult s évek óta nem vett részt a magyar irodalmi életben. Közülük csak az utolsó, annak is egyetlen darabjára, az 1871-ben bemutatott »Csók«-ra vonatkozhatott Arany János vádja.

Arany János volt nagykőrösi tanítványa, aki közelről ismerhette a nagy költő gondolkodását, a társadalmi összefüggések iránt is jöszemű *Tolnai Lajos* már észreveszi a »kozmpopolita« szó használatának szűkkeblűségét s Ábrányi Emil »Szabadság, Haza« című verseskötétét ismertetve, a következő érdekes fejtegetéssel világítja meg a kozmpopolitaellenes hadjárat értelmét: »Arany János élete utolsó éveiben kedvetlenül látta, hogy hatása az újabb költői nemzedékre elenyészően csekély, nem a nyelvben, ritmusban, szép rímekben, hanem a tárgyban. Azért ki is fakadt a kozmpopolita faj ellen . . . Ábrányi Emil Arany szerint csontig kozmpopolita költő volna bizonyly. A magyar földművesnép mezei élete, falusi lakodalma, halotti tora, a magyar iparososztály öröme, bánata, emelkedése, bukása, a főrend, a papság, a magyar hadsereg képe nagyon gyéren csillannak fel a dalokban. Nem tagadom, hogy ez nagy hiány. Mit tegyek? Elforduljak oly költőtől, ki nem visel subát, szűrt, bocskort, nem jár csáti bottal és Rákóczi-fokossal — hanem a maga véghetetlen kedves egyszerűségében, mélyen, rendesen érző szívével, férfias bátorságával úgy jelenik meg közöttünk, mint ember a mai emberek között; abban a ruhában, azokkal a gondolatokkal, törekvésekkel, amelyek különösen a fővárosi polgárt jellemzik — a nemesebb polgárt . . . igen, ezek a fővárosban született, itt élt, itt nevelkedett költők legközvetlenebb és éppen azért igaz motívumai. Nem kozmpopolitaság, hanem egy speciális élet; nem bunda és szűr és pörge kalap, hanem frakk, klakk és lakk; nem disznótor, hanem bankett; nem vásár, hanem országos ünnepély márciusban, októberben vagy augusztusban, a 15-ik, a 6-ik és a 20-ik nap.«<sup>39</sup> E fejtegetés a maga egyszerűségében úgy átvilágítja az egykori kozmpopolita-ellenességet, olyan meggyőző leleplezésre annak, hogy Arany és a reá hivatkozók nemzetit mondva vidékit, kozmpopolitán pedig fővárosi polgárt értenek, s ugyanakkor oly határozott hitvallás a fővárosnak a nemzet-hez tartozása mellett, hogy hasonlóan tiszta és helyes ítéletű fejtegetés a kérdéstről az egész korszakban nem található.

Ha figyelemmel kísértük a vitát, alig lehetett félreérteni, hogy a benne összecsapó nézetek, mint ez annyiszor történik, helytelenül tükrözték a szembenálló csoportok igazi törekvéseit. Épp ezért az irodalomtörténetet csak másodsorban érdekli, hogy elvont általánosságban melyikük nézete volt helyes. Mint láttuk, már a kortársak is megsejtették, hogy az esztétikai nézeteltérések itt társadalmi ellentéteket takarnak. A kozmpopolita vitát csak úgy érthetjük meg igazán, ha látjuk az anyagi alapját, azaz tudjuk, mi megy végbe a kor gazdasági-társadalmi életében. *Marx* írja a *Kommunista Kiáltványban*: »A burzsoázia a világpiaci kizsákmányolásával valamennyi ország termelését és fogyasztását nemzetközivé tette . . . És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság egyre lehetetlenebbé válik, és e sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul.« (1. fejj.) Azaz *Marx* szerint a feudalizmus »nemzeti egyoldalúságával és korlátoltságával« szemben a kapitalizmus közelebb hozza egymáshoz az irodalmakat. Így történik, hogy a század végén és a századfordulón Európa-szerte felharsan s a szellemi élet középpontjába kerül a kozmpopolita-ellenes jelszó — s főbbnyíre a feudális állapotok hívei (a francia Barrés, a német Adolf Bartels, az orosz szlavjanofilek) hangoztatják az új világ képviselői: a nagyváros, a polgár és a szocializmus ellen.

Nem erőltetett értelmezés tehát, ha az általános emberi jelentőségű »világköltészetre« való törekvés megerősödését a nálunk épp ekkoriban rohamos kapitalizálódással, Pest világvárosossá épülésével hozzuk kapcsolatba. A vitában szembenálló két csoport közül az irodalmi Deák-párt a birtokos osztályt, a másik az agrárérdektől teljesen mentes, vagyontalan nagyvárosi értelmiséget képviseli. Valóban, a földhöz-kötött birtokos hűbb örzője a hagyományos nemzeti világnak, mint a kapitalista környezetben élő, a külfölddel jobban összekötött,

<sup>39</sup> *Pesti Hirlap*, 1888. 91. sz.



mozgékony polgár. Különösen erős lehetett az agrárkörök hajlama az elzárkózásra a 70-es évek végén, amikor az amerikai gabona beözönlése válsággal sújtotta mezőgazdaságunkat. E megállapítás vulgarizálása volna persze azt hinni, hogy a védvamos törekvés azonmód irodalompolitikai nézetekbe csap át. De könnyen érthető, hogy a gazdasági protekcionizmus általában megerősíti az elzárkózásra való hajlamot, s ez aztán befolyásolja az irodalmi nézeteket is, viszont a nemzetközi kapcsolatokat kereső kapitalizmus légkörében természetesen lenézően gondolnak a birtokos szűk szemléletére. S téves volna az olyan elképzelés is, hogy a kapitalizmus mindig és szükségszerűen világpolgári hajlamokat nevel. Igazában, mint Révai József kifejti, inkább ingadozás jellemzi: »A polgári haladás legjobb képviselőiben, írja, állandó az igyekezet, hogy harmóniát teremtsenek a nemzeti és a világpolgári öntudat között, de e két pólus egymásra gyakorolt taszító hatását csak kevesen tudják maradéktalanul kiküszöbölni, a nemzet iránti hűség és az emberiség iránti hűség között az igazi és teljes összhangot csak a legkiválóbbak tudják megteremteni. (A reakciós burzsoázia képviselői nem is próbálják ezt az összhangot megteremteni, szerintük az emberiség iránti hűség eszméje cleve nemzetellenes és az ördög találmánya.)«<sup>40</sup> Kezdetben a feudalizmus rendi és területi széttagoltságával szemben, a kapitalizmus nagyobb egységek kialakítására tör, lebontja az elválasztó falakat, felszabadítja az elnyomottakat, jogokat ad. Érthető hát, hogy a nemzeti gondolat ekkor összefér a humanizmussal, hiszen maga is humanizmus, épp ennek konkrét megvalósulása. Ahogy Révai József mondja: »amikor Kölcsey — és az utána következő egész frónemzedék — a hazafiság és a nemzetiség érzelmeit fordították Kazinczy ellen, akkor ez lényegében nem eltávolodás volt az egyetemes emberitől, hanem közeledés hozzá.«<sup>41</sup> Aki ekkor nem akarta a nemzetet, az az emberiséget tagadta meg, a maga szűk osztályozása alapján.

Milyen más a nemzeti gondolat 48 után! Nevében most nem jogot adnak többé, ellenkezőleg, nevében tagadják meg a jogot a »hazátlan« jogtalanoktól. A nemzeti gondolat szembe fordul szülőjével, a humanizmussal. Bizony 78-ban minden okunk megvan az óvatosságra a »nemzeti« szó mögött rejtőzők megtélesében. Könnyen lehet, hogy most a »nemzetiekben« kevesebb az igazi nemzeti-érzés, mint a »világpolgár«-okban. Legalább, ha arra a szűkkeblűségre gondolunk, amellyel a kivétel nélkül Deák-párti »nemzetiek« egy magas cenzusú választójog segítségével a dolgozókat kizárták sorsuk irányításából, csendőrrrel védtek a nagybirtokot s a nemzetiségeken való uralom fenntartása érdekében a nemzeti szuverenitás fontos részeit átadták Ausztriának, s arra a türelmetlenségre, amellyel kitagadták a nemzetből az egész fővárost s a szocialistákat: semmiesetre sem tarthatjuk magátólérettéjüknek, hogy — pusztán, mert ők nevezik nemzetinek magukat — valóban nemzetibbek is voltak, mint azok a »kozmpoliták«, akik a nemzet függetlenségéért küzdöttek és szívükbe fogadták az összes elnyomottakat. Bizony még 48 előtt a humanista és a nemzeti gondolat ugyanazon törekvés két megnyilatkozása, 49 után a nemzeti gondolat, elejtve a humanizmust, egyre inkább az uralkodó osztályok érdekét jelentő jelszóvá válik, s az úgynevezett »kozmpoliták« a humanizmussal együtt néha még a nemzetből is többet őriznek, mint azok.

E fejlődés jól tükröződik a magyar irodalomban. A 19. sz. első felének kiváló szellemeiben még összhangban él a nemzeti és az általános emberi gondolata: *Kazinczy* szerint például: »Nékem az emberiség s Pest-Budá téja hazám«, *Vörösmarty* azt mondatja Pázmánnyal, a »megtért térítővel«: »Legszentebb vallás a haza s emberiség«, *Kölcsey* szerint »olhatalan lánggal« kell égni »erényért, honért és emberiségért«, s amint egy barátjának írja: »Interessálva lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes s mintegy instinctualis érzelmet, mely e születes földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással«. *Bajza* József szerint »Laokoon és a vatikáni Apolló, Homér és Raphael művei nemcsak a görög és olasz népnek: az egész emberiségnek készültek, s ha az afrikai vad puszták lakója, vagy a grönlandi cethalász bennük szépséget nem talál, annak a műveletlenség leszen oka, nem az, hogy a görög és olasz szépség az afrikaitól és grönlanditól szükségképpen különbözö.«<sup>42</sup> Sőt, legalább pályája némely szakaszában, a népköltészet egyik úttörő bajnoka, *Erdélyi* János is az egyoldalúan nemzeti művészet ellen nyilatkozik: »mint nemzet nincs emberiség nélkül: úgy nincs hazai szép amolyan egyetemes nélkül, amely az általános emberiségből fakad.«<sup>43</sup>

A fordulat az ötvenes években kezdődik. Kemény Zsigmond 1853-ban mondja ki először azt az utána még jó fél századon át uralkodó nézetet, hogy a nemzet igazi képviselője a birtokos osztály, míg a kereskedő nemzetköziségre hajlik. <sup>44</sup> A bevallottan konzervatív

<sup>40</sup> *Irodalmi tanulmányok*, 41. l.

<sup>41</sup> u. o. 42. l.

<sup>42</sup> *Kritikai Lapok*, I. 95.

<sup>43</sup> A magyar lira 1859-ben, I. *Tanulmányok*, 41. l.

<sup>44</sup> *Élet és irodalom*, 1853.

és nacionalista Asbóth János, aki a nemesség és a nemesi földbirtok fennmaradásában látja a boldog magyar jövő biztosítékát, Petőfit és Kossuthot is elítéli, szerinte kozmopolita felfogásuk miatt.<sup>45</sup> S felfogása még világosabb, mikor ezt írja: »A főnemesség beláthatja, hogy sem neki, sem a magyar államnak nem lehet érdekében a köznemességet a kozmopolita demokrácia ölébe kergetnie.<sup>46</sup> Nem véletlen viszont, hogy a polgárosodást követelő Vajda János, aki pedig gyűlöli a kozmopolitizmust, gúnyosan írja: »Irodalmunk mindent »a lehető legszűkebb elszigetelt, fojtóan szűk magyar látpontról« néz. »A haza, a haza, a haza! a nemzet, a nemzet, a nemzet! egyre és mindenütt; sehol a világ, az emberiség, a haladás, a szabadságra való emlékezés.«<sup>47</sup> S most, mikor a nemzeti elszakad az emberitől, az emberi képviselői szembefordulnak az egyoldalúvá fajult nemzetivel. S míg a század első felében az emberek önmagukban vívták meg a két elv csatáját, rendszerint az összebékülésig, 67 után a két elvnek egymással szembenálló külön pártjai alakulnak. 1872-ben már a kozmopolita-vita egész kis előjátéka játszódik le. Vajda János első rajongóinak egyike, Endrődi Sándor ugyanis ez évben a Lisznyaiéknál provinciálissá fajult túlzott hazafiaskodással szemben a kozmopolitizmus mellett tör lándzsát.<sup>48</sup> Ezért Berecz Károly a Fővárosi Lapokban megrójjá.<sup>49</sup> Endrődi ekkor épp Vajdának imént idézett szavaival támogatja álláspontját. Kifejti, hogy a kozmopolitizmuson nem »valami politikai iránypontot, hanem az örök emberi megjelenését, elfogadását és gyakorlatát érti«, s ez összefér a nemzeti jelleggel; az ilyen kozmopolitizmus haladás. Ugyanis, mondja oly szavakkal, amelyek szinte a Kommunista Kiáltvány idézett helyét visszhangozzák: »A kor megváltozott, s nekünk ki kell bontakoznunk amaz elszigeteltségből, melyben eddig éltünk: simulunk kell az időszaak szemlééhez, mely öszzebb hozza a nemzeteket s-közkinccsé akarja tenni a művészeteket.«<sup>50</sup> Vajda János egy másik rajongó híve, Ábrányi Emil még tovább megy Endrődinél, mert költő-eszménye, Victor Hugo példájára mindenkinél inkább gyakorlattá váltja a csak-nemzetiből általános emberivé tágulás elvi követelményeit: »Költeményei« című kötetét (1876) Aranynak ajánlja ugyan, de az Akadémia főtítkára, Deák barátja fejcsóválva láthatta, hogy a nevével összekötött könyv olyan verseket tartalmaz, mint »Az internacionale kantátéja«, »Spanyol forradalmi dal« s Victor Hugo a francia kommunárdok érdekében írt »Un cri« című versének s egy francia forradalmi versnek fordítását.

Ha már most tudjuk, hogy a Vajda körül csoportosuló ellenzék az általuk helytelenül kozmopolitának nevezett általános emberi jelszavával fordul az ellen az irodalom ellen, amelynek látóköre az emberi haladás ügyétől elválasztott magyar élet problémáira korlátozódik, rájövünk, hogy a nemzeti és a kozmopolita álláspont jelmezeiben az irodalmi Deák-párt és az új városi irodalom harca folyt. A kozmopolitizmus szavával itt a birtokos osztályt, vagy legalább a vidéket képviselő ú. n. nemzeti irány bélyegzi meg mindazt, ami az irodalom tárgykörét akár az általános haladás szempontjaival, akár a főváros életének ábrázolásával kibővíti.

Ezzel szemben felszínes ellenvetés volna, hogy Arany paraszti sorból származik, míg Reviczky, Komjáthy, Ábrányi, Koroda, Rudnyánszky mind nemesi származásúak. Már azért is, mert ami a maguk életét illeti, Arany e korban az Akadémia főtítkára, föld-birtokos, gazdag és előkelő ember, az ország legtekintélyesebb és leghatalmasabb embereinek barátja, míg Reviczky, Rudnyánszky, Palágyi értelmiségi proletár, Reviczkynek olykor még hónapos szobája sincs, ahol pihenőre hajthatná fejét, Komjáthy meg felfüggesztett polgáriiskolai tanárként lázong az uralkodó rendszer ellen. Ellentmondani látszik tételünknek az is, hogy Arany az Őszikékben állítólag nagyvárosi költővé, Pest egyik legelső költőjévé lett. Valóban, az Őszikékben nagyon gyakran tükröződik a főváros élete; de ne feledjük, hogy egy kedvetlen, ellenséges, voltaképp falusi szemléletben tükröződik. Milyen más a »kozmpoliták« viszonya Pesthez! Már Vajda János a »Találkozások«-ban milyen örömmel veti bele magát a pesti korzó életének árájába! milyen lelkes együttérzéssel ábrándozik cikkeiben Pest nagyságáról és szépségéről! Reviczky »Budapest« című versében mondja el, milyen boldog, ha a fővárosba érkezik:

Csakhogy itt vagyok megint  
Egy nagyváros zsvájában!  
Mert, hol álmos béke int,  
Ott nem élet, poshadás van.

<sup>45</sup> *Három Nemzedék*, 1873. ▼ Erre az adatra Keszi Imre hívta fel figyelmemet.

<sup>46</sup> *Magyar conservatív politika*, 2. kiad. 1875: 179 l.

<sup>47</sup> *Polgárosodás*, 1205. l. (*Összes Művei*).

<sup>48</sup> *Figyelő*, 1872. jún. 9. ▸

<sup>49</sup> *Fővárosi Lapok*, 1872. jún. 14.

<sup>50</sup> *Figyelő*, 1872. jún. 23. és 30.

Komjáthynak meg, aki egy istenhátamögötti fészekben sínylődik, legfőbb vágya hogy Pestre helyezték.

S ha Arany ártatlan is abban, hogy mások hogyan alkalmazták szavait, az kétségtelen, hogy versét a reakció használta fel az új áramlatok elleni küzdelemben. Körülötte történt meg az irodalomban a vezető osztályok egymást felváltása, csapott össze a régi és az új. Arany kétségtelenül a magyar nyelv legnagyobb művésze, sokkal nagyobb költő, mint akiket megbélyegzett. Helyes és időszerű volt költeményének elvi mondanivalója is: a figyelmeztetés a nagyhatalmak terjeszkedésére s ezzel szemben a költészet nemzet-őrző feladatára. De félt, hogy a nemzetit a népnemzetivel azonosította s kozmopolitának az új városi költészet képviselőit bélyegezte. Reviczky és társai viszont, bár részben téves nézeteket vallottak, a jövő szószólói voltak. Nélkülük irodalmunk megmaradt volna — ahogy Arany, Gyulai, Beöthy s kis tanítványaik kívánták — a népnemzeti keretei között. Ők készítették elő Ady és a Nyugat útját.

Ha már most tudjuk, hogy a mi kozmopolita vitánk épp az erős kapitalizálódás és Pest rohamos kiépülése idejére esik, s megindulása az 1877-ben Európaszerte meginduló reakciós védvámpolitika kezdetével egyidejű, nem nyilvánvaló-e, hogy a vita ezt fejezi ki, s oly nyilvánvalóan felépítményi jellegű, hogy szinte az ideológiai tükrözés-elméletének iskolapéldájául tekinthető, s ha nem volna, ki kellene találni? Ismételjük tehát, a vitában nem a mai értelem-ben vett kozmopolitizmusról van szó. A 80-es években a régi társadalom hívei harcoltak e jelszóval a csírázó új ellen, míg ma ellenkezőleg a szocialista, tehát leghaladottabb társadalom bélyegzi meg vele a régi, imperialista világ hódolóit. A dialektika azon szabályát, amelyet Sztálin úgy fogalmaz meg: »Nem azokra a társadalmi rétegekre kell orientálódni, amelyek már nem fejlődnek, noha a jelen pillanatban övék is a túlnyomó erő, hanem azokra a rétegekre, melyek fejlődnek, amelyeknek jövőjük van, noha a jelen pillanatban a túlnyomó erő nem is az övék«, az irodalomtörténetnek is meg kell szívlelnie. A mi esetünkben ebből az a belátás következik, hogy bár Arany volt az érett, nagy költő, Reviczkyé volt a jövő, mert ők az új fejlődést képviselték, Ady s a Nyugat szükségszerűen őket folytatta.

A kozmopolitizmus körüli vita persze nem zárul le nálunk a leirt csatározással. Ez csak első szakasza volt egy hosszú háborúnak. A harc még több ízben fel fog csapni, sőt nagyobb lánggal az eddiginél, mert kulturális jellegűből lassacskán egyre nyíltabban politikai tartalmúvá válik. De a későbbi ütközetek alkalma, tárgya és bajnokai már mások.

## MAKAY GUSZTÁV

### UJABB IRODALMUNK TÖRTÉNETÉNEK GIMNÁZIUMI TANKÖNYVE \*

Magyar irodalomtörténet az ált. gimnáziumok IV. o. számára. III. rész. *Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczkás Sándor és Pándi Pál* munkája. (Tankönyvkiadó.)

A felszabadulás óta állandó problémája és igyekvése tankönyvkiadásunknak a legszerencésebb megoldású, leghasználhatóbb irodalomtörténeti tankönyv kiadása. Ennek a célnak a szolgálatában érdemes megvizsgálnunk a gimnáziumi IV. osztály irodalomtörténeti tankönyvét, — most, amikor a tanítás tükrében, egy évi használat után már bő tapasztalataink vannak róla.

A felszabadulás után megjelent első tankönyvek nagyjában a felszabadulás előtti irodalomtörténeti tankönyvek szerkezeti megoldását tartották meg: a kötet elején (vagy hátulján) irodalmi szövegek, szemelvények sorakoztak írónként csoportosítva, második felében pedig a tanulmányserű, tömörségre törekvő történeti tankönyvszöveg következett, a korszakokon belül írónként.

A fordulat éve után — főként a fokról-fokra megismert szovjet tankönyvek példája nyomán — új típusú megoldások alakultak ki az irodalomtörténeti tankönyvek terén is.

\**Makay Gusztáv* tankönyvkritikáját — melynek több értékelésével nem ért egyet a szerkesztőség — mint vitaindító cikket közöljük, abban a reményben, hogy a cikk megjelenését több hozzászólás fogja követni a tankönyvvel kapcsolatban, elsősorban a magyar irodalmat tanító középiskolai tanárok köréből. Szerk.

Az általános gimnáziumban most használt irodalomtörténeti tankönyvek mindegyike egy-egy ilyen megoldás-típust képvisel.

A *II. osztály tankönyve* (ez a legrégebb közöttük), amely irodalmunkat Kisfaludy Károlyig bezáróan dolgozza fel, az ú. n. »összekötő-szöveges« típusú mutatja. Ebben az egyes írók feldolgozása nagyjában az életrajz fonalát követi; az életrajz és az irodalomtörténeti adatok közös szövegben fonódnak össze, a szemelvények pedig — bizonyos bevezetéssel és értelmezéssel, a rádió irodalmi ismertetéseire emlékeztető »összekötő szöveggel« — ugyancsak ebbe a szövegbe illeszkednek be.

A *III. osztály tankönyve* a XIX. század íróit egy vagy két tanítási órán feldolgozható didaktikai egységekre bontja, korszakok szerint. Egy-egy fejezet elején az arra a korszakra eső életrajzi adatokat közli, azután ismerteti az írók abban az életszakaszban kifejtett irodalmi tevékenységét (a műveket), végül a korszak irodalmi terméséből mutat be szemelvényeket. Mindegyik szemelvényt (legalább is a versszövegeket) hosszabb-rövidebb tartalmi és formai elemzés, értelmezés kíséri.

A *IV. osztály tankönyve*, amely az 1952/53-as tanévre jelent meg, új megoldással lép meg. Először is két kötetes. Az egyik kötet maga az irodalomtörténeti tankönyv, amely minden írónál először a teljes életrajzot közli, azután az író alkotói pályáját ismerteti főbb kisebb fejezetre osztva. Mindegyik író méltatása irodalomtörténeti helyének és jelentőségének egy-két mondatos tömör megfogalmazásával kezdődik, és 1-2 lapos összefoglalással végződik. A másik kötet a »szöveggyűjtemény«, amely a verseket illetőleg prózai szemelvényeket írónként, de minden értelmezés nélkül közli. Az elgondolás az volt, hogy az irodalomtörténeti tankönyvszöveg tartalmazza a művek részletes elemzését is (egy-egy jelentős regény külön fejezetet kap, a versek elemzése a megfelelő helyre illeszkedik be), a szöveggyűjtemény viszont minél több eredeti szöveget ölelhesen fel. Elv volt az is, hogy a szöveggyűjteményben közölt művek mindegyikéről szó legyen az irodalomtörténeti kötetben. (Ez alól csak tévedésből van kivétel.)

A kétkötetes megoldás előnye mindenekelőtt az, hogy a IV. osztály tanulói ezzel mind- eddig páratlan terjedelmű, 1042 lapnyi tankönyvet kaphattak kézbe, amelyből 590 lap — tehát a felénél jóval több, — irodalmi szöveg. Általános tanári tapasztalat, hogy az irodalomtanításban a rendelkezésre álló szövegből sohasem lehet elég, ezért csak örömmel lehet üdvözölni ilyen arányú szöveggyűjteményt. Indokolatlan volt azoknak a tanároknak és tanulóknak a pánikja, akik az első pillanatban megrémültek a két, ezernél több lapos tankönyvkötet láttára, és maximalizmust emlegettek. Természetes, hogy a szöveggyűjteménynek nem mindegyik szövege kerüli feldolgozásra a tanítás során. A szöveggyűjtemény egyúttal olvasókönyv is, amellyel a tanulók egész életükre egyszerű irodalmi antológiát kaptak ajándékba. (A két kötetért mindössze 10 forintot fizettek.) Egyrészt tehát óriási mértékben bővült ezzel a kétkötetes megoldással a tanítás folyamán rendelkezésre álló szemelvényanyag. Másrészt végre lehetőség nyílt irodalomtanításunknak arra a kibővítésére, amelyre a szovjet irodalomtanítás mutat példát: a tanulók nagyobb mértékű otthoni olvasására. Kétségtelen, hogy nálunk is ez a jövő útja. Ha csakugyan azt kívánjuk, hogy az irodalomtörténet tanítása ne a levegőben lebegő elméleti tanulmány legyen, hanem valóban mindenfajta irodalomtanítás alapjára, az olvasmányra, az irodalmi alkotások megismerésére támaszkodják, akkor minél több eredeti szöveget kell olvastatnunk a tanulókkal. Egy-egy tanítási órán viszont legfeljebb 2-3 verset vagy 1 prózai szemelvényt lehet alaposan feldolgozni. A többi szöveget a tanulónak otthon kell elolvasnia, feldolgoznia. Ehhez pedig okvetlenül szükség van bő szöveganyagra.

Milyen értékei vannak még a IV-es tankönyv irodalomtörténeti részének?

Először is az *érdekességre való törekvés*. A régibb irodalomtörténeti tankönyvek bemagolásra szánt szöveget bizonyos sivár, elméleties, iskolás jelleg jellemezte. Ennek a tankönyvnek az irányítói és szerzői — a szovjet irodalmi tankönyvek nyomán — oldottabb, érdekesebb, olvasmányosabb tankönyvtípusra törekedtek. A tanulók is általában elismerik, hogy ez a tankönyv érdekesebb, mint egyébként a tankönyvek szoktak lenni. Márpedig egy tankönyvnek az a legnagyobb sikere, ha a diákok vonzónak találják, és szívesen olvassák. Az érdekességnek ezt a magasabb fokát anyagának *éltszerűségével* éri el a tankönyv. Sokszor emlegetjük, hogy az irodalom az élet, a világ és az ember megismerésének egyik eszköze. Ez a tankönyv — feldolgozásában, szövegében — ezt az eleven éltszerűséget igyekszik éreztetni. A nagy írók életrajza 10-12 lapos elbeszélészerű, érdekes összefoglalása egy-egy megítél, gazdag emberi életűnek. (Ady életrajza 14, Móricz 10, József Attiláé 11 lap.) A jelentős regények ismertetése és elemzése kedvet ébreszt a mű elolvasására. (Pl. a »Rokonok«-ra hetedfél lapot szán a tankönyv: ismerteti a regény megszületésének körülményeit, cselekményét, eszméi tartalmát, a főhős, a mellékalakok jellemrajzát és külön kis fejezetben hasonlítja össze a nőalakokat: megannyi alkalom az élet-, ember- és társadalomismeret bővítésére.) A verseket is úgy elemzi, mint az eleven élet tükröződéseit egy-egy gazdag alkotói tudatban, — és közben a tankönyvíró éltfelfogása is észrevétlenül beleszűrődik a szövegbe, — ahogyan pl. a szocialista

ember szerelméről ír József Attilával kapcsolatban. (A fejezet címe: »Szövetség ez már, nem is szerelem...«) Volt-e már tankönyv, amelyben (ugyancsak József Attila életértékelésével kapcsolatosan) ilyen nevelő értékű mondatokat találhattunk volna: »A boldogság nem valami megfoghatatlan érzés vagy állapot, hanem az embernek szinte mindennapi életszükséglete. Lényegében annak az összhangnak a megjelenése érzéseinkben, tudatunkban, amely köztünk és a világ, köztünk és embertársaink között létrejön« (277. l.). Ez valóban nem száraz, sablonos »tankönyvi szöveg«!

Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy ez a tankönyv már sikeresen küzd irodalomtanításunknak az ellen a felszabadulás után elharapódzott elhajlása ellen, amely az irodalmat politikai vagy gazdaság-történeti illusztrációként kezelte. (Lásd irodalmi tankönyveink egyikét-másikat 1945 és 1950 között!) Természetes, hogy ez a tankönyv is történeti-társadalmi alapon mutatja be az irodalmi folyamatot. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy az egyes írók bemutatása szilárdan az életrajzra támaszkodik, hanem ezt a célt szolgálják a kortörténeti bevezető fejezetek is (pl. az 1905-1919-ig terjedő korszak bevezető fejezete a magyar társadalmi helyzettel, a kor hivatalos irodalompolitikájával, a polgári értelmiség irodalmi törekvéseivel, a folyóiratokkal és az Ady körül lefolyt, s a társadalmi harcot tükröző harcokkal foglalkozik), és minden írónál és irodalmi alkotásnál, regénynél és versnél a rámutatás a korabeli társadalmi és történeti helyzetre. Mégis: ez a tankönyv ismét *irodalmat* tanít, és nem történelmet vagy politikai gazdaságtant: a vizsgálat középpontjában az irodalmi alkotás és az alkotó áll, a súlypont a művek elemzésére esik.

Éppen ebből a szempontból jelentős eredmény az is, hogy a tankönyv újabb irodalomtanításunk egy másik egyoldalúságát is ellensúlyozni igyekszik: a művek eszmei-politikai vizsgálata mellett — azzal pontosan párhuzamosan — a művek *formai*, művészi jegyeit is elemzi, feltárja, értékeli. Ismerjük felszabadulás utáni tankönyveinknek azt az általános fogyatékoságát (amelyet népi demokráciánk fejlődésének akkori állása némileg indokolt), hogy a műveket csak politikai szempontból »veszték ki«, s ezzel a tanulókat hovatovább verbalizmusra, bizonyos politikai szövegek agyoncsépelésére ösztönözték, viszont teljesen süketté és vakká tették az eszmei-politikai mondanivaló kifejezésre juttató formai eszközök iránt. Bár irodalomelméleti tudásunk — a marxista esztétika bizonyos mértékű kidolgozatlan-sága miatt — még most is hiányos, ez a tankönyv már következetesen a tartalom és a forma szerves egységének jegyében elemzi a műveket és a nagy írók vizsgálatának végén külön is rámutat művészi értékeikre. (Pl. Móricznál a következő fejezetekben: »Móricz realizmusa«, »Móricz művészetének drámaisága« és »Móricz nyelvének sajátosságai«.)

Irodalomtanításunk színvonalának emelése szempontjából igen nagy eredmény, hogy nagy íróink ebben a tankönyvben végre *részletes, alapos feldolgozáshoz* jutottak, a nagy művek részletes elemzést kaptak. Újításszámba megy, hogy egy-egy jelentős műről külön fejezet, sőt fejezet-sor szól (pl. a »Színek és évek«-ről, Tóth Árpád »Az új Isten«-éről, Móricz valamennyi jelentősebb regényéről, a »Sárány«-tól a »Rózsa Sándor«-ig, József Attila nagy proletárverseiről stb.). Ezek az elemzések igen sok *idézetre* támaszkodnak. A tankönyvnek ez a jellemző vonása már futólagos betekintésre is szembeötlő. Az irodalmi művekből és írói megnyilatkozásokból merített idézetek természetesen csak kis részben valók megtanulásra, egyébként a dokumentáltságot, a megértés elősegítését, az elméleti megállapítások alátámasztását szolgálják. Egyúttal azonban példát is mutatnak a tanulóknak arra, hogyan kell és lehet *eredeti szövegekre támaszkodva* ismertetni művet és íróit.

Irodalomtörténeti szempontból az a legnagyobb értéke a tankönyvnek, hogy nemcsak nagy íróink és költőink nagyjában tisztázott jelentőségét és helyét jelöli ki általában helyes és elfogadható értékelésekkel, hanem eddig még *nem egészen tisztázott, vitás vagy elhanyagolt írók határozott értékelését* is ügyszólván először kísérel meg tankönyvben. A tankönyv, az iskola nem tűr meg félig-meddiges értékelést, amilyent pl. elbí az esszé. Ilyen szempontból figyelemreméltó eredmény a tankönyvben Tóth Árpád, Babits és Kosztolányi értékelése, amelyre még visszatérünk.

Ha tankönyveink általános *nyelvi* színvonalára gondolunk, komoly értéket kell látnunk abban is, hogy ez a tankönyv megfogalmazásában gazdag, életszerű stílusra és helyes magyarságra törekszik. Sajnos, még mindig csak »törekszik«: ugyanis nemcsak sajtóhiba akad benne (főlőles, értelemzavaró vesszők!), hanem egyik-másik fejezetben nyelvi botlás is, bár arról természetesen lehet vitakozni, hogy a »leszögezte a saját véleményét«, a nemcsak... de... is hármas kötőszó (*hanem* helyett) vagy a »beérni« ige használata (*megelégedni valamivel* értelemben) helytelen-e vagy sem. (Mindhárom »botlás« egyetlen lapon: 9. l.)

A könyv iskolai használhatóságát emeli, hogy jó papíron, jól olvasható betűtípussal készült, és így nem riasztja el külsőjével a tanulókat. Igen szép színes és szürke művészi reprodukciói azonban, amelyek jól illenek a feldolgozott korszakhoz, és a tankönyv művészeti ismeretéseit is illusztrálják, sajnos, technikai okokból mind a kötet végére kerültek; nyilván inkább a velük kapcsolatos irodalmi szöveg mellett lett volna jó helyük.

Egyébként még egy *nyomdatechnikai* újítása van a tankönyvnek : bizonyos fejezeteket teljes egészükben kisebb betűvel közöl, annak érzékeltetésére, hogy ezek a fejezetek gyengébb osztályokban esetleg elhagyhatók a tanítás folyamán. (Ezt az irányító tanmenet közli.) Ez elvben helyes, de a tankönyv megoldásában visszasságokat teremt. Apróbetűvel közli pl. Ady Dózsa-verseit (ha ezt kihagyják, akkor Adynál egyetlen Dózsa-versről sem esik szó), Móra amúgy is vérszegény fejezetét, a »Kárpáti rapszódia« és a Kossuth-díjas »Puszták népe« ismertetését (az utóbbi egyúttal háziolvasmány!) valamint mai irodalmunk nagyrészt (ebből is kettő háziolvasmány!) és Bek-et, akitől »A volokalamszki országút«-at szintén háziolvasmányként olvassák a tanulók.

\*

A tankönyv irodalomtörténeti kötetének azok az általános jellemzői, amelyeket eddig felsoroltunk, sajnos nem mind zavartalan értékek: vannak *hátrányos oldalai* is. A legnagyobb hiba : a hosszú, feloldott szöveg, az egyes regényekről és versekről szóló terjedelmes elemzések, a sok idézet beolvastása az irodalmi szövegbe azzal a hátránnyal jár, hogy a *tankönyv nehezen tanulhatóvá vált*. Kétségtelen : a tanítás során a tanárnak a feladata az, hogy a tankönyv folyószövegét helyesen, »didaktikusan« feldolgozza, — hogy úgy mondjuk : részekre szedje, kiemelve a súlyponti részeket, rögzítse a lényegét (táblai vázlat!), s ezzel a tanulóknak segítséget nyújtson a tanuláshoz. De : egyrészt még tanáraink sem mind boldogulnak a szokatlan tankönyvvel, még nem látják mindannyian a helyes feldolgozás módját és lehetőségeit, vagy nincs idejük vesződni a tankönyv »sűrítésével«. Az a néhány íves, a tanárnak szóló tankönyvi *tájékoztató* pedig, amelyet tanáraink a többi irodalmi tankönyvvel kapcsolatban általában örömmel fogadtak, ennél a tankönyvnel elmaradt. Másrészt kétségtelen, hogy a tanuló otthon mégis csak a tankönyvet veszi elő (helyesen!), és az egy-egy órára eső 5—6 lapnyi szöveg láttára elveszti kedvét a tanulástól, elcsügged a megtanulás feladata előtt, nem tudja, mit kell *megtanulnia* a szövegből, és mit kell csak *elolvasnia*, felhasználnia az irodalmi szövegek megértéséhez vagy általában a szövegelemzés és irodalomismertetés módszerének elsajátításához. A tankönyv ezenfelül sokhelyütt csakugyan *nagyon bőbeszédű*, a szöveg stílusában sem eléggé tömör, tanulható.

Ezért vált általánossá az a sommás vélemény, hogy ez a tankönyv *kitűnő tájékoztatást nyújt XX. századi irodalmunkról a tanárnak, de tanulhatatlan a tanulók számára*. Ez a legsúlyosabb hátránya, s ezért kell azt mondanunk, hogy bár ez a könyv nagy lépést jelent előre az irodalomtörténeti tankönyvek fejlődésében : az eszményi tankönyvet még ez sem tudta kialakítani.

\*

Lássuk most már a tankönyvet részleteiben, — amennyire terünk megengedi!  
*Szerkesztéséről* csak annyit, hogy általában kielégítő. A 2 kötetes megoldás előnyeiről már szólottunk. Az irodalomtörténeti kötet négy nagy részből áll. XX. századi irodalmunkat 3 korszakra osztja : 1905-től (az Ady körüli harc megindulása, egyben az 1905-ös orosz forradalom) 1919-ig (a Tanácsköztársaság bukása), 1919-1945-ig és a felszabadulás utáni korszak. Ez a korszakolás megegyezik irodalomtudományunk ma általánosan elfogadott álláspontjával. Az első korszak súlypontja Ady, a másodiké Móricz és József Attila. A terjedelemben kifejeződő arányaik : Adyra 59, Móriczra 57, József Attilára 56 lap jut. Ady mellett Kaffka Margit, Tóth Árpád és a Tanácsköztársaság irodalma szerepel az első korszakban. Helyes volt az a szerkezeti elgondolás, hogy a Tanácsköztársaság, mint ennek a korszaknak a csúcspontja, kerüljön bele az első szakaszba. A IV. osztályban tavaly használt (Czibor-féle) tankönyv besorolásához képest változás az is, hogy ebből a korszakból a következőbe került Juhász Gyula, mint akinek a költészete inkább az ellenforradalmi korszakra jellemző, illetőleg erre esik munkásságának súlyban jelentősebb része. Ez helyes. De hogy ebben a korszakban miért következik Babits, Kosztolányi és Karinthy után, azt nehéz megindokolni. A kötet negyedik nagy része a szovjet irodalmat mutatja be.

A felépítés részletmegoldásaiban bizonyos következetlenségek mutatkoznak. Pl. Tóth Árpádnál nincs olyan összefoglalás vagy jelentőségének tömör megfogalmazása, amely a tankönyv egyik értéke a többi írónál. Kosztolányinál van ilyen összefoglalás, de a »Kosztolányi prózaíró művészete« című apróbetűs fejezet végére került. A magyar és a világirodalmi rész szerkezeti eltéréseire később mutatunk rá.

A tankönyv egyes fejezeteinek értékeit és hibáit főként a *tanítás tapasztalatainak alapján* elemezzük.

Ady életrajza (14 lap, 8 fejezetben) jó, gazdag, sok idézettel és életrajzi érdekességgel, lendületes stílusban. Annál vitathatóbb a költészetéről szóló rész szerkezete. Először is nem

szerencsés az, hogy az első fejezet (»Ady a költő és a költészet feladatairól«) mindjárt két olyan versen alapszik (Új, tavaszi seregszemle — Hunn, új legenda), amelyek nehezen érthető, sok fejtegetésre szoruló, homályos részleteikkel kevéssé alkalmasak az Ady iránti érdeklődés és szeretet felkeltésére. Bárhogyan vigyáz is a tanár: a vers elemzése önkénytelenül aprótekos szövegmagyarázattá válik, amely azt a káros képzetet keltheti a tanulóknál, hogy Ady verseit a megértéshez »le kell fordítani magyarra.« (Igy mondták.)

A további rész *elvben* — és helyesen! — a költő fejlődésének történeti fonalára fűzi a vizsgálódást. Annál szembeesőbb az a szerkezeti hiba, hogy előbb a csúcsokról, a legnagyobb pozitívumokról beszél, aztán lehull a negatívumokba, a bizonytalanságokba. Először a feudalizmust bíráló, a parasztságban kételkedő Ady útján felvezeti a tanulókat a vágyott forradalmat megoldó munkásosztály történelmi hivatásának felismeréséig, majd egy vegyes tartalmú fejezet következik »Ady magyarság-versei — Ady hazaszeretete« címmel (itt a legtöbb szó a csüggedés és ostorozás verseiről esik), azután szól »Ady és a kapitalizmus« viszonyáról, holott ez nyilván abba a sorozatba kívánkozott volna (a munkásosztály hivatásának felismerése elé), amely Ady és a társadalmi osztályok viszonyát vizsgálta. Ez a fejezet a következő mondattal kezdődik: »Ady a demokratikus polgári átalakulásért küzdött« (53. l.) Pontosan ugyanezt azonban már a 39. lapon is megállapítja a tankönyv, ezzel is elárulva, hogy az egész problémakör odatartozik. A Léda-versek viszont, amelyek szintén ebben a fejezetben szerepelnek, külön fejezetbe kívánkoztak volna (esetleg a Csinszka-versekkel együtt, »Ady szerelmi költészet« címmel). Nem helyes a forradalmi versek kettéválasztása sem két fejezetre (Ady és a munkásosztály — Ady forradalmi proletárversei), vagy legalább is a fejezetcímek megválasztása, hiszen mind a kettőben a munkásosztállyal kapcsolatos versek szerepelnek. A kisbetűs Dózsa-fejezetről már volt szó; ezt a leghelyesebb lett volna beolvasztani a parasztságról szóló fejezetbe.

Jól tudjuk, hogy a tankönyvíró lényegében Révai József alapvető Ady-tanulmányának felépítését követte anyagának beosztásában. Révai irányadó műve azonban nagyarányú tisztázó tanulmány, nem pedig tankönyv! A tankönyv feladata az, hogy az iradalomtudomány irányadó megállapításait a tanítás és nevelés céljaira dolgozza fel, a leghűségesebb felépítésben. (Egyébként a közönség számára Révai József is a »didaktikus« felépítést alkalmazta Ady halálának 30. évfordulóján a Zeneakadémia hagytermében mondott előadásában!)

A helyes felépítés, amely nagyjából megfelel a költő fejlődése történeti vonalának is, szerintünk a következő: Ady hevesen támogatja a feudalizmus maradványait, az úri Magyarországot: demokratikus forradalmat akar. Benne él a kapitalizmusban (Páris, dekadencia), de kiábrándul a polgárságból, felismeri a kapitalizmus ellentmondásait. Ismeri a parasztság forradalmi erejét, de egymagában nem tartja alkalmasnak a forradalom kivívására. Felismeri a munkásosztály forradalmi vezetőszerpét és történelmi hivatását. Ebbe az eszmei csúcspontba tör bele először a forradalom szociáldemokrata elvetélése, azután a világháború.

Az »Ady és az imperialista világháború« c. fejezettől ismét helyes a tankönyv felépítése, de a háborús verseket megint nem volt érdemes 2. fejezetre osztani.

A tanítás folyamán a tanulók élesen kifogásolták, hogy a tankönyv nem tisztázta (mindössze 4 sorban érinti) az istenes versek kérdését. (Ezt szakkörünkben fel kellett vetni.) Ugyancsak hiányzik a tankönyvből a halál-versek és a szenvedélyes polgári életvágyat kifejező versek elemzése. A Léda-szerelme megvilágítása sem kielégítő. A tankönyv szerint a pénz csak negatív értelemben szerepel Ady költészetében (»Ady felismerte, hogy a burzsoa társadalom az a világ, ahol mindent a pénz mozgat, az embert megfosztja emberi méltóságától, megfojtja az igazi tiszta érzéseket...« stb. 54. l.), az olyan versekről, amilyen a »Vér és arany« vagy a »Sírás az Élet-fa alatt«, még cím szerint sem esik szó. Az ilyen egyoldalúságot diákságunk, amely nemcsak a tankönyvet, hanem Ady versesköteteit is forgatja, észreveszi, kifogásolja és a tankönyvbe vetett bizalma megrendül. A nevelő szándék — hogy természetesen a költők nevelő értékeit állítjuk az előtérbe, — éppen az ellenkező eredményt éri el: a »kihagyott« verseket mind elolvassák.

Súlyos hiánya az Ady-fejezetnek az is, hogy seholsem elemzi Ady állásfoglalását a nemzeti függetlenség kérdésében. A Habsburg-kérdést sehol sem veti fel, s olyan fontos versekről sincs említés, mint pl. az »Új törvényt, Werbőczy« és »A Délibáb üzenete«. (A Werbőczy-verseket csak a nyelvi elemzésben, példaként idézi.)

Az »Ady költői kifejezőmódjának jellemző vonásairól« szóló fejezetben a szimbólum lényegét — pedig az első bekezdésben ír erről, — nem fejti ki a tanulók számára érthetően, fejtegetése nem meggyőző (s minthogy ez nehéz kérdés, a tanárok sem értenek belőle). Nem tisztázza a szimbólum viszonyát a név- és jelentésávitellel sem (holott a következő bekezdésekben tulajdonképpen erről ír). Az Ady verseléséről és költői nyelvről adott fejezet óriási (és jó) példanyagot gyűjt össze, de azt nem rendezi didaktikusan, megtanulhatóan.

Általában: már az Ady-rész példa arra, amit a tankönyv bőbeszédűségéről és szétfolyó feldolgozási módjáról mondtunk. Azt, hogy »Ady nem volt szocialista«, illetőleg,

hogy »sohasem tudott teljesen azonosulni a szocialista munkássággal«, öt helyen írja le a tankönyv (28., 43., 55., 75., 76. lap), de sehol sem mondja meg, mikor lett volna szocialista, hogyan azonosulhatott volna a munkásosztállyal. A verselemzések »szépek«, de bőbeszédűek, összefolynak, nem bontakozik ki belőlük eléggé a versek egyéni profilja. Ebben a stílus is ludas. Ez a stílus életszerű, de állandóan ujjongó, helyenként szinte extatikus, versenyre kelve a költő hevével (pl. 47. l.). Dicsértük a tankönyv törekvését a lendületes, színes, életszerű fogalmazásra. A folytonos pátoz, az állandó lelkesedés azonban, amely nem különböztet meg fontosabbat a fontostól, épen az ellenkező hatást éri el a tanulónál: a nagy szavak elvesztik értéküket, a fül elfárad, mint az éles, hosszas csengőszótól. Nem lehet állandóan felsőfokban beszélni, még kevésbé bírja ezt el az írott stílus, — és legkevésbé a tankönyv. Ha Ady aggodalmáról szól, akkor biztosan »határtalan«, ha a gyűlöletéről, akkor »mélységes«, ha »jajkiáltásáról«, akkor »kétségbeesett«, ha pesszimizmusáról, akkor »komor«. (Mindez az 59. lapon.)

Csak mint elvet rögzítjük le: ha a Szöveggyűjtemény-ben szerepel valamelyik említett vers, és nyilván iskolai feldolgozásra is kerül, akkor aligha van szükség arra, hogy sokat idézzünk belőle az irodalomtörténeti szövegben. Az Ady-rész pl. a »Magyar jakobinus daláknak 8 versszaka közül 4-et idéz (50. l.), a »De ha mégis« 6 versszakából is 4-et (62. l.).

*Kafka Margit* 10 lapos fejezete jó, arányos, értékelései helyesek (a legnagyobb nőíró). A »Színek és évek« elemzése jó példája a didaktikus feldolgozásnak: előbb a témát fogalmazza meg, majd kb. 1 lapon a cselekményt mondja el érdekesen, aztán a jellemekről és a szerkezetről beszél; az ábrázolásmódot és a nyelvet elemzi, végül kijelöli a regény jelentőségét a fejlődésben. Ezek az epikai mű elemzésének általánosan elfogadott golubkovi szempontjai.

*Tóth Árpád* feldolgozása a költő fejlődésének menetét követi, világos tagolásban. Jó fejezet, de nagy hiba, hogy a »Lélektől lélekig«-et, Tóth Árpádnak talán legszebb és a kínzó polgári magányra, a szélsőséges polgári individualizmusra, az atomizálódott elszigetelődésre legjellemzőbb versét meg sem említi a tankönyv. (Csak a szöveggyűjtemény közli.) A vers kiváló nevelő értékű a polgári társadalom embertelen magányosságának érzékeltetésére, és a legszebben példázza a modern természettudomány beáramlását a lírába.

A *Tanácsköztársaság* és az ellenforradalmi korszak fejezetei indokolatlanul szaggatottak (4 fejezet 3 lapon). A tankönyv pl. túlságosan megtisztelti a Horthy-fasizmus karhatalmát azzal, hogy »Csendőrség, rendőrség« címmel külön fejezetet szentel neki — az irodalomtörténeti tankönyvben (114. l.). A jövő tankönyveire vár annak a feladatnak a megoldása: hogyan lehetne »irodalmasítani« az irodalmi tankönyvek társadalmi-történeti kor-áttekintéseinek tisztán történelmi jellegét. Az irodalmi tankönyv itt versenyre kel a történelmi tankönyvvel.

*Mórát* (3/4 lapon, műveit szinte csak felsorolva) és *Krudyt* méltatlanul kisbétűvel közli a tankönyv.

A »Proletárirodalom« fejezetében a »Befejezetlen mondat« véleményem szerint részletesebb elemzést kíván, értékeivel és hibáival együtt. Ugyancsak megnyugtatóbb és teljesebb megvilágítást igényelne végre Szabó Dezső is. Irodalomtudományunknak szembe kell néznie ezzel a feladattal; ha oly sok nehéz problémát meg tudott többé-kevésbé oldani, ezt is meg fogja oldani. Mai haladó értelmiségünk jól tudja, mennyit köszönhetett annak idején Szabó Dezsőnek, szeméi felnyitását és társadalomszemléletének forradalmasítását illetően.

*Móricz Zsigmond* 57 lapjából 10 esik a jó életrajzra. Írói munkásságának kidolgozása színvonalas, de kissé egyenetlen. A korszakolás itt könnyebb probléma, mint Ady-nál. A tankönyv megoldása megfelel az 1952 szeptember 5-én mondott Révai-megnyitó beosztásának.

Móricz novellái közül a »Hét krajcár«-t, a »Tragédia«-t és a »Szegény emberek«-et emeli ki részletesebb elemzéssel. (Az utóbbi — többek tanácsára — végülis kimaradt a Szöveggyűjteményből, úgyhogy az elemzés némileg a levegőben lóg.) A »Sárarany«-nyal kapcsolatban a naturalizmus kérdését is fejtegeti a tankönyv. Ez helyes, de hiba, hogy nem tisztázza a Zola-i naturalizmus viszonyát az itt fejtegetett naturalizmushoz. A nagy Móricz-regények közül érdekes a felszabadulás óta meglehetősen elhanyagolt »A fáklya« előretörése. Móricz Zsigmond alkotó munkájának egyik legkiemelkedőbb eredménye írói pályájának ezen a szakaszán — írja a tankönyv (149. l.).

Móricz második pályaszakaszából a »Légy jó mindhalálig«, a »Tündérkert« (apró betűvel), a »Kivilágos kivirradtig«, az »Úri muri« és a »Rokonok« kapott külön fejezetet. Itt a »Rokonok« a középponti mű: egymaga 6 fejezet. A »Kivilágos kivirradtig«-ot be lehetett volna olvasztani az »Úri muri« fejezetébe. Az elemzések érdekesek, színvonalasak, de nem olyan egységes szerkezetűek, mint pl. a »Színek és évek« elemzése, s ezért szétessenek, nehezen tanulhatók. A jellemelemzése igen gazdag és érdekes, a szerkezet elemzése azonban következetesen hiányzik (erről csak a »Móricz művészetének sajátosságai« c. fejezetben, a drámaisággal kapcsolatban van szó), az eszmei mondanivaló a jellemelemzés rajzába olvad bele, a nyelvről sem esik külön szó. Ez azért hiba, mert kétségtelen, hogy tanulóinkat csak bizonyos egységes, szilárd menet elsajátíttatásával taníthatjuk meg a helyes műelemzésre. Semmiesetre sem



sablont kívánunk a tankönyvben, de a folyton változó menetű, esszészerű feldolgozási mód sem vezet célra.

A harmadik korszakban a »Boldog ember« és a »Rózsa Sándor« a legrészletesebben elemzett művek. A »Boldog ember« vitathatatlanul megérdemli a kiemelést, bár a tanulókkal Jóó György alakját nem lehet pozitívnak elfogadtatni. A tankönyv úgy próbálja megoldani a kérdést, hogy a végén különbséget tesz az író és főhőse között, mintha Móricz maga is elfitélné főhősét a meghunyászkodásért, mert »nem tudott hős lenni« (17. l.).

Ha az Ady-rész stílusa pozitív irányban volt lelkendező, a Móricz-fejezetek stílusa negatív irányban esik túlzásba. A tankönyvben minden bizonnyal többszázszor fordulnak elő olyan kifejezések, mint a szörnyű, kibírhatatlan nyomor, túrheterlen elnyomás, embertelenség, a legnagyobb aljasság, mérhetetlen szenvedés, az úri világ züllöttsége, az úri társadalom feneketlen romlottsága, úri mocsár, a fehér terror banditáinak kegyetlen szadista tettei, a város urainak gazsága stb. — minden felsőfokban! Móricz »megrázó, vádló, megdöbbentő erővel« ábrázolta a szegények nyomorúságos, embertelen, kibírhatatlan, túrheterlen, borzasztó, szörnyű kisermmizettségét, nyomorát, nincstelenségét. Egyetlen lapon (169.) háromszor fordul elő az *embertelen* jelző, 3 lappal hátrább már csak kétszer (173. l.). Négy egymásután következő lapon *hatszor* szerepel az aljas, aljasság, claljasít, elaljasodott, elaljasodás szócsalád (57—60. l.); ugyanezek a lapokon még a *lealacsonyít* ige is előfordul kétszer.

Mindez nem azért hiba, mintha nem fednék a tények, hanem azért, mert a szavak így vesztek el hatásukat. Nem »hűvösebb« vagy unalmasabb stílust kívánunk a tankönyvben, bizonyos hamis objektivitás szellemében, hanem gazdaságosabb, takarékosabb szókezelést, amely a nevelő hatást is jobban biztosítja.

*Babits* alakját élővé teszi a jó életraajz (igen szép pl. a tanár Babits jellemzése). Babits alakját a tankönyv jóakarattal kezeli, arisztokratizmusa helyett (ez a szó nem is fordul elő a szövegben) inkább a jóakaratot és a »nép érdekeinek kifejezését« hangsúlyozza. Ez az értékelés jóval pozitívabb, mint általában Babits elkönyvelése volt a felszabadulás után. Úgy véljük, hogy ez a megvilágítás az igazságosabb. Az elemzett versek közül hiányzik (a Szöveggyűjteményből is) a nagyon jellemző »Szonettek«. A tankönyv foglalkozik a »Halálfiái«-val is, de Babits többi regényét nem említi. Talán a novellái közül lehetett volna felhasználni valamelyiket.

*Kosztolányi* értékelése is szinte úttörő munka a tankönyvben. Már az is figyelemreméltó, hogy 8 lap. A költő bevezető jellemzésével egyetérthetünk: »a talaját vesztett értelmiség érzésvilágát fejezi ki« (198. l.), és az is igaz, hogy »életművéből novellái a legmaradandóbbak« (204. l.). Közülük a Szöveggyűjteményben is közölt »Appendicitis«-t elemzi a tankönyv, regényei közül pedig a »Pacsirta«-t emeli ki (apróbetűvel); a középiskolában ez helyes is. Nagyon tanulságos, minden aprólékosága ellenére is, a Kosztolányi versművészetéről szóló fejezet; ilyen részletes formai elemzés még aligha szerepelt tankönyvben. De két furcsa mondat is akad a szövegben. Az egyik: »Kosztolányi verseinek legsajátosabb jellegzetessége a rimelés« (201. l.). Hát más költők nem rimelnek? A másik: »*Sajnos*, Kosztolányi nagy formai készségét nem mindig használta arra, hogy vele közérdekű mondanivalót fejezzen ki« (201. l.). Ez a »sajnos« olyan szerzői állásfoglalást fejez ki, amelyre talán nincs is több példa a könyvben.

A tanári közfelfogás szerint *Karinthyval* a legkevésbé igazságos a tankönyv. Nem mintha általános jellemzése és értékelése nem volna találó, de műveinek elemzése szegényes. Egy szó sincs pl. legjellegzetesebb műfajáról, a *Humoreszkról*, amely más ironál sem kerül elő. Itt is van egy félreérthető mondat: »Életművében előremutató, soha nem szűnő kételkedés a közfelfogás igazában...« (208. l.). Természetesen ez attól függ, hogy mit tart a közfelfogás!

*Juhász Gyula* életraaja jó, feldolgozása tisztán tagolt, értékelése szilárdan pozitív: »Az ellenforradalom sötét korszakában nem volt költő — József Attilán kívül — aki ilyen következetesen, ilyen megingathatatlan hittel hirdette volna a forradalmi megújodást, és ilyen bizalommal nézte volna a letiport, elárult munkásosztály jövőjét« (219. l.). A költészetét ismertető fejezetek szövege azonban többnyire csak »összekötő szöveg« a versidézetekhez. Ennyi idézetet nincs szükség, ha a diák kezében ott az antológia.

A *József Attila*-rész a tankönyv egyik tartalomban legjobban megoldott fejezete: alapos, átgondolt szöveg, de megint nem nagyon didaktikus. A költészetét ismertető rész túlzott jelentőséget és terjedelmet szán ifjúkori költészetére. A többi: szép tanulmányok, jó »folyószöveg«, de nehezen fogható meg a tanítás számára. Az, hogy a fejezetek címei egy-egy találó versidézet (»Nem én kiáltok, a föld dübörög...«, »Vers, eredj, légy osztályharcos!« — »Jöjj el, szabadság!...« — »Szövetség ez már, nem is szerzem...«), igen szép, bár inkább esszészerű megoldás. A tanulóknak nem mindig érzik a bennük elemzett versek elkülönülését; pl. a »József Attila a költő és a költészet feladatáról« és a »Vers, eredj, légy osztályharcos!« c. fejezetek lényegükben azonos (pártos) verseket tárgyalnak. Viszont József Attila nagy proletárverseiről — a »Külvárosi éj«-ről, »A város peremén«-ről, a »Hazám«-ról — nagyon szép, *mintaszerű* verselemzések szólnak; ezek általában példát adnak a költemények otthoni feldolgozásához. Ez a rész a tankönyv egyik legnagyobb, jövőbe mutató értéke.

Az életrajz utolsó korszakából hiányzik legalább néhány mondat a költő szerelmeiről. A szöveg később emlegeti Flórárt, a szöveggyűjtemény Judit-verset közöl, az életrajz viszont semmit sem mond róluk. Kérdés, hogy a tanár ki tudja-e elégíteni a tanulók önkénytelen irodalmítörténeti kíváncsiságát.

*Radnóti* fejezete eltér a többi költő feldolgozásától abban, hogy nem a költő jelentőségének tömör megfogalmazásával kezdődik, hanem (egyébként jó) versidézettel, és a végén nincs semilyen összefoglalás. A »Pipacs«-ot teljes egészében közli a tankönyv, holott ez benne van a Szöveggyűjteményben is.

A *harmadik nagy rész*, amely a felszabadulás után tekinti át irodalmunkat, a tankönyv legproblematisusabb része. Ez a rész ugyanis nem ironikán dolgozza fel az anyagot, hanem ú. n. »irodalmi körkép« formájában, nagyjában műfaj- és ezen belül téma-szerinti csoportosításban. (Prózairodalom, költészet, dráma.) Az az indokolás, hogy mai, élő irodalmunkról még nem lehet egységes, teljes képet alkotni, elvben helyes. (Lásd: Déry!) A tanításban azonban ez nagy nehézségeket okoz: a mai írók felszabadulás előtti munkássága a tankönyv előző fejezeteire esik (Illyés, Déry, Szabó Pál, Veres Péter stb.), felszabadulás utáni munkásságuk is szétválik ebben a részben műfaj-csoportok szerint (pl. Illyés a líránál és a drámánál, Gergely Sándor a regénynél és a drámánál, Aczél Tamás a líránál és a regénynél szerepel), sőt egyes műveik is külön-külön fejezetekbe kerülnek (pl. Veres Péter *Három nézvédek-e* »A múlt ábrázolása prózairodalmunkban«, a *Próbátétel* »A jelen ábrázolása« c. fejezetbe). Különösen nehéz a líra áttekintése, amelyben téma szerint csoportosulnak a versek és a költők (A felszabadulás élménye — Az új élet költői — Sztálin és Rákosi alakja — A békeharc — stb.). A témák összefolyának, az anyag viszont szétfolyik a tanulók tudatában, — különösen ha ilyen bonyolult mondatok ékesítik a szöveget: »Költészetünk eszmei és művészi színvonalának emelkedését mutatja, hogy líránk a valóság teljes tükrözése felé halad, s hogy költőink egyre kevésbé érik be azzal, hogy a dolgozó nép nagy közös élményeit pusztán felvessék, hanem azokat valóban lírai eszközökkel fejezik ki, megmutatva, hogy a maguk belső fejlődésében hogyan válik a közösségi élmény egyéni, személyes élménnyé« (341. l.). (Még egy szép mondat: »Az utolsó strófák érzelmileg is erőteljesebben *rajzolja ki a gondolatokat*, s a kemény, harcoss munka eredményének, a kommunizmus *távtájának meglebbentése* eszmeileg és művészileg *kitágítja a költeményt*« (334. l.) Valószínű, hogy a tanárok sem tudják, hogyan tanítsák ezt a részt.

A közel 100 lapnyi *világirodalmi rész*, amely nagyrészt a szovjet irodalom nagyjait ismerteti, anyagában jó, megbízható, de feldolgozási módja eltér a magyar anyagtól: 1. Az írói életrajzokat nem külön, az életmű előtt foglalja össze, hanem abba beolvasztva közli. 2. Idézetet inkább csak a prózaíróktól közöl, a költők szövegét (Majakovszkij, Tyihonov — eltérően a magyar résztől — egyetlen verssor sem szakítja meg. 3. Míg a hazai anyagból a kis fejezetekre osztás szándéka világlik ki, itt egy-egy író anyaga tagolatlan (pl. Gorkij 13 Majakovszkij 7, Solohov 8 lapja egyetlen fejezet). Ez persze megint nem válik a tanulhatóság javára: életrajz, egyes művek ismertetése, általánosítások egybefolyának, nincsenek benne se súlypontok, se kiemelések. 4. Szemet szúr az a következetlenség is, hogy míg az élő hazai írókat csak körképben ismerteti a tankönyv, az élő szovjet írókat külön-külön mutatja be, holott az ő életművük is befejezetlen.

Általános hiba, hogy a tankönyv magyar és szovjet része között alig van kapcsolat. A mi irodalmunkra egyetlen célzás akad a szovjet anyagban. Tyihonovnál nem említi meg, hogy kitűnően fordította Petőfit, Aranyt, egyetlen szóval sem mutat rá pl. az »Új barázdát szánt az eke« magyarországi hatására a szövetkezeti mozgalom fejlődésében, »A volokalamszki országút« népszerűségére, Mareszjev látogatására stb. Csak egyetlen kis fejezetben van konkrét utalás a szovjet és a magyar irodalom kapcsolataira, pedig — szólam szerűen — számtalan helyen emlegeti a tankönyv a szovjet irodalom nagy példáját és tanítói szerepét.

A tankönyvet a népi demokráciák és a tőkés országok néhány XX. századi haladó írójának rövid áttekintése zárja le.

A *Szöveggyűjtemény* iskolai felhasználásának nagyszerű értékeiről már szólottunk. Arányairól fogalmat ad néhány adat: Adytól 72 vers és 7 próza szöveg, József Attilától 60, Juhász Gyulától 26 versszöveg, Móricztól 2 teljes novella és 13 regényrészlet szerepel, a szovjet irodalomból 15 szerzőtől közöl szemelvényt.

Ez a gyűjtemény mindaddig páratlan mennyiségű szemelvényt segít a tanítást. Semmi értelme sem volna annak, hogy most elkezdjük latolgatni, mi *hiányzik* a válogatásból. Ahány irodalomtanár: annyiféle igény, óhaj, egyéni »felfedezés« kérne helyet, s ugyanannyi kritika is hangzanék el bármiféle válogatást illetően. Ami *van* az antológiában, az túlnyomórészt gondosan kiválogatott, *kitűnő anyag*. Az egyes íróknak juttatott terjedelemmel is egyet-

értünk, a szemelvények szöveghűsége is — sajtóhibákat leszámítva — megbízható. Ha most mégis megemlítettünk néhány »hiányzó« szöveget : azért tesszük, hogy a jövő antológiájának összeállításakor ezeket az óhajokat is mérlegre lehessen tenni.

Ady válogatásából hiányzik egy-két olyan vers, amely alapul, példaként szolgálhatna a *szimbolizmus* tanulmányozásához és megértéséhez (pl. a »Jó Csönd-herceg előtt«). Ugyancsak kívánatos volna részletek beillesztése »A nacionalizmus alkonya« c. cikkéből, amely remek, kristályos megfogalmazása az igazi hazaszeretet és a nacionalizmus különbségének (amelyet oly nehezen értenek meg tanulóink). *Juhász Gyula* versei közé be kellene illeszteni — a »Milyen volt...« mellé — valamelyik megrázó erejű Anna-verset (»Anna örök« vagy »Koncert«); *Juhász* válogatása amúgy is feltűnően egyoldalú, szinte csak politikai versek szerepelnek benne. *Babits* versei közül hiányzik a költészetének megértéséhez nélkülözhetetlen »Szonettek«, a költő értékes önvallomása; prózai szöveg egyáltalában nincs tőle a gyűjteményben. *Kosztolányinál* javasolnám a »Tanár az én apám« felvételét : legyen már egyszer egy pedagógus-elismerő vers is a tankönyvben, s ez amúgy is szép és igaz vers. Az »Egy és más az írásról« közlése egyébként kitűnő gondolat volt. *Karinthy* válogatása mindenképpen gyöngye; komoly novellái, színvonalas humoreszkjei és az »Így irtok ti« darabjai közül egyaránt kikerülne méltóbb szöveg. *Illyésnél* hiányzik a »Két tanya közt« sokmindent megértető négy sora és az »Egy Népfínak« rendkívül jellemző kétsoros epigrammája. *Nagy Sándortól* viszont, ha már 14 lapot szán rá az antológia, inkább a Sztálin-díjas »Mebékélés«-re volna szükség a tanításban.

Az antológiával kapcsolatos kérdések közül még hármat kell megemlítenünk. Az egyik az, hogy a közölt szövegek után okvetlenül és *következetesen* fel kell tüntetni a megírás vagy a megjelenés évszámát. Ezt a Szöveggyűjtemény helyenként megteszi, másutt elmulasztja, holott a tanításban erre mindig szükség van. A másik az, hogy a tankönyv két kötetét mindenképpen egybe kell hangolni. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a bemutatott és megtárgyalt írók sorrendjét a két kötetben egyeztetni kell (ez megtörtént), hanem azt is, hogy az antológiában közölt nehezebb és jelentősebb szövegeket az irodalomtörténeti kötetben meg kell magyarázni, elemezni kell. (Hogy csak egy példát mondjunk : az irodalomtörténeti kötet Adynál éppen az amúgy is vitás »Az ós Kaján«-ról nem vesz tudomást, és a »Harc a Nagyúrral«-t is 3 vagy 4 sorban intézi el.)

A harmadik hiba : a tanítás során nehézséget okoz az, hogy a prózai és drámai művekből kiragadott szemelvények mellett semilyen tájékoztatás sincs a mű többi részére vonatkozóan. Olykor a tanár is régebben olvasta a művet (vagy új mű esetében még nem olvasta), az órára készülésekor se mindig tudja fellapozni, és így nehezen lehet beilleszteni a szemelvényt a mű egészébe. Vonatkozik ez olyan művekre is, amelyekből — különböző helyekről — több szemelvényt is közöl a gyűjtemény (pl. a »Rokonok«-ból vagy a »Színek és évek«-ből); ilyenkor az összefüggés nem világos. Ilyen esetekben rövid áthidaló szöveg vagy a szöveg után adott értelmezés oldhatná meg a problémát.

\*

Egy olyan tankönyvet, amely néhány év múlva úgyis átadja helyét a szocialista tantervet kielégítő új tankönyvnek, csak úgy érdemes ilyen részletesen elemezni, ha a jövőendő tankönyv távlataiban, a felhasználható tanulságok kedvéért vizsgáljuk.

Melyek a tanítás tükrében a mostani IV. osztályos irodalomtörténeti tankönyv legfőbb tanulságai a jövő tankönyvei számára?

1. A két kötetes megoldás — irodalomtörténeti tankönyv és szöveggyűjtemény — beválik, nagy előnyei vannak.

2. Az irodalomtörténeti kötetnek tömörebbnek, didaktikusabb feldolgozásának, — egyszerűen tanulhatóbbnak kell lennie, anélkül, hogy érdekességéből és életszerűségéből veszítene.

3. Az egyes irodalmi szövegekhez tapadó elemzéseket, értelmezéseket, amelyek amúgy is túlságosan megduzzasztják az irodalomtörténeti szöveget, a szöveggyűjteménybe kell áttenni, mindjárt az egyes szövegek után. Az irodalomtörténeti kötetben beilleszteni csak utaljunk (címmel vagy egy-két mondattal) a megállapításokat illusztráló vagy alátámasztó irodalmi szövegekre. A két kötet anyagának didaktikai »összedolgozása« a tanárnak, illetőleg a tanulók otthoni munkájának a feladata.

Amint szocialista könyvkiadásunk eléri azt a fokot, hogy a kötelező háziolvasmányokat kellő példányszámban tudja a tanulók kezébe adni, a háziolvasmányokból közölt szemelvények jórészt fölöslegessé válnak. Ez a szöveggyűjtemény terjedelmét csökkenti, illetve helyet biztosít az ímént említett mintaszerű értelmezéseknek.

A többi tanulságot a tankönyv elemzése során említettem meg. Meg kell azonban mondanom, hogy ezek a tanulságok, bár bizonyos mértékig az általános tanári és tanulói

tapasztalaton és véleményen alapulnak, mégsem képviselhetik a tankönyvvel kapcsolatos országos tapasztalatot és nézeteket. Itt az ideje, hogy jókorán megnyissuk a vitát az eszményi irodalomtörténeti tankönyvről, — a jövő tankönyveinek minél szerencsésebb kialakítása érdekében. A most használt IV. osztályos tankönyv elemzése vitaébresztés célját kívánta szolgálni.

## VITA A BÁNK BÁNRÓL

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság április 30-án nyilvános vitaülést tartott mind- máig legnagyobb nemzeti drámánkról, Katona József Bánk bán-járól. *Molnár Miklós előadása* vezette be a vitát. Előljáróban Katona József pályakezdésével foglalkozott, ismertette a korabeli magyar színészettel való kapcsolatát és méltatva első drámáit, a nagy költő fejlődése szempontjából. Majd rátért Katona legnagyobb műve, a Bánk bán tárgyalására.

Katona József 1815-ben, 24 éves korában megalkotja, 1819-ben végleges formába önti Bánk bánját, nemzeti kultúránk büszkeségét.

A Bánk bán dramaturgiai kiindulópontja és eszmei alapja az az ellentét, amely a nemzet legkülönbözőbb rétegeit *szembedlítja* az idegen elnyomókkal, ezáltal *összeköti* egymással, s kiválasztja, kitermeli a »szövetség« vezető alakját, képviselőjét.

A Bánk bán megoldása, dramaturgiai tetőpontja és legfőbb eszmei tanulsága pedig az — nem beszélve most az V. felvonás »elágazásáról«: a nemzeti ellentét kibékíthetetlen, a véres összeütközés elkerülhetetlen — Bánk megöli a királynőt.

Írói módszere az új és régi harcának, a fejlődés bonyolult folyamatának ábrázolása. Katona nem »csak dicsekedéssel teljes hazai drámát« akart írni, amelyben »több-több jeles mondások« a hebehurgyákat »teli torokkal való dörömbözésre« készítetik, hanem olyat, amely »a gonoszágat megütáztatja«, a népet megtanítja »miként kell nagyinak, hősnak és egykor boldogulandónak lenni«. Katona a »tanító játékszínert« hevült harcolt és dolgozott.

A konfliktust késleltető szerkezete a kor társadalmi ellentmondásait, mindenekelőtt a nemesség ellentmondásos szerepét fejezi ki. Magyarországon is »kizökkent az idő«: a feudális viszonyok, a régi gazdasági, politikai és emberi kötelek felbomlanak. A nemességet képviselő Bánknak is súlyos terhet jelent, benne is válságot idéz elő, hogy »ő született helyretöltni« e »kizökkent időt«. Nálunk azonban az objektív történelmi viszonyok — mindenekelőtt az ország gyarmati helyzete — megkövetelik, hogy a nemesség végigjártassa ezt az ellentmondásos szerepét, szembeforduljon Béccsel és saját kiváltságaival, már amennyire az objektíve lehetséges.

Bánk jellemét is elsősorban helyzete és világnézete határozza meg. Típusa semmiképpen sem a XIX. századbeli arisztokratáinak felel meg, hanem sokkal inkább a bécsi udvart gyűlölő, az osztályán túl már egész hazája sorsáért aggódó, felvilágosult, haladó nemesnek. De épp oly távol áll Bánk jelleme a megyei méretekben gondolkodó, osztálykiváltságait makacsul védelmező, elmaradottságában pöffeszkedő, műveletlen vidéki földbirtokostól. Bánk típusa még csak egy szűk, nem is kijegecesedett vezető réteg arculatát tükrözi. Inkább a jövő, mint a jelen embere — persze azokkal a korlátokkal, ahogyan a század elején az ideális hazafit egyáltalán el lehetett képzelni, s a XIII. századba visszavetítve meg lehetett rajzolni.

Nem arról van szó, hogy Bánkban a közéleti ember, a hazafi tragikus összeütközésbe kerül a magánemberrel, a megsebzett szerelmes férjjel, hanem arról, hogy az emberi és magyar érzelmeiben egyaránt vérgisértett Bánk viaskodik saját nemesi békyloival. Bánkban nem az a kettősség, hogy »közügyekben« a békés utat keresi, »magánügyekben« pedig elvakult szenvedéllyel a harcot választja, — ezt az ellentétet a reakció találta ki — hanem az, hogy jellemfejlődésének korábbi fokán még ellenzi a politikai erőszakot s ezért visszafojtja szenvedélyes dühét Melinda kerítői ellen is, később azonban nézete, egész jelleme megváltozik, s ekkor szabad folyást enged személyi bosszújának is.

Csak hogy Katona nem úgy teszi fel a kérdést: Bánk vagy »magánügyét« intézi el, vagy a haza problémáját oldja meg, hanem úgy: nincs ellentét a kettő között. Máshol van az ellentét, és pedig a Bánk, Melinda, Tiborc, Petur összes sérelmét kifejező nemzeti érdek

és az idegen út között. De ahhoz, hogy ez az ellentét az összeütközésig kiéleződjék, ahhoz előbb Bánknak fel kell ismernie, hogy nyugodt lelkiismerettel érezhető el indulatainak fekjét, nem kerül ellentétbe hazája érdekeivel.

A trónterembe lépő Bánk már nem a II. felvonás mérsékelő, csitító lojális államférfiúja, hanem tettekre sz férfi és hazafi, a megsértett becsület és a letiport nemzet bosszúálló képviselője. Túlnő a nemesi hazafi típusán. Ez a Bánk már »saját korának óhajtott lelke« — ahogy Arany László mondja. Ez a fejlődési folyamat, ez a hatalmas ugrás játszódik le előttünk a harmadik felvonásban, ahol találkozik az eltiport lelkű és testű Melindával és a szívét kitérő Tiborccal.

Bánk csak a politikai és a szerelmi, az egyéni és a hazafiúi érzelmek és megfontolások együttes hatása alatt jut el a végső elhatározásig. Óriási belső ellenállást kell legyőznie ahhoz, hogy megölje a királynőt. Egész határozatlansága onnan ered, hogy sok mindent, ami eddig élete megszokott és szeretett tartalmát jelentette, most mint gyűlöletes láncot le kell tépnie magáról, ha hű akar maradni hazájához és becsületéhez. Láttuk a második felvonásban: csak osztálya érdekeiért nem hajlandó a királynőre támadni. A harmadik felvonásban pedig azt látjuk: csak a »bánki sértődés« nem indítja útnak a trónterem felé. Mindehhez még Tiborc is kell! De ugyanakkor látnunk kell azt is: csak Tiborc hatása sem lenne elegendő a végső elhatározáshoz. Amilyen igaz, hogy Bánk csak akkor lép előre, amikor felismeri, hogy Gertrudis elpusztítása nemcsak a maga és osztálya érdeke, olyan igaz az is, hogy nem ténne meg, ha nem látna, hogy osztályának is érdeke, s ha ezt nem fokozná, hogy saját bőrében is megérzi. Katona művészi zsenialitása és politikai éleslátása éppen abban mutatkozik meg, hogy felismerte és tudta ábrázolni ezeknek a tényezőknek az elválaszthatatlanságát.

Katonától minden tekintetben idegen a feudális d csőseget eszményítő gondolkodásmód. Bánk és Melinda szerelmében nem a magyar úr, hanem sokkal inkább a kor egyszerű embere ismerhetett magára.

Szenvedélyes és emberi Bánk és Melinda kapcsolata, ezért tudja szerelmük bensőleg legyőzni a rájuk támadt aljasságot. A dráma egyik legjobban megindító jelenete az, amikor Bánk a fájdalomtól félőrülten is talál résztvevő, gyengéd szavakat Melinda vigasztalására. Bucsúszavában pedig már ismét a »régik« Bánk szólal meg: »Vezessen békével szerelmem.« De a meleg, hitvesi bucsúig hosszú belső küzdelmen át jut el Bánk. Le kell győznie a kínzó féltékenységet, mely folyton azt súgja a fülébe: Melinda is örült gyalázatának. Az egymás emberi megbecsülésére alapozott szerelem azonban legyőzi a kételkedést, a gyanút s a két megbántott és meggyötört ember sápadtan, Melinda kedélybetegesen, Bánk mindenre elszántan, de ismét a régi érzelmekkel áll egymás mellett. Belső küzdelmüket és győzelmüket kevés szó árulja el, inkább csak érzékelteti az író. Mégis nagyon fontos mozzanata ez a drámának. Azt fejezi ki, hogy Gertrudis nem tudta legyőzni Bánk és Melinda szerelmét. Szívüket meglópták, lelküket megmérgezték, de a tiszta szív, az érző lélek kiheverte a csapást. Az emberiség és becsület diadala ez a becstelenség fölött.

Katona paraszthőse sokkal több, mint lelkiismeretet ébresztgető vádirat. Tiborc hatása Bánk tetteire kifejezi a parasztság történelmi súlyának megváltozását, egyéni formában tükrözi azt az általános igazságot, hogy a parasztság helyzetével, akaratával, érzelmeivel számolnia kell annak, aki a nemzet nevében cselekszik. Tiborc jelleme pedig arról ad hírt, hogy a mély sötétből a fény felé törő nép egyszerű férfainak arcán a legnemesebb tulajdonságok olvashatók. És végül: Tiborc teszi teljessé a műben a társadalmi, viszonyoknak, a nemzeti és osztályellentétek szövevényének mesteri rajzát.

Tiborcot az író elviszi egészen a trónig. Mántha azt akarná — akaratlanul is — mondani: ez az erő áll a leszámolásra induló Bánk mögött! És ami e jelképes megoldásnál még fontosabb — s nem kevésbé bátor, újszerű: a III. felvonás sorsdöntő találkozásán az úr és a paraszt megtalálják sorselmek közös forrását, közös ellenségüket a népet gyöttrő, sajtoló, a nemességet megalázó, az asszonyi becsületet beszennyező merániakban.

Bánk is, Tiborc is »kigázolást« keres a meráni börtönből s hogy a nagyúr végül fegyverrel keresi meg azt az utat, abba itt a paraszt hatása a döntő.

Bánk és Tiborc bizonyos osztályszövetséget köt itt a közös ellenséggel szemben. Hogy Tiborc ebben a szövetségben nemi aktív, cselekvő szereplő, hogy csupán tényezője, de nem hőse a drámának, Bánk mellett, ebben az ütközik ki, hogy a századelejei egész magyar irodalmi és nyelvújítói mozgalom — mint Révai József írja — »bizonyos elfordulás is, attól a közvetlen politikai tömegesekvéstől, amelyre a francia jakobinusok mutattak példát«. De ugyanakkor elévülhetetlen érdeme Katona Józsefnek, hogy a IV. felvonásban legközelebb jut ehhez a forradalmisághoz és Tiborcra, ha nem is társa, de »szellemi szövetsége« a bosszúálló Bánknak. S talán még ennél is nagyobb érdeme az írónak, hogy Tiborc nem oldódik fel ebben a szövetségben. Már utalunk arra, hogy Tiborc a parasztlak keserves sorsáért a papokat és urakat is okolja. Bánk türesre intő szavára így felel:

Tűrj békességgel, ezt papolta az  
apáturunk is sokszor: bldogok  
a békességesek, mert isten fiának  
hivatnak — úgy de tömve volt magának  
a gyomra. Istenem! mi haszna? ha  
szorongat a szegénység, a pokolt nem  
féljük, — a mennyország sem jön oly  
szép színben a szemünk elébe.

Erőteljes, lázítóan igaz és költői szavak ezek. Ami pedig utána történik, az még ennek a remekműnek is legragyogóbb sorai közé tartozik. Az író az egységen belüli dialektikus ellentétnek olyan művészi ábrázolását alkotja meg itt, aminek kevés mása van a világirodalomban.

Biberach, Ottó, de különösen Gertrudis alakja, mindmáig írói példaképeként szolgálhat arra, hogyan kell a jellem mélyéig hatolva, s ugyanakkor a szembenálló fél engesztelhetetlen gyűlöletével ábrázolni a haza és a nép ellenségeit. Hogy ez mennyire sikerült Katonának, azt legjobban Gertrudis halálakor láthatjuk. Ehből a kevély királyi nőből nem hiányzott a nagyság. Tudott fenséggel parancsolni, tudott asszonyi gyengeségein uralkodni. Szellemi fölénye magasan az Ottó fajta törpék fölé emelte, de még Bánknak is méltó ellenfele a IV. felvonás éles párharcában. Meg tudta őrizni külső méltóságát még olyan pillanatokban is, mint amikor a meggyalázott Melinda szórja rá átkait. Volt benne büszkeség, sőt hazaszeretet is — gondoljunk csak sértett gögijére, amikor megtudja, hogy öccse alattomos gyilkossággal szennyezte be Merániát és Berchtold királyi vérét, vagy az utolsó pillanatokra, amikor a hazáját sértő Bánkra ráveti magát. Csupa olyan vonás, amely bizonyos becülést ébreszt iránta. Halála mégsem ébreszt sem tiszteletet, sem részvétet. Bukásába mégsem vegyül tragikus színezet. Nagyságából csupán annyi marad: veszedelmes ellenség volt. Veszedelmes, de hitvány, aljas, akinek sorsa nem tragikus bukás, hanem méltó pusztulás.

Mi a magyarázata ennek az egyértelmű hatásnak? Elsősorban az, hogy Gertrudis bizonyos nagysága, jellemének elvont értelemben kedvező vonásai a leghitványabb tulajdonságokkal párosulnak és együtt a gonosztevő sajátos típusát teremtik meg Gertrudisban. Azt a típust, amelyben minden emberi érzés, ész, erély, büszkeség, becsvágy éppúgy, mint a kétszínűség, aljasság, kegyetlenség azt szolgálja, ami uralkodik ebben az emberben: s mindenén átgazoló, kíméletlen zsarnokot. A nagyság és lelki törpeség, bátorság és rettegő félelem, eszesség és rövidlátás, gondzság és méltóság egységét Gertrudis jellemében csak úgy érthetjük el, ha erről az oldalról nézve vizsgáljuk gondolatait, érzéseit és tetteit. A féktelen hatalomvágy mámore és örülete fordítja visszajára benne azokat a tulajdonságokat is, amelyek nemes érdekek és célok szolgálatában nagy tettek véghezvitelére tesznek képessé és hősteket tudnak ékesíteni.

Az V. felvonás nem jelent semmiféle erkölcsi és politikai kompromisszumot Gertrudis irányában. Bánkot, a dráma utolsó pillanataiban az író forró rokonszenve kíséri, s a gyászról megtört férfitől is, mint hőstől és hazafitól búcsúzunk.

A kérdés másik oldala: miért volt szükséges Melinda halálával, Bánk lelki összeomlásával zárni a darabot és mit fejez ki ez a megoldás? Ami az utóbbit illeti: a tragikus befejezés kétségkívül bizonyos kétségességet kölcsönöz a darabnak. Ha nem is vonja kétségbe Bánk tettének jogosultságát, de megakadályozza azt, hogy győztesként álljon a királyi trón előtt. A halott Melinda szomorú árnyéka valamiféle kiengesztelő egyensúlyi helyzetet teremt a gyászoló király és Bánk között — s az is volt vele az író célja.

A történelmi hűség követelménye, s a cenzura nem kis szerepet játszanak ebben. De bármekkora lehetett is a tényezők hatása, kétségtelen, hogy az író nézetei, hamis illúziói is érvényesülnek a kettősségben. Katona József — ha megrendült hitel is — de még bizott a felvilágosult abszolútizmus rendszerében. Még elképzelhetőnek tartotta, hogy egy felvilágosult nemzeti uralkodó kivezetheti az országot a rabságból és a feudális elmaradottságból. Ha összehasonlítjuk egy korábbi drámájának, az Aubigny Clementinának erőteljes, harcos királyát, Henriket a sápadt, tehetetlen Endrével, aki büntetni nem tud s nem is mer saját szavai szerint, látjuk hogy ez az illúzió sokat halványodott alig egy-két év alatt. A Bánk bánban talán már nem is az a döntő, hogy a régi helyzet maradványai jelenkeznek, hanem az, hogy a fiatal író más kiutat nem lát. Egy középszerű velő is egész hazát igazgatott, ha félelem a reménység abban a helyén maradni kényszeríté mindent — írja Katona a dráma első változatának előjátékában. Sokat sejtető szavak ezek is. Érzékeltetik az író kiábrándultságát az egész hazát igazgató középszerű Endrék iránt, s ugyanakkor azt is, hogy a bizonytalan jövőtől való félelem s a jobbrafordulásba vetett reménység tartja fenn a régi állapotokat.

Mi ez a félelem? S mennyiben igazolja a Bánk bán megoldása a II. felvonásban hangoztatott aggodalmat egy esetleges polgárháború iránt? Bizonyos, hogy van összefüggés a dolgok

között. Katona rojalista illúziója és az igazi perspektíva hiánya az író bizalmatlanságából ered. Hamis az a nézet, hogy Katona irtózott minden forradalomtól. Hiszen ha Gertrudist nem is népfelkelés, csupán palotaforradalom söpri is el — mégis forradalmi megoldás ez is. A nemzeti szabadságharc eszméje és annak sikerébe vetett hit nem hiányzott Katonából. A jakobinus forradalmiság útját azonban kilátástalannak tartotta. Új és régi világ harca ezért jelenik meg a drámájában úgy, mint a nemesi kiváltságokat védő »vármegyei hazafiság« fölé emelkedő, a parasztság sorsát megértő újtípusú, széleslátókörű, de királyhű nemesség küzdelme a rothadt, gyarmatosító idegen elnyomók ellen.

A népforradalmi út kilátásait illetően Katona aggodalma indokolt. A Martinovics-féle összeesküvés bukása nem annyira a császári elnyomó gépezet erejét, mint — ami sokkal leverőbben hatott a kor haladó elemeire — a polgári forradalom bázisának gyengeségét, a viszonyok éretlenségét mutatta meg. Napoleon bukása és a Szent Szövetség diadala pedig a feudális ellenforradalom európai méretű győzelmét jelentette. Az idő nem a nyílt tömegakcióknak kedvezett. A jövőd forradalom szellemi, lelki talajának előkészítése került a magyar történelem napirendjére. Ezt a munkát végezték a reformkor s az előző évtizedek írói és nyelvújítói, köztük az első sorokban a nemzeti szabadság lelkes harcosa, a feudális elmaradottság bátor bírálója, Tiborc megszólaltatója, Katona József.

Molnár Miklós előadását hozzászólások követték.

Fényi András elsősorban az iskolai irodalomtörténet-tanítás szempontjából értékelte sokra az elhangzott előadást. Az utóbbi időben bőven volt alkalma a Bánk bánnal foglalkozni. Gimnáziumának diákjai hosszú hónapok munkája után március közepén háromszor is előadták a teljes Bánk bánt. A próbák és előadások során napról-napra világosabbá vált előtte az a felismerés, hogy Katona hatalmas alkotása egyike azoknak az irodalmi műveknek, amelyekkel a leghatékonyabban szolgálhatjuk az irodalomtanítás iskolai nevelő célkitűzéseit. Molnár Miklós előadásának is egyik legnagyobb értéke éppen az, hogy a sokoldalú neveléshez igen gazdag anyagot adott. A nagy drámáról már sokat beszélt az irodalomtörténet, de eddig igen kevés aknázták ki életszerű mondanivalóját, gazdag eszmei tartalmát úgy, ahogy ezt a most elhangzott előadás tette meg. Arra is nagyon jó példa az előadás, hogyan lehet egy művet a tartalom és forma egységében sokoldalúan megvilágítani. Az iskolai oktatásban éppen ennek a feladatnak a megoldása az egyik legnagyobb probléma. Fényi András pedagógiai szempontból különösen sokra értékelté azt a módot és elmélyültséget, ahogyan Molnár Miklós elsősorban Bánk bán és Tiborc alakját, annak történeti és emberi tartalmát elemezte. Tiborc szerepének értelmezésében egy ponton vitába szállt az előadóval. Szerinte Tiborc harmadik felvonásbeli szerepe bármennyire is jelentős hatással van Bánk bán érlelődő elhatározására, hogy leszámol a királynóval, nem tekinthető a végső, döntő lökésnek a tett elkövetéséhez. Igen szerencsésnek tartotta a sokat vitatott ötödik felvonás problémájának a megoldását. Az elmúlt tanévben a pedagógus továbbképzés során az egyik konferenciának a témája éppen a Bánk bán volt s a résztvevők legtöbbet éppen azon fáradoztak, hogyan oldják meg az ötödik felvonás problémáját. A hogy most nyilvánvalóvá vált, a nehézséget az okozta, hogy a Bánk bán, mint minden ízében tökéletes remekművet nézték, érzékelve, de nem tárva föl e felvonás művészi hiányait, amelyek magának az írónak megoldatlan problémáiból s a mű keletkezése korának objektív nehézségeiből fakadtak. Molnár Miklós több igen hasznos szempontot vetett fel annak magyarázatára, miért oldotta meg Katona az ötödik felvonást az ismert módon. Ehhez Fényi András hozzáfűzte, hogy már csak azért is a tragikus megoldást kellett Katonának választania, mert klasszikus értelemben vett tragédiát írt s e műfaj törvényei szerint a tragédia ötödik felvonásában a hősnak el kell buknia. Ez az elbukás azonban nem dicstelen vég, amely a hőst a népek szemében is elbuktatja, hanem ellenkezőleg: felemeli.

Gyárfás Miklós a mai drámaírás szempontjából szült hozzá az előadáshoz és méltatta a Bánk bánt. Mit tanulhat ma a szocialista realista magyar drámaíró Katona Józseftől? A nagy hős, a népi hős megformálásának szempontjából válaszolt a kérdésre, mégpedig Bánk bán és Tiborc kapcsolatát elemezve. Bánk bán, véleménye szerint, csak Tiborcon keresztül és Tiborccal együtt válhatik igazán nagy népi hőssé. Az ötödik felvonásban is ő az egyetlen alak, aki maradéktalanul érzi Bánk bán forradalmi tettének igazságát, azt, hogy Bánk a nemzet nevében, a nép nevében ölte meg a királynét. Tiborc nélkül tehát Bánk nem lehetne igazi nemzeti hős. Ez a szemlélet megtalálható mai drámairodalmunkban is. Gondoljunk csak a Fáklyalángra, Kossuth és Józsa kapcsolatára. Kossuth úgy emelkedik a nemzet akaratát kifejező hőssé, hogy ott van mellette a nép fia, Józsa. Katona József Bánk bánja drámairodalmunk olyan remekműve tehát, amelyre nemcsak emlékezni kell, hanem közvetlenül tanulni is kell belőle, mert a szocialista realista magyar drámairodalom igen sokat tanulhat Katona Józseftől. A mi útunk Katona József útja azért, mert azt a cselekvő hőst teremt meg, akinek eszelekvésében tükröződik az egész nép kívánsága és legfőbb óhaja. Párhuzamként és példaként utalt azokra a szovjet filmekre, drámákra, amelyekben a forradalom

legnagyobb hősei: Lenin és Sztálin jelennek meg: ezek mellett is mindig ott látjuk hol egy matróz, hol más népi hős alakjában magát a népet, amely nélkül még a legnagyobb drámai hős jelleme és szerepe is hiányos lenne.

Tiborc alakját, annak megrajzolását még más szempontból is igen jelentősnek tartja. A mi drámairodalmunknak egyik komoly problémája a naturalizmustól való elszakadás, a naturalista dramaturgiától való elszakadás. Erre is példát mutat Katona József, amikor Tiborcot, az egyszerű parasztembert, a legmagasabb fokú költészettel szólaltatja meg. E nemes hagyományt követi Illyés Gyula is népi hőseinek drámai megjelenítésében. Ugyanezt tapasztaljuk a szovjet filmekben és regényekben is.

Befejezésül az ötödik felvonással foglalkozott, amely a színházi rendezőknek is a legtöbb gondot okozza. Úgy látja, hogy a problémát Molnár Miklós helyesen oldotta meg és még hozzátette, hogy nem is kell különösebb mentséget keresni az ötödik felvonásra akkor, ha a rendező meg tudja mutatni Bánkot abban a tragikus fenségben, ahogy ezt Katona megrajzolta. Bánk nem bűnhődhet azért, amit elkövetett, nem a bűne a lényeges, hanem az, hogy megmaradt nagy erkölcsiségében, a nép érdekeit képviselő embernek, megmaradt Tiborc szövetségésének és ott áll mellette Tiborc, aki Bánk bánban nem az összeomló embert látja, hanem azt a hőst, aki a nép szándéka és akarata szerint cselekedett.

Lengyel György, a Madách gimnázium III. oszt. tanulója arról számolt be, miért és hogyan rendezte meg az iskola Bánk bán előadását. Az ifjú színjátszók úgy látták, hogy a Nemzeti Színház igen ritkán tűzi műsorára a darabot és hogy az előadás — mostani formájában — nagy erényei ellenére sem eléggé friss és tisztán értelmezett. A Bánk bán irodalomtanításunk egyik kulyponti kérdése, de a dráma elég nehéz olvasmány a tanulóknak, színpadon pedig igen kevesen látták. Természetes, hogy művészileg, kivitelezésben a Madách-gimnázium színjátszójának vállalkozása parányi a Nemzeti Színház nagyszabású előadásához mérve, de Lengyel György szerint, egy tekintetben mégis méltó Katonához: a szöveg, a jellemek értelmezésében és a gondos szövegmondásban. Az ifjúsági előadás egy-két jelentéktelen húzástól eltekintve teljes egészében tolmácsolta a drámat. Ezzel kapcsolatban vetette fel azt a problémát: helyes-e az, hogy a Nemzeti Színháza művet, például az ötödik felvonást is megrövidített formában játssza. Az iskola színjátszói a próbák előtt és azok során gondosan megvitatták, a tragédia egyes szereplőit és helyzeteit. Sok vitára adott alkalmat az, hogy rendezésükben a Nemzeti Színházban is tapasztalt módon, Tiborc nem fogadja el Bánk bán pénzajándékát a harmadik felvonásban. Sokan minősítették ezt Katona szándékát meghamisító belemagyarázásnak. Valóban az író nem ad erre utasítást, viszont a szöveg-összefüggésből, annak értelméből, Katona Tiborc-elképzeléséből ez természetszerűleg következik.

Fölmerült az a probléma is, hogy érdemes-e iskolai színjátszóknak ilyen nagy műveket kísérletezni, s meg tudják-e egyáltalán közelíteni 15—17 éves fiúk az ilyen nagy mű súlyos, nehéz szerepeit a nélkülözhetetlen élményanyag nélkül. A közönséget figyelve úgy látta, hogy törekvésük sikerült, meg tudták érteni a drámat a nézőkkel. A vállalkozás merészségének igazolására a magyarországi diákszínjátszás évszázadokra visszanyúló nemes hagyományaira is utalt Lengyel György. A Bánk bán előadásának sikerén felbuzdulva azt a célt tűzték maguk elé, hogy olyan irodalmi nevezetességű színműveket tanulnak meg és adnak elő, amelyek színpadon ritkán szerepelnek és a tanuló ifjúság az irodalomtörténet során állandóan találkozik velük. Így törekszik a Madách-gimnázium színjátszó csoportja az irodalmat és színjátszást egygyé forrasztani, és ezzel az iskolai irodalomtanítást segíteni.

Gerhauser Aladár középiskolai tanár a Bánk bánt a XVIII. századi világirodalmi keretek között vizsgálta. A francia forradalom előtti 30 esztendőben igen gyakori téma volt, különösen a színpadon, az uralkodóknak, az államférfinak és a népnek a hármasságára felépített drámai vagy regénybeli cselekmény. Csak az angol színpadokról mintegy 250 ilyen jellegű darabot szedett össze. Ezekben a haladó drámaírók mindig felvetik a problémát, mi az államférfi kötelessége? A válasz: kiállni a nép mellé, s ha ezt nem teszi, abban a pillanatban követi el a döntő bűnt, s ilyenkor a kornak dramaturgiai felfogása szerint a hősnek nyomban el kell buknia. A Bánk bán is nyilvánvalóan az említett hármasságot tükrözi. Itt is szerepel egy államférfi, aki nézete szerint ugyancsak elköveti ezt a bűnt: nem áll a nép oldalára. Nincs benne erő, hogy teljes erejével odaálljon. Maga mondja, hogy nem ül le a sötét szövetség gyászos asztalához, sértődötten hivatkozik arra, hogy a szövetség nem a nép sérelmét akarja orvosolni, azért ő nem hajlandó részt venni ebben. A hozzászóló szerint Katona elsősorban nem Bánk bánnal, hanem Tiborccal azonosította magát, erre az azonosításra készítetik át életrajzi körülményei is. Kecskemét történetéből olvashatjuk, hogy a jobbágyok kollektív törlesztésben egyezett meg a földesurakkal a földesúri terhek megváltása tekintetében. Ezeknek a szabadsághoz jutott jobbágyoknak az ügyvédje lett Katona Kecskeméten.

Fóti Lajos felszólalásában megemlítette, hogy mögötte hosszú évtizedek állnak, melyek során állandóan foglalkozott Katona Bánk bánjával. Tiborc mellett kiemeli Petur-



nak az alakját. Úgy véli, hogy Katona nem Tiborccal azonosul, hanem elsősorban Peturral, annyira, hogy amikor azt remélte, darabját előadják a színpadon, — Déryné közlése szerint — ő akarta játszani Petur szerepét. Mind az előadásban, mind a felszólalásokban hiányolta, hogy kevés szó esett Katona zsenialitásáról, amely abban nyilvánul meg többek között, hogy Bánk bánban első megjelenésétől kezdve éreztetni tudja a tragikus nagyságot. »A kizökkent idők hőse ő, akit a dráma minden mozzanata a tragikus kifejtés felé visz. Az ötödik felvonásban, midőn sorsa beteljesedik, a tragikus magyarság fénye övezi alakját, s ezt azért sugározgatja rá Katona, hogy megéreztesse a nézővel Bánk bán államférfiúi, hazafiúi és emberi nagyságát.

*Szörényi Éva* Kossuth-díjas színművész nő Lengyel Györgynek, a Madách-gimnázium ifjú rendezőjének néhány észrevételére válaszolt. A Nemzeti Színháznak három év óta állandó műsordarabja a Bánk bán. Jelenleg hetenként kétszer-háromszor is játsszák. Ami az ötödik felvonásnak a húzásait illeti, ezek helyességéről lehet vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy ezeket a húzásokat nem öncélúan, a színház rendezője vagy egyes színészek szeszélye szerint végezték, hanem hosszas megvitatás és megbeszélés után, azok a részek maradtak ki a darab-ból, amelyekről elmélyült munkájuk során úgy vették észre, hogy kihagyhatók, nem viszik előbbre a drámának, cselekménynek azt a fővonalát, amelyet Katona drámájában hangsúlyozni akartak. Örömeinek adott kifejezést, hogy gimnazisták adják elő a Bánk bánt, de valahogy az volt az érzése, amikor Lengyel Györgyöt hallgatta, hogy az ifjú rendező kissé túlzottan is meg volt elégedve az előadással. Nem látta az ifjú színjátszók munkáját, nem is akar kritikával élni, de megjegyzi, hogy Bánk bán szerepei óriási feladat elé állítják a leggyakorlottabb színészeket is. Nyolc éve játszik már a Bánk bánban, alakításáért Kossuth-díjat is kapott, mégis úgy érzi, hogy távolról sem tudja Melindának a figuráját úgy meg-eleveníteni, ahogyan a valóságban kellene. Példának hozza fel Bartos Gyula Tiborc alakítását is, aki most 81 éves és egész életének munkája van alakításában és még most is, mielőtt beteg lett, minden este újabb finomságokat, mélységeket talált szerepében és dolgozott rajta.

*Röcsey János* az ötödik felvonás kérdéséhez szolt hozzá. Molnár Miklósnak az ötödik felvonásra vonatkozó bíráló megjegyzéseivel vitázott. A művészi egységnek, mint dramaturgiai követelménynek az elvéből kiindulva vette védelmébe az ötödik felvonást. Azt állította, hogy a művészi egység a legjelentősebb forrása egy műalkotásnak, s ha ezt az egységet tagadjuk, akkor nemcsak a legnagyobb drámának nem nevezhetjük a Bánk bánt, hanem még jó drámának sem. Más a felfogása Bánk bán fejlődését és bukását illetően is, mint az előadójé. Így pl. szerinte azok az osztálykorlátok, melyek Bánk bánt cselekvésében akadályozták, nem a harmadik felvonásban tűnnek el, hanem már az első felvonás végén, akkor, midőn Bánk bán azt mondja, hogy »két fátyolt szakasztok el: hazámról és becsületemről«.

*Juhász Géza* ugyancsak az ötödik felvonás kérdéséhez szolt hozzá. Az ötödik felvonás szerinte az egyik legnagyobb értéke a drámának. A polgári irodalomtörténetírás rengeteget foglalkozott annak indokolásával, hogy ha már buknia kell Bánknak, hát mivel szolgált rá erre a sorsra. Mi a magyarázata voltaképpen ennek a befejezésnek? Egyfelől azt látjuk, hogy Ottó, a csábító, a gyilkos büntetlenül, sőt nénye bosszúlojaként vonul ki a tragédiából, másfelől Bánk, a nagyszerű ember, összeomlik. Bánk iránt a legteljesebb részvétet érezzük, de bukásába valahogyan, rejtelmes módon belenyugszunk. Mi a magyarázata ennek? Hol van az a társadalom, amelyben az eféle igazságszolgáltatás megtörténhetik? Az a társadalom ez, amelyben a dráma egész cselekménye is lejátszódik, a bomló feudális társadalom, amelynek legfertelmesebb bűnököt elkövető alakja glóriával távozik a színről és Bánk, aki a legjobbat akarta, aki a nép ügyével azonosítja magát, aki, mint Molnár Miklós kifejtette, a jövőbe mutat a maga politikájával, magatartásával, elbukik, mert Bánknak még nincs helye ebben a társadalomban, a Bánk-méretű nagyságoknak feltétlenül el kell pusztulniuk. Nem arról van szó, hogy a bukásnak műfaji követelmények miatt kell bekövetkeznie, sem pedig arról, hogy a szerencsétlen tragikus hősnék mindenképpen el kell buknia. Bánk tragikumát nem abban látja, hogy Bánk bűnököt követett el, hanem éppen annak hangsúlyozásában ismeri föl Katona zsenialitását, hogy a költő eleve tisztán meg tudja mutatni: az osztálytársadalmakban a legkülönb képességűeknek is feltétlenül bukniuk kell s a gazembereknek az osztálytársadalmak bomló állapotában szabad az út. Párhuzamként idézi, hogy nemcsak Bánk bukik el, hanem elbukik az az 1848-as szabadságharc is, amely meg nem felelő, meg nem érett körülmények között jött létre. Úgy látja, hogy az egész tragédián végignézve, jogos, helyes és igaz a végső kimenetel, s így a művet minden porcikájában nyugodtan remekműnek értékelhetjük.

*Molnár Miklós* a hozzászólásokat követően néhány különösen fontos és megoldandó vitás kérdésre válaszolt. Gerhauer felszólalásában nem részletezte az említett általános és széles világirodalmi keretet, így ezzel ő sem foglalkozik behatóbban. Ami Bánkra vonatkozó ama állítását illeti, hogy a bán nem vállalja a népért való harcot, helytelenül értelme-

zett idézetre építi érvelését. A sötét szövetség, amelynek asztalához Bánk nem akar leülni, nem a nép szövetsége, hanem a békétlenek nemesi csoportjának Petur vezette összeesküvése. Ő már az előadásában is hangsúlyozta, hogy Bánk bánnak, aki világosan látja a peturi szövetség nemesi perspektíváját, ebben az összeesküvésben való részvétele korlátozott lenne, de azt is kifejtette, hogyan változik meg a főhős és hogyan jut el a királyi fő meggyilkolásáig.

Röczey János téved akkor, midőn azt állítja, hogy Bánk osztálykorlátai már az első felvonásban megszűntek. Eppen az az érdekes és mély a drámában, ahogyan megmutatja, hogy bár Bánk elhatározza a királyi házhoz, stb-höz fűző tündéri láncok szétszakítását, ezt mégsem tudja megtenni, csak hosszú belső harcok után. Az egész második felvonásnak éppen az a lényege, hogy nem tudja áttörni az osztálykorlátokat. A darab világosan megmutatja, hogyan győzi le fokról fokra ezeket a korlátokat, nehéz belső vívódással, nem utolsó sorban Tiborcnak, a nép képviselőjének a hatására.

Az ötödik felvonásról Röczey János azt állította, hogy az művészileg tökéletes, és ezt Juhász Géza elfogadta és meg is indokolta, de Juhász Géának az a tétele, hogy a bomló osztálytársadalmakban az Ottó féle csirkefogó megdicsőülnek és a Bánk féle nagyszerű emberek szükségszerűen elbuknak, igen leegyszerűsíti a problémát. Igaz-e, hogy Ottó glóriával tűnik el a színpadról? A drámában nem az számít, nem az dönti el valamely alak erkölcsi értékét, hogy egy-egy szereplő hogyan nyilatkozik róla, hanem hogyan mutatkozik meg az alak jelleme tetteiben. Már pedig az az Ottó, akivel Katona ismertet meg bennünket, léha, ostoba, kéjvágyó, intrikus csirkefogó, aki nem megdicsőülve távozik, hanem szétdőlvén, összetörve. Ez az egyik ténykérdés, ami kihuzza a talajt véleménye alól. A másik ténykérdés az ötödik felvonás kérdése. A leegyszerűsítés itt is megmutatkozik. Maga egész előadásában azt igyekezett kifejezni, hogy Bánk sorsa nem teljes bukás és nem teljes győzelem. Félig bukás, félig győzelem. Hogyha mi itt egyértelmű megoldást keresünk, tehát vagy azt próbáljuk bizonyítani, hogy Bánk harcolt, győzött, mindenkit legyőzött és diadalmaskodott, győztesként áll a porondon, akkor világosan nem tudjuk megmagyarázni a drámát, mert nem az történik. Ha arról az oldalról próbáljuk megközelíteni, hogy Bánk elbukott, nem győzött, erkölcsileg, emberileg, mindenképpen összetörve, megbukva távozik a színpadról, akkor megint nem tudjuk megérteni a drámát, mert ugyancsak nem ez történik benne. A befőzés Bánk szempontjából elsősorban kettős. Ez a kettősség pedig az, hogy egy ilyen fél bukás, félig győzelem jön létre. Ez a kettős megoldás teljes mértékben megfelel az adott kornak. Egy kor nem csupán egyszerűen ilyen vagy olyan, minden korban ellentétes tendenciák harcolnak, osztályharc folyik. A XIX. század elején is osztályharc volt, s éppen az a probléma, nemzeti problémája a kornak, hol van a bánkok helye. Erre adott lángeszű feleletet Katona József, amikor azt mondja, a Bánkok helye, ilyen nagyszerű hősök helye ott van a harcban az idegen elnyomók ellen. Erre ad feleletet Bánk. Hogy mégsem teljesen győz, megint a kor objektív valóságát fejezi ki, azt a valóságot, hogy ebben a korban az 1815-19-20-as években, amikor éppen a »Szövetség« győzelmi diadalüvöltése hangzik egész Európában, ebben a korban a banki harcot úgy ábrázolni, mint teljes győzelmet, objektíve nem lehet. Ha ezt kívánnánk Katonától, hogy Bánkot így mutassa be, teljes győzelemmel, akkor azt kívánnánk tőle, vetítse vissza 48-at, ő lássa meg, 1819-ben lássa meg azt, ami 48-ban fog majd történni, amikor ezek a Bánk-típusú hősök harcba mennek és győzni tudnak. Azért hangsúlyozza azt, hogy győzni tudnak, mert helytelen 48 bukását példának felhozni. 1848-49-ben győzelem nélkül, de mégis kibontakozott Magyarországon egy dicsőséges szabadságharc, amiből csupán annyit látni, hogy ez a szabadságharc is elbukott, azt kell mondani, vajmi kevés. Ez a szabadságharc, 1848 március 15-e, az amelynek talajában gyökerezünk. Azt a felfogást, mely szerint az ötödik felvonást tökéletesnek és hibátlannak kell elfogadni, amelyben nem érvényesülnének a korhelyzetből adódó korlátok, nagyon helytelennek tartja. Az előbb vitatott megállapítást külön még azért is helyteleníti, mert hogyha Bánknak el kell buknia azért, mivel a rothadt társadalmakban a nagyszerű embereknek nincs helyük, könnyen olyan párhuzamot lehetne vonni belőle, teszem azt, a kapitalizmusban harcoló munkáshösnék feltétlenül el kell buknia, mert a kapitalista társadalom olyan rothadt társadalom, ahol a becsület, tisztességes munkásnak nincs helye, csak elbukhat. Bánk bukásának teljes igazolása éppen olyan helytelen lett volna, mint amilyen helytelen lett volna Bánkból teljes, egyértelmű győztest csinálni.

*Bóka László* a vitát lezáró felszólalásában nem értett egyet Fényi Andrással abban, hogy Tiborc szerepe nem döntő a cselekmény végső kirobbanásában. Nincs a tragédiának egy olyan mozzanata sem, ahol Tiborc jelenléte általában döntő módon ne vinné előre a cselekményt. Egyetért Gyárfás Miklóssal abban, hogy a hős teljességéhez hozzátartozik Tiborc állandó jelenléte. Helyeselte Fényi Andrásnak azt a megjegyzését, amely az ötödik felvonással kapcsolatos sok problémát és vitát részben onnan származtatta, hogy a Bánk bánt úgy nézték, mint minden ízében tökéletes remekművet. Úgy véli, hogy a marxista-

leninista esztétikának nem az a célja, hogy fölállítson egy rangsort, az élen érinthetetlen remekművekkel. Sztálin elvtárs a szovjet irodalom egyik legnagyobb alkotásáról, Solohov Csendes Donjáról kimutatta, hogy mennyi hiba van benne, mégis igen nagy műnek tartotta. Az irodalmi alkotásokban az értékek mellett fel kell tárni a hibákat is, így segítheti elő az irodalomtudomány az irodalom fejlődését. Nem lesz attól a Bánk bán kisebb mű, ha megmutatjuk fogyatkozásait, sőt csak úgy jutunk tovább, a magyar dráma fejlődésében, ha valóságban látjuk a művet. Gyárfás Miklós felszólalásával egészében egyet ért, de egy mondatával nem. Azt állította, hogy amint Bánk bán mellett ott áll Tiborc, Kossuth mellett Józsa, úgy áll Lenin és Sztálin mellett is a szovjet irodalomban egy-egy népi hős. Téves a párhuzam. Bánk és Kossuth viszonya a néppel nem azonos Lenin és Sztálin népi szerepével. Bánk és Tiborc, Kossuth és Józsa egy-egy osztálytársadalomban állnak egymás mellett, de Lenin és Sztálin mellett a népi hősök már nem ilyen társadalmi helyzetben jelennek meg. Az utóbbiak között sokkal mélyebb a kapcsolat, az azonosság.

Nagy örömmel üdvözölte Lengyel György felszólalását. Komoly fejlődésnek tartja, hogy az iskolában ilyen eleven életet élnek az egykor semmibe vett, lenézett »kötelező olvasmányok«. Ami a Nemzeti Színház előadásával kapcsolatban az ötödik felvonásból való kihagyásokat illeti, úgy véli, s ebben Szörényi Éva felszólalása is megerősíti, hogy a Nemzeti Színházban igen nagy gonddal, indokoltan végzik az esetleges húzásokat, de magának a szöveg-rövidítésnek a problémája még egyáltalán nem megvitatott kérdés. Az élő drámairóknál könnyű a helyzet, mert meg lehet beszélni magával a szerzővel. Sokkal nehezebb a klasszikusoknál. Rendezőket, dramaturgokat is bevonva, egyszer meg kellene vitatni, hogyan kell ezeket a rövidítéseket helyesen végrehajtani, figyelembevéve egy-egy nagy mű korunknak szóló mondanivalóját. Lengyel György azt is fölvetette, érdemes-e diákoknak élmények nélkül ilyen nagy műveket előadni. Maga nem tudott jelen lenni az ifjú színjátékos egyik előadásán sem, de úgy hallotta, hogy az előadás olyan volt, hogy érdemes volt előkészítésével fáradozni. Ezen túlmenően: a fiatal elvtársak számára az irodalom az egyik legnagyobb nevelő és segítő erő, mely élményeket ad át nekik. A fiatal diákoknak a nagy emberi élmények felé az utat a nagy remekműveken keresztül kell megtenniük, s ha bárki jellemeket tanulmányoznak, akkor az igazi, nemes, követésre méltó élmények befogadására sokkal alkalmasabbá válnak. A remekművek beható tanulmányozása fiatal elvtársaink erkölcsi nevelését hatalmas mértékben elősegíti, amire Fényi András is nagyon szépen utalt felszólalásában. Szörényi Éva művészno hozzászólásával segített a Madách-gimnázium színjátzóinak abban, hogy meg élmélyültebben foglalkozzanak ezeknek a remekműveknek az előadásával.

Az ötödik felvonás kérdésében Molnár Miklóssal ért egyet. Nem kétséges az, hogy az a helyes magyarázata az ötödik felvonásnak, ami az ő előadásában elhangzott. Rőczey János a művészi egység követelményeit vetette föl. Nekünk, akik az irodalmi műveket tartalmi és formai egységben akarjuk megismerni és ismertetni, az a feladatunk, hogy mindig a mű eszmei tartalmából és céljából, annak a társadalom fejlődésében, funkciójában való megmutatásából induljunk ki. Nem fogunk attól félni, hogy a művészi egység megsérül, ám sérüljön, ha a műnek eszmei tartalmában valahol is törés van. Azt tartja Juhász Géza leglényegesebb tévedésnek, amire Molnár Miklós is rámutatott, hogy nézete szerint az osztálytársadalmakban a nagy hősöknek, forradalmaknak szükségszerűen el kell bukniuk. Annak a szemléletnek továbbélését látja e nézetben, mely népünk történetét tragédiák megismétlődő sorozatának fogja fel. Nagyon nehéz elképzelni, hogyan juthattunk volna mi ezek után a bukások után mai, felszabadult Magyarországnak fejlődéséhez, ha olyan bukások lettek volna ezek — még ha bukások is voltak — melyekben már a következő lépés felé a pozitív mozdulat benne nem lett volna. Ha Bánk ebben a darabban a tragédia szabályai szerint — de nem a néző szemében, el bukik is, Bánk bukását nem érezzük bukásnak, erősebbnek érezzük azt a tényt, hogy Bánk-nak sikerült korlátaiból kiszabadulva a zsarnokot megölni. Erősebbnek érezzük ezt, amit azzal fejez ki Katona a darabban, hogy maga a király, aki ennek a társadalomnak végeredményben a jelképe, ő is kénytelen Bánknak adni igazat. Ottót átkozottnak nevezi és Gertrudisz bukásával kapcsolatban azt mondja, méltán bukott el. Ebben az is benne van, hogy Bánk nem bukott el, az ő útja győzelemhez vezet. Ugyanígy látjuk meg 1848-ban a mi forradalmunkat. Ez Katona remekművének korszakalkotó jelentősége: a forradalom felé mutat, nem pedig bukás felé.

## VÁLASZ AZ APOSTOL-TANULMÁNYHOZ ÍRT HOZZÁSZÓLÁSRA

Kispéter András az Irodalomtörténet 1952. 3-4. számában hozzászólott Petőfi Apostoláról írt tanulmányomhoz. (Lásd. u. o.) Mivel néhány elvi kérdésben nem értek vele egyet, szükségesnek tartom a mű egyes problémáit ezek kapcsán ismét felvetni.

Szememre veti, hogy »a mű mély eszmei tartalmának meg nem értése« következtében több ízben »mentegezni vagyok kénytelen« Petőfit. Én úgy vélem, hogy éppen Kispéter András teszi ezt, de nem egyes részletek kapcsán, hanem az egész mű értékelésében. Miről van itt szó? Kispéter azt állítja, hogy én tújhangsúlyozom Petőfi szabadszállási kudarcát *Az apostol* keletkezésében. Ezzel szemben ő a szabadszállási események következményeit a műre teljesen egyoldalúan értelmezi és nem látja, hogy éppen ő mentegezi Petőfit azzal, hogy nem akarja elismerni a csalódottság jeleit *Az apostol*-ban. — Nem vitás, hogy Petőfi a szabadszállási tapasztalatokból leszűrte az egyedül helyes következtetést: a népet fel kell rázni, hogy saját érdekeiért harcoljon, ne hagyja magát az uraktól félrevezetni. Ebben a kérdésben teljesen egyetérték Kispéter Andrásal, és *Az apostol*-nak ezt a mondanivalóját tanulmányomban több ízben hangsúlyozom is. Így nem egészen értem, miért kéri mégis számomra, hiszen nyitott kapukat döngtet. E kérdéssel kapcsolatban olyan értelmezést tulajdonít egyes kitételeimnek, ami azokban egyáltalán nincs benne. Önkényesen, saját maga által kitalált határozószóval változtatja meg egyik megállapításom értelmét. Ezt írja egy helyen: »Tamás Anna leszútkítja Petőfi mondanivalóját arra, hogy megalkotta irodalmunkban a forradalmár alakját, aki »mer lázadni« és ezzel példát mutat, főként az utókornak.« Ez a *főként* szó az én fogalmazásomban nem szerepel, de önkényes beiktatása után elfelejti folytatni az idézetet, amely mindjárt megmutatja, mennyire nem áll helyt, ahogy ő az én szavaimat magyarázni igyekszik. Ezt írom, folytatva az általa idézett mondatot: »Az utókor itt: a szabadságát kivívni hivatott magyar nemzet, Petőfi nemzete.« Majd ezt követőleg fogalmazom meg nyomatékosan a Kispéter András által rajtam követelt fontos mondanivalót, azt, hogy: »*Az apostol* is a »vészharang« versek sorába tartozik«, Hamisan értelmezi és teljességgel félremagyarázza tanulmányom egy másik mondatát is, amely így hangzik: »Ha a nép nem hajlandó saját érdekében harcolni, akkor minden veszve van — uralkodik rajta (t. i. Petőfin, T. A.) a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal.« Mit próbál ebbe Kispéter belemagyarázni? Nem mást, minthogy én összetéveszttem a *rémképet* a *célkitűzés*-sel. Mert mit ír ezután? »Petőfi valóban tisztában volt azzal, hogy ha a nép nem hajlandó saját érdekében harcolni, akkor veszve van minden, de ebből nem azt a következtetést vonta le, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal, hanem azt, hogy a népet fel kell rázni, hogy hajlandó legyen harcolni saját érdekében.« A nekem tulajdonított értelmezésben az rejlik, mintha én glorifikálnám Szilveszter magánosságát, elszigeteltségét és Petőfi számára is ezt tekinteném járható útnak, nem pedig a népforradalmat! Azt hiszem, nem kell bizonyítanom, hogy nem ez a véleményem, tanulmányomban is világosan kifejtettem, az utolsó néhány mondatomban össze is foglaltam a mű legfőbb tanulságát: »*Az apostol*-nak az a sora: »Mert csak akarni kell« világosan a jövőbe mutat. Saját kortársainak szól. 1848 március 15 megmutatta, hogy a forradalmi feltételek Magyarországon megvannak, de ha a nép ismét hagyja magát félrevezetni, akkor az elnyomatás olyan sötét korába zuhanhat vissza, amilyenben Szilveszter élt! Az utolsó szavak már Petőfi rendíthetetlen optimizmusát tanúsítják.«

Mi az, amit Kispéter András nem ért meg? Az, hogy Petőfi nem a valóságtól elszakadt hurrá-optimizmussal szemlélte az eseményeket, hanem nagyon is benne élt a valóságban és szabadszállási tapasztalatai — amelyek egy szikrányit sem ingatták meg a nép iránti hűségében és szeretetében — jogos aggodalommal töltötték el a forradalom ügyét illetően. Igaz, hogy nem mutatott csüggedtséget egy percig sem; bizonyítják ezt nyilatkozatai, levelei a választás után és bizonyítja *Az apostol* utolsó fejezete is. De *Az apostol* egész menetében fellelhető ez az aggodalom. Petőfinek számolnia kellett azzal, hogy nem lehet az évszázadok óta szándékosan tudatlanságban tartott magyar népet, amely, »gyenge mint az asszony és mint a gyermek« egyik napról a másikra az öntudatnak olyan fokára emelni, hogy az felvértezze minden félrevezetés, úri gázság ellen. A szabadszállási események közvetlen hatása igenis felvethette számára az elszigetelt forradalmár rémképet — és nem ideálját — beleképzelhette magát újabb olyan helyzetbe, hogy a nép — urai nyomására — elfordul tőle és hitet tehetett amellett, hogy ő *mindenképpen* a népet szolgálja.

Számos helyen utaltam tanulmányomban arra, miben látom *Az apostol*-ban a szabadszállási kudarc ilyenirányú hatását. Nézeteimet fenntartom, csak még egy körülményt szeretnék rámutatni és magát Petőfit hívní állításaim tanújaul. Abban a levélben, amelyet 1848 augusztus 16-án ír Arany Jánosnak, tesz említést először *Az apostol*-ról és mindössze

a következő néhány száz, jelentőség nélküli szóval: »Én a minap fejeztem be egy hosszú költeményt (valami 3400 sornyi), melynek címe: »Az apostol«. Majd röviddel ezután így folytatja a levelet: »... a haza cudarul van; vagy jön egy mindent felforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de oly gyalázatosan, mint még nemzet nem veszett el. Én hiszem, hogy egy roppant forradalom előestéjén vagyunk, s tudod, nekem nincsenek vak sejtéseim.« Hogyan függ össze *Az apostol*-ról írt oly százaz tudósítás a forradalom Petőfi által érzett közvetlen előestéjével? Miért nem tartja fontosnak, hogy valamit is említsen műve mondanivalójáról? Én ebben azt látom, hogy mikor ilyen közel érezte a forradalmat, már nem tartotta maga sem *elég* forradalmasítónak *Az apostol*-t, agitatív erejét éppen a júniusi események, csalódások visszatükrözése miatt nem látta elég közvetlennek. A mű aktualitása — elkészültekor bizonyos mértékig csökkent, jelentősége 48 ószére kissé elhalványodott. Ezt bizonyítja véleményem szerint az is, hogy műve megjelenését ekkor nem tartotta Petőfi sem fontosnak, nem közölte le egyik folyóiratban sem. Pozitív példára volt ekkor szükség. Nem azt akarta most bizonygatni a népnek, hogy milyen éretlen, hanem éppen, hogy bízik forradalmi erejében, tettekesységében. Amit *Az apostol*-ból ebben az időben aktuálisnak tart — és ezt bizonyítják egyéb művei is — az az utolsó fejezete, amelyet nyilvánvalóan már ebben az új forradalmat váró hangulatban fűz hozzá Szilveszter történetéhez. A szolgálót örökülhagyó ösök megátkozása, a győzelembe vetett hit: ezek a motívumok uralkodnak augusztusi, szeptemberi verseiben is. *Az apostol* nagyszerű forradalmi remekmű és sok vonatkozásában Petőfi egész költészetének ragyogó összegezése — mégis összhatásában — mivel nem *elég*g sugározza az optimizmust — Petőfi sem tarthatta leginkább mozgósító alkotásának.

Alapkonceptiómat tehát fenntartom, éppen ezért nem látom szükségesnek, hogy Kispéter András hozzászólásának minden ezzel kapcsolatos részletére válaszoljak. Néhány megjegyzést azonban még hozzá akarok fűzni cikkéhez. Több olyan fogalmazásával találkozunk, melyek azt mutatják, nincs tisztá képe, mit értünk mi forradalmáron. Egyhelyütt például azt a kifejezést használja Csernisevskij Rahmetovjával kapcsolatban, hogy az »pozitív forradalmár«. Létezik talán »negatív forradalmár« is? A marxizmus-leninizmus világosan meghatározza a fennálló elnyomó társadalommal szembenálló különböző kategóriáit. Lehet valaki reformista vagy lehet anarchista egyrésztől, és lehet forradalmár másrésztől. De ha valaki forradalmár, azon belül nincs ilyen — Kispéter által felfedezett — megkülönböztetés. A másik — ugyancsak a forradalmárral kapcsolatos — értelmezése is teljesen helytelen. Szerinte ugyanis Szilveszter nem »aktív forradalmár«, mert — mint írja — »egyetlen forradalmi tette sem sikerül«. Vagy, mint másutt említi: »mert a nép nem követi«. Szilveszter azonban ezeket a sikertelen tetteket *megkísérlti végrehajtani*, — ezt mindenki tudja, aki olvasta *Az apostol*-t. Hát nem cselekvő forradalmár az a Szilveszter, aki a faluban az urak és papok uralma ellen lázítja, jogaira tanítja a népet?! Nem aktív forradalmár az a Szilveszter, aki a zsarnokság ellen, a királyok és papok uralma ellen írt művét adja ki a titkos nyomdában, hogy a milliőkat felrázza? Aki művében hirdeti, hogy »minden ember ember egyaránt«? Nem aktív forradalmár az a Szilveszter, aki az elnyomó hatalom fejét, a királyt kísérli meg lelőni? Kispéter András szerint az elszigetelt forradalmár nem forradalmár? Az elbukott forradalmár nem forradalmár? Hát akkor mi? És mik voltak akkor a mi dicsőséges 1919-es forradalmunk hősei, ha csak a győztes forradalmárokat tekintenénk aktív forradalmároknak? Ságvári Endre, Nikosz Beloianisz nem voltak aktív forradalmárok? Ide jutnánk, ha elfogadnánk Kispéter, Szilveszterről alkotott véleményét.

Még egy ponton szeretnék Kispéter — András hozzászólásával vitába szállni, olyan kitételeivel kapcsolatban, amelyben ugyancsak nemlétező tartalmat tulajdonít értékelésnek. Ezt írja: »Tamás Anna abban hibáztatja Petőfit, hogy nem Rahmetov-féle pozitív forradalmárt (erről az általa alkotott fogalomról már szoltam, T. A.) mutatott be.« Hát erről az én tanulmányomban azó sincs! Mert milyen célból vetem össze Szilvesztert Rahmetovval? Hogy kifejtsem, *Az apostol* eszmei tartalma — az elszigetelt hős ábrázolása, Petőfi családása folytán — miért éppen ilyen művészi formában jut kifejezésre, miért nyomulnak éppen itt fokozottabban előtérbe a lírai elemek, és ennek kapcsán megmutassam, hogy Rahmetov, akinek kapcsolatai vannak az emberekkel, sokkal inkább hús-vér alak. A keletkezés körülményeiben, műfajban, témában lévő különbségekre magam is rámutattam, amit Kispéter úgy látszik nem vett észre. Kispéter András vádjára, hogy én Petőfitől helytelenül többet követelek, az általa megfogalmazott »pozitív forradalmárt« követelem, csak azt válaszolhatom: ő követel többet, mint ami benne van a műben, akkor, amikor azt kívánja, hogy a szabadszállási kudarc még átmenetileg se legyen lehangoló hatással költőnkre. Mert Szilveszter elszigetelt ábrázolásában ez a csalódottság fejeződik ki.

Igaza van Kispéter Andrásnak abban, hogy műfajilag nem foglalkoztam kielégítően *Az apostol*-lal. Magam is hibának tartom, hogy amikor a lírai részek előtérbe nyomulását megállapítottam, nem mélyedtem el ezeknek a gyönyörű lírai részeknek az elemzésében. Hasonló.

képpen egyetérttek a bírálóval abban, hogy foglalkoznom kellett volna a mű romantikájával. Sajnos, ezt Kispéter András is csak megállapítja, de *Az apostol* romantikájával ő sem foglalkozik. Természetesen a mulasztás ezért elsősorban nem a bírálót, hanem engem terhel és nem ment fel az sem, hogy tanulmányomat nem mostanában, — amikor a romantika irodalmi életünknek sokat vitatott problémájává vált — hanem még 1951-ben írtam. Nem mentesít ez elsősorban azért, mert az egész művet annyira áthatja a romantika, hogy mindenképpen kellett volna beszélni róla.

Petőffire is érvényes, amit Gorkij Balzacról, Turgenyevről, Tolsztojról és még más nagy orosz írókról elmond, vagyis, hogy nagy művészekben mindig mintegy egyesül a »realizmus és romanticizmus.« (Gorkij: *Hogyan tanultam írni.* — Irodalmi tanulmányok, 180. l.) »Az aktív romanticizmus... erősíteni igyekszik az ember életakarátát, lázadást szít benne a valóság és annak minden nyúge ellen« — írja Gorkij ugyanott. — Az apostol maga, Szilveszter, legjobb példája annak a romantikus hősnak, akin keresztül költője »lázaadást szít a valóság és annak minden nyúge ellen«. Szilveszter alakjának romantikus felnagyítása és a másik oldalon ellenfeleinek ugyancsak romantikusan eltúlzott figurái szorosan összefüggenek a valóság hí bemutatásával. Szilveszter mély humanizmusa, a nép iránti végtelen szeretete és önfeláldozása — magában tiltakozás a zsarnokság, az önzés ellen. Szilveszternek ezek a tulajdonságai — felnagyított formájukban — ékesen bizonyítják, hogy Petőfi mennyire nem volt hétköznapi ember. Mindezek a tulajdonságok ilyen nagy mértékben voltak meg benne az életben; romantikus hőssé növelte őt is a 40-es évek forradalmasodó levegője. Őt, aki »tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott«. — De térjünk vissza *Az apostol*-hoz. A haladó romantika tehát itt is a valóság kifejezőeszközeként jelentkezik. Szilveszter gyermekkorának ismerősei: a jószívű, akasztófára kerülő tolvaj, a gonosz vén banya, a szegény kisfiút válogatott kínzásokkal gyöttrő, megalázó, »gaz kölyök« gazdag úrfi mind romantikusan felnagyított figurák. Romantikusan felnagyított formában mutatja tehát be a költő a gyermek Szilveszter szenvedéseit és ebben a felnagyításban mélyen benne rejlik az igazság, a leleplezés. A padlás-szoba nyomorát is romantikus túlzással ábrázolja a költő, a sötét színekkel festett nyomor a megalkuvásra élete feláldozása árán sem hajlandó forradalmár sorsát fejze ki, híven a valósághoz. A Szilveszter alakját körülvevő romantika pátoza dicsfényvel övezi a zsarnoksággal szembenálló hős forradalmárt, és egyben súlyosan megbélyegzi azt a társadalmat, amely az ilyen hősoket pusztulásra ítéli!

BISZTRAY GYULA

## SÁROSI GYULA KÖLTEMÉNYEINEK SORSA

»A költő és a sorsharag egy anyaméhből született« énekelte Petőfi 1843-ban, találón jellemezve azt a keserves pályát, melyet a feudális társadalom és az abszolutizmus mintegy »végzetszerűen« rendelt a költők, írók és tudósok — a nagy fáklavívők — számára.

Petőfi lázadó panasza már a XVI. század óta hangzik a kultúra munkásainak ajkán. De a »sorsharag«-ban megszemélyesített hatalom ténykedése különösen a francia forradalom után következő európai reakció idején vált rendkívül súlyossá és veszélyessé. Ferenc császár és Metternich sötét zsarnoksága csírájában akart elfojtani minden szabadabb gondolatot. A Martinovics-féle mozgalom részeseinek vérpadra hurcolása és kegyetlen börtönbüntetése, a cenzúra bilincseinek kiterjesztése, és általában a haladó eszmék megnyilatkozásainak kíméletlen elnyomása jelzi az abszolutizmus terrorjának pusztításait az irodalmi élet területén.

Bessenyei, Kazinczy, Bacányi, Katona és Kölcsey művei egy részének több évtizedes, sőt némelyiknek egy évszázados kényszerű némasága : legismertebb példái azoknak a vas-korlátoknak, melyeket a reakció a XVIII-XIX. századfordulón emelt a magyar író és a magyar nép közé. A magyarországi cenzúra készülő monográfiája fogja majd teljes méreteiben fölárni az említett korszak megdőbbséteit súlyos viszonyait.

Ezúttal csak e monográfia egy kiszakított fejezetével szeretnők valamennyire érzékelteni azt a szinte emberfeletti küzdelmet, melyet íróinknak, költőinknek évszázadokon át kellett vívniok a »sorsharag«-gal : börtönnel, cenzúrával s az ellenséges erők egyéb eszközeivel.

Példánk : Sárosi Gyula, az »Arany Trombita« szerzője. Neve szerényen húzódik meg az említett kiválóságok mögött, de a reakciós erőkkel szemben kifejtett munkássága rendkívül tanulságos »szemléltető anyaga«.

Igaz, Bessenyeinek több mint százhusz évig kellett várnia, míg munkáinak nagy része nyomdafestékhez jutott ; műveinek összesített kiadása — tudunkkal — a közeli évek programjában van. (Bacányi is csak napjainkban érte meg, hogy »összes műveit« sajtó alá adják.) De Bessenyei keserű rezignációval gyűjtögette íróasztala fiókjában sokáig kiadhatatlan kéziratait, s barátaira és a sárospataki kollégiumra bízta megőrzésüket a beláthatatlan utókor számára.

A Sárosiéhoz hasonló jellemző példa lehetne Táncsics Mihályé is, kinek szenvedésekkel teli élete örökös harc a haladó eszmék szolgálatában. De Táncsicsnak megadatott legalább az a sovány kárpótlás, hogy élete végén egybegyűjthette s — roppant anyagi áldozatok árán — kiadhatta »összes munkáit«, ha mindjárt fájdalmasan kellett is tapasztalnia, hogy az idő eljárt s művei sokat vesztek aktualitásukból.

Sárosi Gyula nem tudott beletörődni abba, hogy munkái csak késői unokák, »egy jobb kor« számára megőrzött dokumentumok legyenek. Ő lelkesíteni, nevelni és hatni akart. Minden igyekezetével azon volt tehát, hogy művei eljussanak a legszélesebb rétegekhez, a közönséghez, a néphez. Nem sikerült! Küzdelme nem elszigetelt jelenség, de jellegzetes példa ; ezért költeményei sorsának ismerete hasznos segítőnk az egykorú analógiák megértéséhez.

Sárosi műveinek mostoha sorsát két lényegében összefüggő reakciós tényező határozza meg : a cenzúra és költőnk személyes üldöztetése. Targyunkat — ennek megfelelően — két nagyobb fejezetbe kell foglalnunk.

### I.

#### A cenzúra szerepe Sárosi munkásságában

Irinyi József, a 48-as ifjúság egyik vezéralakja, a forradalmat megelőző esztendőben, ezekkel az izzó szavakkal esetelte a Metternich-féle »elözetes könyvvizsgálat« szellembénító hatását : »Az önkény mezején nincs semmi oly megrögzött romlottsággal teljes, mint a cenzúra

—írja. — Ezen önkény nemcsak közvetlenül sujt és ront, hanem — mivel az író előre tudja, hogy műve vizsgálat alá jó s ennél fogva igyekszik magát ahhoz alkalmazni — megrontja az író saját íróasztalánál. Az egyenes lélek fedezettséssel, palástolással kénytelen élni! Az apa kitekeri saját gyermekeinek nyakát... Sokan hallgatnak, kik különben írának, s ezért aztán nem is képviseli az irodalom eléggé a nemzeti értelmiséget... Cenzúra mellett az író lelke, szelleme bizonyos örök szorongásban van, mely eltörpíti a szellemet, megrontja a lelket s önkénytelenül megszünik szabadon gondolkozni.« Ugyanakkor Bajza József »az ész vértanúságának, a becsületés hazafiság kímpadának« nevezte korának kiméretlen cenzúráját. (Ellenőr. Politikai zsebkönyv. A Pesti Ellenzéki Kőr megbízásából szerkeszté Bajza. 1847.)

E szellembénítő hatásra Sárosi munkássága két rendkívül tanulságos példát nyújt. Mindkettő az 1840-es évek első feléből való, amikor költők az aradi váltótörvényszék hivatalnokaként működött. Mint az ekébe fogott Pegazus panasolta: »Isten nientsem meg mindenkit, kivált költőforma embert, minden, de főleg váltótörvényszéki hivataltól!«

Aradi hivatalnokoskodása kezdetén, 1841-ben nagy becsvággyal foglalkozott egy Dózsa Györgyről írandó dráma tervével. A drámának »Népkirály lett volna a címe. Gondos előkészületeket tett hozzá, évekig tanulmányozta a történelmi forrásokat. Többek között eperjesi barátjától, Pulszky Ferentől is kért forrásanyagot, mert Aradon nem talált. Levelezésének tanúsága szerint barátai is élénk érdeklődéssel kísérték e jelentős tervét. De már előkészületeiben zavarták a politikai élet kedvezőtlen mozzanatai. »Célba vett munkám irányára helyes voltáról sem vagyok magammal tisztában, — panasolja 1841 szeptemberében. — Mit gondolsz: lehet-e Dózsát, mint az arisztokrácia ellenében a népszabadság kivívásában áldozatul esett vitéz és derek hőst szép fényben festenem? És ha lehet, szabad-e sajtó alá bocsátanom, vagyis inkább tanácsos lenne-e épen mostan, midőn még gróf Széchenyi is az izgatás ellen panaszodik, az alkotmányos kedvezeteknek a népre is kiterjesztése pedig minden jelesb főt foglalkodtatja?...« Évekig melengette, formálta magában a Dózsa-dráma tervét, s végül is kénytelen volt lemondani róla. Miért? Ó maga így válaszol 1844-ben: »Dózsa nyugszik. Nem hiszem, hogy legyen valaha belőle valami. Az álkodást sosem szerettem, Dózsával pedig az én alárendelt komisz állásomban nyíltan föllépni nem egyéb volna, mint azt a nyomorult [évi] 700 forintoskát is elveszíteni. Azért nem igen sietek vele. Ó alkalmasint akkor fog megszületni, midőn én már meghaltam; vagy ha nem életrevaló lesz, talán akkor sem.« (Pár évvel később aztán Eötvös József örökítette meg a »Népkirály« drámáját »Magyarország 1514-ben« c. monumentális regényében.)

A negyvenes évek derekán egy másik irodalmi tervéről kellett hasonló megfontolások miatt lemondania. Egy nagyobb méretű költői művet tervezett, melyben a klerust akarta »hatalmasan ostorozni« De ennek a műnek megjelenése is kilátástalannak tűnt fel; mint fiatal házas nem merete kockáztatni mindennapi kenyerét. Semmi nyoma, hogy e két jelentős tervének akárcsak vázlatát is papírra vetette volna.

Bármennyire húzódoztak is a reformkor fiatal írói a »fedezetéstől«, »palástolástól« és »álkodástól«, a politikai és sajtóviszonyok minduntalan erre kényszerítették őket. Az »álkodásnak« egyik leggyakoribb formája volt az álnév használata. Sárosi, mint az aradi váltótörvényszék bírása, a leveleiben említett aggályok miatt szintén ehhez a kényszerű megoldáshoz folyamodott. 1843-44-ben *Gyalu Pál* álnévvel közölgette azokat a politikai és társadalmi célzatú verseit (Némák joga, Új címer, Óaradi Maradi Mihály, Célhoz jutás), amelyek csak többé-kevésbé burkolt formában és az igénytelen álnév menlevelével csúszhattak keresztül a cenzorok rostáján.

Egy évtizeddel később, bujdosása idején, miután a pesti császári haditörvényszék »in effigie« (jelképesen) kivégeztette: a halottaiból hazajáró költő — igazi akasztófahumorral — *Arnyék Pál* álnév alatt jelentkezett ismét az irodalmi életben. Egy egészen ártatlan szerelmes versét (címe: *Minő a világ?*) közölte ezzel az álnévvel a *Vahot* Imrétől szerkesztett »Losonci Phönix« III. kötetében, 1852. Ugyanezen években Jókai *Sajó* álnév, Tompa Mihály *Remete Pál* és *Rém Elek* álnéven dolgozik a folyóiratokba; Arany János is csak nevének kezdőbetűivel szignálja verseit.

Sárosi 1849 őszétől 1852 végéig bujdosott. Ekkor elfogták és 1855 végéig börtönben tartották. E hat esztendő alatt írt versei közül ma negyven és egynéhányat ismerünk. De ezekből a mondott évkörben (1849-1855) mindössze az említett egyetlen verse látott nyomdafestéket. A többi — köztük híres Farsangi dalát — csupán kéziratos másolatokban terjesztették barátai. Csak egészen kis töredékeket vehette fel Sárosi 1858-ban »Költemények« címmel kiadott egyetlen gyűjteményes kötetébe is; míg másik részük a kiegyezés megindulásakor, 1861-ben (a költő utolsó esztendejében) »Trombita« című lapjának hasábjain jelent meg. A bujdosóénekek és börtöndalok fennmaradó része csak évtizedekkel a költő halála után került a nyilvánosság elé.

Amikor a bujdosás és börtön hat évi szenvedései után 1856 elején ismét megjelent Pesten az Arany Trombita költője, íróbarátai és nagyszámú tisztelői valósággal elárasztották



szeretetükkel. Népszerűbb volt, mint bármikor. Szerkesztő-barátai: Vahot Imre, Tóth Kálmán, Vajda János és mások sűrűn közölték verseit. De az ötvenes években, a Bach-korszak idején nagyrészt csak újabb szerelmi költeményeit és általános jellegű reflexióit tehette közzé. Hiszen még hosszú ideig rendőri felügyelet alatt tartották s lesték, figyelték minden mozdulatát.

Vahot Imre, költőnk egykori eperjesi diákpajtása kockáztatta meg először, hogy folyóiratában helyet adjon Sárosi egyik börtöndalának. A vers közlésmódja a Bach-korszak cenzúrájával szembenálló költőink és szerkesztőink együttes alakoskodásának rendkívül jellemző példája. A költemény Sárosi feleségének és kislányának az Újépületben 1853 késő-tavaszan vagy nyarán tett egyetlen látogatását örökíti meg. Nyíltan még erről az élményéről sem szólhatott. A címben és a tartalomban egyaránt álcázni kellett az eseményt. Verse — nevének feltüntetésével — ily címmel jelent meg Vahot Imre »Napkelet« c. folyóiratában (1857 jan. 8.): *Látogatás Balassa Bálintnál a török fogságban*. Költőnk tehát a távoli múltba vetítve, ál-történeti keretben adja elő a számára oly kedves epizódot. Saját személyét Balassa Bálint nevével, feleségét pedig »Dobónak istenült leánya«-éval álcázza; az osztrák kapitány, aki kihallgatásra hivatja, mint »hiúz-kapudán«, a hadbíró pedig mint »ármányos emir szerepel a versben. A császári kopók persze nem tudták, hogy Balassa Bálint sohasem volt török fogságban; de ha gyanakodtak volna is, Vahot Imre, a folyóirat szerkesztője, sietett eloszlatni minden kételyt a cím alá zárójelben tett ama megjegyzésével, hogy Sárosi a verset Balassa Bálint »saját naplója nyomán« írta. A Bach-huszárok aztán nyomozhattak Balassa Bálint naplója után! De az óvatos szerkesztő továbbmenőleg is körüláncolta magát, és a börtönből csak imént szabadult »trombitás« barátját a császári hatóságok zaklatásával szemben. A vers címéhez ugyanis csillagalatti magyarázatot csatolt, melyben kifejtette az illetékeseknek (vagy talán inkább illetékteleneknek), hogy Balassa Bálint »a török ellen viselt hadakozás viharai közt mindig rendíthetetlen hűséggel viseltetett az uralkodó ausztriai ház, vallása és hona iránt.« Vahot szemrebbenés nélkül követte el azt a kis történelemhamisítást, amely szerint: Balassa »az 1575-iki erdélyi polgárháborúban a csatamezőn fogságba esvén, mind Erdélyben, mind Törökországban (!) hosszabb ideig raboskodék«. Majd így folytatja: »Valamint hősi pályája, úgy szép és lelkes neje iránt érzett hőszerelme is emelé költői lelkesedését s vigasztalá börtönében, melynek fájdalmait a lovagias szellemű költő oly férfias elszánt-sággal szenvedte...« Az újépület-beli nevezetes látogatásról több mint harminc év múlva költőnk leánya, Viczmáندyné Sárosy Gizella is beszámolt (Sárosy-Album, 1889, 146. 1.): »Atyám csak egyszer látott. Akkor sikerült anyámnak — sógora Csörgheő Antal befolyásával és sok nehézségek leküzdésével — kieszközölni egy látogatást, mikor őt az Újépületből Königsgrätzbe hozta átvándólok. Két és fél éves voltam. Megcsókoltam — keze helyett — a láncot, mely kezén volt s szent lett a lánc — úgymond az ezen jelenetet megörökítő költeményében — melyet a gyermek ajka érintett.« Az ál-történeti költemény oly sikeresen játszotta a reabizott szerepet, hogy a következő évben (1858) Sárosi »Költemények« c. kötetében is helyet foglalhatott. Negyedszázad múlva Abafi Lajos megfosztotta a verset kortörténeti értékű áruhájától. Az ő kiadásában (Sárosy Gyula Munkái. I. köt. 1881) a vers címe már csak: *Látogatás*; s a szövegben kapudán és emir helyett közönséges császári kapitány és bíró kémleli a láncra-vert költőt.

Az álnév és ál-történeti meg allegorikus kifejezés mellett az ál-»fordítás« is az írói alakoskodás kipróbált eszközei közé tartozott. Amit a költő saját nevében, mint eredeti alkotást nem adhatott elő, azt gyakran minden nehézség nélkül közölhette »fordításként«. Sárosinak Bach-korszakbeli kiadványai között szintén akadnak efféle »fordításként« publikált eredeti versei. Legnevezetesebb: *Ingeborg, önszületésnapján* c. ismert szép költeménye. Ezt a hibátlan gyöngyszemet bizonyára még a börtön magányában érlelte ki, s amint kiszabadult: ajándéku hozta haza kagyló-életéből. A költemény 1857 július 4-én jelent meg először a Boross Mihálytól szerkesztett »Kalauz« c. néplap legelső számában, ezzel a címmel és alcímmel: *Születésnapja. (Fordítva svéd nyelvből Ingeborg után.)* Majd ismét, 1857 végén Sárosinak »Az én Albumom« c. kiadványában ily címmel: *Ingeborg, önszületésnapján. — Svéd nyelvből* — Eddig a Sárosi-irodalom sem tudta, hogy ez utóbbi verscímet költőnk kizárólag a cenzúra megtévesztése céljából választotta. Megállapítottam, hogy a skandináv királykisasszony nevé Tegnér Ézsaiás svéd költőnek »Frithjofs-saga« c. művéből kölcsönözte; egyidőben e mű lefordításának tervével is foglalkozott. Ingeborg királykisasszonyról éppúgy nem hallottak semmit Bach Sándor bérencei, mint ahogy Balassa Bálint életrajzát sem ismerték. E költemény közlését is engedélyezték tehát. Így lépett fel Sárosi — Árnyék Pál és Balassa Bálint áruhája után — most Ingeborg köntösében. A cenzorok azt sem tudták, hogy ez az Ingeborg nevű állítólagos svéd költő férfi volt-e vagy nő? A versből csak annyit állapíthattak meg, hogy télen született, apját korán elvesztette, küzdelmes ifjúsága volt, valami vész magával ragadta izzó lelkét s emiatt börtönbe került; szenvedéseit pedig azzal a büszke öntudattal viselte, hogy »híven betölté e földön honfi-tisztét...« Dehogy is gondolták, hogy az Ingeborg-versben Sárosi tulajdon életére tekint vissza negyvenedik születésnapján! A »Kalauz« és »Az én Albumom«

után a »Költemények«-ben (1858) is megjelent a vers. De mind három esetben az ötödik strófa kivételével, mert az túlságosan átlátszó célzást tartalmaz az »Arany Trombitára«: »Megfúttam a vész trombitáját, S magamra fúttam sírszelet...« Ezzel a strófával együtt, vagyis teljes egészében a vers csak húsz évvel a költő halála után, Abafi kiadásában vált általánosan ismertté. Erdemes megemlíteni, hogy Sárosi, budweisi internáltságában (1860) leveleit is »Ingeborg úr« nevére címezte egy ottani vendéglőbe.

Az Ingeborg-vers a legjellemzőbb, de nem egyetlen példa Sárosi »fordítás«-ként feltüntetett költeményei között. 1858. évi költeményes kötetében (310-312. l.) egy ilyen című verset találunk: *Emlékezet. Sz. Pétervárra. P. .... F. ... barátomnak*, a vers végén ezzel a megjegyzéssel: *Meckoff után oroszból*. Minthogy »Sárosi Gyula Munkái« közt (II. kötet, 1882) Abafi Lajos is ugyanezzel a címmel közli és a III. kötethez írt életrajzi tanulmányában is fordításnak mondja: Sárosi méltatói — Abafit követve — immár hetven év óta fordításként emlegetik. Költőnk szlovákul jól tudott, lengyelből is fordíthatott, föltehető volt tehát, hogy ezzel a szláv nyelvi alappal egy orosz költeményt is képes volt átültetni magyarra. Sárosi Gyula költeményeinek új kiadásán dolgozva és verseinek első közléseit felkutatva, sikerült megállapítanunk, hogy ez a vers egyáltalán nem fordítás, hanem a fiatal Sárosinak nagyon is szubjektív tartalmú eredeti költeménye. A rejtőzködő képes kifejezés egyik figyelemre méltó emléke 1842-ből. A magyar költészetben itt az elsők között jelenik meg a szabadság és a zsarnokság tájképekbe vetített ellentéte. (Mint ilyent idézi Horváth János is Petőfi könyvének függelékében, 524. l.) 1842-ben az »Athenaeum« még Sárosi eredeti költeményeként közölte ezzel a lényegesen különböző címmel: *Emlékezet. Ajánlva: Pulszky Ferencnek, megosztásul*. De 1858-ban, az »Arany Trombita« miatt bebörtönzött és kiszabadulása után is állandóan szemmel tartott költő gyűjteményes kötetébe már csak több rendbeli szövegmodosítással, a színtérnek külföldre helyezésével, ennek megfelelő címváltoztatással és végül: a költeménynek oroszból fordított versként való feltüntetésével láthatótt újból napvilágot! A versnek ezek az átlagos kénszerű álcázásai aztán napjainkig megtévesztették az irodalomtörténetet. Az *Emlékezet* — mint már mondtuk — Sárosinak nagyon is szubjektív tartalmú eredeti költeménye. Benne »éjszak meddő tetői« Eperjesre utalnak, pecsovcis táblabíráival, kiket az Arany Trombitában (XI. lehelet 13-24. sor) névszerint is kipellengérezett; a »déli síkok« pedig, »hol a szabad szem végtelenbe lát«: szülőföldjét, Arad megyét, s gyermekkori lakóhelyét, Békést jelentik. Az 1. versszak utolsó sora eredetileg így hangzott: »Nem... Bércek ők e honnak éjszakán.« Ezt csak 1858-ban, a kötetben való közölhetés végett módosította így: »Nem... Bércek ők e földnek éjszakán.« A 2. strófa »halátlan szép vidéket« és »jól festett poklot« emleget; ezek költőnknek keserű utalásai Eperjesre, amiért nem becsülte meg eléggé őt, egykori diákját és megyei aljegyzőjét, aki Sárosi megye reakciós vezetői miatt kénytelen volt ottani hivataláról lemondani és Aradra költözni. A 3. strófa arról szól, hogy őt, »a déli vad szemet« édesanyja és mostohaapja az eperjesi kollégiumba adta. A 4. strófa arról, hogy az alföldi születésű diák gyökeret vert a felvidéki városban, az eperjesi Magyar Társaságnak vezető tagja lett s hivatalt is kapott; de a »régii törzson álló ágak«, a »büszke tölgyek«, vagyis a gógós sárosi megyei gentryk között sok mellőzésben, keserűségben volt része. Majd így folytatja: »Csak egy fenyő volt... mely harmatával önté az ernyedő fűz lomha tetejét«. A fenyő: Pulszky Ferenc, aki költőnket (az »árva fűz«-fát) barátilag támogatta s mint Sárosi megye befolyásos követe 1840 végén aradi állásához juttatta. Azért dedikálta versét Pulszky-nak »megosztásul«, vagyis viszonzásul baráti segítségéért. A »Költemények« kötetében (1858), már Pulszky neve is csak kipontozva jelenhetett meg, mert Sárosinak ezt a barátját, mint a forradalmi kormány angliai képviselőjét — időközben szintén — halálra, majd száműzetésre ítélték. Ami eltérés az *Emlékezet* c. vers 1842. évi és 1858. évi kétféle szövege körül mutatkozik, az egyúttal a két korszak sajtóviszonyainak árnyalataira is rávilágít.

Az ál-fordítás mellett a valódi műfordítás is lehet a kénszerű alakoskodás eszköze. Az író a külföldi irodalmaknak olyan darabjait ülteti át, melyek az ő egyéni mondanivalóit s a közösség aktuális érzéseit épp oly híven tolmácsolják, mintha legsajátabb gondolatait fejeznék ki. De míg eredeti közleményeit a cenzorok Argus-szemekkel vizsgálják s elgáncsolják, — a fordítások fölött átsiklanak s kinyomtatásukat könnyebben engedélyezik.

Moore szabadság-dalai különösen alkalmasak voltak arra, hogy az ötvenes évek magyar viszonyait kifejezzék. Az alakoskodó önkifejezésnek erre a különleges formájára elsőnek éppen Arany János adott ösztönzést az ötvenes évek elején. Ld. „Moore verseiből” c. fordításait: *Eszükbé jusson... A dalnok elhullt* (mintha csak Arany eredeti verse volna Petőfiről!) és *Oh! ne bántsá a költőt*...

Erre az eljárásra Sárosi is szolgáltatt néhány jellemző példát.

Börtönbüntetésének egy részét a pesti Újépületben, másik, nagyobb felét pedig a csehországi Königgrätzben (Hradec Králové) töltötte. Ez utóbbi helyen Nyári Páltól megtanult angolul, s Pope és Moore műveiből néhány költeményt magyarra fordított. Ebből a célból olyan tartalmú és hangulatú költeményeket válogatott össze, komoly és tréfás tárgyúakat

egyaránt, melyeket akár eredeti művei közé lehetne sorolnunk. Így pl. Moore »I saw thy form in youthful prime« c. szép költeményét Sárosi annyi átérzéssel tolmácsolja, mintha csak feledhetetlen Arnoldinájának (korán elhunyt első feleségének) emlékét idézné fel egy újabb elégiában. A Popetól fordított »Január és Május« (más címmel: »Korosi és Tavaszka«) pedig ugyanazt a pajzán történetet variálja, melyet Sárosi évekkel azelőtt, gyöngyösi rejtőkódése idején egyszer már feldolgozott »Tréfa« c. költeményében, stb.

Talán azért is sikerültek oly kiválóan e fordításai, azért is hatnak oly közvetlenül, mert mindegyiknek mondanivalójában saját közlendőire talált. Moore két költeményébe (»I wish I was by that dim Lake« és »The Harp that once through Tara's Halls«) a távoli számkivetés s a börtön keserveit is epanaszolhatta, fájdalmas nosztalgiával és halálvágygal. Az egyik szakasz mintha csak a kőniggrázi várbörtön celláinak esténkénti jeleneteit örökíténé meg: »Miként azok, kik éji fekvőkön Nyugtot szerezni kívánván maguknak, Elkoppantják előbb a gyertyafényt: Úgy kell eloltnom a reményeket...« *Tára hárfája* című, eddig ismeretlen versfordításában viszont saját erőszakos elnémíttatásának keservét is kifejezheti: »kőbza nem dagasztja többé hősök s szende nők szívét«; dicsősége enyészik, s csak szívének fáradt ütése jelzi, hogy »ő még mindig él«. Ezeket az érzéseit az ötvenes évek sajtójában eredeti költeményekben nem mondhatta volna el! Allegóriáknak is túlságosan átlatások lettek volna. Legbiztosabb megoldás volt: fordításokba rejtőzni.

Hasonló szándékosság nyilatkozik meg Pope: *Elojza Abelárdhoz* c. hosszabb költeményének lefordításában. A vers a francia középkor híres szerelmespárjáról szól. Miut köztudomású, Pope e mű keretébe értekezést szőtt bele a szerelemről és szabadságról. Sárosi felismerve Elojza zárdái fogságának és az ő börtönbéli gyötrelmeinek hasonlóságát, őszinte átérzéssel tolmácsolta a költemény magyartul. A zárdában sínylődő szerelmes nő levele saját érzelmeinek kifejezésére is kiváló alkalmat nyújtott: a börtön hosszú magányából ő is vágyakozva gondolt a múlt szép emlékeire...

Talán nem tévedünk, ha ezzel az alakoskodó fordításával összekapcsoljuk *Ingeborg, őnszületésnapján* c. verse női fedőnevének indítékait is. A külföldi várbörtönből rendőri felügyelet alá kerülő Sárosi könnyen jöhetett arra a gondolatra, hogy *női névvel* mondja el — mert így sokkal biztosabban elmondhatja! — légtitkosabb közlendőt. Föltevésünket támogatja, hogy e két műve: Pope-fordítása és Ingeborg c. verse kb. egyidőben keletkezett; együtt is tette közzé őket »Az én Albumom« c. kiadványában (1857).

Ezek a részben szöveghez tapadó, részben nagyon is szabad fordítások segítették át költőnket a meredek pallón, midőn kétszeri halálos ítélettel s több évi börtönnel sújta vizsztatérni készült az irodalmi életbe, mely ezentúl egyedüli kenyéradója lett. *Elojza* után, aki szűk cellájából szabadon szárnyalni vágyott, hátha megszólalhat *Ingeborg* névvel is, kiről a császári kopók semmit sem tudnak! S még ha tudnának is, mindent fedez a második álarc: a fordítás látszata (»svéd eredetiből«)!

Az üldözött és szorongatott írók a körülményekhez alkalmazott formákat alakították ki. Ránevelték olvasóikat, hogy a sorok között olvassanak és hogy a megénekelt természeti képek, történeti epizódok, stb. mögött felismerjék a nyíltan ki nem mondható aktuális jelentést. Így született meg az írói alakoskodásnak egy általánosan kedvelt formája: az allegória. Ez a forma nálunk előbb a Metternich-féle abszolutizmus idején (pl. Vörösmarty: *Az élő szobor*, 1841), részint pedig a Bach-korszakban nyert nagyobb jelentőséget. Az abszolutizmus korában a magyar írók hazafias mondanivalóinak egyetlen megnyilatkozási lehetősége volt. Tompa Mihály költészete — elégikus lírája mellett — éppen allegorikus verseiben nyújtja legértékesebb darabjait. De Arany János, Vajda János és mások is kizárólag a képes beszéd e kipróbált eszközeivel üzenhettek az elnyomott magyarságnak, élesztve benne a reményt.

Sárosi Gyula is kipróbálta az allegória formanyelvét. Aránylag nem sok allegóriát írt, mert bujdosása és fogsága alatt úgysem igen volt lehetősége versei közlésére. Inkább csak kiszabadulása után, az ötvenes évek második felében, amikor már az abszolutizmus terrorja is enyhülni kezdett. A gyanakvó, szigorú cenzúra azonban még mindig mondanivalóinak leplezgetésére kényszerítette az írókat, ha a nemzeti érzelmeknek akart kifejezést adni. Az ötvenes évek közepén Sárosi nem is igen írt allegóriát. Börtöndalai közül is mindössze egyet sorolhatunk ide: *Babylon imáját*. De ezt is inkább csak címe miatt, mert a szép hazafias költemény minden leplezgetés nélkül, nyíltan tárja fel a letipott magyarság szenvedéseit. Bujdosóénekeiben és börtöndalaiban nyers őszinteséggel, erőteljes realizmussal fejezte ki érzelmeit, gondolatait, vágyait: egy jobb jövőbe vetett töretlen hitét és bosszúvágyát a zsarnokkal szemben. Az allegória általában nem felelt meg az ő szenvedélyes, szókimondó természetének. Ha már éppen alakoskodnia kellett, akkor inkább álneven dolgozott, vagy fordításoknak tüntette fel verseit, amint azt láttuk. De amikor 1856-ban végleg Pestre költözött s az

irodalom lett egyedüli kenyere : sem ő nem írhatott, sem szerkesztő-barátai nem közölhettek az elnyomással nyíltan szembehelezkedő verseket. Képes beszédre, allegóriákra, kerülő utakra volt szükség.

Az önkény évtizedében Tompa Mihály mellett — időrendben utána, de nem őt követve! — Sárosi ápolja legtöbb programmszerűséggel és mindenestre legtöbb optimizmussal a megmaradás és a jobb jövő hitét. »Olykor habár meg-megfogytakozám, Nem csüggedtem soha« — így hangzik e körből egyik jellemző vallomása. Éppen ezért »egyes szívek helyett« hazájától várt, remélt és tudta, hogy nyér is majd egykor kárpótlást. (*Ha tudnátok...* c. versében.)

Hazafias tárgyú verseinek reflexiói gyakran intik olvasóit az elnyomtatás éveiben követendő magatartásra. Ha utalásai néha túlságosan burkoltak, homályosak és nehezen érthetők : annak magyarázata a Bach-korszak szigorú sajtóellenőrzése mellett az ő különlegesen nehéz helyzetében keresendő. Éppen ezért költeményei helyes értelmezéséhez ismerni kell e korbéli szóhasználatának sajátos árnyalatait. Az ötvenes évek második felében igen gyakran előfordul verseiben »a költő álma« és általában az »álmódás« kifejezés. Ezeknek pontos jelentése : a költő vágyálma, reménykedése, egy jobb jövőt sejtő előérzete, stb. »Az a valódi bölcs — mondja —, ki ébren él, de mindig álmodik!« Vagy mint másutt hirdeti : az szereti igazán a hont, ki »önmagánál messzebb álmodik«. Számolni a realitásokkal, de egyúttal minden erővel a jövőért dolgozni, messzebb álmodni, vagyis túltekinteni az abszolutizmus sivár korszakán : ez Sárosi politikai programja az elnyomás legsúlyosabb évtizedében, — szemben a Deák Ferenc-féle tétlen, passzív rezisztenciával.

Nézzük meg közelebbről három allegorikus jellegű költeményét. (Ennél több allegóriája nem is igen akad.) *Fölséges hazugság* c. költeményének tárgyat minden valószínűség szerint Bolyai Farkas »Pausanias, vagy a nagyravagyás áldozata« c. 5. felv. drámájából merítette. Egy hőslétkü bizánci lányt magasztal benne, aki a várost ostromló Pausaniasnak szerelmet hazudik s ezzel megmenti hazáját. A homályos célzatú vers értelme az, hogy a hazáért vállalt hazugság szebb, mint bármi »szent igazság«.

A »*Csárda romján*« című, Petőfi emlékének szentelt költeménye tulajdonképpen borsdal, rapszódia, — de e műformán belül titkos, allegorikus mondanivalója is van. A vers fogantatásának idejére (a Bach-korszakra) és a súlyos viszonyok között is megnyilatkozni tudó Sárosira egyaránt jellemző. Petőfit *látszólag* csak mint a bor és szerelem dalmokát aposztrofálja : költeménye mégis *az igazi, a teljes Petőfit* állítja elének : a forradalom és szabadságharc eszmei vezérét, aki népének századokra kijelölte követendő útját. »Az isten elküldé Petőfit« és : »Szívébül isten szónokolta — hirdeti Sárosi. Olvasói, »Arany Trombitája« óta jól tudták, hogy az ő szóhasználatában az »isten« : a Szabadság és az Igazság eszméjét, költőnk legfőbb vezéreszméit jelenti. Így érthető, hogy Petőfi valóban »halhatatlanná varázslá dalával ezt a holt romot« — amin gondolhatjuk szösz szerint a Petőfitől Szalkszentmártonban megénekelte »csárda« romjait, de értelmezhetjük képletesen is, úgy hogy »a holt rom« : a leigázott Magyarországot jelenti, melyet a börtönéből szabadult Sárosi csak ekkor (1856-57 körül) járt be először. A »csárda romjának« ez a képes értelmezése könnyen adódik. Az utolsóelőtti strofa különösen biztat, bátorít erre a felfogásra : »Éljen soká a csárda romja! Hadd épüljön belőle ház, Melyben víz és boron kívül is Honszerem s erény tanyáz.« Vajjon nem kell-e önkénytelenül is a 49-ben legázolt országra gondolnunk, melynek újjáépítése (a forradalom vívmányai szerint!) Sárosi legfőbb vágya s legtitkosabb reménye volt?! Az ő újjáépítendő Magyarországot nem is képzelhetni másnak, mint a »honszerem s erény (a hazafiai erények) tanyájának«

Harmadik allegorikus költeménye a *Krinolin-vers*. Ennek is majdnem olyan viszontagságos a sorsa és a költőre kiható következménye, mint az »Arany Trombitának«. Hosszú időn át ez is csak kéziratos másolatokban terjedhetett. Költőnkre e kurta, mindössze három szakaszra terjedő kis gúnydaláért — éppen tíz évvel az Arany Trombita megjelenése után, 1859-ben — ismét súlyos szenvedések szakadtak. A *Krinolin-vers* által felidézett bonyodalmat nem tartalmának »kétértelműsége« okozta (mint ahogy Abafi Lajos magyarazza), hanem éppen eléggé átlátszó célzásainak alkalmisága. Sárosi e költeményét a solferinói ütközet napján (1859 június 24), nyomban a telegráfon érkezett hír vétele után rögtönözte. A solferinói ütközet döntő csapás volt a Habsburgok lombardiai uralmára. A győzelmet az olaszok számára a francia sereg támogatása szerezte meg. Tehát nemcsak a »fekete-sárga színekkel« való gúnyolódás sértette az elpáholt »összbirodalom« érzékenységét, hanem mégjobban a krinolinak, ennek a közismerten francia eredetű viseletnek emlegetése. A krinolin szó akkor, a Habsburgbirodalom válságos napjaiban, túlságosan átlátszó utalás volt Franciaországra, illetőleg az olaszoknak nyújtott francia segítségre. Röviden : a *Krinolin-vers* azt a csúfos vereséget jelképezte, amely miatt Ferenc Józsefnek ki kellett takarodnia Olaszországból. Hatását (és »bűnét«) Sárosi azzal tetézte, hogy a vers csattanójával az elnyomott magyarságban is reményeket ébresztett : »Meddig fog még uralkodni A fekete sárga szín? Útő nélküli beharangoz Annak majd a *krinolin*.« E mögött ugyanis az az értelem rejlik, hogy az olasz segítségben bizakodó kossuthi emigrációs politika most már — a franciák támogatásával — bizonyosan

beváltja a hozzáfűzött reményeket... Sárosi korábbi alakoskodó költeményei (Emlékezet, Látogatás Balassa Bálint börtönében, Ingeborg, stb.) elkerülték a rendőrhatalóságok figyelmét; a *Krinolin-vers* összetett utalásait azonban nemcsak a szerzővel együttérző magyar nép értette meg, hanem a császári hatóság is. Pláné, hogy a baráti körökben terjesztett és szavalgatott dal miatt Sárosit valaki följelentette. Költőnket aztán újból »főlörségtértsi« pörbe fogták, két évi börtönre ítélték s csak hosszas húza-vona után mentették föl. De hogy azokban a birodalomra oly válságos időkben ne legyen alkalma tovább is gúnyos dalokat és hazafias költeményeket szavalgatni: a kormány egy csehországi városba, Budweisba internáltatta. »Ez volt akkor a jelesek kitüntetése« — mondja Mikszáth Kálmán egy másik magyar íróval kapcsolatosan, aki az önkényuralom alatt, Sárosival egyidőben szintén »ki volt csukva az országból«. Mikszáth fanyar humorral a budweisi internálást különleges császári kitüntetésnek nevezi: »Budweis pro litteris et artibus«; ami azt jelenti, hogy abban az időben Ferenc József budweisi internálásokat osztogatott a szellemi kiválóságok jutalmazására.

1860 márciusában vitték Budweisba s csak nyolc hónap múlva, novemberben engedték haza. Internálása súlyos nélkülözések között telt el. Csak néhány jóbarát, rokon és ismerős enyhített sorsán. Ellátására mindössze havi 25 forint járt a kormány részéről. Otthonmaradt bútorait is kénytelen volt árba bocsátani, hogy inséges helyzetén könnyítsen valamit. Egy családi levelében leplezetlenül megírja, hogy fázik és éhezik!

A *Krinolin-vers* miatt ráment budweisi internálás végzetes hatású volt költőnk életére. Hazatérve, 1861 márciusában Sarkady István barátjával együtt még megindított egy »Trombita« c. lapot, majd a hatóságok által a szerkesztéstől eltiltva, »Újabb költeményeit« kezdte sajtó alá rendezni, de szervezete akkor már rohamos hanyatlásnak indult. A sok szenvedés, hányattatás, nélkülözés megtörte kemény fizikumát s szellemi erejét. Csak egy évvel élte túl az internálás keserveit, 1861 novemberében meghalt.

Az eddigiekben a cenzúra ellenében való írói megnyilatkozásnak, vagyis a *sajtótílmakkal szemelő önkifejezésnek jellegzetes formáit* világítottuk meg.

Most még a *közlési lehetőségek korlátaira* szeretnénk rámutatni. Erre nézve legfontosabb példatárunk Sárosi »Költemények« c. kötete 1858-ból, verseinek életében megjelent egyetlen gyűjteményes kiadása.

Sárosi Gyula élete utolsó éveiben ismételt erőfeszítéseket tett, hogy kiadhassa »összes költeményeit«. E célból 1858 május 12-én »Előfizetési fölkérést« bocsátott ki, jelentvén, hogy »képzelete összeszüleményeit, mintegy huszonöt éves költő-pályája gyümölcseit« előfizetés útján kiadni szándékozik; ehhez kéri a honfiak és honleányok »buzgó gyámolítását«. Ez az 1858-i kiadás azonban — a Bach-korszak viszonyai között — végül is csak *válogatott* versek gyűjteményeként jelenhetett meg. Címe is csak »Költemények« s nem »Összes költemények«, mint ahogy a költő tervezte.

Írónak alig lehet nagyobb áldozatot hozni annál, amilyenre Sárosi Gyula kényszerült, amikor ezt az egyetlen gyűjteményes kötetét kiadta. A mennyiségi veszteséget pontosan le lehet mérni, ha egybevetjük, a »Költemények (1858)« tartalmát az Abafi-féle »Összes Művek« (1881-1883) tartalmával; míg a »Költemények«-ben mindössze 124 verset találunk, az »Összes Művek« cca 240 darabot nyújt; ezt a mennyiséget legújabbban 20-nál több »ismeretlen«, elfelejtett Sárosi-verssel sikerült gyarapítanom.

A mennyiségi veszteségnél is súlyosabb az a kár, melyet Sárosinak »Költemények« (1858) c. kötete kiadásakor verseinek minőségi értékcsökkenésében kellett vállalnia. »Költemények« c. kötetéből hiányzó százegethárny verse ugyanis nagyrészt épp a legértékesebb természetéhez tartozik! Az 1858. évi gyűjtemény tehát Sárosi költészetének csak töredékes, fonák képét tükrözi. A kötet ciklusai már magukban is jelzik a költő szabad megnyilatkozása elé állított korlátokat. Szerellem, Népdalok, Epigrammok és Emléklombok (emlékversek), Nedély, Korosi és Tavaszka (mindkettőben humoros költemények) és végül Vegyesek teszik a kötet tartalmát. Csak az Epigrammok és a Vegyesek ciklusában húzódik meg néhány hazafias tárgyú költeménye. Pedig Sárosi költészetének jelentős hányadát (kb. felét!) éppen hazafias és politikai versei alkotják! Ezeket 1858-ban teljes némaságra kárhoztatta a cenzúra.

Sárosi a verseit keletkezésük időpontjának feltüntetése nélkül sorolta az említett ciklusokba. Most, amikor kisebb költeményei kritikai kiadásához összes verseinek kronológiáját feltartam: pontosan kitűnik, hogy költőnk — a negyvenes években írott néhány szép verse és egypár ötvenes évekbeli kivétel mellett — jóformán csak 16-18-20 éves korából való szerzeményeit, jórészt tehát csak ifjúkori kísérleteit nyújthatta közönségének — élete alkonyán: 42 éves korában! Sőt mi több: még az ily sűrű rostán keresztül bocsátott versek egy részének szövegében is kényszerű engedményeket kellett tennie az üldözött költőnek! Csonkítani, enyhíteni, módosítani kellett hazafias versein, hogy valahogy mégis helyet kapjanak a kötetben. Így pl. *Emlékezet* (1842) c. verse csak a már érintett címbeli változtatással »fordításnak« álcázva láthatott újból napvilágot; *Ingeborg, önszületésnapján* (1856) c. verse pedig ezúttal is csak csonkán, az 5. strofa nélkül jelenhetett meg. *Arany Trombita*-

járól (1849) is mindössze a magyar huszár dicsőségét magasztaló VIII. leheletet tehettem ismét közzé; azt is csak úgy, hogy önálló költeménynek tüntette fel (címe: A huszár), s egy szóval sem jegyezhettem meg, hogy ez a híres Arany Trombita egy részlete. De még e kiszakított részletnél is bizonyos módosításokra volt szükség: költőnknek a vers szövegében »a német« kifejezést »az ellen«, »a szabadság« kifejezést »az igazság«-s »a vasas« kifejezést »a baka« kifejezéssel kellett helyettesítenie!

Egy évvel a »Költemények« megjelenése után keletkezett a *Krinolin-vers* miatti bonyodalom (1859), s ezt követte Sárosi budweisi internálása (1860). Utolsó ezfajdejében (1861) még egyszer alkalma nyílt, hogy költészetének legsajátosabb terméséből: hazafias költeményeiből néhány darabot közzétegyen. Amikor ugyanis az olasz vereségek miatt Lombardiából kiszorult Ferenc József kezdte rászánni magát a kiegyezésre: a némileg megenyhült hónapokban Sárosi egy Sarkady István nevű fiatal költő és hírlapíró barátjával lapot adott ki »Trombita« címmel. (Utalással az »Arany Trombitára«.) Ebben közölte néhány bujdosó-énekét (Bujdosó, Költői átalakulás, Az Arany Trombita elégetője, Halhatatlanság) s egypár börtöndalát (Bevezetés, Éjjel, Börtöndal, Iszonyú puffanás, Verhőr, A börtönben, Babylon imája) stb. Am ezek a közlések is magukon viselik a sajtócenzúra nyomait. Legelső börtöndalának — mint azt a később előkerült kéziratok bizonyítják — eredetileg *Az Újépületben* (vagy *A Neu-gebäudeban*) volt a címe. Sárosi csak szükségből, a kíméletlen sajtóellenőrzés miatt alkalmazta azt a semmitmondó és könnyen félre is érthető címet, hogy: *Bevezetés*. 1861-ben a szégyenletes emlékü Újépületnek (a 48-as hősök hóhérbörtönének) nevét vers címeként engedélyezni: a szolgálalkú hatóságok részéről semmiesetre sem lett volna »lojális!« A vers szövegén is kellett egy némely módosítást végeznie. Legjellemzőbb ez: »Reszkesetek hitvány zsarnokok! — ha mondom« helyett: »Piruljatok hitvány emberké, ha mondom«. A többi vers is hasonló metamorfózis nyomait mutatja. Az *Iszonyú puffanás* címűben: »a művelt *osztrák*-ból »német« a »zsarnok«-ból »bíró« lett, s a kegyetlen hóhérmunka sem »a császár«, hanem a »kormány« nevében történt. A *Verhőr* című versben: az »osztrák«-ból »a sok rák« lett, a bosszuálló »császár ő felsége«-ból pedig »a nemzet felsége«, stb.

Sárosi politikai tartalmú versei azonban az 1861. évi »enyhült« légkörben nemcsak efféle gyakori torzításokat, hanem súlyos csonkításokat is szenvedtek. Íme két jellemző példa: A »Trombita« 1861 június 18, 20, és 30-i száma részletekben közölte Sárosi *Egy fa története* c. bujdosás kori versét, melyben a bujdosás izgalmait és a kivégzések megdöbbentő hatását szemlélteti. A romantikus elemekkel megtűzdelt költemény meséje sok szertelenség között csapong ugyan, de a beleszórt részletek reális hűséggel, naplóként vallanak az üldöztetés szörnyű idegjátékáról. A »száműzött vándor«, akiről a versben szó van, »lázás álmaiban (mindenütt) csak bitófát látott...« A »Trombita« — mint mondtuk — közölni kezdte a költeményt, s három részletben publikálta is I-IV. fejezetét. Két utolsó (V. és VI.) fejezetét azonban már csak húsz év múlva (Abafi kiadásában) olvashatták Sárosi hívei. Mert a »Trombita«-nak az a száma (t. i. a július 4-i szám), melyben a befejező rész következett volna, »a cs. rendőrség által teljesen lefoglaltatott s elkobztatott«. A lefoglalt szám tartalmáról ma már semmit sem tudunk, de igen valószínű, hogy éppen e vers befejező része miatt kobozták el, minthogy Sárosi ott az Újépületben lefolyt kivégzéseknek, a »szabadsághőhérok« vérengzésének emlékét újítja föl. Az ugyancsak bujdosás kori *Drótosót* c. vers közlése a »Trombita«-ban (július 11) szintén csonkán maradt: Sárosi szerkesztőtársával, Sarkady Istvánnal együtt kénytelen volt nemcsak a másnak átadni a lapot...

A Trombita szerkesztésétől való elmozdításával Sárosi írói tragédiája teljessé vált. Többé nem folytathatta verseinek közlését. Hiába tervezte »Újabb költeményei«-nek kiadását: számára az akkori viszonyok között ez amúgy is reménytelen kísérlet volt. Sirba szállt anélkül, hogy költői termésének jelentős részét (Farsangi dal, Hol vagy isten?, Átok a honáruóra, Krinolin-vers, A tücsökhöz, Az én aratásom, stb. verseit) nyomdába adhatta volna.

## II.

### Üldözött költő — kiátkozott költemények

A költő viszontagságai nemcsak életére, hanem műveinek sorsára is végzetesen kihatottak.

Az üldözött embernek minden irata gyanús. Fokozott mértékben a Sárosié, hiszen versei az abszolutizmus rémuralmának úgyszólván történelmi dokumentumai. Innen van, hogy amikor élete és szabadsága veszélyben forgott, műveit is sujtotta szerzőjük sorsa. Tisztára a véletlen szerencsének s néhány barátja előrelátó gondoskodásának köszönhetjük, hogy egyáltalán fennmaradtak annyi verse is, amennyit ma ismerünk.

A bujdosás és a fogság idején írt költeményei jutottak legszomorúbb sorsra. Ezeket ugyanis e zaklatott években nem gyűjthette össze, nem hordhatta magával, s nem őrizhette meg bizonyos állandó helyen; felesége elhagyta, tehát otthona sem volt. Verseit legfeljebb

barátainak megőrzésére bízhatta; börtöndaljai közül néhányat fogolytársai is lemásoltak s megőriztek. Maga Sárosi érezte legjobban, hogy ilyen körülmények között versei hamar elkallódnak. Ezért tett utolsó éveiben egyre kétségbeesettebb erőfeszítéseket »Összes költeményei« kiadására. Ezt a hő vágyát azonban nem valósíthatta meg. Természetes, hogy halála után elátkozott, tilalmas versei közül nem egy, örökre elveszett.

De a korábbi évekből, évtizedekből való kisebb-nagyobb művei (versei és szindarabjai) is elvesztek a költő hányattatásai közt. 1845-től 48-ig nagy műgonddal dolgozott egy különös tárgyú elbeszélő költeményén, amelynek címe: *A két művész*. Ezt egyik főművének tekintette. A szabadságharc idején, amikor Sárosi Pestről Debrecenbe menekült (1849 januárjában), költeményének kézírata elkallódott. Debrecenben pusztá emlékezetből (mert emlékezőtehetsége a kortársi nyilatkozatok szerint bámulatos volt) újra leírta versének néhány száz sorát, de befejező része nélkül. Barátai attól tartottak, hogy *A két művész* második fogalmazványa is elvesz, azért egyikük, Pompéry János, Debrecenben lemásolta. Előérzete nem csalt. Sárosi — bujdosása idején — a költemény második fogalmazványát is elvesztette, s ma csak Pompéry 1880. évi publikációja nyomán ismerjük ezt a befejezetlen művét.

Ismeretlen körülmények között elveszett két eredeti drámai munkája is. Mind a kettő a fiatal, húsz év körül Sárosi kísérlete. Az első: *Eperjes megszállatása*. Kéziratát 1835 novemberében küldte Eperjesről Kassára, barátjának Berzeviczy Tivadarnak: »Nem szántam a kinyomtatásra — írja — s úgy vélem, elég, ha egyszer-kétszer kéziratból eljátszattatik. Ezeknek következtetésében légy oly szíves és vidd el ez ide mellékelt levelemmel e darabot Komlószyhoz [Komlószy Ferenc a magyar vidéki színművészet egyik úttörője volt, 1834-38-ig a téli szezonban Kassán színingazgató] vagy Ellingerhez. [Ellinger István kassai nyomdász]. Ha ez sem akarja, küldd vissza valamely alkalom által, majd egy kissé jobban kidolgozom s felküldöm a Tudós Társaság pártfogása alá... Ha talán az előjáték némi vastagabb kitételek miatt a cenzurán át nem mehetne, akkor az kimaradhat! Mondd meg Komlószy-nak — de mivel semmi vétek benne nincs — szeretném, ha azzal játszanák el. Olvasd el hát, aztán vidd ahova akarod: Ellingerhez vagy Komlószyhoz! De diáki állapotomat egyikkel se tudasd! ha talán mégis kérdeznének, mondd, hogy privátember vagyok — az előítéletek elhárítása végett«. E levélrészletek jól szemléltetik, hogy egy-egy kézirat mily könnyűszerrel elkallódhatott a reformkori »békés« viszonyok között is! Vajjon hol akadt el az érdekes kísérlet kézírata? A kassai jóbarátnál, a színháznál, a kiadónál vagy a cenzurnál? Valahonnan egyszer tán még elő is kerülhet....

Sárosi másik elveszett drámáját *A királyné titka* címmel szokás emlegetni. Középkori cseh tárgyú dráma, Nepomuki János ismert szerepével. Ezt a művét 1836-37-ben írta. Kézírata a szabadságharc viszontagságai után is fennmaradt. Sárosi veje, Viczmándy Győző be is mutatta Jókainak, aki a drámának a fenti címet adta. A darabot Jókai ajánlásával benyújtották a Nemzeti Színházhoz, és ott nyoma veszett. Úgy elsüllyesztették, hogy azóta sem került elő. Mert hát a kiegyezés éveiben ismét nem lett volna ildomos Sárosi nevével felkavarni a közvéleményt....

A világi katasztrófa után Sárosi feketelistára került, az *Arany Trombita* példányait pedig a hatóságok mindenütt megsemmisítették, ahol csak hozzájutottak. Számos példányt maguk a tulajdonosok égettek el, mert a forradalmi költemény rejtegetőire is börtönbüntetés várt. E barbár könyvpusztításról szól az »*Arany Trombita*« *előlelőhihez* c. verse.

Bujdosása második felében (1850 szept.-1852 dec.) Gyöngyösön rejtőzködött Sorsich Albert álnéven. Barátnője, Sorsich Júlia (aki egyébként honvédhadnagy volt a szabadságharcban) bajtársi hűséggel állt mellette. Amikor Sárosit 1852 végén elfogták, Sorsich Júlia gondoskodott mindazon kompromittáló iratok megsemmisítéséről, melyek a költőt is, őt is súlyosabb helyzetbe sodorták volna. Sajnos, ezekkel az iratokkal együtt Sárosinak számos költeménye is elpusztult, köztük *Fátyolozott Trombita* című készülő versciklusa, melyet a szabadságharc bukása után a nemzetre szakadt megpróbáltatások költői emlékének szánt. (Újabbán úgy tudjuk, hogy a fennmaradt bujdosó-énekek is voltaképpen a *Fátyolozott Trombita* szét-szórt darabjai.) A gyöngyösi kéziratok megsemmisítése miatt bajos arra a kérdésre felelni, hogy vajjon milyen gazdag volt Sárosi termése a bujdosás éveiben? Minden jel arra mutat, hogy Gyöngyösön szorgalmasan dolgozott. Valószínű, hogy 48 ótaírt verseit is itt rendezgette, csiszolgatta.

A bujdosás éveiből néhány verset és töredéket a költő barátai és ismerősei (Zalár József, Vachott Sándorné, Abonyi Lajos, Hegedüs István) őriztek meg számunkra. Az Újépületben írt börtöndalok közül egypárat fogolytársai (Lövey Klára, a debreceni Kémeri Károly, a mezőtúri Farkas Imre) jegyezték föl.

Szerencsére, az a tisztelet és szeretet, mellyel barátai és hívei a sokat szenvedett költőt és a melegszívű bajtárs iránt viseltek, évtizedeken át továbbélt; ők aztán egymásután hozták nyilvánosságra Sárosi kéziratban maradt, ismeretlen verseit. Sárosi halála után két író-barátja: Sarkady István és Rákosi Tóth László készült megvalósítani a költőnek azt a

tervét, hogy újabb versei is kiadassanak. 1862-ben egy Sárosi-émlékalbumra hirdettek előfizetést. Az emlék-kiadványban Sárosi verses és prózai munkái mellett barátainak (Arany János, Tompa Mihály, Lisznyai Kálmán, Egressy Gábor stb.) egy-egy költeménye s néhány egyéb közlemény (Sárosi életrajza) szerepelt volna.

Amint azonban a hatóság a kiadvány előkészületeiről értesült : a kész hasáblevonatokat tüstént lefoglalta, a szedést megsemmisítette és Sarkadyt haditörvényszék elé állította. S mindezt csupán azon elterjedt híresztelésre, hogy az albumban az *Arany Trombitát* is közzéteszik! A zsarnoki hatalom e kíméletlen fellépését — többek között — egy sajátos körülmény raagyarázza. Ugyanis Zsófia főhercegnő, Ferenc József anyja (ki befolyását a kormányzatban egészen a kiegyezésig érvényesítette) — az *Arany Trombita* némely célzásai miatt vérg sértve — akként nyilatkozott, hogy még az is halált érdemel, aki az *Arany Trombita* költőjét dicsérni merészei. . . Pedig a kiátkozott költő akkor már egy éve porladt a Kerepesi-úti temetőben.

Sárosi nem érthette meg, hogy *Arany Trombitájá*t új kiadásban adhassa az olvasók kezébe. Csak hat évvel halála után, a kiegyezés esztendejében látott újból napvilágot költeményének néhány részlete — nemcsak a huszárról szóló VIII. lehelet!) s csak újabb másfél-évtized múlva kerülhetett sor a mű új kiadására. De ezek a kísérletek még erősen magukon viselik a sajtókorlátozás jeleit. A kényes célzásokat, utalásokat törölni kellett, vagy — ami még rosszabb — meghamisítani egy-egy önkényesen betoldott kifejezéssel.

Aldor Imre »A forradalom költészeté« c. antológiájában (1867), az *Arany Trombitából* hat leheletet mutatott be részben vagy egészében. (De már az antológiának »*Arany Furulya*« c. új kiadásában mindössze három lehelet!) Aldor Imre publikációja is magán hordja a cenzúra bilincseit. Tilos lett a szabadság, a hajdani dicsőség, valamint a *tirannus* emlegetése, továbbá az *osztráknak, németnek, vasasnak* ellenségként való feltüntetése, stb.

Az Aldor Imrétől kezdeményezett felelőtlen eljárás másfél évtized múlva újból megismétlődött, amikor Abafi Lajos »Sárosy Gyula Összes Művei«-nek kiadására vállalkozva, az *Arany Trombitát* is közölte (1881). Abafi megalkudott azzal a helyzettel, amely a mű »kényes részeit« illetőleg akkor (s még sokáig) fennállott. A 2648 sorra terjedő költeményből 155 sort teljesen kihagyott (a terjedelemnek mintegy 6%-át). Számszerűleg is jelentős veszteség, de tartalmilag még súlyosabb. Mert éppen azokat a részeket hagyta ki, amelyek legerőteljesebben fejezik ki a költő megalkuvást nem ismerő forradalmi magatartását és szókimondó, bátor egyéniségét. Természetes, hogy e kényszerű csonkítások miatt Abafi szövege sokszor teljesen érthetetlen. Ezenfelül önkényes módosítással (az erősebb kifejezések »enyhítésével«) további 82 sort meghamisított. Az 1951-i kritikái kiadásig, tehát hetven éven át, közönségünk jórészt csak e szánalmasan megcsonkított szövegben olvashatta az *Arany Trombitát*, mert az eredeti, 1849. évi tüzeltel-vassal pusztított debreceni kiadás könyvészeti ritkasággá vált. (Mindezt részletesebben ld. *Arany Trombita* kiadásunkban, 1951.)

Abafi Lajos kiadói eljárását már sokan s méltán elítélték. Az említett kiadásban e sorok írója is súlyosan megbélyegezte. De tartozunk az igazságnak, hogy »Sárosy Gyula Összes Műveinek« kiadásáról szólva, legalább jószándékát némileg elismerjük. Hiszen a kiadás óta eltelt hetven esztendő azt bizonyítja, hogy Abafi fáradozása meglehetősen haszontalan. Nem az ő feladata lett volna Mikes, Kármán, Kazinczy, Csokonai, Vitkovics, Katona József, Gaál József, Sárosi, Vajda János és mások összegyűjtött műveinek kiadása. Ez első sorban a Magyar Tudományos Akadémia és az ennek égíse alatt működő Kisfaludy-Társaság kötelességeinek körébe tartozott. De minthogy ezek az »illetékes szervek« nemzedékeken át nem végezték el e fontos feladatokat : az irodalomtörténészek és részben kiadónak is dilettáns Abafi-Aigner Lajos vállalkozott — jobb híján! — mintegy hézagpótlásul e munkálatokra. Nem lehet tagadnunk : feladatait kellő hozzáértés nélkül, felületesen s tudománytalanul látta el. Ez az ő egész Nemzeti Könyvtár című vállalatára árnyékot vet. De másfelől el kell ismerni, hogy legalább *félmunkát* végzett akkor, amikor mások — hivatalosak és illetékesek — *semilyen munkát* sem végeztek el ugyanezen a téren. Tudománytalan és megbízhatatlan kiadványaival jól-rosszul mégiscsak áthidalt bizonyos szükségleteket, abban a reményben, hogy az illetékesebbek majd egyszer nála különül megcsinálják. . . S mi történt? A hivatalosak és illetékesek nagyrészt utóbb sem tették fölőlegessé Abafi önként vállalt, nemhivatalos ténykedéseit. Kármán és Katona József műveit (két-két kötetben), Kazinczy műveinek egy részét (öt kötetben), Vitkovicsot, Gaál Józsefet, Szemere Miklóst, Sárosit (egyenként három-három kötetben) mai napig is — hetven év múlva! — csak az ő hibásan készített kiadványaiból olvashatjuk. Nemzedékek karhoztatták Abafi sikerületlen kiadványait (s tesszük mi is Sárosi-kiadásával kapcsolatosan!), de mindedig senki sem helyettesítette jobbal az ő kiadói ballépéseit.

Mármost — ami sajátosan Sárosi műveit illeti : a múlt irodalompolitikáját ismerve, határozottan állíthatjuk, hogy ha Abafi 1881-83-ban közre nem bocsátja a maga három-kötetes *hibás* kiadványát — mai napig sem lenne aránylag teljes Sárosink! A legilletékesebb szerv a Kisfaludy-Társaság (amely költőnket már 1846-ban tagjául választotta) beérte a



Sárosi személyes tisztelőiben nemelkedett Vadnai Károly emlékbeszédével (1889), de többé soha fel nem újította emlékét, nem hogy műveiből bár egy kötetnyit kiadott volna.

Igaz, Abafi Sárosi-kiadása hemzseg a tévedésektől és hibáktól. Ezek miatt a szövegek új kiadásában vissza kell mennünk az eredeti közlésekig és kéziratokig. De ahol ilyenek nincsenek : mégiscsak az ő általa megmentett néhány tucatnyi vers közlése az egyetlen forrás. Hogy ezek egyáltalán fennmaradtak, hogy hetven évvel ezelőtt megmentette, összegyűjtögte őket, s a költő emlékét kiadványaival neimzedékeken át táplálta : mégiscsak övé az érdem.

Abafi szövegközlései részint a kiadó hozzánemértő beavatkozásából eredő sérüléseket mutatnak, részint pedig a felületes hamarmunka következményeit sínylik. Álljon itt néhány jellemző példa. Pusztán a szavak egybeírásából vagy különírásából súlyos értelemzavaró hibák keletkeztek az ő kiadásában. Sárosi egyik korai szép versének (*Lovasy dala*, 1838) első strófája például nála teljesen érthetetlen, mert szerinte : »Könyörgésére hűnyt Igasság nap helyén, A rémfényű szurony Villan meg éjjelen«. Holott a mondanivaló helyes feltüntetésével s a kézirat hibátlán szövegének tiszteletbentartásával : »Könyörgésére hűnyt Igasságnap helyén A rémfényű szurony Villan meg éjjelen«. Közlésében érthetlenné válik a *Börtöndal* következő részlete is : »Börtön az isten, melybe a vakság Fogva van, és a biblia hív«. Ez úgy hangzik, mintha a foglyot vagy az olvasót a biblia hívná, holott a helyes értelem (amit egy későbbi sajtókezelő átdolgozása is kétségtelenül bizonyít) a következő : Börtön az isten, melyben a vakság és a bibliahív (vagyis a vakbuzgó!) fogva van...Máskor egyetlen betűnek figyelmen kívül hagyásával teszi tönkre Sárosi verseit. Pl. az *Aradi népdal* szermes hajadona inti a pajkos legényt, hogy se a Marosra, se az erdőre, se a tanyára ne vigye őt, mert az ránézve merő veszedelem. Míg a következő strófákban jön a fordulat : »De vígy engem a templomba... Állj velem a pap elébe, Hű szívet viszek cserébe...« stb. Abafi a 2. és 3. strófa sorkezdeteinek (»Ne vígy engem...«) analógiájára a 4. strófa első sorát is így kezdi : »Ne vígy engem a templomba...« stb. s ezzel — egyetlen betűhiba miatt! — a kedves, enyelgő dal úgyszólván teljesen értelmét veszti. Hasonló értelmetlenség jött ki abból is, hogy Abafi Sárosinak egy 1856-ból való versét két különböző szövegváltozatából egybeolvasztotta. Az egyik változatban a vers címe : *Mostoha*, s ennek megfelelően a vers utolsó két sora így hangzik : »Ne jussatok lányok Soha mostohára«. A másik változatban nincs szó mostoháról. Ennek megfelelően címe : *Szeretek, szeretek*... Utolsó két sora pedig így szól : »Így hajtsatok lányok A világ szavára!« S mit tesz Abafi? Ez utóbbi változatot közli, de *Mostoha* címmel ; emiatt aztán az olvasó akárhogy is forgatja, sehogysen érti a cím és a vers összefüggését. Hasonló metamorfózissal lesz Abafinál az *acélból a cél*, *Adél-ből a dél*, Nagy *Bellából* Nagy *Béla*; letűnt *kor-ból* letűnt *kör*, *könnyeső-ből kénese*, a *vér* tengeréből a *vész* tengere, s a Gyöngyösön rejtőzködő Sárosi álnevéből : Sorsich *Albert-ből* Sorsich *Antal*, valószínűleg azon az alapon, hogy a bujdosó Sárosit egy Pájer *Antal* nevű költő-barátja segítette Gyöngyösre... Sárosi így énekelt : »Lásd a Csiga (t. i. Csiga-vendéglő) gyöngyöket szül, S gyöngye egy-egy Arany János, Abafi pedig így torzít : »Lásd a csiga gyöngyöket szül, S gyöngé egy-egy Arany János...« De legyen ennyi elég ezekből a példák közül.

Abafi idegen, tehát nem Sárositól származó verseket is közöl kiadványában. Így az »Összes Művek« I. köt. 149. lapján olvasható *Előre* című verset Bolgár Emil, Sárosi »Trombita« c. lapjának egyik fiatal munkatársa írta ; a II. kötetben (26. és 228. l.) olvasható *Kertben* és *A jó szolga* c. verseket pedig Zalár József, Sárosi meghitt barátja. Abafi ugyan helyesbíté e baklövésait a III. köt. elején közölt terjedelmes Sárosi-életrajzában (az LI. lapon), de amelyik olvasója ezt a Sárosi színműveit és prózáját tartalmazó III. kötetet nem veszi kézbe, az mindvégig abban a téves hiszemben marad, hogy azok is Sárosi versei, bár az egyiket (*A jó szolga* címűt) témája és felfogása miatt sehogysen illesztheti Sárosi munkái közé. De van még egy negyedik idegen vers is Abafi Sárosi-kiadásában, amiről sem Abafi nem tud, sem Sárosi többi méltatója, s amely Endrődi Sándor antológiájába (*A magyar költészet kincsesháza*, 763-4 hasáb) is bekerült Sárosi verseként. *A vén huszár* c. vers ez, Szelestey László szerzeménye. (Hogyan, milyen félreértések és szerkesztői felületesség következtében jutottak e versek Sárosi »Összes Művei« közé : Sárosi költeményeinek készülő kritikai kiadásában fejtem ki.)

Abafi Sárosi-kiadásának legsúlyosabb fogyatéksége azonban a versek időrendjének teljes semmibevétele. Sárosi kisebb költeményeit — az 1858. évi kiadványhoz hasonlóan — ő is időrendi megjelölés nélkül, témák és műfajok szerint csoportosítja. De még ezeken az ötlet-szerű kereteken belül is úgy össze-vissza hányta a verseket, hogy nincs egyetlen olyan ciklusa, melyben az azonos évkörön belül írt költemények együtt lennének, keletkezésük rendjében. Legtöbbször a későbbi versek vezetnek be a ciklusokat, s a korábbiak csak azután következnek. Olyanformán, hogy halott feleségét előbb elsirattatja a költővel, majd pedig mint hajadonnak udvaroltat neki. Előbb közli börtön-dalait, s csak ezek után a bujdosás idejéből valókat ; előbb a Budweisban (1860) írottat s csak azután az Újépületben (1853) keletkezett néhány versét, stb.

De még ezen a rendszertelen össze-visszaságon is sokat segített volna, ha legalább megfelelő jegyzetanyagot közöl a versek keletkezéséről, illetőleg első megjelenésének időpontjáról. Jegyzetet azonban csak az I. kötet 63 verséhez ad, ellenben a II. kötet 181 versét minden jegyzet nélkül publikálja. E mulasztását nem lehet eléggé sajnálnunk, mert bizonyára élénk visszhangja támadt felhívásának, midőn 1880-ban felkérte »jeles költőnk számos barátait és tisztelőit, hogy birtokukban levő kézirati költeményeit, prózáit, leveleit, stb. akár eredetiben, akár hű másolatban közöljék...« E források megjelölése az elmaradt jegyzetekben az utókor számára is eligazítást nyújtott volna.

Az Abafi-féle »Összes Művek«-ből költőnk fejlődésének állomásai a legnagyobb fejtörés árán sem állapíthatók meg, és ez a Sárosi-irodalomban is súlyosan érezte hatását. Mert — hiányozván verseinek időrendi csoportosítása — a vele megértéssel foglalkozó szakembereknek sem volt világos, tiszta áttekintésük fejlődésének állomásairól. Így aztán a költő mostoha »végzete« szükségszerűen továbbfolytatódott a művek sorsában.

Csak kisebb költeményeinek kronológiai felsorakoztatása teszi majd lehetővé, hogy kialakítsuk azt a Sárosi portrét, amelyet az irodalomtudomány mai útmutatása nyomán helyesnek, igaznak és valóban a sajátunknak érzünk.

## MAJAKOVSZKIJ MAGYARORSZÁGON

Magyarországon az irodalom kezdete óta hagyomány volt, hogy a legjobb költők vállalkoztak a külföldi irodalmak nagy műveinek tolmácsolására. Így történhetett aztán, hogy nagy külföldi költők művei a magyar költők hibátlanul zengő, az eredetivel egyenragú tolmácsolásban a magyar irodalom részeivé lettek. Shakespeare »Lear király«-a és »Julius Caesar«-ja Vörösmarty fordításában, — Béranger, Schiller, Heine, Shelley versei Petőfi fordításában, — Arany János Burns-, Shakespeare-, Horatius- és Aristophanes-fordításai és századunk elején Dante »Divina Commediá«-ja s a francia, angol, német költők művei Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád fordításában: mind, mind a magyar műfordítás-irodalom és ugyanakkor a magyar költői alkotás leg-tündöklőbb példái.

A klasszikus orosz és a szovjet költészet tolmácsolásával más volt a helyzet jó sokáig, — egészen a felszabadulásig. Költőink mindig közvetítő nyelv nélkül, az eredeti nyelvekből fordítottak, — oroszul azonban egyikük sem tudott: ez volt az első és legnagyobb akadály annak, hogy a nagy orosz költők, Puskin, Lermontov, Nyekraszov és a többiek az eredetivel egyenlő értékű művekben szólaljanak meg magyarul. Ezt a hiányt az orosz irodalom rajongó hívei közül többen próbálták pótolni. A legnagyobb sikerrel végezte ezt a feladatot Bérczy Károly, aki 1866-ban magyarra fordította az »Anyegin«-t. Bérczy elsősorban a Bodenstedt-féle német változatra támaszkodott, bár a mű fordítása közben az orosz nyelv elsajátításában is nagy előrehaladást tett. Bérczy fordításának főleg könnyed verselése, szép, bár finomkodó elemekkel átszőtt nyelve, gyöngéd, bár igen sokszor érzélgős hangja miatt nagy sikere volt a maga korában. Egészen a felszabadulásig ez a fordítás mutatott meg legtöbbet az orosz költészet tündéri gazdagságából, bőven és tisztán áradó meleg líraiságából.

Sajnos, Bérczy Károly sikere nem a nagy költőket, hanem csak a jóakarató rajongókat ragadta magával. Zilahy Imre 1866-ban »Északi fény« címmel adta ki Puskin és

Lermontov-fordításait és Szabó Endre »Négy orosz költő« címmel gyűjteményt jelentetett meg Puskin, Lermontov, Nyekraszov és A. K. Tolsztoj verseiből, de a két fordító közül egyik sem volt költő. Tehát a két műfordítás-kötetnek más jelentősége nem volt, mint az, hogy felhívta a magyar költők és a magyar közönség figyelmét az orosz költészet nagy alakjaira.

Ha ez volt a klasszikus orosz költészet helyzete abban a korban, amikor még ezeknek a műveknek a megjelenése nem ütközött akadályba, el lehet képzelni, hogy ez a helyzet csak rosszabbodott a Horthy-fasizmus korában, amikor nemcsak a szovjet irodalom és költészet fordítása volt tilalmas dolog, de a forradalom iránti rokonszenv jelét látták már abban is, ha valaki klasszikus orosz költőt próbált volna fordítani. De még így is, a szellemi ellenállásnak egy pár szép jelét láttuk megnyilatkozni történelmünknek ebben a becstelens korszakában, és éppen az orosz és szovjet költészetrel és Majakovszkij költészetével kapcsolatban.

Nálunk a haladó fiatal írók és költők angol, német és francia szövegek alapján barátkoztak Majakovszkij költészetével. Az elvakult Nyugat-rajongóknak is imponált az a tény, az az »irodalomtörténeti adat«, hogy Majakovszkij erősen hatott a francia költőkre is, többek között Aragonra. De általában zavaros és hamis volt a bennük összeállt Majakovszkij-kép. Nem látták a pózoktól az embert, nem látták az agitátortól, »a rikkancs-vezér«-től a költőt. Amikor Majakovszkijnak hozzám eljutott kötetéből füzetembe másolt verseket és versrészleteket felolvastattam és magyaráltam, nem egyszer szegeztek mellemnek a kérdést íróársaim, azt a kérdést, amelyet a felszabadulás után is hallgattam jónéhány szor, s amelyet ma már egyáltalán nem hallok: »Mondd, te igazán nagy költőnek tartod ezt a Majakovszkijt?«... Kérdésükben ott lappangott a finomkodó művészek sanda gyanusítása, akik értetlenül húzzák el a szájukat, ha azt látják, hogy egy költő hozzázól, mégpedig nagyon is határozottan és érthetően, a napi kérdésekhez. Pedig

Majakovszkij a legjobb, a legmeggyőzőbb példa volt rá, hogy a költészet mértéke megváltozott, — hogy egészen más szempontból kell elbírálni a költői nagyságot, mint Horatius, Dante, Shakespeare, vagy hogy egy közelebbi és gyakran emlegetett példát mondjak: mint Baudelaire korában! Majakovszkij »Teli torokból« című verse, utolsó verse, amelyet már be sem tudott fejezni, világosan elénk tárja a költészet fogalmáról és rendeltetéséről vallott felfogását, mondjuk így: az ő verselméletét. Nos, ez a vers a költői hitelességnek korunkig még ismeretlen mértékét hagyta rá az utókorra intő példaul. Horáciust említettük az előbb, — ha Horátius »Exegi monumentum«-át és Majakovszkijnak ezt a versét elolvassuk, amelyben ő is a saját költői halhatatlanságáról beszél, világosan látjuk, hogy a jelenkor nagy költője Majakovszkij, aki egy nagy költészet fegyverével harcolt ezért a jelenkorért, — és a jövő költője is Majakovszkij, aki segítette építeni ezt a jövőt... Milyen jellemző reá az a kép, amellyel költészetének jövőjét érzékelteti:

»Az én versem  
 áttöri az évek roppant seregét  
 S úgy ront ki a fényre  
 nyersen  
 és tömören,  
 erő sugárik róla,  
 mint napjaink fényére  
 kibukkan a vízvezeték,  
 melyhez hajdan rabszolga-hadát  
 hajtotta robotra Róma.«

Ez a különösen pasztikus, érzékletes kép, egyúttal jelképe is. Jelképe az egész Majakovszkij-i költészetnek.

Gyakran beszélünk barátaimmal arról az elképzelésről, ami bennem élt Majakovszkij-nak az irodalomba való belépéséről. Ez a belépés elég hangos és feltűnéseltető volt. Elképzeltünk egy templomot, — ez a szimbolista költők temploma, — ahol a »szépség« oltára előtt mormolják ég felé fordult szemmel, verseiket a papok, — amikor a tömjénes mormogásba hirtelen egy szöges bakancs csikorgása harsan bele: Majakovszkij, az új költő szöges bakancsa kopog, csikorog a szentelt köveken. Hetykén lépdel ez a hatalmas termetű férfi. A szent költészet felkent, kenetes papjai felriadnak, ránéznek: ki ez a tiszteletlen fiatalember? És akkor ez a fiatalember meg is szólal, kihívja őket költői versenyre, ezekkel a szavakkal:

»De tudnátok e szerenádót fűjni  
 vízvezetékéből vágott furulyán?«

A kérdésből furcsa és friss humor csillog elő, de nagy igazság is, ha jól megfigyeljük a

képet... Vízvezeték-cső: a mindennapi élet valósága, — ezen furulyáznai: a mindennapi témákból varázsolni elő költészetet... Szerettük a forradalom harcaiban és harcairól írott verseit, de mi tagadás, igen tetszett a »Nadrágba bújtt felhő« is, és ennek különösen a 4. részében ezek a sorok:

»Mária!  
 Úgy félek elfelejteni nevedet,  
 mint a költő fél elfelejteni  
 az éjszaka markából kicsavart  
 szót, mitől úgy berűg, mint a szerelemtől,  
 s mi elhiteti vele, hogy ő a teremtő.  
 Testedet én  
 ápolva becézem,  
 mint a katona, kinek  
 féllábát leszakította a gránát  
 ápolja, becézi  
 egyetlen épen maradt lábát.«

A hasonlatban szereplő kép eredetileg, egyszerűsége és félelmetes realitása mindnyájunkat elragadott. Tudomásunkra jutott annak a története, hogy hogyan írta meg a költő éppen ezt a részletet. Hajnalban felébredt és eszébe jutottak ezek a verssorok. Félt, hogy elfelejti őket (magában a versben is utalást találunk erre az aggodalomra), — villanyt gyűjtött hát, de nem volt semmi írőszerszám a közelében. Az éjjeliszekrény tetején ellenben ott állt egy gyufáskatulya, rátéve egy elhasznált gyufaszál. S a költő fogta a gyufaszálat és kormos végével felröptette a gyufásdobozra emlékeztetőnek ezt a szót: »láb«. Másnap reggelre csakugyan elfelejtette az egészet, de, amikor cigarártára akart gyújtani, észrevette a gyufásdobozra korommal rótt írást, — kibetűzte és erről újra eszébe ugrott a hajnalban született vers és leírta az egészet. Egyik szertelen, de igen tehetséges költőtársunk, aki idegenkedett Majakovszkijtól, mint később bevallotta, azért, mert egyéniségét féltette Majakovszkij hatásától, — amikor hallotta ezt az esetet, magára ismert: éjszaka és hajnalban ő is így szokott emlékeztető írásjegyeket róni gyufásdobozára... És ettől kezdve ő is szívébe zárta Majakovszkijét. Lehet, hogy megmosolyogni valók ezek a »gyerekességek«, de van talán abban valami megindító is, hogy elzárva könyvektől, szótáraktól és élő tanúktól, hogyan próbáltuk meg a fasizmus szörnyű éveiben minden áron, ahogy éppen lehetett ébren tartani közöttünk a nagy költő Majakovszkij nevét ebben a korszakban, midőn nálunk nemcsak a haladás hívei ismerték, de a reakció is számontartotta és igyekezett mindenféle képtelen hazugsággal és rágalommal elriasztani a »művelt olvasóközönséget« ennek a »hirhívt« költőnek műveitől. 1927-ben jelent meg Magyarországon egy irodalmi lexikon, akkor amikor

♣Majakovszkij már megírta a »Vladimir Iljics Lenin«-t és a »Harasó!«-t, ezeket a példátlanul nagyszerű lírai hőskölteményeket. Ebben a lexikonban például Majakovszkijról a következő 11 sornyi ismertetés olvasható: »Vladimir Majakovszkij orosz költő 1894-ben született. Az úgynevezett moszkvai kvartett, vagyis a négy imazsiniszta (Marienhof, Sersenevics, Kuszikov és Majakovszkij) költő egyetlen igazán tehetséges tagja. Botrányos életével és izléstelen tartalmú, de formailag szép verseivel vonta magára a figyelmet. Mindent, ami szép és szent, lábbal tapos. A humort torzképekkel helyettesíti. Mint a többi imazsinisztának, neki is a rombolás a főeleme. Néhány forradalmi drámáját előadták Moszkvában, bár irodalmi értékük nincs.« De a haladónak ismert Babits Mihálytól még annyi »nagylelkűség« sem telik ki, amennyit ebben a szégyenletes irodalmi lexikonban tapasztalhattunk. Babits 1935-ben megjelent »Európai irodalom története« című könyvében Majakovszkij nevét meg sem említi, talán abból a polgári bölcsességből indulva ki, hogy aki hallgat, az nem mondhat ostobaságot. Szerb Antalnak 1941-ben megjelent »Világirodalom történetében« Majakovszkij kap úgy négy sornyi méltatást, de nincs köszönet benne: ahány mondat, annyi szándékos ferdtetés, rosszindulatú megjegyzés.

De lássuk ezek után, hogy a jó- és rosszakarató ismertetéseken kívül mi történt annak érdekében, hogy a magyar közönség, akár egy szűkebb közönség is, Majakovszkij költészetét jó fordításokban megismerje. A mennyiségben nem lett volna hiba, a minőségben annál inkább! Többen kísérleteztek Majakovszkij fordításával, főleg nyugati nyelvek közvetítésével, — sajnos, ezek többnyire jóakarató, de költői tehetségben szűkölködő irodalmárok voltak. Ennek következtében, bizony, sokszor ellenkezőjét érték el annak, amit akartak: amikor közönségünk haladó és érdeklődő része elolvasta ezeknek a jóakarató rajongóknak angol, francia, de leginkább német szövegek alapján készült művészietlen fordításait, csalódottan mondott le róla, hogy megismerje az igazi Majakovszkijt, akiről hallomásból tudta, hogy nemcsak forradalmárnak nagy, hanem költőnek is. A jóakarató rajongók közül még aránylag legtöbbet használt az úgynevezett Győry-Juhász-féle »Orosz költészet antológiája«, amelyet a fasiszmus vége felé, az általános fejetlenség zűrzavarában az »Anonymus« könyvkiadó adott ki. Éppen a zűrzavaros viszonyok miatt ez a könyv se kerülhetett bele az élet vérkeringésébe, csak a felszabadulás után kezdtek foglalkozni vele, amikor a fordítóról, Győry-Juhász Jenőről már biztosan tudtuk, hogy a fasiszták áldozata lett. A fordító általában jó szolgálatot tett az

orosz és szovjet költészetnek orosz eredetiből készült, formai hűségre törekvő fordításaival, és a költők versei előtt közölt ismertetésekkel. Költőietleneknek sem voltak mondhatók ezek a fordítások, de valami szelíd és lágy melankólia ömlött el mindegyik fordításán, akár Puskin, akár Majakovszkij szövegét fordította magyarra. Mert Majakovszkij is szerepelt a kötetben, elég mostohán: egyetlen verssel, amelynek a fordító »Az írónépességhez« címet adta (az eredeti cím: »Az író testvérek«). Rímtelen szabadvers lett a csípősen csattogó, ötletes rimelésű Majakovszkij-sorokból! Bizony, ez is inkább ízetlenítőt, mint ízelítőt adott a nagy költő eredeti és erőteljes tehetségéből.

De szerencsére kivételekkel is találkozunk már a Horthy-korszak első évtizedének vége felé. A legnagyobb magyar proletárköltőt, József Attilát gyakran emlegettük és emlegetjük Majakovszkijjal együtt, mint akik mind a ketten az igazi költészet erejével agítálnak a munkásosztály jogaiért és felemelkedéséért. József Attila nemcsak abban követte legnagyobb költőink hagyományait, a fasiszmus alatt, hogy az elnyomott dolgozók igazát hirdette, hanem abban is, hogy elsördentű műfordító is volt. Az »Irodalomtörténet« 1951. évi I. száma érdekes adatot közöl, amely szerint József Attila francia, román és csehszlovák verseken kívül három orosz verset is magyarra fordított, köztük egy Majakovszkij-verset is, a »150.000.000« bevezető versét. A folyóirat közli a József Attila-fordítás szövegét is. A versfordítás annak idején, 1932-ben »A hét« című eldugott kis folyóiratban jelent meg. A fordítás formája: rím nélküli szabadvers. Ez a tény feltétlenül arra mutat, hogy József Attila nem orosz eredetiből fordította ezt a verset, — különben el sem képzelhető, hogy József Attila, aki ugyanolyan mesteri rimelő volt, mint Majakovszkij, érzéketlen maradt volna Majakovszkij szellemes rímei iránt. A fordítás ritmusa is erős eltérést mutat az eredetitől. Egy-egy tömör költői kifejezést felold, élénkébbé, de végeredményben erősen megváltoztatva az eredeti vers képzalkotási módját. Például: »ritmusa — lövedék« — ez a fordításban így hangzik: »Csapkodó lövedék-jégeső — a ritmusa«. — Ez a sor: »ríme: tűz háztól házig« szintén feloldódik négy sorban. És ugyancsak feloldódik, hat sorra ez a három sorra sűrített, kemény kép is:

»Lépések rotációsgépével  
terek terméskő-nyomópapirosán  
nyomatott ez a kiadás.«

Még ha feltételezzük, hogy József Attila közvetítő szöveget, — talán franciát —

vagy magyar nyersfordítást használt versfordításához, nehezen lehet megmagyarázni, ezt a József Attilánál is, általában is szokatlan felhígítási eljárást. Legkézenfekvőbb ez a magyarázat: József Attila tartott tőle, hogy a Majakovszkij stílusát nem ismerő magyar olvasók nem tudják felfogni ezeket a szinte bazaltkőbe vágott költői képeket, csakis akkor, ha ő, a költő ezeket a súlyos képeket elemekre bontja és ezekből az elemekből élénkebb, színesebb, — könnyedebb képeket alkot. Természetesen azt öneki is éreznie kellett, hogy ez az új vers már nem Majakovszkijra jellemző, hanem a fordító-költőre. A fordításból mindenesetre lemérhető az a döbbenet, ami József Attila lelkében támadt ezekben a harcászatról és nyomdaiparból vett lenyűgöző erejű hasonlatoknak olvasásakor. Úgy gondolom, el kell mondanom egyet más saját Majakovszkij-fordításaimról is. En még 1930-ban jutottam hozzá Majakovszkij és Jeszenin-versek orosz szövegéhez: egy észt ösztöndíjas hozta őket hozzánk titokban. Mindjárt fordítottam is ezeket a verseket, de a fordítások, az ismert okokból, csak kéziratban terjedtek. 1937-ben megjelent »Napnyugati madarak« című műfordításkötetembe igyekeztem becsempészni őket, de a kötetben a cenzor csak Jeszenyin »A kutya« című versét hagyta benn, mint amelyeknek semmi politikai éle nem volt. Jeszenyint teljes formahűséggel tolmácsoltam, a Majakovszkij-verseket azonban én is rímtelen szabadversekké alakítottam. E fordítások közül egyesek — a »Hátgerincfűrűlya«, a »Nadrágbabújt felhő« és »Az író testvérek« a felszabadulás után indult első irodalmi folyóiratban, a »Magyarok«-ban, az 1945 októberi számban jelentek meg, mások a »Új Magyarország« című hetilap januári és februári számaiban. Az 1945-ben megjelent »Szabadság költői« című világirodalmi antológiában megjelent ugyancsak az én fordításomban, Majakovszkij »Napiparancs a művészet hadseregéhez« című verse.

Az én felszabadulás előtt készült, említett fordításaim sem sokkal vitték előbbre az igazi Majakovszkij megismertetésének ügyét. De a felszabadulás után munkához láttam, addig készült Majakovszkij-fordításaim nagy részét megsemmisítettem, a megmaradottakat teljesen átdolgoztam, és főleg új munkákba kezdtem azzal a céllal, hogy Majakovszkijhoz minden tekintetben méltó fordításokat készítsék. Ennek a munkának az eredményei már lemérhetőek »A szabadság magvetője« című kötetben, amelyben többek között »Az író testvérek« és a »Napiparancs a művészet hadseregéhez« című verseket új, formahű fordításban közlöm. Ugyancsak ebben a kötetben adtam ki a »Vladimir Iljics Lenin« egy részletének és a »Kezeket el Kínától«

című vers fordítását, amelyek közül az előbbit azóta már újra átdolgoztam.

Ugyanakkor más költők és műfordítók is vállalkoztak arra a feladatra, hogy Majakovszkijnak egy-két versét méltó módon szólaltatják meg magyarul. Erre bizony nagy szükség volt, hiszen az 1947-ben megjelent »Az orosz irodalom kincsesháza« című majdnem félezer oldalas kötetben közlétt 11 Majakovszkij-fordítás közül csak három fordítás volt kielégítő, — ezek közül kettőt Lányi Sarolta, egyet Trencsényi-Waldapfel Imre fordított — a többi nyolc vers fordítása még a közepes igényeket sem elégíthette ki. A jó költők és fordítók vállalkozása új és az eddigieknél lényegesen jobb Majakovszkij-fordítások elkészítésére nagy segítséget jelentett a magyar költészetnek akkor, a felszabadulás harmadik évében, amikor még makacsul tartotta magát a l'art pour l'art-irány, amelynek hívei »plakát-költészet«-nek minősítettek minden olyan verset, amelyben a költő a nép harcát és építőmunkáját támogatta. Az addig ismert, és jórészt méltatlan Majakovszkij-fordítások alapján a »tisztá költészet« hívei plakát-költőként emlegették Majakovszkijt, a szovjet korszak legnagyobb, legtehetségesebb énekesét. A költőknek és műfordítóknak ez a vállalkozása volt hivatva bebizonyítani, hogy a tudatosság — ami a szocialista költő sajátja, — és a művészi árnyalatosság, — amivel az elefántcsonttorony költői dicsekednek, egyáltalán nem ellentétek. A nép, a tömegek mindennapi kérdései elől híres elefántcsonttoronyokba zárkozó költők ugyanis szeretnék elhíttetni magukról, hogy övek a vers tisztá zeneisége, az árnyalatok finomsága, a művészi szépség, — a nép vágyait és harcait éneklő és a nép életének valóságát ábrázoló költők művészeite pedig: plakát, propaganda. Az igazi Majakovszkij megszólaltatása meggyőzhetett mindenkit Magyarországon, a »tisztá költészet« legmakacsabb művelőjét is, hogy a szocialista költő a művészieség és árnyalatosság tekintetében is fölülte áll a l'art pour l'art-irány követőinek. Az új Majakovszkij-fordítások megmutatták a magyar íróknak és közönségnek: hogyan él és hogyan dolgozik egy költő, akinek művei az alkotó élet valóságát tükrözik, s akinek merész tekintete már a biztos jövőbe villan. Végre világosan állt előttünk a nép igazi költőjének alakja!

Az új Majakovszkij-fordítások gyűjteménye 1947-ben jelent meg »Majakovszkij válogatott versei« címmel. Ennek a kiadásnak, igen nagy sikere volt, csakhamar elfogyott és az első kiadást még három új kiadás követte. A kötet munkatársai között már költőket is találunk: Devecseri Gábort, Somlyó Györgyöt, Gábor Andort, Hidas Antalt és Szabó Lőrincet. A műfordítók

közül legjobb munkát végzett Kardos László, Gáspár Endre és Hegedűs Géza.

Megtörtént hát Majakovszkijjal is az a »csoda« nálunk, ami Shakespeare-rel, Villonnal, Goethével és Dantével és még egy néhány nagy költővel. Ma már nemcsak magyar Shakespeareünk, Goethénk, Danténk, Villonunk, Racineunk és Shelleynek van, de vannak Majakovszkij-versek, amelyeket magyar verseknek érzünk, olyan fordításokban, amelyek híven tolmácsolják Majakovszkij minden, első pillantásra különösnek tetsző költői sajátosságát. »Black and White« Kardos László fordításában, — az. »Önagonúlésezők« Hegedűs Géza fordításában, — »Tamar és a démon« Gáspár Endre fordításában, — »Beszélgetés Lenin elvtárral« Gábor Andor fordításában s végül, de nem utolsó sorban: »Kolumbusz Kristóf« Szabó Lőrinc fordításában: mind ilyen szépen és keményen zengő, Majakovszkij hamisítatlan hangját és mondanivalóját megszólaltató költemények.

És a magyar nép szívébe zárta ezt a költőt, akiről elmondhatjuk, ha mégoly hihetetlenül hangzik is, hogy napjainknak legnépszerűbb magyar költője. A »Válogatott versek« megjelenése óta Majakovszkij költészete elevenen ható, sőt irányító élményünké lett. Szinte elő sem tudnánk sorolni azt a sok lapot, folyóiratot és füzetet, amelyekben Majakovszkij

magyarrá fordított versei megjelentek. Ezeket a verseket megszámlálhatatlan alkalommal szavalják hivatásos színészeink a rádióban, munkás- és ifjúsági versmondóink műsoros esteken, kultúr-előadásokon, tömegszervezetekben, pártszervezetekben és ifjúsági előadásokon. A kultúra meghódításáért rohamra induló népi tömegek kezében fegyverré vált Majakovszkij költészete, azzá, amivé ő maga szánta a világ proletáriátusának.

A magyar nép örömmel és lelkesedéssel hallja és olvassa a már eddig megismert és méltán híressé vált Majakovszkij-fordításokat, de áhitattal várja a még most készülő új Majakovszkij-fordításokat. És ezek a fordítások nem fognak sokáig vártni magukra. A magyar költők máris lázas és lelkes igyekezettel készítik elő a legújabb, de remélhetőleg nem legutolsó Majakovszkij-kötetet, amely el akarja tüntetni azokat a hibákat is, amelyekről az 1947-es, és az azóta megjelent kiadásokat sem lehetett még megszabadítani. A készülő kötetek szerkesztői célul tűzték ki többek között azt is, hogy egyetlen dilettánst sem hagyjak meg a kötet munkatársai között. Ezek szerint az új magyar Majakovszkij-fordítások valóra váltanak végre sokaknak régi vágyát, azt, hogy Majakovszkijnek minden versorát elsőrendű költő és elsőrendű műfordító fordítsa magyarrá.

(Folytatjuk.)

Képes Géza

## HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI

Szerk.: Klaniczay Tibor, Komlós Aladár, Lukácsy Sándor, Pándi Pál, Szász Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951.

### I.

A Szépirodalmi Könyvkiadó s e kötet szerkesztői valóban olyan versgyűjteményt adtak a magyar nép kezébe, amely a felszabadulás óta először foglalta össze a magyar költészet hét évszázadát. A feladat, melyet a szerkesztők magukra vállaltak, nagy és tiszteletreméltó. E munkával körülbelül egy időben jelentek meg a Szöveggyűjtemények első kötetei, melyek főleg egyetemi ifjúságunk, eljövendő magyar tanáraink számára adtak segédkönyvet a magyar irodalomba való elmélyedés kiinduló pontjául. Kötetünk fel-

adata azonban talán még ennél is fontosabb. Széles olvasóközönségünk, az egész dolgozó magyar nép számára kellett olyan olvasmányt adni, amely bemutatja irodalmunk élő, haladó hagyományait, és rajtuk keresztül azt, hogy a magyar irodalom mindig teljesítette feladatát.

Azonnal felmerül a kérdés, hogy jogos-e az a megkülönböztetés, melyet a szerkesztés alkalmazott, amikor a verseket elválasztotta a prózától, hiszen ismert, hogy a színhistóriák például ugyanolyan szerepet töltek be a magyar földön, mint az egykorú Itáliában a prózai novellisztika és regényirodalom. Tehát a vers és a próza szerepe régebbi századainkban egészen másként alakult, mint ma. Felmerül a kérdés, nem kellett volna-e a magyar irodalom e gyűjte-

\* A Hét évszázad magyar versei c. antológia további fejezeteinek bírálatára visszatérünk még. Kritikánkkal egyben segíteni kívánjuk az antológia új, bővített kiadásának összeállítását is. Szerk.

ményét úgy megszerkeszteni, hogy legjelentősebb prózai alkotásai is belekerüljenek, mint ahogy az egyetemi szöveggyűjteményben találjuk. A jelen kiválogatási forma mellett is szólnak bizonyos érvek, melyeket egyáltalán nem lehet figyelmen kívül hagyni. Mindenekelőtt az, hogy a verses forma töményítő ereje lehetőséget ad a nép harcainak nagyhatalmú és viszonylag erősen összefogott ábrázolására. Ez a tétel elfogadható, s így ennek alapján kell vizsgálnunk, hogy az antológia költészetünk fejlődésének helyes marxista szemléletével van-e felépítve, hogy a mű szemléletén belül helyese-e a kiválogatás, ad-e elegendő tájékoztatást írókról és tárgyairól az olvasók legszélesebb rétegeinek?

Ezekre a kérdésekre mi magunk az antológia Bessenyei Györgyig terjedő részét illetően kívánunk válaszolni. Az antológia alapvető szemléletét helyesnek tartjuk. Igen, »kivételes volt az a mód is, ahogyan a nemzeti és az osztályelnyomás ellen folytatott harc nálunk az irodalmat a maga fegyverévé tudta tenni.« Egyes problémákon lehet vitatkozni, hogy ezt a nagyszerű költészetet, mely halhatatlan, mert a nép érdekeit tükrözi, az elnyomott nép osztályharcait, amely a nép függetlenségéért vívott harcok művészi ábrázolása, helyese-e egyszerűen a »politikai költészet« leszűkítő értelmében venni? Hogy csak az első részek körében maradjunk, vajjon az Argyrus-széphistória népmesei hőse, aki a kalandos szerelmi történet lapjain földi ember létére hatalmas küzdelmek árán elnyeri a tündérlányt, vajjon a Telamon-széphistóriának osztálykorlátoktól szétválasztott, tragikus sorsú szerelmesei nem jelentenek-e az elnyomott nép harcai szempontjából ugyanannyit, mint bármelyik bujdosó, vagy katonának hőse? A szerkesztők ha mostohán bántak is a szerelmi lírával, nem tudták elkerülni. Túlságosan leegyszerűsíti irodalmunk fejlődését az is, ha népünk költészetéről úgy beszélünk, hogy »igazi kezdete« a XVI. században volt, és ha a nemzeti nyelvért folytatott sokszázados harcot egyetlen mellékmondatral jellemezzük. Mert tény az, hogy a nemzeti nyelvért például a huszita biblia fordítói is elkeseredett harcot vívnak a reakciós egyházzal, de ez elsősorban a politikai szándékból fakad, amely őket fordításukban vezette: az elnyomott nép tömegeihez kellett, hogy szóljon a népi felkelést előmozdító magyar nyelvű, tehát mindenki által érthető szöveg. Azonban nemzeti nyelvű feudális irodalom is volt: volt a középkorban és volt a XVI—XVIII. században is. Sőt, a hazai latinságon belül is harcolt az új és a régi, a haladó és a reakciós: a centralizációt támogató, haladó tartalmú, klasszikus formájú humanista latin, és a közép-

kori reakciós egyházat és feudális társadalmunk legelmaradottabb világi rétegeit képviselő közép-latin. Ezen túlmenően a humanista latin, és a nemzeti nyelv a XVI. században a legszorosabb szövetségesek a polgár írók, plebejusok és egyes haladó szellemű nemesek tollán. Rimay János úgy tekinthette a latin nyelvet és a klasszikus kultúrát, mint amelynek kiadásából jönnek létre a nemzeti irodalmak. A humanizmus latin nyelve és irodalmi tartalmának egy része csak a katolikus reakció korában válik a hazai feudalizmus eszközüvé úgy, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeinek és a XIX. század első felének polgári szellemű író-hősei, nyelvújítói az ősszemzeti nyelv érdekében teljes erővel ellenfordulnak. A nyelvkérdés ekkor valóban a haladás és a reakció, a nép és az elnyomók ellentétének egyértelműen tiszta kifejezőjévé válik.

A nyelvkérdés leegyszerűsítéséből következik, hogy az antológia a magyar irodalom egyik legjelentékenyebb haladó hagyományával, a humanizmussal szemben negatív álláspontra kerül, és olyan nagy, művészi, és marxista szempontból annyira nevelő értékű költészet esik ki belőle, mint Janus Pannoniusé. Ennek viszont az a következménye, hogy dolgozó népünk nem kap a valóságnak megfelelő képet a régi magyar líráról, s ezt nem tudja jóvátenni másik reneszánsz-költőnknek, a magyar nyelvű reneszánsz lírának megalapítója, Balassi Bálint sem, akit a kötetben kitűnő válogatásban mutatnak be. Janus Pannonius több tekintetben sokkal haladóbb, mint Balassi Bálint, még ha a maga egészében Balassi Bálint jelentkezése történetileg szükségképpen fejlettebb fokát jelenti is reneszánszkori irodalmunknak.

A megadott kereten belül e részek szerkesztője, Klaniczay Tibor értékes komoly munkát végzett. A kiválogatott részekkel nagyrészt egyetértünk. Kiváló a vitézi énekek, a katonai- és bujdosó énekek, a kuruc-költészet és a kéziratos anyag kiválogatása. Olyan hatalmas kórus ez, melyet a maga teljében először van módunk hallani. Ezeknek a vérbemerült századoknak hősi és emberi hangjait a válogatás valóban úgy szólaltatja meg, hogy benső kapcsolatba kerülünk népünknek hallatlan küzdelmeivel és költői teremtőerejével. De nem egyenlő arányban jut ez kifejezésre. A XVI. századi anyagban nem olyan mértékben, mint a következő században, és a XVII. századi anyag sem fejezi ki olyan megragadóan, mint a XVIII. századot képviselő válogatás.

Az antológia XVI—XVII. századi anyagáról szólva, egy sor hiányosságot kell felemlítenünk, melyeknek javítása elkerülhetetlen. Amilyen örvendetes például Szkhárosi Horvát Andrásnak, mint a XVI. szá-



zad népi hangú, szenvedélyes erejű, jelentékeny költőjének felfedezése, annyira kifogásolható olyan, nagyjelentőségű széphistóriák teljes kihagyása, mint a Guisquardus és Gismunda, melyben a szerző a népi származású értelmiség, az emberi érzelmek szabadságát és jogait mondja ki, vagy mint a Telamon-széphistória. Ugyancsak szűkmarkúan van bemutatva legszebb széphistóriánk, az Árgyirus. Ebből pl. két jelenetet közöl az antológia, Árgyirus találkozását bolyongása során mitikus eredetű mesealakokkal, és a széphistória legszebb jelenetét, az álombamerült Árgyirus és kedvesének találkozását a »váltakozó hely« pompázatos kertjében. Ez utóbbi jelenetnek a régebbi artológiák már kánonszerű helyet adtak. Az előbbi azonban nem jellemző különösképpen a széphistória reneszánszregény stílusára, de nem jellemző népies meseszerűségére sem. Hiszen a szövegben Árgyirus siratóéneket mond önmagáról, ami azután igazán népies. És hol marad a végső boldogság képe, mely a cselekmény értelme, és amelyet olvashatjuk a földi Árgyirus visszatorlását a »tündérelánnyal« szemben, amikor próbatételként arculcsapja. Általában miért nem alkalmazta a szerkesztő azt a módszert, amely szerves képet ad a széphistória egészéről, vagyis hogy rövid összekötő szöveggel kapcsolva adja a legszebb részeket?

Helyes a szerkesztő álláspontja, hogy általában nem időzik a vallásos költészet emlékeinél, kivéve egyes zsoltárfordításokat. Akkor viszont hogyan maradhatott ki az Énekek énekének legalább egy része, amelynek olyan

szép fordítását bírjuk a Döbrentey-kódexben? Miért maradt ki Petrarca bűnbánati zsoltárának fordítása? Mindazonáltal a legnagyobb hiányérzetet Zrinyi Miklósnak, a költőnek ábrázolása kelt bennünk. A hely nyilván kevés volt. Ezenfelül a szerkesztő feltételezte, hogy talán a Szigeti Veszedelmet olvassák a leginkább. Meggyőződésünk szerint egyik érv sem elegendő ahhoz, hogy a Szigeti Veszedelmet és általában a költő Zrinyit kisebb terjedelemben mutassuk be, mint Szkhárosi Horvát Andrást. A kiválasztott részek vitathatatlanul a legszebbek közül valók. De vajjon kimaradhat-e a Szigeti Veszedelem szemelvényeiből a végvári hajnal leírása, a vársereg eskütétele, a nagy hősi párviadatok valamelyike? Delimán és Kumilla szerelmi regénye? Nem hisszük, hogy a költő Zrinyi lírájából csak az »Idő és hírnév« az egyetlen, melynek itt helyet kellett volna kapnia.

Ezekért a hiányokért részben kárpótol a további anyag gazdagsága, amely igazán nélkülözhetetlenné teszi a gyűjteményt. A jegyzetek tájékoztatásai általában világosak, tömörek, kielégítőek. Több életrajzot szeretnénk volna látni és több műfaji megjelölést. Ha a szerkesztők helyesen megmagyarázzák a virágénekeket (bár úgy érezzük, itt többet kellett volna mondani), meg kellett volna magyarázni a históriás énekeket és főként a széphistóriákat is. Értékeket és hiányokat mérlegre téve, az előbbieket lehúzzák a serpenyőt, és az antológiának első négy részét értékes munkának kell tekintenünk.

*Kardos Tibor*

## II.

A III. rész 60 lapon a kuruc költészet antológiáját adja. A kötetnek ez kétségkívül egyik legerősebb része.

A versek a következő nagyobb egységekbe rendeződnek: Kuruc versek 1670-1697. — Katona- és bujdosóénekek a XVII. század végéről. — Petrőczy Kata Szidónia. — Virágénekek a XVII. század második feléből. — Kuruc versek a Rákóczi-szabadságharc idejéből 1703-1711. — Kuruc versek a Rákóczi-szabadságharc után.

Ezzel az elrendezéssel a kutatás mai állása szerint egyet kell értenünk. A szigorúbban történeti és műfaji cím szerinti rendezést az igazolja, hogy az itt szereplő versek jó részének nem ismerjük pontos évszámát. A kétféle szempontú rendezés nem zavarja a III. rész egységét, sőt, változatosságot visz a versek egymásutánjába, növeli a rész érdekességét.

Legnagyobb érdeme az, hogy megbízható szövegekben először viszi közönségünk elé a kurucok gazdag, színes, tartalmilag és formailag egyaránt értékes költészetét. A verseken keresztül épügy nyomon követheti az olvasó a történelem változásait, mint a magánélet eseményeit, s mély tanulsággal vonhatja le ma ismét azt a következtetést, amit a versek kézírataiban kutató Kölcsey szeme vett észre először: »a köznépi költő messze kitekintett a haza történeteire, ezekben a versekben a poétai lelkesedésnek nyilvánvalóságos nyomai láttatnak«. A népi s a nemzeti hagyomány e versekben valóban egybeforr.

A bennük rejlő tartalom, szabadságharcos eszmeiség, a forma változatossága és tisztasága nagy nevelőerőt sugároz. A nevelő szándékot állította a szerkesztő válogatása középpontjába, s elérte célját. A jegyzetek

idevonatközö sorai kifogástalanul kísérik a verseket, helyezik el azokat a történelmi összefüggések közé.

Klanczay Tibor, a rész szerkesztője, jó munkát végzett. A legjellemzőbb s legszebb darabokat válogatta ki, munkája két év után sem szorul helyesbítésre. E részsel kapcsolatos munkájának nagy érdeme, hogy irodalmunk egyik költőileg magasrendű korszaka éles megvilágításban, igazi élményként kerülhet be az olvasótábor tudatába.

A IV. rész válogatásában legfeljebb egy országgyűlési pasquillust hiányolhatunk (az 1764-it), amit szemelvényesen lehetett volna közölni, különben a válogatás itt is sikerültnek mondható. Jellemző, hogy míg a megelőző 40 év költészete alig ért el — igen tömörítve — 60 lapon, e soronkövetkező 60 esztendő költészetét kielégítő módon mutatja be a 18 lapnyi válogatás. Az egész országra ráfekvő reakció, minden haladó gondolat elnyomása elfojtja az igazi költészetet. A korszak egyetlen jelentős költője Faludi Ferenc, akit jól képvisel négy kiszemelt verse. Ráday Gedeon és Orczy Lőrinc már az újabb korszakba való átmenet költői. Idehelyezésük mégis indokolható: pályájuk 1730 és 1760 között indult meg.

Vitatható, hogy Rádaynak *A tormába esett féreg* című versét kellett-e kiemelni. Első része semmitmondó, csak a tanulása érdemel figyelmet: a költő a *rossz régi* ellen foglal állást benne. Nem egyértelműen haladó állásfoglalás ez, elmoralizál minden igazi politikai tartalmat. Jellemzőbb, elevebb, színesebb verse a *Dorilis* (melyben jól ki-gyönyörlja a rokokó dámák hiúságát), vagy a *Dieneshez* című.

A szerkesztő itt is jó munkát végzett.

Az V. rész a felvilágosodás költészetét tartalmazza. 120 lapon adja a magyar felvilágosodás irodalmának antológiáját. A válogatás egészében véve sikerült. Itt már nem volt szükség összefoglaló műfaji vagy történelmi események szerinti rendezésre: az anyag az egyes költők neve alatt csoportosul. Ez magában is mutatja irodalmunk rendkívüli gazdagodását, megújulását.

A legfontosabb azonban irodalmunk eszmei és tartalmi gazdagodása. Ezt a szemelvények kielégítően mutatják.

Bessenyeitől Fáyig huszonzét író is ismerünk meg, akiknek válogatott versei irodalmunk minden új jelenségét, tendenciáját sommázzák. A felvilágosodás racionalizmusa, életszeretete, békevágya a hódító háborúkkal szemben; antiklerikálizmusa, a nemzeti függetlenségi törekvések, a társadalmi haladás problémái a parasztkérdéstől a szerelem mély ábrázolásáig; irányok, a szentimentalizmustól a népiességig, műfajok, a líra mellett az epika s a dráma figyelembevételével; mindez benne van a válogatás-

ban és dicséri a szerkesztőnek, Lukácsy Sándornak pártos felfogását, sokféle irányuló figyelmét és elmélyedését.

A versek egymásutánjával, a lehető teljesség kérdésével és az egyes költői művek jellegzetességével kapcsolatban mégis rá kell mutatnunk a helyenként felülről fogyatékos-ságokra.

a) *A versek egymásutánját* kétféleképp szemlélhetjük: az egyes írók egymáshozkövetkezésében, ami az irodalom fejlődését rajzolja ki elénk, s az egyes írók egyes verseinek sorrendjében, ami az egyéniségeknek a társadalom harcával kapcsolatos eszmei-esztétikai kibontakozását tárja az olvasó elé.

Az írók egymásutánját nem érheti különösebb kifogás. *Magyarosi Szöke* (még ha Berzsenyi követője is) és *Fáy* mindenesetre a következő részbe illenek s nem ide. Ez azonban nem jelentős hiba.

Jóval fontosabb az, hogy néhány nagy író verseinek egymásutánjában sem az eszmei fejlődés tiszteletbentartását, sem a pontos kronológiai rendet nem látjuk. Helyesebben: a szerkesztő a *többé-kevésbé pontosan*, vagy megközelítőleg megállapított dátumok, évszámok szerint rendezte a verseket, tehát még akkor is az irodalomtörténeti megállapításokra támaszkodik, amikor ezek — régiségüknél fogva — megbízhatatlanok s a versek eszmei tartalma másféle rendezésüket kívánja (tegyük hozzá, hogy olyan rendet, amely sokkal pontosabb kronológiához juttat). Feladni a versekből jól kivethető eszmei fejlődés rendjét s e helyett rossz irodalomtörténeti datálásra támaszkodni: annyi, mint hamis objektivitásba esni. Ez történt két nagy költő: Batsányi és Berzsenyi esetében.

Ma már nem vitás, hogy *Berzsenyi* — bár sohasem szakadt ki a feudális életviszonyok közül s ennek ideológiájából — csalódott a vidéki birtokos nemességben, mintegy saját idillizált nemesi életét látta pusztulónak ábrándvilága zétfoszulásakor. Ez 1806-7 után következett be. Épp ezért az irodalomtörténeti számítással 1806-8 közé helyezte *A közelítő tél* nem előzheti meg — eszmei szempontból — az 1807-ben keletkezett *A magyarokhoz-t* (»Forr a világ bús tengersé, ó magyar!«) *A magyarokhoz*-ban még az a nemesi-nemzeti világnézet fejlődik ki — kétségkívül a legszebb, leglátványosabb fogalmazásban —, amelytől Berzsenyi rövidesen távolodni fog. Kár, hogy a válogatás nem tartalmazza a *Barátimhoz* (»Én is éreztem«) c. szép verset. Ez vezet át ugyanis az új, a felvilágosodást kereső Berzsenyihez. Ebben a versben mondja ki — szinte *A közelítő tél*-nek léggörére emlékeztetve —, hogy »Álmaim tűnnek, leesik szememről A csalárd fátyol, s az aranyvilágnak Rózsaberkéből sivatag

vadon kél Zordon időikkel...» A helyes sorrend tehát a fordítottja annak, amit a kötetben látunk.

Bántóbb a Batsányi esetében feltűnő kronológiai pontatlanság. Mindenekfelett eszmei szempontból bántó! A verseknek ez a rendje nem a forradalmi gondolatát illetőleg fejlődő, kibontakozó Batsányit mutatja, hanem összefoglalja a fejlődésrendet, s bizonytalanná teszi az olvasó ítéletét. A Hét évszázad költői-ben Batsányi versei ilyen sorrendben jelentek meg: *Biztatás* (1787), *A látó* (1789), *A franciaországi változásokra* (1789), *Levél egy régi várból* (1790), *Hazaifüi aggodás* (1790), *Bosszus tündés* (1790), *Az európai hadakozásokra* (1792). A továbbiakban hibátlanul.

A feltüntetett sorrend azt sugallja az olvasónak, hogy Batsányi előbb írta *A látót* s csak azután *A franciaországi változásokra* c. verset, előbb készült el a *Levél egy régi várból*, a *Hazaifüi aggodás* és a *Bosszus tündés*, mint az *európai hadakozásokra*. Ebből pedig semmiféle eszmei, formai gazdagodásra sem lehet következtetni, legfeljebb a költő visszafejlődésére: legértékesebb, leggazdagabb alkotásai állanak pályája legelején, s kevésbé nagy versek következnek később, akkor, amikor pályája még nem törött meg.

A szerkesztő nem ismerhette még az egy évvel később kiadott magyar irodalmi Szöveggyűjtemény (*Felvilágosodás és reformkor*) anyagát, de saját szövegét behatóbban tanulmányozhatta volna. A Szöveggyűjtemény helyesen 1793-ból keltezi *A látót* s a Szentjóni Szabóhoz intézett episztolát, amelynek három töredékére a fent említett három vers (*Levél, Hazaifüi aggodás, Bosszus tündés*).

Ha a Hét évszázad szerkesztője még nem ismerhette is ezt a keltezést, a saját maga rendezte szövegekben is megtalálhatta volna a versek helyes időrendjének tárgyi bizonyítékait. A *Hazaifüi aggodás* a Mohácson járt Szentjóni Szabóhoz szól; Szentjóni Szabó 1792-ben járt Mohácson (ld. Gálos Szentjóni Szabó életrajzát RMK). A *Hazaifüi aggodás* végén a költő Verseghy pere iránt érdeklődik: ez — a Millot fordítás kapcsán — 1792-93-ban folyt le (ld. Császár Verseghy életrajzát). A vers tehát csak 1792 után készülhetett. Hasonló a helyzet a *Bosszus tündéssel*; Batsányi egy 1793 április 1-én írott levelében küldi el e versének egy részletét Arankának. Kevésbé tárgyi, inkább eszmei bizonyítékok állanak rendelkezésre a *Levél egy régi várból* keltezésére. E sorokat, mint »Népe jövődjén mély gondolatokba merülve ltt búsong s aggodva magát itt gyöttri barátod«, vagy: »Ennyi homályok után tisztább új napra derül még A magyar ég...« nem írhatta Batsányi 1790-ben, a nemesi-nemzeti moz-

galom örömnépén, melynek ő maga is örült (v. ö. Abaujvármegye örömnépén), hanem csak 1792 után, amikor a nemesség már gyalázatos kompromisszumot kötött a dinasztiaival, s minden a haladó gondolat elfojtására irányult. A folyóirat és barátok nélküli, elszigetelődő Batsányinak fájdalma sír ki a sorokból, s azt a fenséges vallomást, mely így hangzik: »Nincsen, emberiség nélkül nincs érdem s nincs haza nélkül emberiség« szintén csak a mélyebben látó, a »nagy egész hasznának törvényes igazságát« néző Batsányi mondhatta ki.

A *látó* c. versnek gazdag eszmei tartalma, de célzásai is mutatják, hogy jóval későbbi az 1789-i dátumnál. »Vidül gyászos elme« — buzdítja magát a költő. Miért »gyászos«? Mert a nemesség gyalázatosan behódolt az uralkodónak. Mert nagyon kevés az, aki »a magyar változó ég alatt Még a szabadságnak híve s ember maradt.« De most a reménynek »nem várt vig napja felderült«. Mindez elég ékeszólóan bizonyítja azt, hogy *A látó* háttérében az 1792-93-i, elnyomott Magyarország áll, s hogy Batsányi az előretörő, a forradalmiból felszabadítóvá alakuló francia hadseregtől várja hazája felszabadulását.

Ha a sorrendet megfordítjuk s *Az európai hadakozásokra* c. vers után tesszük a három töredéket, mint 1792-93-ból való verseket s ezek után *A látót*, Batsányi mélyen forradalmi, hazát és haladó emberiséget átölelő fejlődése világosan, töretlenül áll előttünk.

b) A lehető teljesség igénye ily nagy antológiában azt jelenti, hogy költészetünk fejlődésének minden lényeges irányát be kell mutatni. A szerkesztés hiányosságai e téren kevésbé szembeötlők: a jól kiválasztott versek magukban is roppant gazdag mondanivalói sokszínű költészetéről tanúskodnak. De még árnyaltabbá tette volna e korszak bemutatását a szerelmi és gondolati költészetnek jobb kiemelése: feltűnő, hogy sem Verseghytől, sem Kazinczytól, sem Batsányitól nem olvasunk egyetlen szerelmes verset sem, és a gondolati, filozófiai, tanító jellegű lírát sem találjuk kielégítően képviselve. Pedig ezeket már csak azért sem vehetjük semmibe, mert volt korszak, amikor az eszmék harca élesebben rajzolódott ki a gondolati költészetben, a tanító költeményekben, mint a közvetlenül érzelmi lírában. Kazinczy Vitkovics-episztolájának például nem volna szabad hiányoznia a kötetből. Daykának szép, a szerelemzés szabadsága mellett küzdő gondolati versei vannak: Verseghynek meg nagyszámú, a haladásról, az evolúcióról szóló filozófiai költeménye, közöttük a *Teremtésről* szóló nagy tanköltemény, melyben materialista alapon utasítja el a világ teremtésének gondolatát. Ezek — bár részleteik figyelmet érdemeltek volna — hiányoznak a kötetből.

c) A fent elmondottakkal függ össze az is, hogy némelyik költőt nem a legjellegzetesebb, legszebb versei képviselik. Kétségtelen, hogy *Bessenyeit*; a költőt egyáltalán nem állítja elének *Az irigy elméül* c. igen unalmas, terjengősen elmélkedő részletei. A *Fermészvilágából* s a korai versek közül egyformán sokkal szebb és igazabb, jellemzőbb részleteket lehetett volna kiválasztani. A *Gvadányi Nótáriusából* kiemelt részlet eléggé jellemző, de nem szép. Helyesebb lett volna Arany János útmutatásait követni a válogatásban, s az utazó nótárius alakjáról, gesztusairól adni képet a szép, népies és realiztikus strófák közlésével. *Kazinczy*-nak *Vitkovics* episztolája és legalább egy szonettje nagyon hiányzik a kötetből; a főleg epigrammákra épített *Kazinczy*-kép nem felel meg a valóságnak. Meglepő, hogy *Daykának* — akit *Csokonai*, *Kazinczy* és *Kölcsy* oly nagyra, a kisebb kortársaknál sokkal nagyobbra tartottak — csak egy jelentős verse szerepel itt, a másik három messze alatta marad azoknak, amelyeket a hagyomány is, mai ítéletünk is a legszebb, legszuggesztívabb verseinek tekint: a *Titkos bú-nak*, a *Rettenetes éj-nak* és a *Baróti Szabóhoz* intézett episztolának. Az első kettőnek elmaradása kétségkívül hiba. A *Csokonai-válogatásból* egyedül a *Marosvásárhelyi gondolatok* c. nagy vers hiányzik. Helytelen volna rá nem mutatni arra, hogy a szerkesztő e rész nagyobb felében lelkiismeretes, igen gondos munkát végzett és válogatása teljes mértékben kielégítő. *Bessenyei*, *Kazinczy*, *Gvadányi* és főleg *Dayka-válogatása* azonban nem fogadható el.

Szóvá kell tennünk még azt is, hogy egy-két költő »túlteng«, érdemén messze túl szerepel ebben a részben. *Péczeli* és *Vitkovics* — az előbbi terjengős és közepes színvonalú oktatómeséivel, az utóbbi költői szempontból erőtlén versezeteivel — ily nagy teret nem érdemel. (*Vitkovicsot* hat,

*Daykát* s *Verseghyt* ezzel szemben négynégy vers képviseli!).

Kétségtelen, hogy ezek az időrend, a teljesség és a jellegzetesség terén felfedezhető hibák nem rontják le a szerkesztő érdemét, ami válogatásának nagy tartalmi jelentőségét és használhatóságát illeti: egy későbbi kiadás alkalmával ezek a hibák — átrendezéssel és versek beiktatásával (ill. kihagyásával) — könnyen inegszüntethetők lesznek.

A VI. rész 85 lapon a reformkor költészetének legszebb darabjait tartalmazza. Ami a válogatást és rendezést illeti, ez a rész a megelőzőnél sikerültebb. *Kölcsy* és *Vörösmarty* állanak a rész súlypontjában. A kisebb költők szemelvényei is jól tükrözik a kort s az egyéniségeket. Különösen érdemére szolgál a szerkesztőnek, hogy néhány kevésbé ismert költő-személyiséget a nagyközönség elé vitt és jellegzetes, szép verseiken keresztül mutatta meg haladó felfogásukat, mély haszaszeretetüket (*Szentiváni*, *Kunoss*, *Pap Endre*).

Szép s szinte kifogástalan a *Kölcsy* verseiből készült válogatás. Legfeljebb a *Paulina* emlékkönyvébe c. igen szép epigrammát és a *Szondi-törredék* elejét hiányoljuk. Mindkettő sokkal többet mond a politikusról és költőről, mint pl. a közölt *Balassa* c. archaizálás.

*Vörösmarty* hatalmas művét rendkívül nehéz ilyen kis terjedelmű válogatásban bemutatni. Érdeme a szerkesztőnek, hogy ezt a nehéz feladatot kitűnően oldotta meg. Legfeljebb azt lehetne szóvá tenni, hogy 1825-től 1830-ig semmi nagyobb fajsúlyú *Vörösmarty*-verset nem közöl, s így az antológiában olvasható versek a nagy költőt még mindig inkább *Kölcsy* és *Kisfaludy* tehetséges követőjének mutatják, semmint a nemzeti öntudat ama lánglelkű ébresztőjének, akinek pl. *Zrinyi* c. (1828) nagyszerű versében mutatkozott.

*Szauer József*

## ARANY JÁNOS NÉPDALGYŰJTEMÉNYE

Közézetesi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Akadémiai Kiadó. 1952.

Minden ember, még az is, akinek botfüle van, a zenetudós szemében értékes teszt lehet. Mint a nyelv hangtana, szókinccse pontosan tükrözi az osztályt, melyből származunk, a műveltséget, melyet hordozunk, a mesterséget, mellyel foglalkozunk, ugyanúgy elismételhetjük Kodályval: »Mondd meg, mit énekelsz, s megmondom ki vagy?«

Mert zene- és műveltségtörténeti tanúság mindenki, aki leszáll emlékezetébe és leír

mindent, amit életében énekelt: gyerekkorától kezdve öregségig, válogatás nélkül. E sorok írójának zenei vallomásaiban ott szerepelnek például egy alföldi vegyes lakosságú, inkább elmagyarosodott, mint magyar városi környezet énekei, melyek a szabványos gyermekdalok után a millenniumi kor magyarkodó népszínműkultúráját, a pesti operett- és kabarévilág aszfalttermékeit, a századvégi középiskolai énekkottatás-

nak édeskésen harmonizált énekkultúráját képviselik. Emellett énekeltük mi is azt a nagy tömeg »magyar nótát« is, mely előbb koncentráltan a »101 magyar népdal«-ban terjedt el, s melynek minden egyes darabja a század második felében készült ismert magyar szerzők jóvoltából, (Káka tövén költ a ruca, Nékem olyan asszony kell stb.) az egész magyar »középosztály« dallamkincsévé vált, s mely aztán Fráter Lőránt és Balázs Árpád érzélgős rapszodiáiban csúcsosodott ki a kávéházi cigánybandák zöngésével a háttérben.

De aztán jött a világháború és a parasztkatonák nótái elárasztották ezt az »úrnak« mondható énekkészletet friss levegővel, igazi magyar dallamokkal, egy addig távol tartott, életerős, gyökeresebb közösség üzenetével. S akkor jöttünk rá, hogy itt-ott már addig is belopódzott emlékünke egy-egy dallam és szöveg, az elterpeszkedett »felsőbb« zenekultúra ellenére. És Budapestre kerülve, boldog részesei lehettünk annak a zenei felvilágosodásnak, melyet Bartók Béla és Kodály Zoltán győzelemre vittek, s melynek igazi gyümölcseit csak gyermekeink élvezik.

Persze az az énekkészlet, amit így esetleg leírnánk, nem sokat jelentene a mai zene-történészeknek, magán a keresztmetszet-történeti tanuságán kívül. Jobb eset, ha valami zeneértő embernek jutott ilyesmi eszébe, aki olyan korban élt, mikor zene-történet még nem is volt; legfeljebb nemzeti vagy népi zene iránti érdeklődés a magyarosodás jegyében. Ez esett meg Pálóczi Horváth Ádámmal, akinek *Ötödéjszáz éneke* éppen napjainkban jelent meg kritikái kiadásban, és lett a magyar zene-történeti kutatás egyik főforrása. Horváth Ádám idején még nem nyomtattak »101 magyar népdalt« és nem adták ki ezrével a műdalokat sem, mint korunkban a pesti kabaré- és operettirodalom virágait.

Pálóczi Horváth Ádám óta ez a szerencsés eset csak egy zenekedvelőnél ismétlődött meg: Arany Jánosnál. Éppen annál a kivételes tehetségtől írónál, aki a magyar költészetben Petőfivel együtt a nép felé irányítja a fejlődés folyamát.

Ezuttal tehát nem akármilyen vállalkozott arra, hogy zenei tanuságként szerepeljen; vállalkozása nemcsak történeti dokumentum, keresztmetszet, hanem egyúttal forrás, s ebben a forrásban tiszta magyar környezet dallamkincse tükröződik, ahol az egyik legnagyobb magyar költő találta meg verseléséhez ritmikai táplálékát.

Több mint 50 évvel Arany halála után látott napvilágot ez a nevezetes gyűjtemény. A régebbi Arany-kiadók csak sejtették a gyűjtemény létezését. Kb. 40 évvel ezelőtt, a Kisfaludy-Társaság megbízta aztán Gyulai

Ágostot és Sztankó Bélát a kézirat kiadásával, mely addig a Pedagógium könyvtárában lappangott.

57 éves korában fogott hozzá a nagy költő, barátja Bartalus István kérésére, hogy lekótázza mindazokat a dalokat, melyek emlékezetében megmaradtak. Bartalus, aki zenetanár volt a polgáriskolai tanárképzőben, akkor kezdte meg nagy népdalgyűjtő körútját.

Többről volt tehát itt szó, mint mikor Erdélyi János a 30-as években megindította népdalgyűjtését: míg akkorában csak a szöveg érdekelt a gyűjtőket, Bartalusnak a dallam szinte fontosabb volt, hiszen a magyar népzene kincseit akarta összeszedni.

A »tamburás öregúr«, aki fiatal korában nem küldött be egyetlen népdalt se Erdélyinek, romlott látása, hallása és keze reszketégsége ellenére kész örömmel fogott hozzá a feladathoz, és irta össze mindazt, amire idős korában vissza tudott emlékezni, mert érezte, hogy ezzel nagy szolgálatot tesz a nemzetnek, mely akkorában kezdte elveszteni eredeti színeit a kapitalista közmopolitizmus erősödésével.

Bartalus hétköztetes gyűjteményében, mely ma is csak kéziratos alakban használható az Akadémia kézirattárában, előkelő helyet foglalnak el az Arany János *után* leírt énekek, és Bartalus többször halásán emlegeti kiadványaiban, mennyit köszönhet Arany János zeneemlékiratának.

Most végre, 70 év után, napvilágot látott ez a nagy nemzeti kincs. A kiadók, a leg-helyesebb módszert követve, előbb hasonmásban adják Arany kéziratát, majd bőséges magyarzatokkal a gyűjtésekkel illusztrálják a kézirat keletkezésének történetét, jellemzik a gyűjtemény fontosságát.

Zene-történeti szempontból talán szerencsés, hogy a kézirat korábban nem került kiadásra, hiszen 40 évvel ezelőtt még Kodály Zoltán csak ellenzékbe szorított apostola volt az igazi magyar népi zene kutatásának, s a Kisfaludy-Társaságban sem igen volt meg a kellő érzék a magyar népdal zenei problémái iránt.

Most azonban a legilletékesebb helyről kapjuk Arany gyűjtésének zenei értékelését. Kodály szerint Arany nem kutatott, nem gyűjtött énekeket Nagyszalontán vagy Debrecenben és másutt ahol megfordult, hanem csupán azt írta le, ami emlékezetében megragadt, és még talán azt sem egészen. De így is: »nemcsak saját maga, hanem egész kora dalismeretéről ad keresztmetszetet«. Talán Pestre költözése (1858) lehet az a határidő, mely után aligha szedett magába újabb dallamokat; tehát így Arany gyűjteménye az első félszázad magyar vidék énekkultúrájának a keresztmetszete.

Kótát írni debreceni diákkorában tanult meg, és a gyűjtemény mutatja, mi minden maradt emlékében a diakkántusok dallamkincséből. (Közte van a híres »dugó« is, melynek a történetét részletesen megtaláljuk a jegyzetekben.) Zenében Arany mindörökre autodidakta maradt; önmagától tanult meg gitárt vagy ahogy ő mondta: »tamburát« pengetni. (A keleti és déli népeknél nem újjal, hanem pengetővel kezelik a tamburát.) És mégis: zenei emlékezete szinte kifogástalan; kótái pontosak és a hallott melódiához hűek. Kodály részletesen kimutatja, hogyan őrizi Arany kézírata *mindig* a helyes hangmenetet, ellentétben Bartalussal, aki az Aranytól kapott dallamokat kora izléséhez idomítva, elédesíti, sokszor idegen dallammenetekhez illeszti.

A magyar zene ősrétegét alkotó ötfokú dallamok közül Kodály egyetlenegyét sem találta a gyűjteményben, de 1916-17-iki szalontai gyűjtőútján sem találta ilyet, amit a Bocskai-hajduk leszármazottainak nemesi öntudatával, fejlettebb iskolázásával és a lakosság újabbnakori letelepedésével magyaráz. De maga a műveltségében állandóan felfelé törő Arany sem igen érintkezhetett szerinte »az alacsonyabb műveltségű analfabéta réteggel vagy az ősbib hagyományú pásztor-néppel«. Itt talán felhozhatnók Kodálylyal szemben »A vén gulyást«, akit a költő figyel, amint

.. nevet, iszik danolgat  
Tréfaüző ifj'urakkal.

»Azt a régít, Marczy bátya!  
S felkurjant a kedves nőja.  
Ki tudná hanyadszor fújál  
És ki tudná, hogy mióta!

»Hej Nagy-Kőrös híres város,  
Ez s ez ottan a nótáros...«  
De az mégsem oly keserves  
Mint a: »gonosz komiszáros«.

Ezek között az újabb réteghez tartozó népi dallamok között nem egyet Arany emlékezete őrzött meg a végleges enyészettől.

A jegyzetekben aztán az egyes daraboknál a népzenekutató gyönyörűséggel követheti Kodály remek elemzéseit. Minden érdekesebb korábbi vagy egykori rokon változat dallamostul szerepel a jegyzetekben, a zseniális zenekutatót jellemző tudományos pontossággal.

Mindez nemcsak arra a csoportra vonatkozik, melyet Arany »Népdalok és rokon« címen külön választott és gyűjteménye élére tett, hanem arra is, amelyet »Társas dalok (többnyire idegen dallamra)« címmel második helyen állított össze. Ezek az énekek többnyire az érzélgős biedermejer stílus emlékei, mely a harmincas években volt

divatos. Kodály elégtétellel állapítja meg, hogy ezek ma jóformán mind eltűntek a zenei köztudatból, míg a népelemek legnagyobb részét ma is fellelhetni az éneklő nép között. A III. csoportként feltüntetett »Kántáló dallamok és gyermek réják« alig egynéhányan vannak.

Gyulai Ágost, kinek érdeme, hogy a rendkívül becses kézirat előkerült a Pedagógium könyvtárából, hosszú évtizedeken át dolgozott a gyűjtemény szövegkritikai részén. Míg a legnagyobb és leggondosabb alaposággal vázolja a kötetben a kézirat történetét, keletkezését és további sorsát, a jegyzetekben a variánsok olyan elképesztő tömegét jelzi, hogy ezzel a kiadvánnyal a folklór-kutatás becses forrásmunkájává avatja.

»Függelék«-nek nevezik a kiadók további kutatásai eredményét, mellyel Arany és a népköltés, továbbá Arany és a zene viszonyát véglegesen tisztázzák. Itt Gyulai Ágost összeállítja Arany néhány népdalszövegközlését és nagyszámú népdalidézetét is. Ezeknek jó része nem szerepel a dalgyűjteményben, ami igazolja, hogy sok nóta bujkált még Arany emlékében, mely 1871 és 1874 között — amikor a gyűjtemény keletkezett, — nem jutott észébe. Külön csemege a zenekedvelők részére Kodály tanulmánya Arany saját szerzésű dallamairól.

Magunk részéről talán hozzátehetjük, a két kitérő szakember eredményeihez, hogy még ebben a dalgyűjteményben is fel lehet ismerni a nagy költő opusának egyéni vonásait. Nem a darabokban, melyek nem tőle valók, hanem abban, hogy mi ragadt meg legjobban emlékezetében? Nagy részükben ugyanis a nép évődő humora nyilvánul meg, némi szomorkás háttérrel, mint amilyen Arany egész lelkületének színezete. Kevesebb köztük az érzelmes, szerelmes ének, mint ahogy kevés az Arany egész költészetében.

Csak egy-kettőt a sok közül :

Még aszondják a kapások, nem lesz bor :  
Hát mit iszik a vén bíró ilyenkor?  
Alig, alig, alig várja az estét,  
Hármasával, négyesével őrítgeti az iccét.

Vagy :

Megütötték a bírót  
Egy nagy tökkel, hogy meghótt,  
Ej haj, be kár vót,  
Be jó törvénytevő vót.

És ez :

Meghalt a juhász,  
Oda a juhász,  
Ki mondja már a kutyának :  
Peták ne!

A humoros tartalom mellett bizonyos komikus drámaiság jellemzi a darabok nagy részét. Tudjuk: Arany költészetében milyen nagy a szerepe Arany mimusi hajlamának: nemcsak leír, de gesztusaival együtt szüregálja alakjainak képét.

Majd aki egyszer részletesebben megvizsgálja, mi minden visszhangzik ebből a

dalkincsből Arany költészetében és különösen, aki közelebbről megnézi, és viszonylik Arany metrikájá és verselmélete ehhez a népi alapréteghez, az fogja csak igazán felmérni tudni a kiadvány rendkívüli fontosságát.

*Eckhardt Sándor*

## MÓLDVAI CSÁNGÓ NÉPMESÉK ÉS BESZÉLGETÉSEK

Hanglezemre gyűjtötte, átírta és közzéteszi Hegedűs Lajos Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952.

Hegedűs Lajos azok közé a gyűjtőink közé tartozik, akiknek a nyelvtudomány is, a néprajz is sokat köszönhet. Már előző kötetét (Népi beszélgetések az Ormánságból, Pécssett, 1946) is nagy haszonnal forgathatta a nyelvészek mellett nemcsak a folklorista, hanem a néprajzi kutatás majd minden szakembere. Kiemelkedő érdeme az is, hogy a néprajzi szövegek tudományos pontosságú rögzítésének legjobb technikai módszereivel dolgozik, s ezen a téren valóban nagy eredményeket ért el. Ezt a mostani kötetét is haszonnal forgathatjuk, hiszen népmesék, meseivé váló történetek, hiedelemszerű elbeszélések mellett, a beszélgetéseken keresztül a népi élet ezernyi témája jelentkezik. Érdeme Hegedűsnek az is, hogy rövid bevezetőjében a moldvai csángók kérdéseit nemcsak a legszűkebb szakmai (fonetikai) szempontból vizsgálja, hanem Romániából való kitelepedésük óta napjainkig ismerteti életüket. Rámutat politikai fejlődésük legfőbb mozzanataira, s utal arra is egészen röviden, hogy a felszabadulás és a tsz-ek szerveződése tükröződik szókészletük anyagában.

Úgy érezzük mégis, hogy e kötet kiadása kapcsán fel kell vetnünk egy elvi kérdést, s kifejezést kell adnunk bizonyos elégedetlenségnek, hiányérzetnek. Lehet, hogy nem csupán Hegedűs Lajos hibájáról van szó, tán olyan álláspontról a népi szövegek nyelvészeti publikálásakor, ami általánosabb. Ha így lenne, akkor még jobb, ha a szövegpublikálás és értelmezés elvi kérdéseiről egész röviden szólunk itt. Különösen azért, mert az Akadémia kiadási tervei szerint ismét megindul az UMNGY kötetjeinek publikálása s kívánatosnak tartanók, ha a népi szövegek publikálásának kérdéseiben nyelvészek, irodalomtörténészek és folkloristák egységes s főként helyes álláspontot alakítanak ki.

A folkloristák ritkábban szólnak a népi szövegek nyelvészeti pontosságú közlésének, illetőleg a nyelvi anyag értelmezésének kérdéseire, míg nyelvészeink nem éppen indokolatlanul szokták a magyar folkloristáknak szemére vetni a szövegek nyelvészetiileg pontatlan, következtelen, hiányos közlésmódját. (Legutóbb pl. Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások, Bpest, 1951, 8 k.) A folkloristák gyakorlata általában az (s ez az egyik vitatható álláspont), hogy a népi szövegek mondattani és alakitani pontosságára ügyelnek s a fonetikai jelöléseket csak elnagyoltan használják. Oka ennek az, hogy megfelelő gépi rögzítés nélkül 20-30 oldalas meseszövegek pontos fonetikai lejegyzése igen nagy nehézségeket okozna, nem csak a gyűjtőnek, hanem elsősorban a mesemondónak, akit nem egyszer az ilyen lejegyzésmód a kerek előadásban, sőt a mese szerkezetének kialakításában is zavar. A nagyon lassú, állandóan megakasztó lejegyzés rovására megy, ezt többször megfigyelhettük, a mese szép előadásának. Már pedig ez a folkloristának elsőrendű szempontja, hiszen a változat alakulásában éppen a szép változatok kibontásának a törvényszerűségeit, az előadó mesemondói tehetségének kibontakozását figyeli. Nem közömbös számunkra az sem, hogy az olvasók minél szélesebb köréhez jusson el a nép költészeti alkotása s ezért a laikus olvasó számára túlságosan is szakszerű fonetikai hűségű lejegyzés elkedvetlenítő akadály lehet. Ezért használják a folkloristák a »nagyolt« fonetikai jegyzésmódot. Az aztán nagyon is könnyen lehetséges, hogy e »nagyolás« sokszor önkényes, elhanyagol igen fontos hangtani jelenségeket s ügyel jelentéktelenségekre. Ebbe a hibába magam is, mások is beleesünk. Mégis úgy gondolom, itt az ideje tisztáznunk: a fonetikai pontosság milyen mérvéhez ragaszkodják a folklorista

a nem népryelvi kutatás céljaira készülő kiadványaiban, amikor is számára a mondat-tani és alakítási pontosság követelménye a mértékadó. Ez az egyik kérdés, amit Hegedűs kiadványával kapcsolatban szükségesnek tartottam felvetni.

Ezután kell szólanom Hegedűs igen hasznos szöveggyűjteményének egyik komoly hiányosságáról. Nem folklorisztikai szempontokat kérek számon tőle, mintegy cserébe a rajtunk követelt nyelvészeti szempontokért. Pusztán a nyelvészetet és az irodalmi nyelvet érintő kérdésekre hívnánk fel a figyelmet. Bevezetésében Hegedűs két helyen is meghatározza munkájának tárgyát és célját: »Gyűjtésünk tárgya a Baranyába telepített moldvai csángók nyelvjárásának tanulmányozása.« (1 l.) Később így ír: »A gyűjtést elsősorban nyelvészeti cél vezette: minél több beszélgetést... igyekeztem össze-gyűjteni.« (14 l.) Valóban a gyűjtött anyag változatossága, sokrétűsége kielégíti vára-kozásunkat, bár meg vagyunk győződve arról több gyűjtés alapján, hogy a moldvai csángók között jobban, gazdagabban meg-örzött és alakított mesékre is található. Mégsem ez a döntő. Hegedűs Lajos bevezetője utal a moldvai csángók nyelvében történt legújabb változásra, szókészletük alakulásá-nak néhány jelenségére, majd utána rész-letesen foglalkozik a közölt nyelvi anyag alapján fonetikai sajátosságaikkal s a le-jegyzés technikai kérdéseivel. Úgy érezzük, különösen a sztálini nyelvtudományi tanul-mányok útmutatása óta, hogy ez éppen nyelvi s ezzel összefüggően irodalmi szem-pontból nem elég, hanem csak a nyelvi jelen-ségek vizsgálatának a kezdete. Szó sincs róla, hogy a hangtani vizsgálódások fonto-ságát a legkisebb mértékben is vitatnók, inkább még itt is többet vártunk volna Hegedűstől, aki a mesei szövegek hang-lejtés-formáinak vizsgálatában már eddig is jelentős eredményeket ért el. Miért maradt el szövegeinek hanglejtés-formák szerinti vizs-gálata? Olyan szövegeknél, ahol a beszél-getés, a szépen formált mesei előadásmód váltokozik a gyöngébb előadó, a hiányos emlékezetű előadó közlésével, ahol találunk dramatikusan formált szövegeket is, kár, hogy erről a kérdésről szó sem esett.

Sokkal inkább hiányoljuk azonban a moldvai csángó nyelvi anyag kapcsán a szókészletük alakulásával kapcsolatos bővebb fejtegeté-seket, az itt adódó változások, a szótári szókészlet bővülésének, jelentés-változások törvényszerűségeinek kifejtését. Ezért nem kárpótlás a kötet végén közölt szójegyzék. Ugyancsak érdekelt volna bennünket azok-nak a törvényszerűségeknél a vizsgálata, amelyek megmutatnák a különféle mű-fajokban alakuló élő nyelvet. Mire gondolok itt? Nemcsak az olyan jó mesemondók,

mint Jakab Istvánné, Máris György, Benke Jánosné előadásmódja és egy rossz előadó, mint Facsaros Ferenc közt mutatkozik meg különbség. Az utóbbi beszédmódja laza, ismétlésekkel, henye közbevetésekkel teli akadozó nyelv, amit csak néha élénkít a népryelv szépsége, míg a többiek előadás-módja színes, gazdag, néha a prózaritmus legszebb változatait, vagy a dramatikussá, feszült előadásmód minden fordulótát ki-érezhetjük a közlés nyomán. Ez is tanulságos kérdése lehet esztétikának, nyelvészeti vizsgálódásnak s a folklorisztikának egyaránt. De Hegedűs szövegei alapján megfigyel-hetni, hogy az előadásmód, a stílus, de maga a közlő mondat is más és más árnyalást kap, ha egyszerűsített, gazdálkodási mód leírását adja, ha mesét, hiedelemszerű történetet mond el, vagy ha pusztán beszélgetésről, kérdés-felelet-szerű beszélgetésről van szó. Az élőbeszéd ilyen törvényszerűségeinek feltárása a nyelv-tudomány feladata s mi folkloristák roppant sokat tanulhatnánk e törvényszerűségek útmutatásaiból. Hiszen nem közömbös kérdés számunkra a paraszti mesemondók alkotói tudatossága fokának megállapítása, aminek egyik legjobb kritériuma az előadásmód nyelvi gazdagsága, ereje. Ny. Leontyev írja egyik tanulmányában, hogy a maradi folk-loristák milyen mellékes kérdések iránt érdeklődnek s a többi közt ezt írja: »A mult ortodox folklorisztikája... még a mesemondó kikerdezését is megtiltja. Sokkal fontosabbnak tartja ennél a mesemondó hibás kiejtésének fonetikailag pontos le-rögzítését, még a foghíány által előidézett selypességet is.« (Novij Mir, 1948, 9. sz.) Mi örülünk, ha a népryelv fonetikai jellegű vizs-gálata is segít megragadnunk azt az állandóan munkáló változást, ami a régi és az új közt a hangtani jelenségek terén is végbemegy. Így hát Leontyev ítéletét kissé szigorúnak kell tekintenünk, de igazra van akkor, ha a nyelvi vizsgálat csak a fonetikai kérdések egyik részletét tárja fel csupán. Mi a nyelvi anyag mindenoldalú vizsgálatát kérjük, ha nyelvészeink az élő népryelv folklorisztikai anyagát közlik, hiszen itt a nyelvtudományi vizsgálat segít folklorisztikai, esztétikai, bátran mondhatom, irodalomtörténeti kér-dések megoldásában, de csakis akkor, ha túljut a hangtani jelölések problémáin is. Hegedűs könyvében tehát nem sokalljuk, hanem keveseljük azt, amit adott a nyelv-észettel megoldásra váró kérdések közül. Azt hiszem, joggal kérjük számon ezt tőle, hiszen maga ígéri bevezetőjében a nyelvjárás vizsgálatát.

Arra most nem akarok kitérni, hogy anyagközlés milyen becses folklorisztikai szempontból. Különösen értékesek hiedelem-szerű történetei, mert ezek a mesékkel együtt igen jól mutatják, hogy mi kapcsolja s mi



választja el a szájhagyományozásnak ezt a területét a megkomponált s hagyományozott szerkezeti formákat őrző népmesétől, hogyan közelednek a mesei előadáshoz s a formának, szerkesztésnek milyen tényezői választják el mégis következetesen ezt a két területet. Nem kívánom azt se felsorolni, hogy egyes mesetípusokhoz, azok összefüggéséhez milyen jó anyagot ad ez a moldvai csángó kötet s csak utalok arra, hogy pl. Bilibók János történetét (45 k) balladai formában több ízben közölte már ugyancsak lészpedi előadásban Domokos Pál Péter (pl. A moldvai magyarság 1941, 268) s a két szöveg egybevágó tényei tanulságosan bizonyítják, hogy ugyanegy történet két műfaji alakban élhet kis területen is. Igen hasznosnak tartjuk gazdasági néprajzi vonatkozású, hiedelmekre, szokásokra stb. vonatkozó kérdéseit, s éppen ezért fájjaljuk, hogy csak a mese-mondással, mesehallgatással kapcsolatos kérdéseket nem tette fel előadónak. Bizonyára ezekre a kérdésekre is seregestül kapta volna (s kaptuk volna mi is) a fontosabbnál fontosabb válaszokat.

A moldvai csángók jelenéről szótva egy helyen ezt írja Hegedűs: »Gazdasági téren

máris olyan sokat tanultak letelepedésük óta, hogy az az út, amit megtettek, évszázadok fejlődésmentét süríti össze néhány évben. Ezt a nagy fejlődést maguk is látják és tudatosan figyelik.« (12 l.) Közöl szöveget a paraszti tudatban beálló változás ilyen természetű anyagából is Hegedűs, pl. a tsz. alakulásával kapcsolatban, de ezen a téren minél több szövegközlésre van szükségünk, a születő új dokumentumai, az átalakuló falu dokumentumai igen értékesek számunkra, bizonyos szempontból a legértékesebbek. A hiányérzet azonban nem csökkenti Hegedűs nagy érdemeit, hogy mind bevezetőjében, mind szövegközlése során erre a kérdésre gondosan ügyelt.

Mindezt nem a könyv érdemének csökkentésére vetettük föl, hanem azért, hogy nyílt vita során tisztázzuk az előttünk álló feladatokat. Aki ma az alkotó nép életét vizsgálja, aki a hagyományozott s a ma születő népköltéssel foglalkozik, igyekezzék minél teljesebben, minél átfogóbban ismertetni összegyűjtött anyagát. Mi Hegedűstől ezt a részletes nyelvtudományi elemzést várjuk.

Ortutay Gyula

## SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF

Nagy Magyar Írók, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951

Sötér István könyve újabb értékkel gazdagította irodalomtörténetírásunkat. A felszabadulás óta ez a könyv adja az első átfogó képet a nagy kritikai realista író életművéről. Helyesen mutatja meg Eötvös pályájának legfontosabb állomásait. Részletesen elemzi a legjelentősebb, legismertebb alkotásait, de foglalkozik olyan művei elemzésével is, amelyeket mindeddig elhanyagoltak. Nagyon alapos munkát végzett a szerző abból a célból, hogy megértesse Eötvös magatartásának ellentmondásait. Az adatok tömegét tárja elénk, hogy mélyebben lássunk a kulisszák mögé, hogy felismerjük, milyen szándékok vezették a reformkorszak e kiemelkedő alakját nagy, haladó művei megrásakor és mégis miért nem tudott következetesen kitartani a haza érdekeinek szolgálata mellett.

A könyv általában helyes értékelést ad a művekről, arra törekszik, hogy elemzései során közel hozza, megelevenítse a problémákat s a művek keletkezését kapcsolatba hozza a társadalmi kérdésekkel, valamint az író helyzetével. Néhol abba a hibába esik, hogy túlságosan belemerül a politikai helyzet

elemzésébe és kevesebb tér jut az irodalmi művészi szempontok fejtegetésére.

A könyv szerkezeti felépítésével, az ismertetett kérdések egymásutánjával általában egyetérthetünk, de nem mindig érthetünk egyet az arányokkal. Nemcsak arra gondolunk itt, amit az előbbieknél során említettünk, hogy az arány irodalmi és történelmi elemzések között nem mindig szerencsésen oszlik meg, hanem az irodalmi elemzéseken belül is fennáll bizonyos aránytalanság. Míg *A Jalu jegyzőjével* 17 oldalon keresztül foglalkozik, a *Magyarország 1514-ben* számára alig jut valamivel több 11 oldalnál. Az utóbbinak ilyen mértékű háttérbeszorítását semmi nem indokolja!

Nagyon hosszúra nyúlna, ha mindazokat a gondolatokat, amelyeket a könyv olvasása ébreszt, megírnánk, ezért csak néhány súlyponti kérdést ragadunk ki és főleg azokat a részeket, amelyekkel valamilyen oknál fogva nem érthetünk egyet.

Sötér — nagyon helyesen — törekszik arra, hogy Eötvöst az irodalmi folytonosságba beállítsa és helyesen emeli ki Kőlcseynek

Eötvösre gyakorolt hatását. Kétségtelen, hogy sok minden áll Eötvösre is, ami Kőlcseyre jellemző. Kőlcsey szembefordulását a feudális jennel, a jobbágykérdésben való állásfoglalását Eötvösnél is megtaláljuk. Az a megállapítás is helyes, hogy Eötvös a forradalom előtt következetesen folytatja azt, amit Kőlcsey megkezdett. De a sok rokonvonalás ellenére, van mégis egy lényeges különbség a kettejük politikai nézetei között, és ezt Sötér figyelmen kívül hagyja. A nemzeti függetlenség ügye Kőlcseynél fontos szerepet játszik. Eötvös ebben a kérdésben egyáltalán nem lát tisztán. Az igaz, hogy Kőlcsey 1838-ban meghal, tehát nem tudjuk, mit tett volna 1848-ban. De szabadságharcot váró versei (Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!, A szabadsághoz) vagy a Lengyelek ügyében elmondott beszéde és még sok más megnyilatkozása ékes bizonyíték arra, hogy Kőlcsey ezen a téren messzebb jutott és tisztábban látott Eötvösnél. És bár fennáll, amit Sötér a köztük lévő hasonlatosságokról elmond, mégis e nélkül a különbség nélkül csak féligazság.

Jelentős állomás Eötvös életében és Sötér könyvében is *A karthauzi*. A felszabadulás előtti polgári értékelésekkel szemben helyesen mutat rá arra, hogy ez a regény nem egyszerűen valami érzelmes, világfájdalmas szerelmi történet, hanem arról a nagy kérdésről szól: hová tart az emberiség, szükségszerű-e, hogy a feudalizmust a pénzarisztokrácia uralma váltsa fel, ide kell-e vezetnie a forradalomnak? Helyesen látja a szerző, hogy az idegen környezet éppen nem a hazai problémáktól való elfordulást jelenti, hanem a francia helyzet Magyarország fejlődésének, jövőjének szempontjából érdekli az író. Hiba ennél a résznél, hogy a »proletariátus« kifejezést nem pontosan használja. Átvieszi Eötvös »proletárius« szavát anélkül, hogy figyelembevenné, Eötvösnél ez nem a munkásosztályt jelenti, hanem a szegényeket általában. Amikor Sötér a regény végső tanulságával foglalkozik, így ír: »Íme, a regény eszmei kifejelete, vívódásokban, váltságokban megérlelődött gyümölcse.« Nem érezzük, hogy Eötvös nagyszerű jóslata az emberiség nemes céljának eléréséről a regényből magából következne, annak eszmei kifejelete volna. Ez nem a regény végtanulása, magukból az eseményekből nem lehetne ilyen optimista kicsengésű végszavakat várni. A művészi elemzés megkívánta volna, hogy erre a szerkezeti törésre a szerző rámutasson. A *karthauzi*-val kapcsolatban van még egy helytelen megállapítás. Azt írja Sötér Eötvös realizmusra törekvéséről: »Az író *többet* akart, csak éppen szándékainak megvalósításában gátolta a mű túlságos líraisága«. Ez a fogalmazás idealista. A mű líraisága nem az írójától függetlenül, azon

kívül létező valami, hanem az író módszere, stílusa. Másrészt a líraiság nem akadály a realizmusnak. Ha ez így állna, akkor realista versről egyáltalán nem is lehetne beszélni.

Részletesen ismerteti a könyv a centralisták programját, tevékenységét és ez igen fontos Eötvösnek, az írónak a megértéséhez is. De nem fogalmazza meg világosan, nem foglal állást azonnal és félreérthetetlenül abban a kérdésben, miért jelentette a haladást ebben az időben a megerendés fenntartása, mit jelentett a nemzeti függetlenségért vívott harcban a megyék nemesi ellenállása. Ezt a hibát azért emeljük ki, mert hasonló többször is elkövet. Mondanivalójában általában benne van a dolgok lényege, de sokkal közérthetőbb lenne, ha az alapvető kérdéseket kezdetben leszögezné. Az egész tárgyalást áttekinthetőbbé tenné az ilyen elhatárolás által. Nem fogalmazza meg pl. sehol ilyenformán, hogy a *Magyarország 1514-ben* első realista történelmi regényünk, vagy *A falu jegyzője*-ről nem mondja el mindjárt az elején, hogy első kritikai realista regényünk. És ilyenféle példát lehetne még többet felhozni.

Térjünk most rá *A falu jegyzője* kérdésére. Megállapíthatjuk, hogy az egész könyvben ez a regény kapta a legnagyobb súlyt. A legtöbb elmélyüléssel, a legszélesebb perspektívában az ezzel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja Sötér. Kétségtelen, hogy ez a regény meg is érdemli azt a szeretetet, amellyel a szerző foglalkozik vele. Sötér Istvántól olvastunk már egy hosszabb tanulmányt e regényről, a Magyar Klasszikusok *Falu jegyzője* kiadványa előszavát 1950 őszén. Mennyiben jelent előrehaladást ez az új értékelés avval a korábbival szemben? Mindenekelőtt szembetűnő, hogy ez az újabb értékelés sokkal közelebb hozza a művet, több részletlen keresztül igyekszik jellemezni, megismertetni Eötvös mély szatírját. Elénk állít néhány igen jellemző alakot, helyzetet, előbbé teszi elemzését, jobban érzékelteti Eötvös széleskörű társadalomábrázolását. A pozitívumok mellett azonban fogyatékoságok is mutatkoznak ebben *A falu jegyzője* képből. Itt sem mutat rá Sötér arra — mint ahogy nem tette ezt az 1950-es értékelésben sem — hogy Eötvös Tengelyi sorsán nem vette végig a kritikát és nem veszi tudomásul, hogy ez a regény egyik legfőbb fogyatékosága. Másik problématis rész a nemesség vezető szerepével kapcsolatos. A könyv 44. lapján a következőket olvashatjuk: »*A falu jegyzőjébe* agitativ erejű lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol hideg jogászai érveléssel a nemesi alkotmány s a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja. A nemesség, »a nemzet nagy rokkantja«

nem maradhat tovább vezető osztály: ime a hatalmas vádbeszéd vissza-visszatérő tanulsága. « Véleményünk szerint ezt a tanulmányt Eötvös nem akarja a regényben levonni. Annál furcsább Sötérnek ez a megállapítása, mert alig néhány lappal később maga emeli ki egy másik idézetet, azokat a sorokat, amelyek helyesen válaszolják meg a feltejt kérdést: hogyan képzei el Eötvös az ország átalakulását? »A nemesség megyei rendszerével a sáncokat épített maga körül, melyek mögött kiváltságait századokon keresztül védelmezni tudta a törvények ellenis. De ha már ez állapotot változtatni nem akarjuk (márpedig ebben a fogalmazásban benne van az, hogy nem akarja! — T. A.), e sáncok mögé miért nem vesszük be a népet is? » — Ez az ellentmondás a két idézett rész között azt bizonyítja, hogy a szerző egy fontos kérdésben nem gondolta következetesen végig, mit akar az író kifejezni. A nemesi vezetésről nem mondott le Eötvös, de nem mondott le Kossuth sem, senki Petőfi előtt!

Helyesen értékeli Sötér Viola szerepét a regényben, jól fejt ki, mit akar Eötvös rajta keresztül bemutatni. Hiba azonban, hogy egyáltalán nem említi meg azt a nem lényegtelen szempontot, hogy Viola betyár. Ez szinte érthetetlen. De ez a kisebb baj. A másik — ennél súlyosabb — Viola alakjának művészi értékelésével kapcsolatos. Sötér azt mondja Violáról, hogy benne Eötvös »valóságos, hiteles, éppen nem idealizált típust teremtett« (53. l.). Bármennyire együttérzünk is Violával és rajta keresztül az egész elnyomott nép sorsával, bármennyire tudjuk, hogyan bántak a Nyúzók a jobbágyokkal és bármennyire is nagy tettek tartjuk Eötvös részéről ezt a szolidaritás-vállalást, mindez nem jelentheti azt, hogy szemet hunyunk a regény realista ábrázolási módszerének egyes fogyatékoságai felett. Viola a maga makulátlan tisztaságában, jóságában, szinte fenéklenségében inkább népmesei hős, mint hús-vér alak, semmi esetre sem mondható el róla, hogy »éppen nem idealizált típus.« Itt lehet megemlíteni a mű elemzésének azt a hiányosságát, hogy elvi síkon nem foglalkozik az alakok reális vagy nem reális voltával, nem elemzi olyan szempontból őket, hogy társadalmilag tipikus helyzetüket mennyire sikerül az írónak egyéni körülményekkel, jellemvonásokkal életszerűvé tenni. A *jalu jegyzője* elemzése után, egy következő fejezetben tér rá Sötér Eötvösnek *A jalu jegyzője*-ben kifejtett írói elveire és itt is csak utalás-szerűen. Helyesebb lett volna ezeket az elveket magával a regénnyel összekapcsolva tárgyalni. Ennek során lehetett volna bővebben foglalkozni a regénnyel kapcsolatos esztétikai problémákkal is. Mindezen fogyatékoságok ellenére is *A jalu jegyzője*

elemzése igen értékes része a könyvnek, kiemelkedik az ismertetett művek sorából.

Azonban *A jalu jegyzője* erényeinek hangsúlyozása Sötér könyvében — mint erre már korábban utaltunk — bizonyos mértékben háttérbe szorítja a *Magyarország 1514-ben* értékeit. Sok szempontból elmélyülten, alaposan foglalkozik a Dózsa-regény problémáival is, igyekszik feleletet adni a műben rejlő ellentmondások okaira, kiemeli sok értékes tulajdonságát, mégis az a benyomásunk, hogy nem állítja egészen a megérdemelt helyre. Ezt mutatja a terjedelem viszonylagos rövidsége. És ez a formai tényező természetesen tartalmi mozzanatokat is rejt magában. Egyes fontos kérdésekkel nem foglalkozik megfelelő súllyal, ez a hibák egyik forrása. A másik, ennél is jelentősebb fogyatékoság az, hogy a műben túl nagy hangsúlyt kapnak az író látásában, ábrázolásában meglévő korlátok, míg *A jalu jegyzője*-ben ezeket — mint Tengelyi értékelésénél is láthattuk — nem mindig veszi tudomásul. Nem helyes szemszögből vizsgálja ezt a regényt az aki — bármennyire is elismeri értékeit — nem az 1845-től megtett fejlődés szempontjából, hanem 1848 őszének látószögéből nézi. Ez az álláspont egyszersmind azt is jelenti, hogy Sötér bizonyos szempontból visszafejlődést lát e műben, *A jalu jegyzője*-hez viszonyítva. Így ír egy helyen: »Eötvös *A jalu jegyzője*-ben még távol áll Széchenyitől, de a *Magyarország 1514-ben* már megközelíti azokat a rémképeket, amelyek Kossuth »vizsgálása« miatt támadnak Széchenyiben, s amelyeknek ebben az időben már gyakran ad kifejezést.« (65. l.). Ezzel a felfogással nem tudunk egyetérteni. A *Magyarország 1514-ben* fejlődést mutat *A jalu jegyzője*-hez viszonyítva is. Hogy a forradalom kérdése közben napirendre került (Galíciai események hatása), az fokozta Eötvös tisztánlátását az osztályellentétek élesedésének felismerésében, a néptömegek jelentőségének meglátásában, és mindez híven tükröződik is a Dózsa-regényben. Maga az ábrázolás is fejlettebb módszerekre vall. A minden esemény, párbeszéd mögött ott feszülő osztályellentét, az egyén sorsának szoros összefonódása a társadalmi-történelmi helyzettel, magas művészi fokon jelenik meg ebben a regényben, és az 1845 óta megtett fejlődés írói-politikustól egyaránt elvitathatatlan. Ezzel természetesen mi sem akarjuk elmosni a forradalomtól való félelem okozta korlátokat, csak azt akarjuk kiemelni, hogy azért, mert 45-ben nem volt napirenden a forradalom kérdése és Eötvös közvetlenül nem foglalt ezzel kapcsolatban állást, észre kell vennünk a 47-ig megtett újabb fejlődést. Nem emeli ki Sötér azt sem, hogy ez az első realista történelmi regényünk és ebből következik, hogy arra sem mutat rá, milyen körülmények

tették lehetővé létrejött hazánkban. Helyes az a megállapítás, hogy Eötvös regénye magasabbrendű Kemény Zsigmondénál, aki — mint a könyv írja — »inkább értekező módszerrel próbálja megeleveníteni a történelmet.« A rangsorolás tehát helyes, de az indokolás nem kielégítő. Nemcsak az életszerű ábrázolás tekintetében nagyobb Eötvös *Magyarországa* Kemény regényeinél, hanem éppen a társadalmat-történelmet mozgató valódi erők meglátásában, ábrázolásában. Sőtér fogalmazása szerint azt is hihetné valaki, hogy Kemény teljes politikai tisztánlátással nyúlt a történelem művészi feldolgozásához — ami nyilvánvalóan nem áll fenn. Itt említjük meg azt is, hogy Kemény Zsigmonddal szemben a könyv szerzője általában túlságosan elnéző. Egy későbbi fejezetben Kemény *Forradalom után* című, eléggé el nem marasztalható írásáról úgy nyilatkozik, hogy azt csupán »többnyire fenntartással kell fogadnunk«. De térjünk vissza a Dózsa-regényhez. Helyesen állapítja meg Sőtér, hogy Telegdi alakjában egy magaformájú arisztokratát akar az író bemutatni, és hogy a tárnokmester sorsán keresztül Eötvös pesszimista forradalomszemlélete nyilatkozik meg. De meg lehet világítani ezt arról az oldalról is, hogy Eötvös társadalmi tisztánlátása milyen élesen megmutatkozik, amikor azt bizonyítja: az elnyomottak Telegdivel, nem mint a »jó főúr«-ral, hanem mint az ellenséges, kizsákmányoló osztály képviselőjével állnak szemben. Ez az osztályszempontú társadalomlátás lépten-nyomon megtalálható ebben a regényben. Hiányossága a regény elemzésének, hogy az egyházon belüli osztályellentéteket, az alsópapság és felsőpapság ellentétét nem emeli ki, pedig Lőrinc alakjával elég tüzetesen foglalkozik egyébként.

Összegezve a Dózsa-regényről elmondottakat: sok helyes meglátás jellemzi, de a kelleténél erősebben húzza alá ellentmondásosságát és nem emeli ki eléggé figyelemreméltó értékeit. Nem látja a fejlődést *A falu jegyzője* óta.

A könyv hátralévő részében sok értékes adatot tár fel a szerző, amelyek megmutatják Eötvösnek, a politikusnak helyét és viszonyait. Van azonban egy látszólag csupán fogalmazási hiba, amelyet nem hagyhatunk szó nélkül. Eötvös 1848 őszén — mint tudjuk — elhagyva miniszteri székét, megszököik az országból. Ennek okait részletesen elefhi Sőtér, majd így ír: »Végzetes lépésére Eötvöst a pesti utcán- és a bécsi udvarban lejátszódó események egyaránt kényszerítették (Én emeltem ki. T. A.). Ez a kifejezés — bár tudjuk, hogy Sőtér István véleménye azóta gyökeresen megváltozott — mégis

emlékeztet Eötvös tettének 1948-as Forum-beli értékelésére.

Eötvösnek *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című állambölcseleti művét — melyet a multban érdemén felül dicsőítettek — helyesen értékeli a könyv. Rámutat, hogy ez a mű lényegében liberális burzsoá értékelését adja a viszonyoknak és a maga korában is reakciós volt az az alapmeggyőződése, hogy a forradalmak kora végetért. Hibája ennek a fejezetnek, hogy nem foglalkozik elég mélyen avval a kérdéssel, mi az oka, hogy Eötvös a francia forradalom hármias jelszavából a testvériség elvét a nemzetiségével cserélte fel. Ami a szabadság és egyenlőség eszméjét illeti, Sőtér szerint Eötvös itt »két, merőben önkényes ellentétet« próbál feloldani. Nézetünk szerint Eötvös helyesen ismerte fel, hogy a burzsoá társadalomban ez az ellentét megvan, tehát nem önkényesen állította be ezt a tételt. Az más kérdés, hogy ő azért végső fokon megmarad a burzsoá liberális állásponton. Részletesebben lehetett volna foglalkozni e műnek a kommunizmusra vonatkozó részével. Kissé szétszórtan, tesz róla ugyan észrevételeket, de nem foglalja össze Eötvös véleményét. Ő — akárcsak a kor más ellenforradalmi gondolkodói — úgy képzeli, hogy a kommunizmus szükségszerűen ismét önkényuralomhoz vezetne. Ebben is — mint az egész mű során — az mutatkozik meg, hogy Eötvös egyáltalán nem ismeri a gazdasági élet törvényeit.

Újat ad a könyv Eötvös novelláinak elemzésével. A parasztság életét mutatják be ezek az elbeszélések, többnyire idilli ábrázolásban. Érdekesnek tartjuk Sőtérnek azt a megállapítását, hogy a paraszti »egymásrautaltság« narodnyik álláspontjának gyökereit innen, a liberális ideológiából látja kisarjadni. Kiemeli a paraszti novellák sorából a *Molnár leányt*, amely túlnő az idilli kereten és leleplezi a gögös kulákot. Valóban úgy érezzük, hogy ez a novella érdemtelenül szorult mindmáig háttérbe és igaza van Sőtérnek, amikor ebben a régi Eötvös néhány pozitív vonását látja felcsillanni.

Bírálatunk végére érve le akarjuk szögezni, hogy bár a könyv némely fogyatékoságának nagyobb hely jutott, mint az elismerő szavaknak, ezeknek a hibáknak ellenére is — mint az elején erre már utaltunk — igen jelentős, lényegében jó, helyes úton járó, értékes műnek tartjuk Sőtér István könyvét. Meggyőződésünk, hogy bizonyos fogyatékoságai ellenére is nagymértékben hozzájárul a helyes Eötvös-kép kialakításához.

Tamás Anna

## MÓRICZ ZSIGMOND IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Bibliográfia. Összeállította: Kozocsa Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó 1952.

A Móricz Zsigmond halálának 10. évfordulójára megjelent bibliográfia úttörő jelentőségű munka irodalomtörténeti szakirodalomunkban. Az első olyan bibliográfia, amely egy író életének teljes jegyzékét kívánja bemutatni, az íróra és műveire vonatkozó cikkek, tanulmányok, versek, — tehát a teljes rávonatkozó irodalom — felsorolásával együtt. Ennek, a kötetnyi vastag, több mint 260 lapos bibliográfiának birtokában látjuk csak igazán, hogy a régi kézikönyvekben található bibliográfiai jegyzékek milyen használhatatlanul sovány könyvészeti kivonatok valójában.

Az új bibliográfia jelentős mértékben elő fogja segíteni a mindezig folyóiratokban és napilapokban lappangó értékes Móricz-írások összegyűjtését és publikálását. A közelmúltban megjelent Móricz-kötetek összeállítását már eddig is haszonnal forgatták a Móricz-bibliográfiát, még kéziratos formájában. Több új Móricz-gyűjtemény ennek a bibliográfiának segítségével jött létre (Árverés a nádason, Gyalogolni jó, Nehéz kétgarasos, Válogatott irodalmi tanulmányok, Elbeszélések I., II.)

Az irodalomtörténész természetesen ezen felül még többet is vár az új bibliográfiától: Vajjon ad-e biztos filológiai alapot, a most induló, rendszeresebb Móricz-kutatásokhoz? Anyaga magába foglalja-e a teljesség elérhető maximumát? Jelentős segítséget, biztos kiindulópontot nyújt-e Móricz egész életművének feltárásához és értékeléséhez?

Hatalmas anyagot dolgozott fel a bibliográfia összeállítója. A feldolgozott hírlapok és folyóiratok jegyzékében 256 lapcím található, köztük régi és rövidéletű, továbbá vidéki és külföldi lapok is szép számmal szerepelnek. Kár, hogy a tankönyveket nem dolgozta fel Kozocsa Sándor. Nem közömbös kérdés, hogy az iskolai irodalomtanításban milyen teret kapott a múltban, és miként nyomult előre mai tankönyveinkben Móricz műveinek ismertetése és bemutatása. Ma még nehéz lenne megmondani, hogy ez a hatalmas anyag, mennyire közelíti meg az abszolút teljességet. A bibliográfia megjelenése óta már eddig is felbukkant néhány Móricz-írás, amelyről a bibliográfia még nem ad hírt, bizonyára több is előfordul majd. Ezeket az adatokat hasznos lenne időnként az Irodalomtörténeti Közleményekben közre adni. Ilyen mérhetetlenül termékeny író esetében, mint Móricz, összes műveinek bibliográfiája valójában mindig, — vagy legalábbis sokáig — »befejezetlen mű« marad.

Kozocsa Móricz-bibliográfiájának meg-

jelenése alkalmából illő megemlékeznünk arról, hogy már 1945-ben megjelent az első Móricz-bibliográfia kísérlete, Pintér József munkája, a Móricz-emlékkönyv (Móricz Zsigmond ébresztése, Sarló, 1945) végén. Pintér József 48 lapos jegyzéke — mint maga is megjegyzi, a bibliográfia végén — a »tudományos munkálkodásra legkedvezőtlenebb időben készült«, a könyvtárak anyaga akkor még jórészt hozzáférhetetlen állapotban, könyvtári óvó-raktárakban volt elzárva. Helytelen lenne tehát munkáját összehasonlítani, összevetnünk Kozocsa többéves kutatómunka alapján készült vastkos bibliográfiájával. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Pintér József munkája nemcsak az 1945-ben újjáeledő és a maga igazi őseit kereső magyar irodalom egyik jellegzetes dokumentuma, hanem a Móricz-művek bibliográfiai feldolgozásának alapja is egyben.

Kozocsa könyve sokszorosára növelte meg ezt a bibliográfiai alapot.

Vannak azonban Kozocsa bibliográfiájának olyan hiányai, amelyeknek pótlása nem jelentett volna nagy munkatöbbletet a könyv összeállításánál, mégis jelentős mértékben növelte volna a bibliográfia használhatóságát és tudományos értékét. Az elbeszéléskötetek anyagának hiányos regisztrálására gondolunk elsősorban. Móricz Zsigmond legfőbb elbeszéléskötetének tartalma, az újabb és újabb kiadások esetén, szinte kiadásonként változott, átalakult. Móricz igen gyakran teljesen átszerkesztette elbeszélésköteteit: az újabb kiadásokból gyakran kihagyott több régi írást, és újakat tett helyettük. Kozocsa bibliográfiája nem követi végig az új kiadások útját. Az első kiadások tartalomjegyzékét, — igen helyesen — közli, de a második, harmadik és további kiadások esetében csak a kiadás helyét és idejét jelzi. A kötet tartalmában végbemenő változásokat nem tünteti fel. Ebből a következik, hogy a bibliográfia nem sok segítséget nyújt a különböző elbeszélések szövegváltozatait egybevető irodalomtörténész, vagy sajtó alá rendező számára. Pedig ma már tudjuk, hogy Móricz a gondos, a megjelent szövegen is sokszor változtató, az állandóan javítható írótipushoz tartozott, a szövegvariánsok összehasonlítása nem felesleges művelet. Nem jelzi a bibliográfia az egyes Móricz-kötetek élén megjelent irodalomtörténeti és kortörténeti szempontból egyaránt fontos előszavak adatait sem.

Az elbeszélések bibliográfiai feldolgozásának még egy figyelemreméltó hibája van. Móricz 1912-ben kötetbe gyűjtötte — *Tavaszi szél*

címen — a *Hét krajcár* előtt írt elbeszéléseit. A kötet Móricz írói fejlődésének becses dokumentuma. Huszonhat elbeszélést tartalmaz a *Tavaszi szél*, a legkorábbiak 1900-ból valók, (Móricz 21 éves volt ekkor) a kötet legkésőbbi írásai pedig 1908-ból származnak, már a *Hét krajcár* esztendejéből. Móricz a *Tavaszi szél* tartalomjegyzékében, — kivételesen — az elbeszélések évszámát is feltüntette. Nem kétséges, hogy itt azért tett kivételt, mert e kötetet ő is inkább dokumentumnak, írói fejlődése tükörképének szánta. A kötet bevezetője is fiatal éveinek vívódásairól, írói útkereséséről szól. Kozocsa Sándor bibliográfiája nem vette figyelembe a Móricz által feltüntetett évszámokat. Ennek következtében a *Tavaszi szél* elbeszélései nem a Móricz által megjelölt évek termésénél szerepelnek, hanem a ma föllelhető első megjelenés évében, legtöbbször pedig 1912-ben, a *Tavaszi szél* megjelenése idején, mert ez utóbbiak korábbi megjelenését nem ismeri a bibliográfia. Ha tehát a Móricz-bibliográfia alapján próbálnánk felvázolni Móricz pályája első szakaszának fejlődésvonalát, az első ötven-hatvan Móricz-elbeszélés kronológiáját, teljesen hamis vágányra futnánk. A húszegynéhány éves Móricz, első elbeszéléseit, sok tekintetben még kezdetleges kísérleteit, a Jókai és Mikszáth ráneheződő hatásával küzködő írásokat, a bibliográfia alapján, időrendben a *Hét krajcár* kötet érett, klaszszikus korszaka után kellene helyeznünk. A fiatal Móricz írói útjának megdöbbenően egyenes, felfelé mutató fejlődésvonalát a bibliográfia ílymódon teljesen elmossa, összezavarja. Az 1903-as *Az utolsó betyár*-t, az 1904-es *A pincekurátor*-t, az 1905-ből származó *A éjjeli zene* és *A kirabolt rabló*, az 1907-es *A koszorú* és az *Isten pocula*, az 1908-as *Isten neki* és az *Ithion* című elbeszéléseket mind az 1912-es anyagban tünteti fel, mert ebben az évben jelentek meg a *Tavaszi szél* kötetben és esetleges korábbi megjelenésük adatait nem ismerjük. Az 1904-es *A biblia fedele* az első fellelhető megjelenés alapján az 1908-as év termésébe kerül, az 1905-ös *Birtokjavítás* ugyanezen az alapon 1910-be. Móricz a *Tavaszi szél* tartalomjegyzékében feltüntetett évszámokkal kapcsolatban nem jelzi, hogy ezek az első megjelenés, vagy a megírás dátumai. (Valószínűleg a megírás dátumai.) Kozocsa módszere addig elfogadható, hogy a bibliográfia egységes szerkesztési rendje érdekében ezekkel az elbeszélésekkel sem akarván kivételt tenni, itt is a fellelhető első megjelenés időpontja szerint rendezte az anyagot, de igen helytelen és kára a bibliográfiának, hogy nem hivatkozott ezeknél a novelláknál a Móricz által megadott, tehát a legbiztosabb forrásból származó évszámokra. A bibliográfia így nem alkalmas arra, hogy Móricz első kor-

szakának feltárásában jó vezetőnk, biztos filológiai alapunk legyen.

Egyébként pedig erőssége lenne a bibliográfiának a fiatalkori szakasz, a kezdő évek anyagának részletes könyvészeti feldolgozása. Több olyan fiatalkori Móricz-kísérletet, jegyzett fel Kozocsa bibliográfiája, amiről eddig kevés irodalomtörténész, vagy könyvgyűjtő tudott. Az önállóan megjelent munkák sorát *A szép asszony dombja* című elbeszélő költeményben írt krónikás történet vezeti be 1904-ből. A »szétszórtan megjelent munkák« bibliográfiai fejezete is sok fiatalkori Móricz-írást tart számon. Itt a *Reflexiók*, *Schopenhauer olvasása közben* című cikk nyitja meg a kötetben még nem jelent Móricz-művek hosszú, — a bibliográfiában kerek száz oldalt kitöltő — jegyzékét. Ez a cikk 1899-ből származik, Móricz huszadik évéből. A következő évből már tíz írást jelez a bibliográfia. Ezek még mind debreceni lapokban jelentek meg. Igen sok adatot találunk a fiatal Móricz ifjúsági írásairól és első irodalmi tanulmányairól, cikkeiről. A *Hét krajcár* előtti elbeszélések címei most kerültek elének először így összegyűjtve, ebben a bibliográfiában. Ezeknek az ismeretében láthatjuk csak teljes mértékben, anyag szerint is igazolva Móricz nyilatkozatait, vallomásait, az írói útkeresés éveinek makacs küzdelmeiről.

Általában az alapos bibliográfia nemcsak irodalomtörténeti segédkönyv, hanem bizonyos mértékig irodalomtörténet is. Szükszavú adataival is sokmindent elárul az íróról, műveiről és a korról, amelyben az író működött, az író társadalmi-politikai helyzetéről, szerepéről, állásfoglalásáról. A Móricz-bibliográfiának már a névmutatója is kidomborítja Móricz egyik legjellemzőbb emberi-írói vonását, hogy mennyire benne élt korában: hány emberrel volt kapcsolata, hány ember ismerte, hányan írtak róla, ő hány emberről írt, hányan vitakoztak vele. Már a névmutató is jelzi, hogy életműve ezer szállal kötődött az élethez, az emberekhez. Ezt igazolják a folyóiratokban, napilapokban szertemradaktuális újságcikkeinek, riportjainak hatalmas tömege. Már a pusztá cikkcímek is dokumentumai évtizedes küzdelmének, amit a nép anyagi és kulturális fölemelkedéséért vívott. Aki nem ismerné írásait, már ebből a bibliográfiából is megtanulhatná egy kicsit, hogy Móricz Zsigmond azok közé a kevesekhez tartozott, akik egy ország helyett gondolkoztak itt, a nép érdekében a nép javáért. »A magyar falu a senki szigete«, »Kiegett a Hortobágy«, »Tiszazugi méregkeverők«, »A hármas Kőrös egyszerű tragédiája«, »Hotel a kapusarokban.« »Magyar mocsár: Autodafé«, »Magyar városok: Ez a magyar kultúra«, »Egyke: Öreg utca«, »Az Ormánság kincse a gyermeke«, — és még soká sorolhatnánk az efajta, már címeikben is

sokat kifejező riportokat, újságcikkeket. Az sem tanulság nélküli, ha megnézzük a bibliográfiában az egyes Móricz-könyvek kiadásának statisztikáját. Móricz népszerűségével, írói nagyságával szinte párhuzamosan nőtt ennek ellenében egy másik erő, amelyet a hivatalos ország, a hivatalos irodalompolitika táplált, hogy Móriczot minél jobban elzárják a széles tömegektől. A *Hét krajcár*-ból (1909) 14 kiadás jelent meg 1945-ig, a *Sárány*-ből (1911) 18 kiadás, *Az Isten háta mögött*-ből (1911) 12 kiadás, a *Harmatos rózsá*-ból (1912) 18 kiadás, a *Magyarok*-ból (1912) 10 kiadás, *A fáklya*-ból (1918) 13 kiadás, még a *Tavaszi szél*-ből (1912) is 5 kiadás. A huszas évektől már sokkal kisebb a kiadások száma. Egyedül a *Légy jó mindhalálig* (1920) ér el tiznél magasabb kiadási számot, (13) 1945-ig. Móricz legnagyobb művei, írói népszerűségének tetőpontján sem jelenhettek meg olyan mértékben, mint írói pályája első két évtizedének alkotásai. A *Tündérből*-ből (1922) 7 kiadás jelent meg 1945-ig, a *Pillangó*-ból (1925) már csak 3 kiadás, a *Kivilágos kivirradtig*-ből (1926) 4 kiadás, az *Uri-muri*-ből (1928) mindössze 3 kiadás, az *Esős társaság*-ból (1931) 2 kiadás, a *Barbárok*-ből (1932) 3 kiadás, a *Rokonok*-ból (1935) 2 kiadás, *A boldog ember*-ből (1935) 2 kiadás. (Összevetésünk realitása érdekében kihagytuk a Móricz utolsó éveiben megjelent műveket.) De az összehasonlítás akkor is igen meggyőző, ha a művek kiadási számát, a művek első kiadásától számított első tíz évben vizsgáljuk meg. Néhány ilyen összevetés: *Hét krajcár* (1909) 5, *Sárány* (1911) 8, *Harmatos rózsá* (1912) 6, *Magyarok* (1912) 5, *A fáklya* (1918) 11 kiadás. Ezzel szemben a *Pillangó* (1925) 2, *Kivilágos kivirradtig* (1926) 3, *Esős társaság* (1931) 1, *Uri muri* (1928) 2, *Barbárok* (1932) 2 kiadás.

Ugyanezt az elszigetelési törekvést bizonyítja a napilapokban és folyóiratokban megjelent elbeszélések anyaga. Az első két évtizedben alig találni olyan elbeszélést, ami később ne jelent volna meg novelláskötetben is. A huszas években, és különösen még később a harmincas években aztán nagymértékben megszorodnak a kötetbe be nem gyűjtött elbeszélések és novellák száma. 1909 és 1919 között harmincszor jelent meg elbeszélésgyűjteménye, élete utolsó tíz évében pedig mindössze hatszor, (az ismétlődő kiadásokat mindkét esetben beszámítva). Kereken 300, kötetben meg nem jelent elbeszélést mutat ki a bibliográfia, továbbá 4 kiadatlan regényt.

A bibliográfia jelentős része a Móriczral foglalkozó kritikák, cikkek, tanulmányok adatait közli. A Móriczral foglalkozó irodalom gazdag sorát Ady 1909-es kritikája nyitja meg. A Móricz és a kortársirók kapcsolatát feldolgozó irodalomtörténész a teljes anyagot kézbekapja ebből a bibliográfia-

fejezetből. Általában a bibliográfia nemcsak az eredmények adatszerű összegezése, nemcsak szüksékváúán is sokat jelző irodalomtörténet, tanulságai nemcsak retrospektív jellegűek, de egyben az elvégzendő feladatokra a nagy tartozásokra is ráirányítja a figyelmet. A Móricz-irodalom adattárában például főbb keresnénk a Móricz egész életművét felmérő monográfiát. Ha az egyes Móricz-kötetekkel foglalkozó irodalom adatait vizsgáljuk meg, akkor is az derül ki, hogy sok még az elvégzendő feladat. Csak példaként említjük, hogy *Az Isten háta mögött*-tel mindössze két tanulmány foglalkozik, két tanulmányt írtak erről a nagyszerű, klasszikus értékű kisregényről negyven év alatt! Számos részletkérdés szintén nem talált még alapos feldolgozóra. Senki sem dolgozta fel még például a Móricz személyével, műveivel foglalkozó viták történetét. A bibliográfia azt mutatja, hogy nem jelentéktelen, nem elhanyagolható anyag a Móricz ellen intézett támadások, viták dokumentuma. Az első Móricz-vita nyoma 1913-ból való, amikor Móricz a Nemzeti Színház igazgatójával kerül ellentétbe, Csokonairól szóló darabja miatt, és a Világban Ady siet a megbántott Móricz Zsigmond védelmére: »Csokonai kibírja, de Móricz is kibírja, — írja Ady — az ilyes megpróbáltatásokat. De nem azt jelenti-e ez az eset is, hogy mi már végleg a reakció és az ostobaság jegyében vagyunk?« 1930-ban, csehszlovákiai útja után robban ki a leghevesebb Móricz-vita. Valóságos sajtóhadjárat szerveződik ellene, annak ürügyén, hogy Móricz elismerően nyilatkozott a csehszlovákiai magyar ifjúság munkás életéről, a hazainál fejlettebb életviszonyairól, jövőt tervező reális elképzeléseiről. A bibliográfia adataiból látszik, hogy a Móricz ellen indított hajszá eléggé elhúzódik, és 1932-ben, Arany Elvesztett alkotmányát ünneplő és magyarázó tanulmánya után újra fellángol. Élete végén Rózsa Sándor regényei miatt indul ellene újabb támadási hullám.

A különböző regényvariánsok, a félbehagyott és újra elővett regénytémák bibliográfiai adatai, arra hívják fel figyelmünket, hogy Móricz írói alkotásmódját sem vizsgáltuk meg eddig. A Világban 1910-ben megjelent Fáklya-kísérletek — nyolc évvel *A fáklya* könyvalakban való megjelenése előtt — nemcsak\* Móricz pályájának egyik jelentős szakaszához szolgáltatnak fontos dokumentumokat, de egyben Móricz írói módszerének, alkotásmódjának tanulmányozásához is értékes forrásokat adnak. Móricz irodalmi tanulmányai és cikkei arra intenek, hogy nem írunk még meg Móricz esztétikáját. A szindarabok mutatója meg arra figyelmeztet, hogy nem dolgozta meg ki senki részletesen Móricz és a színház kapcsolatát.

Sok tanulságot adnak a külföldön megjelent Móricz-művek adatai is. A bibliográfia

teljessége ebben a vonatkozásban ellenőrizhető a legkevésbé, de adatai, — a valószínű hiányok ellenére is — bizonyára alkalmasak arra, hogy nagyjából fölmérjük ezen a téren is az eddigi eredményeket és lássuk a feladatokat. Elsősorban az tűnik ki a külföldi kiadások adataiból, hogy Móríc Zsigmond műveinek külföldi kiadásait a múltban a véletlen irányította. Semmiféle tervszerűség, átgondolt program nem fedezhető fel a külföldi Móríc-kiadások adatai mögött. Nyilván az egyes külföldi kapitalista könyvkiadók véletlen érdeklődése, üzleti szimata határozta meg, hogy Móríc műveiből mennyi és mi jelenjen meg egy-egy országban. Móríc művei közül elsősorban a *Sárány-t* ismerhették meg külföldön. Kozcsa bibliográfiája 11 külföldi Sáránykiadást tart számon: 6 német, 1 orosz, 1 finn, 1 francia, 1 szlovák, 1 szerb kiadást. 1921-ben Berlinben egy év alatt 6 kiadás jelent meg a Sárányból. 1926-ban a Szovjetunióban is kiadták. A többi Móríc-regény külföldön való kiadása körül sokkal rosszabb a helyzet. Az *Isten háta mögött* egy német, egy francia egy török, egy szerbnyelvű kiadással szerepel, az *Árványok* egy német fordítással, *A jáklya* egy német és egy angol fordítással, az *Uri-muri* egyetlen finn nyelvű fordítással, a *Rokonok* egy román és egy lengyel, az *Erdély* egyetlen német fordítással, a *Rab oroszán* egy német és egy olasz fordítással, a *Rózsa Sándor* egy román és egy szerb fordítással. A bibliográfia szerint *A boldog ember*, az *Árvácska*, az *Életem regénye*, a *Kivülágos kívirradtig* egyáltalán nem jelent meg külföldön. Móríc novelláival még rosszabb a helyzet. Egyet-egyét elég gyakran lefordítottak az elbeszélések közül, de csak az 1951-ben megjelent prágai, csehnyelvű kötet képviseli méltóképpen a novellista Mórícöt. A bibliográfia megjelenése óta jelent meg svéd nyelven és arab nyelven egy-egy Móríc novellaskötet. Móríc műveinek külföldi népszerűsítése, megismertetése terén még igen sok a feladat. Sok Móríc-kötet külföldi kiadását kell kezdeményezni és elősegíteni, hogy Móríc Zsigmond életműve ne csak a magyar, hanem a nemzetközi demokratikus kultúrának is szerves részévé váljon.

Kozcsa Sándor bibliográfiája kevéssel az őszi Móríc-évforduló után jelent meg, anyaga 1952 nyarán záródik, azóta a Móríc-könyvek egész sora jelent meg. Megindult Móríc műveinek válogatott sorozata, de a sorozat már a második kötet után nagyobb gazdagságú, szélesebb keretű, össze-

gyűjtött művek sorozatává alakult át, újra nagy példányszámban kiadva, a válogatott sorozat első két kötetét. A bibliográfia már nem adhatott hírt *A boldog ember*, a *Rokonok*, az *Életem regénye*, a *Légy jó mindhalálig*, a *Rózsa Sándor*-regények új kiadásairól az *Uj világot teremtsünk* címen megjelent forradalmi cikkgyűjteményről; a *Válogatott irodalmi tanulmányok*, az *Elbeszélések I. II.* kötetekről. Azóta jelent meg az első nagy Móríc-életrajz, Móríc Virág könyve és elkészült az első részletes Móríc monográfia kézírata is. Legnagyobb kritikai realistánk-nak nagy kultusza, valóságos reneszánsza indult meg halála 10. évfordulóján. Több Móríc-kötet csak napokig volt kapható a könyvesboltokban, mert szétkapkodták az olvasók. Minden jel arra mutat, hogy Móríc írói öröksége napjainkban jut el a nép nagy tömegeihez, azoknak a kezébe, akiknek ő maga is szánta.

Móríc Zsigmond népszerűségének hatalmas megnövekedése az irodalomtörténetesekre is nagy feladatokat ró. A Móríc regényeit, elbeszéléseit fogadó élénk érdeklődés nyomán nyilván jelentkezni fog — elsősorban az új Móríc-olvasók részéről — a Móríc életével, műveivel, egész értékelésével foglalkozó népszerű irodalom igénye is. Ez a népszerűsítő irodalom csak akkor lehet igazán jó, csak akkor elégítheti ki megfelelően az olvasók igényét, ha konkrét és részletes tudományos kutatásokra támaszkodik. Az új Móríc-bibliográfia remélhetőleg jelentős mértékben elősegíti majd Móríc életművének irodalomtörténeti feldolgozását és tudományos igényű értékelését.

Reméljük, hogy a Móríc-bibliográfia megjelenése kezdetét jelzi az irodalomtörténeti vonatkozású, bibliográfiai szakirodalmunk megindulásának. Mert az egy-egy esztendő anyagát összefoglaló »currens» irodalmi bibliográfia természetesen nem elegendő, arról most nem is szólva, hogy ennek a »currens» bibliográfiának megjelenését is mindig késleltetik a kiadási nehézségek. A Móríc-bibliográfia megjelenése még jobban érezteti velünk irodalomtörténeti bibliográfiánk hiányait: a Móríc bibliográfia mellé mielőbb el kell készíteni nagy kortársai: Ady, és József Attila bibliográfiáját, és természetesen előbb-utóbb a többi magyar klasszikus műveinek bibliográfiai feldolgozását is. Tudományos bibliográfiai szakirodalom nélkül ma már nem képzelhető el magas színvonalú irodalomtörténeti kutatás és irodalomtörténetírás sem.

Vargha Kálmán



Nagy Magyar Írók, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952

Nemrégiben jelent meg a Művelt Nép kiadásában a Nagy Magyar Írók sorozatban Molnár Miklós tanulmánya Katona Józsefről. A Nagy Magyar Írók sorozat az olvasók széles rétegei számára készül, elsősorban ismeretterjesztő, népszerűsítő jellege van. Molnár Miklós monográfiája azonban túlmutat azon a közvetlen, igen hasznos és helyes célon, hogy a Bánk bánt a dolgozók minél szélesebb rétegével ismertesse és szerettesse meg. Ez a tanulmány nem pusztán kompiáció, nem éri be az eddigi Katona kutatások népszerűsítésével. Molnár, ha nem is végzett önálló Katona kutatásokat, ha nem is támaszkodhatik új, eddig ismeretlen dokumentációra, mégis új konklúziók levonására, a Bánk bánt teljesértékű marxista elemzésére törekszik. A tanulmány első három fejezete: A költő élete, A reformkor előtti Magyarország. A romantikus lovagdrámától a realizmusig — röviden és tömören összefoglalja az irodalomban járható tudnivalókat, amelyek a Bánk bánt mélyreható megértéséhez szükségesek. Az irodalomtörténeti vonatkozásokban Gyulai Pál és Waldapfel József kutatásaira támaszkodik, a történelmi, társadalmi hátteret pedig nagyjából Révai József Kölcsény-tanulmánya alapján rajzolja meg.

Molnár Miklós Révai József nyomán nagyon helyesen emeli ki, hogy a XIX. századbeli magyar történelem legnagyobb ellentmondása most (azaz ekkor) kezd kiéleződni. A történelem szükségszerűen rákényszerít egy osztályt arra, hogy harcot kezdjen, — ha végigvágni nem is tudja, mint azt 1848 bizonyítja — a saját kiváltságainak bástyája, a magyar feudalizmus öre: Bécs ellen, s végső soron saját kiváltságai ellen. (12. old.) Továbbmenve kimutatja, hogy a magyar nemzet egésze nem tudja követni Martinovicsék plebejus, forradalmi útját, sem Berzeviczy Gergelyt, aki a magyar feudalizmust a Habsburgok segítségével akarja felszámolni. «Olyan út kell — mondja — amely megszünteti a hazafiság és demokracizmus ellentétét, olyan út, amely megérleli a politikai és társadalmi átalakulás előfeltételeit: az új polgári és nemzeti érzések és gondolatok világát. Ez az út Magyarországon a nyelvújítás és irodalmi újjászületés útja volt» (12. old.). Molnár Miklós azonban Kazinczyék és Kölcsényék útját, Révai Józseffel ellentétben, egyértelműen pozitívan értékeli, nem mutat rá arra, amit Révai József

pedig hangsúlyoz: «Az, hogy Magyarországon az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz, az persze nem az erő, hanem a gyengeség, az elmaradottság jele volt». Ha Katona korát ismertetjük, nem lehet megelégedezni a nyelvújító mozgalom e negatív vonásáról sem, hiszen a Bánk bánt egész drámai mondanivalója szoros következménye — mint azt látni fogjuk — a haladó nemzeti erő gyengeségének.

Sajnálatos, hogy a történelmi háttér megrajzolásánál Molnár Miklós beerte a főbb társadalmi és politikai irányzatok felvázolásával; csak általában foglalkozik a korszak ellentmondásainak a feltárásával, és nem törekedett arra, hogy konkrétan ismertesse a napoleoni háborúk, a szent szövetség győzelme után előállott történelmi helyzetet, amelynek talaján a Bánk bánt megszületett. Annál is inkább, mert csak az 1810-es évek társadalmi és politikai harcainak az osztrák uralkodó osztályok és a magyar nemesség között a napoleoni háborúk alatt létrejött egységnek felborulása, a nagy mezőgazdasági válság, a devalváció bevezetése okozta felháborodás, az osztrák önkényuralom visszaállítása, az Ausztria elleni új nemzeti egység kialakulása ad magyarázatot arra, hogy miért éppen akkor teremthetett meg nemzetünk drámairodalmának sivar talaján a legnagyobb magyar tragédia.

Molnár Miklós a történelmi bevezetésben egy helyütt felteszi a kérdést: «A kor legnagyobb írója miért éppen a dráma műfajában termett, amikor sem közvetlen elődje, sem közvetlen folytatása nem volt?» — és így felel rá: «A kor nagy ellentmondásai, tragikus társadalmi konfliktusai csak (kiemelés tőlem M.G.) a drámában tudtak feljes erővel megszólalni. A magyar színpad is valósággal fókuszra volt mindazoknak a roppant erőfeszítéseknek, amelyek a rendekre szaggatott feudális magyar társadalom nemzetérválását és a polgári haladás útján való elindulását kísérték.» (15. old.)

Révai József nagyjelentőségű Ady tanulmányában ezzel szemben rámutat arra, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek különleges jellege következtében miért nem a regény vagy a dráma lesz a reprezentatív nemzeti műfaj, hanem a líra. «A regény és a dráma akkor lehet a nemzeti irodalom reprezentatív műfajává, ha a társadalmi ellentétek, melyeket az irodalom tükröz, ügyszólván egyneműek, egységes nézőpont-

ból áttekinthetőek, mert minden bonyolultságuk ellenére, a főosztályok ellentétei körül forognak és így a társadalmi fejlődésről egységes és egész képet lehet alkotni ezeknek az alapvető, középponti és fő osztályellentéteknek objektív nézőpontjából. (Révai: Ady, 101. old.) Magyarországon ezek a társadalmi ellentétek távolról sem egyneműek, egyszerűek, egységes nézőpontból áttekinthetőek.

Eppen ezért a magyar történelem folyamán csak ritkán adódik olyan drámai pillanat, amely szülőbábja lehetne a nemzeti dráma létrejöttének. Ilyen ritka pillanat volt az 1814-es esztendő. A napoleoni háborúk után előálló gazdasági válság olyannyira kiélezi a nemzeti ellentétet Ausztria és Magyarország között hogy ez egyidőre háttérbe szorítja és elhomályosítja a birtokos nemesség és a jogfosztott nép közötti társadalmi ellentéteket. A vesztett forradalmak, a Szent Szövetség győzelmének szomorú fényénél világosan láthatóvá válik nemzeti sorstragédiánk, a két ellentét feloldhatatlan tragikus ellentmondása. A nemzeti függetlenség kivívásának előfeltétele, a nemzeti egység, nem jöhet létre a belső társadalmi ellentétek következtében, a belső társadalmi ellentétek megoldásának előfeltétele, a nemzeti függetlenség, kivívása. Az ország elmaradt gyarmati helyzete következtében nincs olyan osztálya a nemzetnek, amely a siker reményében vállalkozhatna a kettős nemzeti feladat egyidejű megoldására, a tényleges érdekegységen alapuló nemzeti egység létrehozására az idegen önkényuralom ellen. Ezt a feladatot a magyar főnemesi osztály, legjobbjainak minden szubjektív jószándéka ellenére sem képes végrehajtani. A szükségszerűen tragikus bukásnak ebből a felismeréséből fakad a Bánk bán tragikumuma.

A nagy nemzeti dráma létrejöttét elősegítette természetesen az is, hogy nemzeti létünk e mélypontja egyúttal a felemelkedés kezdete is, önálló nemzeti irodalmunk pirkadásának korszaka.

Felvetődik az a kérdés, hogy a magyar nemzeti szabadságharcok kora miért nem volt alkalmas tragikus drámai művek létrehozására. A válasz szinte magától értetődő. Nemzeti szabadságharcot, forradalmat nem lehet megvívni a tragikus bukás tudatában. A nemzet mozgalom vezető osztálya haltnál sem akar nemesi vezetésének szükségszerű tragikumáról. A Bánk bán sikerét a magyar forradalmi értelmiségnek, a plebejus tömegeknek köszönheti. Nem véletlen, hogy sem Kölcsey, sem Toldy, sem Vörösmarty nem ismerik fel a Bánk bán igazi jelentőségét.

A szabadságharc előtt a közönség a dráma szabadságharcos jellegének, Petur lázadó szavainak és Thborc panaszainak tapsolt.

Csak a szabadságharc bukása után hívták fel a figyelmet Arany és Gyulai tanulmányai a Bánk bán tragikus befejezésére.

Molnár Miklós Bánk bán elemzése igen mélyreható. A tragédia eszmei mondani- valójának elemzéséből indul ki. Rámutat arra, hogy a darab középpontjában a magyar nép alapvető létkérdésel állanak: a felgyarmati elnyomás elleni harc, a nemzeti függetlenség kivívása, s a társadalmi haladás a polgári fejlődés biztosítása. A Bánk bán bár történelmi dráma, a maga korának társadalmi valóságát is hiven tükrözi. Katona József drámája — írja Molnár Miklós — megoldásában is a megoldatlanságot, de a megoldatlanságban is a megoldás képét ábrázolja. Megmutatja: nincsenek lerombolva a feudális, rendi válaszfalak, nincs még nemzet, mely a gyarmatosítókkal szemben egységesen tudna fellépni, de ez ellentét az egész országra ránehezülő osztrák elnyomókkal mégis a végsőkig kiéleződik, s a közvetlen cselekvés elkerülhetetlen (27. old.).

Igen lényeges és a drámai, tragikai mondani- való lényegéhez vezet el Molnárnak az a megállapítása, hogy a kor valóságának megfelelően, amikor a nemzeti függetlenségi harcot a magyar főnemesi osztály vezeti, a forradalmi cselekvés a főnemes Bánkra vár. »Az ország sorsa — jellekésen Bánk kezében van letéve. A Bánk típusú nemes kezébe. De a haladó nemes még nem polgár. Le kell győznie — amennyire erre képes — ingadozását, osztálykorlátait.« (28. old.). Jól látja meg Molnár Miklós, hogy Bánk tragikus bukása, a dráma kompromisszumos megoldása magából Bánk jelleméből, a főnemesi osztály korlátaiból következik. Bánk ahhoz a nemesi réteghez tartozik, idézi Molnár Révait, amely »állábalával mindvégig azon a feudális talajon állt, mely ellen épp neki kellett vezetni az egész nemzet harcát.« Meglátja, hogy ha Bánk szilárdan ragaszkodik elveihez (feudális és királyhű elveihez) — nem ölheti meg a királynét. Ha hirtelen szakít multjával — jellemrajza elhibázott lesz. Ezért vívódik, ezért emészti magát« (43. old.) és tragédiája nem abban rejlik, hogy cselekedni mert, meg merte ölni Gertrudist, hanem abban, hogy »nehezen tud szakítani« multjával, hogy összeroppan tetének súlya alatt.

A monográfia szerzője végérvényesen szakít azzal a felfogással, amely Bánk jellemfejlődéséből és magatartásából Katona forradalomellenes felfogását szeretné kiolvasni. A dráma mondani- valójára nem lehet pusztán egyes alakok dialógusaiból visszakövetkeztetni, annak a darab cselekményéből, a mű egészéből kell folynia. »Katona teljes tudatossággal foglal állást abban, hogy cselekvésre, forradalmi erőszakra van szükség... a dráma semmi-

féle olyan illúziót nem ébreszt, hogy a zsarnok jószántából »megjavult» vagy »alkotmányos úton» rá lehet kényszeríteni politikájának a megváltoztatására» (42. old.) Katona nem a forradalmat itéli el, nem a forradalomtól félti nemzetét, hanem a Szent Szövetség győzelmének napjaiban jogosan érzi, hogy az európai kapitalista fejlődéstől messze elmaradott, nemzeti öntudatára éppen hogy ébredő Magyarországon nem érett meg a helyzet egy szabadságharcra. Világosan tudatában van annak, hogy ilyen kedvezőtlen körülmények közepette a szükségszerűen bekövetkező nemzeti felkelés-eleve bukásra van ítélve.

Az új Katona-tanulmány szinte Jelenetről jelenetre, felvonásról-felvonásra elemzi a darabot. A részekre bontott felvonások közül a legérdekesebb és a legrészletesebb az I. felvonás elemzése. Molnár joggal hasonlítja Shakespeare művészetéhez a Bánk első felvonásának szerkesztését. Mesteri expozíciója ez a forradalommal terhes helyzetnek. Az országjárásból topva hazatérő Bánk mellett ütközik meg azon a kiáltó ellentét, amelyet a nép szenvedése, nyomora és az udvar fényűző pompája nyújt.

Molnár Miklós az egyes felvonások ismeretesenél mindig módját ejti, hogy megvilágítsa a dráma kettős cselekményét, azt, ami a színpadon történik és azt, amit a néző nem láthat, a színpalok mögötti eseményeket, a monológok és dialógusok mögött meghúzódó gondolatokat és érzelmeket.

Az egyes felvonások elemzése, az események indítórúgóinak feltárása közben Molnár a mű szerkezeti felépítésére is kitér. Kitűnően látja meg Tiborc szerepének a súlyát, amelyet csak monológjainak tragikuma, a nép keserű életét kifejező kitörései, hanem a dráma szerkezetében elfoglalt helye is magyaráz. Bánk Tiborccal életének legválságosabb pillanataiban találkozik. Tiborc alakján keresztül Bánk a nép hangját hallja, Tiborc panasza s vádja közrejátszanak elhatározásainak a megérlelésében. Tiborc szavaiból érti meg, hogy a nép nem fél a forradalomtól, helyzete az idegen önkényuralom következtében már amugyis olyan túrhetetlen, hogy nincs mit vesztenie.

Az eszmei mondánivaló, a cselekmény, a kompozíció után Molnár rátér az egyes szereplők jellemzésére. Sorra veszi Bánk, Tiborc, Melinda alakjait. Megmagyarázza, hogy miért Bánk és nem Petur áll a tragédia középpontjában, bár látszólag Petur képviseli a következetesebb nemzeti álláspontot. Bánk minden döntő lépése előtt szót vált Tiborccal, majdnem megtanácskozza vele a dolgokat, addig Petur nem is találkozik Tiborccal, alakjában csak a nemesi főrekvések jutnak kifejezésre. Bánk látóköre szélesebb, ő nemzeti méreteken gondolkodik.

Arany Bánk és Tiborc viszonyában a földesúr és a jobbágy régi patriarchális viszonyát véli felfedezni. Molnár marxista éleslátással mutat rá arra, hogy az idegen elnyomók elleni gyűlölet az a közös talaj, ahol a nemes úr és a jobbágy találkozik, a közös érdek rombolni kezdi a köztük levő válaszfalakat. De ezek a válaszfalak a feudalizmus bástyái, bomlásuk tehát szünetelteti a régi világ pusztulását és az új polgári világ születését. Bánk és Tiborc viszonya ebben az értelemben is új viszony. Tiborc ebben az értelemben is új típus. Nem rabszolgatétel, s nem is forradalmár. (49. old.)

Tiborc hangja súlyos, komor, fenyegető, de átalkja a népi mozgalom gyengeségét is tükrözi, igazi kiutat, igazi megoldást Tiborc sem lát. Nem is láthat, mert 1815-ben a megoldás lehetőségei objektíve sem adóttak a parasztság számára. Molnár Miklós kitűnően mutatja be azt, amit sem Arany, sem Gyulai nem vett észre, Katona nemcsak Bánk és Tiborc egyetértését, összefogását ábrázolja, hanem híven tükrözi a földbirtokos osztály és a jobbágyok mély ellentétét is. »Te szánsz, nagyúr?» — kérdi Tiborc, a szerzői utasítás szerint, nevetve. Igazi szánalmat, igazi segítséget hiába kér a paraszt földesurától. »Esmérni kell az élehetetlenek sorsát, minek előtte meg tudhasuk szánni is» — idézi Tiborc felkiáltását Molnár Miklós.

Nagyon szép és mélyenjáró elemzést ad Molnár tanulmánya Bánk és Melinda szerelméről. Élesen megcáfol minden olyan állítást, amely Bánk és Melinda szerelmét mint magánügyet szeretőn szembeállítani az idegen önkényuralom elleni harccal. A szerelmi szál nem külön vonal a drámban, joggal foglal el központi helyet a darabban. Molnár Miklós Beaumarchais példájára utal, de idézhetné a polgári drámaírás szinte valamennyi remekművét, Molièret, Lope de Vegát, vagy akár Shakespearet is, akiknek darabjaiban a szerelem szabadságáért folytatott harc, Rómeo és Júlia látszólagos »egyéni« küzdelme boldogságukért a legnagyobb mértékben közügy, tipikus formája a feudális, középkori zsarnokság elleni harcnak.

Molnár részletesen emelve az egyes szereplők jellemét, cselekedeteinek rúgóit, tanulmányában teljes mértékben kimeríti ezt a témát. Nagyszerűen érzékelteti velünk, hogy a két szembenálló tábor egyes alakjai mint különböznek egymástól, mint foglalnak el egymástól eltérő álláspontot éppen jellemük különbözősége következtében, holott a két táboron belül az alapvető kérdésekben azonos nézeteket vallanak.

A tanulmány értékének elismerése mellett szólni szeretnék, néhány olyan kérdésről, amelyben nem osztom Molnár Miklós nézeteit.

A tanulmány pozitívumaként említettük, hogy Molnár milyen ragyogóan elemzi a dráma egyes felvonásait. Sajnos ez a megállapításunk a dráma ötödik, utolsó felvonására nem áll. Ezt Molnár egész röviden, csak néhány mondattal ismerteti, lényegében óvatosan megkerüli az ötödik felvonás kérdését.

Nem véletlen, hogy Molnár Gertrudis ártatlanságának a kérdését burzsoá irodalomtörténészek által kiagyalt álproblémának tekinti. «Ez egyébként igen fontos kérdés, — állapítja meg gúnyosan Molnár — mert úgy rá lehet sütni Bánkra a közönséges gyilkos bélyegét, hiszen — mint azt néhány udvari lakáj hangoztatja is — a «királyné ártatlan». (25. old.) Ha a «királyné valójában nem is ártatlan», ezt a problémát nem lehet ilyen kurtánfurcsán elintézni, mert aki figyelmesen elolvassa az V. felvonást, annak azonnal szembetűnik, hogy ennek a kérdésnek ott igenis súlya van, hiszen Bánk büszke öntudata akkor omlik össze, amikor megtudja, hogy Melinda megrontásában Gertrudot közvetlen felelősség nem terheli.

A tragédia megoldásának elemzésében Molnár nem vonja le elég következetesen saját álláspontjának konklúzióit. Ez az oka annak, hogy az V. felvonás értékelésében ellentmondásba keveredik. Egyfelől Molnár azt állítja, hogy Bánk «mindvégig emelt fővel vállalta tettét». Már magából a darabból is kitűnik, hogy Bánk mindjárt Gertrud megölése után ingadozni kezd, kételyei támadnak, nem csatlakozik Peturék felkeléséhez. Endre hazatérésekor odavágja ugyan nádori láncát a királyi trónhoz, vállalja a királynégyilkosságot, mindaddig, amíg azt nemesi erkölcs-szemléletével össze tudja egyeztetni, amíg abból indulhat ki, hogy a rajta esett sérelmet csak vérrrel torolhatta meg. Amikor a haladókló Biberach vallomása kihúzza Bánk alól a nemesi öntudat utolsó támasztékát is, a hajdan büszke főúr emberileg és erkölcsileg is összeomlik. Ezt az összeomlást nem előidézi, hanem csak fokozza Bánknak Melinda halálán érzett fájdalma. «Nincs a teremtésben vesztes csak én» — mondja Bánk és «fejét a földhöz nyomva görgeti, a szerző eredeti színpadi utasítása szerint.

Másfelől azonban Molnár is érzi az ötödik felvonás gyengeségét, kompromisszum jellegét, és ezt az író ideológiai korlátaival, a cenzúra nyomásával próbálja magyarázni. Katona világnézetét, politikai felfogását a rendelkezésére álló letrajzi anyagból nem lehet teljes mértékben tisztázni. Annyi kétségtelen, hogy a korabeli irodalom legplebejusabb képviselője volt, baloldali volt, mint nagy kortársa, Kölcsey, közelebb is állt a néphez. Kisfaludy drámáinak nemesi öntömjenezése helyett a nemzeti lét kritikai vizsgálatát követelte. A magyar nemesi

osztályok iránt érzett ellenszenvé elég világosan kitűnik a «Jeruzsálem pusztulása» című tragédiájából, amelyet közvetlenül a Bánk bán előtt fejezett be. Igen éles színekkel ítéli el abban a nemesi osztályokat jelképező zsidó vezéreket, akiknek hasznosulása, önzése, aljassága pusztulásba viszi Jeruzsálemet.

Az V. felvonás kompromisszum jellegét azonban véleményem szerint a cenzúrával sem lehet megmagyarázni. Hiszen cenzúra nemcsak a császári Magyarországon létezett, hanem szinte egész Európában, mégsem tudta sehohsem megakadályozni a remekművek létrejöttét. Kétségtelen, annyi eredménye lehetett a cenzúrának, hogy hatására az írók és a költők mondanivalójukat burkoltabb köntösbe öltöztették. De arra még nem volt példa a világirodalomban, hogy pusztán a cenzúra egyetlen valamirevaló íróit is eltérítsen alapvető mondanivalójának a hangoztatásától. Kétségtelen, Katona Józsefnek is számolnia kellett a cenzúrával, az ellenség ábrázolásánál különösen Gertrud esetében — tompítania kellett a színeket. Így kerül a cenzúra hatására a második változatba az álompor motívum, — a királynét ez felmenti Biberach cselszövésében való részvétel alól, ugyanakkor semmivel sem csökkenti felelősségét. Végül soron a dráma megoldását illetően Katona esetében sem magyarázat a cenzúráról való aggodalom.

Miben áll hát az V. felvonás kompromisszumos jellege? Miért kel fel a néző a kielégületlenség érzésével a függöny legördülése után? A kielégületlenség, a kompromisszum érzését az okozza, hogy Bánk tragikus bukása ellenére sem magasztosul fel, — mint a klasszikus tragédia nagy hősei, hanem erkölcsileg is elbukik. Ödipus, Hamlet, Emilia, Galotti is elbuknak a szembenálló társadalmi erőkkel való küzdelmükben, de emberi nagyságuk éppen bukásukban teljeseedik ki. Hamlet, ha hosszas habozás után is, de vállalja a történelem által rászabott feladatot, megöli trónbitorló nagybátyját, ha ez életébe is kerül, de nem bánja meg tettét. Bánk is eljut Gertrudis megöléséhez, de ehhez «bánki sértődés kívántatik». Az első dühkitörés elszállta után azonnal feltámadnak régi nemesi kétségei, és végülis nem vállalja az erkölcsi felelősséget azért a tettéért, amely nemzeti szempontból jogosult volna, de amelyet nem tud nemesi szemléletével összeegyeztetni.

Molnár Miklós helyesen mutatott rá arra, hogy Bánk tragédiája nem abban van, hogy cselekedett, hanem abban, hogy nem tudott elég következetesen cselekedni, nem képes arra, hogy harcát következetesen végigharcolja. Igaz, Gertrudis nincs többé, Biberach is halott, Ottót örökre száműzték, de a békétlenek vezérért, Peturt lemeszárolták

a király emberei. Bánk pedig élő halottként vonul vissza ősei birtokára, olyan emberre válik, akinek a büntetés már irgalom. A gyenge Endre, ha nem is meri Bánkot megbüntetni, végül is diadalmaskodik, Tiborc pánaszára nincs válasz, az idegen és a magyar urak továbbra is ott maradnak a magyar jobbagy nyakán.

De elképzelhető-e a tragédiának más, kedvezőbb befejezése? Nem. Ha végiggondoljuk a mű felépítését, kitűnik, hogy a tragédia eleve úgy van megszerkesztve, hogy más befejezése nem is lehetséges. A darab megoldásának ez a törése nem írói kompromisszum, hanem a főnemesi vezető tragikumának realista ábrázolása. Ez Katona realizmusának diádala, de egyben korlátja is. A dráma nem lát kiutat nemzeti létünk válságából. A műfaj megkövetelte „katharzís” nem következik be, a tragikus hős bukása nem kelt felemelő érzést. Hogy Katona maga mennyire volt tudatában álláspontja mélységének, hogy mennyit látott meg tudatosan a nemzeti problémából, erre a jelenlegi ismeretanyag birtokában csak találgatással felelhetünk. Hogy voltak-e illúziói a nemzeti királyságot illetően? Az lehet. De hogy tisztán látta a nemesi vezetés

tragikumát, az valószínű. Ez a szükségszerű társadalmi magyarázata az V. felvonás kompromisszumos jellegének. A darab befejezésének gyengesége nemzeti multunk tragikus belső ellentmondásaiban leli magyarázatát.

Röviden kitér a tanulmány Katona zengő magyar nyelvének a méltatására is. Rávilágít arra, hogy a költő a nyelvújítók sok, azóta bevett és közhasználatba tett kifejezését nem vette át, hanem merész szórendi újításokkal, nagy képalkotó tehetséggel tömör drámai nyelvet teremtett. Olyan nyelvet, amely legkülönbözőbb érzelmek, gondolatok kifejezésére alkalmas. Átkozódni, de simogatni is tud ez a nyelv.

Ha már a nyelv, a stílus kérdésénél tartunk, ki kell térnünk Molnár Miklós stílusára is. Kritikai életünk egyik fogyatékosága kritikai nyelvünk szürkése, lapossága. Molnár Miklós kifejezésmódjának gazdagságával, képeinek, hasonlatainak változatoságával bebizonyítja azt, hogy a világos, tömör kifejezésmód és a választékos irodalmi stílus között nincs ellentét, kell és lehet is szépen, irodalmi nyelven írni, anélkül, hogy ez az érthetőség rovására menne.

Mihályi Gábor

# TÁRSASÁGI HÍREK

## (RÖVID BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL — 1953. JANUÁR—MÁJUS)

*Választmányi ülés* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmánya május 29-én tartott ülést. Bóka László elnöki megnyitója után, Pándi Pál számolt be a Társaság munkájának az utolsó, 1952-es közgyűlés óta eltelt szakaszáról. Beszámolt a Társaság munkájának eredményeiről, az irodalomnépszerűsítés jól kiépített szervezetéről, kiemelte a Magyar Klasszikusok sorozat jelentőségét, a sorozat szerkesztőbizottságának elvi színvonalon mozgó, és különösen az utóbbi hónapokban elmélyült szakmai vitáit. A Társaság munkájának eredményeit mutatják a Nagy Magyar Írók sorozat legjobb kötetei, elsősorban Király István Kossuth-díjjal kitüntetett Mikszáth-monográfiája. Az eredmények között említette Pándi Pál a munkaközösségek újabban felénkült munkáját, elsősorban a régi irodalommal foglalkozó munkaközösség rendszeres és alapos szakmai vitáit. Pándi Pál referátumában az eredmények felsorolása után részletesen foglalkozott a Társaság munkájának hibáival, fogyatékoságaival. Elsősorban az erőteljes és biztos elvi vezetés hiányát emelte ki. A Társaság vitái és az irodalomtörténeti publikációk a vezetésben megmutatkozó elvi bizonytalanságot árulják el. Az opportunizmus is gátolta a Társaság munkáját. Az elvi vezetés bizonytalanságának és a Társaság munkájában megmutatkozó opportunizmusnak volt következménye, hogy a különböző fórumok előtt lezajló irodalomtörténeti viták sok esetben nem vitték tovább a legfontosabb elvi problémákat (verstani vita, József Attila ülésszak, szatíra-vita). Nem alakítottunk ki széles irodalmi közvéleményt, a vezetés szűk körű volt. Pándi Pál referátumában foglalkozott az Irodalomtörténet eredményeivel és hibáival is. A folyóirat utolsó számában a jó tanulmányok és cikkek között több olyan dolgozat is jelent meg, amely részletében teljesen elhibázott volt, vagy nem érett meg még a publikálásra (Magyar kritika haladó hagyományai; Apostol-cikkek). Az Irodalomtörténet új számának hibái felvetik a folyóirat lektori és szerkesztői munkája megjavításának igényét. Pándi Pál végül a legfontosabb feladatokat jelölte ki. Szélesíteni

kell az aktív munkát végző irodalomtörténészek körét; az irodalomtörténeti munka vezetését szélesebb alapra kell építeni. A Társaság legfontosabb feladatai közé tartozik az egyetemi tankönyv előmunkálatainak megindítása, a legfontosabb elvi kérdések nyilvános üléseken való felvetése és megvitatása (periodizációs vita, romantika). Megrendezzük az irodalomtörténészek sztalini ülésszakát, amely a XIX. Pártkongresszus és Sztálin elvtárs utolsó művének tanításait vitatja meg, irodalomtörténeti vonatkozásban. Meg kell szervezni az irodalomtörténeti kutatást biztos alapra helyező kutatóintézetet. Pándi Pál referátumát élénk vita követte. A vita után a választmány javaslatot tett arra, hogy a Társaság közgyűlése Horváth János Kossuth-díjas akadémikust 75. születésnapja alkalmából a Társaság tiszteletbeli tagjává válassza.

*Petőfi-emlékünnepele.* Petőfi születésének 130. évfordulója alkalmából a Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Magyar Írók Szövetségével együtt emlékünnepelet rendezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában. Az ünnepélyen Kónya Lajos Kossuth-díjas költő, az írószövetség főtitkára tartott ünnepi beszédet. Kónya Lajos megemlékezését ünnepi műsor követte, Bánki Zsuzsa, Gobbi Hilda Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, Horváth Ferenc, Joviczky József, Ladányi Ferenc Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, Major Tamás Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze, Molnár Tibor, Palotai Erzsébet, Anna Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze és Török Erzsébet adott elő Petőfi-műveket.

*Irodalomtörténészek kitüntetése.* Március 15-én, Király István egyetemi docens, a Társaság elnökségének tagja Mikszáth Kálmán c. monográfiájáért Kossuth-díjat kapott. Kardos László egyetemi tanár, a Társaság választmányának tagja, a Szovjet költők antológiájának szerkesztéséért és műfordításaiért kapott Kossuth-díjat.

Április 4-én Nagy Péter, a Társaság választmányának tagja kritikáiért a József Attila-díj III. fokozatát kapta.

*Vitaülések.* Az első negyedévben két vitaülést tartottunk. Vargha Balázs a magyar irodalom haladó szatírairól, Molnár Miklós a Bánk bánról tartott előadást.

Vargha Balázs előadásában bírálta a hagyományos esztetikának azt a meghatározását, hogy a szatíra a tanító költemények egyik válfaja. Ezzel a szűk skatulyázással szemben felállította azt a tételt, hogy a szatirikus forma bármilyen műfajban érvényesülhet. Szatirikus drámánk például Csokonai Tempefőije, szatirikus eposz Arany Elveszett alkotmánya, sőt van szatirikus óda is, mint Petőfi Nagykarolyban c. költeménye. Prózában is megtaláljuk minden műfajban, a karcollattól, a szatirikus regényig.

Nem köthetjük a szatírárt egy bizonyos hanghoz, hangulathoz sem. Igen sok válfaja van, az enyelgő csipkelődéstől a metsző gúnyig, a harsány kacajtól a keserű felháborodásig.

Egy bizonyos jele van annak, hogy szatirikus művel van dolgunk: a határozott támadás a mű tartalmában. Balassi Menyhárt árulattásától Mikszáth Új Zrínyiaszáig minden szatirikus mű támadást intézett valamilyen formában káros emberek vagy káros jelenségek ellen. Az igazi szatíra mindig öl, vagy ölni akar, akár a kacagás, akár a szent harag a fegyvere. Ezt a tételt alkalmazva, arra a megállapításra jutott Vargha Balázs, hogy irodalmunknak azokban a korszakaiban születtek maradandó értékű szatirikus művek, amikor kiéleződött az ellentét a haladás és reakció hívei között. A reformáció, a felvilágosodás, de különösen a 48-as forradalom és szabadságharc szatirikus alkotásai mutatnak példát elvi határozottságukkal és kérelhetetlenségükkel. Legnagyobb szatirikus költőnk, Petőfi Sándor szatírjainak megsemmisítő hatása volt a haladás ellenségeire: az áruló arisztokratákra és papokra, s a parlagi nemesekre. A Pató Pál úr és a Magyar nemes azért lett költészetünk két legemlékezetesebb szatírja, mert a nép hangján szólaltatta meg a nép bírálatát a maradi nemesekről. A XX. század polgári szatírírói azért nem alkottak oly: n maradandó műveket, mint Petőfi és Arany, mert nem volt elég éles álláspontjuk és nem az egész dolgozó népet, csak a kispolgárságot képviselték. Az arisztokratikus, reakciós írók szatírjai pedig eleve bukásra voltak ítélve. A Petőfit támadó szatirikus versek már a maguk korában is csak értéktelen irodalmi furcsaságok voltak. A vita során Szabolcsi Miklós, Vargha Balázs meghatározásával szemben azt a követelményt hangoztatta, hogy a szatírban foglalt támadás tartalma mellett a támadás élességét és gúnyos hangját is figyelembe kell vennünk. Ha minden műfajra kiterjesztjük a szatírárt, féltő, hogy elmoszuk a határokat, és a valóban szűk hagyományos

meghatározás helyett nem adunk szilárd, új definíciót. Kiemelte Gábor Andor műveinek fontosságát az új, szocialista tartalmú szatírírásban. Király István a kispolgári szatíra eszmei hiányosságairól beszélt. Az első világháború idején élesen támadták ugyan a militarizmust, de csak pacifista szempontból, mert nem jutottak el a munkásosztály forradalmi békevágyának megértéséhez. Gábor Andor pályája elején a polgári szatírárt képviselte, s csak akkor emelkedett felül ezen, mikor megtalálta a kapcsolatot a Párttal. A bécsi levelek között találjuk meg Gábor Andor igazi, példamutató szatírát. Hangsúlyozta, hogy irodalmunknak több korszakában alkottak a magyar írók maradandó szatírkat, de legtöbbit ezen a téren is Petőfitől kell tanulnunk:

A Bánk bán-vita összefoglalását vitarovatunkban közöljük.

*Kaposvári vándorgyűlés.* Május 23-24-én vándorgyűlést tartott a Társaság Kaposváron. A vándorgyűlést középiskolai tan-könyvankét vezette be. 23-án este Ady-emlékűnnepélyt rendeztünk a szakértségs kollégium dísztermében. Az esten Bóka László tartott előadást Adyról. Előadását ünnepi műsor követte, Berei Mária, Palotai Erzs, Vásáry Tamás és a Közalkalmazottak Szakszervezete kaposvári énekkarának részvételével. 24-én délelőtt az élő magyar irodalom és az irodalomtörténet közös elvi problémáit vitattuk meg ankét keretében. A vitát Király István előadása vezette be. A vita során Szabó Pál Kossuth-díjas író is felszólt. A vándorgyűlésen a baráti népi demokráciák Budapesten tanuló magyar-szakos koreai, bolgár, csehszlovák és román ösztöndíjasai is résztvettek.

*A Társaság részvétele a Somogy megyei Kultúrnapon.* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság képviselői résztvettek a januárban rendezett Somogy megyei Kultúrnapon. Pándi Pál Baracson, Koczás Sándor Csurgón és Szabó Gyula Nagyatádon tartott irodalom-népszerűsítő előadást. A legnagyobb közön-séget a csurgói Csokonai-előadás és az azt követő — Csokonai műveiből összeállított — műsor vonzotta. Csurgón, Csokonai egykori tanárkodásának színhelyén mélyen él a nép szívében a nagy magyar költő emléke. A csurgói tanács emléktáblát helyeztet el az iskola fafán. Most szerveznek múzeumot Csurgón. A környék népművészeti anyagán kívül itt állítják majd ki a Csokonai-emlékeket is. A kultúrnap alkalmával a közönség megtekintette a gimnázium rajztermében Csokonai egyik eredeti kézírásos levelét, azt a latinnyelvű tanrendet, amelynek alapján ő is tanított. Ezen az eredeti Csokonai-emléken kívül több, Csokonai emléket idéző iratot is bemutattak a kiállításon. Tudomásunkra jutott, hogy Csurgó környékén több, eddig

még ismeretlen Csokonai-kézirat lappang. A somogy megyei kulturális szervek fontos feladata, hogy ezeket felkutassa, és így még világosabban álljon népünk előtt a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének egész életműve.

**Bacsányi-emlékszoba Tapolcán.** A tapolcai idegenforgalmi hivatal épületében Bacsányi-emlékszobát rendeztek be, a tapolcai tavasbarlang Bacsányiról elnevezett termében pedig emléktáblát állítottak fel. Az ünnepélyes leleplezésen Keresztúry Dezső képviselte a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot.

**Munkaközösségek.** A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség (—1772. Vezetője: Kardos Tibor) április 10-én tartott ülésén Kardos Tibor számolt be a munkaközösség kutatási területének legfontosabb elvi problémáiról. Megállapította, hogy a világi jellegű irodalom kezdeteit a legújabb kutatások alapján lényegesen korábbra helyezhetjük, mint az eddigi kutatások alapján vélhető volt. A középkori irodalmi emlékek, elsősorban a krónikák népi elemeinek vizsgálatában fontos, új eredményre vezettek ífj. Horváth János kutatásai. A nép irodalmának vizsgálatához gazdag anyagot adnak a különböző eretnek, előreformációs és antitrinitárius emlékek. Ezeknek elemzéséhez Leninnek a két kultúráról, az uralkodóosztályok és a nép művelődésének viszonyáról tett megállapításai adnak útmutatást. A különböző irodalmi műfajokban külön-külön kell megvizsgálni a realista ábrázolási módszer első megnyilvánulását és kifejlődését. A régi magyar irodalom patriotizmusát nem értékeltük még eddig jelentőségének megfelelően. A krónikáktól kezdve minden korszakban megtaláljuk a hazafiasság irodalmi megnyilvánulásait. Tisztán kell látnunk, hogy a történelmi fejlődés során mely osztályok jártak elől a hazaszeretet érzésének írói, költői eszközökkel való fejlesztésében.

A munkaközösség május 13-iki ülésén a tankönyv-szervek részletes megvitatása és kiegészítése után, Gerézy Rabán számolt be Pesti Gáborra vonatkozó kutatásairól. Gerézy tanulmánya új kutatások alapján, új adatok és összefüggések feltárásával az eddigiektől több lényeges vonásban eltérő Pesti Gábor-képet dolgozott ki. Gerézy szerint Pesti Gábor nemesi patricius származású. Családjá a somogyi középnemes Mysser nemzetségből származik, s ezen a révén rokon Janus Pannoniusszal. Pesti családja a szegedi Mysser patriciuspolgár családdal rokon. Pesti Gábor apja Mysser Mihály, aki Pest város esküdtje is volt, éveken át. Pesti Gábot és munkásságának pozitív és negatív vonásait, társadalmi korlátait ehhez az osztályhoz való tartozása határozza meg. Humanista műveltséget a bécsi egyetemen szerzett,

Janus Pannoniust vallja ősenek és példaképének, programmszerűen műveli a magyar irodalmat és tudatosan, patriotizmustól vezetve »ékesíti« anyanyelvét. A közép-nemesség és a magyar polgárság érdekei vezetik a Mohács utáni zilált helyzetben. Ezért fordítja le a négy evangéliumot, ezzel a szétszakadó vallási egységet szeretné támogatni, katolikus oldalra állva, szemben a reformációval. Ezért fordítja le Ezópust, hogy a magyar polgárságnak nyújtson a mesékben rejlt és az »argumentumokban« megverselt tanulságokkal példát, segítséget. Gerézy referátumához Kardos Tibor szöveget hozza, kiemelte a tanulmány új eredményeit, a megoldott problémákat, de rámutatott egyben a tanulmányban megmutatózó, bizonyos mértékű ideológiai zavarra, több terminus helytelen használatára. Megállapította, hogy a tanulmány nem tisztázza eléggé a közép-nemesség és a patriciusok kapcsolatát, másrészt Erasmus értékelését nem tartja helyesnek a tanulmányban.

A felvilágosodás és reformkori munkaközösség (1772—1849. Vezetője Szauder József) akadémiai határozat alapján megvitatta az I. Irodalomtörténeti Kongresszus óta megjelent, a munkaközösség szakterületére vonatkozó irodalomtörténeti publikációkat. Szauder József referátumában értékelte Révész Ferenc, Baróti Dezső, Földessy Gyula és Mészöly Gedeon Csokonaival foglalkozó munkáit: a Gvadányiról, Révai Miklósról, Fazekasról, Bacsányi és Baróti Szabó barátságáról (Keresztúry Dezső—Tarnai Andor), Kazinczyról (Tolnai Gábor) szóló értekezéseket, tanulmányokat és cikkeket. Szauder József kiemelte előadásában Molnár Miklós Katona-monográfiájának és Sötér István Eötvös-monográfiájának eredményeit. Megállapította, hogy az Irodalomtörténeti Kongresszus óta megjelent tanulmányok között nem találunk Berzsenyivel, vagy Kölcseyvel foglalkozó tanulmányt. Hiányok vannak a Vörösmarty-kutatás területén is, bár Vörösmartyról megjelent két értékes publikáció. Szauder referátuma röviden foglalkozott a korszakra vonatkozó nyelvi, stilisztikai tanulmányokkal, a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr tanulmányaival. Végül három nagy összefoglaló mű (Pándi Pál: Hazug álmodó papjai szűnnek, Waldapfel József: Szöveggyűjtemény II/1., Lukácsy Sándor: Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig) bírálatát adta Szauder József beszámolója. A referátum hiányait a beszámoló követő vita egészítette ki, hibáztatták, hogy Szauder nem az elvi kérdések rendjében tárgyalta az anyagot, hanem az egyes publikációk sorrendjében. A munkaközösség megtárgyalta az egyetemi tankönyv előmunkálataiként kidolgozandó kutatási témák tervét is.



A XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség (1849—1905. Vezette Sötér István) április 9-iki ülésén Sötér István beszámolóját vitatta meg. Sötér beszámolóját folyóiratunk következő számában egészében közöljük.

A munkaközösség május 14-iki ülésén, a tankönyvtervek megbeszélése után, Sziklay László tartott előadást Gáspár Imréről. Ismertette Gáspár Imre életrajzát, az irodalmi Deák-párt, Gyulai Pál és Szász Károly ellen szervezett irodalmi ellenzéki mozgalmát. Kiemelte Gáspár Imre szerepét a szlovák kultúra magyarnyelvű népszerűsítésében. Ismertette Gáspárnak a szlovák néppel foglalkozó néprajzi cikkeit, műfordításait, a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontját. Beszámolt Gáspár munkásmozgalmi kapcsolatairól, parlamenti szatírairól. Foglalkozott Gáspár életének második felével, a debreceni és budapesti újságíró-éveivel, amikor Gáspár korábbi haladó álláspontját jórészt feladva, a legkülönbözőbb irányzatú, gyakran reakciós újságok munkatársa. Kiemelte Sziklay, hogy Gáspár ebben a korszakában sem tagadta meg a nemzetiségi kérdésben vallott becsületes és haladó álláspontját. Gáspár irodalomtörténeti munkásságából elsősorban a múlt század végét tárgyaló irodalomtörténetével foglalkozott a referátum.

A XX. századi munkaközösség (1905—). Vezette Bóka László) március 26-iki ülésén Bóka László tartott beszámolót. Referátumában megállapította, hogy a munkaközösség munkájában tükröződnek irodalomtörténetírásunk főhibái. Megállapította ezzel kapcsolatban, hogy a Társaság munkájának keretei leszűkültek, nem támaszkodott eléggé a széles nyilvánosság segítségére, az aktívák széles körére. Nincs megfelelő kapcsolata az élő irodalommal és az olvasó tömegekkel. Nem folyt elég tervszerű munka. A viták nem jutottak el az elvi tisztázásig. A Társaság munkájának irányítása és szervezése nem volt kielégítő. Nem volt megfelelő a kapcsolat a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályával. Az irodalomtörténeti kutatómunka nem él eléggé a szovjet irodalomtudomány által nyújtott segítséggel. Nem dolgozza fel rendszeresen a szovjet tudomány nagy elvi eredményeit és részletkutatásait. Tudományos munkamódszereinkben sem tanultunk eléggé a szovjet irodalomtörténészekről. A munkaközösség tagjai értek el eredményeket, ezt mutatják kiadványaink és az Irodalomtörténetben, Csillagban, Irodalmi Újságban és más folyóiratokban megjelent sok kisebb-nagyobb publikációk, amelyek között jelentős tanulmányok is vannak. A munka egészét azonban mégis komoly hiányosságok jellemzik. Elsősorban az elv-

szerűség hiányát emelte ki Bóka László. A megjelent művek nagyrészt reprodukzív jellegűek, nem önálló kutatásokon alapulnak, hanem ismert tételek alkalmazásán, vagy ismétlésén. Az elvi hibák között, az egyik legveszedelmesebb jelenség a sematikus szemlélet. Bizonyos jelenségek túlhangsúlyozásával torzítják az író értékelését, magasabb eszmei fejlődési fokot mutatnak be, mint amit az író valóban elért, másrészt az ellentmondások elhallgatásával, enyhítésével módosítják a valóságos képet. Elvtelenségre mutat az is, hogy a munkaközösség tagjai nem terjesztik ki kutatásaikat az élő írókra. Nem foglalkoznak az új prózairodalommal, a riporttal, irodalmunk új jelenségeivel az elbeszélő költészet újjáéledésével, a drámaírás és a film új eredményeivel és számos más, új irodalmi jelenséggel. Ezeknek nemcsak regisztrálására, hanem értékelő feldolgozására volna szükség. Nem vitatta meg a munkaközösség az irodalomelmélet kérdéseit, nem elemzte a szovjet irodalomelméleti vita jelentőségét. Fogyatékos munkánkban, a kritika és önkritika. Bóka László referátumában foglalkozott a szervezés hibáival, a munkaközösség irányításának lazaságával. Az egyes cikkek és tanulmányok nem átfogó terv alapján készülnek el, hanem spontán kezdeményezésekből, vagy egy-egy évforduló alkalmából. Ezért egyes jelentős írók és fontos elvi kérdések éveig nem kerülnek sorra, kevésbé fontos kérdésekről pedig több tanulmány is jelenik meg. A munkaközösség nem tartotta számon, nem vitatta meg részletesen az elkészült műveket, nem vált az irodalomtörténeti kutatások bíráló fórumává a maga területén. Bóka László referátumához a munkaközösség több tagja szolt hozzá, Földessy Gyula, Kardos Pál, Komlós Aladár és Szabolcsi Miklós észíztették ki hozzászólásukkal a beszámolót.

*Irodalomnépszerűsítés.* Petőfi születésének 130. évfordulója alkalmából a Társaság Petőfiről üzemekben, gyárakban, állami gazdaságokban, tszcséekben, hivatalokban kerekén 600 népszerűsítő előadást rendezett. Az előadásokon nagyszámú hallgatóság jelent meg. Petőfi-előadásaink mindig nagy tömeget vonzanak és az előadásokat általában sok hozzászólás követi. Kérdéseket tesznek fel a hallgatók Petőfi életrajzával kapcsolatban, érdeklődnek Petőfi és Arany, Petőfi és Bem barátságáról, továbbá arról, hogy külföldön mennyire ismerik Petőfi költészetét. Csongrádban külön előadást javasoltak a hallgatók a János vitézről, Baranyában részletes versmagyarázatokat kértek, Tolnában Illyés Petőfi-könyve felől érdeklődtek. Szabolcs megyében 54 előadás hangzott el januárban Petőfiről. Az előadás követő hozzászólások a Petőfi-népszerűsítés további

sürgős feladataira is ráirányítják a figyelmet: kitént például, hogy Petőfi nagyszerű művét, Az apostolt nem ismerik még eléggé a tömegek. Tervbevettük és rövidesen meg is kezdjük az Apostol külön előadásban való népszerűsítését.

A Magyar-Szovjet Barátsági Hónap keretében Puskinról, Gorkijról, és Solohovról tartottunk országsszerte előadásokat. A komlói bányászok kérték az előadót, hogy az Anyeginből olvasson fel részleteket. A Gorkij-előadások irodalomelméleti problémákat is felvetettek. Budapesten, a Szabványügyi Hivatalban kérték az előadót, hogy magyarázza meg a szocialista realizmus lényegét. A Solohov-előadások után igen sok helyen beszámoltak arról, hogy Solohov könyve, az Új barázdát szánt az eke milyen erőt, milyen nagy segítséget jelentett a szövetkezeti munkában. Tarpán az előadás után közösen megvették Solohov könyvét, Nagydoboson pedig már arról számoltak be, hogy mennyit tanultak a könyvből.

Mindenütt eleven érdeklődéssel fogadták a dolgozók a népköltéssel foglalkozó előadásainkat. Több helyen elmondták: nem is gondoltak arra, hogy a népdalok szövege ennyire összefügg a való élettel, hogy szövegeikből régi korok társadalmi életének valóságát tudják kiolvasni. Nyírcsászáriban az egyik hallgató Fedics Mihályról, a nagy mesemondóról emlékezett meg az előadás kapcsán, akit ő még személyesen ismert. A népköltészetéről szóló előadások után a hallgatók több helyen együttmaradtak és népdalokat énekeltek.

Nyíregyházán, a Molière-előadás után a DISZ színjátszói előadták a Nők iskoláját.

Az Ady-előadásokat is élénk vita követte. A baktalórántházi erdőgazdaság egyik dolgozója az Ady-előadás kapcsán arról beszélt, hogy résztvett az 1904-es vasutassztrájkban.

Munkásmozgalmi emlékeit Ady proletárköltészetének nagy nevelőjével kapcsolta össze felszólalásában. Újfehértón az egyik fiatal traktoroslány, Ady hazafiságáról szólva, elmondta a Fel-feldobott kő című Ady-verset, amit tavaly még az általános iskolában tanult.

A Rabelais-évforduló alkalmából sok népszerűsítő előadást rendezett a Társaság, főleg Budapesten.

Az Irodalomtörténeti Társaság elsősorban irodalomnépszerűsítő előadásaival kapcsolódott be a május 17-iki képviselőválasztást megelőző nagy népnevelő munkába. Előadóink Mikszáth-regényeit, Arany Elveszett alkotmányát, Ady verseit, Móricz novelláit és József Attila verseit ismertetve, beszéltek a régi választásokról, az urak életeről, a nép múltbeli sorsáról és ragyogó jövőjéről.

1953 első negyedévében az Irodalomtörténeti Társaság országsszerte 4207 népszerűsítő előadást rendezett, irodalomnépszerűsítő előadásainkon az év első három hónapjában 226.790 dolgozó vett részt.

Az irodalomnépszerűsítő munka 1953 májusával kivált a Magyar Irodalomtörténeti Társaság keretéből és nagy távlatot kapott a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat megalakulásával. Az új értelmiségi tömegszervezet elnökségében Király István Kossuth-díjas egyetemi docens képviseli az irodalomtörténészeket.

*A Társaság kiadványai az első negyedévben.*

Magyar Klasszikusok sorozat: Móricz Zsigmond: Életem regénye. Sajtó alá rendezte: Kiss József. Bevezette: Erdei Ferenc. — Arany János válogatott művei II. Sajtó alá rendezte: Barta János.

Nagy Magyar Írók sorozat: Hegedüs Géza: Csiky Gergely — Szauder József: Bessenyei György.

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat érkezett 1953. III. — VII. 22. Terjedelem: 30, 22 $\frac{1}{2}$ , (A/5) iv Nyomott példány: 2400

Készült monó, új szedéssel, magas, íves nyomással a MNOSz 5601-50 A és MNOSz 5602-50 A szabványok szerint

Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczy-utca 2. — 23964/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

# IRODALOMTÖRTÉNET

1953.

1—2. SZÁM

<i>Bóka László</i> : Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról .....	1
<i>Dezsényi Béla</i> : Kossuth, a forradalmi publicista .....	5
<i>Stokmar, M. P.</i> : Kutatások az orosz népi verselés terén .....	64
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond, a mi írónk .....	72
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Bornemisza Péter humanizmusa .....	91
<i>Pándi Pál</i> : Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához .....	124
<i>Rejtő István</i> : Thury Zoltán, a novellaíró .....	135
<i>Bán Imre</i> : Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája .....	146
<i>Sallay Géza</i> : Dante politikai eszméi és a feudalizmus .....	166

## VITA

<i>Komlós Aladár</i> : A »Kozmopolita költészet« vitája .....	178
<i>Makay Gusztáv</i> : Újabb irodalmunk történetének gimnáziumi tankönyve .....	193
Vita a Bánk bán-ról .....	202
<i>Tamás Anna</i> : Válasz az Apostol-tanulmányhoz írt hozzászólásra .....	210

## ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bisztray Gyula</i> : Sárosi Gyula költeményeinek sorsa .....	213
---	-----

## SZEMLE

<i>Képes Géza</i> : Majakovszkij Magyarországon .....	225
<i>Kardos Tibor—Szauder József</i> : Hét évszázad magyar versei .....	229
<i>Eckhardt Sándor</i> : Arany János népdalgyűjteménye .....	234
<i>Ortutay Gyula</i> : Moldovai csángó népmesék és beszélgetések .....	237
<i>Tamás Anna</i> : Sötér István: Eötvös József .....	239
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond irodalmi munkássága .....	243
<i>Mihályi Gábor</i> : Molnár Miklós: Katona József .....	247

## TÁRSASÁGI HÍREK

Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1953 január— .....	252
--	-----

---

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-u. 21

Távbeszélő: 424-595, 424-589, 420-330.

Felelős kiadó: Mestyan János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V. József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon: 183-022

---

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 23964/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ára: 16,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

## A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Burszov, B.*: Gorkij: »Az anya« című műve és a szocialista realizmus kérdései. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 141. l. 6. Ft.
- Danyilin J.*: Maupassant (A kultúra mesterei.) Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 230 l. 17 Ft.
- Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete. Akadémiai Kiadó, 1952. 206 l. 30.— Ft.
- Gorkij*: Barbárok. Ford.: Gábor Andor. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 117 l. 5 Ft.
- Gorkij*: Hárman (Gorkij válogatott művei, 4). Ford.: Havas András Károly. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 265 l. 15 Ft.
- Hegedüs Géza*: Csiky Gergely. (Nagy Magyar írók). Magyar Irodalomtörténeti Társaság—Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 116 l. 7.50 Ft.
- Horváth János*: A réformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Akadémiai Kiadó, 1953. 544 l. 125 Ft.
- Jelizarova, M.*: Balzac. Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 85 l. 5.50 Ft.
- Kazinczy Ferenc*: A tücsök és a fülemüle és más mesék. Szerk.: Koczogh Ákos, Zilahy Edit rajzaival. A címlapot Szántó Piroska rajzolta. Ifjúsági Könyvkiadó, 1953. 11 Ft.
- A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. I. 1919—1930. Szerk.: Balázs Béla. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 451 l. 29.50 Ft.
- Kolozsvári Grandpierre Emil*: A csillagszemű. (Regény). Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 564 l. 35.50 Ft.
- Kölcsey Ferenc* válogatott versei. (Szépirodalmi Kiskönyvtár, 60.) Bev. és a jegyzeteket írta: Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 107 l. 4 Ft.
- Kurilenkov, V.*: Szerafimovics. (A kultúra mesterei.) Ford.: Lux László. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 106 l. 6.50 Ft.
- Lukács György*: Adalékok az esztétika történetéhez. Akadémiai Kiadó, 1953. 477 l. 70 Ft.
- A magyar dramaturgia haladó hagyományai. Összeállította: Csillag Ilona és Hegedüs Géza. Bev.: Háry Gyula. Szerk.: Hegedüs Géza, Hubay Miklós, Solt Andor, Vajda György Mihály. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 385 l. 37 Ft.
- A magyar jakobinusok iratai, 2. (Magyarország újabbbkori történetének forrásai.) A magyar jakobinusok elleni felségstírtés és hűtlenségi per iratai, 1794—1795. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, 1952. 861 l. 140 Ft.
- A magyar jakobinusok iratai, 3. (Magyarország újabbbkori történetének forrásai). Naplók, főljegyzések, röpiratok. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, 1952. 452 l. 70 Ft.
- Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. (Magyar Klasszikusok.) Sajtó alá rendezte Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Bev.: Esze Tamás. Magyar Irodalomtörténeti Társaság Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 512 l. 32 Ft.
- Mikszáth Kálmán*: A fekete város. (Mikszáth Kálmán válogatott művei.) Sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes. Illusztrálta: Szántó Piroska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 528 l. 33 Ft.
- Mikszáth Kálmán*: Írói arcképek. Sajtó alá rendezte, bev. és jegyzetekkel ellátta: Bisztray Gyula. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 215 l. 15 Ft.
- Móricz Virág*: Apám regénye. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 549 l. 38.50 Ft.
- Nagy Lajos*: Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 293 l. 20 Ft.
- Ranovics, A. B.*: A hellenizmus és történeti szerepe. Ford.: Borzsák István, Akadémiai Kiadó, 1952. 450 l. 60 Ft.
- Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparaszttmozgalmi. 1891—1907. Szikra, 1953. 275 l. 16 Ft.
- Szász Imre*: Szól a síp. (Bottyán) Regény. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 589 l. 35 Ft.
- A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája. 1951. Szerk.: Kozocsa Sándor és Radó György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 337 l. 47 Ft.
- Tyhonov*: Válogatott versek. Ford.: Kardos László. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 175 l. 16.50 Ft.